

Н.К.КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ
Т В О Р И

115
KPS/11.11.11

3

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР

Н.К.КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ ТВОРИ В ДЕСЯТИ ТОМАХ

•

За редакцією

М. К. ГОНЧАРОВА, І. А. КАІРОВА,

М. О. КОНСТАНТИНОВА

ДЕРЖАВНЕ УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

ІНСТИТУТ ТЕОРІЇ І ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ АПН РРФСР

Н. К. КРУПСЬКА

ТОМ ТРЕТІЙ

НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ
В ШКОЛІ

КИЇВ — 1963

371
K84

Текст і примітки підготувала
Е. М. Цимхес

Н. К. Крупська (1938 р.)

1918~1920

ПРО ШКОЛИ ДЛЯ РОБІТНИКІВ-ПІДЛІТКІВ

Якщо ми хочемо справді озброїти маси силою знання, ми повинні в першу чергу організувати достатню кількість шкіл і клубів для робітників-підлітків (хлопців від 13 до 17 і дівчат від 12 до 16 років), де б вони могли поповнити ті прогалини в знаннях, які вони мають завдяки тому, що вони і їх батьки жили за рахунок продажу своєї робочої сили. Соціалістична республіка повинна виправити цю соціальну несправедливість, яка залишилась у спадщину від капіталістичного ладу.

У самих робітників-підлітків настільки сильний потяг до знання, що не доводиться говорити про обов'язковість, про заходи примусу, треба тільки дати можливість учитися. Треба негайно відкривати школи і клуби для підлітків. Але щоб це відкриття не було випадковим, необхідно разом з тим розпочати складання сітки цих шкіл і клубів. Сітка може бути складена лише на основі попереднього обслідування. Однаково, хто буде проводити обслідування (відділ праці, район і т. п.), але важливо, щоб обслідування охоплювало всіх підлітків, які не відвідують регулярної школи, а потім одночасно з цим встановлювало б і ступінь підготовки підлітка, щоб можна було зразу визначити, скільки яких груп потрібно відкрити.

Анкета повинна включати в себе такі питання: 1) ім'я, прізвище, адреса; 2) вік; 3) де працює; 4) яку

роботу виконує; 5) скільки годин зайнятий; 6) чи пись-
менний; 7) чи закінчив школу і яку саме.

Для цього обслідування можна також залучити або спілки робітничої молоді, або учнів II ступеня, бо як тим, так і другим треба знати, як провадиться обслідування.

Школи для робітників-підлітків, ясна річ, мають бути відкриті в години, зручні для підлітків. Заняття повинні тривати 2—2¹/₂ години і проводитись не частіше п'яти разів на тиждень.

При школі бажано мати клуб, куди підлітки могли б піти після занять. Частина занять може бути перенесена на клубні заняття. Школою керує колектив (шкільна рада), яка складається з представників секції чи відповідної організації педагогічного персоналу і учнів.

Досвід показує, що при школах необхідно організувати харчування (хоча б за плату, оскільки підлітки мають заробіток; виняток робиться для безробітних) і забезпечення взуттям.

Зареєстрованих підлітків слід розподілити на групи (неписьменних, малописьменних, тих, які закінчили школу, і взагалі добре письменних).

Програма занять буде змінюватись залежно від складу групи, розвитку учнів, але загалом вона зводиться до такого.

Школи для неписьменних. Центр занять має полягати в навчанні грамоти. Далі — ознайомлення з чотирма діями арифметики, причому важливо звернути увагу на самостійне складання задач з тієї галузі, в якій хто працює. Важливо ознайомити з елементарним рахівництвом і дати початкові уявлення з геометрії.

Ознайомлення з елементарними відомостями з географії. Земна куля, суша, море. Материки і океани. Країни світу. Вміння складати план. Карта. Читання карти. Головні держави.

Ознайомлення з будовою і життям людського тіла. Основні правила гігієни.

Музична і графічна грамотність (заняття з малювання і музики можуть бути винесені в клуб, якщо він є; але там чи тут, а навчання музики і малювання обов'язкове).

Крім того, окремий день виділяється для бесід і читання вголос за «Грамотою громадянина»¹.

Програма для малописьменних. Центром занять у цій групі повинна бути рідна мова. І в групі неписьменних, і в групі малописьменних слід звертати особливу увагу на вміння говорити, точно і образно передавати свої думки (самі підлітки постійно виявляють побажання «навчитися ораторського мистецтва»). Це досягається не переказом прочитаного, а звичкою формулювати свої власні думки. Важливо навчити і в письмовій формі викладати свої думки (на клубні заняття можна винести і розповідання, і складання журналів).

Одним з основних завдань як цього, так і дальших ступенів — навчити учнів читати, тобто користуватися різними довідниками (до яких належать і підручники), вміти користуватися каталогами, добиратися за допомогою книг до розв'язання питання, яке цікавить, і т. д.

Потім потрібно розширити знання з географії.

З історії слід ознайомити з етапами розвитку людства; історія загальна і російська мають служити лише ілюстрацією до тієї чи іншої епохи. Важливо показати зв'язок між економікою і політикою; ознайомити з історією праці, включаючи сюди і класову боротьбу; простежити класову боротьбу і закріплення класового панування у формі державного устрою.

Не менш важливо звернути увагу на природознавство. Важливо, щоб було засвоєно метод природничих наук, крім того, повинен бути даний запас відомостей, які дають можливість свідомо ставитися до всього, що відбувається в природі.

Потім потрібно розширювати далі знання з арифметики, геометрії. Потрібні заняття з музики та малювання.

У групах старших — з підлітками, які закінчили вже школу, — надзвичайно важливо звернути увагу на бесіди з суспільних та природничих

---

¹ Так називалась програма занять у школах для неписьменних і малописьменних, складена в 1918 р. групою вчителів. (Див. журн. «Народное просвещение», щомісячний орган Наркомосу, 1918, № 3, стор. 11).— *Ред.*

предметів. Допомогти самостійно складати доповіді, реферати з цих питань.

З другого боку, треба звернути увагу на професійну підготовку, яку прагнуть здобути підлітки. Тут важливо не вивчення того чи іншого ремесла. Вивчити його можна тільки в майстерні. У школі ж важливо дати основи, що лежать в основі більшості професій. Треба серйозно поставити креслення, вивчення фізики і хімії, треба навчити поводитися з основними інструментами (що можна зробити за допомогою головним чином столярного виробництва) і т. ін.

Детальний план занять старших груп має бути розроблений разом з професійним відділом комісаріату. Позашкільний відділ Московської Ради депутатів утворив окрему секцію для роботи серед підлітків. У районах ведеться вже велика робота по організації шкіл і клубів. Але необхідно, щоб і губернські, і повітові відділи всюди звертали увагу на цей бік справи.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА В ШКОЛАХ-КЛУБАХ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ

Капіталістичний уклад з його приватною власністю на засоби виробництва, з його вільною конкуренцією, що викликає шалену боротьбу за «тепле місце під сонцем», виховував у людях особливу, власницьку, звирячу психологію, психологію, в якій не було місця братерській солідарності; вся вона, ця психологія, забарвлювалась у похмурий колір черствого егоїзму. І тільки в рядах робітничого класу ще при капіталізмі виникає нова психологія — психологія колективізму. І, розвиваючись дедалі більше під впливом нових умов життя, під впливом усупільнення виробництва, ця психологія буде тією передумовою соціалістичного ладу, без якої неможливий і самий цей лад. Уже й тепер, коли робляться тільки перші кроки в перебудові життя на соціалістичних началах, ми бачимо виявлення колективістської психології в таких явищах, як добровільний запис тисяч робітників у загони, що відправляються на фронт, виявлення в комуністичних суботниках, у самовідданій праці для загального добра. Але колективістська психологія поки що охопила тільки передові тисячі, десятки тисяч передових робітників. Маса ж іще міцно тримає в своїх змертвілих лапах конаюче старе. В масах переважають ще старі погляди, старі поняття, і тільки неухильна робота по перебудові життя витисне старі поняття і почуття. А поки що поряд з великим героїзмом, з величезною самовідданістю передових рядів робітничого класу в більш відсталих класах і верствах ми бачимо шалений вибух спекуляції, хижацтва, мародерства.

Як вогонь багаття спалахує яскравим полум'ям перед тим, як остаточно згаснути, так і ця відчайдушна спекуляція, крадіжка, грабінництво — все це останній спалах відмираючої психології. Нове покоління виросте вже в інших умовах, і його психологія буде наскрізь пройнята колективізмом. Суспільні почуття будуть заглушати прояви егоїзму.

Школа, якщо вона хоче сприяти швидшому здійсненню соціалізму, повинна з свого боку сприяти розвиткові в молоді суспільних інстинктів і суспільних почуттів. А коли школа до цього прагне, ставить собі це за мету, весь уклад школи повинен бути таким, щоб він давав можливість для найширшого виявлення суспільних інстинктів дітей і підлітків.

Школа-клуб для підлітків саме й може бути такою організацією, яка виховує суспільні почуття й навички.

Школа-клуб для підлітків не зв'язана певною, незмінною програмою — це вільна школа, куди підлітки йдуть добровільно, куди вони можуть ходити чи не ходити, і тому школа-клуб більше, ніж будь-яка інша школа, повинна зважати на запити й інтереси підлітків.

Часто вважають, що виховання суспільних навичок найкраще досягається влаштуванням у школі-клубі зборів, де б підлітки докладно розбирали і обговорювали всі питання. Збори підлітків, звичайно, — річ добра, оскільки будять свідомість, але необхідно, по-перше, щоб ініціатива здебільшого йшла від дітей і самих підлітків і розбирались би ті питання, які самих дітей цікавлять. А то часто доводиться спостерігати, що дитячі збори скликаються тільки тоді, коли пропадуть лялька чи калощі, коли діти погаласують, розіб'ють скло і т. д. По-друге, не треба зловживати зборами, щоб не розвивати в дітей звички до пустослів'я. Збирати тоді, коли хочуть діти, і тоді, коли є справді питання, яке потребує обговорення.

Не слід також з тих же міркувань форсувати обговорення політичних питань, організацію комуністичних осередків та ін. Звичайно, у підлітка, особливо тепер, є чималий інтерес до політичних питань, і було б безглуздо і недозволено замовчувати ці питання, але не можна їх нав'язувати, не можна перетворювати політику на гру. Крім шкоди, нічого з цього не вийде.

Збори повинні бути лише допоміжним засобом виховання колективістських навичок і почуттів. Центр ваги соціального виховання повинен бути в правильній організації праці в школах-клубах.

І тепер у школах-клубах діти охоче займаються рукоділлям, столярництвом, всіляким клеїнням, ліпленням та ін. Але «трудові процеси», як тепер безглуздо називають продуктивну працю, самі по собі ще не виховують колективістської психології. Пам'ятаю, як навчали рукоділля в наших жіночих гімназіях. Кожна учениця приносила свій матеріал і шила його для себе, для своєї сестрички, свого дому. Робота була, але не було колективної праці, а тим часом викладання того ж рукоділля можна поставити зовсім інакше. Треба поставити для роботи *спільну мету*, як, наприклад, це буває під час підготовки костюмів для п'єси. Поставити, наприклад, мету — обшити дітей ось таких ясел, дитячого садка (звичайно, мету не можна брати таку, щоб на досягнення її було витрачено дуже багато часу) і т. ін. Тут треба дати можливість підліткам самим визначати, скільки чого треба пошити, виміряти, скільки тканини треба, визначити, якої тканини, розподілити між собою роботу та ін. Важливо, щоб мета була *суспільна* і досягнення її захоплювало підлітків. Найкраще, якщо вони самі будуть ставити цю громадську мету. Але мету, яка досягається загальними зусиллями, діє надзвичайно виховавче, привчає до спільної колективної праці, розвиває колективістську психологію.

Щоб цілі були різноманітні і життєві, потрібний *тісний зв'язок між школою-клубом і живим громадським життям*. Школа-клуб не повинна бути установою замкненою.

Буржуазія давно вже знає, як дисциплінує, як виховує дітей їх активна участь в організації громадського життя. Візьмімо хоч би Америку. До Америки приїздили тисячі емігрантів з малокультурних країн: Галичини, Польщі, Росії. Ті емігранти, які приїздили з цих країн, звикли жити в себе на батьківщині в тісних, задушних приміщеннях, так скупчено, що неможливо було додержувати найелементарніших правил чистоти і гігієни. У великих містах Америки переселенські квартали є розсадниками зарази, розсадниками таких хвороб (як

висипного тифу, наприклад), яких давно вже не знають цивілізовані народи. І ось американці діють через школи, через дітей. Дітей привчають до чистоти та догляду за своїм здоров'ям, до правил їди, сну, роботи. Діти дома розповідають про всі набуті ними в галузі гігієни знання. Дітям постачають листки та брошури рідною мовою, що стосуються ознайомлення з гігієною, листки та брошури для їхніх батьків. Постачають дітей чистою білизною, гребінцями, милом. Американці відзначають, що пропаганда гігієни через школу відіграє дуже важливу роль з точки зору внесення культурних звичок в емігрантське середовище. І діти емігрантів виростають уже справжніми культурними людьми.

У школах-клубах можуть організовуватися спеціальні санітарні загони клубістів. Для вступу в загін треба скласти певний іспит (це важливо з точки зору виховання серйозного ставлення до підготовки до суспільної діяльності). Комісаріат охорони здоров'я повинен скласти невелику програму цього курсу клубістів-санітарів з рядом практичних занять. Той же комісаріат повинен накреслити план громадської роботи клубістів-санітарів. Діяльність їх може бути дуже різноманітною. Вони роблять докладні доповіді в клубі.

Може створитися група клубістів-педагогів, які навчать, як доглядати за маленькими дітьми та як поводитися з ними (для дітей робітників, яким довго ще доведеться возитися з молодшими братиками, сестричками, такі знання необхідні). Робота в яслах, дитячих садках доповнить теоретичні знання групи.

Під час війни буржуазія залучала школярів до участі в організації тилу. Так, у Відні загони школярів обходили на чолі з учителем цілі квартали, заходячи в кожную квартиру і збираючи мідь для воєнних цілей. У Франції широко було поставлено виготовлення школярами подарунків для солдат. Ферстер ще до війни говорив про організацію загонів школярів для допомоги в господарстві старим, хворим та ін. Виготовленню подарунків, допомозі в господарстві надавали вигляду особистої благодійності.

Цього присмаку благодіяння не можна допускати, але в зв'язку з громадянською війною і загальним тяжким становищем країни буржуазія виховувала в молодому

покоління патріотичні почуття, зображаючи імперіалістичну війну війною за свободу, за батьківщину.

Але хіба сучасна війна, яка тісно пов'язана з війною громадянською, з боротьбою за справедливість, не може пробудити в молоді величезного ентузіазму, самовідданості, енергії, хіба ця участь у боротьбі за справедливість, за соціалізм не може виховати в молоді дух колективізму? Звичайно, може. Це ми бачимо на прикладі Комуністичної Спілки Молоді, члени якої кожної хвилини готові померти за Радянську республіку... і не тільки готові померти, але й помирають. Звичайно, в такий момент, коли доля країни залежить головним чином від успіхів на фронті, молодь інстинктивно вибирає найбільш правильний шлях. Але такі моменти, як тепер,—моменти по суті своїй тимчасові, а звичайно молоді треба йти не вмирати, а вчитися жити — і жити по-комуністичному. Це у звичайний час надзвичайно важлива робота, і важливо показати молоді всю важливість для соціалізму цієї роботи. Коли молодь зрозуміє цю важливість, вона буде працювати з таким же ентузіазмом, з яким тепер іде вмирати, і своїм прикладом захопить і підлітків.

Тепер цей бік справи — організація комуністичної роботи — поставлено в Комуністичній Спілці Молоді не на належну височінь: молодь влаштовує клуби, вчиться говорити на зборах, влаштовує спектаклі, агітує — вчиться робити все те, що робить Комуністична партія. Все це важливо й потрібно, дуже потрібно, але потрібно ще й багато чого іншого. Молодому поколінню треба буде будувати нове життя на комуністичних засадах — цього нам усім треба вчитися й вчитися, тому що монархістський лад не дав нам уміння будувати не тільки що комуністичного, а й ніякого життя. У нас немає організаторських здібностей, немає витримки, немає точності, чіткості в роботі. Ми говоримо про знищення бюрократизму, а в самій Москві армія чиновників становить 234 тисячі. Чому це? Та тому, що ми не вміємо кожного поставити на свою полицку, не вміємо йому доручити саме ту роботу, яка йому підходить, яку він може найкраще зробити, не вміємо налагодити так машину, щоб правильно були припасовані всі гвинтики і коліщатка, які б діяли правильно, зачіплюючи одне за

одне. З Америки в Росію приїхав один відомий інженер, який добре вивчив систему Тейлора. Ця система бере від людини, від її мускульної сили максимум того, що вона може дати. За капіталістичного ладу система Тейлора означала безмірну експлуатацію робочої сили. За соціалістичного ладу вона скоротить робочий час і дасть робітникові більше вільного часу для задоволення всіх його потреб. І ось американський інженер приїхав у Росію, щоб проводити систему Тейлора там, де вона не буде служити експлуатації робітників.

Але у нас в Росії, як і скрізь, значно важливіше інше — правильна суспільна організація праці, така організація, щоб жодна сила не загинула марно, а була б введена в загальний ланцюг суспільної праці. Капіталістичне господарство з його вільною конкуренцією було побудоване на марнотратстві суспільних сил. Робітника, що потрапив на завод, перетворювали у висмоктану цитрину, експлуатуючи його за всіма правилами капіталістичної науки — за системою Тейлора, а біля воріт стояли сотні безробітних, які жадали праці. Цьому марнотратству продуктивних сил і повинен покласти край соціалізм. Його завдання — так організувати суспільну працю, щоб не пропав марно жоден талант, жодна сила, і не тільки не пропали, а розвивались би до свого максимуму і все більше б на користь і радість людства. А ми, ми такі безпорадні ще. Через недоліки, через невміння організуватися в нас кульгає і продовольство, і транспорт, і фронт, особливо фронт. Життя суворо вчить нас організації, надто вже суворо.

І ось підліткам і молоді необхідно зрозуміти, що, якщо вони не набудуть *організаційних навичок*, не розвинуть у собі *принципових талантів*, вони не зможуть довго ще створити соціалізму.

Молодь ігнорує цей бік справи. Субсидування Комуністичної Спілки Молоді перейшло тепер у руки позашкільного відділу Наркомосу. І ось Комуністична Спілка Молоді однієї губернії (не пригадую якої) подала кошторис на півріччя на сім з чимось мільйонів. 15 мільйонів на рік одна губернія! Подавати такий кошторис — значить не мати ніякісінького, анінайменшого уявлення про організацію.

Учитися треба насамперед організації праці. Пригадується, приїздили якось представники молоді, здається, з Тули (це була не Комуністична Спілка Молоді, а учнівської і робітничої разом). І ось, що особливо радісно було чути, ця молодь всю увагу звернула на організацію праці: на влаштування горобів, сільськогосподарських дружин, на очистку вулиць, влаштування лабораторій і т. д. Я не знаю, чи існує ця спілка і чи зуміла комуністична молодь взяти її під свій вплив, але ця молодь робить те, що слід робити: вчиться організовувати свою працю, організовувати колективно.

Що і як робити — це в кожному даному випадку молодь повинна визначати окремо. Може, це буде розповсюдження літератури, може, це буде допомога комуністичним господарствам, може, це будуть санітарні заго-ни, заго-ни допомоги робітничій інспекції... Однаково: важливо навчитися суспільній організації в будь-якій галузі праці. В цьому напрямі мусять працювати і Комуністична Спілка Молоді, і клуби-школи підлітків, де підлітки могли б дістати й широке теоретичне обґрунтування роботи, яку вони виконують.

Всі радянські, а також партійні організації повинні обговорити, де і як могла б допомогти спільній роботі колективна праця підлітків. Тепер у радянських установах підлітки використовуються тільки як посильні. Посада «хлопчика» може привчити тільки до ледарювання і неробства. Тоді як є багато роботи, яку могли б виконувати групи підлітків. Ні, не вміємо ми ще організовувати життя, не вміємо взяти від нього всі ті можливості, які воно відкриває.

В ході роботи у підлітків буде виникати безліч питань. Клуб — це його завдання — мусить дати підліткові можливість знайти ці відповіді. Якщо ці питання стосуються громадського життя, то треба скористатися з цього, щоб навчити підлітка спостерігати це суспільне життя, спостерігати й оцінювати його та активно ставитись до нього.

Як це зробити? Необхідно дати підліткові теоретично обґрунтований соціалістичний світогляд. Було б помилково думати, що підлітки не доросли до цього або, ще гірше, що викладанню соціалізму не місце в школі-клубі для підлітків, що там спочатку треба навчати їх

історії та літератури. Можливо, навіть безперечно, що викладання соціалізму в школі для підлітків буде інше, ніж для дорослих. Воно повинно бути, звичайно, дуже популярно пов'язане з вивченням культури, історії, географії та ін., а проте воно мусить проводитись. Підліткові необхідний світогляд, і світогляд соціалістичний.

А далі необхідно його закріпити, опрацювати. Треба, щоб кожен життєвий факт, який вразив підлітка, був поставлений у зв'язок із соціалізмом, треба, щоб підліткові став ясным цей зв'язок. Необхідно привчити підлітка і самого відшукувати цей зв'язок. Таким чином, він зробиться поступово свідомим соціалістом, в ньому пробудиться інтерес до суспільних наук і до суспільного життя.

А далі потрібно також, щоб по відношенню до кожного негативного явища суспільного життя підлітки разом знаходили б заходи для усунення його і визначали б свою роль у цих заходах.

Я знаю, що така робота до цього часу не велась у клубах для підлітків, а якщо і велась, то дуже рідко. І методика такого викладання ще мало розроблена. Зрештою, тут і не потрібно особливої якоїсь методики, треба бути соціалістом, уміти підходити до підлітків, будити їх думку, їх інтерес. Але це потрібно при всякій роботі з підлітками.

1920 р.

1921~1930

ПАМ'ЯТІ НЕКРАСОВА

5 грудня — 100 років з дня народження Некрасова.

Молодому поколінню чужі некрасовські настрої і дуже багато є незрозумілого в поезії Некрасова. І не диво: Некрасов жив зовсім в інший час. Він жив, коли ще було кріпосне право, його вірші горять ненавистю до поміщика, до кріпосних порядків, до пережитків кріпосництва — в цьому була сила і значення його життя. Він жив в епоху, позначену боротьбою проти тієї цілковитої безправності, в якій жили багатомільйонні маси селян і робітників, боротьбою проти їх необмеженого гноблення. Тільки Жовтнева революція довела до кінця справу революціонерів некрасовської епохи — остаточно змела владу поміщиків на селі, віддала землю селянинові. Щодо цього комуністи лише довели до кінця справу, розпочату Чернишевським та його соратниками.

Комуністи — не безрідні Івани. Вони пам'ятають революційне минуле Росії, пам'ятають і борців проти перших, найтяжчих форм рабства, яким було кріпосництво. Не можна їм не пам'ятати й Некрасова.

Смішно було б звинувачувати Некрасова в тому, що він приділяє значно більше уваги селянинові, ніж робітникові. Робітничий клас тоді тільки народжувався, а кріпосне право стояло в центрі всього життя...

Усі симпатії Некрасова були на боці революціонерів. У той час революційний рух тільки починався, він був дуже слабкий, і кожен, хто ставав на шлях революції, тим самим прирікав себе на загибель. Іншого виходу

тоді для революціонера не було. Революціонери були в той час «станом гинучих за справу, за любов велику». Некрасов не був активним революціонером:

Боротьба не дала быть поетом,
Заважала пісня быть борцем...

Він вважав себе тільки «співчуваючим» і мучився цим.

Теперішнє революційне покоління живе зовсім в інших умовах: вступаючи на боротьбу, воно стоїть перед можливістю померти або перемогти зараз, негайно. Перед революціонерами некрасовського часу стояла одна можливість: померти в ім'я далекої перемоги тієї справи, за яку гинеш, полягти «жертвою в борні роковій з любов'ю до свого народу...» Комуністи не відмовляються від революційної спадщини.

Революціонери некрасовської епохи цінили Некрасова. З далекого Сибіру каторжанин Чернишевський писав Пипіну, прохаючи його передати вмираючому поетові: «...скажи йому, що я палко любив його, як людину, що я вдячний за його добру прихильність до мене, що я цілую його, що я переконаний: його слава буде безсмертною, що вічною буде любов Росії до нього, найгеніальнішого і найблагороднішого з усіх російських поетів.

Я ридаю за ним. Він справді був людиною дуже високого благородства душі і людиною великого розуму. І, як поет, він, звичайно, вищий від усіх російських поетів»¹.

Для комуніста дорогі імена Белінського, Добролюбова, Чернишевського, не може не бути дорогим і ім'я Некрасова.

Плеханов у 1917 році, в день сорокаріччя з дня смерті Некрасова, розповів, як революціонери, серед яких були Фроленко, Волошенко, Валеріан Осинський, Чубаров, він сам, Плеханов, і багато інших, ховали Некрасова, з якою любов'ю ставилися вони до Некрасова. Знаменно, що цю статтю написав Плеханов, який більше ніж будь-хто, боровся з народницькими помилками.

---

¹ Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., т. XV, М., ГИХЛ, 1950, стор. 88.

І комуністи не відмовляються від революційної спадщини. Хоч як далеко від нас Некрасовські часи, певні духовні узи зв'язують нас з Некрасовим.

І в день століття з дня народження Некрасова ми повинні подбати, щоб здійснилось заповітне бажання поета — «на Волзі, на Оці, на Камі почути пісеньку свою». В годину голоду, в годину народного лиха було б образою пам'яті поета будувати йому пам'ятники, влаштовувати пишні торжества. Але кожний комосередок, кожний виконком, кожний відділ народної освіти, кожний гурток РКСМ, кожний жінвідділ, кожна школа, бібліотека, хата-читальня, кожний клуб повинні влаштувати в цей день вечір пам'яті Некрасова, згадати його значення, його вірші, проспівати його пісні. Треба назвати ряд шкіл, дитячих будинків, хат-читалень, бібліотек, народних і селянських будинків ім'ям Некрасова.

Це наш поет, хоч і відділяють нас від нього три революції, які не залишили каменя на камені від старих порядків.

ЗАВДАННЯ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

Переходячи до питання, які завдання школи І ступеня, треба вказати насамперед на виховні завдання школи, що визначають значною мірою весь дух школи.

Насамперед школа повинна пробудити в дитині допитливий, активний *інтерес до навколишнього*, інтерес дослідника до явищ і фактів як у галузі природознавства, так і в галузі суспільного життя. Для цього необхідний тісний зв'язок школи з населенням, його працею, всім його господарським життям; у викладанні потрібно спиратися на дійсність, що оточує дитину, виходити з конкретних, відомих дитині фактів. Необхідний дослідницький метод підходу до виучуваних предметів, що в свою чергу висуває на перший план природознавство і праця.

Друге виховне завдання школи І ступеня — це *навчити дитину в книжці, в науці шукати відповіді на питання, які в неї виникають*, дати їй зрозуміти, що вона може дізнатися з книжки, до чого додумалось людство в тих чи інших питаннях. Звідси випливає необхідність відводити в школі навіть І ступеня більше місця для самостійного читання дітям, змінити характер шкільних підручників, поширити підбір матеріалу для читання.

Третє не менш важливе завдання — це *розвинути в дітях звичку жити, вчитись і працювати колективно*. Це визначає характер організації шкільного життя, дитяче

самоврядування, дитячу взаємодопомогу та ін. Звідси впливає метод занять: колективне опрацювання баченого і чутого, звичка досягати певних наслідків спільними зусиллями, розподіляти роботу посилено і за здібностями; впливає трудовий характер школи і, крім того, характер шкільної праці — праці колективної, творчо організованої; необхідність виділення широкого місця для мистецтва, мистецтва, що зближує, викликає колективні переживання, розвиває суспільні інстинкти.

Крім цих виховних завдань, перед школою стоїть завдання *дати дітям певну суму формальних знань і навичок, які роблять можливою* подальшу самоосвіту, прилучають їх до культурного життя людства і в той же час необхідні для них у життєвому побуті. Ці знання такі: а) вміння читати й писати, б) ознайомлення з кількісним вимірюванням предметів і явищ, із співвідношенням величин (арифметика і елементарна геометрія), в) ознайомлення з основними законами природи (основні поняття з фізики, хімії та біології), г) ознайомлення з будовою людського тіла, д) елементарні поняття з фізичної і математичної географії, е) уявлення про господарське, політичне та культурно-побутове життя різних народів у даний час, є) уявлення про господарське, політичне та культурно-побутове життя Радянської республіки, ж) уявлення про життя людства в минулому.

Не можна розраховувати, що школа I ступеня, яка має справу з дітьми віком від 8 до 12 років, може дати їм цільний світогляд або скільки-небудь поглиблене політичне виховання, чи професійну підготовку.

За цим не слід і гнатися. Завдання школи I ступеня — дати дитині ті знання, які вводять її в коло сучасної культури. Дитину треба навчити читати і писати тому, що грамота зближує людей, дає можливість у стосунках з людьми переборювати простір і час, свій вузький досвід розширювати досвідом всього людства. Школа повинна ознайомити дитину з кількісним вимірюванням предметів та явищ, із співвідношенням величин, оскільки ці знання лежать в основі всієї діяльності людини, зокрема її господарської діяльності, і чим повніші і точніші вони у людини, тим легший для неї всякий облік, всяка планомірність. Необхідно, щоб школа

ознайомила дитину з основними законами природи, з елементарними поняттями фізичної та математичної географії, адже все це дає їй можливість правильно орієнтуватися в навколишній природі і визначати причини явищ. Не будучи обізнаною з досягненнями людства в цій галузі, дитина буде під владою всякого роду забобонів, в атмосфері середньовіччя. Світова війна розбудила інтерес до життя наших сусідів; червоноармійці, колишні полонені наші і полонені, які побували в нас, розповідають про життя інших народів; треба ці розповіді доповнити, внести в них поправки, систематизувати, підкреслити, чого ми можемо в них навчитися. Ознайомлення з господарством, політичним ладом, побутом чужих країн нашо́вхує на порівняння, будить інтерес до власної країни. Розуміння її життя, завдань, що стоять перед нею,— все це, звичайно в найелементарній формі, необхідно дитині як членові того економічного і політичного цілого, в рамках якого їй доводиться жити. Нарешті, наше недавнє минуле — війна, революція, громадянська війна, які так добре перемололи всі старі підвалини,— минуле, що живе ще в розповідях сучасників, будить у дитини інтерес спочатку до недавнього, а потім і до більш далекого минулого. Дитині треба знати головні етапи розвитку людства, треба знати, щоб зрозуміти сучасне, щоб зрозуміти, куди йде суспільний розвиток. До всіх цих питань у дитини є гострий інтерес, що пробуджується навколишнім життям, треба тільки вміти пов'язати цей інтерес з вивченням явищ.

Які ж шляхи для здійснення накреслених завдань?

Школа учоби була школою ізольованою. Ізольованість досягала свого апогею в закритих навчальних закладах старих часів. Інститути благородних дівиць, кадетські корпуси намагались виховувати дітей поза всяким зіткненням із середовищем. Усі засуджують закриті навчальні заклади. Але, правду кажучи, хіба чимало з наших дитячих будинків не побудовані на тій же повній ізоляції дитини від життя, хіба наші школи достатньо зв'язані з трудовим життям населення?

У багатьох сучасних педагогів є деяке прагнення замкнутися від складності сучасного життя, від його темних сторін у чотирьох стінах школи. І величезна

більшість наших теперішніх шкіл є, на жаль, звичайним типом ізольованої школи. Взаємодії між школою і навколишнім середовищем немає, і школа не менш чужа для населення, ніж раніше.

Треба встановлювати всіма способами цей зв'язок. Він повинен полягати не тільки в тому, що вчитель предметом вивчення в школі бере навколишнє середовище, але й в установленні певної взаємодії між школою і населенням.

Зв'язок між ними не повинен бути зовнішній (подібний до того, що в школі відбуваються спектаклі і в них беруть участь діти і вчителі або ж школа видає книжки), він мусить проникати в усю шкільну роботу, становити невід'ємну частину цієї роботи. Школа повинна реагувати на життя. Байдуже, чи буде великою користь від втручання школи в життя, важливо тільки, щоб школа не закривала очей на життя, намагалась активно втручатися в нього.

Візьмемо приклад.

У селі обварилася через недогляд дитина і померла. Влаштували для малят дитячий садок. Важливо, щоб діти-школярі взяли на себе частину турбот про садок: то допоможуть дитячу білизну полагодити, то намалюють картинку для садка, то іграшку зроблять. Або з'явиться який-небудь городній шкідник: дізнаються діти в школі, як з ним боротися,— нехай підуть запропонують свої послуги в боротьбі з шкідником у те чи інше малосильне господарство. Нехай допоможуть розвезти і розібрати пошту, написати листа. Діти старші нехай наводять у школі довідки для населення, користуючись шкільною бібліотекою та порадою вчителя, і т. д.

Тут важко дати який-небудь шаблон. Учитель повинен тільки користуватися з кожної нагоди, щоб наштовхнути дітей на думку, що можна ось у такому випадку зробити те або те, але робити це треба вміло, пробуджуючи лише ініціативу, але нічого не нав'язуючи.

З другого боку, необхідно, щоб і населення дивилося на школу як на щось своє, близьке, необхідне. Тому необхідно вчителеві ознайомлювати населення з своєю роботою в школі, робити її зрозумілою для нього. Він повинен розповідати про свої труднощі, вказувати, де вихід, дати зрозуміти, як важливо для дитини ходити

до школи і що її не можна залишати стерегти курку, коли треба вчитися, і т. д. Якщо вчитель зуміє це зробити, населення піде на допомогу школі — і про дрова, і про чистоту подбає.

Звичайно, не завжди легко переконати населення, перед яким не стояли раніш ці питання. Візьмемо шкільні сніданки. Тепер, коли держава не може годувати всіх дітей, треба залучити до цієї справи батьків, організувати їх на цій справі. На фоні зближення школи з населенням зовсім інший характер матиме участь представників населення в школі. Вони будуть знати, що їм робити в школі і що робити поза школою заради школи. Участь представників населення в школі перетворить школу з «казенного» закладу в школу громадську. Важливо також, щоб учитель ясно усвідомив необхідність активної участі представників населення в школі, щоб він ішов назустріч усім заходам, які застосовують у цьому напрямку, і сам виявляв у цьому напрямку достатню ініціативу.

Перейдемо тепер до питання про трудову школу.

Найбільш зрозумілою і близькою для населення може бути школа трудова. З самого початку революції, революції трудящих, було проголошено, що наша школа повинна бути трудовою. Але що таке трудова школа? Кожен розумів трудову школу по-своєму, і ось тепер, через п'ять років, знову доводиться говорити про те, що таке трудова школа. У нас є вже негативний досвід щодо цього. Ми знаємо тепер твердо, що трудова школа — це не просто школа, яка культивує працьовитість, не школа одноманітної механічної праці, не школа тільки самообслуговування, яке велось звичайно у псевдотрудовій школі.

А що ж таке трудова школа? Може, це просто школа дії, активності? Може, важливо тільки, щоб дитина не пасивно сприймала, а активно реагувала на те, що сприймає, і однаково, чи буде дитина усі дні займатися в школі драматизацією, ритмічною гімнастикою та іншим чи продуктивною працею?

Ні. Ми стоїмо на принципі трудової школи, який проголосила наша революція, але повинні старанно розшифрувати, який зміст ми вкладаємо в поняття трудової школи.

По-перше, *центром вивчення в школі має бути трудова діяльність населення в її минулому і сучасному* — це найістотніше.

До всіх питань шкільної програми трудова школа підходить з точки зору праці — до математики, фізики, хімії, біології, історії і т. д. — з точки зору виробництва, з точки зору трудящого населення. Зводить трудову школу до вивчення горезвісних «трудових процесів» — значить виймати з неї живу душу, головний життєвий нерв.

По-друге, *в організації шкільного життя продуктивна праця дітей повинна відігравати домінуючу, панівну роль*. Тут, звичайно, найважливіше — *вибір* трудової діяльності. І носити воду, і рубати дрова — праця, і збирання лікарських рослин, і малювання плаката, і створення шкільного музею, і обшивання малюків дитячого садка, і збирання грибів та хмизу — все це праця.

При виборі праці треба враховувати інтерес дітей, їх уявлення про продуктивну працю. Тільки поступово уявлення дитини про продуктивну працю наближається до уявлення про неї дорослої людини.

Далі при виборі праці необхідно добирати *форми праці, що мають колективний характер*. Колективна праця має найбільш виховний характер. Далі важливий правильний підхід до праці. Необхідно, щоб діти самі поставили собі мету, обговорили план роботи, розподілили між собою роботу, намітили форми взаємодопомоги в процесі праці і потім, щоб кожен виконав свою функцію якнайсумлінніше і якнайстаранніше. Так поставлена праця буде мати величезне виховне значення, буде розвивати в дітях навички організаторів життя, а з другого боку — привчати їх до тієї самодисципліни, яка виховується не наказом, не страхом бути покараним, а самою суттю колективної праці. Так організована праця буде також сприяти правильній оцінці дитиною своїх сил.

При виборі праці треба також керуватися тим, щоб мета, яка ставиться перед дитячою працею, спочатку була нескладна й близька дітям і лише поступово ускладнювалась і ставала більш віддаленою.

Нарешті, ми стоїмо за трудову школу і в тому відношенні, що вважаємо *трудоий метод вивчення найдосконалішим методом*.

Спершу дітям давали просто засвоїти який-небудь факт чи думку, потім перейшли до того, що стали пояснювати заданий урок. Дальшим кроком був перехід до наочного навчання. Від наочного навчання перейшли до лабораторного методу, коли дитина шляхом досвіду перевіряє все те, що їй повідомляють, і, нарешті, сучасна педагогіка висунула трудовий метод, коли дитина може найповніше вивчити предмет, впливаючи на нього.

Наша школа повинна користуватися всіма вищезазначеними методами. Вчитель повинен уміти просто, ясно, пристосовуючись до запасу дитячих уявлень, пояснювати дитині явища. Наочний посібник повинен відігравати в школі чималу роль: картинки, моделі, колекції та інше становлять невід'ємну частину викладання. Школа повинна широко практикувати екскурсійний метод, який є розширенням наочного навчання. Учня треба надати якомога ширшу можливість опрацювати матеріал за допомогою перевірочних дослідів, але трудове опрацювання — моделювання і творче відтворення — має посісти в школі цілком виняткове місце. Особливо велике значення має воно при вивченні матеріальної культури, при вивченні побуту.

Отже, праця як центр вивчення шкільної програми; праця як складова частина життя шкільної громади; праця як метод вивчення!

Всебічне вивчення трудової діяльності населення становить основу шкільної програми. *Ця всебічність вивчення трудової діяльності і є політехнізм*. Часто політехнізм розумівся як багаторемісництво. Таке розуміння помилкове. Техніка повинна вивчатися не в її ремісничій тільки формі, а в усіх формах, аж до найдосконаліших. У вивчення техніки має ввійти і вивчення техніки сільського господарства на всіх його стадіях. Повинен бути вивчений зв'язок сільського господарства з промисловістю. Внаслідок цього повинно скластися уявлення про народне господарство.

Проте вихідним пунктом вивчення повинно бути вивчення, якомога повніше, трудової діяльності, що від-

бувається на очах дитини, близької для неї,— тієї, в якій вона може брати і бере безпосередню участь. Вивчення цієї конкретної, близької для дитини трудової діяльності стає базою вивчення господарського життя країни в цілому. Для школи сільської, для школи міської, для школи заводської та інших вихідні пункти будуть різні залежно від тих конкретних обставин, у яких працює школа.

В цьому розумінні ми говоримо про той чи інший ухил школи. Найбільш типовими є сільськогосподарський та індустріальний ухили школи. На них можна показати, які явища з навколишнього життя треба брати в тій чи іншій обстановці для вивчення, і на цих прикладах показувати, як треба підходити до справи. Але в кожній школі повинно бути своє обличчя, свій індивідуальний підхід до вивчення трудової діяльності залежно від її особливостей.

Сільськогосподарський та індустріальний ухили дають лише метод підходу до вибору вивчуваних явищ.

Політехнічний характер школи виключає професіональний ухил. Професіональний ухил є вже спеціалізація, а спеціалізація потрібна лише на основі вивчення трудової діяльності в цілому і на основі вивчення сил, нахилів спеціалізованого інтересу дитини; спеціалізація без цієї основи поведе до звуження загальноосвітнього і загальновиховного значення школи.

Надзвичайно важливе значення має також у виховному відношенні шкільне самоврядування.

Не треба тільки, як це часто роблять, шкільне самоврядування змішувати з керуванням школою. Це дві абсолютно різні речі.

Керування школою — справа дуже складна. Воно вимагає і знання людей, і ясного уявлення про завдання школи, і великого життєвого досвіду. Нічого цього в дітей, звичайно, немає.

Звалювати на дітей керування школою — значить не мати ні найменшого уявлення про їх сили, деморалізувати їх, виховувати в них верхоглядство і зарозумілість, або — в найсумлінніших — недовір'я до своїх сил.

Звичайно, треба, щоб діти потроху навчались цього керування, представники від учнів повинні входити до шкільної ради, їх голос повинен заслуховуватися шкіль-

ною радою, але в справі керування школою вирішальне слово належить не їм.

Інша справа — самоврядування. Воно повинно бути невід'ємною частиною шкільного життя. За допомогою самоврядування діти вчаться знаходити спільно форми, в які повинно вливатися спільне життя і колективна праця шкільного колективу. Самоврядування є засобом влити це життя і працю в певні рамки. Щоб навчитися жити разом, треба навчитися поважати працю, знання, нахили інших людей, треба навчитися зважати на них, на їх уподобання, на їх переживання. Щоб навчитися працювати разом, треба навчитися знати міру своїх і чужих сил.

Усьому цьому допомагає шкільне самоврядування, і навіть не стільки самоврядування, скільки колективне намацування форм цього самоврядування. Треба, щоб це самоврядування виростало, так би мовити, з дитячого досвіду. Наприклад, один образив іншого, заважає іншому займатися справою, яка його цікавить, — треба скласти правило, яке забороняє заважати один одному, і т. д.

У виховному відношенні важливий самий процес вироблення форм самоврядування. Звичайно, важливе й саме самоврядування, як засіб виховання самодисципліни, як звичка добровільно підлягати волі колективу.

Самоврядування повинно бути щоденним, повинно регламентувати все життя дітей з усіма його сторонами. Велику помилку роблять вихователі, коли скликають дитячі збори лише в негайних випадках: коли в школі щось пропало, коли хтось із дітей нашкодів. Вони перетворюють дитячі збори на судилище і цим украй знецінюють виховне значення самоврядування.

Взагалі самоврядування повинно бути якнайближче до дитячого життя, впливати з дитячих інтересів. Зрозуміло, воно не буде схожим на самоврядування дорослих.

Ні в якому разі це самоврядування не повинно бути копією політичного життя дорослих, не повинно копіювати демократичні або хоч би і радянські республіки.

Те, що добре і неминуче при організації життя в класовому суспільстві, зовсім не придатне для життя шкільного колективу.

Державне управління є організація панування, наслідок боротьби між різними класами з їх протилежними інтересами.

У школі самоврядування — шлях до налагодження колективного навчання і праці.

Вирости самоврядування може лише в школі трудовій, у школі з широко розвиненим громадським життям, де дітям доводиться постійно організовуватися з тією чи іншою метою.

1922 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРАМИ

Досі в РРФСР ще нема єдиної сталої програми, обов'язкової для всіх шкіл. Старі програми дореволюційного часу так зв'язували вчителя, так негативно відбивалися на всьому ході навчання, що перші роки революції пішли більше на ламання старих програм, ніж на створення нових. Проте незабаром з'ясувалося, що для масового вчителя не під силу було створювати самому програми, які відповідають духові часу, рядовий учитель губився, і бували випадки, коли діти в школі займалися, наприклад, дуже посилено драматизацією, малювали, співали, ліпили, але читати та писати не навчалися або займалися цілий день самообслуговуванням і зборами, а не вивчали в школі навіть чотирьох правил арифметики. Хоч такі випадки траплялися загалом не так уже й часто і дуже роздувалися ворогами нової школи, а все ж траплялися. Тому Наркомос почав видавати, починаючи уже з 1919 р., примірні, необов'язкові програми з окремих предметів. Почали розробляти програми й окремі губернії, і міста, виконуючи паралельну роботу з Наркомосом. Тепер мають свої програми Москва, Пітер, Курськ, Рязань, Тула, Іваново-Вознесенськ, Єлець, Сибір та ін. Рік тому науково-педагогічна секція зробила спробу звести воєдино примірні програми, видані раніше Наркомосом, трохи доповнивши і поліпшивши їх. Робота ця була дуже термінова, оскільки передбачалося це зведення дати до 1921/22 навчального року. Робота була закінчена своє-

часно, але через друкарські умови програми семирічки вийшли лише в 1922 р. Зведення програм воедино дуже наочно показало, що наявні програми надто абстрактні, що вони далеко не повні, немає програм ще з цілого ряду предметів, наприклад з економічної географії, організації праці, гігієни та ін., а головне, що нинішні програми між собою не скоординовані, що між ними немає внутрішнього зв'язку. Виданий збірник програм може бути добрим посібником для вчителя, але над програмами треба ще працювати.

Ми називаємо нашу школу трудовою не тільки тому, що викладання в ній ведеться за допомогою трудового методу, не тільки тому, що праця входить у шкільне життя неодмінною складовою частиною, а також і тому, що праця, трудова діяльність людей повинна бути тією життєвою віссю, навколо якої повинна обертатися вся шкільна програма.

Строкатість, непов'язаність програм менш дає про себе знати на першому ступені, де й предметів дуже обмежена кількість та й діти в такому віці, коли вони черпають радість з самого процесу навчання, не дуже вникають у те, для чого їм потрібно знати те чи інше.

Зате на другому ступені діти відчувають цю багато-предметність, випадковість виучуваного матеріалу, відсутність внутрішнього зв'язку між виучуваними галузями дуже гостро. Важко постійно переходити від одного предмету до іншого, важко розбивати увагу, постійно виникає питання: «Для чого я мушу вивчати це?» Програма робиться такою, яку важко засвоїти.

Педагоги, які уважно стежили за дітьми, не могли не помітити, як утруднює справу ця вічна зміна предметів і тем, на яких необхідно зосереджувати увагу. За останній час дедалі більше і більше підкреслюється необхідність під час викладання на першому ступені користуватися так званим комплексним методом. Але комплексний метод легко перетворюється в звичайне базікання, якщо в учителя немає мірила, яке б визначало важливість того чи іншого питання і давало б перспективу для всієї бесіди. Крім того, і при комплексному методі залишається нерозв'язаною проблема вибору матеріалу. Комплексний метод не є розв'язанням питання ще й тому, що він можливий тільки в перші роки навчання.

НА ПУТЯХ К НОВОЙ ШКОЛЕ

ОРГАН

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СЕКЦИИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО УЧЕНОГО СОВЕТА

ВЫХОДИТ ОДИН РАЗ В ДВА МЕСЯЦА

СЕНТЯБРЬ

№ 2

1922 год

МОСКВА

Титульний лист другого номера журналу «На путях к новой школе» за 1922 р. Починаючи з цього номера, відповідальним редактором журналу була Н. К. Крупська.

В міру розширення знань учня доводиться групувати їх за окремими галузями. Питання в тому, як і при розподілі на предмети зробити програму єдиною, цільною.

Усе це досягається тим, що в основу програми як першого, так і другого ступеня кладеться вивчення трудової діяльності людей. Цим створюється той внутрішній зв'язок між темами окремих бесід, між різними предметами, який дуже необхідний, який осмислює все викладання. Є внутрішня єдність у виборі тем, у підході до їх обговорення — буде добрий комплексний метод, не буде цієї єдності — не допоможе справі й він.

Але чому, можуть сказати нам, ви так однобічно підходите до питання, хочете звести все до вивчення трудової діяльності людей? Чи не означає це страшенно звужувати горизонт учня?

Насамперед у поняття «вивчення трудової діяльності» ми вкладаємо дуже широкий зміст. Щоб вивчити трудову діяльність людей, необхідно вивчити об'єкт цієї діяльності — природу та її сили, потім необхідно вивчити способи дії людини на природу (техніку) і, нарешті, суб'єкт цієї діяльності — людину. Треба вивчити її як члена тваринного світу і як члена людського суспільства, вивчити її фізичні потреби і потреби соціальні. А щоб зрозуміти ці останні, треба уявити собі, так би мовити, анатомію та фізіологію сучасного суспільства, знати, як воно виникло і розвивалось і куди йде.

Ми беремо за основу вивчення трудової діяльності людей тому, що вона обумовлює собою весь суспільний уклад, ми беремо це вивчення за основу тому, що в нашу епоху всім необхідно мати чітке уявлення про неї. Ми живемо на грані двох господарських систем. Стара система, капіталістична, була заснована на конкуренції, на експлуатації, на нехтуванні інтересами цілого, на відсутності планомірності. Тепер вона відмирає, народжується нова господарська система — соціалістична, де виробництво будуватиметься за певним планом в інтересах загального блага, де не буде експлуатації, не буде поневолення одних людей іншими. Але ця нова система вимагає інших людей: не простих виконавців чужих наказів, а свідомих учасників виробництва, які розуміють інтереси цілого, розуміють зв'язок між окремими галузями виробництва, їх взаємовідносини та ін. Школа

повинна допомагати виробленню такого нового типу людей: такі люди потрібні тепер, потрібні будуть і в майбутньому.

Дедалі тіснішим стає економічний зв'язок між різними виробничими районами, тісніший зв'язок між виробництвом різних країн; тепер не можна уже жити в себе в келії під ялиною, відгородившись від усього світу, треба розуміти залежність між життям того куточка, який тебе оточує, і життям усього світу, треба бачити ті нитки, які зв'язують тебе міцними узами з цим світом, нитки економічного, виробничого зв'язку.

Але не тільки через усе це кладемо ми в основу шкільної програми вивчення трудової діяльності людей, а також і через те, що діти виявляють винятковий інтерес саме до цієї сторони людської діяльності. «Робінзон Крузо» завжди буде найулюбленішою книгою для дітей.

Наші програми носять на собі відбиток традиції, причому традиції вельми небажаної. Старі програми початкової школи колись складалися з розрахунку, що робітникові та селянинові багато знати не треба, що йому немає діла до організації виробництва, його справа — бути сумлінним, ретельним, умілим виконавцем. Програми школи II ступеня писались для дітей привілейованих класів, яким — за старими звичаями — працювати доведеться мало, які мають силу-силенну вільного часу і можуть заповнювати його вивченням стародавніх мов і різних інших предметів, з живою дійсністю не пов'язаних...

Необхідно переглянути і виправити наші програми.

При цьому повинно бути виділено найістотніше, найнеобхідніше і сформульовано в певну програму-мінімум. Ця програма-мінімум повинна бути не просто зразковою програмою, а програмою, обов'язковою для всіх шкіл республіки.

Держава повинна дати кожному учневі необхідний мінімум знань.

Програма-мінімум повинна бути встановлена Наркомосом.

Це не означає, звичайно, що всі школи будуть підстрижені під один гребінець.

Обов'язкова програма ще не визначає, на якому матеріалі ця програма буде пройдена. Мало того. Педа-

гогіка вимагає, щоб матеріал брався для дитини з навколишнього середовища, щоб цей матеріал був конкретний, близький дитині, доступний для її спостереження, її діяння. І тому матеріал, на якому проходиться встановлена програма в сільській школі, повинен бути інший, ніж у школі, що знаходиться в промисловому районі; в сільській школі Петроградської губернії інший, ніж у сільській школі Воронежської губернії; школа Іваново-Вознесенського промислового району повинна працювати з іншим матеріалом, ніж школа Донбасу чи Уралу. Матеріал, на якому проходиться програма-мінімум, визначається приналежністю до певного району.

Тут намічається, між іншим, певний розподіл праці. Наркомос виробляє загальну програму. Місця визначають відповідно до району той матеріал, що підлягає вивченню, обстеженню вчителями і учнями. Було б надзвичайно важливо влаштувати ряд учительських з'їздів за виробничими районами з представниками виконкомів, місцевих земвідділів, відділів ВРНГ, відділів охорони здоров'я, представниками сільськогосподарських дослідних станцій, промислових підприємств та ін. і обговорити виробничий матеріал, який необхідно проробити в школі. Окремому вчителеві не під силу провести цю роботу. Тут необхідна робота цілого колективу, який встановлює зв'язок школи з виробництвом того району, де ця школа міститься. Як це зробити, і повинні намічати вчительські з'їзди виробничих районів.

На шкільному колективі лежить подальша конкретизація матеріалу, який проробляється: він мусить обговорити, як зв'язати школу з даною фабрикою, з роботою даного радгоспу, даної сільськогосподарської дослідної станції, даної залізничної станції та ін. Безперечно, що до цієї роботи повинні бути залучені представники місцевого трудового населення.

Програма-мінімум не означає також, що необхідно обмежуватися зазначеним мінімумом. Якби Наркомос установив не мінімальну програму, це було б помилкою. Тоді була б гонитва за проходженням програм, була б неминуча учоба. Мінімальні програми дають можливість працювати не поспішаючи, залишаючи дітям досить часу для занять тим, що їх спеціально цікавить, дають можливість школі орієнтуватися на місцеві умови, які

вимагають часто поглиблення якоїсь однієї галузі, дають можливість застосовувати трудовий метод, що вимагає часу, правильно організувати життя школи, вводячи шкільне самоврядування і різносторонню працю.

Переходимо тепер до самих програм.

Перший ступінь має на меті дати дітям найнеобхідніші для трудової діяльності і культурного життя навички та знання і збудити в них живий інтерес до навколишнього.

Треба виробити в дітей навички зв'язно, розумно і вільно говорити. Це досягається не традиційними переказами, а звичкою обговорювати в шкільному колективі бачене й почуте, висловлювати цілком вільно свої думки. Цього можна досягти лише за допомогою правильно організації шкільного життя і шкільного колективу.

Треба дбати також про розширення в дітей запасу слів і понять. Це неможливо без достатнього розширення їхнього кругозору. Чергове завдання школи I ступеня — дати дітям цікавий великий діловий матеріал для читання, написаний простою мовою з урахуванням дитячої психології. Особливо потрібний матеріал, що висвітлює трудову діяльність людей. На першому ступені іноді зовсім ігнорується суспільствознавство. Кажуть, діти не доросли до розуміння питань економіки і політики. Тим часом дома, на вулиці — скрізь діти чують розмови на ці теми, думають про них, і було б помилкою обходити ці питання в школі. При розборі цих питань треба тільки враховувати дитячу психологію, розміри дитячого досвіду та їх інтерес.

Для природознавства потрібно відводити на першому ступені досить широке місце, причому надзвичайно важливий дослідницький підхід до вивчення явищ природи і активне, трудове опрацювання матеріалу.

Не слід забувати про те, що мова й математика на першому ступені повинні відігравати чисто службову роль, вивчення їх як окремих галузей знання на першому ступені передчасне. Матеріал, який проробляється з рідної мови й математики, повинен тому мати відповідний характер, бути тісно пов'язаний з спостереженнями й діяльністю дитини.

Не слід також перевантажувати дітей чисто літературним матеріалом, стилістичними та граматичними

вправами. Граматика в цей період повинна мати лише службовий, практичний характер. Її треба вивчати по-стільки, поскільки це необхідно для орфографії.

Малювання, ліплення, співи, ігри мають для дітей 8—12 років виняткове значення, вони є властивими для цього віку засобами набуття досвіду, організації і виявлення переживань дитини і повинні бути використані з виховною метою, особливо з метою розвитку в дітей суспільних інстинктів. Проте й тут слід додержувати певної перспективи, не повинно бути перевантаження, і вся справа має бути спрямована в належне русло.

Перший концентр другого ступеня має на меті дати учням знання і навички, які дозволяють їм доцільно організовувати своє життя й працю і свідомо ставитися як до явищ природи, так і до явищ суспільного життя.

Цей концентр є підготовкою і до життя, і до трудової діяльності. Після закінчення цього трирічного концентру учні або починають працювати і вчаться вже в ході роботи, на життєвій практиці, або вступають в який-небудь технікум чи в школу заводського учнівства.

Переходимо до програм першого концентру другого ступеня.

У старих програмах нічого не говорилося про організацію праці, тоді як розуміння і вміння організовувати працю як власну, так і колективну має величезне значення.

Необхідне вивчення основних галузей трудової діяльності людей, різноманітних форм цієї діяльності, а також їх зв'язку між собою, їх взаємовідносин. Можливо, це останнє не мало значення на першій стадії капіталізму, коли виробництво ґрунтувалось на конкуренції, але тепер уже й капіталізм уперся в необхідність планового виробництва. Епоха, яку ми переживаємо, вимагає розуміння взаємозв'язку між окремими галузями виробництва та їх взаємозалежності. Теоретичне й практичне вивчення учнями цієї галузі знань перетворює трудову школу в політехнічну. Учень повинен мати чітке уявлення про суспільну організацію праці.

Щоб дати можливість учням краще розбиратися в механіці сучасного суспільства, необхідно показати також, як способи добування і оброблення продуктів та

відповідна організація праці (господарські форми) впливають на класовий склад суспільства, на його політичну організацію, на його ідеологію. Щоб краще зрозуміти сучасне, необхідно знати його генезис, його попередній розвиток. Історія повинна служити кращому розумінню дійсності. Учні повинні знати, як розвивалось суспільство, тоді вони зрозуміють, куди йде і суспільний розвиток. У викладанні історії окремі історичні події та факти не повинні заслоняти собою тенденції суспільного розвитку. Художня література, що є могутнім засобом пробудження емоціонального інтересу до суспільних явищ, повинна бути широко використана. Але історію літератури варто б відокремити від вивчення мови, а пов'язати з викладанням історії. Це дало б можливість порвати з багатьма шкідливими традиціями в цій галузі викладання.

З метою пробудження емоціонального інтересу до історії корисно також ілюструвати історію фактами з історії мистецтва, ознайомлюючи учнів з творами мистецтва відповідної епохи.

Викладання мистецтва повинно мати місце також і на другому ступені, як і на першому, але має носити трохи інший характер. Діти віком 12—15 років уже не задовольняються тією примітивною технікою, яка задовольняє дітей 8—12-річного віку. Під впливом почуття незадоволення вони часто зовсім кидають заняття мистецтвом. Тому потрібен правильний підхід у справі викладання мистецтва дітям цього віку. З одного боку, треба значно більше звертати уваги на технічну сторону справи, на набуття дітьми певних технічних навичок, з другого — повинно йти поглиблене розуміння творів мистецтва, його завдань і цілей.

Щодо вивчення мови, то воно повинно бути пов'язане з історією розвитку мови і писемності. Яскраво написана історія мови і писемності збудить у дітей новий інтерес до форм мови, її будови, до тих умов, що роблять мову образною, барвистою, сильною, переконливою. Все це надасть живої плоти таким ненависним для дітей граматичним правилам і схемам. Поглиблене розуміння рідної мови повинно досягатися паралельним вивченням іноземних мов. Викладання нових мов повинно бути обов'язковим для шкіл II ступеня (не будучи обов'язковим

для учнів) і бажаним, починаючи з третього року навчання, для шкіл I ступеня. Вивчення мови на першому концентрі повинно пов'язуватися з самого початку з вивченням духу мови, її особливостей, а також з вивченням життя та історії того народу чи тих народів, які розмовляють цією мовою.

Викладання природничих наук повинно значно більшою мірою орієнтуватися на трудову діяльність людей, повинно бути значно тісніше з нею пов'язане. Незмірно більше уваги треба приділяти, наприклад, гігієні і т. д. Одночасно в цілому викладання природознавства повинно давати основи світогляду, пояснюючи походження Землі, подаючи відомості про історію Землі, походження видів і походження людини.

Природознавство в школі не повинно також обминати питань розмноження. Обізнаність з ним зробить для учнів зрозумілими і закони статевого життя, вносячи здоровий струмінь в це питання.

Під час проходження окремих предметів протягом першого концентру другого ступеня необхідно звертати увагу на те, щоб учні цілком оволоділи дослідницькими методами, властивими даній галузі знання.

Ми говоримо тут аж ніяк не про обсяг програм, а лише про їх характер. Обсяг програм має бути таким, щоб учні не перевантажувались навчанням і щоб залишалось досить часу для самостійної роботи, для розумної організації колективного життя в школі, для трудових методів, для фізичної праці і активного втручання учнів у життя.

Другий концентр другого ступеня призначений для дітей, в яких у період занять на першому концентрі пробудився дослідницький інтерес до якої-небудь галузі знання, прагнення глибше вивчити цю галузь.

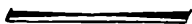
Другий концентр другого ступеня передбачає вже фуркацію, тобто зосередження переважного інтересу або на природничих і споріднених з ними технічних науках, або на соціально-економічних.

Протягом двох років другого концентру учень дістає можливість глибше й повніше ознайомитися з обраною ним галуззю знання, краще оволодіти методами дослідження, властивими даній науці. На другому концентрі слід надати учням якомога більше самостійності в опра-

цюванні матеріалу, що сприятиме більшій продуманості матеріалу і створенню спеціальних інтересів в обраній галузі знання.

Таким чином, ми будемо мати єдину струнку основну систему народної освіти, що відповідає потребам життя і даного часу.

1922 р.

ПРИМІТКА ДО РЕЦЕНЗІЇ Є. П. ХЕРСОНСЬКОЇ
НА ЖУРНАЛ «КУЛЬТУРА И ЖИЗНЬ»

Ми надто довгий час були схильні ідеалізувати американську школу і американську систему виховання. Це було цілком зрозуміло, коли наша школа була затиснена в кулак царського режиму. Тоді ми просто протиставляли нашій школі школу американську. Таке протиставлення будило думку. Тепер, коли революція відкрила найширші можливості в галузі будівництва шкільної справи в РРФСР, ми повинні інакше підходити до педагогічного досвіду Західної Європи та Америки. Ми повинні якнайретельніше вивчити цей досвід, відрізнити в ньому десницю від шуйці, оцінювати його з точки зору трудящих мас. Ми повинні вчитися на цьому досвіді, повинні взяти з нього те, що для нас прийнятне, і відкинути те, що не сумісне з інтересами трудящих, робітничого класу в першу чергу. Було б великою мірою нерозумно підходити до американської школи, огульно ідеалізуючи її. Її треба вивчати. Вивчення американської школи показує, що американці вміють з чисто американською сміливістю і практичністю робити з школи пречудове знаряддя духовного поневолення мас, знаряддя насичення мас буржуазною ідеологією, але користуються при цьому надзвичайно тонкими методами і прийомами, заснованими на науковому вивченні психології дитини, з одного боку, і на вивченні сучасної дійсності — з другого. У буржуазному суспільстві машинне виробництво досягло високого ступеня розвитку. Машини, як і все інше знаряддя виробництва, служать у цьому суспільстві знаряддям

експлуатації трудящих. Проте комуністи, намагаючись знищити експлуатацію трудящих буржуазією, використовують всебічно ті досягнення техніки, що набрали такого розмаху при капіталізмі. Так само треба ставитись і до буржуазної педагогіки. Ми повинні відкинути буржуазний зміст, який вкладають у викладання і виховання європейські та американські буржуазні педагоги, але тим уважніше повинні вивчати ми досягнення педагогіки, хоч би й буржуазної, в галузі методів підходу до дитини й підлітка, врахування психологічних особливостей віку, організації справи та ін.

1923 р.

ЕКСКУРСІЙНИЙ МЕТОД ПРИ ВИВЧЕННІ ПИТАНЬ, НАМІЧЕНИХ У СХЕМАХ ПРОГРАМ, ПРИЙНЯТИХ З'ЇЗДОМ СОЦВИХІВ

Школа повинна навчити бачити, навчити читати не тільки друковані книжки, але також і книгу життя. Одним із способів навчити читати цю книгу є правильно поставлені екскурсії.

Якщо ми хочемо розглянути питання про екскурсії в усьому обсязі, то ми повинні спинитися на двох питаннях надзвичайної ваги: *що* вивчати за допомогою екскурсій і *як* правильно поставити це вивчення.

Екскурсії можуть мати найрізноманітніший характер: природничий, історичний, естетичний, археологічний — можуть мати на меті вивчення економічного, суспільно-політичного життя і т. д. Наскільки різноманітні явища, настільки можуть бути різноманітні й екскурсії, що мають на меті вивчення цих явищ.

Якого ж типу екскурсії треба практикувати в школі?

До цього часу переважали в школі екскурсії в природу. Це питання найбільш розроблене в педагогічній літературі, тут є досить великий і цікавий досвід.

Розроблене більш чи менш і питання про історичні екскурсії, за пам'ятками старовини відтворюються картини минулого життя людей.

Значно слабше розроблене питання про екскурсії з метою вивчення виробництва і всякого роду суспільних відносин: економічних, політичних та ін. Власне кажучи, ці екскурсії не завоювали ще для себе права громадянства. Робляться подекуди лише спроби підійти до цього питання. Це й зрозуміло. Під час старого режиму

говорити про сучасність, про навколишню дійсність не можна було.

Радянська влада не має причин боятися торкатися дійсності. Нехай вона часом дуже маловтішна, треба знати й її, щоб зрозуміти, як її перебудувати, знайти в ній самій сили, які можуть сприяти подоланню її темних сторін. Кожен повинен зірвати шори з очей і безстрашно дивитись у вічі дійсності. Ось чому й схеми програм I і II ступеня, прийняті на з'їзді соцвихів, які визначають основне коло питань, що підлягають вивченню, загострені на сучасність, на навколишню дійсність.

Безперечно, що екскурсії повинні стояти в тісному зв'язку з виучуваними питаннями, повинні носити не випадковий, а продуманий систематичний характер. Останнім часом у педагогічній літературі багато говориться про необхідність давати дітям матеріал не в хаотичному, а в організованому вигляді, встановлювати певний внутрішній зв'язок між різноманітними галузями виучуваних явищ. Треба, звичайно, встановити органічний зв'язок між виучуваними питаннями та екскурсіями, тоді тільки екскурсії зможуть дати все те, що вони можуть дати.

І оскільки схеми програм I і II ступеня загострені на сучасність, на навколишню дійсність, то й екскурсії повинні ставити собі за мету вивчення цієї дійсності, вивчення сучасності. Схеми дають деяку перспективу важливості вивчення тих чи інших явищ.

Стрижнем програм є вивчення трудової діяльності людей, організації їх праці, соціальних відносин, що виростають на базі організації праці.

Звідси ясно, як важливо при нових програмах правильно поставити екскурсії на виробництво; при цьому повинна вивчатися не тільки техніка даного виробництва, а й організація праці на виробництві, економічне становище робітників, охорона їхньої праці, тривалість робочого дня, висота заробітної плати, їх правове положення і т. д. і т. ін.

Питання, що стосуються трудової діяльності людей, і організація праці повинні бути поставлені в центр уваги. Тепер часто-густо можна натрапити на таке явище. Влаштовують екскурсію на село. Але яке ж питання вивчають при цьому? Організацію середняцького господарства, систему господарства, що панує в цьому селі, зв'я-

зок його з містом? Аж ніяк! Вивчають стиль побудови селянських хат. Ідуть оглядати радгосп. Що оглядають? Наскільки устаткований сільськогосподарськими машинами даний радгосп, як веде господарство, якими силами працює? Зовсім ні! Оглядають розмальовані стелі та красиві старовинні меблі і при цьому говорять не про те, що ця розкіш існувала поряд із селянськими злиднями й темнотою, а про облагороджуючий вплив мистецтва. Не завжди, але буває так.

Тому надзвичайно важливо намітити програму огляду підприємств, ті центральні питання, на яких слід концентрувати увагу. Потрібно виробити зразкові програми огляду різного типу підприємств, огляду селянського господарства, радгоспу і т. д.

Ці питання можуть значно полегшити екскурсії. В Англії існує ціла серія брошур, які вказують, що на якому підприємстві треба оглядати, на що звертати увагу при відвідуванні океанського пароплава, доку, що оглядати на текстильній фабриці, на шкіряному заводі і т. д. Такі брошури дуже корисні. Екскурсії на виробництво досить широко проводяться в Англії. Дуже цікаві є описи екскурсій на виробництво, що практикуються в загонах скаутів. Скаути під час екскурсій роблять у себе замітки, малюнки, креслення, плани. Потім разом обговорюють бачене. У цих скаутських екскурсіях звертається також увага на організацію праці.

Ця сторона для нас, росіян, особливо важлива, і в наших екскурсіях ми повинні звертати на цю сторону справи особливу увагу.

Але чого немає, з цілком зрозумілих причин, у скаутських екскурсіях і на що ми повинні звертати неодмінно увагу — це на гігієнічні умови праці, на матеріальне становище робітників, на вплив роботи на їх побут, на тривалість робочого дня, висоту заробітної плати, умови харчування, культурний рівень, політичну свідомість.

У тому порівняно невеликому досвіді екскурсій на виробництво, що проводились у школах — я не кажу про школи для дорослих, — на цей бік справи здебільшого зверталось мало уваги. Цікавий щодо цього досвід Новоторзького повіту Тверської губернії (див. журн. «На путях к новій школі», 1923, № 5).

Те, що стрижнем програми I і II ступеня стає виробництво, безперечно, віді́б'ється певним чином і на природничих екскурсіях, вніши в них певну частку практицизму, інтересу до того, що може дати та чи інша сила природи у виробничому відношенні. Цей практицизм не до душі прихильникам «чистої» науки, але він владно диктується моментом, який ми переживаємо.

Набагато гірше стоїть справа з екскурсіями, що мають на меті вивчення сучасних суспільних відносин. Тут непочатий край роботи. Для того щоб проводити екскурсії такого роду, треба добре розбиратися в суспільних відносинах, бути свідомим громадським діячем. Тут мало поривань, потрібна підготовка.

А тим часом навчитись бачити в галузі суспільних відносин особливо важливо.

Слід намітити найважливіші питання, які треба проробити екскурсійним методом. Поставити, так би мовити, віхи.

Візьмімо, наприклад, сільське господарство. Що треба тут обслідувати? Насамперед селянське господарство, його організацію. Треба обслідувати різні типи селянських господарств (бідняка, середняка, багатія) з точки зору устаткування, робочої сили, організації. Треба порівняти їх між собою, зафіксувати типові риси. Потім обслідувати з тих же точок зору ближчий радгосп. Порівняти селянське господарство і радгосп. З'ясувати, яку допомогу дістає селянин через кооператив, через земвідділ, яка допомога йому потрібна, в чому. Порівняти сучасне господарство села з господарством дореволюційним, з'ясувати, чи є різниця і яка. Простежити зв'язки між містом і селом — торгіві, організаційні і т. д. Що одержує село від міста. Які організації існують на селі (сільрада, комосередок, комсомол, церковна організація і т. п.), яку відіграють роль.

Це лише деякі міркування, питання має бути детально розроблене.

У місті треба влаштовувати екскурсії до кустарів, до ремісничих закладів, на фабрики та заводи. Треба й тут обслідувати первинні осередки: фабзавкоми, осередки профспілок, — роль тресту і ВРНГ в організації виробництва. Місто — організація міського господарства — дає невичерпний матеріал.

Науково-педагогічна секція поставила на чергу детальну розробку всіх цих питань, вироблення планів екскурсій.

Ми друкуємо в цьому номері тези завідуючого Новоторзьким ПВНО (Тверської губ.) про такого роду екскурсії. Бажано було б, щоб працівники на місцях поділилися своїм досвідом, щоб його можна було узагальнити, підбити ніби підсумки, потім розпочати дальшу роботу.

Ми зробили спробу — дуже мало ще розроблену — підійти до питання про те, що треба вивчати на екскурсіях. Ми поки що тільки ставимо це питання, підкреслюємо необхідність розробки плану екскурсій, відбору найістотніших питань, які підлягають обслідуванню, з одного боку, і суворой їх координації з виучуваним матеріалом — з другого.

Тепер перейдемо до питання про те, як потрібно проводити екскурсії.

По-перше, учні мають бути психологічно підготовлені до екскурсій. Це досягається вже до певної міри тісним зв'язком екскурсії з матеріалом, що вивчається. «...Під час навчання дитини треба керувати її заняттями так, щоб кожне нове знання, подане дитині, було в певному зв'язку з раніш набутими знаннями, і, якщо можна, викликати в дитини зацікавлення, так щоб кожне нове знання, одержане дитиною, служило б відповіддю чи хоча б частиною відповіді на питання, яке раніше було в голові дитини», — пише У. Джемс у своїй «Психології»¹.

«Тільки те, що нам хоч трохи відоме, збуджує в нас жадобу до подальшого знання. Найскладніші своєю будовою ткацькі фабрики, величезні металеві споруди для більшості з нас так само, як вода, повітря або земля, просто-напросто являють собою звичайні явища, які не викликають у нас ніяких ідей»².

«Велике педагогічне правило полягає ось у чому: кожен нову частину знань слід пов'язувати з яким-небудь інтересом, що утворився в голові дитини, тобто, інакше

---

¹ У. Джемс, Психология, вид. 8-е, вид-во «Наука и школа», Пг., 1922, стор. 171—172.

² Там же, стор. 251.

кажучи, якось асимілювати цей уривок з раніше набу-тими знаннями. Звідси впливає перевага, яку здобуваємо порівнянням віддаленого й невідомого безпосередньо-му досвіді з близьким і відомим і невідомого з відомим і пов'язуванням нових знань з особистим досвідом учня»¹.

Кожну екскурсію слід заздалегідь обговорити з діть-ми. Обговорити разом з ними план екскурсії і обгрунту-вати його. Це обгрунтування особливо важливе. Воно має збудити якомога жвавіший інтерес до тих явищ і пред-метів, на яких дітям треба буде зосередити увагу. «...У людей відкриті очі лише на ті сторони одержуваних вражень, які вони раніше звикли розрізняти. Кожен з нас може помітити певне явище, після того як на нього хто-небудь звернув нашу увагу, але те саме явище без сторонньої допомоги не зуміє відкрити бодай одна лю-дина на десять тисяч. Навіть у поезії і в образотворчому мистецтві необхідно, щоб хтось показав нам, на що саме потрібно звертати особливу увагу, що заслуговує най-більшого подиву, поки наші смаки не досягнуть свого повного розвитку і наша оцінка естетичних явищ не ста-не цілком бездоганною. У так званих «дитячих садках» дітей з метою вправ розпитують, скільки характерних рис вони можуть назвати в даному предметі, наприклад у квітці чи пташиному чучелі. Вони зараз же називають відомі їм риси: листя, хвіст, дзьоб, ноги, але вони можуть дивитись на пташку цілими годинами, не помічаючи нідрів, пазурів, лусочок і т. ін., поки не звернеш на ці частини їхньої уваги, після чого діти кожен раз вка-зують на них. Коротше кажучи, ми звичайно бачимо лише ті явища, які преперципуємо: преперципуємо ж ми лише ті об'єкти, на які було вказано нам іншими під певним ярликом, а ярлик цей відбився в нашій свідо-мості»².

Отже, необхідна підготовка до екскурсії.

Як має йти робота на екскурсії? Учні повинні робити в себе в записних книжках записи, малюнки, накидати

---

¹ У. Джемс, Психологія, вид. 8-е, вид-во «Наука и школа», Пг., 1922, стор. 250—251.

² Там же, стор. 177—178.

плани і т. д. У записні книжки треба вносити й питання, що виникли під час екскурсії, і різні свої міркування. Техніки записування і зарисовування під час екскурсії треба навчатися так само, як, наприклад, складання конспектів прочитаних книг.

Після екскурсії необхідне колективне обговорення баченого і почутого, обмін враженнями, обговорення питань, що виникли в дітей у зв'язку з екскурсією, підсумування наслідків її.

Крім того, треба, щоб усе закінчилось якою-небудь колективною роботою, спільно написаним твором, спільно складеною діаграмою, виготовленням моделей, влаштуванням виставки.

І, нарешті, дуже бажано провести дві-три аналогічні екскурсії. План екскурсії — це система спостережень. Володіти системою спостережень надзвичайно важливо. Вона дає можливість відразу помітити ряд деталей. Коли на цвіт яблуні дивляться садівник і художник, вони звертають увагу на зовсім різні речі: садівник — на те, чи багато пустоцвіту, чи корисне цвітіння в даний момент з точки зору одержання найбільшого урожаю яблук; художник буде підходити до яблуні зовсім з іншою системою спостереження: його буде цікавити ніжний колір цвіту, освітлення яблуні промінням сонця, загальний вигляд саду і т. д. У кожного є своя, усвідомлена чи неусвідомлена, система спостереження тих чи інших явищ. Чим повніше, чим вдаліше побудована ця система, тим погляд людини буде гострішим, тим більше й краще вона буде бачити.

Навряд чи треба говорити про значення екскурсій — про це написано й говорилося вже досить.

Поняття екскурсії дуже широке. Це є спостереження якого-небудь життєвого явища — з галузі природи, техніки, соціального життя. Дуже часто екскурсії бувають через цілий ряд обставин лише пасивним спостереженням. Значення екскурсії зростає, якщо пасивне спостереження переходить в активне вивчення явищ за допомогою дослідів, а ще краще — за допомогою праці. Одна річ дивитися, як роблять цеглу, інша річ взяти участь у її виготовленні; одна річ оглянути ясла, інша річ почергувати в них, попрацювати. Треба намагатися, щоб

екскурсія не була спостереженням «з вікна вагона», зда-
леку, а перетворювалася б на активне і особливо трудо-
ве вивчення явищ. Трудовий метод є найкращим методом
вивчення явищ. Правильно поставлені екскурсії можуть
відчинити широко двері для цього методу.

1923 р.

ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ І ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ

Пролетаріат прагне оволодіти державною владою не для того, щоб забезпечити для себе особливі права й привілеї, а для того, щоб перебудувати все суспільство так, щоб у ньому не було місця пригнобленню та експлуатації.

Але треба не тільки хотіти це зробити, треба вміти це зробити. СРСР стоїть впритул перед завданням такої перебудови. Проте на кожному кроці нам доводиться бачити, як, не зважаючи на величезну затрату революційної енергії і сил, ми досягаємо часто в тій чи іншій галузі порівняно невеликих наслідків тільки тому, що в нас не вистачає організаційних навичок. Складуть, надрукують добрі книжки, але не доставлять їх вчасно, куди слід, школа залишається без підручників — і вся енергія на складання підручника, його друкування та інше гине даремно. Одержать гроші на харчування школярів, але не зуміють організувати своєчасну купівлю продуктів, не зуміють зберегти куплене — і школярі залишаються без їжі. Влаштують суботник, зберуть народ, а лопат і мітел не приготують — і вештаються люди без діла, марнується їх час. І так в усіх галузях.

Ясно поставити мету, зважити, якими силами ця мета може бути досягнена, підготувати матеріальні умови здійснення мети, підібрати людей, скласти ясний план роботи — хто буде заперечувати проти цього? Хто буде заперечувати, що при всякій роботі насамперед потрібні облік і розрахунок? А як насправді? Насправді ми

завжди і скрізь сильні вчорашнім розумом. Чому це так? Тому, що Росія — країна в промисловому відношенні дуже відстала, історія поставила перед нею такі завдання, з якими під силу впоратися найпередовішій у виробничому відношенні країні. І як важко доводиться нам розплачуватися за нашу економічну відсталість! Скільки сил у нас даремно витрачається! Звичайно, за останні роки ми багато чого навчилися. Ми скорочуємо дедалі більше наші адміністративні апарати, краще налагоджуємо роботу, розвантажили державу від ряду непосильних поки що для неї завдань, зосередивши увагу на найголовнішому, і т. д. і т. п. Але як багато нам треба ще навчитися в цьому відношенні, як наполегливо нам треба вчитися ставити кожного на своє місце і найкращим способом використати його сили.

Ми можемо з цілковитою певністю сказати, що підростаючому поколінню організаційні навички здадуться ще в більшій мірі, ніж нам. І ми повинні прийти в цьому відношенні йому на допомогу. Звичайно, саме життя буде вчити молодь організації, але необхідно, щоб і школа зробила все, що може, в цьому відношенні. Питання організації всього життя школи — організації навчання, праці, відпочинку дітей — повинні тепер стати в центрі уваги педагога.

Однією з найважливіших функцій шкільного самоврядування повинен бути розвиток у дітей організаційних навичок.

До школи дитина приходять уже з певними організаційними навичками. Одне з головних джерел розвитку цих навичок — гра. Коли говорять про гру в дитячому садку чи в школі, то найбільше говорять не про гру взагалі, а про ігри у квача, у kota і мишки, в горюдуба, в крокет, у серсо; обговорюється, які здібності розвиває та чи інша гра, яка виховує дисципліну, самовладання, спритність і т. д. Коли читаєш збірники ігор, шкільні програми з ігор і бачиш ігри в школі, стає дуже і дуже прикро: з гри виймається її душа. Найулюбленіші, найпотрібніші для дітей ігри — це ті, де діти самі визначають мету гри: побудувати будинок, поїхати до Москви, зварити обід, прогнати білих, вбити ведмедя і т. ін. і т. ін. Процес гри полягає у здійсненні цієї мети: дитина буде плани, вибирає засоби здійснення. Нехай поїзд,

на якому вона їде, побудований із стільців, нехай будинок зроблений з трісок, не в тому річ — фантазія дитини доповнить дійсність. Тут важливий сам процес побудови плану. Важливі ігри індивідуальні, важливі ігри групові. В колективних іграх виховуються діти-організатори, діти-ватажки, які вміють наполегливо прагнути до мети, вести за собою інших. Питання про те, яку роль у виробленні організаційних навичок відіграє вільна гра, не висвітлене в педагогічній літературі як слід, а тим часом питання це першорядної ваги. Воно набагато важливіше, ніж, наприклад, питання про дитячі ідеали. Важливо простежити, які цілі ставлять перед собою діти різного віку, різних класів, як їхні цілі змінюються під впливом читання, розповідей та ін. Важливо простежити, як здійснюють свої цілі діти, в чому тут різниця між розвиненими і нерозвиненими дітьми. Література може дати багатий матеріал: у більшості письменників дитячі спогади дуже яскраві. Правда, всі ці спогади проходять через психіку дорослого. Необхідно провести в напрямі обслідування гри велику роботу.

На певній стадії розвитку дитина вже не задовольняється схемами (поїзд із стільців, будинок із трісок — схеми) і починає зважувати реальність засобів здійснення. Змінюється і характер цілей, які вона собі ставить. У більш ранній період цілі, що ставляться в грі, мають просто наслідувальний характер і цілями їх можна назвати лише дуже умовно. Пізніше цілі набувають уже смисл продуманих, мотивованих цілей.

У нормальних умовах перехід від гри до організації життя і праці, очевидно, проходив би так: цілі ставали б дедалі розумнішими, засоби здійснення дедалі реальнішими, організаційні навички, набуті в грі, переходили б в організаційні трудові навички, у навички організації життя. Школа приділяє дуже мало місця грі, відразу нав'язуючи дитині підхід до будь-якої діяльності методами дорослої людини. Вона недооцінює організуючої ролі гри. Перехід від гри до серйозних занять дуже різкий, між вільною грою і регламентованим шкільним навчанням постає нічим не заповнений розрив. Тут потрібні перехідні форми. Щось схоже ми знаходимо у скаутів. Діяльність скаутів має певні, обгрунтовані цілі, але досягаються вони за допомогою гри. Тут враховується дуже

тонко психіка перехідного віку. Тому потрібно відводити широке місце таким організаціям, як організація юних піонерів, здатних задовольнити не згаслу ще в підлітків потребу у грі.

Здебільшого школа ігнорує організаційні навички дитини, набуті нею в процесі гри. Організація ж шкільного навчання і шкільного життя в старій школі не давала можливості докласти до чого б там не було набуті організаційні навички, і вони поступово атрофувались. Трудова школа створює саме можливості застосовувати і розвивати далі ці навички. В цьому її сила. Звичайно, вона відкриває ці можливості лише при правильній постановці справи. Однією з умов правильного функціонування трудової школи є органічно спаяне з нею шкільне самоврядування.

У школі учоби діяльність учня зводилася до слухання і запам'ятовування того, що говорить учитель. Шкільне життя через те було убоге і бідне змістом. Дитині ні на чому було вчитися організації. Інша справа — трудова школа. Вона припускає, що дитина не тільки слухає й запам'ятовує. Дитина спостерігає, порівнює, проводить досліди, творчо працює. Шкільне життя повне руху, переживання. Щоб життя це йшло радісно, організовано, над цим слід попрацювати. У рамки розкладів воно погано вкладається. Треба продумати, як усе налагодити, узгодити, влаштувати. Продумати це треба не одному, а спільно. Життя вимагає цього спільного обговорення, вимагає спільних зусиль, вимагає поділу праці. Трудова школа немислима без самоврядування. І ми бачимо, що скрізь, де створюється трудова школа, створюється і шкільне самоврядування.

Оскільки в нас не викристалізувались ще сучасні форми трудової школи, остільки не оформились у нас ще й форми шкільного самоврядування. Ці форми починають тільки намацувати. Ми зустрічаємо в школах оргкоми, трудкоми, учкоми і ін., зустрічаємо трудові артлі різних видів і типів. Форми самоврядування повинні відповідати організаторським функціям, що лягають на учнів. Зрозуміло, на першому ступені, де трудовий розмах менший, де функції дітей вужчі, завдання простіші, і форми самоврядування повинні бути примітивніші, наближаючись до примітивної демократії. На

другому ступені, де розмах діяльності ширший, праця складніша і потребує вже певної спеціалізації, там і самоврядування набуває складніших і виразніших форм.

Важливо ніколи не випускати з уваги, що самоврядування, для того щоб зробити виховний, дисциплінуючий вплив на дітей, повинно усвідомлюватися ними як щось необхідне, що впливає з певних потреб. Тільки тоді вони будуть ставитися до нього з необхідною серйозністю. Самоврядування заради самоврядування сприймається дітьми як гра, якою вони можуть цікавитися, але до якої в своїй масі швидко охолоджуються.

Починаючи з наймолодших класів, самоврядування в школі набуває дедалі глибших і складніших форм. Тому розуміти самоврядування треба як певний процес, як організаційне зростання.

Проте не слід звідси робити такий висновок, що цей процес повинен проходити поза всяким впливом. Найбільший вплив буде робити співіснування (у старших групах та класах) складніших і досконаліших форм самоврядування. Вони є ніби демонстрацією того, до чого треба прагнути. Там, де є більш елементарні і складніші форми самоврядування, останні будуть фактом свого існування прискорювати процес розвитку самоврядування в молодших групах.

Яка ж роль учителя в справі організації шкільного самоврядування?

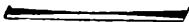
При наявності в нього добрих, товариських стосунків з дітьми його усунення від обговорення питань, що хвилюють дітей, було б зустрінuto ними негативно. Усунутих він не може. Звичайно, він повинен триматись якомога пасивніше, намагатися не тиснути своїм авторитетом і не перекладати на себе ту роботу, яку важливо, щоб виконали самі діти.

По суті ж справи, вчитель повинен впливати на вироблення правильних форм самоврядування, але вплив цей повинен бути не прямим, а посереднім. Він повинен полягати в тому, що вчитель має прямо допомогти дітям усвідомити ті організаційні проблеми, з якими діти стикаються весь час у грі і в житті.

На уроках, на екскурсіях, біля верстата, за столом він повинен скеровувати увагу дітей на організаційні питання: повинен показати, як треба фіксувати мету, як

досягати її без розтрати часу і енергії, як об'єднувати сили, як розподіляти працю, враховувати сили, враховувати зроблене і т. д. і т. ін. Так поступово діти набудуть навичок правильно підходити до колективного розв'язання проблем, поставлених життям, а це дає їм можливість свідомо ставитися і до питання, як їм краще організуватися для виконання поставлених перед ними завдань, тобто до питання про самоврядування. Після вищезазначеної роботи з ними вчителя учні будуть значно краще підготовлені до розуміння завдань самоврядування, значно краще проведуть їх у життя.

1923 р.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ УЧИТЕЛЬСТВА

За останній рік ішла посилена робота в напрямі врахування того, що пророблено за роки існування Радянської влади в справі побудови нової школи. Підбиваючи підсумки заходів Наркомосу, роботи місць, творчих починань окремих учителів і груп учителів, ми можемо щиро сказати, що нам є що враховувати. Правда, через те що працювати доводилось у неймовірно важких умовах, що доводилось іти зовсім новими шляхами, орати цілину, поряд з надзвичайно цінними спробами закласти основи радянської робітничо-селянської школи робилось і багато наївно-безглузлого, але «хто не оре, у того й остріжів немає». Внаслідок цього перед нами вже досить виразно вимальовуються контури школи, побудованої, з одного боку, на досягненнях сучасної педагогіки, з другого — на врахуванні нашої дійсності, школи, пройнятої комуністичним духом, яка готує будівників нового життя.

Паралельно з урахуванням досвіду йшла робота по перегляду того, що має давати робітничо-селянська радянська школа учням, ішов перегляд програм під кутом зору комунізму і досягнень сучасної педагогіки, і схеми програм, прийняті на останньому з'їзді губсоцвихів, рвуть із старими традиціями і дають потрібну орієнтацію на сучасність.

Урахування досвіду, визначення змісту роботи радянської робітничо-селянської школи дають базу для підготовки педагогічного персоналу, необхідного для цієї школи.

З усіх куточків Росії повідомляється про перелом, що відбувся в учительстві, про надзвичайно яскраве вияв-

лення прагнення учительства до знання, до ознайомлення з основами існуючого ладу, до ознайомлення з новими методами в галузі педагогіки. «Перепідготовка вчителів» стала модним гаслом. Дещо в цьому напрямі робиться, але відчувається відсутність постійного центру педагогічної пропаганди, що збирав би навколо себе і організовував би учительство, яке піднімається в педагогічному і політичному відношенні. Цим центром не може бути наросвіта, тому що в наросвіті дуже малий штат і центр її роботи полягає в організації справи народної освіти. Цим центром лише почасти може бути спілка працівників освіти, тому що основне її завдання — професійне об'єднання учительства, а виробнича пропаганда стоїть на другому плані.

Потрібна ще установа, на яку могла б спиратися і робота наросвіти, і виробнича пропаганда спілки працівників освіти, — потрібна педагогічна лабораторія. Такою педагогічною лабораторією, через яку пропускаються ідеї нової школи, де вони перемелюються, розроблюються й звідки поширюються і серед населення, і серед учительства, повинен бути реорганізований педагогічний вуз, який має стати таким же центром педагогічної пропаганди, яким повинен бути сільськогосподарський вуз у розумінні пропаганди сільськогосподарської.

Педагогічний вуз повинен бути тісно пов'язаний з губкомом, з наросвітою, особливо з її методичною радою, з спілкою працівників освіти, з педагогічними технікумами, з радпартшколами, з іншими вузами, з усіма дослідними педагогічними установами району, з учительськими гуртками, з окремими творчими вчителями.

Виробничий план педагогічного вузу повинен вироблятися спільно з наросвітою і місцевим відділом спілки працівників освіти, повинен проводитися через окремі конференції, де будуть до нього вноситися поправки з боку вчителів.

У виробничий план педагогічного вузу повинен входити облік педагогічної роботи району, що проводиться за певним планом силами студентів, облік, який повинен бути базою педагогічного планомірного будівництва, повинна входити організація довідково-методичного бюро для вчителів району, організація лекцій і доповідей з педагогічних питань, проведення «педагогічних тижнів»,

влаштування педагогічних виставок, всілякого роду педагогічних конференцій та курсів. Педагогічний вуз має подбати не тільки про підготовку декількох сотень своїх постійних студентів, а й про підготовку вчителів всього району, про підняття педагогічної роботи району на належну висоту.

Підготовка студентства до педагогічної роботи повинна проводитися не абстрактним, схоластичним шляхом, а повинна проходити в процесі організації педагогічної роботи студентства з теоретичним обґрунтуванням цієї роботи, з підведенням під неї солідної комуністичної бази.

У виробничий план педвузу повинно входити обслуговування політосвітніх установ району силами слухачів. Тепер політосвітня робота не входить навіть у програми педвузів. Тим часом робота ця вимагає чимало сил. Звичайно, слухачі педвузів не повинні витратити час на влаштування концертів і спектаклів, на запрошування артистів, на збирання коштів і т. ін., але вони можуть і повинні брати участь у ліквідації неписьменності, в роботі пересувок, у роботі довідкових бюро, в проведенні бесід та ін. Ця робота вимагає кваліфікованих сил, і тут студенти педвузів повинні внести свою лепту в постановку справи. З другого боку, це та робота, яка приводить майбутнього вчителя до контакту з масами, знайомить його з запитамі їх, навчає його працювати з населенням. Ця робота будить його думку, будить його інтерес до цілого ряду проблем у галузі суспільного життя. Читання Маркса не створює ще громадського працівника. Необхідні ще емоціональні передумови. І поглиблена політосвітня робота створює їх. Звичайно, щоб політосвітня робота студентів була якісно доброю, необхідно, щоб паралельно з практичною роботою йшла серйозна теоретична підготовка в галузі суспільних питань. Ця підготовка має бути якомога життєвішою і якомога більш чужою всякій схоластиці. Тісно спаяні теорія і практична підготовка до роботи з населенням дадуть того вчителя — громадського працівника, який зможе перетворити школу в культурний центр.

Слідом за політосвітньою роботою студент повинен навчитися працювати з дітьми та підлітками поза школою: з юними піонерами, з безпритульними, на дитячих

майданчиках, у дитячих клубах, у дитячих читальнях, їдальнях. Це дасть студентові знання сучасної дитини і підлітка взагалі, уміння підходити до них. І знову-таки практична робота повинна йти пліч-о-пліч з теоретичним вивченням дитини, її фізичної організації, особливостей віку, з вивченням впливу середовища, ролі гри, ролі організації в усьому її житті і т. д. Тільки після цього треба переходити до питання організації шкільної справи і роботи в школі. Суспільна підготовка студента і знання дитини дадуть студентові можливість свідомо поставитися до тих принципів, на яких повинна будуватися школа. Він буде вже підготовлений до розуміння нових програм, виразно усвідомить, яким повинен бути зміст викладання на різних ступенях школи, схопить суть нових методів, нових підходів до дитини, зрозуміє, як треба організувати життя дітей у школі, як проїмати школу духом комунізму. І подібно до того, як силами студентів педвузу повинна проводитися робота з дорослим населенням і позашкільна робота з дітьми, до його виробничого плану повинна входити робота і в школах.

Для майбутніх учителів шкіл II ступеня необхідне ще або вивчення сільського господарства, або провідної в даному районі галузі промисловості. Вивчення однієї з цих спеціальностей обов'язкове для кожного вчителя II ступеня. Трудова школа вимагає від учителя ґрунтового знання хоч однієї галузі народного господарства, уміння в ній орієнтуватися, протягувати нитки від спеціальних знань до загальних. Інакше він буде дилетантом у галузі народного господарства, і це відіб'ється на тому, що викладання свого спеціального предмету — рідної мови, математики, природознавства — він не зуміє орієнтувати на стрижневий предмет трудової школи — вивчення трудової діяльності людей, методів її організації.

«Все це справжнісінька утопія, перегинання палиці», — чуються голоси вчителів і професорів старого гарту. Вони не бачать, що знизу йде реформа школи в дусі революційної сучасності і що нова школа владно вимагає реорганізації всієї підготовки учительства.

РЕЦЕНЗІЯ

П. П. Б Л О Н С К И Й. *КРАСНАЯ ЗОРЬКА*. ПЕРША КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ
В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЮ СЕКЦІЄЮ
ДЕРЖАВНОЇ ВЧЕНОЇ РАДИ
РЕКОМЕНДОВАНА ДЛЯ ШКІЛ І СТУПЕНЯ. М.— ПГ., ГИЗ, 1923, 230 СТОР.

Дуже багато говориться про необхідність створення нового підручника. Це, справді, необхідно. Але процес створення нового підручника нелегкий, старе міцно тримає нас своїми чіпкими, волохатими лапами. Особливо важко створити підручник для першого ступеня, де старі традиції дуже живучі.

Спробу створити такий новий підручник зробив П. П. Блонський, і написана ним хрестоматія ще до свого виходу — вона вже набрана і незабаром з'явиться в пресі — викликала пристрасні суперечки. Цьому підручнику було присвячено два засідання науково-педагогічної секції.

«Красная зорька» не схожа на старі хрестоматії, наповнені оповіданнями про кішок та собачок, про метеликів і зайчиків, про садочки та квіточки, про річечки та струмочки, що нічого не говорять про навколишнє життя, в яке дитина вдивляється допитливими, уважними очима. Була дитяча хрестоматія, що говорила про те навколишнє життя, яке пішло в минуле, — про пасху, про різдво, говіння та ін. А де хрестоматія, яка говорила б про сучасне життя? П. Блонський спробував дати таку хрестоматію: в ній подано надзвичайно багатий матеріал для розробки. Тут говориться про різні пори року, про працю, життя навесні, влітку, восени і зимою. Вводиться і казковий елемент, але в наведених казках немає ні містики, ні надприродних чудес. Немає зловживання

байками: немає ні «Лисиці та винограду», ні «Ворони та Лисиці», ні «Вовка та Журавля», ні всіх тих байок з їхньою практичною життєвою мудрістю, що така чужа дітям, без яких до цього часу не обходилась жодна хрестоматія. Немає звичайних, заяжжених віршів, як от «Зима!.. Радіючи, в гринджоли конячку селянин за-пріг...» або «Пташка божа вік не знає...», зате багато народних пісень.

Дуже вдалі сні Івася, до якого вечорами приходить громадянин Заплющочі, відкриває свою барвисту парасольку і забирає його то на берег моря, то в первісний тропічний ліс, то в пустелю, то на високі гори, а то й у «країни майбутнього».

Але основа всього — вивчення навколишньої праці і навколишнього життя. Говориться про землеробство, про залізницю, про завод. Говориться про тиф і скарлатину, про бідність і тяжку працю, говориться про революцію, про Жовтень, про школу і шкільне самоврядування, про продподаток, Ради, мітинги, зміну життя після революції і про порядки в царській Росії.

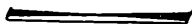
Замість «Ворони та Лисиці» вміщено «Інтернаціонал», «Сміло у ногу рушайте», «Ми — ковалі».

Є думка, що все це дітям недоступне, що не можна дітям нав'язувати ідеї, поняття, недоступні для їх віку. Ті, хто це говорить, забувають, що адже бо життя змінилось, що діти стовбичать на мітингах, що вони раз у раз чують розмови про продподаток, про Ради, що вони слухають розповіді рідних і знайомих про війну і про революції, що вони бачать, як святкуються революційні свята, що коло уявлень сучасної дитини інше, ніж було десять років тому. В своїх іграх діти відбивають бачене, почуте: чому ж не можна говорити в книжках про те, що діти щоразу спостерігають? Прочитайте Аверченка, білого письменника, але тонкого спостерігача дітей, чим діти тепер цікавляться.

Звичайно, хрестоматія «Красная зорька» далека від досконалості — це тільки перша спроба. Справжню хрестоматію, на мою думку, можна створити лише зусиллями учительських колективів. За основу слід взяти «Красную зорьку» і подивитися, що в ній зрозуміле і близьке дітям, що незрозуміле. Потім намітити ряд поправок на основі спостережень над дітьми, запропонувати дещо

викинути, дещо додати. Так, колективними зусиллями, можливо, пощастить створити нову хрестоматію, потрібну сучасним дітям, а поки що залишається побажати, щоб «Красная зорька» якомога ширше була розповсюджена по школах і витіснила собою старі хрестоматії.

1923 р.

ПРО ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Розвиток людства йде в напрямі дедалі більшого зближення між різними народами. До цього веде розвиток шляхів сполучення, міжнародної торгівлі, поштових відносин, телеграфу, радіо. Наука стає дедалі більш інтернаціональною. Наукові винаходи дуже швидко стають надбанням усього світу. Правда, імперіалізм найсильніших капіталістичних країн є величезним гальмом на шляху зближення народів світу. Пригноблення слабших націй, роздування національної ворожнечі — все це відмітні риси сучасного імперіалізму. Імперіалістичній політиці пануючого класу протиставляє свою інтернаціональну політику робітничий клас усього світу. «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» — написали на своєму прапорі робітники. Національній ворожнечі вони протиставляють братерство всіх народів, братерське їх об'єднання. Радянська республіка в рамках СРСР намагається здійснити братерське єднання різних національностей, намагається стерти всі сліди старого національного гноблення. Братерське об'єднання національностей — ось той великий соціальний експеримент, який перед очима всього світу проводить у життя комунізм. У наших школах ми вчимо дітей поважати чужу національність, ми вчимо дітей, що трудяться всього світу — брати, які борються за велике майбутнє. «Інтернаціонал» — пісня, яку співають діти усіх шкіл СРСР.

Мова — засіб спілкування, і тому, природно, знання мов набуває зовсім особливого значення, воно стає пеку-

чою потребою і надалі буде набувати все більшого й більшого значення.

Дуже багато соціалістів захоплюється ідеєю створення міжнародної мови. Наприклад, Педагогічний інтернаціонал, що виник у Парижі, надає виняткового значення вивченню міжнародної мови (есперанто). Проте хоч яка приваблива ідея створити міжнародну мову, до цього питання слід підходити з великою обережністю. Міжнародна мова — це щось книжне, штучне. Жива мова складається сотнями років, вона має безліч відтінків, багатство висловів, зворотів. І чим культурніше нація, чим яскравішою була її історія, чим повніше життя, тим багатша мова, тим краще вона може передавати людські почуття і думки. Штучна мова набагато бідніша, дерев'яніша, сухіша. Всі ділові зносини, всяке природне спілкування між людьми різних націй будуть завжди вестися якою-небудь живою мовою, а штучна мова залишиться надбанням лише невеликої групи людей. Якби навіть ввели есперанто в школу, то це мало б невелике значення, оскільки через відсутність практики набуті в школі знання есперанто швидко б забувалися, а при зіткненні з дійсністю всякий раз виявлялася б потреба знання живої мови. Тому витратити час на вивчення дітьми в школі есперанто немає рації, треба вивчати мови передових націй, найбільш поширені на земній кулі, мови, на яких є найбагатша наукова та соціалістична література. Такими мовами є англійська, німецька і почасти французька. З двох мов — англійської та німецької — остання нам доступніша завдяки традиції, через те, що Німеччина — сусідня нам країна, що в Росії завжди жило багато німців, що багато було в німецькому полоні і в нас були полонені німці.

Як ставити викладання мов? Найлегше мова засвоюється шляхом спілкування. Російські робітники-емігранти, потрапивши в середовище робітників тієї країни, де вони жили, швидко засвоювали її мову. Особливо якщо вони ставали куди-небудь працювати в майстерню або на завод. Читання газет даною мовою доповнювало знання, набуті шляхом спілкування. Найкращим засобом початкового вивчення мови було б широко поставлене спілкування дітей, які розмовляють різними мовами. Треба робити все, щоб якнайширше поставити його. Треба

використати знання дітей емігрантів, налагодити обмін школярами (наприклад, німецька школа-комуна пропонує взяти до себе на літо кілька російських дітей, пославши замість них у відповідну школу своїх учнів). За це треба ухопитися, проробити експеримент і розвинути його якнайширше. Щодо шкільного навчання, то дуже бажано, щоб учитель іноземної мови був товариський, балакучий, щоб умів розповідати про життя й побут народу, який розмовляє мовою, що вивчається. Найкраще це може зробити той, для кого ця мова є рідною¹. Це дуже важливо. Система Берліца базується на цілком правильному принципі — асоціюванні іноземних слів з самими предметами. Іноземні слова вивчаються не за допомогою перекладу, а асоціативно (як і при слуханні мовлення на іноземній мові). Треба зробити ще крок далі і подбати про емоціональний характер слів, які вивчаються (принаймні, напочатку), тобто вибирати для бесід теми, що цікавлять дитину, збуджують її увагу. Доцільно проводити бесіди іноземною мовою за картинками. Метод природного (асоціативного) вивчення іноземної мови є найекономнішим, за допомогою якого найшвидше досягають мети.

В асоціативний метод входить також слухання читання іноземною мовою. Знову-таки матеріал повинен цікавити дітей, бути їм доступним. Ще краще, якщо є можливість дивитися інсценівки іноземною мовою, а коли вже є деяке знання мови, то й самим розігрувати невеличкі п'єси, сценки. Надзвичайно корисні також хоріві співи та ігри іноземною мовою. Усе це допомагає природному засвоєнню мови.

Колись при вивченні мови центр ваги переносили на граматику, диктанти, переклади. До цього були пристосовані всі підручники. Проте найближча мета — це розуміти мову і вміти розмовляти нею. Цьому значно більше сприяє слухання чужої мови і навички розмовляти самому.

Вміння писати іноземною мовою в житті потрібне значно рідше, ніж уміння розмовляти. Ось чому більше уваги слід звертати на розмову, слухання читання та самостійне читання — письмо ж має відігравати друго-

¹ Слухаючи розповіді вчителя, діти звикають слухати живу вичувану мову.— *Прим. автора.*

рядну роль і прийти на сцену, коли є вже досить слухових і зорових уявлень в галузі вивченої мови. Такий спосіб економніший, доцільніший. А при такому плані занять і граматики перестає бути центральною частиною мови і відходить на задній план.

Вивчення іноземної мови має бути пов'язане з вивченням сучасного життя і недавньої історії країни, де ця мова панівна. Сюди має входити вивчення і економічного, і політичного, і культурного життя країни. Таке вивчення країни повинно проводитись за певним планом.

Подавані знання слід ілюструвати малюнками (якщо є можливість, то й за допомогою кіно), белетристичними творами та ін. Вивчення країни даної мови мусить стати такою ж метою, як вивчення техніки мови. Тоді тільки зможе учень схопити дух мови, досягнути її багатства.

А граматики? Граматика іноземної мови потрібна стільки ж для розуміння цієї мови, скільки для розуміння своєї, рідної. Порівняння — річ надзвичайно важлива. Схопити закони утворення слів і конструкцію фрази тієї чи іншої мови, встановити те, що є спільного в цих законах, і те, що відрізняє закони однієї мови від законів іншої, зрозуміти їх походження — все це велика й важлива робота, проробивши яку учень дістане серйозну базу для вивчення будь-якої мови.

Але вивчення граматики аж ніяк не повинно бути вихідним пунктом. Вихідним пунктом мусить бути вивчення живої мови.

Учень спочатку навчається розмовляти, а потім уже починаються спостереження над мовою, узагальнення, виведення правил. Це, по-перше. По-друге, в курс слід вводити з галузі граматики найістотніше, не спинятися на деталях, не захоплюватися численними орфографічними і стилістичними правилами.

Треба поглибити вивчення мови, поставивши закони її у зв'язок з історією мови взагалі. Здебільшого про історію мови зовсім не згадують, а коли про неї й говорять, то без зв'язку з історією культури. Слід би дати картину того, як поступово розвивалася мова — як вона виникла, якою бідною і нерозвиненою була вона в первісної людини, як розвивалася залежно від зміни форм трудової діяльності, як виникла в людей потреба в письмових зносинах; ознайомити з головними формами

початкового письменства, з тим, як розвивалося письменство, як впливало воно на кристалізацію форм мови; на прикладі показати, як за формами мови, що збереглися на написах, можна відтворити деякі риси найдавнішої культури (наприклад, форми сім'ї). Далі дати уявлення про те, як виникнення національностей впливало на знищення дрібних наріч, жаргонів і на створення спільної мови; вказати на значення друкування книг, на збільшення торговельних і всяких інших зносин між народами, на інтернаціоналізацію певних слів і понять, на те, що зближення народів повинно неминуче привести в далекому майбутньому до виникнення природним шляхом спільної мови.

Така історія мови, звичайно, може вивчатися лише в старших класах II ступеня, де можна простежити відображення цієї історії на рідній мові і на тій, що вивчається.

Гуманітарний інститут мусить подбати про написання відповідного підручника.

Підіб'ємо підсумки сказаного:

1. Вивчення іноземної мови повинно проводитися природним, асоціативним шляхом, шляхом безпосереднього асоціювання іноземних слів з предметами і явищами, а не через посередництво рідної мови.

2. Вивчення іноземної мови має бути тісно пов'язане з вивченням економічного, політичного й культурного життя тієї країни, де розмовляють виучуваною мовою.

3. Граматика не повинна бути вихідним пунктом, а вивчається у старших класах у зв'язку з історією мови взагалі.

НОВІ ПРОГРАМИ В ОЦІНЦІ З'ЇЗДУ В СПРАВІ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ

У Петрограді відбувся I Всеросійський з'їзд з питань природничої освіти, на якому було близько 1200 делегатів. З'їзд готувався, як ми дізнаємося з вступу до резолюцій з'їзду, надрукованих у № 9 «Вестника просвещения» за 1923 р., протягом півроку під керівництвом проф. Райкова та його численних співробітників. На з'їзді були проведені резолюції, бажані для організаторів з'їзду. З'їзд відбувся під знаком боротьби із схемами програм ДВР.

У вищезазначеному номері вміщена стаття В. Наталі, одного з співробітників проф. Райкова, де ми читаємо: «Особливу увагу,— пише В. Наталі,— було приділено з'їздом питанню, яке дуже хвилює педагогів,— про плани й програми шкільної роботи з природознавства, особливо у зв'язку із схемами й програмами ДВР. З цього питання були заслухані доповіді А. П. Пінкевича і О. О. Яхонтова.

А. П. Пінкевич у своїй доповіді розглянув різні типи комплексної побудови програми і дав їм оцінку в зв'язку з завданнями шкільного природознавства. Доповідач не є прихильником комплексної побудови програми в її чистому вигляді і більше схилився до акордної системи в межах природознавства. Критикуючи схеми й програми ДВР, А. П. Пінкевич вказав на те, що вони загрожують звести шкільне природознавство до старої словесності, і з цього боку вважає їх дуже незадовільними, незважаючи на те, що основні принципи, покладені в основу програм, А. П. Пінкевич вважає прийнятними. Особливо при цьому зазнали критики програми другого ступеня.

Другий доповідач, О. О. Яхонтов, зайняв щодо програм ДВР для першого ступеня більш доброзичливу позицію, але щодо другого ступеня, спинившись на програмі першого року, вказав на те, що в цій програмі з природознавством зовсім негаразд. З'їзд у дебатах та резолюції, прийнятій з цього приводу, приєднався до точки зору доповідачів, і особливо до А. П. Пінкевича. Поблажливішу позицію щодо програм ДВР в дебатах зайняв московський педагог Б. В. Всесвятський, який тільки що виступав. На засіданні була автор програм з природознавства для 1-ої групи II ступеня, яка, проте, заявила, що ця програма аж ніяк не може бути обов'язковою. Ця заява з задоволенням була зустрінута більшістю з'їзду, яка була дуже стурбована перспективою обов'язковості програм, що загрожують звести нанівець завоювання сучасної методики природознавства»¹.

Якщо зіставити це місце статті з резолюцією з'їзду, яка говорить: «На майбутнє при складанні і перевірці обов'язкових програм для масової школи було б необхідним, на думку з'їзду, залучати до цієї справи компетентні об'єднання педагогів-натуралістів як осіб, яким доведеться проводити нові програми в життя»²,— то ясно, що з'їзд погано інформований, оскільки вважає, що програми ДВР створювались келійно, складені якоюсь невідомою дівцею, яка сама їх зреклася.

Пояснимо, як це було. Схеми програм обговорювались протягом року, вони були розіслані в московські та петроградські науково-дослідні інститути, від яких були одержані про них відзиви³, обговорювались на конфе-

---

¹ В. Наталі, До підсумків I Всеросійського з'їзду з природничої освіти, журн. «Вестник просвещения», 1923, № 9, стор. 15—16.

² Там же, стор. 170.

³ Відзиви надійшли від таких інститутів: Фізико-математичного (два відзиви), Музейно-екскурсійного, Технічно-педагогічного інституту при Академії соціального виховання, біологічно-агрономічного факультету Академії соціального виховання, Педагогічного інституту імені Некрасова у Петрограді, Центрального природничо-педагогічного інституту, Гуманітарного інституту (два відзиви), Інституту комуністичного виховання, Інституту позашкільної освіти, Інституту імені Герцена, Науково-методичної ради Петроградського соцвиху, Інституту соціального виховання, Вищих науково-педагогічних курсів, Інституту естетичного виховання, Інституту дитячого читання, Інституту фізичної культури.— *Прим. автора.*

ренції дослідних шкіл, де була достатня кількість і педагогів-природників — московських, пітерських і провінціальних.

У міру обговорення, в міру надходження відзивів від інститутів до схем вносилися ті поправки, які науково-педагогічна секція ДВР вважала прийнятними. О. О. Яхонтов брав діяльну участь в обговоренні схем як представник Центрального природничо-педагогічного інституту, якому належить бути зв'язаним з широкими верствами природників. За твердженням Яхонтова, інститут вів широке листування з природниками з приводу програм. На жаль, незважаючи на прохання, О. О. Яхонтов ДВР з цим листуванням не ознайомив. Пропозиція залучити до обговорення програм значно ширші верстви природників ні від Центрального природничо-педагогічного інституту, ні від О. О. Яхонтова не надходила.

Поправки, внесені Центральним природничо-педагогічним інститутом, ДВР були взяті до уваги. Відхилені були лише поправки про місце вивчення людини, оскільки запропонована перестановка затушовувала ідею еволюції.

Проводили бесіди з приводу програм члени ДВР з окремими авторитетними природниками і крім Центрального природничо-педагогічного інституту, і з цих бесід зовсім не впливало те ставлення до програм, яке на з'їзді зайняли О. О. Яхонтов і А. П. Пінкевич.

Що ж до того, чи обов'язкові схеми програм, прийняті колегією Наркомосу і з'їздом завідуючих губсоцвихами, і якою мірою обов'язкові, то відомості про це з'їзд повинен був брати не з заяв приватної особи, а довідатися, яка з цього приводу є постанова колегії. Відповідна постанова (постанова Народного комісаріату освіти від 15 липня 1923 р.) говорить:

«а) програми шкіл I і II ступеня, складені науково-педагогічною секцією ДВР, прийняти як програми для обов'язкової орієнтації і запропонувати губвно розпочати у своїх методичних комісіях опрацювання їх на основі місцевого матеріалу і обговорити можливості і методи здійснення програм у наступному навчальному році;

б) доручити науково-педагогічній секції ДВР негайно видати спеціальну інструкцію про застосування програм для методичних комісій;

в) ввести вивчення зазначених програм як обов'язкових до курсу педагогічних вищих навчальних закладів та педтехнікумів;

г) запропонувати науково-дослідним педагогічним інститутам розпочати обов'язкове вивчення місцевого досвіду в справі застосування програм і проведення їх в життя;

д) запропонувати Головносоцвуху ввести нові програми з наступного навчального року в дослідно-показові заклади».

Природознавство має величезний революціонізуючий вплив на розум, і на дитячий особливо. Вміння спостерігати, нічого не брати на віру, перевіряти на досвіді — ось якості, які можуть виробити заняття з природознавства, якості, особливо цінні для революціонера і будівника нового життя. В історії російської суспільної думки питання про роль вивчення природознавства в розвитку особистості займає досить почесне місце, і, слід гадати, науково-педагогічна секція ДВР не може, звичайно, ігнорувати його. Ставлення її до цього питання цілком ясне й конкретне.

Проте, щоб заняття з природознавства мали плодотворний вплив на розвиток дитини й підлітка, вони повинні бути правильно поставлені. Матеріал для вивчення повинен бути правильно обраний, тісно пов'язаний з життям і повинен проливати світло на розуміння *явищ, взятих у їх розвитку*.

Зв'язок з життям визначає собою міру впливу природознавства на формування особи. Треба, щоб природничо-науковий підхід до явищ і законів природи застосовувався не тільки на уроках з природознавства, але проймав би усе повсякденне життя дитини. Життя, праця повинні освітлюватися світлом знання, тоді тільки наука змінить побут, підніме культурний рівень, вирве з корінням забобони. Не «наука для науки», а наука для життя. Гігієна, вивчення способів оволодіння людиною силами природи, антирелігійна пропаганда повинні мати місце в школі. Питання тільки в тому, як їх проходити, як їх пов'язувати з загальними питаннями природознавства. Треба, щоб між природознавством і життям була найтісніша змичка. Така робота, яку проводить, наприклад, І-ша дослідна станція Наркомосу в галузі викладання

гігієни (див. статті Скаткіна та Котина в № 3(6) «На путях к новой школе»), надзвичайно цінна. Вона перетворює в лабораторію саме життя.

Резолюція з'їзду в цьому питанні мало задовольняє. Вона говорить: «Ухил природознавства в бік сільського господарства з'їзд вважає правильним і можливим, але заміну природознавства агрономією — шкідливою і для того і для іншого»¹.

У нас народжуються школи селянської молоді, в яких бронюється загальноосвітній мінімум першого концентру II ступеня. Як буде вивчатись там природознавство? Чи буде воно боязко обминати агрономічні питання і займатись «чистим» природознавством, чи воно поставить у центр занять агрономію, але її викладання поставить так, що воно збудить в учнів величезний інтерес до природознавства, викличе потребу в поглибленій розробці окремих питань природознавства?

«Так, — скаже дехто, — звичайно, в школах селянської молоді може й допустиме викладання агрономії, але мова йде в нас про загальноосвітню школу». А що ж, хіба школа селянської молоді не загальноосвітня школа, чи в ній можна буде навчатись агрономії тому, що ця школа для селянських підлітків?.. Так, чи що?

Що ж до ознайомлення з еволюційною теорією, то воно має особливо важливе значення. Ми знаємо, який поштовх думці дає ознайомлення, наприклад, з теорією Дарвіна, з історією Землі та ін. Недарма під час старого режиму вчитель міг знайомити з Дарвіном учнів лише нелегально, а отці церкви, вчителі закону божого, брали на себе навіть спростування теорії Дарвіна, виставляючи, наприклад, проти теорії Дарвіна про пристосування до середовища докази, на зразок таких: кинь курку у воду — хіба в неї виростуть плавальні перетинки?

Тепер ролі помінялись. Тепер у державні програми вводиться викладання еволюційної теорії, а з'їзд природників, з Райковим, Яхонтовим та Пінкевичем на чолі, рекомендує особливу обережність: навіть у старших класах викладання еволюційної теорії, на думку з'їзду, треба «поки що на деякий час відкласти у зв'язку з дуже малою методичною розробкою прийомів викладання цього

---

¹ Журн. «Вестник просвещения», 1923, № 9, стор. 170.

предмету, а також у зв'язку з відсутністю відповідно підготовлених фахівців»¹. З'їзд урочисто видав собі свідоцтво про бідність, заявивши, що в такому важливому питанні природознавства він пропонує бути в нетутечках, пропонує замовчувати ці питання — «нема відповідно підготовлених фахівців» — і складає руки на безсилах грудях: нічого не поробиш.

Програми складались на основі міркувань про те, що необхідно знати дітям, підліткам, молоді, і треба було відверто відповісти на питання, потрібно чи не потрібно з цієї точки зору викладати підліткам теорію еволюції. З'їзд не міг не розуміти, що прийняти резолюцію про те, що викладати теорію еволюції не можна, немислимо, що це означало б стати притчею во язицех, і сховався за ширму: «Немає спеців». Але якщо стати на таку точку зору, то історію треба й далі викладати за Іловайським.

На схемі нових програм, прийнятих Наркомосом і з'їздом завідуючих губсоцвихами, особливо люто нападав А. П. Пінкевич. Свою точку зору він виклав у № 3 петроградського збірника «Просвещение» у статті «До реформи другого ступеня трудової школи».

У першому розділі цієї статті А. П. Пінкевич намагається якнайяскравіше розписати руйнівні тенденції Наркомосу щодо школи II ступеня. Наводячи схему програми першого року першого концентру, він твердить, що ця схема може бути доступною лише тим, хто «закінчив вивчення математики або рідної мови». Мабуть, він вважає, що математику вивчати потрібно не на живому матеріалі, не на статистичному, наприклад, або водночас з вивченням основ землемірства та ін., а на задачах про басейни і т. ін.; що літературу слід вивчати спочатку за Саводником, а Тургенева та Щедріна вивчати без зв'язку з кріпосним правом; що навчитися говорити й писати треба неодмінно за допомогою переказу уривків, уміщених у Смирновського, а не шляхом колективного обговорення, не шляхом живої практики вивчення життєвих явищ. А. П. Пінкевич вважає, що географію, скажімо, Росії, Західної Європи та Америки не можна вивчати у зв'язку з ознайомленням із станом сільського господарства в цих країнах, що *спочатку* її треба вивчати за

---

¹ Журн. «Вестник просвещения», 1923, № 9, стор. 171.

найнуднішим підручником; що фізичну працю не можна пов'язати з вивченням сільського господарства; що іноземну мову можна вивчати тільки за Конофом та Ерделі і т. д., а не шляхом ознайомлення з літературою іноземною мовою з того чи іншого питання.

Налякавши читача нібито недоступністю змісту програм, А. П. Пінкевич починає його залякувати нібито грандіозним обсягом пропонованих знань.

У схемі програм сказано, що треба дати знання з фізики й хімії, необхідні для розуміння клімату, життя рослин,— це жахає А. П. Пінкевича:

«Для того щоб зрозуміти «хімічні зміни в складі ґрунту», треба знати, по-перше, хімію неорганічну, по-друге, органічну, по-третє, корисно знати хімію колоїдну. Ми твердимо категорично, що жоден студент-природник без спеціальних робіт з агрономічної хімії не може на основі знань розібратися в найскладніших питаннях ґрунтознавства...»¹.

Хімія потрібна також «для розуміння фізіології рослин... Що нам потрібно в цій галузі? Одне з основних питань у житті рослин — питання про так званий фотосинтез, тобто про процес створення органічних речовин. Для цього учень мусить мати виразне й чітке уявлення про хімічні закони, про типи реакцій, про елементи та їх сполучення, про те, що таке окисли, кислоти та солі, загальне уявлення про органічні сполуки. Але ж це знову майже вся хімія! Правильно, це так. Якщо ви хочете досягти певного осмислення, не зводячи все до сліпого зазубрювання — такі навички не стійкі, не глибокі,— ви повинні витратити дуже багато часу на засвоєння елементарних понять, без знання яких ніяке «постільки-по-скільки» не витримає критики».

Програма першого концентру, на думку Пінкевича, займе 52 години на тиждень. Кого це не злякає? Біда в тому, що А. П. Пінкевич ніяк не може абстрагуватися від традиційного змісту колишніх курсів з окремих предметів.

У тому ж номері «Просвещения» вміщена стаття проф. В. О. Вагнера «Середня школа», який підходить

---

¹ Просвещение, педагогічний збірник № 3, М.—Пг., Гиз, 1923, стор. 119—120.

до питання інакше, ніж А. П. Пінкевич. Він ясно і конкретно говорить у цій статті про необхідність *скоротити зміст* виучуваних «предметів»: з деяких предметів доведеться випустити, на його думку, *ледве не дві третини*. Скорочення має бути зроблено там, «де зв'язок наук між собою втрачається і починається розв'язання спеціальних питань даної галузі знання, причому зв'язок цей повинен встановлюватися не лише механічно, не в розумінні послідовності і координації виучуваних предметів, а так, щоб відділи різних наук взаємно проникали один в одного, доповнювали, з'ясовували, прагнучи до розв'язання тих самих спільних завдань, спільними силами і взаємодопомогою». Як бачимо, проф. Вагнер вказує шлях, як уникнути 52 годин.

Особливо незадоволений А. П. Пінкевич схемами третього року першого концентру. Наводимо цю схему:

I. Природа, її багатства і сили.

Походження Землі.

Походження життя на Землі.

Походження видів.

Походження людини.

Спадковість.

Психологія. Людина та суспільство.

«Тут усе гіпотези і гіпотези... Місця для дослідної розробки надзвичайно мало... Передбачається, що всі фактичні знання з природознавства вже дано—це рід філософії природознавства. Чи слід говорити, що для такої «філософії» в дітей ще дуже мало даних, що більша частина гіпотез буде сприйнята на віру, чисто догматично, і буде спростована при першому ж зіткненні з хоч трохи освіченим метафізиком»¹. А. П. Пінкевич хоче, щоб метафізикові нічого було навіть спростовувати і щоб молодь навіть не здогадувалась, що можна дивитися на справу іншими очима, ніж очима метафізика. Він забуває тільки, що третій рік другого ступеня охоплює дітей 15—16 років, коли формується особистість людини, коли підліток прагне визначити своє місце в природі й суспільному житті, коли питання «філософії» природознавства (в тій чи іншій формі) його особливо хвилюють,

---

¹ Просвещение, педагогічний збірник № 3, М.—Пг., Гиз, 1923, стор. 123—124.

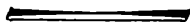

коли він емоційно підготовлений до їх сприймання, коли школі треба так чи інакше на них відповісти, якщо вона близька підліткові, орієнтується на нього. Хіба А. П. Пінкевич не знає дітей цього віку? Хіба він думає, що на їх питання вчитель може відповісти підліткові: «Виростеш, хлопче,— дізнаєшся».

Правду кажучи, я чекала від А. П. Пінкевича, який останнім часом багато пише про марксистську педагогіку, допомоги в справі викристалізування того, що з еволюційної теорії і як треба викладати; як очистити еволюційну теорію від усього гіпотетичного; як те, що доведено, встановлено, дати молоді в легкозрозумілому науковому викладі; що поставити на опрацювання, дати на самостійне дослідження і т. ін. Я гадала, що, як марксист, А. П. Пінкевич надає особливого значення вивченню явищ у їх розвитку. А. П. Пінкевич вважав за потрібне провести на з'їзді резолюцію про неможливість навіть у старших класах другого ступеня говорити про еволюційну теорію.

З'їзд природників показав, які глибокі в нас традиції старої школи, який відбиток вони наклали на весь підхід до справи викладання і яку енергійну боротьбу за нові програми треба розгорнути на всьому фронті, щоб домогтися їх розуміння.

1923 р.

ПРО НОВІ ПРОГРАМИ

У 1919 р. я їздила з агітаційним пароплавом «Красная звезда». Пароплав зупинявся не тільки в таких містах, як Нижній, Казань, Перм, але і в повітових містах та селах. На кожній зупинці я влаштовувала бесіди з місцевими вчителями. Зупинились ми, між іншим, у селі Богородському, яке стоїть при злитті Волги з Камою. Усі вчителі були на косовиці. Вдалося побачити лише одну вчительку. Вона дуже добре ставилася до Радянської влади. «Тільки ось біда,— говорила вона,— невідомо, чого навчати. Гадаю, слід би іншого навчати, ніж раніше, а чого саме — не знаєш. Інструктори теж не знають. Приїхав інструктор. Я йому й кажу: «Ну, ось історія, наприклад. Не того ж слід навчати з історії, чого раніше навчали. Чого ж навчати?» Інструктор говорить: «Ну, про віче розкажіть». — «Добре. Тільки ж не можна все про віче та про віче. А ще про що?» — «Не знаю,— говорить,— надішлемо інструкції». І ні програм, ні інструкцій немає. Чого навчати — невідомо». Ця розмова яскраво виявила, як потрібні програми для рядового вчителя, який не знає не тільки, як вчити по-новому, але не знає й що вчити.

Необхідні були нові програми.

Учителька з далекого волзького села ще в 1919 р. розуміла, що програми мають бути зорієнтовані на сучасність. Життя кричить про це.

Про необхідність орієнтації на сучасність говорять і американські педагоги. Візьміть, наприклад, книжки Паркера про методи викладання в школах I і II ступе-

ня, і ви знайдете там блискучі сторінки на захист орієнтації на сучасність. Школа життя повинна мати сучасні програми.

При розробці нових програм особливо важливий був *вибір навчального матеріалу*. Треба було зробити переоцінку традиційного матеріалу з точки зору сучасності. «Людина в футлярі» обурилась, але вчительська маса факт перегляду вітала.

Науково-педагогічна секція Державної вченої ради після кількох нарад з представниками науково-педагогічних інститутів і обговорення на конференціях практичних працівників видала так звані «схеми програм», що давали конкретні лінії перегляду навчального матеріалу. У зв'язку з важливістю розпочатої справи перегляду програм, у зв'язку з новизною треба було поставити віхи, за якими цей перегляд піде.

Схеми мали на увазі ще й іншу мету — дати *план організації навчального матеріалу*.

Тепер у процесі будівництва ми, росіяни, ясно усвідомили своє невміння організовано працювати, невміння берегти час і сили. Наукова організація праці (НОП) цілком законно привертає тепер до себе таку велику увагу. Треба вчитися працювати, працювати якомога продуктивніше, без непотрібної розтрати сил. Треба навчитися працювати, ставлячи собі ясні, правильно обрані цілі, зважаючи і обдумуючи засоби їх виконання, не відхиляючись убік, а систематично йдучи крок за кроком. Потрібен насамперед план всякої роботи. Потрібен цей план і для роботи школи, потрібен для складання програм.

План організації навчального матеріалу потрібний і з точки зору сучасної психології. Візьміть хоча б того ж відомого Джемса: ви прочитаєте в нього, яку величезну роль у розвитку людини має те основне ядро знань і досвіду, навколо якого, у зв'язку з яким нагромаджуються подальші знання. Організація знань, система їх класифікації, перспектива, в яку вони вкладаються, визначають собою силу розуму людини. «Дуже можливо, — пише Джемс, — що разюча пам'ять, виявлена Дарвіном і Спенсером у їх творах, цілком сумісна з середнім рівнем фізіологічної сприйнятливості мозку обох вчених. Якщо людина з ранньої юності ставить собі за мету

фактично обґрунтувати теорію еволюції, то відповідний матеріал буде швидко нагромаджуватися і міцно затримуватися. Факти будуть пов'язуватися між собою їх відношенням до теорії, а чим більше розум буде спроможний розрізнити їх, тим ширшою буде ерудиція вченого... Енциклопедична ерудиція може поєднуватися майже з таким самим енциклопедичним неуцтвом...»¹.

Система навчає бачити певні речі. Візьмемо рослину. Її спостерігають художник, ботанік, сільський хазяїн. У кожного з них є своя система спостережень, і тому художник насамперед бачить забарвлення, форму квітки, ботанік бачить будову квітки, розташування листочків, сільський хазяїн розцінює рослину з точки зору її поживності для худоби та ін. Система скеровує певним способом увагу людини.

Дати дітям певну систему — значить спрямувати певним чином їх увагу, дати можливість їм бачити, навчити їх бачити.

Дослідницька робота дитини дуже важлива. Але помиляються ті, хто думає, що спостерігати можна, не керуючись ніякою системою. Це самообман.

Вибрати певним чином матеріал, організувати його певним чином — це й означає дати систему, яка відкриває очі дитині на конкретні явища.

«Схеми програм» вказують, як слід, на думку ДВР, організувати навчальний матеріал.

Програми ДВР складені за комплексним принципом, тобто весь матеріал організований біля одного певного стрижня — трудової діяльності людей. Але стрижень цей обраний не довільно. Стоячи на точці зору історичного матеріалізму, не можна взяти ніякого іншого стрижня, оскільки трудова діяльність людей визначає структуру суспільства, його політику і культуру, з одного боку, наш підхід до явищ природи — з другого; ми пізнаємо й видозмінюємо природу в процесі трудової діяльності.

Тепер іде проробка програм. Вийшов уже перший випуск, у якому вміщені програми 1-го і 2-го років I ступеня і 1-го року II ступеня.

---

¹ У. Джемс, Психологія, вид. 8-е, вид-во «Наука и школа», Пг., 1922, стор. 223.

Але ці програми лише скелет, який треба покрити ще плоттю місцевого матеріалу. Нові програми розраховані на індивідуалізацію. За ними не можна вчити «від і до». Програма Архангельської губернії повинна бути несхожа на програму Тамбовської губернії, програма Самарської губернії — на програму Новгородської і т. д. Не схожа тому, що це зовсім різні виробничі райони, що трудова діяльність людей цих районів різна, що різне минуле цих районів, різний у них побут населення.

Нові програми будуть обов'язкові і для шкіл фабзавучу, і для шкіл селянської молоді, і для професійних шкіл. Але тому що кожна з цих шкіл має інакшу трудову базу, індивідуалізовані програми цих шкіл будуть дуже відмінні одна від одної.

Робота над індивідуалізацією програм — дуже потрібна й важлива робота. Зрозуміло, що вона не може бути звалена на одного окремого вчителя, що ця робота має бути пророблена колективно. Мені уявляється, що порядок роботи повинен бути приблизно такий: науково-педагогічна секція ДВР дає загальну інструкцію про те, як повинна проводитись індивідуалізація програм. Науково-методичні бюро ставлять це питання на розгляд, залучаючи до цієї справи педагогічні вищі навчальні заклади і педагогічні технікуми, розробляючи спільно з ними план роботи, і потім весь час допомагають цій роботі, контролюють її темп та характер.

Педагогічні вузи і педагогічні технікуми залучають до цієї роботи представників губкому, виконкому, профспілок та ін. і з їхньою допомогою силами студентів, які повинні брати активну участь у цій роботі, що має для них самих колосальне значення, збирають необхідний матеріал, визначають педагогічну цінність окремих його частин і потім виробляють проект індивідуалізації програм для даного району. Комісія, яка проводить цю роботу, робить у Будинках освіти доповіді, залучає до своєї роботи учительство, підтримує його інтерес до питання індивідуалізації, закликає учительство до організації гуртків сприяння індивідуалізації програм, які зв'язуються з педвузівською комісією. Будинки працівників освіти можуть відіграти в цій справі велику роль, якщо вони усвідомлять усю важливість розпочатої справи і важливість залучення до неї учительства. Але

важливо залучити до цієї роботи не тільки учительство, важливо залучити до цієї роботи організовану частину населення — профспілки в першу чергу. Їх допомога, як і допомога агрономів, техніків, кооператорів, особливо цінна. Якщо є в даній місцевості інші вузи, вони повинні також брати участь у цій роботі, сприяти їй. Пророблений так проект індивідуалізації програми даного району надсилається до науково-педагогічної секції ДВР, яка дає на неї свій відзив, і потім обговорюється і приймається на вчительській конференції даного виробничого району.

Така колективна робота над програмою буде мати величезне значення в розумінні підготовки вчительства до її проведення. Тільки така робота може також зробити програму життєвою.

1923 р.

КОЛЕКТИВНИЙ ДОСВІД УЧИТЕЛЬСТВА

Практика дедалі більше розшифровує гасла, висунуті революцією в галузі народної освіти. Такі гасла, як «єдина трудова школа», «політехнічна освіта» та ін., для дуже багатьох були не більш як туманною фразою. Готових рецептів, як здійснити висунуті гасла, ні в кого не було. Наркомос говорив учительству: «Стара школа нікуди не годиться, ось новий прапор, розгорніть його і під цим прапором своїми руками будуйте нову школу. Будуйте разом з трудовим населенням, будуйте разом з учнями, з молоддю».

У цьому закликіві було чимало наївності, але в ньому звучала глибока віра в маси, в революцію, у велику місію учительства, в її колективну могутність, звучала глибока свідомість того, що революція викликає до життя велику ініціативу, створює зовсім нові сили, прокладає зовсім нові шляхи.

Заклик Наркомосу був звернений до розрізненого, не-підготовленого, безпорадного, голодного, розгубленого перед лицем подій учительства. Йому здавалося, що від нього вимагають чогось нездійсненого. В обстановці громадянської війни, розрухи, голоду, коли в школі вибиті вікна, не було ні дров, ні книг, говорилося: «Будуй!» Це звучало майже як глум.

Минуло шість років.

Уся робота починає йти за суворим обліком.

Підбиваються підсумки і в справі народної освіти.

Матеріально школа ще лишається бідною. Все ще навіть у школі I ступеня — чотирирічці — навчається лише 50% дітей шкільного віку — все ще, все ще, але...

Але в нас є вже шестирічний досвід, замість гарячкового борсання в холодній воді розпочалися вже планомірні доцільні рухи, необхідні для плавання...

Що ж зроблено за минулі шість років?

У Льва Толстого є одне порівняння. Йде він і бачить, що сидить якась людина навпочіпки і махає в повітрі ножем; Толстой не розуміє, що це людина робить, але підходить ближче й бачить, що людина гострить ніж об камінь тротуару. «Дуже часто,— пише Л. Толстой,— здалеку незрозумілі бувають пошуки, тільки підійшовши ближче, бачиш, що йдеться про те, щоб нагострити лезо істини».

Мабуть, це порівняння можна застосувати і до наших педагогічних шукань. Захоплення яким-небудь самообслуговуванням, наприклад, збоку здавалось простимось безглуздим, недоладним маханням ножем у повітрі — на ділі це було лише шукання нормальних форм трудової школи.

І ось тепер, через шість років, бачиш, що ці шукання не минули марно, учительство проробило величезну роботу. Тепер, коли розпочався облік педагогічної праці, бачиш, як багато робилося на місцях, як багато вносило учительство в зміни шкільного побуту, в будівництво нової школи. Нехай починання, ініціатива того чи іншого вчителя були наївними, розрізненими, не доводилися до кінця, були мало кому відомими — фактом є те, що вони були, і це не могло не відбитися на всьому шкільному укладі, на всьому шкільному дусі школи. Школа в нас стала інакшою за своїм духом.

Можна з центру давати вказівки, програми, інструкції, але дух школи, побут школи можна змінити лише знизу, в процесі повсякденної праці, спільними зусиллями учнів, учителів та трудового населення.

Тепер, підбиваючи підсумки, ми можемо сказати, що зміна духу школи, шкільного побуту йшла, що вчительство проробило в цій галузі велику роботу.

Учителі говорили: «Дайте точні вказівки, як будувати нову школу». Але точних вказівок не можна було дати, тому що абриси нової, радянської школи були надто загальними, практика повинна була вкласти в них ще конкретний зміст. Нова школа за самим своїм духом,

за своїм типом могла скластися лише на основі колективного досвіду вчительства.

Досвід цей набувався не в безповітряному просторі, в ньому — свідомо чи несвідомо — брали участь два важливих фактори — учні і трудове населення.

Діти стали іншими. «Які у вас діти!» — завжди дивуються іноземці, які відвідують наші школи.

Наркомос звертався з закликом будувати нову школу не тільки до вчителів, але й до учнів. І кудлаті голівки будували... Правда, в цілому вони впливали на школу не стільки свідомо, скільки самим фактом своєї присутності в ній. Тепер кращі елементи учнів уже організовано можуть впливати на школу через свої піонерські та комсомольські організації.

Вплив населення на школу був більш посереднім, ніж організованим, свідомим. Але зате він був досить сильним.

Діти і трудове населення полегшували вчителеві його роботу в будівництві нової школи.

У процесі цієї роботи змінювався й сам учитель.

За останній рік усі одногolosно відзначають дуже великі зрушення в учительстві, зростання його свідомості. Це — запорука того, що нова школа буде створена колективними зусиллями учительства.

Тепер питання в тому, як найкраще організувати цю колективну працю, як організувати її так, щоб жодна ініціатива не залишилась невідомою, жодний досвід не пропав даремно, щоб він у ту ж мить підхоплювався, розроблявся, перевірявся колективно, ставав загальним надбанням.

Що для цього потрібно?

Потрібні насамперед об'єднання учительства на місцях не тільки на ґрунті професійних потреб, але й на ґрунті творчої колективної праці. Природно, що в кожному районі певне число шкіл буде групуватися навколо сильнішої школи, яка перетвориться в свого роду районний центр педагогічної роботи.

Але ці початкові низові виробничі об'єднання не повинні замикатися в собі, повинні якось виходити на дорогу значно більших виробничих об'єднань.

Таким виробничим повітовим об'єднанням може стати за певних умов педтехнікум, губернським — педвуз.

Тут повинен збиратися й об'єднуватися досвід повіту (губернії), підсумовуватися, оплодотворятися.

Звичайно, в такі виробничі центри педтехнікуми і педвузи можуть перетворюватися лише при умові, що з ними тісно будуть зв'язані відділи народної освіти з їх методичними бюро та органи Робітосу.

Листування з районними об'єднаннями з педагогічних питань, вчительські конференції, лекції, вчительські курси всякого роду — все це могло б концентруватися навколо педтехнікумів і педвузів, зв'язуватися там у загальний вузол.

Такі виробничі центри можуть відіграти дуже велику роль у справі будівництва нової школи, допомагаючи зростанню педагогічної свідомості вчителства, перетворюючи розрізнений досвід будівництва в колективний.

Створення такого роду центрів диктується самим характером нової школи.

Тільки при таких виробничих центрах можливе буде і справжнє формування нового вчителства.

Досвід шести років говорить нам, що слід не при школі створювати виробництво — ці досліди майже завжди виявляються малоуспішними, — а треба школу будувати при виробництві.

Якщо це положення застосувати до педвузів і педтехнікумів, то висновок буде такий: треба створювати виробничі педагогічні центри, тобто центри, на яких би лежало завдання організації колективними зусиллями вчителства справи народної освіти в повіті (губернії). На це треба звернути головну увагу, це найважливіше, а потім уже при цьому центрі складеться нормально і підготовка нових кадрів учителства.

Звичайно, потрібні доцільні програми, доцільний навчальний план для педагогічних навчальних закладів, але найголовніше — з перших же кроків запалити курсантів свідомістю важливості завдань, що лежать на сучасному вчителстві, залучити їх зразу ж до освітньої роботи, зразу ввести в практику, на живій роботі розкрити перспективи, що розгортаються перед педагогічним будівництвом. Якщо це буде зроблено, не доведеться скаржитися, що педтехнікуми служать прохідним двором до різних вузів, що учні дивляться на них лише як на середню школу.

Проблема підготовки вчительства нерозривно пов'язана з проблемою створення виробничих педагогічних центрів — це одна з найважливіших проблем сучасності.

Говорячи про необхідність перетворення досвіду окремих учителів у колективний досвід вчительства, не можна не спинитися ще на одному питанні — на питанні про роль преси.

Величезну роль у справі перетворення досвіду окремих учителів у колективний досвід вчительства відіграє преса.

Багато хто зовсім не розуміє ще того, яку колосальну роль у справі колективізації роботи відіграє преса. Працівника глухої провінції з його думками, шуканнями, досвідом вона залучає до загального потоку будівництва.

Працівник перестає відчувати себе відірваним, закритим, він починає відчувати себе часткою цілого, часткою колективу. Із свого ведмежого кутка він вилазить на світло громадськості, починає відчувати себе громадським працівником. Це надзвичайно важливо.

За допомогою преси можна досягти того, щоб жодна ініціатива, жодна успішна спроба не пропали марно.

Важливо, щоб усі струмочки вливалися в загальний потік педагогічного будівництва, важливо, щоб даремно не розтрачувалися сили, щоб жодне зусилля не пропало марно.

Тепер ми безпосередньо стоїмо перед питанням про організацію колективної роботи вчительства, перед прокладанням для неї русла.

Важливо, щоб видавались губернські педагогічні журнали, де б відводилось широке місце для кореспонденцій від окремих учителів і вчительських об'єднань. На губернський педагогічний журнал покладається завдання — організувати зв'язок з вчительством, викликати його на кореспондування, на обговорення в пресі педагогічних питань, вияснити все значення обміну думками з цих питань у пресі. Губернський педагогічний журнал повинен вести велику організаторську роботу, повинен збирати досвід, виявляти його.

Тепер дуже багато губернських журналів неправильно розуміє свої завдання. Вони вважають, що журнал повинен бути зібранням місцевих розпоряджень у шкіль-

ній справі, з одного боку, розробкою загальних педагогічних питань — з другого, і зовсім випускають з уваги найголовніше завдання — бути цементом творчої роботи місцевого вчительства, перетворювати індивідуальний досвід у колективний.

Звичайно, губернський журнал повинен розробляти й загальні педагогічні питання, але головним чином він повинен висвітлювати їх з точки зору місцевого досвіду, з точки зору пристосування їх до даних конкретних умов. Повинен журнал говорити і про циркуляри та розпорядження, але, звичайно, не тільки повідомляти про них, а висвітлювати їх, враховувати наслідки проведення їх у життя, характер цього проведення, обговорювати їх питому вагу, причини їх появи, міру їх застосування.

Одне слово, губернський педагогічний журнал, хто б його не видавав — Робітос чи ВНО, — повинен бути органом учительства в повному розумінні цього слова, органом, куди пише рядовий учитель, куди він іде із своїми думками й сумнівами, вдачами і невдачами, органом, через який він впливається в колектив.

Уміти кореспондувати — один з обов'язків учителя. Цього необхідно навчати в наших педвузах та педтехнікумах.

Робітники давно усвідомили роль преси, значення відображення в ній місцевого життя, вони мають своїх робкорів — робітничих кореспондентів, учительство повинно мати своїх педкорів — педагогів-кореспондентів.

Якщо вдасться в кожній губернії створити такий журнал, згуртувати навколо нього місцеве учительство, налагодити правильно кореспондування, буде закладений один з основних каменів у фундамент колективного будівництва.

Педагогічні виробничі центри, широкий розвиток педагогічної преси — ось шляхи до викристалізування колективного досвіду вчительства в справі будівництва нової школи.

ВІДПОВІДЬ А. ПІНКЕВИЧУ

А. П. Пінкевич був на з'їзді не як скромний гість, він досить відповідальний і значний працівник, брав активну участь у з'їзді і тому відповідає за всі прийняті резолюції. Як марксист, він не міг ухилитися від жодного найважливішого питання з'їзду, не міг утримуватися в цьому питанні. Тому байдуже, якою була міра його особистої участі в складанні і проведенні резолюції про небажаність викладання еволюційної теорії навіть у старших класах школи II ступеня,— відповідальність за прийняття цієї резолюції на ньому лежить.

А. П. Пінкевич неправильно тлумачить резолюцію. Нічого дивного немає, що жоден природник не осоромив себе відкритим виступом проти еволюційної теорії. Але резолюція має вкрай двоїстий характер. У першій частині її йдеться про понизування матеріалу еволюційною ідеєю, але говориться про це глухо, без будь-яких конкретних вказівок про те, як це робити. Зате друга частина говорить цілком конкретно про те, що з еволюційною теорією знайомити учнів, навіть старших класів, не слід: немає, мовляв, підготовлених викладачів. Тим часом просякнення ідеєю еволюції навчального матеріалу з природознавства тільки тоді буде мати значення, коли в підсумуванні ставляться крапки над «і» і робляться необхідні висновки. В резолюції нічого не говориться про вибір навчального матеріалу з природознавства і організацію його, тоді як, безперечно, вибір матеріалу, розташування його мають вирішальне значення в питанні

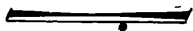
про те, чи ознайомлюватимуть дітей у школі з теорією еволюції, чи ні.

Все це робить дану резолюцію дуже сумнівною з точки зору марксизму.

Як же можна було не протестувати проти цієї резолюції.

Думаю й далі, що марксистові не до лиця утримуватися від голосування такої резолюції і давати їй можливість пройти.

1924 р.

КОНФЕРЕНЦІЯ В СПРАВІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Ми живемо у великий історичний момент, коли відмирає буржуазний лад, який зжив себе, і закладаються перші камені нового ладу, що ґрунтується на нових началах.

Це справа не одного дня, це тривалий, складний процес, це рух колосальної сили, який захоплює всі країни, усе людство. Можуть бути невдачі, навіть ціла смуга невдач, але загалом ми живемо в умовах революції, що розвивається. Ось чому сім років минуло з часу Лютневої революції, а ні про яку реакцію немає й мови. «А неп?» — запитає дехто. Неп, звичайно, був відступом. Це був крок назад, але крок, який робить людина, збираючись робити стрибок. У кінці грудня 1920 р., на VIII Всеросійському з'їзді Рад, Ленін говорив про те, що пролетаріат, оволодівши державною владою, використовує державний апарат з метою перебудови існуючого ладу, комбінуючи примус з переконанням. Бувають періоди, коли переважає примус. Бувають періоди, коли примус відступає тимчасово на задній план і центр уваги зосереджується на переконанні. «...Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»¹. І далі Ленін говорить «про новий розмах переконання»: «Зараз починається воєнна кампанія проти залишків косності, темноти і недовіря серед

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 446.

селянських мас. Старими заходами тут не переможеш; а заходами пропаганди, агітації та організованого впливу, якого ми навчилися, ми здобудемо перемогу...»¹.

Неп означав послаблення примусу. Тепер ми вступили в смугу, коли переконання набирає нового розмаху. Переконання йде — ми бачимо це в ряді галузей. Бачимо на вчительстві. Вчительство за останній рік дуже змінилось, в його середовищі помітне серйозне зрушення, воно вчиться, починає дивитися на життя новими очима, починає запалюватись ентузіазмом, прагненням піднятися до тих завдань, які стоять перед нами і які воно починає усвідомлювати.

У такий момент надзвичайно важливо поставити на правильні комуністичні рейки підготовку і перепідготовку вчительського персоналу.

У вівторок, 12 лютого, в Будинку з'їздів відкривається Всеросійська конференція в справі педагогічної освіти.

Підготовка її проводилася уже з весни. Науково-педагогічна секція ДВР виступає на цій конференції з рядом пропозицій, суть яких зводиться ось до чого.

Кожен навчальний заклад для підготовки педагогічного персоналу, чи то вуз чи технікум, має бути якнайтісніше зв'язаний з трудящими масами. Треба звернути увагу на відкриття педагогічних робфаків, треба всіляко культивувати взаємне шефство з заводами, селами. Студенти педагогічних навчальних закладів повинні вести політосвітню роботу і педагогічну пропаганду серед робітників та селян. Студентів слід командирувати на практику на заводи і в село. Змичка між педагогічними навчальними закладами і трудящими — ось наше гасло. Організаційний зв'язок з профспілками повинен зміцнювати цю змичку. Проте змичка буде дуже слабка, якщо педагогічний навчальний заклад не буде пройнятий ідеологією пролетаріату. Тому він повинен якнайтісніше бути зв'язаний з партією (РКП), яка є виразником цієї ідеології. Нема нічого наївнішого, ніж твердження, що педагогіка може й повинна бути чужою для політики. Що таке політика в широкому розумінні цього слова? Це — наше розуміння завдань поточного моменту,

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 452.

засобів їх здійснення і т. д. Педагогіка — наука на три чверті суспільна, і тому ніяк від неї не можна відокремити пекучі проблеми політики, пекучі проблеми сучасності. Від того, як ми розв'язуємо ці проблеми, залежить наш підхід до педагогічних питань. Нинішній учитель СРСР це вже зрозумів. Він не міг цього не зрозуміти. Той педагог, який любить свою справу, який любить дітей, який думає, не може в історичний момент, який ми переживаємо, не прийти до комунізму. І партія повинна йти йому на допомогу.

Друге положення, що висувається науково-педагогічною секцією ДВР, — це необхідність перетворення педагогічного навчального закладу в педагогічний центр, навколо якого групується учительство району. Штати відділів народної освіти тепер дуже невеликі, і хоч при губвно є науково-методичні бюро, але вони дуже невеликі, не можуть взяти на себе пропаганду нових педагогічних ідей показом, не можуть займатися розробкою педагогічних проблем і поставити на належну височінь облік педагогічного досвіду. При сприянні науково-методичних бюро і спілки працівників освіти, які відають питаннями організації вчительства, педагогічні навчальні заклади могли б стати педагогічними центрами, що інструкують у методичному відношенні вчителів, центрами, з активною участю яких проводились би вчительські конференції і курси. Курсанти педагогічних навчальних закладів вводилися б таким чином в учительську сім'ю, в учительський колектив і ставали б членами цієї сім'ї, цього колективу. Звичайно, треба, щоб педагогічний навчальний заклад був цілком в курсі нових педагогічних течій, був тісно зв'язаний з ДВР, з науково-педагогічними інститутами, з науковими установами і товариствами. Він повинен бути добре поінформований у галузі всього радянського будівництва, і тому він повинен бути тісно зв'язаний з Радами та їх господарськими органами.

Третє положення: педагогічний навчальний заклад повинен стати виробничою одиницею, тобто виконувати силами професорів і курсантів певну суму педагогічної роботи, що входить у виробничий план губернії, повіту. Педагогічний навчальний заклад повинен брати активну участь у виробленні цього плану ВНО, в обговоренні його і визначати ту частину суспільно необхідної педа-

гогічної роботи, яку він спроможний виконати. При такій постановці справи курсанти будуть вчитися в процесі роботи і стане можливою необхідна змичка між теорією і практикою.

Ось ті основи, на яких, на думку науково-педагогічної секції ДВР, повинні перебудуватися педагогічні навчальні заклади, щоб готувати такого вчителя, якого потребує сучасний момент.

1924 р.

ФІЗКУЛЬТУРА

(ЗАУВАЖЕННЯ В ДУЖКАХ)

Тов. Клара Цеткін, описуючи своє останнє побачення з Володимиром Іллічем, згадує, як, збираючись йти, він сказав їй: «Я мушу розповісти вам ще про одну річ, яка повинна вас особливо порадувати. Я недавно одержав листа від дітей однієї сільської школи, які пишуть мені: «Милий дідусю Ленін, ми вже вміємо трохи читати й писати, вміємо робити різні речі, і ми щодня тепер миємо обличчя і руки...» Бачите, любя Кларо, в усіх галузях ми робимо успіхи. Ми стаємо культурними, ми навіть умиваємося щодня. Дивіться, навіть сільські діти будують нове життя. Хіба можна сумніватися в тому, що ми переможемо!»

Так, ми переможемо, звичайно, але нам треба страшенно багато вчитися... і, головне, вчитися в усіх наших починаннях бути якомога ближче до життя, уважно враховувати умови, в яких живуть наші школярі, уважно враховувати рівень культури.

Треба щоразу ставити собі питання, як *у даних умовах* можна поліпшити харчування дітям, як домогтися чистоти, як домогтися чистого повітря в класі й дома, як оберігати і зміцнювати сили дитини.

Ми дуже багато говоримо про такі речі, як евгеніка, евгенічно-економічний принцип, ідеологічний процес, атлетика, мотоциклетний спорт і т. д. і т. ін., але дуже мало говоримо про те, як з нашими злидінними коштами домогтися — шляхом залучення батьків, шефства госп-органів та ін. — шкільних сніданків; як придбати для

школи машинку для стриження волосся і переконати батьків, що дітям треба стригтися; як вести боротьбу з вошима; як лагодити дитячий одяг у школі; як влаштувати власними силами вентилятори... Взагалі ми зовсім не говоримо про ті дрібниці, сума яких визначає культурний рівень населення, про ті важливі дрібниці, які слід змінити.

Школа повинна стати розсадником культури, а цього не буде довго ще, коли ми, замість того щоб орієнтуватися на життя, на існуючі умови життя, будемо ширяти попід хмарами «мотоциклетного спорту».

1924 р.

ОСНОВНІ ЛІНІЇ ПЕРЕПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСТВА

(ДОПОВІДЬ НА ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В СПРАВІ
ПЕРЕПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ)

За останній рік відзначається всіма злам у настрої вчительства. Цей злам ви спостерігали недавно на конференції в справі педагогічної освіти. На цій конференції були представлені педагогічні технікуми, потім педагогічні вузи і студентство педагогічних вузів. І треба сказати, що той настрій, який виявився в промовах завідуючих педтехнікумами і в промовах студентства, вказував на те, що ті вчительські маси, які близько стоять до робітників і селян, значно змінили свій настрій: тепер уже немає зовсім питання про те, — чи з Радянською владою працювати, чи без неї. Це вже давно пережите минуле. Треба йти на допомогу, треба спільними зусиллями домагатися тієї самої мети — це становище вважається в середовищі вчительства уже загальноприйнятим.

Зараз учительство, наскільки ми можемо судити з цієї конференції в справі педагогічної освіти, яка загалом є дуже показовою, думає над тим питанням, як здійснити ті завдання, що на весь зріст стоять перед учительством Радянської Росії. Цей настрій створюється в своїй основі тим настроєм, який існує в робітничих та селянських масах. Останнім часом, після смерті тов. Леніна, ми бачимо, як у партію — РКП — вступають із середовища робітничого класу нові й нові члени. Біля 200 тисяч чоловік в цілому вступило до РКП. Це, звичайно, показник певного настрою в робітничому середовищі. Товариші, які працюють на селі, також указують

на те, що й серед селянства помічається певне піднесення. Селянство намагається якнайвище підняти свій культурний рівень, підняти сільськогосподарську культуру і ясно усвідомлює, що піднесення сільськогосподарської культури, піднесення селянського господарства може бути тільки тоді, коли буде піднесено й загальну культурність. І тому селянство особливо уважно ставиться тепер до питань школи, значно уважніше, ніж ставилось раніше. Я не знаю, чи всюди так, але такі відомості я маю з Калузької, Вятської і Саратовської губерній. Але я говорю про ті факти, з приводу яких мені особисто доводилось розмовляти і які підтверджуються й партійними товаришами по іншій лінії. Це підтверджується також і розмовами з тими, хто їздив на село і знає сільські настрої.

Звичайно, піднесення настрою в робітничому класі і піднесення настрою в селянському середовищі не може не наштовхувати вчителів на те, щоб визначити своє місце, щоб уявити ясно ту роль, яку вчительство повинно відігравати. Безперечно, все життя штовхає до того, що вчитель повинен стати культурною одиницею, яка має впливати на піднесення культури. В усіх селах школа повинна перетворитися в культурний центр. Це те завдання, яке стає дедалі яснішим самому вчителю.

Проте, зрозуміло, щоб перетворити школу в культурний центр, треба, щоб сам учитель був свідомою людиною, щоб він ясно розумів, що навколо нього робиться, щоб він ясно розумів значення поточних подій, щоб він умів внести світло в життя села. Так само школа, для того щоб стати культурним центром, повинна відчинити свої двері, не бути більше замкненою і якимсь чином зв'язатися з населенням, зробитися справді центром, куди звертається населення з цілим рядом питань. Школа повинна перетворитися в таке місце, де будуть знаходити відповіді на свої питання найпередовіші верстви села, які шукають відповідей.

У таких рамках, при такій постановці питання підготовка вчителя відіграє колосальну роль. Поки що справа полягає в тому, проте, що рядовий учитель здебільшого зовсім неспроможний впоратися з цією великою, відповідальною роллю, яка на нього покладається,— стати справді таким центром культурного життя.

Для цього потрібно дуже багато знати, бути політично свідомим, і тому є природним прагнення вчительства саме до політичної перепідготовки. Я не знаю, чи правильна ця назва — перепідготовка. Важливо для вчителя взагалі готуватися до своєї ролі. Перепідготовка, підготовка — немає значення, як її назвати. Важливо те, що й учитель, як і кожен робітник і селянин, — також радянський працівник, повинен поповнювати свої знання, повинен вчитися і, головне, вчитися свідомо ставитися до навколишнього і розуміти, яким чином це навколишнє можна змінити. Тому безперечно, що вчителеві необхідно озброїтися методом вивчення навколишньої дійсності. Це по-перше. Тому він повинен знати, як класифікувати ті явища, з якими йому доводиться стикатися, визначити питому вагу цих явищ. Він повинен розглядати ці явища в їх розвитку, в їх конкретній формі. Він повинен бути по суті краєзнавцем. Але не краєзнавцем у старому розумінні. У старому розумінні краєзнавство зводилось тільки до вивчення сил природи і до вивчення решток минулого життя. Живої ж дійсності, живого суспільного життя старе краєзнавство торкалося дуже поверхово. Тепер треба вивчати не тільки сили природи, але й способи впливу на цю природу людини, а це, між іншим, теж дуже й дуже серйозна сторона, на яку старе краєзнавство звертало мало уваги. Воно вивчало сили природи, але господарські способи впливу на ці сили природи вивчались зовсім у недостатній мірі.

Тим часом слід розглядати явища природи саме під цим кутом зору, треба вивчати, як людина найкраще, найбільш реально може використати ці сили природи. Це хоче знати селянин, і це повинен йому пояснити вчитель. Старе краєзнавство мало звертало уваги на явища суспільного життя, а тим часом у пережиті роки питання про організацію суспільства, про організацію суспільних установ, про організацію влади — всі ці питання життям, революцією висунуті були на перший план, і тому, звичайно, було б анахронізмом обходити всі ці питання. Замовчувати їх не можна, вчитель повинен їх знати, повинен вивчати їх, розуміти їх значення і вміти це значення пояснити населенню. Підготовка краєзнавча в широкому розумінні цього слова повинна стояти в справі підготовки вчительства на першому плані.

Зараз дано нові програми, вони, по суті справи, являють собою тільки скелет, який треба якось вкрити матеріалом, живою плоттю конкретної дійсності. Необхідно, щоб те, що відбувається навколо, було зрозумілим, якось укладено, якось знайдений підхід до цього. Тут величезна робота, і, якщо вчитель не буде політично підготовленим, не буде розумітися на економічних питаннях, не буде розуміти явищ природи, він, звичайно, буде безпорадним. Необхідно, щоб він умів зв'язати ті факти, які його оточують і які оточують дітей, з якими доводиться мати справу, щоб він умів укласти в ці програми їх, взяти їх як живий матеріал для вивчення тієї програми, яку дала ДВР і яка потребує більшої конкретизації на місцях, влиття в неї життєвих фактів, освітлення за допомогою цієї програми цих життєвих фактів. Це дуже велика робота, і вона зв'язана з необхідністю для вчителя ясно, свідомо розбиратися в явищах політичного життя, в явищах економічного життя і в явищах природи. По всіх цих лініях вчителю треба запастися серйозними знаннями, певними методами підходу, і ось ці знання, ці методи підходу повинні дати ті курси, які будуть, дати ті програми навчання для гуртків, які будуть розсилатися. В цьому напрямі повинна йти вся перепідготовка вчительства.

Ще необхідно вчителю вивчити дитину, вивчити, як вона ставиться до навколишнього, вивчити, як на дитину впливає та трудова обстановка, та громадська обстановка, в якій вона живе. Питання педології, розумового й фізичного розвитку дитини для вчителя повинні відігравати велику роль, повинні бути відомі йому в сучасній обстановці. Сучасна психологія зробила за останні роки величезні кроки вперед. Вивчення фізичної сторони дитини, її способів мислення, всього апарату мислення має величезне значення. Воно дає для вчителя певний, загалом кажучи, матеріалістичний ухил. Останній з'їзд, який відбувся в Ленінграді, в справі психоневрології поставив цілий ряд питань психології зовсім на новий ґрунт. Він дає цілком новий підхід до вивчення дитини. З цим учитель повинен бути ознайомлений, тому що він дає вчителю нові підходи до дитини, нові методи підходу. В світлі цього нового підходу необхідно розглянути ті методи педагогічного впливу на дитину, за

допомогою яких можна було б у дитини виховати певні почуття, за допомогою яких можна створити певні знання, створити вміння ці знання застосовувати до життя. Ця сторона має надзвичайно важливе місце, і її треба ввести в справу перепідготовки вчителя.

Я не буду докладно спинятися на всіх цих питаннях, сподіваюся, що товариші в своїх доповідях ближче торкнуться їх; мені хотілося зробити маленький вступ до робіт конференції, щоб не показати — тому що показувати тут нічого, бо це всі усвідомлюють, — а констатувати ту важливість, яку має ця конференція, що має на меті накреслити правильну лінію підготовки у зв'язку з тими завданнями, які стоять нині перед учительством як щодо населення, так і щодо того, щоб побудувати нову школу — школу, яка виховала б з дитини громадського діяча, який свідомо ставиться до навколишнього, вміє впливати на навколишнє середовище і перебудувати його в бажаному напрямі.

1924 р.

.....

.....

ПРО РОБОТУ НАД НОВИМ ПІДРУЧНИКОМ ДЛЯ НОВОЇ ПРОГРАМИ

ДОПОВІДЬ І ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО НА І ВСЕРОСІЙСЬКОМУ ОБ'ЄДНАНОМУ З'ЇЗДІ ДОСЛІДНО-ЗРАЗКОВИХ ЗАКЛАДІВ ТА МЕТОДИЧНИХ БЮРО ГУБВНО)

Товариші, я дуже жалкую, що взагалі мені не доводиться бути на засіданнях конференції, оскільки конференція наша збіглася з партійним з'їздом і мені доводиться там сидіти, тому тільки наприкінці я зможу, очевидно, бувати на вашій конференції.

Мені доведеться сьогодні зробити доповідь про новий підручник. Я гадаю, що мені не доведеться багато говорити. Я б хотіла, щоб моя доповідь була тільки основою для обміну думками, бо в моєму розпорядженні обмаль часу, а мені хотілося б заслухати думки товаришів з місць з приводу того, як нам треба створювати новий підручник.

Усі ми досить сильно свого часу обурювалися старим підручником. Усі ті, хто проходив стару школу, добре пам'ятають, як слово «підручник» і вигляд підручника викликали здебільшого досить неприємне почуття. Пригадую, як хтось описував: гімназист-випускник їде візником, поставивши ноги на зв'язані внизу підручники, а до сидіння прикріплена берізка — символ радості, що прокляте навчання закінчилось, що настав момент, коли прокляті підручники можна викинути в грубку. Це була загальна ненависть до підручника, який глушив усе живе, тому що і зміст його був поганий, і форма викладу була мало зрозуміла, і, крім того, він використовувався надзвичайно недоцільно. Все це примусило в перші роки революції ряд учителів висловитися проти необхідності будь-якого підручника. Найперше, що робили, — це ви-

ганяли підручник із школи. Ця течія була настільки сильною, що недавно на одному з засідань ДВР довелося чути повторення, відгомін цього настрою: там заявили, що, мабуть, без підручника й краще.

Мені здається, що нам треба йти не цим шляхом. Звичайно, ті підручники, які в спішному порядку перевидає Держвидав, хоча й не містять у собі нічого контрреволюційного і здебільшого дають деякий матеріал, але багато чим нагадують ще старий підручник, і в багатьох учителів, які йдуть новим шляхом, цей новий підручник, що в досить великій кількості викидається на книжковий ринок, викликає почуття неприязні.

Я гадаю, що не слід виганяти підручник, а треба попрацювати всьому вчительству, і вчительству дослідно-зразкових шкіл насамперед, над створенням нового підручника. Чому потрібен підручник, чому без нього ми не можемо обійтись? По-перше, він необхідний для самого вчителя. Мало написати програму: програми в тому вигляді, в якому вони є, по суті, являють собою тільки короткий конспект, у який можна вкласти ту чи іншу кількість матеріалу; програми визначають зміст, а не матеріал викладання. Програми дають тільки загальний контур, а щоб заповнити їх змістом, треба мати в руках досить науково продуманий і опрацьований матеріал. Ось такий матеріал і необхідний для вчителя, тому що умови, в яких працює вчитель, здебільшого такі, що самому йому бігати по бібліотеках, яких у провінції навіть ще немає, ніколи, а на купівлю книг в учителя, певна річ, грошей немає. Збирання матеріалу — звичайно, праця надзвичайно велика й зовсім у таких умовах для вчителя непосильна. Але навіть якщо б вона й була по-сильною, то це була б просто недоцільна розтрата часу. Необхідно зібрати матеріал, оцінити його і цим самим звільнити вчителя від цієї попередньої чорнової роботи по збиранню матеріалів. Треба дати вчителю досить цінних фактів, і тоді підручник справді буде великою допомогою для вчителя.

У мене збереглися досить яскраві спогади часів 1919 р., коли я їздила на пароплаві «Красная звезда». Ми зупинялись у кожному містечку, і я скрізь розмовляла з учителями. При злитті Волги з Камою, в селі Богородському, одна вчителька мені сказала: «Ми готові

вчити по-новому, але тільки ми не знаємо, як це робити. Я запитувала інструктора, що мені розповідати з історії, а інструктор знітився та й каже: «Розповідайте про віче». — «Добре. Ну, а потім що ще?» — «Потім, — каже, — ви одержите інструкцію».

Ось для такої вчительки з села Богородського потрібно дати матеріал — вона мусить знати, про що треба розповідати. У кого їй запитати? Де їй взяти матеріал? Треба, щоб в учителя був під руками матеріал, яким він міг би користуватися для передачі його учням. Тому підручник є необхідним посібником для вчителя, необхідним знаряддям праці, і це забувати та ігнорувати ніяк не можна.

Можливо, окремі вчителі, які спочатку через відсутність таких підручників самі йшли своїм шляхом і проробили роботу по збиранню матеріалу, можливо, вони хочуть, щоб цим шляхом йшла й решта вчителів. Але не можна, щоб одним і тим же шляхом йшли й жили всі, щоб на це витрачалося багато сил. В учителя і без того досить роботи, і не можна звалювати на нього ще роботу по збиранню матеріалу. В нього й без цього колосальна робота щодо пристосування цього матеріалу до дитини, вироблення форм, в яких цей матеріал дитині можна подати. Отже, підручник є посібником для вчителя, необхідним знаряддям праці, так само як він є необхідним знаряддям праці і для учнів.

Дитина повинна вчитися засвоювати не тільки те, про що говорить учитель, а повинна навчитись працювати сама над книжкою. І якщо в руках її немає підручника, немає збірників матеріалів, де вона завжди може з'ясувати якесь питання, де вона може подивитись, як розташований матеріал, в якій перспективі, коли вона не може мати перед собою друкованого матеріалу, який пояснено, який вона повинна якнайретельніше перевірити, самостійно над ним попрацювати, тоді ми, звичайно, дуже послаблюємо вплив школи і не даємо учневі до рук усіх тих засобів, які він повинен мати для того, щоб оволодіти знанням. Звідкіля він дістає знання. Від учителя і з книг. І треба до того, що може дати вчитель, додати ще книгу, з якою він може самостійно працювати. Завдання вчителя — навчити його розумно користуватися цією книгою. Тому не тільки для вчителя, але й для учня підручник є надзвичайно цінним матеріалом.

Але, звичайно, для того щоб підручник був знаряд-
дям праці і для вчителя, і для учня, він повинен бути
складений відповідним чином. Важливо, щоб зміст під-
ручника був справді на висоті завдання. Треба, щоб той
матеріал, що його дає підручник, був цінним насампе-
ред з наукової точки зору. Ні в якому разі в підручнику
не повинна допускатися ніяка вульгаризація, ніякі необ-
грунтовані узагальнення. Кожен факт, кожна думка,
подані в підручнику, мають бути науково обгрунтовані,
вони повинні являти собою цінність з наукової точки
зору. Звичайно, інша справа, в якому вигляді і як ця
думка буде подана учневі, яку роботу учень повинен
буде проробити, щоб цю думку засвоїти, але важливо,
щоб підручник давав тільки науково перевірені істини
і не давав їх у такій формі, щоб це було якимсь чином
нав'язано учневі, але щоб вони ставали для учня оче-
видною істиною. З наукової ж точки зору треба доби-
рати факти для вивчення: з ряду фактів слід вибрати
найтиповіші, найважливіші саме з наукової точки зору.

Але тільки цього замало. Ми повинні пам'ятати кож-
ної хвилини, що з учня ми насамперед виховуємо будів-
ника нового життя. Тому необхідно, щоб весь матеріал,
який дається учневі, був пророблений з суспільної точки
зору: щоб при виборі фактів була врахована їх суспіль-
на питома вага, визначено, наскільки саме важливо за-
своїти її учневі, для того щоб цей матеріал розширив
його розуміння суспільного життя, вплинув на його
діяльність у напрямі перетворення існуючого життя.

Коли який-небудь підручник Іловайського повідом-
ляв нам довгі анекдоти про те, що Алквіад відрубав
своєму собаці хвіст, коли ми musили вивчати це і відпо-
відати на уроці, то ми, навіть будучи дітьми, розуміли,
що з суспільної точки зору це зовсім не суспільно необ-
хідний матеріал і що матеріал, який змальовує всю епо-
ху рабства в цілому,— що цей матеріал значно цінніший
з суспільної точки зору, що він значно більш суспільно
необхідний.

Я пам'ятаю, коли я працювала в недільній школі,
були глибокі й довгі суперечки з приводу того, що по-
трібно давати учневі. У нас була надзвичайно талано-
вита викладачка історії К. М. Щепкіна, яка вміла істо-
ричний матеріал подавати в дуже живій формі. І ось

вона бавилася тим, що з дорослими учнями, робітниками, які прийшли від верстата і при 12—13-годинному робочому дні уривали вечори для того, щоб дістати хоч які-небудь крихти знань, протягом цілого ряду уроків займалася нумізматикою. Вона намагалась довести, що увагу й інтерес учнів талановитий учитель може утримати на будь-якому предметі, яким би далеким від життя він не був. Інша частина вчительок вказувала на те, що це, звичайно, можна зробити, але важливо підійти з тієї точки зору, що для цього робітника, який приділяє крихти свого часу, важливо. Чи допустимо спинятися на таких питаннях, чи це не марнування часу, чи, може, важливо спинитися на тих питаннях, які мають безпосереднє значення для класової боротьби робітника, для всього його життя?

Питання стосувалося дорослих робітників. Але питання про зміст матеріалу для викладання має також надзвичайно важливе значення в школі для дітей і підлітків. Ми не можемо підходити до матеріалу, що вводить у підручник, інакше, ніж з точки зору суспільної необхідності. Це, звичайно, стосується не тільки суспільних наук. Візьмімо, наприклад, питання ботаніки. Звичайно, ми скажемо, що вивчати безліч форм рослин недоцільно, бо значно важливіше вивчити життя рослин. Чому вивчати життя рослин важливо з суспільної точки зору? А тому, що, знаючи життя рослин, учень буде знати, як треба ці рослини саджати, як одержати максимум урожаю; він буде знати, як вести землеробство. Тільки завдяки тісному зв'язку ботаніки з землеробством ботаніка набуває суспільного значення. А заучування нескінченних назв рослин ніякого суспільного значення не має і є тільки простим перевантаженням.

Отже, в підході до вибору матеріалу треба керуватися двома міркуваннями: по-перше, необхідно керуватися питанням про те, яку наукову цінність має підібраний матеріал, і, по-друге, наскільки він суспільно необхідний.

Далі необхідно, якщо матеріал правильно намічений і дібраний, правильно його розташувати, в правильній перспективі, тому що це теж має важливе значення, оскільки факт має значення лише в ланцюгу інших фактів, в ланцюгу інших явищ.

До питання про вибір матеріалу треба підходити так само і з педагогічної точки зору. При цьому треба визначити, чи годиться даний матеріал для даного віку; для даної епохи, для того середовища, до якого належить дитина; треба визначити, чи може вона сприйняти той чи інший факт. Сучасна дитина, звичайно, вбирає в себе значно більшу кількість фактів, які стосуються сучасності, ніж, наприклад, дитина 80-х років; що доступне дитині з селянського середовища, те недоступне дитині міській, і навпаки. Отже, необхідний вибір фактів із ряду рівнозначних і однаково суспільно необхідних фактів. Треба вибирати той факт, який найлегше може бути засвоєний дитиною даної епохи, даного середовища. Такий підбір фактів, такий вибір матеріалу може зробити тільки педагог, який вивчає дитину, знає дитину, і тільки він може перевірити, чи правильний вибір факту з точки зору педагогічної.

Отже, необхідно, щоб підручник містив у собі матеріал, цінний з наукової точки зору, суспільно необхідний і співзвучний дитині. Такий матеріал потрібний для вчителя, і всіх вищезазначених властивостей його досить, щоб підручник був цінним для вчителя.

Далі йде величезна робота щодо пристосування цього матеріалу до дитини. Сучасна психологія вказує, що насамперед слід виходити з емоційного переживання, яке зачіпало б певні почуття дитини, зосереджувало б її увагу на тому чи іншому явищі. Що може викликати в дитини емоцію в тому чи іншому випадку? Щоб визначити це, доводиться проробляти велику роботу по спостереженню, тому що часто яке-небудь явище, факт, який справляє сильне враження на дорослу людину, може зовсім не зачіпати дитину, до нього дитина може залишатися зовсім байдужою. Але, з другого боку, зовсім непомітна, найменша подробиця може залишити найглибше враження в дитини на все життя.

Тому необхідно встановлювати щоразу, як дитина підходить до даного факту, як вона його сприймає. Для цього треба спостерігати. Старий підручник здебільшого погано розв'язував це завдання. Нам у наших підручниках слід підходити до матеріалу з точки зору сучасної дитини, треба класти в основу цього матеріалу переживання дитини та її досвід. Звичайно, тут для дітей

різного середовища, для дітей міських і сільських, повинен бути зовсім різний підхід, особливо в більш ранньому віці. Важливо, щоб те, що розповідається дитині, виходило з фактів, які зачіпають, хвилюють дитину, а перевірити це, випробувати можна тільки на практиці. Тому цілком необхідно і дуже важливо, щоб справу складання підручників вели вчителі і перевіряли на досвіді.

Можна сказати, що найбільш емоціональний для дитини конкретний матеріал. Але що значить «конкретний» матеріал? Поняття конкретності змінюється разом з віком. Для дитини більш раннього віку це буде той матеріал, який вона може помацати, понюхати. Для дитини, старшої за віком, це буде матеріал, що викликає в неї певний образ — живу розповідь, картину. І для дитини, ще старшої віком, конкретність досягається лише тим, що береться факт з живої дійсності. Інакше кажучи, те, що зрозуміле і конкретне для одного віку, зовсім не зрозуміле і не конкретне для іншого віку. Навчитися для кожного віку, для кожного ступеня підбирати матеріал, підбирати конкретний матеріал, який був би органічно пов'язаний з досвідом дитини, — це для нас надзвичайно важливо.

Надалі необхідно, щоб засвоєний, перероблений факт, який увійшов у розумовий багаж дитини, не залишався, не лежав у дитини мертвим капіталом. Треба, щоб дитина з цим багажем розпочинала активно діяти. Скажімо, питання про повітря. Тут можна виходити з такого факту: тітка Марія вчаділа — вчаділа так, що ледве врятували. Про цей факт діти говорять, і його слід взяти учителеві вихідним пунктом, щоб пояснити дитині склад повітря, пояснити, що таке чад, від чого він утворюється. Але не цим слід закінчувати. Треба, щоб набуті знання дитина вміла втілювати в дію. Тому потрібно їй показати ще, наприклад, як потрібно робити вентилятор, скажімо, в льоху, де затхле повітря; треба навести дітей на думку, що вони повинні організуватися і стежити за тим, щоб відчинялися квартирки у класі і т. д. У кожному окремому випадку, в кожній конкретній обстановці можуть бути різні практичні роботи, тісно пов'язані з виучуванням явищем, і вони, звичайно, різні для різного віку: для молодших дітей школи

I ступеня — одні, для старших — інші і для II ступеня — ще інші.

Але важливо основне — щоб набуте знання служило життю, щоб воно відбивалося на трудовій діяльності дитини. Такий зв'язок надзвичайно важливий, у підручнику повинні даватися приклади такого зв'язку. Між іншим, з необхідності виходити з того, що переживає дитина на досвіді, впливає необхідність різним способом писати підручники для різного віку. Для перших років найкращі підручники, які дуже близько стоять до життя дітей. Для першого року, наприклад, було б ідеально, якщо підручник дає друкований матеріал, що відображає життя дітей даної школи. В міру того як розширюється досвід дитини, в міру того як цей досвід стає менш локальним, у підручниках може бути відображений матеріал даної місцевості, а для старших класів I ступеня — і цілого району.

Таке пристосування матеріалу до дитини являє собою, звичайно, дуже велику роботу, і виконати її можна тільки колективно...

Як повинна йти робота над новими підручниками? Визначальним моментом є програма. Наявність програми дає можливість встановити, якого характеру підручники, для якого року потрібні. Зараз робота йде без будь-якого плану. Як видаються тепер підручники? Приходить автор до Держвидаву й каже: «Ось я написав підручник для I ступеня». Держвидав передає цей підручник до ДВР. ДВР розглядає, чи немає там контрреволюції, ставить мінімальні методичні вимоги: щоб підручник був написаний людською мовою, щоб був не дуже абстрактним та ін. Такий підручник друкується і надходить для користування, а як він сприймається дітьми того чи іншого віку, того чи іншого середовища, — це залишається невідомим. Виготовлення підручників ішло без певного плану, внаслідок чого з цілого ряду питань немає ніяких підручників, а з ряду інших був надлишок підручників. Так, з математики їх скільки захочеш, а з суспільствознавства — кіт наплакав. Треба створити певний список підручників для кожного року, над якими бажано працювати. Потім необхідно розпочати колективну працю. Треба, щоб підібрались відповідні групи. До кожної групи неодмінно повинні входити

громадський працівник, який може оцінювати всі питання з суспільної точки зору, фахівець, який знає саме дану галузь науки, і педагог, який знає дітей.

Необхідно, щоб ці групи могли спиратись на дітей і залучати цих дітей до роботи. Залучати дітей до роботи — це надзвичайно важливе питання. У свій час Л. М. Толстой намітив цілком правильний шлях. Його педагогічні книжки, хоч вони й захищають з суспільної точки зору досить парадоксальні ідеї, з точки зору педагогічної мають величезну цінність. Там є така статейка: «Кому в кого вчитися писати: селянським дітям у нас, чи нам у селянських дітей?» У ній подається зразок того, як можна дітей залучати до написання підручників. Толстой проробив велику роботу з дітьми. Тут у нас є прекрасний зразок колективної праці, де сам письменник Толстой стає ніби на задній план: він умів витягти з дітей всю суму їх спостережень, суму досвіду і певним способом цей досвід комбінувати. Від однієї дитини він бере здібність узагальнювати, від іншої — вміння практично підійти, внаслідок чого виходить високохудожня річ. Це в белетристиці, але й у цілому ряді інших галузей можна організувати таким чином колективну працю дітей.

Ось такі підручники, які були б написані при сприянні самих дітей, будуть дуже цінні. (Це не значить, що ми будемо говорити дитині: «Пиши що хочеш, на яку хочеш тему» і т. д.; якщо так підходить, то діти пишуть про що-небудь і як-небудь). Треба вміти спрямовувати творчість дітей у певне русло і в розумінні художньої ілюстрації, і в розумінні викладу самого факту, і в розумінні продумування завдання. Тут, я гадаю, вдумливий учитель може відкрити цілий ряд зовсім нових підходів і нових шляхів; і, звичайно, така книжка, написана за участю самих дітей, написана в доступній для них формі, буде близькою дітям, зрозумілою і дасть можливість підходити до матеріалу з дитячої точки зору. Але тут важливо, як спрямувати творчість дітей у певне русло, як збудити їх інтерес, дати їм певні ідеї і вміти спіймати їх інтерес. Завдання вчителя — відповідним чином спрямовувати їх творчість, допомагати їй виявлятися, виливатися в певну форму.

Я думаю, що нам при ДВР доведеться створити щось на зразок такого бюро, яке б розгорнуло листування з учителями спеціально з питання про підручник. У нас було якось засідання, на якому ми говорили з представниками московського вчительства про таку спільну працю, яку можна буде проводити тут, у Москві. На жаль, ряд інших невідкладних справ перешкодив тимчасово продовженню цієї роботи. Але ось тепер, я гадаю, цю роботу по створенню нового підручника можна буде відновити. Я гадаю, що в справі створення нового підручника в перших рядах будуть учителі досвідних шкіл. Бюро повинно збирати досвід різних шкіл по створенню нового підручника, об'єднувати цей досвід, підсумовувати його, вибирати з нього найцінніше і доводити його до загального відома.

Тільки спільними зусиллями вдасться створити підручники, які будуть справжнім знаряддям праці в руках дітей і не будуть викликати тієї ненависті, яку викликав старий підручник.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Мені небагато треба додати до того, що було сказано. Нам не слід забувати, що все-таки діти повинні навчитися книжку читати, з книжкою працювати. Але як обійтися без підручників у сільських школах, де здебільшого діти не доходять до останнього класу, як можна їм не давати практики з читання, я собі не уявляю. Я гадаю, що це утопічно. Може, цікаво проводити роботу без книги, може, це цікавий педагогічний досвід у деяких відношеннях, але все ж практично необхідно навчити читати. Тому нам, безумовно, потрібний підручник.

Щодо дитячих переказів. Звичайно, це дуже доцільна річ, але не треба забувати, що це тільки частина роботи, що з розвитком у дітей наукового підходу до вивчення предметів, з їх віком доведеться перейти не до дитячих переказів, які важливі напочатку, а перейти до дальшого, другого ступеня: їм потрібно давати матеріал науковий. Отже, все зводити до дитячих переказів не можна. Складання підручників треба лише почати з

близького, зрозумілого дітям. Це, звичайно, добре починання, і, можливо, його слід ввести, для того щоб дістати матеріал для придатного підручника. Досвід в цілому ряді шкіл може дати методичні вказівки, як треба складати підручники, а практична робота може дати зовсім нові підходи, нові ідеї, яких у нас раніше не було. Над цим треба наполегливо працювати.

В записках мені поставлено запитання, як я оцінюю книжку Блонського «Красная зорька». Мені здається, що цю книжку треба покласти в основу досвіду. Звичайно, це строкатий матеріал. Є матеріал дуже цінний, що добре засвоюється дітьми, розширює кругозір дітей, і є матеріал, який, мені здається, для дітей буде не під силу. Ця книжка дає практичні вказівки, над якими слід замислюватися,— це добре, але їх надто багато, надто вони бувають часом важкими. Я гадаю, що добре було б цю книжку проробити колективно, подивитися, як і на які її частини реагують діти, що для дітей прийнятне, що неприйнятне, дати конкретні пропозиції, яке оповідання викинути, яке замінити, і т. д. Мені здається, що можна цю книжку взяти за основу.

Тут говориться в одній записці, що бажано допускати навчальні посібники, які призначені для I ступеня не в формі книжки, а у вигляді окремих аркушів з кожного питання. Така складана хрестоматія — річ дуже зручна, особливо в старших класах, коли діти поділяються на групи; тут справді можна розділити книжку на кілька частин і повніше її використати. Я гадаю, що запровадження такого досвіду було б корисне.

Мені дуже мало залишається додати до того, що було сказано. Я гадаю, що докладніші дебати будуть по доповіді Б. П. Єсіпова і, можливо, я приїду на це засідання, щоб взяти участь у дальшому обговоренні цього питання. З промов було видно, що все ж ясно усвідомлюється необхідність створення нового підручника. Навіть коли говорив М. В. Чехов, він говорив, що безумовно відкидається підручник старого типу, але щодо підручника нового типу він не так рішуче говорив, хоч на місцях питання щодо цього стоїть дуже гостро. Наприклад, з відповідей, які ми одержали, видно, що селяни просто перестають посилати дітей до школи, якщо в них немає підручників,— вважають це несерйозним

заняттям. Можливо, тут є доля істини, тому що три роки перебувати дитині в школі не можна тільки для того, щоб повторювати за вчителем, а потрібно навчитися самóму найнеобхіднішого й елементарного в житті — грамоти. Потрібна робота над підручником для I і II ступенів. Якщо на це буде спрямовано увагу, то ДПУ (дослідно-показові установи.— *Ред.*) можуть тут виконати колосальну роботу, створити цілком нового типу підручник, про який не доведеться говорити, потрібен він чи не потрібен. Я сподіваюсь, що до наступного з'їзду ДПУ ми вже в іншій площині будемо обговорювати це питання і буде ряд практичних проектів з місць щодо нових підручників, їх ми й будемо обговорювати.

Поки що дозвольте побажати всього найкращого.

1924 р.

З ПРИВОДУ СТАТТІ «ЛІТЕРАТУРНІ СМАКИ БЕЗПРИТУЛЬНИХ»

Стаття дивна. Ідуть люди в нічліжку до 17- й 18-річних підлітків, замучених життям, з надірваними нервами, йдуть читати їм «Генерала Топтигіна»¹, «Ледаря Хето»², «Крокодила» К. Чуковського, «Пригоди доісторичного хлопчика»³, «Папу-пряник»⁴ та ін.

Ну на що це схоже?

Безпритульних може захопити зовсім інше. Треба розповісти їм про чужі країни яскраво, виразно; про Америку, мабуть, можна було підібрати багато з Джека Лондона, Брет-Гарта; може захопити Жюль Верн. Можуть захопити оповідання про боротьбу — боротьбу з природою, з горем, з людьми. Можуть захопити оповідання про війну, щось на зразок Барбюса, про революційну боротьбу — справжнє, життєве, без сентиментальної фальші.

Треба дати таке, що показало б їм, скільки багато цікавого в житті, треба примусити їх відчутися злиденність свого життя, збудити бажання вирватися з нього.

Треба, неодмінно треба читати й розповідати безпритульній молоді, але розповідати життєве, відповідне її настроєм, треба підійти до них як до дорослих.

І не тільки розповідати: треба організувати хоріві співи, треба дати кінематограф, треба підняти їх почуття

---

¹ Твір М. О. Некрасова.— *Ред.*

² «Ледар Хето» («Хече — ледар») — грузинська народна казка в обробці Л. Лісної.— *Ред.*

³ Твір д'Ервільї.— *Ред.*

⁴ Твір Н. М. Вагнера. *Ред.*

гідності. Зробити Гончарську нічліжку шефом над безпритульними малюками, скажімо. Треба згуртувати групу старших, поговорити з ними про їх життя, про те, як воно засмоктує, губить, і навести їх на думку, що треба їм уберегти від такого життя малюків. Залучити їх до обговорення того, як це слід зробити. Будьте певні, що вони дадуть найдоцільніші поради. Слід запропонувати кільком старшим організуватися в гурток друзів дітей, взяти на себе піклування про малюків-безпритульних, годувати, вчити їх, розповідати їм, нікому не давати їх кривдити.

Якби це можна було зробити, організувати підлітків навколо живої справи — ви побачили б, як змінилися б оці самі підлітки, як скрасилось би їхнє життя.

А коли б склався зародок організації, слід би хлопчикам давати справу відповідальнішу, ставлячись до них з товариським довір'ям,— і виправилися б діти, трохи навчилися б.

А так — що ж? «Папу-пряник», «Генерала Топтигіна» їм читати?

1924 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИТБУДИНКИ

Питання про те, чим має бути дитячий будинок,— дуже велике питання. Спочатку — в 1917—1918 рр.— ми говорили про необхідність суспільного виховання, думали, що зуміємо всім дітям дати притулок, харч, одяг, знання, суспільні навички. Життя показало, що в даних умовах для держави це не під силу, що це може бути лише далекою метою, до якої веде довгий шлях.

Зараз у нас багато є дітей, які потребують того, щоб їх утримувала й виховувала держава; питання про їх виховання — питання вкрай гостре, а ми зовсім не справляємося з цим завданням. І питання зовсім не в тому, що немає коштів,— це зрозуміло. Питання ще в тому, що ми погано ще продумали методи роботи в дитячому будинку, що питання про дитячі будинки в нас ставиться не досить глибоко, не досить ґрунтовно, а тим часом ідеться про майбутнє цілої маси дітей.

Чим повинен бути дитячий будинок?

Він має бути установою, яка дає дітям можливість всебічного фізичного розвитку, дає дітям серйозний запас знань, вміння застосовувати їх до життя, яка дає звичку до праці, вміння колективно жити й працювати, дає розуміння життя і вміння зайняти в ньому місце корисного члена суспільства.

А на ділі що ми бачимо?

Візьмімо питання про фізичне виховання. В дитячих будинках воно здебільшого далеко не в блискучому стані. Посилаються часто на бідність, на брак коштів. Звичай-

но, дитячі будинки в нас дуже бідні, але не в цьому тільки справа. Біда в тому, що завідувачі і керівниці дуже часто мають вельми невиразне уявлення про те, що треба робити для фізичного зміцнення дітей. Якщо більшість вихователів усвідомлює необхідність чистоти і прагне домогтися її в дитячому будинку, то значно гірше стоїть справа з розумінням ролі свіжого повітря, рухів, умов праці, сну та ін.

Візьмімо приклад. Літо, чудова погода, а діти сидять на підлозі, в кімнаті з зачиненими вікнами, і в'яжуть. При будинку є тераса, садок, але не заведено, щоб діти на повітрі працювали і вчилися. Працювати доводиться в задушливому класі і в майстерні. Не тому, що в майстерні є які-небудь машини і пристрої для роботи; єдиний інструмент, яким користуються, наприклад, у в'язальній майстерні,— це в'язальні спиці, а все ж діти не йдуть в'язати на повітря, а сидять у задусі. Зимою, звичайно, справа складніша: немає одягу, але ж можна користуватися одягом по черзі. Відкривання вікон у спальнях, класних кімнатах та інше не так широко практикується в дитячих будинках, як можна було б сподіватися. Влітку на повітрі, на балконі, діти сплять у виняткових випадках.

Питання про рух. Старші діти займаються спортом, але здебільшого тільки старші, а решта дітей в цьому відношенні залишається безпритульними. Вражає, наприклад, відсутність прогулянок. Я не кажу про окремі екскурсії — їх можна практикувати зрідка. Але прогулянка до найближчого лісу, на найближчу гірку? Адже є цілий ряд будинків, де діти нікуди не виходять за межі свого саду. Мені пригадується розповідь моєї матері. Вона вчилася в інституті. Пробыла там дев'ять років, і за дев'ять років вони лише один раз ходили на прогулянку. «Ну й часи ж були!» — вигукне кожен. Але від цих старих часів, від старих закритих навчальних закладів залишилось дещо й по цей день. Коли дітей не пускають далі саду — в цьому відгомін побуту старих закритих навчальних закладів.

Звичайно, з цього не виходить, що треба, щоб діти бігали невідомо де, але потрібні постійні прогулянки групами.

І ще дивує, як мало уваги приділяється в дитячих будинках грі, вільній грі на свіжому повітрі. Я кажу не про городки і футбол, в які грають часто до безтями, а про вільну цікаву гру, під час якої розвивається ініціатива дітей, колективні навички, працює фантазія. У нас у дитбудинках надто мало грають у вільні ігри, навіть у дошкільних дитбудинках. Якби в дитбудинках діти більше грали, життя дітей було б набагато відраднішим. Звичайно, треба навчати дітей грати.

Мало звертається уваги в дитячих будинках на обтирання, обмивання, купання. Купання рідко де організовано по-справжньому.

Все це такі сторони життя, які лише в незначній мірі залежать від коштів.

Гірше з питанням про сон. У нас діти сплять часто вдвох, утрюх на одному ліжку. Що це значить? Неможливість спокійно виспатися, створення умов для онанізму. На питання про сон звертається значно менше уваги, ніж треба було б. А тепер там, у дитячих будинках, починають входити у звичай спектаклі, відвідування піонерських клубів та ін., діти починають лягати спати дуже пізно і не висипляються. На те, що в нас діти мало сплять, звернула мою увагу якимось приїжджа американка. Їй кинулось у вічі, що діти в нас дуже мало сплять. «У нас в Америці,— сказала вона мені,— на сон звертається величезна увага».

Не звертають часто-густо уваги на правильний відпочинок, на те, щоб слабші діти відпочивали вдень, по можливості при відчинених вікнах.

Іноді — влітку, наприклад, коли працюють на городі,— зовсім не звертають уваги на те, щоб діти не втомлювались, не працювали над силу.

Щодо розумового розвитку, то тут справа прямо загрозлива. Часто діти в дитбудинках просто не вчаться або вчаться дуже погано. Ніхто не відповідає за те, що вони знають. Це зовсім ненормально. Завідуючий будинком повинен відповідати за підготовку дітей в галузі знань. Найприродніше, коли діти ходять у загальну ближчу школу. Це дуже розвантажує дитячий будинок та й дітей виводить за стіни будинку. За таких умов на дитбудинкові лежить обов'язок займатися лише з тими дітьми, які відстають з тих чи інших причин від норми,

та організувати самостійні заняття дітей з книжкою. Зараз ми бачимо прямо жахливу відсутність книг у дитбудинках, відсутність інтересу до книги. Ніхто не турбується про пробудження і зміцнення цього інтересу: «Нема грошей на купівлю книжок». Нема грошей, але треба організувати одержання книжок з бібліотеки, треба організувати обмін книгами з школами, з іншими дитбудинками. Треба серед старших дітей проводити систематичне читання газет. Газети звичайно зовсім не видно в дитбудинку. Не поставлена робота з нею. Відсутність навчання, відсутність книги й газети в дитбудинку — кричуще зло. На нього слід звернути найсерйознішу увагу.

Потім не менш важливе питання — дитяча праця в дитбудинку. В дуже багатьох дитбудинках єдина праця — самообслуговування, влітку — городи. Крім того, кожен дитячий будинок прагне завести в себе ремісничу майстерню: швейну, шевську, в'язальну, столярну, палітурну. Здебільшого ці майстерні, навіть з ремісничої точки зору, — жалюгідні примітиви.

Звичайно, і самообслуговування, і городи, і вміння поводитися з елементарним знаряддям праці необхідні. Але вся суть справи в тому, як ця праця налагоджена. Можна налагодити її так, що діти вважатимуть лише тягарем усе це трудове навчання, а можна на цих елементах навчити дітей колективно працювати, організувати свою працю за НОПом¹ і т. д.

Але якщо навіть самообслуговування, город, садок, догляд за тваринами, ремесло налагоджені зразково, якщо ця праця дає багато дітям (що, між іншим, дуже рідко буває), лишається грізне питання: як підготує дитбудинки дітей до життя? До чого він їх готує? Який вихід з дитбудинку в життя? І чим кращий дитбудинок, тим гостріше стає це питання. Куди йти, що робити?

Недавно я була в одному дитячому будинку; діти — всі піонери та комсомольці. Чудовий, прекрасний дитбудинок: діти дуже розвинені, дуже жваві, навчання в дитбудинку організовано серйозно, діти самі ведуть господарство, тримають будинок і себе в зразковій чистоті, столярують, слюсарують, переплітають, шиють, шиють сандалі, обробляють сади та городи, ліплять, малюють,

---

¹ НОП — наукова організація праці. — *Ред.*

співають, а головне — педагогів у цій школі зовсім непомітно: діти прекрасно організовані, відчувається в них якась внутрішня дисциплінованість — дуже в них добре. Але... який вихід у дітей цих в життя? Яке місце займуть вони в тому суворому житті, що їх оточує? Вони, звичайно, не тендітні паненята, вони скрізь зуміють бути корисними, дивляться серйозно на життя, але... і чим миліші, жвавіші, веселіші дитячі обличчя, тим настирливіше постає питання: а далі? Далі кожна дівчина, кожен юнак будуть полишені на свої сили: як зуміють боротися за існування, як будуть пристосовуватись і як зуміють пристосовуватись — «аллах відає».

Здається мені, що треба б інакше організувати працю старших дітей. Тепер життя ставить колосальний попит на інтелігентні сили. Можливо, тепер не стільки потрібні вузівці, скільки добре грамотні люди, які добре розбираються в житті, знають певну галузь праці і вміють виконувати її культурно.

Візьмімо кілька галузей. Широко став розвиватися нархарч. Чи є в нього достатня кількість працівників, досить культурно підготовлених для цієї роботи? І ось при дитбудинку могла б бути нархарчівська їдальня, де б діти на практиці вивчали цю справу, а в школі вивчали б гігієну, умови харчування, рахівництво і ін.— все, що потрібно знати культурному працівникові нархарчу. Профспілка могла б взяти шефство над цими дітьми і після виходу їх з дитячого будинку залучила б їх до себе.

Друге — птахівництво. Дитбудинок міг би спеціалізуватися на цій справі. Діти навчалися б доглядати за птахами, вчилися б пакувати, зберігати яйця і т. д. Потрібні умілі птахівники. Чи треба для цього кінчати вуз? Не треба. І дитбудинок може дати умілого птахівника, який зможе принести чималу користь як інструктор-птахівник.

Те саме — пасічник.

Те саме — кролівник.

Те саме — квітникар або городник.

Тепер, очевидно, питання про дитячі майданчики, дитячі садки набуде широкого розмаху. Для масового сільського дитсадка немає керівників. Таких керівників

міг би підготувати дитбудинок, при якому функціонував би дитячий садок.

Треба давати старшим дітям підготовку до життя. Це питання потребує детальної розробки. Можливо, таким шляхом можна було б краще забезпечити матеріально дитбудинки.

А головне — можливість виходу в життя примусила б безпритульних прагнути в ці будинки і зробила б безпритульність рідким, винятковим явищем.

Розв'язати це питання повинні допомогти всі, хто може: профспілки, господарники, виконкоми.

Питання це величезної ваги.

1924 р.

ЧОГО НАВЧАЮТЬ У ТЕПЕРІШНІЙ ШКОЛІ?

(ЛИСТ ДО РОБІТНИКІВ І РОБІТНИЦЬ, СЕЛЯН І СЕЛЯНОК)

У старій царській школі вчили читати, писати та рахувати. Тільки робили це не задаром: хотіли капіталісти та поміщики мати за цю науку собі умілих, слухняних рабів. І «сипали в школі пісок у вічі» дітям: товкмачили їм, що на небі бог, а на землі цар про все дбають, а наша справа — царя та його урядовців, бога та попів слухатися.

Ну, слухались — тільки користі з цього мало вийшло. Життя пісок з очей вимило. Царська війна показала ясніше ясного, як бог і цар про трудовий народ дбають.

Останні десять років не марно минули: багато зрозумів народ. По-новому йде тепер життя, але багато ще старих звичаїв, повадок, темноти. Померло старе життя, але міцно ще тримає в своїх волохатих лапах молоде нове життя: важко ще багатьом живеться, непорядків ще багато.

Тоді тільки доб'ємося ми того, щоб усім трудящим жилося добре, щоб не було голоду, пошесних хвороб, злиднів, безпритульності, несправедливості, коли всі будуть письменні, свідомі, організовані.

Це справа не одного року, звичайно.

І ось насамперед нам треба подбати, щоб усіх дітей навчити як слід. Не тільки треба їх навчити добре читати, писати й рахувати, але треба й очі їм відкрити на те, що навколо робиться, навчити їх спільно жити і працювати.

Чого навчають у теперішній школі? Вчать там дітей насамперед свідомо ставитися до навколишньої праці.

Розповідають їм, якою безпорадною була раніше людина перед лицем природи і якою тяжкою працею навчилася вона захищатися від неї, примушувати її собі служити.

Дізнаються діти в школі, як поступово навчилася людина пізнавати сили й закони природи, як навчились тепер використовувати ці сили в найпередовіших країнах. І коли діти дізнаються про все це, вони порівнюють навролишню працю з тим, до чого прийшли люди, і запалляться бажанням краще налагодити працю, добиватимуться цього і доб'ються.

І ще діти дізнаються в школі, як організовувались люди праці, як виникло те, що одні люди примушують працювати на себе інших, якими способами тримали їх у рабстві; дізнаються, як виникла і як була повалена царська влада і як треба організовуватися людям, щоб не було ніякого гноблення, щоб не була людина людині вовком.

І ще. В старій школі вчили: «Кожен за себе, а бог за всіх». Ну, а тепер іншого вчать. Говорять: «Нічого тішити себе надією на бога, треба навчитися жити по-новому, спільно працювати, допомагаючи один одному в усякому горі, треба навчитися спільно жити радісним, щасливим життям». І не тільки говорять, а й показують, як це треба робити.

Ось чого, крім читання, письма та рахунку, навчає теперішня школа. Треба вчити цього дітей чи не треба? А якщо треба, то посилайте своїх дітей до школи, хоч би як вам важко не було, хоч би як потрібною була вам дитина дома. Через комітети взаємодопомоги намагайтесь, щоб жодної бідняцької дитини на селі не залишилось неписьменної й темної, неорганізованої. Багатії про своїх дітей самі турбуються.

А якщо школа погана, допоможіть зробити її хорошою — адже це ваша кровна справа, — допоможіть відбудувати, відремонтувати, опалити школу. Допомагайте вчителів в його роботі. Дбайте про неї. Вчитель пояснить вам, чого і чому він навчає дітей.

Тільки з вашою допомогою можна побудувати справжню школу, яка потрібна вам, вашим дітям.

ПОВ'ЯЗУВАННЯ ШКОЛИ З ЖИТТЯМ НАВКОЛИШНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

Школа не повинна бути замкненою одиницею, не повинна нагадувати буржуазну сім'ю, тільки грохи в розширеному вигляді. Під виглядом «нових трудових шкіл» часто створюються школи саме такого типу: тихі заводи серед бурхливого моря.

Школа, яка ставить собі за мету виховання в учнів суспільних інстинктів, не може ізолюватися. Необхідно розширювати рамки громадських переживань дітей, наблизити школу до справжнього громадського життя. Звичайно, добре, якщо школи пов'язані між собою. Але спілкування між школами може призвести до простого ходіння один до одного в гості, щось на зразок того, як раніше діти однієї буржуазної сім'ї ходили в гості до дітей іншої сім'ї.

Надавати виняткового значення спілкуванню між школами не слід. Значно важливіше організоване спілкування шкільної молоді з робітничою та селянською молоддю взагалі. З цього погляду особливо важливе значення має організація в школах осередків РКСМ. Через комсомол школярі зв'язуються з робітничою й селянською молоддю, ближче входять у її життя. Треба тільки, щоб шкільні осередки комсомолу правильно враховували свою роль у школі. Їм треба повчитися знання психології в католицьких попів і подбати про те, щоб кожного школяра залучити до активної праці, приставити до якоїсь роботи в комсомолі: збирати й опрацювати книжки для бібліотечки, навчати грамоти неписьменних комсо-

мольців, брати участь у гуртках, у роботі з юними піонерами, сприяти виданню комсомольцями листівок, плакатів, газет, журналів, входити в санітарні загони разом з комсомольцями і т. д. Той осередок комсомолу найкраще виконає своє завдання, який найліпше зуміє використати школу в інтересах робітничої й селянської молоді. Корисно також з тією самою метою відчинити двері школи для робітничої та селянської молоді, яка стоїть поза нею, і впустити в школу цей шматок живого життя.

Але треба, щоб школа була пов'язана не тільки з життям молоді, а й з життям дорослих, насамперед з життям робітничого класу. В особливо сприятливих умовах перебувають щодо цього школи фабзавучу, школи в робітничих селищах, наприклад Електропередачі і т. д., де діти та підлітки поза школою живуть інтересами робітничої маси. Але й учнів інших шкіл треба зближувати з життям робітничого класу всюди, де для цього є хоч найменша можливість.

Як це зробити? Дехто гадає, що досить, якщо діти та підлітки будуть час від часу брати участь у робітничих святах, наприклад, Першого травня, річниці Жовтневої революції і т. д. Це, певна річ, непогано, але цього ще надзвичайно мало. Треба шукати шляхів встановлення зв'язку між школами й заводськими підприємствами. Нам здається, що можна було б розробити питання про шефство. Скажімо, завод бере шефство над якою-небудь школою. Це не означає, що завод дбає просто про матеріальний добробут цієї школи, робить відрахування на цю школу. Це означає інше: кожен робітник заводу-шефа думає, чим він може допомогти школі — чи піти до шкільного клубу і там розповісти на вечорі спогадів про своє тяжке дитинство, про ту боротьбу, яку завод вів раніше з хазяями, і т. д.; або взяти на себе керівництво яким-небудь слюсарним чи столярним гуртком, який створюють учні підшефної заводої школи; чи організувати відвідування групою учнів заводу і розтлумачити їм про будову машин, показати свою роботу; чи влаштувати спільно з учнями школи суботник для допомоги школі; чи покликати їх на заводські збори, до свого клубу та ін.

Кожен школяр, з свого боку, кожна група учнів повинні продумати, що вони можуть зробити для свого

заводу-шефа: допомогти заводським яслам, повеселити дітей заводського дитячого садка, прикрасити заводський клуб плакатами, обслужити завод розноскою газет і листів, допомогти в санітарному відношенні і т. д. Все це встановить духовний зв'язок між заводом і школою, створить ту духовну спорідненість з робітничим класом, яка так необхідна для підростаючого покоління.

Якщо налагодити взаємне шефство між заводом і волостями, яке висувається тепер, треба, щоб школи брали в цій справі активну участь. Міська заводська або підшефна заводіві школа допомагає певній сільській школі, з якою вона встановлює взаємне шефство: виготовляє для сільської школи посібники, складає доповіді, підбирає літературу, возить для неї книги, влітку учні міської школи в жнива їздять допомагати своїм товаришам із сільської школи, приймають у себе їх екскурсії до міста і т. ін. З другого боку, сільські школярі пишуть міській школі-шефові про свою роботу, життя, допомагають, чим можуть, приймають їх у себе і т. д.

У сільських місцевостях слід би групувати школи біля радгоспів, культурних установ і т. д. Важлива спайка між робітничою і селянською молоддю, між молоддю і трудящими. Ця спайка найкраще буде сприяти розвитку громадських інстинктів у дітей і підлітків.

1924 р.

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ «ШКОЛА-КОМУНА НАРКОМОСУ»

Нам треба створити школу, яка б готувала будівників нового життя. Перехід влади до рук робітників і селян відкрив перед країною величезні перспективи, величезні можливості, але на кожному кроці ми бачимо, які труднощі в справі будівництва створюються загальною некультурністю країни, невмінням колективно працювати й жити. За шість років Радянської влади страшенно багато змінилось, ми багато чого навчилися, але це тільки перші кроки. Розпочату справу підхопить молодь; треба, щоб руки її були вправніші, щоб око було пильне, рухи впевнені. Школа повинна допомагати рости й міцніти новій молоді, повинна вирощувати борців за краще майбутнє, творців його. Треба... так, звичайно, треба, але як це зробити, як побудувати таку школу? На початку революції поставлене перед школою революційним переворотом завдання здавалось, можливо, легшим і простішим, ніж воно здається нам тепер. За справу будівництва нової школи взялось немало педагогів. Більшість з них знала одне — що нова школа не повинна бути схожа на стару, що в ній повинен панувати цілком інший дух, що не можна придушувати так особу дитини, як її придушувала стара школа. Вчителі, піонери нової школи, розпочали свою важку роботу. Треба було прокладати стежки у глухих нетрях, працювати на свій ризик і страх, невтомно спостерігати, шукати, робити помилки, на них вчитися. Зовнішні умови були дуже тяжкими: матеріальна нужда, необхідність віддавати багато часу господарчим роботам,

а головне — повне нерозуміння з боку оточення, навіть комуністів: «Мудрують». Дуже багато з педагогів-піонерів не довели розпочатої справи до кінця, пішли на іншу роботу, безнадійно зупинившись перед складністю й труднощами завдання. Але багато витримало, пробилося — їх досвід ставить міцні віхи на шляхах до нової школи. Їх досягнення — серйозні завоювання революційної педагогіки. Вони повинні бути найретельніше враховані і перетворені у спільне надбання вчительства.

Друкований збірник, який описує життя 3-ої дослідної школи-комуни Наркомосу, відбиває величезну пророблену роботу. Збірник розповідає про те, як внутрішньо зростала й розвивалася школа, описує весь шлях її розвитку, критичні моменти, хвороби зростання, труднощі, що доводилось переборювати. Школа-комуна виростає перед читачем як живий організм. Нещодавно доводилося чути люті напади на дослідні школи Наркомосу за те, що вони не підведені під певні «типи», що кожна з них має своє обличчя, що в них немає твердо встановлених програм. Ті, хто це говорить, очевидно, не мають ні найменшого уявлення про те, що таке дослідна педагогічна робота. Вони уявляють, очевидно, ніби справа в тому, щоб «придумати» добрий план і потім твердо, неухильно проводити його в життя. План, звичайно, необхідний. Без нього неможлива будь-яка робота. Все питання в тому, як його проводити. Треба робити перші кроки, потім уважно спостерігати, намацувати ґрунт для дальших кроків, дивитись відкритими очима, не заплющувати очі на помилки, виправляти їх у процесі роботи, критично ставитися до своєї праці і найголовніше — спостерігати, спостерігати, спостерігати. Тільки такий метод гарантує життєвість школи, гарантує педагога від того, щоб він, «ішовши в кімнату, не потрапив у іншу». Педагог повинен уміти «бачити», повинен не вкладати школу в прокрустове ложе своїх схем, а вміти намацувати найцінніші і найжиттєвіші паростки і ставити їх у сприятливі умови розвитку. В процесі зростання початковий план неминуче зазнає змін, життя вносить до нього поправки, але в той же час поглиблює його, робить його виразнішим.

Школа-комуна, що виникла восени 1918 р. в селі Литвиновичі, безперечно, дуже мало бұла схожа на до-

слідну школу-комуни Наркомосу, в яку вона виросла до осені 1923 р.,— теперішній вигляд її не стояв перед очима перших її організаторів. Метод будівництва, який засвоїла собі 1-а дослідно-показова школа Наркомосу, той самий, що й метод революційного будівництва Радянської влади взагалі: уважне врахування всіх обставин, всієї обстановки, намацування найбільш життєвих, здатних для розвитку зародків майбутнього, створення для них сприятливих умов. Доктринерства наша революція намагалася уникнути, тому вона й виявилась такою життєвою. Нема доктринерства і в роботі дослідно-показової школи-комуни Наркомосу.

Метод її роботи надзвичайно цінний, і познайомити з ним широкі маси вчителства вкрай необхідно.

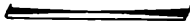
Друге, що дуже добре відбилося в збірнику,— це не втомне прагнення її організаторів пов'язати школу міцними нитками з навколишнім суспільним життям, перетворити саму школу в складову частину цього життя, нерозривно зв'язану з ним, розумно організовану. Досвід допомагає окреслювати межі, які відділяють цей шматок суспільного життя від інших; з другого боку, виявляє ті нитки, які повинні їх зв'язувати. У справі пов'язування школи з життям потрібно проробити ще дуже велику роботу. Дослідна школа-комуна заклала деякі камені фундаменту, на якому повинен будуватися цей зв'язок.

Цілий ряд надзвичайно важливих проблем, висунутих сучасністю, знайшов певне розв'язання в школі-комуні: питання самоврядування, взаємовідносин з РКСМ, питання про розміри, характер і організацію фізичної праці, питання про зміст викладання. З усіх цих питань школі-комуні є що сказати. В кожній з цих галузей школа має ряд дуже цінних і повчальних переживань.

Гадаю, що науково-педагогічна секція ДВР повинна від душі вітати видання збірника і посилено рекомендувати його вчителству, та й не тільки вчителству. Бажаю, щоб її досвід став відомим і для робітничих кіл, і для робітничої молоді, захопив би їх, спонукав би їх і свої зусилля прикласти до будівництва потрібної для робітничого класу та селянства школи. Сподіваємось також, що збірник спонукає й інших педагогів, піонерів нової школи, підсумувати свій досвід і довести його до загального відома. Збірником школи-комуни розпочи-

нається серія видань науково-педагогічної секції — «Бібліотека журналу «На путях к новій школі». Мета цієї «Бібліотеки» — допомогти вчительству в його масі відчувати ґрунт під ногами у своєму відповідальному, невідкладному завданні створення нової масової школи.

1924 р.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛАХ ФАБЗАВУЧУ

(ДОПОВІДЬ НА ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ В СПРАВІ РОБІТНИЧОЇ ОСВІТИ)

Я хотіла б спинитися на тому, як треба побудувати школу ФЗН так, щоб сама організація школи допомагала фабзавучникові стати свідомим і вмілим робітником.

Перше, основне, що повинен усвідомити кожен учень,— це те, що неможливо створити соціалістичний лад, якщо не буде бази під ним, якщо країна не розгорне широко промисловості, не підніме сільського господарства. Тільки при широкорозвиненій промисловості з високою технікою, тільки при справді високорозвиненому сільському господарстві можливо буде побудувати соціалізм. Це основне положення марксизму-ленінізму, і тому необхідно, щоб кожен фабзавучник пройнявся свідомістю того, що йому необхідно бути вмілим робітником, таким робітником, який вносить свою частку праці, вносить частку ініціативи в підняття промисловості, в розвиток промисловості. Запалити фабзавучника бажанням зробити все, що від нього залежить, щоб підняти виробництво,— це має величезне значення, і тому школи ФЗН повинні бути побудовані так, щоб це завдання завжди стояло перед очима учня. Звичайно, якщо в нього перед очима буде стояти завдання підняти виробництво, він буде ставитися до своїх занять, до свого навчання зовсім інакше, ніж колись ставився найманий робітник, якому не було діла до того, як буде розвиватися промисловість і чи буде вона розвиватись.

За капіталістичного ладу робітник не господар виробництва, йому немає діла до того, чи буде широко розви-

ватися промисловість. Його цікавить тільки те, який рівень заробітної плати, яке становище робітника. У нас змінюється вся психологія, і надзвичайно важливо, щоб заняття в школах ФЗН, все навчання в школах ФЗН були побудовані таким чином, щоб ця мета — бути кваліфікованим, умілим робітником, який може сприяти підняттю промисловості, — завжди була перед очима учня.

Звичайно, з цим нерозривно пов'язані і питання НОПу (наукова організація праці. — *Ред.*), і питання продуктивності праці. Необхідно, щоб школа ФЗН, вся її організація була такою, щоб вона навчала юнака, дівчину, які вчать в ній, всю свою роботу будувати якомога продуктивніше, не витрачаючи марно зайвої енергії та сили, організуючи всю свою роботу таким чином, щоб при мінімальній затраті сил досягти максимальних наслідків. Це, звичайно, не досягається простим введенням до курсу нового предмету — НОПу.

Всю роботу ФЗН ми повинні поставити таким чином, щоб вона була якнайкраще організована, щоб сама організація ФЗН вчила фабзавучника, що таке ця розумна наукова організація праці — НОП.

Предмет цей окремо повинен бути введеним до курсу, але він має бути своєрідним підсумком того, що протягом всієї своєї роботи — і в навчальній частині, і в практичній своїй роботі — усвідомив собі фабзавучник, навчаючись щоденно розумно організовувати працю.

Потім ще один бік справи. Необхідно, щоб школа ФЗН підготувала такого працівника, який потрібен для виробництва. Готуючи вмілого, кваліфікованого працівника, школа ФЗН повинна орієнтуватися не тільки на сьогоднішній день, але й на завтрашній.

Ми знаємо, що наша промисловість має розвиватися широко і піднятися на значно вищий щабель техніки, і тому ми не можемо готувати в школах фабзавучу тільки такого кваліфікованого робітника, який потрібен для промисловості в даний момент. Ми повинні мати на увазі потреби промисловості завтрашнього дня. Без цього ми ризикуємо, що учні школи фабзавучу будуть потрібні для сьогоднішньої промисловості, але не зможуть пристосуватись до умов праці, які поставить їм промисловість завтрашнього дня.

Ми знаємо, що в цілому технічний рівень нашої промисловості досить низький, і тепер потрібен ще робітник-напівремісник. Проте вища стадія технічного розвитку вимагає від кваліфікованого робітника меншого обсягу технічних навичок, але зате вимагає значно більшого розвитку, значно більшої теоретичної підготовки. Без цієї теоретичної підготовки кваліфікований робітник, цілком придатний, цілком пристосований до промисловості сьогоднішнього дня, може опинитися зовсім не пристосованим до реформованої промисловості, до промисловості, яка стоїть на більш високому щаблі розвитку. Тому всі заняття, всі програми шкіл фабзавучу повинні бути організовані таким чином, щоб вони мали на увазі не тільки сьогоднішній день, а й день наступний, день завтрашній.

Завдання програми шкіл фабзавучу полягає в тому, щоб, з одного боку, дати фабзавучникам спеціальні навички, іноді навички напівремісничого характеру, яких від них вимагає промисловість сьогоднішнього дня, але разом з тим дати таку теоретичну підготовку, яка дала б можливість їм пристосуватися до нових умов виробництва, що змінюються. Цього, звичайно, не слід випускати з уваги, і це повинні усвідомлювати не тільки керівники школи, але необхідно, щоб кожен з учнів школи фабзавучу розумів, що промисловість не стоїть на місці, що вона поступово росте, розвивається, і усвідомлював тенденцію цього розвитку, розумів, куди йде технічний розвиток, брав би цю промисловість не як щось постійне, незмінне, а вивчав би промисловість у розвитку. При складанні програми фабзавучу на цей бік необхідно звернути належну увагу. Необхідні навички повинні даватися в школі фабзавучу паралельно з теоретичною підготовкою.

Тепер ми підходимо до другого питання: можна бути кваліфікованим робітником і в той же час малосвідомим робітником. Можна дуже добре вміти поводитися з машиною та з інструментом, але цього мало. Від теперішнього кваліфікованого робітника вимагається ще дещо інше — вимагається свідомість. Йому необхідно стати не тільки добрим виконавцем, але в той же час і господарем виробництва. Одне з основних завойовань Жовтневої революції полягає в тому, що робітник з найманого робітника перетворюється в робітника, який стає

господарем виробництва. Але для того щоб стати господарем виробництва, треба не тільки мати технічні навички, вміння поводитися з машиною, з матеріалом і т. д., потрібне ще дещо інше: треба розуміти організацію виробництва, треба розуміти той план, за яким проводиться робота на фабриці чи заводі.

Ми знаємо, що в Німеччині в цілому ряді професійних шкіл, наприклад у залізничних школах, уже саме виробництво вимагає того, щоб учень поступово переходив з однієї майстерні до іншої, щоб він знав не тільки маленький куточок свого заводу, куточок підприємства, але щоб він бачив підприємство в цілому і розумів зв'язок тієї роботи, яку він виконує, з виробництвом всього підприємства в цілому.

Капіталістичні держави змушені на це йти: сам характер великого виробництва штовхає їх на це. Але ми повинні вести так нашу школу фабзавучу не тільки тому, що цього техніка вимагає, а також тому, що вимагає цього й розвиток робітника. Треба підняти його свідомість. Без цього він не може стати господарем підприємства. Кожен фабзавучник повинен знати не тільки свій верстат, він повинен розуміти, як організована вся праця в цілому на підприємстві, і тому йому надзвичайно важливо стежити за роботою таких установ, як фабзавкоми, стежити за роботою всіх тих організацій, які існують на заводі, за виробничими нарадами, які проливають світло саме на цей бік справи, освітлюють організацію, план всього підприємства в цілому.

Уже самі умови праці на великому підприємстві виховують у дитини розуміння плановості, розуміння необхідності планової організації праці, і тому робітничий клас в цілому краще і швидше від всякого іншого розуміє, що суспільний розвиток неминуче йде від капіталізму, де панує хаос, де панує вільна конкуренція, приватний інтерес, до іншого ладу, де місце хаосу займе плановість, місце марнування продуктивних сил — їх розумне, планове використання.

Соціалізм буде відрізнитися від капіталізму саме тим, що при капіталізмі нема єдиного господарського плану, а кожен окремий капіталіст планує свою роботу, не рахуючись з інтересами цілого. І робітник, який у себе на фабриці, в себе на виробництві бачить необхідність цієї

плановості, необхідність єдиної організації, особливо легко засвоює те, що все господарство в цілому повинно вестися за єдиним планом.

Володимир Ілліч на VIII Всеросійському з'їзді Рад, коли робив доповідь про електрифікацію, особливо підкреслив значення такого єдиного господарчого плану. І ось фабзавучник повинен від розуміння плановості на фабриці, на заводі переходити також до розуміння плановості в усьому народному господарстві. Цю промову Володимира Ілліча фабзавучникові слід добре зрозуміти. Треба зрозуміти її зміст і значення, тому що питання про плановість господарства — це питання бази соціалізму і комунізму. І це надзвичайно важливо зрозуміти. Без розуміння основ комунізму втрачають смисл багато лозунгів, які так часто ми повторюємо. А це одна з основ комунізму — плановість виробництва. І на цей бік справи повинна бути звернена велика увага в програмі фабзавучу.

Необхідно, щоб до програм фабзавучу були введені такі предмети, які дають розуміння ролі кожної галузі промисловості в усьому народному господарстві. Важливо, щоб фабзавучник знав не тільки свій завод, щоб він знав і всі галузі промисловості, щоб він розумів, яку роль ця промисловість відіграє в усьому господарстві країни, яке вона там місце займає. Ось на цей бік справи також необхідно в програмах звернути велику увагу. Потрібно зрозуміти взаємозалежність усіх сторін господарського життя.

У своїй промові на VIII Всеросійському з'їзді Рад тов. Ленін говорив багато про єдиний господарський план, про те, що цей план повинен будуватися на базі високої техніки, на базі електрифікації. *«Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»*¹, — говорив Володимир Ілліч. Електрифікація — це єдиний господарський план на базі розвитку техніки, це одна з основ комунізму.

Фабзавучник повинен розуміти значення високорозвинутої техніки, але необхідно, щоб він розумів також, що таке Радянська влада. Ми часто вживаємо ці слова — Радянська влада, але фабзавучник повинен не тільки

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 462.

вміти вживати ці слова, він повинен розуміти їх зміст. Що значить Радянська влада? У Радянській Конституції говориться про те, що право вибирати мають не всі, а мають тільки трудящі, тільки робітники та селяни. І ось зміст цього повинен усвідомити кожен фабзавучник. Він повинен ясно уявити собі класову побудову капіталістичного суспільства, уявити собі, як при капіталізмі, завдяки тому що влада в руках пануючих класів, в руках капіталістів, все життя будується на таких основах, що трудящі в усьому державному житті займають лише місце найманих робітників, місце пригнобленого класу, і, усвідомивши це, фабзавучник повинен зрозуміти, яким величезним кроком від одного ладу до іншого — від капіталізму до соціалізму — є Радянська влада, яка оберігає від влади експлуататорів і дає всю повноту влади в руки робітничого класу та селянства, в руки трудящих.

В усі програми входить вивчення Радянської Конституції. Але важливо нашу Конституцію вивчати під певним кутом зору.

У нашій Конституції, Радянській Конституції, закріплена змичка між робітничим класом і селянством. Ми дуже багато говоримо про змичку, але щоб з повним усвідомленням говорити про це, необхідно зрозуміти ту економічну змичку, яка існує між промисловістю і між сільським господарством, зрозуміти необхідність зв'язку між цими двома сторонами виробництва, двома типами виробництва.

Треба зрозуміти, що собою являє робітничий клас, чому він свідоміший, чому він бачить далі наперед, ніж усі інші класи, усвідомити, за що бореться міжнародний пролетаріат, які цілі він собі ставить. Потім необхідно усвідомити, що являє собою тепер селянство, що являє собою дрібний власник взагалі і що являє він собою в даний момент суспільного розвитку; треба зрозуміти, що самий господарський розвиток штовхає дрібне виробництво на шлях об'єднання, кооперування. Це природний шлях до великого виробництва в галузі сільського господарства, до того виробництва, на базі якого можливо тільки побудувати соціалізм. Що являє собою селянство тепер, в якому напрямі піде його розвиток і як у процесі цього розвитку воно змінить свою класову суть,—

необхідно, щоб це усвідомив кожен фабзавучник. І тоді вже ясным буде зв'язок, який з'єднує воедино робітничий клас і селянство, який робить дедалі ближчими і зрозумілішими для селянства завдання й цілі робітничого класу. Тепер, можливо, воно не розуміє цих завдань, але в своєму розвитку, якщо воно піде шляхом кооперування, воно зрозуміє краще ці завдання робітничого класу і буде вірним його союзником.

Треба все це показати учневі в школі фабзавучу, і тоді з нього виросте свідомий ленінець. Однак те, що школа фабзавучу нерозривно зв'язана з фабрикою, з заводом, де всі робітники зв'язані в один колектив, де в них колективні почуття розвиваються завдяки самим умовам виробництва, є запорукою того, що фабзавучник буде пройнятий тим свідомим почуттям колективізму, яке розвивається в робітників на фабриках та заводах. Якщо школа фабзавучу буде тісно пов'язана з виробництвом, буде давати можливості фабзавучникові вивчити організацію підприємства в цілому, якщо так вона побудує свою програму, то ця програма дасть можливість вивчити господарство країни в цілому, підготовляючи з учня умілого працівника і господаря виробництва. Тоді він виконає те велике завдання, яке на нього покладає сучасний момент.

ДО СТАТТІ БЛОНСЬКОГО І ЧУЛІТА «АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ»

Прочитавши зміщену вище статтю, мені захотілося написати з приводу неї два слова.

Потреба в естетичних переживаннях у підлітка в статті відзначена цілком правильно. Мені пригадується таке. Жили ми в 1911 р. біля Парижа, в французькому селі. Господар будиночка, де ми наймали кімнату, був робітник, шкіряник. Тільки пізно ввечері приходив він вимучений і роздратований з роботи, часто можна було бачити його в присмерку, як він сідав до столу і схиляв змучену голову на зморені руки. Його дружина ходила працювати на поденщину до багатого землевласника села. Рано-вранці взувала дерев'яні черевики і йшла. А всім господарством та доглядом за чотирма дітьми займалася старша дочка, 14—15-річний підліток. Цілий день вовтузилась вона у напівтемній, сирій квартирі, весело наспівуючи і розмовляючи з дітьми, вмиваючи, одягаючи, годуючи їх. Що давало їй такий запас життєвих сил? Дівчинка дуже любила спів, як і її батько. Вони жили обоє від неділі до неділі. В неділю вони ходили до церкви, де відбувалась відправа з усією католицькою театральністю, де співала черниця з оперним голосом. Думала я тоді, яку величезну роль відіграє мистецтво і як, для того щоб убити релігію, важливо відкрити масам доступ до мистецтва.

У статті мало, на мою думку, підкреслено значення викладання природознавства, викладання, що проводиться дослідницьким методом. У справі руйнування всіляких забобонів, передсудів і релігійності в тому числі—

ніщо так радикально не діє, як звичка добиратися до причин явищ. Якщо ми серйозно хочемо вести антирелігійну пропаганду, ми повинні поставити на належну височінь викладання природознавства. Інакше буде так, як тепер нерідко буває: в бога перестає вірити, а в домовика, силу знахарства та іншу нісенітницю вірить.

У статті цілком правильно вказується і на етичні корені релігійності, і на те, як ці корені слід виривати. Необхідно докладно спинятися, між іншим, на війні, її причинах і на ролі духовенства й церкви в цій війні. Добре було б наводити місця з Барбюса «У вогні», де віруючий, що божеволіє, з літака бачить, як з одного боку кордону моляться за перемогу над ворогами французи, а з другого боку моляться за таку ж перемогу німці. Взагалі цей роман треба давати підліткам.

Важливо також показати, як релігія служить засобом загнuzдання мас. Класовий характер релігії іноді чудово, художньо, сильно описаний у Л. Толстого.

Загалом мені здається, що в надрукованій вище статті педагогічний підхід до антирелігійної пропаганди подається правильно.

1925 р.

ПРО КОМПЛЕКСИ

Про комплекси і комплексну систему написано цілі книги, і кінець кінцем «комплекс» перетворився в якийсь фетиш, і те, що було ясно спочатку, перетворилось у щось заплутане, в якийсь педагогічний кунштюк.

Мета школи — дати дитині розуміння живої дійсності. Досягти цього можна, лише розкривши ті зв'язки, які існують між явищами в реальному житті, висвітливши належним чином ці зв'язки, показавши, як вони виникають і розвиваються.

Щоб розкрити реальні зв'язки, треба вміти виділяти істотне від другорядного і говорити саме про це істотне, найважливіше, вирішальне.

Ось чому зміст комплексу владно диктується життям, цим життям визначається. Випадковий чи не випадковий зв'язок між трьома колонками? Невипадковий. Середня колонка — «Праця» — відіграє величезну роль у житті всього людського суспільства; вибір цієї теми диктується самим життям, всією історією людського суспільства. Випадковий чи не випадковий зв'язок цієї колонки з колонкою «Природа»? Знову-таки це той зв'язок, який існує в житті, який визначає обсяг наших знань про природу, який дає можливість з неосяжного моря явищ вибрати найістотніше. Не менш реальний зв'язок і між колонкою «Праця» та колонкою «Суспільство», тому що праця, форми її організації кінець кінцем визначають і форми суспільної структури. Чи можна було взяти колонки в іншому зв'язку? Не можна, тому що інакше

зв'язки були б взяті не між головними, а другорядними факторами, що не полегшувало б, а утруднювало б розуміння дійсності. Наскільки комплекси, що розкривають реальні, основні зв'язки, розширюють кругозір дитини, настільки штучні комплекси, які створюють штучні зв'язки, утруднюють для дитини розуміння дійсності. Ось чому важливе не те, щоб існували у викладанні комплекси взагалі, а важливо, щоб існували конкретні комплекси, які виявляють найкращим способом зв'язок явищ. Звідси випливає і роль комплексів на різних ступенях.

Перший ступінь повинен дати дітям основний підхід до явищ, розкрити перед ними найістотніше у зв'язку головних груп явищ.

Завдання другого ступеня — також дати дітям можливість орієнтації в живій дійсності. Але тут уже підхід повинен бути більш поглибленим, він повинен базуватися на вивченні самих явищ, їх внутрішньої закономірності, внутрішньої логіки їх розвитку. Тільки на основі поглибленого вивчення окремих типів явищ, поглибленого аналізу їх можливий дальший, усвідомлений до кінця синтез явищ.

Ось чому на другому ступені перший і другий роки йдуть на предметне вивчення явищ, причому, однак, ні на хвилину не повинен губитися життєвий, реальний зв'язок між основними групами явищ (цього зв'язку не було в старій школі).

На третьому році (семирічці) на перший план виступають узагальнення. Третій рік другого ступеня ніби підбиває підсумки особливого вивчення груп явищ і вже на глибшій основі закріплює зв'язок між групами явищ. Важливо на першому концентрі II ступеня починати з планування роботи на певний період, з планування, що ґрунтується на зв'язку явищ. Треба обговорити план на рік, розбити його на етапи і після кожного етапу робити перерву, враховувати вивчене, підсумовувати, осмислювати вивчене, дивитися, чи не слід що-небудь внести в подальший план. Такі перерви потрібні і учням, і вчителям. Під час цих перерв слід обговорити найголовніше — зв'язок явищ, зв'язок знань з життям, методи раціональної роботи.

Плановість роботи, поділ її на етапи, постійний і періодичний облік проробленого — ось що ми насамперед

повинні взяти з дальтон-плану. Навряд чи можна про це сперечатися. Треба лише працювати над неухильним проведнням усього цього в життя.

На закінчення — кілька слів ще про один комплекс, який владно диктується життям, — це комплекс пов'язання знань з роботою над поліпшенням життя. До цього часу ми більше говорили про це, ніж робили. Мертве ще тримає живе. Розроблена програма семирічки повинна бути цього року пророблена разом з піонерами та комсомольцями, разом з ними треба збудувати міст між життям і знанням. Міст цей найлегше збудувати, мабуть, у селі. В місті це важче. Вважаю, що школи повинні згуртовуватись навколо секцій сільрад, міськрад, створювати допоміжні групки, на які могли б спиратися секції Рад. Це мало б двояке значення — діти залучалися б до великої потрібної роботи, з ранніх років привчалися б дивитися на Ради як на центр громадської діяльності, що об'єднує всі види її; з другого боку, виконуючи суспільно потрібну роботу, відповідаючи за неї, діти зростали б на цій роботі, навчаючись застосовувати свої знання до життя.

Можна було б продумати, як пов'язувати роботу секції Ради з навчанням. Секція народної освіти, секція комунальної роботи, санітарна та інші могли б доручити дітям певну частину роботи. Слід було б зробити так: взяти яку-небудь райраду, простежити роботу її секцій і подивитись, в якій роботі змогли б допомогти діти, причому робота ця пов'язувалася б з навчанням.

ПРО ШКІЛЬНУ КООПЕРАЦІЮ

Як ставляться комуністи до кооперації?

Ще за часів царату було немало людей, які захоплювалися кооперацією. Були люди, які думали, що справа не в боротьбі з царизмом, не в боротьбі з капіталістичним ладом і що при царизмі і при капіталізмі можна з успіхом насаджувати кооперацію. Не революція, а кооперація. Революційні соціал-демократи висміювали їх, пояснюючи їм, що царизм і капіталісти терплять кооперацію лише тому, що вона слабка, не є для них поки що перешкодою, а, навпаки, може відвернути деяких наївних людей від революційної діяльності. Кооператори йшли своїм шляхом, революційні соціал-демократи (більшовики) — своїм шляхом. Кооператори працювали, але ніяких помітних, тривких досягнень вони не домоглись, помітного сліду їх робота не залишила... Більшовики допомогли робітникам і селянам організувати замість старої влади свою, Радянську владу, владу робітничо-селянську. Частина старих кооператорів, які зжилися з царською владою, не захотіла працювати з більшовиками, не зуміла пристосуватися до нових умов, друга частина сяк-так животіла. А тим часом після взяття влади, після перемоги над царизмом питома вага кооперації стала зовсім іншою. Кооперація ставала шляхом до соціалізму. Ось що говорив Володимир Ілліч 9 грудня 1918 р. на III з'їзді робітничої кооперації: «Адже всі ми стоїмо на тій точці зору, що все суспільство як щодо постачання, так і щодо розподілу повинно являти собою

один загальний кооператив»¹. Він закликав робітничу кооперацію до чесної, ясної і відкритої угоди з Радянською владою.

У квітні 1920 р. Володимир Ілліч говорив про наявність різних типів кооперації, він говорив про необхідність боротьби проти кооперації буржуазного, куркульського типу, з одного боку, з другого — про необхідність підведення під кооперацію комуністичної бази².

Через рік, при переході до нової економічної політики, постало на весь зріст і питання про кооперацію. Нова економічна політика означала допущення капіталістичного обміну, вільної торгівлі. Володимир Ілліч вказував на необхідність поряд з переходом до вільної торгівлі, до вільного обміну вжити ряд заходів, щоб вільний обмін спрямувати в русло кооперативного капіталізму. Спочатку кооперація буде в нас кооперацією дрібних хазяйчиків і лише поступово перейде в кооперацію соціалістичну. Порівнюючи концесії з кооперацією, Володимир Ілліч писав: «Перехід від концесій до соціалізму є перехід від однієї форми великого виробництва до іншої форми великого виробництва. Перехід від кооперації дрібних хазяйчиків до соціалізму є перехід від дрібного виробництва до великого, тобто перехід складніший, але зате здатний охопити, в разі успіху, ширші маси населення, здатний вирвати глибші і живучіші корені старих, досоціалістичних, навіть докапіталістичних відносин, найбільш упертих в розумінні опору всякій «новизні»... Політика кооперативна, в разі успіху, дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»³.

І, нарешті, остання стаття Володимира Ілліча «Про кооперацію», написана в 1923 р. Стаття ця загальновідома. В ній Володимир Ілліч підкреслює гігантське значення кооперації в нашу епоху переходу від капіталізму до соціалізму, говорить про необхідність всіляко її підтримувати, причому підтримувати такий кооперативний оборот, в якому *«дійсно беруть участь дійсні маси насе-*

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 299.

² Там же, т. 30, стор. 434—437.

³ Там же, т. 32, стор. 317.

лення»¹. В цій статті Володимир Ілліч писав також про те, що необхідно «навчитися практично будувати цей соціалізм так, щоб кожний дрібний селянин міг брати участь в цій побудові»²; треба «розвивати цей «кооперативний» принцип так, щоб всякому і кожному було ясне його соціалістичне значення...»³. І далі: «Нам треба зробити ще дуже небагато з точки зору «цивілізованого» (насамперед грамотного) європейця для того, щоб змусити всіх поголовно брати участь і брати участь не пасивно, а активно в кооперативних операціях. Власне кажучи, нам залишилося «тільки» одно: зробити наше населення настільки «цивілізованим», щоб воно зрозуміло всі вигоди від поголовної участі в кооперації і налагодило цю участь. «Тільки» це. Ніякі інші премудрості нам не потрібні тепер для того, щоб перейти до соціалізму. Але для того, щоб виконати це «тільки», потрібен цілий переворот; ціла смуга культурного розвитку всієї народної маси»⁴.

Отже, наш шлях до соціалізму йде через кооперацію, через кооперування.

Що ж, чи може школа залишатися осторонь від кооперативного руху і не турбуватися про те, щоб діти виростили «цивілізованими» кооператорами, які вміють об'єднувати свої господарські зусилля? Зрозуміло, радянська школа повинна потурбуватися про цю справу. І наша школа стихійно почала будувати в цілому ряді місць шкільну кооперацію.

Проте шкільна кооперація, що виникла стихійно, в більшості випадків не того типу, який нам потрібен. У більшості випадків вона являє собою тип кооперації чисто буржуазної, кооперації дрібних капіталістиків.

Найбільш негативне явище — це те, що не всі можуть стати членами шкільної кооперації. Не можуть стати членами шкільної кооперації ті діти, в яких немає необхідного четвертака, або гривеника, чи п'ятака для членського внеску, тому що батьки не дають чи не можуть дати, а самій дитині ніде взяти. Виходить відразу в школі різкий поділ на заможних і незаможних, причому

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 414.

² Там же, стор. 413.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 414.

заможні потрапляють в становище привілейованих. Замість об'єднання дітей виходить їх роз'єднання, та до того ще на зовсім неприпустимій основі. Слід продумати, як підвести під шкільну кооперацію *трудоу базу* і дати можливість *кожній* дитині заробити на свій пай. Школа могла б, звичайно, налагодити такий заробіток, і, можливо, з цього слід би почати, але найправильніше було б — влаштування при школі самими дітьми одного, а потім і кількох *виробничих кооперативів*. Діти можуть налагодити квітковий, курівницький, палітурний, городній, швейний та ряд інших кооперативів. Краще, щоб був не один, а кілька кооперативів, щоб кожен учень міг вибрати справу до душі. По суті справи, ці кооперативи будуть трудовими гуртками, тільки робота їх буде носити діловий характер. Елемент обліку й розрахунку, доцільності, елемент взаємодопомоги, співробітництва набуває в цих гуртках належне місце. У звичайному гуртку можна розпочати й не закінчити працю, там праця може мати чисто дослідний характер; часто в гуртку цікавить не мета, а процес; мета — самоосвіта, набуття знань. У гуртку-кооперативі мета — прибуток; він визначає вибір матеріалу, темп праці, взаємний контроль, взаємну допомогу. В такому гуртку-кооперативі будуть зароджуватись навички вільної кооперованої праці. Кооператив виробничий має ще ту особливість, що в ньому беруть участь поголовно всі члени, тоді як у кооперативі споживчому реальної участі всієї маси кооперованих дітей може й не бути, на практиці і не буває. Основою шкільної кооперації повинні бути шкільні кооперативні гуртки, мета яких — одержання деякого прибутку. Використання цього прибутку повинно йти також кооперативним шляхом. На базі виробничої кооперації будеться кооперація споживча. Це найправильніший шлях. Гурток, який заробив певну суму, сам і визначає, на що і в якому порядку зароблена сума витрачається. Цілі повинні бути близькі для дітей, не повинні їм нав'язуватися зовні. Тільки при цій умові гуртки кооперативні будуть працювати належним темпом. Найближча мета — кооперативні гуртки, куди входять усі діти.

Подальший ступінь — змагання гуртків-кооперативів, спільне обговорення класом (потім школою) звітів гуртків. Ділова критика. Колективний облік проробленого

досліді. Кооперування ґрутків. Винесення ґрутків поза школу, залучення в них дітей-нешколярів.

У багатьох, очевидно, виникає питання, чи не буде така шкільна кооперація заважати нормальному ходові навчання. Мені здається, що це може бути лише тимчасово, в період особливого захоплення роботою ґрутка-кооперативу. Але плюс для навчання, безперечно, виїде. Зросте, безперечно, інтерес до рахівництва, до математики. Зросте інтерес до навичок правильного написання, ясної стислої мови. Зросте інтерес до форм і організації праці, до суспільних питань і т. д.

Зрозуміло, що дітям потрібна допомога, особливо спочатку. На допомогу дітям тут повинні прийти всі: всі види кооперації дорослих, учителі, ради сприяння, профспілки, фабкоми і т. д. Тут особливо важлива ініціатива, показ, трудова допомога. Комсомол і піонери повинні бути застрільниками дитячої кооперації.

Гадаю, що, коли вдасться спрямувати шкільну дитячу кооперацію у виробниче русло, широко її розвинути, вдасться пов'язати дитячу кооперацію з навчанням, ми розв'яжемо й інше питання — перетворимо нашу радянську школу в радянську трудову школу. Наша трудова школа в умовах розрухи набула небажаної форми школи трудового самообслуговування. В епоху піднесення господарського життя радянська школа може стати школою *кооперованої праці*.

Треба розпочати роботу в цьому напрямі.

Завдання надзвичайної ваги.

НАРАДА З ПИТАНЬ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ У МАСОВІЙ ШКОЛІ

«Ми почали велику війну, яку ми не скоро закінчимо: це — безкровна боротьба трудових армій проти голоду, холоду і сипняку, — за освічену, світлу, сити й здорову Росію, але ми закінчимо цю війну такою самою рішучою перемогою, якою закінчили і боротьбу проти білогвардійців»¹.

Нарада в справі фізичного виховання школярів у масовій школі має важливе значення. Масова школа — це школа I ступеня, яка охоплює вік від 8 до 12 років. Радянська школа органічно зв'язана з дитрухом, вона прагне стати культурним центром для всієї дитвори. Тому ця нарада, по суті, є нарадою з питань зміцнення здоров'я, з питань зміцнення сил нашої дитвори, яка стільки зазнала злигоднів у роки свого найнижнішого дитинства — 1918, 1919, 1920 рр. У наших дітей віком 8—12 років організм надірваний роками громадянської війни та голоду, і, готуючи зміну зміні, ми повинні особливо уважно й дбайливо ставитися до здоров'я дитвори.

В розумінні турботи про зміцнення здоров'я підрастаючого покоління ми дуже відстали і від Європи, і від Америки, і тут потрібна праця і праця.

Ця нарада — початок кампанії, яку розгортає Соцвих за зміцнення здоров'я дітей. Соцвих не має сумніву, що йому всіляко допоможуть у цій справі Наркомздоров'я, Нархарч, «Друг дітей», всі і всілякі товариства і об'єднання, допоможе все організоване населення, візьмуться за цю справу під керівництвом піонерів і самі школярі.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 276.

Соцвиху потрібно насамперед налагодити *пропаганду основ фізичного виховання*.

Треба вести цю пропаганду і в місті, і на селі. Треба не літати попід хмарами, не говорити про зали з душами та інше, а всю увагу спрямувати на здійснення, на роботу в умовах наших поганих приміщень, поганих жител, в умовах нашого темного села. Треба налагоджувати пропаганду і словом, і ділом.

Я розповідала якось Володимирі Іллічу про ту роботу, яку розгортає 1-ша дослідна станція Наркомосу в Калузькій губернії в справі фізичного виховання сільських школярів (тоді станція робила ще перші кроки в цьому напрямі, тепер ця робота в неї розгорнулась дуже широко). «Оце справжнє діло, а не балаканина»,— зауважив Володимир Ілліч. І потім він говорив якось сміючись Кларі Цеткін з приводу одного дитячого листа: «Діти мені пишуть, що вони — подумайте тільки — щодня вмиваються, миють руки перед їдою,— як же не бути впевненим після цього, що ми переможемо».

Наркомос і Наркомздоров'я мало до цього часу вели боротьбу за здоров'я дітей — за Росію здорову. Наркомос старався більше щодо Росії освіченої, але відкладає цю справу не можна.

Мова йде щодо дітей не про спорт, марширування та інше — мова йде про сон та про відпочинок, про харчування, про свіже повітря, про купання, про найпростіші речі, але які страшенно важливі для благополуччя наших дітей, для їх розвитку. Ми матеріалісти і тому знаємо, що фізичне та психічне — це щось нерозривне і що здорова душа, якщо говорити старими термінами, є лише в здоровому тілі.

А щодо «здорового тіла» в нас навіть дуже поганувато. Приходять до мене якось піонери з Костроми з блідими, темними обличчями. «Що ж це,— кажу,— діти, ви першої заповіді піонерів не виконуєте: «Піонер повинен бути червонощоким». В поганих умовах живете, чи що».— «Ні,— кажуть,— нічого. Тільки в нас «індивідуальну» фізкультуру відмінили, тяжко дуже». Діти взяли під сумнів, чи справді піонерові насамперед потрібно мати червоні щоки, і вже зовсім не розуміли, що для цього треба робити.

Пропаганда найелементарніших правил фізичного виховання потрібна для дітей, для вчителів, для рад сприяння, для жінвідділів, для кожного громадського діяча... Вони всі повинні знати, що треба робити, щоб діти були червонощокими.

Потрібно організувати бесіди лікарів на цю тему з дітьми, з учителями, з представниками районних шкіл, з секціями Рад, з жінвідділами і т. д.

Тепер найголовніше — не стільки розробка якихось нових мудрих істин у галузі фізвиховання, найголовніше — в розумінні, що треба робити, а потім — *в організації, в систематичній спільній* праці над зміцненням здоров'я дітей.

Відстали ми...

В якій-небудь Христіанії всі школи забезпечені гарячими сніданками в термосах — за якістю, чистотою приготування ці сніданки — найкраще, чого можна побажати, — а в нас, у радянській Москві, в радянському Ленінграді, ще в цій справі робиться дуже мало. Хіба так можна? Хіба таким темпом можна будувати соціалізм?

Майданчики... В якому-небудь навіть Кракові громадські сади пристосовані для дітей, а в нас що робиться? Малюсінька статейка в «Правде», і ніякого громадського руху в цьому напрямі, лише скарги, що не звертають уваги на влаштування майданчиків, ніякої організації в цій справі.

Хотілося б, щоб нарада в справі фізичного виховання дітей була першою ластівкою в справі широкого громадського руху за зміцнення здоров'я дитвори.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ ІІ СТУПЕНЯ

(ТЕЗИ ДОПОВІДІ, ДОПОВІДЬ ТА ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО НА І ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ШКІЛ ІІ СТУПЕНЯ)

1. В СРСР влада належить трудящим. Вони взяли її для того, щоб перебудувати все життя на началах соціалізму, тобто колективізму. Тов. Ленін головним завданням нашого часу вважав саме перевиховання найширших народних мас в дусі колективізму шляхом кооперування, тобто об'єднання господарчих зусиль розрізаних виробників.

2. Суспільно-політичне виховання в школі ІІ ступеня повинно мати на меті виховання з дітей колективістів, тобто людей, які вміють підходити до всякого питання з точки зору цілого, вміють працювати й жити колективно, в усьому допомагати один одному.

3. Необхідно насамперед дати дітям ряд переживань, емоцій, які є передумовою бажання колективно працювати. Такими емоціями можуть бути участь у святах, ще більша участь колективу на трудовому фронті, участь в якій-небудь громадській роботі.

4. Всі заняття повинні провадитись так, щоб до кожного питання, яке вивчається в школі, учень звикав би підходити з точки зору інтересів цілого, з точки зору інтересів колективу.

5. Необхідно дати дітям навички вироблення колективної думки, навички перевірки свого досвіду досвідом інших.

6. Важливо розвинути вміння колективно працювати, ставити перед собою ясні, певні завдання, продумувати шляхи їх досягнення, розподіляти між собою функції,

кожному брати роботу в міру своїх сил, виробляти загальний план праці, допомагати один одному в роботі, враховувати її наслідки.

7. Важливим знаряддям виховання учнів повинно стати шкільне самоврядування. Загальні збори повинні виховувати в дітях уміння виробляти колективну думку, спільно планувати роботу і вести її облік, спільно усувати труднощі, що виникають. На основі обліку тієї роботи, яку потрібно проробити, загальні збори повинні розподіляти роботу між усіма дітьми, поділяючи їх на певне число колективів. Кожен колектив розподіляє роботу в себе всередині, обліковує пророблену роботу, дає про неї звіт загальним зборам і т. д. Самоврядування повинно відповідати принципам побудови радянської, а не буржуазно-демократичної влади.

8. Дальтон-план, який стихійно впроваджується в наші школи і дає учням навички планування і обліку своєї праці, повинен бути поповнений методами планування і обліку колективної праці.

9. Школа II ступеня, як і кожна радянська школа, не може замикатися в чотирьох стінах, а повинна вести також і громадську роботу. І в цій роботі необхідна планомірність і облік проробленої роботи, вміння розподіляти сили. Необхідне логоловне залучення учнів до цієї роботи.

10. Зрозуміло, що комсомол і піонерзагони повинні брати найактивнішу участь в усій цій роботі.

Всередині школи вони повинні навчитися працювати організовано з неорганізованою масою дітей, навчитися по-товариськи впливати на цю масу, вести її за собою, захоплювати своїм ентузіазмом, але разом з тим, ведучи за собою масу дітей, комсомол та піонери не повинні прагнути до оволодіння постами, діяти головним чином прикладом. Комсомол і піонери не повинні дивитися на учнів II ступеня як на своїх конкурентів, а повинні зближуватися з ними, захоплювати їх у сферу свого впливу.

У громадській роботі школи комсомол та піонери є головними організаторами. Так само вони є ланкою, яка пов'яже широку масу учнів з усім юнацьким і дитячим рухом.

11. Разом з тим комсомол і піонерзагони повинні брати від школи все, що вона може їм дати, без чого комсомол і дитрух не зможуть повністю розгорнути роботу.

*

Дозвольте почати трохи здалеку. Тепер ми переживаємо момент переходу від капіталізму до соціалізму в рамках поки що тільки СРСР, але безперечно, звичайно, що та стабілізація капіталу, яку ми в даний момент спостерігаємо в головних капіталістичних країнах, недовговічна; є вже наявні ознаки, які вказують на те, що сучасна тимчасова стабілізація не буде тривалою. Події в Китаї якнайкраще ілюструють це.

Але тепер спинимось тільки на СРСР. Тут завдання пряме — використати час цього затишся для того, щоб впоратися з нашою відсталістю, щоб зробити певні кроки в напрямі до колективізму. І ось тут слід усвідомити, що відрізняє соціалізм від капіталізму. Це форми життя, форми господарювання. Капіталізм живить, розвиває всякий індивідуалізм. Індивідуалістичне приватне господарство є базою для індивідуалістичної психології. Навпаки, при соціалізмі база повинна бути колективістичною, але одночасно з цим повинна бути колективістичною і психологія. Без переродження психології, без перевиховання цієї індивідуалістичної психології, без перевиховання найширших мас населення в дусі колективізму ніякого колективізму не буде.

Як іде це колективістичне виховання в капіталістичних країнах? Фабрика, завод є тим вогнищем, яке створює колективістичну психологію. Планова робота, яка всередині заводу, всередині фабрики проводиться, — це планова робота, це спільна робота, робота з дуже детальним поділом праці для одержання спільних наслідків, весь цей лад фабрично-заводського життя створює іншу психологію, не ту психологію, що існувала в масах при дрібному виробництві. Фабрична і заводська праця має величезне значення для переродження психології мас, для вироблення колективістичної психології, вміння до кожного питання підходити з точки зору інтересів цілого, а не з точки зору інтересів свого дрібного вироб-

ництва, дрібного господарства. І це розуміє не тільки робітничий клас, це розуміють і капіталісти, які на Заході і в Америці намагаються всіляко роз'єднати робітників, ставити їх в різні умови праці і проводити дуже велику різницю в заробітній платі, намагаючись цим розділити робітників; вони стараються тримати робітників так, щоб ті бачили тільки свій маленький шматочок праці, не бачили наслідків колективної праці, того, що виходить внаслідок спільної праці на заводі. Таким чином, тут іде свідомо боротьба керівників промисловості з тим виховним впливом, який має фабрика та завод.

Якщо ми подивимось і порівняємо наші російські умови заводського життя з тими умовами, які є на Заході, то ми побачимо, що там, наприклад, вживають різних заходів для того, щоб запобігти на фабриках, в стінах заводів обміну думками.

Тов. Цеткін, наприклад, розповідає, як у них на фабриці не дозволяють між робітниками ніяких розмов, якими забитими почувають себе на фабриках робітниця і як штучно створюється інша атмосфера, для того щоб роз'єднати робітників і робітниць, перешкодити їм усвідомлювати спільність своїх інтересів.

Таким чином, головним фактором у капіталістичних країнах, який, незважаючи на всі намагання капіталістів, все ж цю колективістичну психологію створює, є велике виробництво.

Тепер що ж сталося у нас в Росії? Історична обстановка склалася так, що влада перейшла до рук робітників і селян в країні, найбільш в економічному відношенні відсталій, і ось ця відсталість, звичайно, повинна позначатися на всьому, так само й на психології. Ми знаємо, що на селі психологія дрібного селянина така: «Я сам за себе, ну, а бог за всіх». Ось це «кожен сам за себе» є характерною рисою психології дрібного виробника. Володимир Ілліч писав про це в своїх статтях «Про нашу революцію», де він розбирав Н. Суханова; В. І. Ленін говорив, що історія склалася так, що ми пішли трохи іншим шляхом. У нас при дрібному, відсталому виробництві владу взяли робітники та селяни, і треба використати цю владу для того, щоб рухатися швидкими кроками до соціалізму. Що означає почати рухатися до соціалізму? Це означає допомогти утвори-

тися тій психології, тим передумовам у розумінні переробки людського матеріалу, переробки всіх старих поглядів і переконань в новому дусі, без чого перехід до соціалізму неможливий. Одночасно з розвитком господарським, з переходом від дрібного виробництва до великого виробництва паралельно з цим повинна йти величезна робота над переробкою психології всього населення. Якщо вдуматися в теперішню загальну ситуацію, яка створилася в нашій країні, то слід сказати, що необхідно, щоб усі радянські установи, і школа в тому числі, працювали саме в цьому напрямі.

РОЛЬ ШКОЛИ В ПОБУДОВІ НОВОГО ЖИТТЯ

І, звичайно, школа в нас, у Радянській Росії, може відіграти виняткову роль щодо цього. Я пригадую промову Володимира Ілліча на з'їзді в справі народної освіти в 1918 р. Тоді ця промова багатьом здалась малозрозумілою, і на неї не було звернуто достатньої уваги, не було звернуто уваги на те, якого виняткового значення в цій промові Володимир Ілліч надавав школі. Мені здається, що в нас школа може відіграти виняткову роль у справі перебудови людського матеріалу, в справі виховання нової людини. Наш Союз Радянських Соціалістичних Республік не є ізольованим. Все те, що робиться в більш передових в економічному відношенні країнах, ми можемо врахувати — ми можемо врахувати їх досвід, ми можемо цей досвід перевірити, осмислити і перетворити у щось нове. Ось це величезне завдання — виховання нової людини — завдання цілком нове, те завдання, яке не може бути навіть поставлено в капіталістичних країнах. Це завдання стоїть тепер перед нашою школою. І тому мені зрозуміло, чому працівники освіти, які працюють у радянській школі, такі натхненні, зрозуміло, чому ми бачимо в рядах учительства такий неослабний ентузіазм. Можливо, ясно висловлених і сформульованих думок про роль школи в рядах учительства нема, але свідомість фактичної можливості найширше розгорнути роботу школи і зробити цю школу знаряддям наближення населення до нових форм життя — ця свідомість якнайбільше поширена серед усіх верств учительства. І цей настрій учительства надзвичайно

показовий. Він не випадковий, він визначається тією роллю, яку школа може відіграти і яку, я не маю сумніву, вона відіграє в будівництві нового життя.

І ось, підходячи з цієї точки зору до нашої школи, ми повинні, звичайно, ставити перед нею надзвичайно високі вимоги. Ми повинні критично ставитися до всієї своєї праці, повинні використати все навколишнє життя для своїх цілей. Перейдемо тепер до питання про той зміст, який вкладається в нас у наші програми.

ЗНАЧЕННЯ ПРОГРАМ У ШКІЛЬНІЙ СПРАВІ

Довгий час багато хто з нас, і я в тому числі, зовсім недооцінювали значення програм. Нам здавалось, що програма — це щось таке, що зв'язує вчительство. Мені пригадується ставлення до програми Володимира Ілліча, який неодноразово перевіряв, як діти вчать в новій школі, розпитував дітей і говорив: «А в нас у II ступені все залишається по-старому, найважливіше — це написати програми». Я довгий час недооцінювала цих слів. Але тепер все більше й більше починаєш усвідомлювати, що програма в шкільній справі — це приблизно те, що грошова реформа в усьому господарському житті, що програма дає і повинна дати якусь нову основу всій роботі, визначити зміст усієї роботи. Треба сказати, що в програмах ми дуже відстали. Дозвольте мені висловити свою власну думку щодо тих матеріалів програм, які зараз видані і вам роздані. Робота над цими матеріалами була велика, і безперечно, що ці матеріали дають немало цінного. Але саме тому, що ми дуже суворо повинні ставитися до кожного свого кроку, що перед нашою школою лежить надзвичайно велика відповідальність, саме тому, мені здається, ми повинні прямо сказати, що в цих програмах ще дуже багато дефектів.

Головний дефект — це відсутність, особливо в суспільствознавчій програмі, «ізіюминки», відсутність підходу до всього з колективістичної точки зору. Правда, з наших програм викинута значна частина буржуазного мотлоху, який раніше вважався обов'язковим і який обов'язково вводився до програми. Але все ж революційного змісту в програмах, особливо в програмах з суспільствознавства, мені здається, все ще немає. Там дуже багато

Н. К. Крупська серед членів і співробітників науково-педагогічної секції
Державної вченої ради (1925 р.)

всіляких дрібниць, які дуже часто переобтяжують саму суть питань. Це особливо позначається на програмах для сьомого року. Там дрібниці в стосунках між різними країнами займають таке велике місце, що внутрішня праця і внутрішнє зростання цих країн підкреслюються дуже вже мало. Якщо ви візьмете цю програму, то побачите, що маса трудящих відіграє в ній дуже малу роль. Там говориться, правда, про повстання, про революції, але говориться про це не під тим кутом зору, під яким слід би говорити.

Я гадаю, що тут доведеться попрацювати і ДВР в цьому напрямі, але я також думаю, що ми зуміємо досягти тієї мети, яку ми поставили, тільки шляхом колективної праці. Якщо ясно уявити собі ту мету, до якої ми повинні прагнути, якщо уявити собі, що ми повинні за допомогою всього змісту і всієї організації шкільного життя перевиховати всіх дітей, перевиховати їх на нових людей — людей нового життя, будівників нового життя, які вміють підходити до всяких питань з точки зору цілого, — якщо ця мета буде поставлена всіма вчителями і учнями школи II ступеня, то ясно, що досягти всього цього ми зможемо тільки колективними зусиллями, колективним виробленням програм. Нам дорікають тим, що ми йдемо надто повільно, що ніколи вчасно не виконуємо наших завдань. Звичайно, це недобре, що ми йдемо так повільно, але я гадаю, що це обумовлюється новизною тих завдань, які перед нами стоять, а також бажанням знайти найправильніший, найвідповідніший шлях. Накидати програму надзвичайно легко: просто взяв і склав. Такі програми ми вже писали. Ви пам'ятаєте, як у 1920 р. кожна губернія і ДВР взялися складати такі програми. Але ви пам'ятаєте також, що практика показала, що ці програми є тільки злегка підфарбовані старі програми, в яких збереглась уся колишня суть. Із старих програм викинули тільки деякі речі, викинули латинську, грецьку мови, викинули багато мотлоху, але стара суть збереглась. Але навіть і тепер, якщо ви візьмете програму для першого концентру, то побачите, що, безперечно, нова програма краща за стару; але все ж це ще не та програма, яка нам потрібна. Треба знайти новий шлях для складання програм,

тут потрібна велика колективна робота всього вчительства.

Я гадаю, що власними силами це в ДВР не вийде, що тут треба працювати разом з учительством, тісніше, ніж ішла ця робота досі. В першому ступені такий зв'язок з учительством був. Мені доводилося на цілому ряді зборів виступати й обговорювати і схеми, і самі програми. В першому ступені є вже наслідки колективного досвіду. Поки що про програми другого ступеня першого концентру і тим більше другого концентру цього сказати не можна. Але ті програми, що вже вийшли, дають добрий матеріал, на базі якого можна розпочати справжню роботу. Рамки цієї роботи тут поставлені, тут обумовлено, що програми не є остаточними, а є ніби примірними програмами,— мені здається, це слід пам'ятати. Звичайно, значно простіше відмахнутися: а... є програми, ми за ними будемо вчити, і більше ні до чого нам діла немає — це, звичайно, значно легший спосіб. Але я думаю, що завдання моменту покладає на всіх нас — на ДВР і на вас, товариші,— обов'язок виробити справді такий зміст програм, який би відповідав завданням наших шкіл.

ВИВЧЕННЯ ЛЕНІНА І ЛЕНІНІЗМУ В ШКОЛІ

У нас у школі ще страшенно багато пережитків старого, навіть у тому випадку, якщо ми підходимо до нових питань. Я візьму такий приклад: чи потрібно вивчати Леніна в школі? Так, звичайно, потрібно вивчати— це кожен скаже, тому що життя Леніна, його робота дуже тісно переплетені з нашим вчора, сьогодні і завтра. Праця Леніна тісно переплітається з нашим недавнім минулим, вона має на увазі наше майбутнє і яскраво забарвлює все наше сучасне.

Але як у нас вивчають Леніна? Недавно до мене завітала дівчинка, не вища від цього столу, кликала на якесь свято. Я її запитала: «А як ви будні проводите?»— «Вранці уроки вчимо, потім гуляємо».— «А потім що робите?» — «Ми вивчаємо ленінізм». Дівчинка — дев'ятидесяти років; мені здається, що в даному випадку ленінізм перетворюється просто в голосну фразу. Мені доводиться розглядати багато матеріалів, написаних про

Леніна. Коли справа стосується дошкільнят, то Леніна скрізь і всюди зображають дідусем, який благословляє дітей; якась дівчиця підносить йому букет — ідилія в дусі Песталоцці,— а всяке уявлення про Леніна як борця-революціонера випадає. Дошкільнята не можуть, звичайно, вивчати ленінізм, і тому образ Леніна «приспосовують» до розуміння дошкільнят. Мені здається, що так підходити не можна, що коли ми так будемо підходити, то створимо чужий образ Леніна; який не відповідає дійсності, який перешкодить зрозуміти справжнього Леніна. В школі I ступеня справа йде часто тим же шляхом. Дітям говорять: «Ось бачите, які у Леніна були оцінки». Володимир Ілліч дорослим товаришам по роботі говорив: «Нам треба вчитися, вчитися і вчитися»,— а тепер ці слова перетворюють в якийсь менторський вислів, звернений до дітей,— це ви знайдете в кожній хрестоматії, а вчитель ще й усно повторює.

Щодо II ступеня, то я з жахом читала нещодавно одну книжку, де довго розповідалося, як треба вивчати Леніна. Йшлося про якісь стрижневі цикли, ще про якісь інші цикли, про ручну працю за Ленінізм, про матеріали для куточків Леніна, які повинні відразу впадати в очі, наче Ленін — це не шматочок нашого недавнього революційного минулого, а мертва доктрина, яку треба вивчати не інакше, як за лабораторним планом, не інакше, щоб діти читали мудрі реферати про Леніна, а від живого Леніна, борця нашого недавнього революційного минулого, і сліду не залишиться. Такий підхід до Леніна, який дуже поширений, є тягарем навіть для вчителів. Треба відмовитись від такого підходу. Але та обставина, що цей підхід такий живучий у нас, показує, що нам слід багато ще працювати над тим, щоб зробити нашу школу такою, якою вона повинна бути.

ПРО КООПЕРАЦІЮ І КООПЕРУВАННЯ

Я говорила про зміст. Звичайно, зміст дуже важливий для суспільно-політичного виховання, є його невід'ємною частиною, і з цього боку в нас повинно бути все гаразд.

В одній з останніх статей, в статті «Про кооперацію», Володимир Ілліч зазначає, яким шляхом нам у наших

умовах треба йти до соціалізму. Він говорить про значення кооперування. У нас часто кооперування змішують з питанням про кооперацію, ставлять між ними знак рівності. Але кооперація тільки при певних умовах, якщо вона певним чином налагоджена, є цінною. Дуже часто вона в нас надто слабо розвинена, а головне — набуває характеру «купецької крамнички», як її визначила одна дівчинка, коли її запитали, що таке кооперація. У нас ще не можна ставити знак рівності між кооперацією та кооперуванням, тому що кооперування — поняття, яке широко охоплює все господарювання майбутнього. Володимир Ілліч визначав соціалізм як величезний кооператив, — такий, в якому і виробництво, і споживання планомірно організовані в інтересах цілого. Такого розуміння кооперації у нас, звичайно, ще немає. У нас кооперацію по-старому розуміють. Кооперація на перших своїх стадіях можлива і в капіталістичному суспільстві, вона має там певне значення, але все ж вона носить на собі відбиток капіталістичного ладу. І не можна говорити, що, влаштовуючи кооперацію в будь-якій формі, ми тим самим вростаємо в соціалізм. Кооперація від кооперації різниться, і продумати форми кооперації потрібно з великою ретельністю. Тільки на певній стадії розвитку, тільки після величезної праці над кооперацією вона стане справді виховавчою організацією, а поки що цього немає.

Володимир Ілліч не раз говорив про кооперування, про об'єднання господарських зусиль, про значення колективної праці. Він закликав молодь до колективної праці, вказуючи, що треба, щоб діти ставили собі певні трудові цілі і вчилися спільно ці трудові цілі, хай найменші, вирішувати. Мені здається, в цих словах, звернених до молоді, і є відповідь на те, що розумів Ленін під словом «кооперування». Він розумів під цим необхідність об'єднання господарських зусиль, необхідність планомірної організації з обліком праці і т. д.

Я гадаю, що в нас питання кооперування, іншими словами, питання колективної праці, повинні проїмати все життя школи. Це не значить, що ми повинні в школах запровадити певні відділення з кооперації. У нас — це треба прямо сказати — стихійно віросла кооперація в школі. Мені доводилось переглядати цілий ряд журна-

лів, чути відгуки товаришів, і чим далі, тим більше я переконуюсь, що кооперація в нас у школах пішла неправильним шляхом. У нас пішла шкільна кооперація таким шляхом, що вона не всіх дітей охоплює, вона не всіх дітей вчить організовано діяти на основі добровільної дисципліни, на основі свідомого підходу до справи. Тільки ті діти, які мають гроші, організовуються в кооперативи. Мені здається — можливо, що я помиляюсь, але з тих матеріалів, з якими мені довелося ознайомитись, мені так здається, — особливо невдало кооперація поставлена в Ростові, де вона перетворюється саме в «купецьку крамничку», де мета охопити всіх, організувати всіх, залучити до роботи всіх, організувати всіх на певній господарській справі випадає, а йде в дітей розмова лише про те, як нажити побільше, як поставити ларьок; якщо не ларьок поставити, то як всередині школи вторгувати побільше грошей. Це зовсім неправильний шлях. Якщо ми таку кооперацію введемо в школи, то ми, замість того, щоб виробити, виховати з дітей колективістів, будемо виховувати з них приватних власників, будемо виховувати з них купців, а нам не це потрібно.

Школа повинна переробити психологію дітей, а капіталістична кооперація буде зміцнювати стару психологію. В господарському житті капіталістична кооперація є первинною формою підходу до іншого типу кооперації, але якщо ми капіталістичну кооперацію будемо вводити в наші школи, то ми створимо гальмо в справі кооперування, в справі об'єднання господарських зусиль. Щодо цього саме споживча кооперація являє собою гіршу форму. Різні форми виробничої кооперації дають більше можливостей розвинути вміню колективно працювати. Я, звичайно, викладаю тут лише свою особисту точку зору. У нас в ДВР в погляді на кооперацію є різні точки зору, різні відтінки; це питання тепер вивчається, але я вважаю необхідним свою особисту точку зору тут висловити. На мою думку, це основне питання, і я б хотіла тут сказати з цілковитою ясністю, що ті форми кооперації, які існують, не допомагають кооперуванню, тобто не допомагають організації колективної праці, вміню колективно працювати й жити; ті форми кооперації, які зараз стихійно виникли, можуть лише заважати, а не сприяти розвиткові кооперування. А завдання

суспільно-політичного виховання саме й полягає в тому, щоб діти навчилися колективно жити і колективно працювати.

ДАЛЬТОН-ПЛАН

Почнемо з питання про колективну працю. Для того щоб уміти колективно працювати, треба ще навчитися й індивідуально працювати. В цьому відношенні надзвичайно важливий дальтон-план, звичайно, не в тій його формі, яка створилася в Америці. Нам слід продумати, як цей дальтон-план, який має в собі надзвичайно плодотворну ідею виховання в дитини вміння планомірно працювати з обліком своєї роботи, розширити і зробити так, щоб він навчав не тільки вміння дисципліновано працювати за планом з обліком своєї, особисто проробленої роботи, але й допомагав би вчитися працювати колективно, за колективно виробленим планом, з колективним обліком праці. Індивідуальна праця вплітається в працю колективну. Той, хто не вміє індивідуально працювати, буде поганим працівником і в колективі. Мені здається, треба усвідомити це. Тому, думаючи про те, як навчити дітей працювати колективно, треба думати також і про те, як навчити дітей працювати індивідуально.

Дальтон-план можна було б прикласти не тільки до вивчення книжок і т. д., але й до всякого роду роботи. Треба взяти суть його, треба взяти те, чого діти повинні навчитися: ставити собі конкретну мету, здавати собі справу, скільки для роботи буде потрібно часу, які кошти потрібні для того, щоб цей план здійснити. Щодо будь-якої фізичної праці це в такій же мірі має значення, як і щодо вміння працювати за книжкою. Тому мені здається, що це не випадковість, що з низів у нас пре дальтон-план. У школі фабзавучу, в радпартшколах і вчителі, і учні усвідомлюють, що треба дітей навчити працювати за планом, працювати з обліком проробленої роботи, з урахування сил і можливостей.

ПРО КОЛЕКТИВНУ ТА ІНДИВІДУАЛЬНУ ПРАЦЮ

У нашій радянській школі виховання в дітей уміння індивідуально працювати повинно йти паралельно з вихованням навичок колективної праці. Треба виховувати

навички правильного розподілу праці, навички брати кожному посильну роботу, ставити спільну мету і спільно її здійснювати. Володимир Ілліч часто говорив про те, що в нас бюрократизм — на який ми всі страшенно скаржимося, але ніяк не можемо від його позбутися — зростає на ґрунті нашого низького економічного розвитку, на ґрунті нашої низької культурності взагалі. І справді, коли ми не вміємо планово працювати, коли ми не будемо враховувати наші сили, то, звичайно, бюрократизм полізе з усіх щілин. Я знаю і всі ми знаємо все це, тому, навчаючи дітей, нам слід самим переучуватися, самим вчитися працювати планомірно, обліковувати роботу, працювати колективно. В кожному з нас ще сидить стара людина, старі навички, але ми хочемо побудувати нову школу, яка повинна створити нових людей. І разом з учнями нам потрібно вчитися обліку, вчитися колективної праці.

В тих програмах, які в нас є, немає однієї дуже істотної речі. Сподіваюсь, що в наступному проекті програми і в тій роботі, яку ви на місцях будете проробляти, вона буде в достатній мірі врахована. Я говорю про той міст, який необхідно перекинути від знання до практики.

ШКОЛА УЧОБИ І ШКОЛА ЖИТТЯ

Характерною особливістю буржуазної школи саме й є відрив теорії від практики, і ми всіяко повинні звертати нашу увагу на те, щоб у нас цього відриву не траплялося. Цим я не хочу сказати, що все, що ми вивчаємо, зразу ж повинно практично застосовуватися. Якби стати на таку точку зору, то довелось би відмовитися від вивчення багатьох галузей знань в цілому, довелось би тільки спинятися на дрібницях і випускати з уваги загальний зв'язок явищ, що має величезне значення для вироблення цілісного світогляду.

Не можна вважати, що кожен урок безпосередньо повинен бути зв'язаний з якоюсь колективною практичною роботою, при такому характері роботи легко за деревами не побачити лісу, потонути у вузькому практицизмі. Але потрібно дати метод перетворення теорії в життя, перекинути міст між теорією і практикою. Без цього в нас радянської школи, справжньої школи, яка виховує нове

молоде покоління, не вийде. Це одне з найважливіших завдань. На мою думку, слід ретельно врахувати весь той досвід, який проробляється в даний час. Досвід цей уже досить великий. Коли я переглядала звіти дослідних шкіл, мені якось особливо кинулась у вічі різниця між школою, яка тільки вивчає, і школою життя, школою, яка перетворює знання в життя. Йшлося про літні школи. Ряд шкіл вивчав сільськогосподарську працю; в них були чудові діаграми, чудово був оброблений зібраний матеріал. Ряд інших шкіл не тільки збирав і обробляв цей матеріал, але й активно втручався в життя: діти працювали пліч-о-пліч з селянами; і діти цих шкіл знали значно краще життя селянина, ніж ті, які тільки з точки зору навчання підходили до вивчення селянського життя. Тут яскраво виявилось, що являє собою школа учоби і що являє собою школа життя.

Як би ми самодіяльність дітей у нашій школі не розвивали, але якщо ми ставимо за завдання в школі тільки навчання, то в нас виходить стара школа, мертва школа, можливо, лаївська школа дії, але не тієї дії, яка нам потрібна. А важливо створити таку школу, яка допомогла б будувати нове життя, полегшила б будівництво нового життя і залучила б дітей до цього нового життя. У II ступені у нас щодо цього дуже негарзд, треба відверто сказати. Ми надто в полоні предметів, під владою циклів, тут мертве часто хапає, душить живе. Старий, звичний підбір матеріалів зв'язує, примушує вчителя тремтіти: а раптом він не пройде якоїсь теореми, якогось параграфа? А значно важливіше, щоб, можливо, було вивчено трохи менше явищ, та краще, глибше. Може, й не треба такої широкої програми, але програма повинна бути що б там не було пов'язана з життям, і, мені здається, нашим школам II ступеня в цій галузі треба проробити ще дуже велику роботу. Я вважаю, що наші програми, які тільки що вийшли, дуже перевантажені, що потрібно з наведеного матеріалу вибирати найістотніше, найважливіше, а багато подробиць можна викинути. Треба наші програми для шкіл II ступеня зробити гнучкими, треба, щоб залишався час на пов'язання знання з життям.

САМОВРЯДУВАННЯ В ШКОЛІ

Далі, мені здається, що в нашій школі самоврядування повинно посідати зовсім особливе місце. Якщо ми візьмемо самоврядування, як воно поставлено на Заході, як воно поставлено в Америці, якщо ми візьмемо кращі зразки самоврядування (я не буду говорити про те самоврядування, яке має на меті тільки перекласти з учителя на учнів певні неприємні обов'язки, обов'язки нагляду і т. д., — тут не може бути двох думок), то слід сказати, що і в Америці, і в Німеччині, принаймні в школах для більш заможних кіл, нерідко запроваджуються досить складні форми самоврядування. Але ці форми самоврядування є копією форм самоврядування дорослих у буржуазних демократичних республіках, де все базується на виборах, де маси виборців тільки голосують, а участі в державній роботі не беруть. У школах на Заході і в Америці учнівське самоврядування побудовано за таким же типом. Все будується на невеликих виборних колективах: учкомах, санкомісіях, культкомісіях і ін. Члени цих нечисленних комісій працюють над силу, а решта учнівської маси залишається пасивною. Звичайно, в порівнянні із старою школою, де всі учні були пасивними, де всім розпоряджався один учитель, і ці форми самоврядування являють прогрес, як прогрес являє собою і буржуазно-демократична республіка порівняно з самодержавством. Але якщо ми уважно придивимося до організації такого демократичного шкільного самоврядування, де маса дітей пасивна, де тільки виділяються окремі учні, то ми побачимо, що такі форми самоврядування масу дітей не перевиховують. Вони висувають тільки невеликий актив, який перевтомлюється, в якого непомірно розвивається самолюбство, самовпевненість та інше і який не вміє колективно працювати.

У нас уже намічається перехід до такого самоврядування, яке є відбитком радянської системи, де всі галузі праці організовані так, що вся маса учнів бере участь у роботі. Але це в окремих школах, а в загальній масі шкіл у нас старі форми самоврядування, які склалися в 1905 р. і почасти в 1917 р.; вони й далі панують у нас у школі, і особливо в школі II ступеня. Багато чого слід добре продумати і підійти до нових форм самоврядуван-

ня, до таких форм, які справді виховували б уміння колективно працювати, колективно жити. Тут цю справу я уявляю так: важливо, щоб ці самоврядувальні колективи спочатку не були такими великими, щоб спочатку життя складалося порівняно в невеликих колективах; тільки поступово рамки цих колективів розширювалися б, і поступово школа центр своєї роботи переносила б із школи на позашкільну громадську роботу.

Але спочатку повинно бути організоване життя в школі — шкільне життя. Надзвичайно важливо, щоб діти спільно обговорювали те, що їм слід робити, які роботи треба провести, що треба організувати для того, щоб ішло як слід їх шкільне життя, в певних рамках, в рамках, скажімо, класу. Це врахування загальними зборами практичних завдань, що стоять перед самоврядуванням, має бути одним з найважливіших моментів. У нас бувають у школах загальні збори, але здебільшого вони скликаються тоді, коли в школі що-небудь трапилось чи коли постає яке-небудь гостре питання. А важливо, щоб увага дітей була спрямована завжди на організацію праці і щоб весь клас поголовно, аж до найвідсталішого учня, брав участь у цій роботі.

Потім надзвичайно важливий розподіл роботи за групами. Потрібно виконати ось таку роботу — треба розділити її між собою, треба її розподілити ось на такі відділи. Тут важливо, щоб усі спільно обговорили, скільки осіб на яку роботу потрібно, щоб діти добровільно і розумно розбились на групи, на секції. Потрібно, щоб кожен вибирав роботу в міру своїх сил. Важливо правильно поставити роботу секцій. Секція з-поміж себе повинна посилати певного представника в загальний колектив, який об'єднує всю роботу. Але важливо, щоб це представництво не було чисто формальним, а щоб воно було справді представництвом і щоб хлопчик і дівчинка, які йдуть у загальний колектив, що складається з представників усіх секцій, справді знали свою роботу, розуміли свою роботу, могли висвітлити її перед усім колективом, розуміли, як цю роботу треба пов'язати з працею інших секцій. Ось ця робота була б радянського типу.

Надзвичайно важливо приступити до запровадження такої роботи, такого самоврядування, бо коли ми залишимося із старими формами самоврядування, то ми

створимо, можливо, дуже бойовий, дуже передовий актив, але всю масу дітей ми не виховаємо, не привчимо до колективної праці, а це одне з найістотніших і найважливіших завдань.

РОЛЬ ПІОНЕРІВ І КОМСОМОЛЬЦІВ У ШКОЛІ

Тепер я хотіла спинитися ще на тому, яку ж роль у цій роботі будуть відігравати піонери і комсомол.

Останнім часом і в рядах комсомолу, і в рядах учительства є ясне усвідомлення того, що потрібна найтісніша спільна праця передової молоді, передових дітей з учительством. Нам, старшому поколінню, треба навчитися трохи по-новому дивитися на життя. Молодь часто, завдяки тому, що вона зростає в зовсім інших умовах, інстинктивно знаходить правильні підходи до тієї або іншої роботи, і тут спільна праця вчительства з молоддю особливо важлива. Вчителеві, який хоче переробити себе і зрозуміти нове життя, ця робота з молоддю надзвичайно корисна. З другого боку, молодь, якщо вона працює в одиночку, відходить часто не в той бік, в який слід іти, перегинає палицю неймовірно. Крім того, належної перспективи розуміння того, що найближче і що найдалше, часто в молоді немає. Молодь горить бажанням все переробити, перебудувати в одну мить. Тут спокійна, ділова робота молоді з учительством просто необхідна.

Допомога передовому вчительству з боку комсомолу, піонерів необхідна. Завдання перед комсомолом і перед піонерами стоять ті самі, що й перед школою: створити зовсім нове покоління, і треба йти пліч-о-пліч. Кожен учитель знає, як часто навіть невміло сказане дитиною слово кидає світло на те, як потрібно вчителеві підійти до того чи іншого питання.

Я гадаю, що те, що повинно нашу, радянську школу відрізнити в корені від буржуазної школи,— це дружна, спільна робота молоді — підростаючого покоління — і вчительства. Важливо, звичайно, щоб тут не було з боку молоді ніяких спроб ламати школу, нав'язувати школі свої часто скороспілі погляди; партія з цим бореться в достатній мірі. Найбільш свідомі елементи комсомолу і піонеруху теж чудово розуміють, що так не годиться,

що тут треба інакше підходити. Комсомол і піонери розуміють, що їх рух обміліє, якщо вони від школи не будуть брати максимум того, що можна взяти. Якщо школа буде давати не те, що їм потрібно, то це надзвичайно утруднить роботу комсомолу і піонерів, які працюють також над вихованням у новому дусі молодого, підростаючого покоління. Тут надзвичайно важливо, щоб встановились нормальні відносини. Це все перевиховує і вчителя, тому що ще міцні старі звички дивитися на дітей як на підлеглу масу, не рахуватися з цією масою, як і за старого ладу, який ще довго буде тримати нас у своїх лапах; кожному вчителеві доведеться з собою боротися, себе перевиховувати. Потрібно кожному вчителеві навчитися підходити до молоді як до нашого майбутнього з усією увагою, навчитися вирощувати молодь колективом. Але, звичайно, і молодь повинна усвідомлювати, що без школи, без систематичного знання справжніх працівників з неї не вийде.

Важливо також, щоб створювались нормальні відносини між дітьми, тобто між комсомольцями і некомсомольцями. Звичайно, знову-таки при старій системі виховання, при такій формі самоврядування, де активні тільки учками й інші аналогічні організації, які командують рештою дітей, нормальні відносини з комсомольцями та піонерами не можуть скластися. З одного боку, буде позначатися або незадоволення комсомольцями та піонерами, або будуть скарги на командування, а з другого боку, буде намагання комсомольців і піонерів захопити пости. Це розбещує комсомольців і піонерів, заважає зближенню комсомольців і піонерів з рештою дітей. Ось це намагання командувати і створюється старими формами керування. Якщо ми перебудуємо самоврядування школи на тих началах, про які я говорила, то в значній мірі складуться нормальні відносини між комсомолом, піонерами і рештою дітей.

У комсомол і в піонери йдуть кращі діти, діти організовані, які вміють діяти спільно; вони свої навички в колективній праці і в колективному житті будуть нести і до школи. Вони будуть головними організаторами, вони будуть головними ініціаторами. Без комсомолу і без піонерів учителеві було б важко організувати нове самоврядування, тому що неорганізовані діти часто дивляться

на вчителя як на вирішальну силу; вміння самостійно мислити, самостійно працювати у них не розгорнуто ще. Розгорнути до кінця це вміння можна лише тоді, коли найбільш передові діти, комсомол і піонери, навчать цих неорганізованих дітей працювати по-новому. І, звичайно, школа з піонерами і комсомолом буде значно швидше йти в тому напрямі, в якому вона повинна йти. Звичайно, справжнє самоврядування може бути побудовано лише в тій школі, в якій перекинутий міст між теорією і практикою. Це може бути здійснено в тій школі, яка не замкнена в чотирьох стінках, а в школі, яка організує життя спочатку в себе, а потім у навколишньому середовищі, розгортаючи громадську роботу на базі свого шкільного життя. Було б надзвичайно шкідливо і неприпустимо, якби школи й дитячі будинки замикалися в своїх чотирьох стінах. Правда, і за буржуазного ладу є спроби колективних організацій, але це здебільшого дуже вузькі організації, які себе протиставляють іншим організаціям. Ось цього протиставлення і не повинно бути.

Необхідно, щоб кожна шкільна організація виходила за межі школи. Важливо дати дітям цілий ряд якнайширших і якнайглибших переживань не тільки в межах школи. Важливо згуртувати їх і дати їм можливість відчувати солідарність з робітниками, солідарність з бідняцькими і середняцькими верствами селянства. Тому залучення дітей до колективної праці, на зразок суботників на фабриках та заводах, участь їх на зборах, на яких зближуватимуться діти з робітниками, спільна праця дітей з робітничою масою — а праця найкраще зближує людей — все це буде мати колосальне значення в розумінні виховання в дитини громадської ініціативи. Тому школа повинна прагнути зв'язатися з широкими робітничими організаціями, тому що робітнича організація вже самим фактом свого існування виховує робітників і може і повинна виховувати дітей. Так само і на селі, де можливості праці на громадську користь надзвичайно широкі для школи, важливо, щоб діти усвідомили себе корисними членами, щоб вони усвідомили себе будівниками нового життя. Це необхідно і важливо закріпити якими-небудь сильними переживаннями, які зближують їх з масою селянства. Важливо таким самим способом

збудити в дитині бажання і прагнення працювати для загального добра. Ось, мені здається, головна лінія, якою повинна йти політико-громадська робота шкіл I і II ступенів.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Кажуть, ніби я тверджу, що загальні збори тільки повинні розподіляти за секціями і більше нічого не повинні робити. Це неправильно. Я так не думаю. Але мене так зрозуміли, може, тому, що я не досить докладно спинилася на роботі загальних зборів. Мені здається, що загальні збори треба повторювати досить часто, вони повинні не тільки планувати, але й обліковувати роботу. Загальні збори мають ще й те значення, що вони дають дітям можливість відчувати живу приналежність до всього колективу. Тому було б неправильно, якби загальні збори збирались рідко.

Від мене вимагають відповіді щодо об'єднання шкільного самоврядування учнів у всеросійському масштабі. Я гадаю, що відносно всеросійських масштабів нам слід утриматися і за ними не гнатися. Справа в тому, що всеросійські об'єднання будуть мати своїм наслідком не безпосередню роботу, а тільки представництво. Крім того, всеросійське об'єднання шкільних управлінь могло б створити організацію, паралельну комсомоліві. В цьому потреби немає. Найважливіше — це безпосередня робота, а ні в якому разі не представництво.

З цим пов'язане питання про гуртки. Запитують, чи потрібні гуртки взагалі, чи ні. Мені здається, що гуртки потрібні. Але я вважаю неправильною таку постановку гурткової роботи, коли гуртки будуть являти собою продовження навчальних занять. Я гадаю, що гуртки повинні організовуватися учнями самостійно, виключно на ґрунті інтересів учнів до того чи іншого питання. Тут не може бути ніяких обмежень. Забороняти той чи інший гурток недоцільно, тому що гуртки будуть виникати для опрацювання тих питань, які висувуються самим життям. Повторюю, що обмежень не повинно бути. Важливо, щоб гуртки працювали самостійно. Я гадаю, що гуртки повинні вести самі учні. Проте мені говорять, що обов'язково в кожному гуртку повинен бути педагог. Це

неправильно. При такій постановці гуртки будуть тільки продовженням навчальних занять. Тому ми повинні поставити працю в гуртках так, щоб дати дітям волю. Нехай вони нароблять помилок, але зате нехай вони самі навчаються працювати. Звичайно, при нормальних стосунках між дітьми і вчителями діти завжди звернуться за порадою до педагога. Але працювати вони повинні самостійно.

Запитують про кооперативи. Потрібні чи не потрібні кооперативи? Я гадаю, що виробничі кооперативи потрібні. Слід подумати над організацією такого кооперативу, де б могли працювати всі діти. Наприклад, я гадаю, можна було б організувати при школі оплачувану роботу, де б учні могли заробити той внесок, який слід внести в кооператив, щоб не було цього поділу на можливих і незможливих. Потім, гадаю, потрібно кооперативну роботу ставити таким чином, щоб не було виборного правління, а щоб знов-таки залучався весь клас, вся школа, щоб між усіма членами кооперативу праця розподілялась порівну; потрібно кооператив організувати таким чином, щоб він не ставив фінансової мети або одержання прибутку, а намагався б обслужити справді потреби всього колективу. Тоді ця робота може з успіхом розвиватися. Але надзвичайно важливо, щоб саме нові форми кооперативу висувалися на перший план, а не форми кооперативу в капіталістичному оточенні, які часто створюються в школі. Отже, категоричної відповіді — треба чи не треба створювати кооператив — я дати не можу. Якщо кооператив влаштований на внески невеликої групи учнів і ставить тільки комерційну мету або, як буває часто, мету нездорову, щось на зразок того, щоб найбільше продати ласощів, щоб викликати певний апетит у дітей, якщо підхід чисто рекламний, то це нездорово. А можна побудувати кооператив інакше, з урахуванням ділових потреб дітей, шляхом залучення до роботи всіх дітей, з певним умінням і своє домашнє життя організувати певним чином. Якщо тут елемент кооперування є достатній, то такий кооператив слід будувати.

Потім тут у записці говорять, що коли все обговорюватимуть у школі вчителі з учнями, то як би не сталося внаслідок цього, що буде багато балаканини і ніякої

реальної роботи. Я гадаю, що справді в нас інколи буває надто багато балаканини, але одне з наших завдань — саме так організувати роботу, щоб не було багато розмов, а поставити роботу по-діловому. Це залежить від організованості школи. Звичайно, проводити збори за зборами, коли немає роботи, — це недоцільно. Але якщо робота організована, то самі учні не будуть прагнути до нескінченного мітингування. Все питання в тому, як найбільш продумано й доцільно організувати роботу.

Тут є така записка: «Чи повинен брати участь в усіх шкільних організаціях представник шкільної ради. Як це зроблено в Москві?» Мушу признатися, що я не знаю, як у Москві це організовано. Я гадаю, що він повинен бути в курсі всіх справ, але щоб перевантаження все-таки не трапилось. В усіх організаціях брати участь — це непосильно одному представникові.

Щодо статевого виховання. Якщо говорити на цю тему, то слід було б робити окрему доповідь. Я дозволю собі цього не торкатися, оскільки це не стосується теми. Важливо, щоб хлопчики й дівчатка однаковою мірою були залучені до роботи, і гадаю, що на загальній спільній роботі повинні створитися нормальні відносини і зникнути всі ті явища, які ми бачили в старій школі, які ми бачили в буржуазній школі. У звичайній же школі, де життя організовано колективно, гадаю, що спільна праця буде допомагати виживанню усіх цих ненормальностей. Детальніше, я гадаю, на цьому питанні не варто спинятися.

Потім тут в одній записці говориться: «Як залучити масу учнів до роботи?» Я не знаю, хто це написав, учень чи педагог, але гадаю, що ось тут роль комсомолу чи піонерської організації особливо важлива, щоб залучити всіх до останньої дитини і кожній дати яку-небудь невеличку роботу. Щодо цього в комсомольців є дуже добре відчуття. У минулому році я спостерігала, як вони залучали до роботи безпритульних. Найголовніше — це дати дитині хоч трохи роботи, залучити її до спільної праці, і це збуджує інтерес до спільної праці. Комсомольці вміли інстинктивно підходити до цього, і це є один із способів дати можливість усім дітям взяти участь у спільній праці.

Мені довелось у минулому році бути на вечорі змички клубів комсомольців; там один з хлопчиків розповів про своє колишнє хуліганське життя, зв'язане з життям зграй і т. ін. І він розповів про свої переживання, коли він, почавши ходити до клубу молоді, тому що там грали у футбол, одержав якось запрошення взяти участь в обговоренні якогось питання. Цей підліток був глибоко схвилюваний тим, що хтось зацікавився його думкою. Я гадаю, що розповідь цього хлопчини найкраще змальовує те, як можна домогтися згуртованості серед учнів. Залучати до обговорення, виробити спільно, обговорити і сформуванати громадську думку, але, звичайно, не вічна балаканина. Це вміння повинно виробитися у голів таких зборів, і слід сказати, що в молоді вміння брати участь у зборах виробляється дедалі більше. Можна знайти цю лінію. Важливе вироблення колективної думки, перевірка свого досвіду досвідом інших, важлива участь у спільній праці.

Тут говорять про загальношкільні організації. Як охопити роботу в школі, де 800—900 чоловік? Я гадаю, що завжди слід починати з дрібних колективів, треба, щоб сили зміцнювались спочатку на роботі більш обмеженого масштабу, і тільки поступово ця робота повинна набирати великого розмаху. Як у таких великих школах організувати роботу? Я гадаю, що центр усе ж повинен бути не в міжкласній організації, а саме в класній, груповій організації. Охопити 800—900 осіб — надзвичайно важке завдання.

У дебатах висувалося питання про клубну роботу. Мені здається, що питання про клубну роботу — це одне з тих питань, які мають велике значення, і тут важливо організувати клубний день таким чином, щоб до цієї роботи залучались і нешколярі, щоб це був день відчинених дверей, щоб до школи могли потрапляти діти, які з тих чи інших причин залишились поза школою. Надзвичайно важливо, щоб самі учні до цієї роботи були залучені, щоб вони продумували не тільки те, що для себе вони повинні зробити, але й те, що вони повинні зробити для дітей, які залишились поза школою. Якби за минулих часів просто відчинити в клубний день двері, то сталося б те, що сталося в цілому ряді шкіл, а саме: з вулиць валила б публіка, яка заважала б працювати.

Проте гадаю, що за допомогою комсомолу, за допомогою піонерських загонів можна приплив іззовні дітей, які не відвідують школи, провести організовано, таким чином, щоб вливалися організовані загони, і тоді роботу можна налагодити зовсім іншим способом. А те, що школи повинні в своїй громадській роботі звертати увагу на молодь, яка залишилася поза стінами школи, мені здається, це необхідно, тому що прямий обов'язок молоді, яка потрапила до школи,— дбати про молодь, що залишилась поза школою. Якщо ми живемо в таких умовах, що тільки невелика жменька молоді може потрапити до школи II ступеня, то прямий обов'язок цих дітей II ступеня — подбати про те, щоб залучити інших дітей до цієї роботи. Я гадаю, що саме в цій роботі шкільний клубний день міг би відіграти велику роль. Я не знаю, чи робились де-небудь такі спроби, але мені здається, що таку спробу варто проробити. Наприклад, наші дослідні школи повинні були б це проробити, а також це слід проробити школам, які краще поставлені, в яких краще організовані діти. Треба спробувати, який вплив на школярів буде мати таке залучення дітей, що залишились поза стінами школи. Таким чином, я гадаю, що клубний день можна організувати і що клубний день слід організувати саме в цьому напрямі.

Тепер про гуртки, про об'єднання гуртків. Тут тов. Тарасов говорив, що вони не повинні виходити поза стіни школи. Ми з ним розмовляли, і виходить так, що він не зовсім те хотів сказати щодо юних натуралістів. Для нас взагалі природознавчі науки мають величезне значення. Їх метод — дослідницький метод, коли за допомогою спостережень над конкретними явищами, за допомогою проведення певного досліду можна прийти до конкретного висновку; цей метод має величезне непряме значення і для суспільних наук. Тому якщо говорити про антирелігійну пропаганду, то, звичайно, неможливо правильно поставити цю пропаганду без природознавства. І ось важливо, звичайно, щоб гуртки юних натуралістів дістали в нас права громадянства і широко розповсюджувались. Ми маємо досвід станції наших юних натуралістів. Там діти, які утворюють гуртки, ходять по інших школах, розповідають дітям про свою роботу, і тут, звичайно, вони виходять за межі школи. Таким чи-

ном, гурток з природознавства перетворюється на вогнище пропаганди певних методів природознавства, збуджує інтерес до цієї роботи. Я гадаю, що слід всіляко такі гуртки підтримувати. Важливо, звичайно, щоб не припинялося скликання конференцій з цих питань, щоб міг бути обмін досвідом. Те саме можна сказати і про гуртки з електрифікації чи радіо. Такі технічні гуртки повинні об'єднуватися для обміну досвідом. Щодо всесоюзних об'єднань. Я не надаю їм великого значення, хоча й шкоди в них не бачу. Це моя особиста точка зору. Я гадаю, що не в них центр ваги, а центр ваги повинен бути в організації на місцях цієї роботи, в обміні досвідом між гуртками, у висвітленні в пресі цих питань. Не в тому справа, щоб неодмінно була всесоюзна організація, а важливо, щоб школи, комсомол і піонери заохочували всіляко такі самостійні гуртки, самостійну роботу над певними питаннями, які тепер для організації всього нашого господарського життя країни мають надзвичайно важливе значення.

Загалом враження від промов, які тут виголошувались, вказує на те, що над цими питаннями і вчительство і молодь думають і працюють. Дозвольте закінчити своє заключне слово побажанням, щоб колективна праця вчительства і молоді допомогла знайти цілком правильні форми, які допоможуть нашому підростаючому поколінню вирости потрібними країні працівниками.

1926 р.

ПІДРУЧНИК У МАСОВІЙ ШКОЛІ

Пригадується така картинка з «доброго» старого часу: гімназист закінчує гімназію; склав останній екзамен, радісний, зсунувши шапку на потилицю, наймає візника, встановлює на візок молоду берізку, кидає в'язку підручників під ноги і демонстративно топче їх брудними чобітьми. Або учениця, жвава й моторна, відповівши на п'ять за визубреним підручником, розгортає його після уроку і від широкого серця плює в його середину... Велика була ненависть учнів до підручника в школі учоби.

Зрозуміло, що нова школа почала з того, що вигнала майже зовсім підручник із шкільного вжитку: геть із школи мертво учобу, хай живе зелене древо життя!

Але вчити без підручника набагато важче. Підручник організує певним чином матеріал, що дається для вивчення дітям. Вибір матеріалу, його розташування, трактування — якщо все це пророблено добре — значно полегшує працю вчителя. Робота його збільшується в десять раз, якщо йому самому доводиться виготовляти весь план, підбирати і опрацьовувати матеріал.

Ми повинні, тим часом, навчитися берегти час учителя. Попит на роботу вчителя і з боку дітей і з боку населення дуже великий. Учитель — часто єдина культурна людина на селі, і завдяки цьому він завантажений працею і чисто шкільною і громадською. «Бережи час учителя!» — владно диктує нам життя. Ось чому не можна навалювати на вчителя роботу без підручника, яка вимагає величезної витрати часу для підготовки до занятя.

Та й тоді, коли б в учителя знайшлося необхідне дозвілля, для роботи без підручника треба мати багато знань, широку начитаність, багато книжок під руками. Цього немає в учителя. Але навіть і тоді, коли все це є, вчити без підручника погано, погано тому, що учень опиняється в повній залежності від учителя, він не набуває навичок брати з книжки необхідні йому знання, не набуває навичок самоосвіти. Проте роки, що їх проводить у школі величезна більшість населення, такі нечисленні, що ясно — школа може дати лише найелементарніші знання, любов до книжки і жадобу вчитися самому. Вона може й повинна ще давати хоча б елементарні навички самоосвітньої роботи.

Давно вже школа без підручника перестала бути ідеалом. Давно вже йде робота над підручником. У нас є вже не один добрий підручник, який люблять учні і який подає незамінну допомогу вчителю. Новий підручник дихає бадьорістю, кличе до дружної товариської праці. Але... наш новий підручник має один дуже великий недолік — він надто... аристократичний. Він розрахований на школу з добре підготовленим учителем, з учителем широко освіченим, який своїми поясненнями доповнює підручник; він розрахований на те, що вчитель кожної хвилини може приділити час учням, розрахований на школу, яка працює повний час, розрахований на дуже розвинену дитвору.

Нашому підручнику треба навчитися ходити не по стежках, посипаних пісочком, а по незайманому, цілному ґрунті, де ще ніяких зручних шляхів не прокладено.

Наша масова школа працює в неймовірно важких умовах. Кожен знає ці умови. Наплив до школи величезної кількості дітей дуже різних за віком переобтяжив останнім часом роботу школи. Треба йти їй на допомогу.

Підручник треба писати так, щоб учень, який тільки-тільки починає розуміти друковане й писати слова, міг би вчитися за підручником сам, спираючись на невелику допомогу вчителя і більш письменних товаришів.

«Навчайся сам, набувай сам потрібні тобі знання і вміння. Ось тобі книжка, вона тобі в цій справі допоможе...» — чи може це сказати вчитель нашої масової школи?

Візьму приклад. Ось у мене на столі лежить книжка: М. Андрієвська і В. Поляков, «Наши восходы» — книжка для другого року навчання в школах УРСР з російською мовою викладання. Державний науково-методичний комітет Наркомосу України рекомендує її як підручник для другого року навчання. Отже, книжка призначена для сільських дітей (дев'ятирічок), багато яких дали свого села нікуди не їздили.

Розгортаю книжку навчання. Оповідання «Хто що бачив». Починаю читати: «Читали ми оповідання «З мішком по смерть», як хлопчик їздив у голодний рік за борошном для сім'ї, де він бував, що бачив, і надумали ми, щоб кожний написав про себе, де бував і що там бачив».

Думаєш, де ж вони читали «З мішком по смерть». У школі? Вдома? І дивуєшся, коли це вони встигли. Адже оповідання вміщено на самому початку книжки.

Дивуєшся з завдання: «Де бував і що бачив?» А вже на цю тему можна списати багато сторінок. Дуже широко завдання. Зрештою, широке завдання в оповіданні зводиться до простого переліку місць, де бував: «Я написав так: бачив місто Полтаву, села Мачухи, Яківці, річку Ворсклу». І тільки. Ніяких вражень від побаченого.

Після цього коротенького уривка йдуть завдання: «Розкажіть і ви, де кожний з вас бував і що бачив, і потім напишіть твір: «Де я бував і що бачив». — «Розпитайте про це своїх домашніх». — «Опишіть своє село: де воно розташоване, скільки вулиць, скільки будинків, які будинки у вашому селі, чи є школа, дитячий будинок, хата-читальня, лікарня, кооперативна крамниця». — «Намалюйте план свого села». — «Складіть діаграму: жителі нашого села (за віком, за статтю, за заняттям)». — «Що ви знаєте про старовину вашого села від старих і знайомих людей?» — «Що в цих переказах вважаєте правдою і що вигадкою і чому?» — «Чи є щось визначне у вашому селі або на його околицях (колгосп, сільгосп, молочна ферма, дослідне поле, озеро, яр, курган, рідкісні дерева)?» — «Як прикрашена тепер ваша класна кімната?» — «Чи ведете ви щоденник своїх занять?».

Як це жахливо, що є автори підручників, які ніколи, ніколи не бачили живої дитини...

Якби вони бачили живих сільських дітей, живого сільського вчителя, в них би не піднялась рука на таке знущання... Це ж завдання, звернені до дев'ятирічної дитини! Відразу десять завдань, найрізноманітніших, одне від одного корколомніше, одне від одного важче, які неможливо виконати.

«Намалювати план свого села».— Як? Треба виконувати цю роботу разом чи окремо кожному? Який взяти масштаб? Чи можна таке завдання без будь-якого пояснення давати дитині дев'яти років?

«Складіть діаграму мешканців нашого села».— Де взяти матеріали, статистичні дані?.. Чи самому зробити статистичне обстеження села, в якому може бути не одна тисяча мешканців? І невже є діти, які від народження вміють складати будь-які діаграми?

— Що чули ви про старовину в вашому селі від старих і знаючих людей?

— Бабуся розповідала, як бог покарав усе село за великі гріхи: наслав недобрих людей, які ходили і хо-леру по криницях сіяли...

— Чи вважаєте ви ці перекази справедливими?

— Ще б пак! Бабуся все знає: і про чортів і про Іллю-пророка.

Оце цікаво!

Давати відразу десять завдань без усякого врахування сил і знань дитини, без усякого врахування часу і простору, без усякого розуміння того, що з такого завдання вийде, без усякого врахування наслідків — це до такої міри чуже для всякого здорового глузду, що можна тільки руками розвести.

Треба давати одно або принаймні два-три співзвучних, доповнюючих одне одного завдання одночасно. Треба, щоб завдання відповідало силам і знанням дитини.

Щоб воно було ясне і конкретне. Щоб воно не вимагало багато часу. Щоб завдання були розташовані і в певній послідовності, були внутрішньо пов'язані між собою, зміцнювали б одне одного.

Щоб вони завершувались завданнями для групи в три-чотири особи з певним планом роботи, розподілом праці.

Щоб кожне завдання закінчувалось його обліком.

Тоді можна буде зробити завдання доступними дітям, зробити їх джерелом самоосвітньої роботи дітей.

«Чому ви взяли підручник, виданий в УРСР? Чому ви обрали такий невдалий підручник? — запитає читач.

Він випадково лежав у мене на столі. В цьому підручнику не тільки погане. Моя мета була розібрати підручник взагалі. Гірше чи краще в РРФСР і в інших республіках ця справа з завданнями для учнів у підручниках? Візьміть підручники, які у вас є, і зверніть увагу на цей бік справи.

Зберіть якнайбільше даних до наради в справі підручників про характер завдань для самостійної роботи дітей.

Питання це надзвичайної ваги, від нього залежить справа набуття дітьми навичок, від нього залежить успішність навчання в нашій школі.

«ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ» ПІДРУЧНИКА

Останнім часом до школи докотився новий підручник. Це справді новий підручник, пройнятий новим духом, а не тільки зовні підчищений підручник. У ньому дається коло цілком нових ідей, все в ньому пройняте новим підходом до навколишнього, все кличе в ньому до дружної, товариської праці, до громадської роботи, до роботи над перебудовою життя.

На шляху створення нового підручника ми, безперечно, просунулися вперед.

Певна річ, це тільки початок роботи. Треба й далі наближати підручник до дитини, до життя, треба працювати над методичною стороною справи.

Але як тільки новий підручник дійшов до масової школи, відразу стало ясно, що він мало пристосований до нашої масової школи. Він розрахований на школу, яка працює нормально, перебуваючи в порівняно сприятливих матеріальних умовах, з нормальною кількістю учнів, на вчителя, який працює з однією групою, вчителя передового, методично освіченого, з доброю загальноосвітньою підготовкою, який має досить часу, щоб готуватися до уроків.

А наша масова школа до біса бідна. Вона працює нерідко в дві-три зміни, як ми бачимо це, наприклад, у Москві; в ній учень проводить нерідко лише дві, багато три години; навчальний рік, як наприклад в умовах багатьох сільських шкіл, дуже короткий: навчання розпочинається пізно восени і закінчується ранньою весною; за

браком одягу, взуття і через далекі відстані учні часто пропускають заняття; у класах повно-повнісінько, іноді на вчителя припадає сотня учнів, до того ж учнів найрізноманітнішого віку і розвитку; вчителів доводиться працювати з двома, а то й трьома відділеннями; у масового вчителя, як правило, погана загальноосвітня підготовка, ще гірша методична; йому зовсім ніколи працювати над собою, оскільки, крім шкільної, він завантажений ще й громадською працею, від якої він не може відмовитися, тому що навкруги темнота, тому що нікому проводити цілком необхідної культурної роботи з населенням. Правда, у нас діти прагнуть учитися, діти розвинені, і там, де є і де правильно поставлена піонерська робота, діти внутрішньо організовані. Правда, у нас вчитель, як правило, любить дітей, близький їм, він любить, як правило, свою справу, охоплений ентузіазмом, хоче будувати нову школу, гаряче співчуває Радянській владі. Але на всьому цьому далеко не поїдеш. Треба дивитися правді в очі і враховувати нашу бідність.

Питома вага підручника в добре поставленій нормальній школі і нашій бідній масовій школі різна. У нормальній школі підручник — лише доповнення до роботи вчителя, до пророблених екскурсій, до прочитаних книжок.

У бідній масовій школі підручник — три чверті справи. Вчитель зайнятий, окремому учневі може приділити лише мінімальний час, та й класові він може приділити часу теж не дуже багато; в переважаній учнями школі не до екскурсій; інших книг, крім підручника, діти не бачать.

Підручник потрібен дітям для самостійної, самоосвітньої роботи за його допомогою в школі і вдома.

Поки вчитель зайнятий з іншою групою, треба, щоб діти могли самостійно працювати з підручником у руках, — учитель повинен давати лише загальні вказівки, лише спрямовувати, організовувати цю працю.

Особливо це стосується старших груп.

Учні дуже різні за віком, поруч з восьмирічним сидить тринадцятирічний підліток; у них різна життєва підготовка, різні життєві навички; їм потрібен різний підручник, хоч він, можливо, й дає те саме коло навичок та знань.

Необхідно також, щоб в учня, який багато пропускає занять, була книжка на руках, щоб він міг самостійно вчитися дома.

Одне слово, нашій школі потрібен підручник, складений за типом книжки для дитячої самоосвіти.

Демократизація підручника саме в тому й повинна полягати, щоб підручник перетворити в книжку для самостійної роботи учня.

Цим буде розв'язане і болюче питання про навички. Підручник повинен бути побудований так, щоб учень, працюючи за ним, ці навички набував.

Як тільки дитина навчилася читати, її треба поступово переводити на самостійну роботу без допомоги вчителя, принаймні без постійної допомоги. Спочатку вказівки вчителя повинні бути частішими, детальнішими; роботу учня треба частіше й уважніше перевіряти.

Демократизація підручника вимагає, щоб підручник дедалі більше перетворювався на «книгу для роботи».

Чи можливо це?

Візьмімо найважчу книжку — першу книжку для читання. Як вона має бути побудована, щоб по ній можна було навчитися добре читати й писати? Якщо вона розрахована на самостійну роботу учня, то вона повинна починатися з коротеньких оповіданнячок, щось на зразок тих (я кажу про форму), що вміщені в книжках для читання Л. Толстого. Техніки читання можна набути лише на простому за формою матеріалі. Тут не можна поспішати, інакше навичок швидкого технічного читання не виробиться. Треба, проте, в цих простих за формою оповіданнячках дати досить великий і цікавий за змістом матеріал. Треба, щоб з перших кроків дитина вбачала в книзі джерело знань. Якщо буде матеріал цікавий за змістом — оповіданнячка будуть перечитуватися знову й знову; діти дуже люблять перечитувати те, що їм сподобалось, і учень буде швидко оволодівати механізмом читання. Коли ми подивимось на наші книжки для читання, ми побачимо, що матеріал для читання з самого початку подається в дуже складній формі, а з другого боку, дуже бідний за змістом, дуже одноманітний. Візьмімо одну з кращих наших книжок для читання — «Смену»; вона дає дуже мало того, що поширює обрії дитини. Передбачається, що про різні цікаві речі, якими ціка-

висься учень, він дізнається або від учителя, або поза школою, або з прочитаних йому книжок. Поряд з читанням простого за формою матеріалу слід якнайбільше переписувати, щоб оволодіти краще механізмом писання; треба, щоб дитину перестав утруднювати самий процес писання¹. Поряд з цим треба давати побільше вправ, які дозволяють оволодівати найелементарнішими граматичними правилами. Поспішати з самостійним писанням не слід. Воно може повести до набуття неправильних навичок писання, від яких важко буде потім відвикнути.

Найважливіше в книжці для роботи — давати не одну-дві вправи певного типу, а більше, щоб був час для вироблення навички. Оповіданнячка повинні не тільки збільшуватися за обсягом, вони повинні поступово ставати складнішими і за формою. В них повинні входити нові слова, образи, звороти, нові форми мови. І тут важлива також поступовість. Кожне нове слово повинно бути засвоєне, дане в ряді сполучень, повинно далі повторюватися. Так само й форми мови. Тут важлива роль запам'ятовування. Заучування віршів дуже важливе. Не треба робити це обов'язковим, але треба запроваджувати в моду. Слід переписувати вивчений вірш.

Книжка для роботи повинна — як тільки учень оволодіє механізмом писання і засвоїть елементарні орфографічні правила — навчити його писати щоденник, даючи взірець щоденника якого-небудь хлопчика і тим викликаючи бажання наслідувати. Часто в школі розпитують дітей про те, коли дома вставляли рами або що діти робили влітку, але мало звертають уваги на те, що вони бачили протягом дня в школі і вдома, а тим часом підсумовувати свої переживання за день дуже важливо. Щоденник — це багатий матеріал для самостійної роботи. Тут важливо давати зразки, які наштовхують дитину на певні спостереження над життям. У дітей, селянських дітей особливо, великий запас таких спостережень. Згадаймо Л. Толстого «Кому в кого вчитися писати: селянським дітям у нас чи нам у селянських дітей?», де він

---

¹ Переписувати краще не з друкованого, а писаного. Наприклад, скажімо, подане оповіданнячко про святкування Жовтневої роковини. За ним у стислій формі наведена сама суть оповіданнячка — це короткий зміст, написаний писаними літерами. Його пропонують учневі переписати. — *Прим. автора.*

описує, як він разом з дітьми писав «Солдатчине життя». Великий художник, який умів, як ніхто, спостерігати людей, Л. Толстой побачив те, чого звичайно не помічають,— побачив, які тонкі спостерігачі діти. Ми багато говоримо в школі про спостереження над явищами природи, але спостереження над живими людьми, над людськими стосунками в нас не в моді, а проте вони мають величезне значення. І в книжці для роботи треба давати завдання, які примушували б дітей придивлятися ближче до життя.

Спостереження над старими, малюками, стомленими після роботи людьми, над приїжджими з міста, над демобілізованими червоноармійцями треба вводити в коло того, про що пишуть діти. Проста розповідна форма оповіданнячок, хоча й яскрава, образна, безперечно відіб'ється і на письмі дітей. Оповідання про побачене — найлегша форма письма. Важливо дати потім ряд вправ, які привчили б дитину висловлювати свою думку в письмовій формі. Питання мають бути пов'язані з матеріалом, що читається, ні в якому разі не повинні зводитись до випитування прочитаного, а бути такими, щоб спонукати до спостереження, до порівняння, шукання рішень, хоча все це й не повинно бути ні в якому разі складним, тривалим. Важливо також давати такі завдання, де вміння читати поверталось б до дитини своєю утилітарною, практичною стороною. Треба давати в підручнику завдання, як зробити яку-небудь простеньку річ, якусь іграшку, провести ось таку гру. В частини дітей такий підхід викличе підвищений інтерес до книги. Діти зрозуміють, що книга не тільки поширює обрії, але що вона є разом з тим і знаряддям праці.

Важливо, щоб завдання і запитання ставились такі, які цікавлять дитину, які є співзвучними її дитячим інтересам.

Звичайно підручник розраховується на окремого учня. З цього доводиться починати. Але поступово слід переходити до того, щоб підручник ставав посібником для занять невеликої групи, двох-чотирьох дітей. Треба давати такі завдання, які не можна виконувати самому, які вимагають спільної праці, товариської взаємодопомоги. Ця сторона справи досі майже зовсім була відсутньою в наших підручниках, і тут треба прокласти

зовсім новий шлях. Найлегше буде з іграми: ігри в лото всіх видів і сортів, ігри контрольного характеру та ін. Одночасні спостереження в різних умовах, взаємний контроль і т. ін.

Ясна річ, що з завданнями з мови повинні переплітатися завдання з математики, складені також у строгій послідовності, які дають можливість за допомогою вправ добре оволодіти необхідними навичками. У нас в галузі математики, як і в галузі вивчення рідної мови, ми надзвичайно недоцільно поспішаємо. Питання обліку й розрахунку правильно зайняли в нас у галузі математики почесне місце, треба тільки всі ці діаграми застосовувати насамперед до близького, до відчутного. Але ігнорування задач, яке ми часто спостерігаємо, надто шкідливе. Задачі, правильно складені, будять думку, ініціативу. Важливо, щоб це були не шаблони, а саме задачі, які навчають комбінувати, міркувати, як кажуть. В галузі природознавства практичні завдання, які потребують самостійної роботи, у нас уже ввійшли в ужиток, їх не треба тільки відсовувати на задній план, пам'ятаючи, яке величезне значення і вони мають у справі зв'язку книжного знання з практикою життя. Елементи такого зв'язку повинні неодмінно подаватися в книзі для роботи.

Найбільші труднощі являє собою книга для роботи, для тих дітей, які ледве-ледве збагнули премудрість словоскладання. Для більш письменних дітей скласти таку книжку набагато легше. Важливо тільки не літати поза хмарами, а весь час орієнтуватись на дітей, давати їм лише посильні завдання, але разом з тим завдання якомога більше пов'язані з життям.

У II ступені можна вже давати завдання, які потребують для свого виконання певної попередньої роботи. Важливо за допомогою цих завдань навчити дітей точно формулювати завдання, складати ясний, чіткий план, якнайповніше враховувати всі умови, сили, можливості, підбивати підсумки проробленої роботи. Елемент колективності на II ступені повинен бути висунутий ними в більшій мірі. Якщо на I ступені центр громадської роботи — колективна робота всередині школи, то на II ступені він переноситься дедалі більше за межі школи. Це також необхідно враховувати.

При наявності підручника демократичного, який враховує умови нашої масової школи, на школу буде лягати головним чином робота по організації самоосвітньої праці учнів, на перший план виступить самодопомога і взаємодопомога учнів, які слід буде лише спрямувати в правильне русло. Школа повинна буде також звернути увагу на велику емоціональну наснагу, на розширення колективних переживань учнів.

Робота по пристосуванню підручника велика, але її треба зробити.

1926 р.

БОЛЮЧІ ПИТАННЯ ШКІЛЬНОЇ РОБОТИ

(З РОЗМОВИ З ІНСПЕКТОРАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО МЕТОДИЧНОГО БЮРО НАРКОМОСУ)

Якщо ми порівняємо становище шкіл тепер з тим становищем, яке було під час Всесоюзного вчительського з'їзду, ми побачимо, що воно змінилося в бік бюрократизації. Це видно як з сьогоднішніх доповідей, так і з листів від окремих учителів, які ми одержуємо у великій кількості. Можливо, тут є провина місцевої інспектури— провина ВНО, які дають розпорядження, можливо, тут винні дефекти в перепідготовці.

Щодо методичних бюро, я слухала про них доповіді ще тоді, коли вони були в зародковому стані. Вони були поза керівництвом ДВР, і тепер, коли їхня фізіономія уже визначилась, видно, що їхня робота в багатьох місцях набула неправильного ухилу. Вони скрізь і всюди бюрократизують програму, вносять до неї багато таких деталей, які до краю опікують роботу вчителя. Адже ми боремось за наповнення програм місцевим матеріалом, а замість цього губернські методичні бюро заповнюють програми всілякими непотрібними дрібницями і вимагають, щоб вони суворо проводились у школах даної губернії. Із програми виймається жива душа, і вчителі одержують замість них таку мертвечину, що не дивно, коли вони починають на уроках запитувати дітей, скільки ніг у собаки.

Тов. Вигдоров зазначив, що надто мало проводиться екскурсій. Тут слід зауважити, що екскурсії тісно зв'язані з питанням про одяг. Але питання не в самих екскурсіях, а в усій постановці роботи.

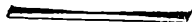
Друге тривожне явище — брак в органах народної освіти, а також і в самих учителів методичних знань. Перший рік перепідготовки вчителі були в найбільш піднесеному настрої. Ми одержали багато ліричних листів, де навіть віршами описувались переживання, пов'язані з перепідготовкою. Тепер уже не те. Перепідготовкою цього року вчитель ніби розчарований: він сподівався чогось більшого. Обрій учителя значно розширився, і його цікавлять не тільки загальні питання, але й те, як ці питання пов'язати з практичним життям. Тов. Вигдоров говорив, що вчителі часто не розуміють, що таке громадська робота. Це дуже характерне явище. У нас взагалі під рубрику громадської роботи підводять що завгодно. Мені доводилося розмовляти на цю тему з піонерами. На моє запитання, яку вони проводять громадську роботу, вони відповідали, що їхній загін збирається стільки-то разів на місяць або щось подібне. З великими труднощами я витягла з них, що вони їздять на село, допомагають там біднякам, допомагають сільським дітям читатись і т. д. У студентів уявлення про громадську роботу теж часто дуже плутане. Вважають, що коли протягом дня студент посидить на трьох комісіях, то це і є громадська робота. Так і вчителів часто закидають роботою щось на зразок підрахунку продподатку або приведення в належний вигляд кооперативних рахунків.

Переходжу до методики. Я пригадую постановку справи в закордонних школах. Нічого й говорити, що в суспільному розумінні картина там найпохмуріша, зате техніка викладання стоїть там на висоті. Вчитель чудово вміє доводити до свідомості учнів те, що він викладає. Він уміє і пояснити, і прочитати, і намалювати так, що діти добре і легко все засвоюють. Наші вчителі часто мають найкращі наміри, але здійснити їх не вміють. Не стає методичних знань. Часто буває, наприклад, що в класі працюють тільки найактивніші діти. Учитель знає, що слід орієнтуватися на маси, але не вміє цього здійснити.

Наступне питання — про вміння і технічні навички. Наше населення взагалі дуже мало вміє, і тепер почався потяг до набування технічних навичок. Наприклад, у Волоколамському повіті селяни обклали себе по три карбованці і на власні кошти організували десять технічних

шкіл (правда, елементарного типу). І батьки дітей, і самі діти розуміють необхідність набування технічних навичок, а проте робота в більшості випадків не може налагодитись. Це не випадковість, що в нас у ДВР питання про працю стало тепер дуже гостро в усіх секціях. Ми повинні дати вчителю уявлення про методичні й практичні навички — це дуже актуальне завдання. Що роблять у цьому напрямі методичні бюро, я не знаю. Яку роль відіграє місцева інспектура, я теж не знаю. З доповідей можна зробити висновок, що місцева інспектура досить слабо залучена до методичної роботи.

1926 р.

ПРО АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ

Почну з особистих спогадів.

Я росла під двома впливами — батька й матері. Батько був типовим шестидесятником: глибоко вірив у науку, читав «Колокол» Герцена, брав деяку участь у революційному русі, глузливо ставився до всякої релігії. Він виховувався в корпусі, де вимагали суворо додержувати постів, говіння, де було обов'язковим відвідування церковних відправ і де розквітало в той же час повне безвір'я, а церковні відправи перетворювалися на своєрідні діалоги.

— Де юність мого лиця? — з пафосом вигукував священник, читаючи псалом царя Давида.

— Поросла цапиною бородою! — хором відповідали кадети.

— Замовкніть, осли! — лютував священник.

— Сам осел! — солодким голосом відповідали кадети.

Так протестували кадети проти нав'язування їм офіційної релігії.

Вплив батька на мене був необмежений. Він помер, коли мені було 14 років. Я говорила з ним про все, що цікавило і хвилювало мене.

Мати також виховувалась у закритому навчальному закладі — в інституті. Священник у них був прекрасним педагогом. Для матері церковні відправи пов'язані були з цілим рядом радісних переживань, вона була однією з кращих півчих. Мати також не говорила, не постила, не додержувала обрядів, до церкви ходила лише зрідка,

коли був «настрій», дома ніколи не молилась, але у квартирі в нас висіли образи, біля мого ліжка красувався сімейний образок, і іноді мати мене брала з собою до всеношної...

Тільки семидесятирічною бабусею вона сказала мені: «За молодих літ я була релігійною, тепер побачила життя, бачу — все це дурниці», — і просила неодмінно після смерті спалити її тіло. Так і зробили.

Якщо батько був для мене незаперечним авторитетом, то щодо матері в дитинстві я трималась «незалежно». Тільки в ранньому дитинстві, в п'ятирічному віці, на мене впливала, мабуть, релігійна нянька. Зрештою, це моє припущення; я пам'ятаю тільки, що вона носила мене раз до костюлу. Пізніше ніяких релігійних впливів я не зазнавала. А вийшло так, що я була внутрішньо релігійною, нишком, щоб не насміялись, старанно читала євангеліє і відійшла остаточно від релігійних настроїв років у двадцять з лишком, коли стала марксисткою. Як це сталося? Років п'яти-шести вечорами я старанно молилася богу. Батько раз покепкував з мене: «Годі тобі гріхи замолювати, лягай уже спати!» І дивно, ця м'яка насмішка над дитиною дошкільного віку вплинула на мене найнесподіванішим чином. У питанні релігійних вірувань батько перестав бути для мене авторитетом. Я розмовляла з ним про все, тільки не про релігію. Тут у мене була своя «особиста думка».

До того ж часу належить і інший спогад. У мене був приятель — хлопець, на рік за мене старший, Боря, син нігілістки, княжни Долгорукої. Княжна порвала з батьківським домом, розмовляла голосно й грубо, розмахувала руками, нехтувала всі звичаї і умовності. Боря був для мене величезним авторитетом. Стоїмо ми з ним у порожній кімнаті, де стояло тільки моє ліжко з образком на голубій стрічці. Боря каже: «Плюнь на образ: мама говорить — бога нема». Я була вкрай здивована: таких рішучих пропозицій я ще ніколи не чула: «Ну, мало що мами говорять».

Я часто думала, де, в чому лежало коріння моєї релігійності. До всякої містики я почувала завжди глибоку, інстинктивну ненависть. Пам'ятаю, як я обурювалася оповіданням: «Жило двоє друзів нерозлучно, душа в душу, потім одному довелося поїхати в сусіднє місто;

днів через два друг, який залишився, відчув неймовірну тугу і неспокій, знявся з місця, помчав до міста, куди поїхав друг; біля застави зустрів віз із соломою, невідома сила прикувала його до місця; він, сам не знаючи для чого, зажадав, щоб соломі розрили, — на дні лежав убитий друг». Тоді я не знала, що таке містика, але роззлилася і розревілася, запевняючи, що ніхто не має права розповідати таку дурницю. А казки про чортів, відьом, чаклунів я слухала в той же час з великим інтересом.

Не містичні настрої були причиною моєї релігійності. Щодо Іллі-пророка та ін. у мене було все гаразд: закономірність природничих явищ не викликала в мене сумніву.

Навіщо мені потрібна була релігія? Я гадаю, що однією з причин була самотність. Я росла самотньо. Я дуже багато читала, багато бачила. Я не вмiла оформити своїх переживань і думок так, щоб вони стали зрозумілими іншим. Особливо болісно це було в перехідний період. У мене завжди було багато подруг. Але ми спілкувалися якимось на іншому ґрунті. І ось тут мені дуже був потрібен бог. Він, за тодішнім моїм поняттям, з обов'язку повинен був розуміти, що відбувається в душі кожної людини. Я любила сидіти годинами, дивитися на лампадку і думати про те, чого словами не скажеш, і знати, що хтось тут близько і тебе розуміє.

Пізніше позбутися решток релігійності заважала відсутність розуміння закономірності явищ суспільного характеру. Ось чому марксизм так радикально виликував мене від усякої релігійності.

Які ж висновки я роблю на основі пережитого про те, як треба ставити антирелігійну пропаганду серед дітей і підлітків?

По-перше, я вважаю, що антирелігійна пропаганда повинна починатись дуже рано, ще в дошкільному віці, тому що ці питання дуже рано починають цікавити дітей.

По-друге, треба вигнати з цієї справи всяку офіціальщину і примус, інакше можна ризикувати домогтися прямо протилежних наслідків: як раніше примусове релігійне виховання вбивало всяку релігійність, так примусова щодо дітей антирелігійність може породити прагнення до релігійності, принаймні в певному віці.

По-третє, із знаряддям глузування слід поводитися дуже обережно.

По-четверте, величезне значення має метод викладання природознавства та суспільствознавства. В галузі явищ природи і суспільних явищ не стільки має значення засвоєння великої кількості фактів, скільки дослідження явищ, їх послідовності, взаємозалежності, причин і наслідків.

Програми ДВР мають на меті саме так поставити вивчення явищ. Ми констатуємо ось таке-то явище. Що його викликало, що з нього випливає? Щоб зрозуміти це, треба розглянути цілий ланцюг явищ, взяти явище не ізольовано, а в усіх його опосередкуваннях, у зв'язку з іншими явищами. Той, хто вигадує штучні зв'язки, штучні взаємовідносини, зовсім не розуміє змісту поняття «комплекс». Тільки вивчаючи явища в їх розвитку, в їх динаміці, можна зрозуміти закономірність явищ. А там, де є це розуміння, там нема місця релігії. І інше — повне розуміння закономірності явищ природи і суспільства можливе тільки тоді, коли пізнані закони перевіряються практикою. Ось чому праця і громадська робота так само органічно мають бути пов'язані з радянською школою, як і вивчення закономірності явищ природи і суспільства.

І, нарешті, по-п'яте, треба поглиблювати колективність життя дітей. Треба робити життя дітей якомога багатшим на переживання. Це не значить водити їх частіше в театр чи возити в далекі екскурсії. Це значить — учити їх читати навколишнє життя, розуміти і творити його. Тоді не буде дитячої самотності, не буде в підлітка і потреби в релігії.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНУ РОБОТУ ШКОЛИ

Серед навичок, які повинна дати радянська школа учневі, головна навичка — це навичка громадського працівника, причому не громадського працівника-одиначки, а громадського працівника-колективіста.

В нашій селянській країні непомірно сильна психологія дрібного власника, психологія хазяйчика, який проповідує «кожен за себе», «моя хата з краю» і т. д. і т. ін. Якщо ми хочемо, щоб наша країна йшла шляхом кооперування, то поряд з заходами, які сприяють матеріальному розквітові кооперації всіх видів, ми повинні якнайширше використати всі наявні можливості для ідейного подолання дрібновласницької психології. Одним з опорних пунктів у цій боротьбі має бути школа. Підручники повинні бути пройняті від першого і до останнього рядка духом колективізму. Необхідно систематично виховувати через книжки звичку в дітей до кожного питання підходити з точки зору інтересів цілого. Підходити до кожного найпростішого і найскладнішого питання так, щоб дитина привчалася дивитись на себе, як на частину цілого,— це ми ще поганенько вміємо. Ми повинні цього навчитися.

Друге. Уже багато писалось про те, що шкільне самоврядування повинно ставитись так, щоб діти вчилися до вирішення своїх шкільних практичних справ підходити з точки зору інтересів усієї групи, всього класу, всієї школи. Самоврядування повинно давати навички разом спільними силами розв'язувати висунуті життям завдання. Багато вже говорилось про те, що самоврядування

важливо налагоджувати так, щоб усі діти поголовно залучалися до роботи в самоврядуванні, щоб кожен ніс певну громадську роботу, за яку б відповідав перед колективом.

Було б, проте, помилкою, якби ми обмежились тим, що тільки проводили б у школі заняття в дусі колективізму та проймали б духом колективізму шкільне самоврядування, хоча обидва ці завдання надзвичайно важливі. Ми повинні навчити дітей до всіх явищ суспільного життя підходити з точки зору громадського працівника-колективіста.

Ми повинні насамперед будити в дітях глибокий інтерес до явищ суспільного життя. Це одна з цільових настанов програми ДВР — відкрити очі дітям на те, що навколо них робиться. І не тільки відкрити очі. Метод проходження цих програм повинен бути таким, щоб він давав емоціональну насагу. Важливо, щоб школярі не тільки стали помічати бруд і калюжі, що стоять серед села, а щоб їх хвилювало, що село брудне, що на дорозі стоять калюжі, щоб цей бруд не давав їм спокою, хвилював їх. Та школа добра, яка вміє виховати дітей так, що їм буде діло до всього громадського. Старої школи ніщо не стосувалось. Радянській школі діло до всього.

Та це ще половина справи. Потрібна звичка підходити до кожного питання активно. Треба полагодити дорогу. Дорога погана. Діти розуміють значення цього. Це їх хвилює. А наступний крок такий: що ми, шкільний колектив, можемо зробити для того, щоб це безладдя усунути? І тут починається надзвичайно важлива робота: визначається міра своїх сил, свого вміння, вироблення плану роботи. Не вистачає вміння. Можна його набути? За який час, яким шляхом? Чи стане фізичних сил? Як краще розподілити між собою роботу? Приходять до висновку: самі не впораємось. З ким треба домовитись? Кого залучити до роботи? Як це зробити?

Врахування своїх сил і вміння, уміння виконувати роботу разом з іншими — ось завдання, що стоїть перед дітьми. Тут треба дітям дати попрацювати над цими питаннями самостійно, треба дати їм помилитися, допомогти їм навчитися на помилках. Там, де вчитель дає дітям завдання на тиждень в галузі громадської роботи і потім перевіряє їх, там робота поставлена неправильно. Вчи-

тель може дати ініціативу, допомогти порадою, але не він повинен бути головною дійовою особою. Завдання для себе повинні ставити самі діти, вони повинні навчитися обліковувати наслідки. Агітація за багатопілля — це один з дуже звичайних видів шкільної громадської роботи. Припустимо, вчитель дає дітям таке завдання, а наприкінці тижня перевіряє, що діти зробили. Чи правильна така постановка справи? Неправильна. Діти насамперед самі повинні проїнятися ненавистю до трипільля, захотіти в цю справу втрутитися. Перевірити себе, що вони знають про трипільля та багатопілля, попрацювати над своїми знаннями, перевірити один одного. Накреслити план роботи, розподілити її. А що буде з перевіркою? — Постанова селян про перехід на багатопілля, запрошення селянами агронома для з'ясування питання, заходи, вжиті для переходу на багатопілля. Перевірка життям, досягнутими результатами, а не формальний звіт перед колективом чи вчителем. Діти бачать зіпсований насос біля пожежної труби. Це їх хвилює. Вони беруться за роботу. Перевірка — насос полагоджений, працює.

Вміння ставити перед собою громадські завдання і вміння розв'язувати їх колективно, залучати до свого колективу нові сили (наприклад, умілих дорослих), уміння домовлятися з іншими колективами, зацікавленими у вирішенні поставлених завдань, — цього мусить навчити школа. Не має значення, чи велика та кількість громадських справ, що проробляє школа — «краще менше, та краще», — важливі ті громадські навички, які прищеплює школа.

У нас піонери також не вміють вести громадської роботи. Вони ще частіше, ніж школа, громадською роботою вважають агітацію без обліку наслідків, ще менше вміють враховувати свої сили, розподіляти роботу, в них ще більше самовпевненості, невміння працювати з іншими організаціями. Навички громадської роботи, які повинна прищеплювати школа, діти перенесуть і в піонерзагони; ці навички через піонерів будуть прищеплюватись і масі неорганізованих дітей. Молоде покоління буде рости громадськими працівниками, які вміють розв'язувати колективно, спільними силами суспільні завдання.

Над цим варто попрацювати.

ВИХОВАТИ ГРОМАДСЬКОГО ПРАЦІВНИКА-КОЛЕКТИВІСТА

Жити по-старому, вести по-старому господарство не можна. Це вже усвідомлюють широкі верстви села. Але щоб по-новому налагодити життя і господарство, треба знати, як це зробити. Цього й повинні навчити селянську молодь школи селянської молоді.

Школа селянської молоді повинна насамперед вчити правильно враховувати всі умови господарювання, вчити господарського розрахунку. Не тільки треба вміти порахувати, зміряти, додати й відняти, помножити й поділити — треба вміти врахувати і властивості ґрунту, і кількість вологи, і кількість тепла та світла; треба врахувати все те, чого досягла сучасна наука: як можна поліпшити ґрунт, збільшити чи зменшити кількість вологи, збільшити кількість тепла і світла; де, що і коли сіяти; яке насіння сіяти; як за рослинами доглядати; це все треба врахувати, але ще більше треба вміти врахувати, що при даних умовах можна застосувати. Такого господарського розрахунку повинна вчити школа селянської молоді. Вона повинна вчити правильно вирішувати господарські завдання, повинна бути якомога ближче до життя.

І ось, коли діти в школі селянської молоді стануть обговорювати, які поліпшення можливі, які неможливі в даних умовах, вони будуть впертися неминуче у дві перешкоди: по-перше, в загальну темноту і відсталість села; по-друге, у невміння об'єднати свої господарські зусилля, невміння спільно, за загальним планом діяти, у звичку дбати тільки про себе, про своє господарство. Школа селянської молоді повинна збудити свідомість

дітей, наочно показати їм, як для серйозного, істотного поліпшення господарства потрібні дві речі — піднесення культури, піднесення знань у селянства, розвиток у селянства розуміння того, що тільки об'єднаними зусиллями, тільки шляхом кооперування, шляхом спільної роботи, за загальним планом можна досягти успіху, можна підняти господарство і розумно налагодити життя.

І школа селянської молоді повинна стати для села помічницею в справі набування знань, з одного боку, прикладом для населення того, як треба в усьому діяти спільно, кооперовано — з другого.

Звідси і весь уклад життя, навчання в школі селянської молоді повинен бути побудований так, щоб учити дітей стати культурними кооператорами.

Усі заняття в школі селянської молоді повинні бути поставлені так, щоб сильніші діти весь час допомагали слабшим, щоб усі діти були повністю залучені до роботи, щоб на своїй роботі діти весь час вчилися діяти спільно, розподіляючи між собою роботу, діючи за загальним планом. Необхідно, щоб школа селянської молоді виховала в дітях розуміння того, що наша Радянська держава ще бідна, що вона не може відкрити стільки шкіл, зокрема шкіл селянської молоді, скільки потрібно, щоб обслужити всіх бажуючих; що діти, які потрапили до школи селянської молоді, виховуються в цій школі не для того, щоб тільки своє господарство упорядкувати, а для того, щоб стати закваскою нової культури, нової громадськості, щоб стати прикладом, щоб показом навчати інших, як треба спільно господарювати, як треба до всього підходити з точки зору загального інтересу. Школа селянської молоді повинна давати учневі не тільки ясний погляд на речі, не тільки знання, не тільки умілі руки — вона повинна виховувати в учневі міцну волю діяти в усьому спільно, для загального добра, повинна дати уміння залучати до спільної праці якомога більше людей, допомагати спільну працю налагоджувати.

Багато, дуже багато може зробити ШСМ, і допомогати їй треба в її важливій роботі.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ШСМ

(ДОПОВІДЬ НА I ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ШСМ)

Для того щоб правильно визначити, в якому напрямі вести суспільно-політичну роботу, як до неї правильно підійти, треба насамперед усвідомити, яку мету ставить перед собою школа селянської молоді.

Які ж завдання повинна ставити перед собою школа селянської молоді?

Звичайно, перше завдання — і це завдання школа селянської молоді скрізь усвідомлює — це застосовувати науку до практики, використати науку для того, щоб поліпшити господарство. Крім цього завдання, є ще й інше завдання у шкіл селянської молоді — те завдання, яке диктується сучасним моментом. Школа селянської молоді повинна підготувати культурних кооператорів.

Якщо ми хочемо зрозуміти, яку роль у нас повинна відігравати в школі селянської молоді кооперація, то ми повинні простежити, як це питання ставилося в різний час.

Питання про кооперацію на всю широчінь поставив уже Фрідріх Енгельс ще в 1894 р. у статті, надрукованій у німецькому журналі «Новий час», де він говорив про селянське питання у Франції та в Німеччині¹. В цій статті Енгельс показав, що єдиний шлях до соціалізму для дрібного виробника — це шлях кооперації. Я дозволю собі навести кілька цитат з цієї статті, щоб показати, що це загальна марксистська точка зору.

---

¹ Вказана стаття Ф. Енгельса називається «Селянське питання у Франції та Німеччині». — *Ред.*

Ось що писав Енгельс: «...очевидно, що, коли ми оволодіємо державною владою, нам не можна буде й думати про те, щоб насильствено експропріювати дрібних селян (однаково, з компенсацією чи без неї), як це ми змушені будемо зробити з великими землевласниками. Наше завдання щодо дрібних селян полягає насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво і приватне володіння перевести в товариське, але не насильственным шляхом, а за допомогою прикладу і пропонування громадської допомоги для цієї мети»¹.

Таким чином, питання про необхідність об'єднання дрібних виробників, об'єднання дрібного господарства і перетворення його в громадське велике господарство — це питання було поставлене на весь зріст Енгельсом.

Далі він пише: «...і це забезпечить в той же час центральній суспільній владі необхідний вплив, щоб поступово перевести селянське товариство у вищу форму і зрівняти права і обов'язки як товариства в цілому, так і його окремих членів з правами і обов'язками інших частин усього колективу»².

Далі Енгельс говорив про значення великого сільського господарства. Ця енгельсівська постановка питання, звичайно, добре відома всім марксистам. Стаття Енгельса видана була російською мовою вперше в 1905 р. До 1905 р. друкувати такі книжки в Росії не можна було. В 1905 р. вона з'явилася в пресі і з'явилася з передмовою Плеханова, який писав, що Енгельс ставить правильно питання: єдиний шлях підвести селянство до соціалізму — це товариство, кооперування, але, говорить він, треба пам'ятати, що для цього слід спочатку взяти владу до своїх рук. У своїй статті Енгельс говорить про органи, які будуть у наших руках, в досить загальній формі. Тепер є такий орган — Радянська влада, але тоді, коли писав Енгельс, в жодній країні не було такого органу. Отже, Енгельс говорив про те, що буде, а Плеханов особливо підкреслив, що це може бути тільки тоді, коли влада буде в руках робітничого класу. Це надзвичайно важлива постановка питання, яку цілком поділяв т. Ленін.

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, Держполіт-видав УРСР, 1953, стор. 378.

² Там же, стор. 379.

Звичайно, в Росії в 1905 р. мова йшла насамперед про те, щоб повалити царську владу,— так це ставив і Володимир Ілліч. У той час питання про кооперування селянства ще не було висунуте з достатньою силою, на черзі було інше, надзвичайно важливе завдання — повалення самодержавства, було інше важливе завдання — забрати землю в поміщиків, конфіскувати землю, конфіскувати великі володіння, перевести їх у суспільну власність. Так тривало до 1917 р. У Жовтні, коли було вирішене питання про конфіскацію поміщицької землі, коли було повалено самодержавство, тоді питання про те, як привести дрібне господарство до соціалізму, стало гостріше. І ось ми бачимо, що в 1918 р. в питанні про кооперацію Володимир Ілліч говорив, що нам дорікають за угодовство, за те, що ми хочемо з'єднатися з дрібними власниками, але треба ж зрозуміти, що це зовсім інше. Одне ставлення до великої власності, великого землеволодіння, інше ставлення до дрібної власності, проти якої не повинно бути ніякого насильства, а ми повинні повести дрібного власника поступово, шляхом переконання, шляхом прикладу по шляху кооперації.

До цього питання про кооперацію часто повертався Володимир Ілліч. Поки йшла громадянська війна, вона диктувала нам методи воєнного комунізму, і не доводилося приділяти часу питанню про кооперування — треба було впоратися із захистом країни, тут було не до цього. Коли вдалося трохи впоратися із зовнішнім і внутрішнім ворогом, здобути перемогу на внутрішньому фронті, тоді постало питання про інший метод — від воєнного комунізму ми перейшли до непу, і ось тепер уже постало на весь зріст питання про кооперування селянства. Стаття, яку писав Володимир Ілліч про продподаток, саме й була присвячена питанню кооперування дрібного селянського господарства, і в освітленні цього питання Володимир Ілліч цілком стояв на енгельсівській точці зору. Він говорив, що ми тепер владу завоювали, тепер влада в руках трудящих, отже, з допомогою цієї влади можна всілякими способами — наданням кредиту, рядом заходів — повести селян шляхом кооперування.

Володимир Ілліч писав про те, що приватні інтереси, приватну зацікавленість селян треба вміти пов'язати з кооперацією. Він говорив про те, що тільки словами,

агітацією, пропагандою селянина не переконаєш, треба поставити справу так, щоб селянин бачив вигоду від кооперації, бачив вигоду від об'єднання. Остання стаття Володимира Ілліча «Про кооперацію» ще більше підкреслює значення кооперування, об'єднання, колективної праці, товариської взаємодопомоги, але разом з тим вказує і на необхідність культурного піднесення селянства. Ось як стоїть тепер питання. Ми переживаємо момент, коли громадянська війна закінчена, коли з тяжкого становища ми починаємо вилазити, коли селяни вибилися з розрухи; в таких умовах питання кооперування набуває виняткового значення.

І ось, коли ми говоримо про завдання, які стоять перед школою селянської молоді, то ми повинні сказати, що поряд із завданням піднесення господарства — уміння пристосовувати дані науки до обробітку землі — стоїть інше — виховати кооператора, громадського працівника, такого молодого селянина чи селянку, які б усвідомили все значення кооперації. Це питання надзвичайно важливе, і це питання визначає, як повинно бути поставлене все суспільно-політичне виховання. Насамперед необхідно, щоб діти в школі селянської молоді ясно усвідомили різницю між капіталістичним ладом і між ладом радянським, між тими методами, які поширені в капіталістичних країнах, і тими методами, які ми ставимо і проводимо в Радянській країні. При капіталістичному ладі ми бачимо конкуренцію між окремими дрібними господарствами: перемаже той, хто сильніший, і зростання господарства йде шляхом знищення слабших. У Радянській країні шляхам конкуренції, шляхам придушення сильними слабких протиставляється інший шлях — шлях товариського об'єднання, шлях товариської спільної праці, об'єднання господарських зусиль. Капіталістичній конкуренції ми протиставляємо кооперування — ось це необхідно зрозуміти кожному учневі школи селянської молоді і ясно уявити собі. Ми бачимо в капіталістичному суспільстві боротьбу різних класів, зіткнення інтересів, ми протиставляємо цій боротьбі в розрізі трудящих мас — робітничого класу та селянства — союз усіх трудящих, найтіснішу змичку між робітничим класом і селянством, тобто їх об'єднання, кооперування між собою. В капіталістичному суспільстві ми бачимо конкурен-

цію між великим виробництвом і дрібним виробництвом; велике виробництво підточує, руйнує дрібне виробництво. Ми хочемо йти іншим шляхом — шляхом співробітництва великого радянського виробництва з дрібним, хочемо поставити перед великим виробництвом завдання — поступово підтягти до себе дрібне виробництво шляхом піднесення його техніки, його раціоналізації; принципові конкуренції протиставляється принцип кооперування.

Йдемо далі. Якщо ми візьмемо все господарство країни в цілому, то побачимо, що в капіталістичному ладі йде шалена конкуренція між окремими капіталістами. Ми в радянському ладі протиставляємо цьому хаосові, цій конкуренції плановість, планомірне співробітництво — кооперування. Як підходимо ми до питання міжнародного? Капіталізм підходить так: сильніша країна душить слабшу; ми бачимо, що імперіалізм полягає в тому, щоб поділити світ, через це спалахують світові війни: хто захопить більший шматок світу. Ми протиставляємо цій міжнародній політиці іншу — ми протиставляємо їй братерство народів, і в нашому Союзі Радянських Соціалістичних Республік ми даємо зразок співробітництва різних національностей, братерської їх взаємодопомоги. Хочемо розширити цей братерський союз. Питання братерства народів висунуте саме комуністами. Ось два методи, два різних підходи, і треба, щоб кожен учень, кожна учениця школи селянської молоді ясно усвідомили ці два шляхи. Треба, щоб усвідомлювали вони ясно й інше — те, що за капіталістичного ладу дрібному господарству кінець: або його велике господарство задушить, або якщо воно залишить його існувати, то так облупає його всілякими зобов'язаннями, що дрібне господарство буде приречене на найжалюгідніше існування. Я не знаю, чи перевиданий Держвидавком чудовий роман Поленця «Селянин». Цей роман яскраво показує, як у капіталістичній країні, в Німеччині, за допомогою кредиту, за допомогою банків заплутується селянин у таку сітку, яка його душить і так вимотує всі сили, що йому залишається зробити тільки те, що зробив старий селянин в романі Поленця, тобто надіти на шию петлю. І кожному дрібному селянинові треба зрозуміти, що капіталістичний шлях — шлях загибелі для нього, а шлях соціалістичний — це шлях об'єднання, де поступово ство-

рюються форми плановості, форми спільного співробітництва.

Останнім часом, хоч і не такою мірою, якою б нам хотілося, ми починаємо на цей шлях кооперування ставати. Ми вже знаємо випадки, коли село запрошує агрономів, щоб виробити спільний план господарювання, випадки купівлі всякого роду машин і цілий ряд інших заходів, які йдуть у напрямі кооперування.

Друге, що тепер для нас ясно,— це те, що наше селянство, наше дрібне господарство оправилося трохи і прагне до піднесення техніки. Тепер, якщо запитаєте селянську молодь, чого б вона хотіла навчатися, звичайно дістанете таку відповідь: «Хотів би вчитися майстерства, ремесла». В Московській губернії, в одному нашому опорному селищі, ми провели опитування через анкети і дістали однотайну відповідь: «Хочу вчитися майстерства». З листів із села видно, що село жваво цікавиться зараз технікою. Часто пишуть: «Надішліть, будь ласка, книжку з техніки». Попит на такі книги великий. Тепер селянське господарство впирається в нестачу ремісничих умінь і в нестачу технічного устаткування. Щодо цього, мені здається, до програм школи селянської молоді, поки що, може, у вигляді спроби, треба вносити навчання ремесла.

Потяг селянина до техніки полегшує йому розуміння, що його господарство тісно пов'язане з промисловістю і що економічно сільське господарство повинно бути найтісніше спаяне з промисловістю. Він уже й сам усвідомлює це. А цей тісний зв'язок сільського господарства з промисловістю і є економічною основою змички між робітничим класом і селянством.

Необхідно й інше — щоб у школі селянської молоді кожен з учнів усвідомив те, що Радянська влада — це така влада, яка найбільше і найкраще може сприяти кооперуванню, може сприяти об'єднанню всіх сил: співробітництву, взаємодопомозі. Для того щоб це усвідомити, необхідно, щоб кожен учень школи селянської молоді ясно розумів, чим же наша Радянська влада відрізняється від будь-якої буржуазної республіки, в чому суть буржуазної республіки і в чому суть Радянської влади. Необхідно показати, як дедалі глибше проводиться з кожним роком залучення мас до керівництва країною,

дедалі більше здійснюється через Радянську владу, через участь у ній робітників та селян змичка між ними. Треба ясно показати учням школи селянської молоді, що Радянська влада зацікавлена цим шляхом, шляхом кооперування, на протилежність всякій буржуазній владі, зацікавленій у тому, щоб цьому шляху перешкодити, а дати висунутися великому капіталістові, великому земле-власникові. Питання про з'ясування суті Радянської влади — одне з найважливіших питань, і на ньому необхідно детально спинитися. І потім, звичайно, треба, щоб учень школи селянської молоді розумів, яке місце займає наш Союз Радянських Соціалістичних Республік у світовому господарстві і як він зацікавлений в тому, щоб і це світове господарство стало на шлях планомірного розвитку всіх сил...

Ось що, власне, важливо пояснити дітям у школі селянської молоді.

Скажу ще два слова про те, як треба роз'яснювати. Треба говорити не абстрактно, не формулами якимись малозрозумілими, а важливо брати факти з навколишнього життя і на основі цих фактів підводити дітей до розуміння більш загальних питань. Часто в нас доводиться спостерігати такий підхід, що діти говорять дуже гучні слова, а розшифрувати їх не можуть, поглибити їх не в змозі. До розуміння всіх питань треба підводити дітей через конкретні факти, пов'язуючи їх з великими ідеями боротьби трудящих за соціалізм.

Як розпочався робітничий рух? Почалося з агітації. Як проводилась агітація? Як її вів Володимир Ілліч і його найближчі товариші в Пітері? Там справа починалася з окропу, з вентиляції, з того, що вчасно не виплачували заробітної плати, з конкретних фактів, які надзвичайно хвилювали робітників. Слід знати, що в той час, в 1895 р., ніяких організацій робітничого класу не було, мало було робітників, які могли тоді свідомо ставитися до дійсності, і таких робітників було небагато; їх знали ті, хто працював серед них, і їх знала до єдиного поліція — всіх можна було перелічити, хто хоч трохи розбирався в тому, що відбувалося. І якщо ми подивимось, як зростали партія і свідомість робітничого класу, подивимось, як робітники завойовували собі владу, то ми побачимо, що шлях був від найближчих потреб до

розуміння загальних завдань робітничого класу, життя диктувало, що це був правильний шлях. Таким шляхом ішли в боротьбі з капіталізмом, таким шляхом повинні йти в будівництві нового життя; і тому школа селянської молоді повинна вміти використати навколишнє життя, повинна уважно придивлятися до цього життя і в ньому знаходити шлях до того, як краще перебудувати навколишнє життя і влаштувати його інакше, повести по іншому шляху, як змінити уклад життя, як повести село до соціалізму. Треба навчитися уважно розбиратися в навколишньому житті, навчитися кооперувати селянство, навчитися працювати колективно, ставити загальні завдання — це велика робота; школа селянської молоді повинна перетворитися в підйому нової кооперованої культури.

У школах селянської молоді треба не тільки давати дітям розуміння шляхів до соціалізму, потрібно навчити дітей самих працювати, навчити кооперування, навчити працювати, допомагаючи один одному, об'єднано, за планом. Всього цього разом з учнями повинні навчатися і вчителі, оскільки ця справа нова, треба спільно прокласти нові шляхи, не вивірені ще шляхи.

У нас часто буває так: є здібні учні, які потрапили в таке становище, що вище інших дітей, але вони не цікавляться тим, що інші діти знають, не допомагають тим, що менше знають, ці питання не обговорюються дітьми. В школі часто панує стара звичка: кожен за себе. Треба поставити школу селянської молоді так, щоб діти з перших кроків училися працювати спільно, працювати об'єднано; потрібна практика, і звідси, зрозуміло, впливає, що школа селянської молоді тісно пов'язана із сільським господарством; необхідно, щоб діти вчилися ставити собі цілі, зважувати, наскільки ці цілі здійсненні, розподіляти між собою працю, досягати спільно загальних наслідків. Це питання надзвичайно важливе. Треба сказати, що в селі особливо важко проводити цю лінію, оскільки тут інші звички, інше виховання: «кожний за себе, а бог за всіх»; ось цю психологію слід подолати і не лише подолати, доводячи, що так не слід говорити, а треба на практиці показати, як підходити до справи по-іншому. Коли Володимир Ілліч виступав на з'їзді комсомолу (на III Всеросійському з'їзді), він підкреслював, що необ-

хідно, щоб діти ставили собі трудові цілі, хоча б дрібні, і спільно ці цілі вирішували, що саме це — справа надзвичайної ваги. Необхідно і в навчанні, і в праці вчитися працювати колективно. Тепер здебільшого буває так: кожна школа хоче товар лицем показати і тому показує насамперед роботу свого активу, верхівки. У нас верхівка виступає всюди, робить доповіді і всюди виблискує, а решта дітей до роботи не залучена. Це неправильно. Справа не в доповідях і не в показній роботі, а справа в тому, щоб усі діти були залучені до колективної роботи. Якщо ми ставимо собі за мету виховати свідомого громадського працівника-кооператора, то в нас і методи повинні бути такими, які б саме так виховували. В житті школи важливе значення має правильне налагодження ідалень, гуртожитків, і треба, щоб самі діти вміли цю сторону життя налагоджувати. А потім величезне значення має й те питання, про яке тепер так багато говорять усі педагоги,— це суспільно корисна робота. Але треба сказати, що суспільно корисною роботою, яку проводить школа селянської молоді, повинна бути не всяка громадська робота, а та робота, яка тісно пов'язана з кооперацією. Яка це робота? Безпосереднє кооперування в його різних видах.

Потім повинна бути робота культурна, тому що без культурної роботи немає вміння врахувати потреби господарства, врахувати наслідки праці; без загального вміння розібратися в газеті, в книжці важко вести громадську кооперативну роботу. Тому культурна робота також є частиною суспільно необхідної роботи. Іншою її частиною, іншим її крилом є радянська робота. Важливі не тільки вибори до Рад, важливо не тільки те, щоб до Рад потрапляли потрібні люди. Важливо, як вони в Раді працюють, важливий контроль над їх працею, допомога їм у роботі. І треба, щоб молодь стежила за роботою сільрад, допомагала б у цій роботі.

І, нарешті, надзвичайно важливе питання — це питання про безпосереднє вивчення кооперації, всіх її видів: кооперації споживчої, сільськогосподарської, яка особливо велике значення має для села, кооперації промислової, кредитної. І тут важливо, щоб діти навчилися бути активними кооператорами. Володимир Ілліч писав, що має значення та кооперація, в якій справжня маса населення

бере справжню участь. Це значить, що кооперація повинна бути «не купецькою крамничкою», а справді організацією, яка перебувала б у тісному зв'язку з усім населенням, щоб населення могло сказати про свої потреби, про ті продукти, які необхідні для нього в кооперації, про те, як воно хоче, щоб справа була організована, як йому зручніше, як більш підходить для нього. Треба, щоб населення уміло контролювати кооперацію в процесі роботи. Коли говориш про кооперацію, селяни кажуть: «Так, звичайно, тільки в нас усе розвалюється діло, крадуть». Я завжди на це відповідаю: «А чому це? Тому, що не вмієте контролювати: не так, що прийде звідкілясь контролер і виявить, що вкрадено стільки-то і стільки-то, а в процесі роботи потрібно налагодити повсякденний контроль з боку крамничної комісії або будь-якої іншої організації; важливо, щоб селяни вміли поставлену людину контролювати, чи правильно вона веде справу, і вчасно попередити промахи й крадіжку. І людина, яка буде відчувати себе під таким контролем, остережеться, і робота піде інакше».

І ось учні школи селянської молоді повинні бути настільки підготовлені, щоб вони вміли не тільки піти покричати та погаласувати, а треба, щоб вони вміли все підрахувати, обчислити, перевірити і інших цього навчити. Якщо так буде проведено навчання в школі селянської молоді, то ми повинні сказати, що такі школи селянської молоді не тільки даватимуть умілих господарів, а даватимуть таких людей, які будуть «сіллю землі» на селі, які допоможуть селу піти по шляху кооперування, до якого кликав у свій час Енгельс і про який так багато писав і говорив останнім часом Володимир Ілліч.

Дозвольте, товариші, побажати вам спільними зусиллями створити такі школи селянської молоді.

ПРОГРАМИ ДВР ДЛЯ ШКІЛ І СТУПЕНЯ

Програми ДВР для шкіл I ступеня орієнтуються на ознайомлення учня з навколишнім життям. Ці програми розраховані на те, щоб виховати дитину в дусі колективізму і солідарності,— а це є те, що потрібно радянській соціалістичній школі.

Програми ДВР ввійшли в побут. Про них говорить скрізь і всюди приїжджий з села селянин, про них з запалом сперечається натовп, що випадково зібрався біля храму Христа-спасителя. Погані вони чи хороші?

З приводу цього немає твердо встановленої комуністичної думки. Дуже часто від відповідального комуніста можна почути відгук: «Треба вчити читати та писати, а не вигадувати різні там дурниці, різні комплекси та інші кунштюки». Але коли запитаєш, чи бачив, чи читав він ці програми, він скаже, що не бачив і не читав, а знає, що його дочці ось уже 8 років, а вона ще зовсім погано читає. Так. А якби такий комуніст узяв програми, то побачив би, що там ідеться про дуже елементарні речі: про пори року, про навколишню природу, про воду, повітря, сонячне тепло та світло, про властивості ґрунту, про явища природи, які щодня бачимо, про будову та життя людського тіла, про охорону здоров'я. Йдеться в програмах про працю батька і матері, про працю навколишніх, про працю селян і працю робітників, про поля і фабрики. Йдеться в них про шляхи сполучення, про пошту і телеграф, про місто і село, про обмін товарами, про кооператив, про Ради, про комітет селянської взає-

модопомоги, про революційні свята. Діти старші (11—12 років), вивчаючи свій край і Республіку Рад, дізнаються про її господарство, про Радянську владу, дізнаються про інші країни.

Чи є тут що незрозуміле для дітей, що-небудь таке, що їм не треба знати? Це не схоже на старі програми, безперечно. Один із старих педагогів, який мав колосальний вплив на всю російську педагогіку, К. Д. Ушинський, встановив, що при початковому навчанні необхідно орієнтуватися на навколишнє життя, що треба рідну мову, граматику, арифметику вивчати на конкретному навколишньому матеріалі. Цю педагогічну істину знав кожний старий учитель. Програми ДВР ведуть свій початок від Ушинського. Але вони колосально відрізняються від навчання з дітьми за Ушинським.

Не в тому різниця, що Ушинський вважав, що діти повинні вчитися читати, писати та лічити, а програми ДВР грамоту відкидають. Це — суцільний наклеп. Кожен учитель, обізнаний з методом Ушинського, що так міцно встановився в російській педагогіці, чудово розуміє, як потрібно навчання читання, письма та арифметики пов'язувати з вивченням конкретної дійсності. Всі крики про навички, про те, що потрібні не програми ДВР, а навички, повертають нас до давно минулих часів, до часів не дореволюційної навіть, а дореформеної школи.

Але різниця між програмами часів Ушинського і програмами ДВР колосальна. Тоді навчали закону божого, слов'янського читання — тепер не навчають. У тодішніх книжках на кожному кроці повторювались поради: «Помолившись, за книжку, діти! Бог лінуватись не велить!» — тепер таких порад не дають. Тоді говорили про душу, що відлітає від тіла. Тепер про це не говорять. Тоді говорили про Володимира Мономаха і хрещення Русі. Тепер говорять про Володимира Леніна і про Жовтневу революцію. Тоді не було ні Рад, ні кооперативів — були церкви, царі та поміщики. Тоді не було будівництва нового, кипучого життя.

Метод Ушинського ми взяли, а зміст у нас новий. Що ж вийшло? Наведу лист однієї вчительки, надісланий мені до відома «Учительской газетой». Цей лист цікавий тим, що він написаний старою вчителькою, яка добре знає метод Ушинського. Ось що вона пише:

«Я працюю в сільській школі 43 роки. Свою справу і дітей люблю, але відсутність життя на уроках в колишній школі для мене завжди була важкою. Не дивно тому, що я дуже зацікавилась програмами ДВР. Ціле літо 1924 р. я розбиралася в них. Восени розпочала навчання за новими програмами з першим відділенням. І що ж? З перших уроків я побачила, що у викладання ввійшло життя. Часто уроки проходять так жваво, зв'язно і гармонійно, що непомітно, як минає час. Наслідки очевидні. Ніколи в першому і в другому відділеннях у мене не було таких розвинених і жвавих дітей. В колишній школі мене засмучувало таке явище: прийдуть діти жваві, допитливі. Минає два місяці — жвавість зникає. А в новій школі другий рік діти залишаються такими жвавими, як прийшли. А як у них розвивається спостережливість? Чого в старій школі не міг сказати про навколишнє життя учень старшого відділення, в новій легко розбирається учень молодшого відділення. Але ж у мене немає під руками потрібних підручників. Також немає потрібних навчальних посібників. А якби були книги, і посібники, і одно відділення на руках? Звичайно, наслідки швидко були б ще кращими».

Але, можливо, це одна така вчителька-дивачка знайшлася? На вчительському з'їзді я чула від десятків учителів похвали програм ДВР і розповіді про їх проведення в житті.

Я знаю, є багато нарікань на програми ДВР. Важкими вони здаються для вчителів, які не мають педагогічної підготовки. Важкими тому особливо, що частенько немає підручників, паперу та олівців, немає дитячих книжок, і на вчителя навалюється завдання, яке ніколи раніше не лежало на ньому, — вчити читати без книжки, писати без паперу і т. д. Важкі умови, в яких перебуває наша школа, зрозуміло, утруднюють і проведення програм ДВР.

Тепер загалом учитель став радянським, але в столицях серед кваліфікованих учителів іноді можна почути — правда, не часто — і такі розмови: «Можна дітям розповідати про похорони Леніна, вчити їх співати «Інтернаціонал», але не слід говорити їм про те, що до революції були поміщики і капіталісти, які експлуатували робітників та селян, — мовляв, ці поняття для сучасної дитини

чужі». Такі вчителі також не задоволені програмами ДВР. Проте, повторюю, таких небагато.

Цікаве ставлення до програм ДВР іноземців. Недавно ці програми були перекладені на французьку мову. Ось що пише про них центральний орган бельгійських учителів-соціалістів «Іскра» («L'Etincelle»). Розібравши програми, вона підводить підсумки: «Програми Республіки Рад надають школі революційного і політичного характеру: в цій своїй частині їх треба, не вагаючись, відхилити, оскільки вони порушують і отруюють шкільну атмосферу. У своїй педагогічній частині, навпаки, ця програма цінна. Звичайно, формулювання часто невизначені і заплутані — це робить текст не досить чітким і точним. Проте слід визнати, що програма побудована на солідній психологічній основі: вона ставить перед вихователем завдання збудити й розвинути інтерес дитини до навколишнього життя; розвинути в учня навички до самостійного дослідження; виховати його для колективізму й солідарності. Крім того, в цих місцях є дуже цікаві методичні підходи до вивчення рідної мови, арифметики, природознавства. Загалом — це документ, який треба вивчати, тому що завжди корисно порівнювати свої погляди з іншими, навіть коли ці останні діаметрально протилежні нашим».

Отже, вчителі-соціалісти, які хитаються між Паризьким інтернаціоналом учителів і Амстердамом, вважають програми ДВР хорошими з точки зору методичної, але лають їх за їхній революційний дух. Це велика похвала.

Минулого року до нас приїздило багато іноземних учителів — і комуністів, і соціал-демократів, і несоціалістів. Ставлення було різне, але всі відзначали революційний дух нашої школи, її тісний зв'язок з життям, великі методичні досягнення, чудові стосунки між педагогами і дітьми; усіх вражали наші жваві, розвинені діти. В іноземній педагогічній пресі — німецькій, американській — даються оцінки нашій школі. Самі ми більше схильні бачити її хиби, ніж досягнення. Але було б помилкою, якби ми через дерева та прогледіли ліс і в гонитві за простотою перетворили б нашу школу на стару школу учоби, вихолостивши з неї її революційний зміст, викинувши за борт всі її методичні досягнення.

ПРО ПІДРУЧНИК І ДИТЯЧУ КНИГУ ДЛЯ І СТУПЕНЯ

(ПРОМОВА НА І ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІ В ПИТАННІ НАВЧАЛЬНОЇ ТА ДИТЯЧОЇ КНИГИ)

Товариші, спершу робота над школою полягала головним чином у руйнуванні старої системи. Руйнування проводилось як в напрямі програм старого змісту, так і в напрямі підручника. Ви пам'ятаєте, як зразу після революції ставилось це питання. Тоді говорили: треба за борт цілком викинути старий підхід, старий зміст і старі підручники; тоді один час і досить сильно проводилась ідея, що в школі треба навчати без підручника. Зрозуміло, старий підручник з його змістом, з його методами в новій школі, в радянській школі, став неможливим. Якщо ми візьмемо період, який іде за «руйнівним», то побачимо, що вся увага була спрямована на визначення змісту викладання — на програми. Але мені здається, що вже вчительський з'їзд показав, що програми ДВР в основі своїй визнані вчительством.

Подальша робота над програмами повинна дати лише спрощену, більш пристосовану, кращу методичну розробку їх, але сам зміст їх, оскільки ми говоримо про школу І ступеня, вже визначився, по-моєму, цілком на час Всесоюзного учительського з'їзду. Тепер питання стоїть про те, як цей новий зміст найдоцільніше, найекономніше, найпростіше проводити в життя. Ось у цьому відношенні треба, звичайно, всіляко і підкреслити величезне значення підручника.

Тепер уже зовсім немає представників тієї думки, що підручник не потрібен. Особливо потрібен підручник для масової школи. Американці цілком правильно говорять,

що підручник, по суті, визначає собою і зміст викладання, і метод викладання. Поки не був визначений зміст викладання, до того часу неминуче наш підручник являв собою щось розпливчате. Тепер, коли є програми ДВР, можна говорити про певний підручник з певним змістом. В основному і методи роботи, які уже достатньо визначилися, можуть бути проведені в підручнику. Коли буде створено такий підручник, який і щодо змісту, і щодо методів буде відповідати цілком тому, до чого ми прагнемо, такий підручник зробить, безперечно, величезну послугу масовому вчителю.

Треба уявити собі ті умови, в яких працює вчитель масової школи. Якщо працювати без підручника, то потрібно таку велику роботу виконувати щоденно, для якої вчитель не має часу. Для того щоб учитель міг замінити собою підручник, необхідно щоб він мав і широку загальну і методичну освіту. Треба, щоб у вчителя були підруками всілякого роду довідники, література.

Коли ми подивимось на те, що тепер являє собою наша масова школа, ми повинні, звичайно, сказати, що не можна покладати на вчителя завдання щоденно самостійно розробляти до кінця і зміст, і методичні підходи. Все це для вчителя зовсім непосильне з цілого ряду причин. Обстеження інспектури і поїздки окремих товаришів встановлюють тепер ті величезні труднощі в методичному відношенні, яких зазнає масовий вчитель. Тепер, звичайно, цілком можна говорити про те, що вчитель став радянським учителем, але разом з тим доводиться сказати, що методично він слабо підкований і йому потрібна серйозна методична допомога.

Не можна на методично слабо підкованого вчителя покладати важкі завдання. Треба йому допомогти. Одна з форм допомоги — це створення такого підручника, який би змістом своїм і своїм методичним підходом відповідав би тому, що тепер ми вважаємо потрібним дати і щодо змісту, і щодо методики. Такий правильно побудований підручник, крім того, має ще й те значення, що він працю вчителя буде поглиблювати і поширювати. Підручник необхідний і для учня. У школі I ступеня ми можемо, звичайно, дати дитині дуже обмежену кількість знань, ми можемо дати їй лише загальну насагу, а далі для величезної маси молоді основним шляхом

буде шлях самоосвіти. Ми повинні в дитини в школі І ступеня виробити вміння працювати над своєю самоосвітою, вміння працювати з книжкою, і першим підходом до цього вміння є правильно побудований підручник. Якщо ми порівняємо нашу школу з американською, то нам кидається у вічі, наскільки в американській школі звертається увага на те, щоб виробити вміння самостійно читати, самостійно розробляти прочитаний матеріал. Ми повинні на це також звернути велику увагу і з перших кроків учти дитину користуватися книжкою. На такому підході і повинен будуватися підручник.

Якщо ми подивимось на наш сучасний підручник, ми побачимо, що у нас ще дуже багато в цьому підручнику пережитків. На ньому ще лежить печать дослідних шкіл — краще поставлених шкіл. Часто зміст цих підручників дуже цікавий, але вони вимагають дуже великої праці, додаткової праці з учителем. Якщо ми глянемо на роботу масових шкіл, ми повинні сказати, що вчитель може давати лише загальний підхід, і тому наш підручник повинен бути написаний значно простіше, бути ближчим до дитини, зрозумілішим для неї. Зміст не повинен звужуватись, але форма повинна бути доступнішою, бо форма така, що вона для дитини без додаткового пояснення недоступна. На цей бік справи слід звертати серйозну увагу. Мені довелося чути побоювання, якби це не стало зниженням вимог до підручника. Цього я не думаю, на мою думку, це буде не зниження, а підвищення якості підручника.

Підручник потрібен ще й для того, щоб учень міг запам'ятати ряд фактів, міг завжди поновити їх у пам'яті. Якщо ми проти зубрячки, безглузлого засвоєння незрозумілого матеріалу, то разом з тим ми повинні сказати, що освіта не може не ґрунтуватися на запам'ятовуванні певних фактів, що це запам'ятовування полегшує дальшу роботу. І ось, коли ми подивимось на наших дітей, то дуже часто можна бачити таку історію: діти про все можуть говорити, про все чули, але основних фактів не знають. В цьому відношенні підручники можуть допомогти. Є такі факти, які, звичайно, потрібно кожній людині знати, запам'ятати. Без знання їх важко продовжувати подальшу самоосвіту. Треба з великою обережністю підходити до того, щоб необхідне запам'ятовування по-

трібних фактів не переросло в старі форми учоби, коли підручник просто заучувався напам'ять.

Як у нас ішла справа з підручниками? Спершу довелося переробляти і пристосовувати старі підручники. Це було зовсім необхідно, хоча спочатку й було кинуте гасло: «Треба обходитись без підручника». Але життя дуже скоро показало, що цим шляхом іти не можна. Написати нові підручники, коли не було ще певного змісту викладання, було надзвичайно важко, і тому перша робота, яка проходила над підручниками, полягала в тому, що старі підручники пристосовували до радянської дійсності. Багато анекдотів є з цього приводу, як старі підручники пристосовували до нових умов, як замінювали у вірші Некрасова слова «по своїй і божій волі» словами «по своїй мужицькій волі» і т. д. Але коли ми подивимось на перероблені підручники, то побачимо, що у виправленому вигляді вони в більшості своїй мало задовольняли вимоги школи. Звичайно, це було значно краще, ніж відсутність усяких підручників, тому що без підручників, без дитячої книжки, без усякого матеріалу для читання неможливо набути навичок простої грамотності. Навіть найпростіша книжка для читання — це крок вперед проти школи, в якій немає підручників, тому що без матеріалу для читання, ясно, неможливо навчитися читати. Це само собою зрозуміло. Виправлені старі підручники були першою затичкою.

Але далі постало питання про створення справжнього підручника з новим змістом, правильно методично побудованого. Уже в 1924 р. комісія, яка працювала над підручниками, висунула новий план книги. Комісія говорила, що книжка — шкільний підручник — повинна бути не тільки книжкою для читання, що складається з оповідань і віршів, але що вона повинна бути в той же час книжкою для роботи. Але до цього часу цей тип книжки погано здійснюється.

Я хотіла б трохи спинитись на підручниках для I ступеня.

Треба сказати про програми ДВР, що для I ступеня вони значно більше відкристалізувались, вони там значно чіткіші, ніж у II ступені, де потрібна ще велика додаткова робота. Ця додаткова робота повинна бути ще досить великою, і тому природно, що значно більше зроблено в

галузі підручників для I ступеня, ніж для другого. Я гадаю, що на даній конференції ми будемо говорити і про підручник для I ступеня, і для II ступеня, але природно, що більше ми будемо говорити про підручник для I ступеня, тому що тут у нас є великий досвід.

Підручник уже починає будуватися за темами, за комплексами. Мені хотілося б сказати про те, як, на мою думку, слід розташовувати в підручнику матеріал за комплексом. Спочатку треба було б давати емоціональний матеріал, такий матеріал, який зацікавлював би дітей, зосередив би їх увагу саме на цій темі. Часто, коли переглядаєш матеріал, бачиш, що починається він з ділової статті або з оповідання, яке не зачіпає, не цікавить дітей. Правильно підібрати цей емоціональний матеріал надзвичайно важливо. Тут треба добре знати дитину, добре знати, що її цікавить, що її хвилює. Треба взяти такий матеріал, який справді зосередив би увагу дитини, привернув її увагу до даної теми. Іноді, правда, це може бути не оповідання, не вірші, а яка-небудь цікава робота, яка так хвилює дітей, що після цього їм захочеться виконати додаткову роботу, захочеться прочитати діловий матеріал на цю тему. Але в тій чи іншій формі, мені здається, висвітленню теми цей емоціональний матеріал повинен передувати, і для цього вірші також непогано іноді запам'ятати. Дитина буде їх згадувати, якщо вони її зацікавили, вони будуть викликати в неї певний настрій.

Далі йдуть завдання. Я хотіла б сказати кілька слів з приводу завдань.

В той час, коли я націлилась думати про підручники, до мене потрапила на стіл книжка — українська книжка. Розглядаючи її, я побачила там жахливі завдання. Після маленького оповідання подавалось, здається, біля десяти завдань, причому завдань зовсім не відповідних до можливостей дитини, поданих поза часом і простором: розпитайте бабусь, батьків, тіток, як це буває; обстежте, зарисуйте, складіть діаграми — одне слово, стільки завдань, і таких важких, що й дорослій людині з ними не впоратись.

Ось як, я вважаю, ці завдання повинні будуватися. По-перше, мені здається, не можна десять завдань давати за один раз. Треба давати завдання по одному. Не

треба, щоб за десять справ дитина бралася відразу. Необхідно зважати на її сили, можливості і т. д. В одній із статей, які мені доводилось переглядати, я прочитала докір ленінградському підручникові, що подаються такі завдання, які можна проробити в класі. Я гадаю, що в цьому немає нічого поганого. Я думаю, завдання можна поділити на ті, які можна проробити в класі, які можна проробити тільки з книжкою, в живому куточку природи, тільки з певною колекцією, і, нарешті, завдання, які можна проробити поза школою. Я гадаю, що ці завдання слід розчленувати. Щодо цього, мені здається, межі не проводяться (між завданнями, які можна виконати в школі і які можна виконати поза школою).

Тепер щодо завдань, які виконуються в школі. Мені здається, що тут не можна звисока ставитися до праці, пов'язаної з математикою і з російською мовою. Іноді з художніми творами пов'язується завдання з граматики. Я пригадую випадок з мого дитинства. Як я зненавиділа «Три пальми» тому, що ми розбирали цей вірш граматично. У мене все емоціональне відразу зникло, і я ніяк не могла запам'ятати цього вірша, хоч інші швидко запам'ятала. Недавно мені довелося чути про те, як в одній школі спершу говорили про Леніна, а потім почали «зв'язувати» оповідання про Леніна з граматичними вправами. Таке незграбне виконання і такі завдання можуть тільки зіпсувати справу і привести до того, що емоціональний матеріал буде витіснений до сфери підсвідомого. Треба вміло вибирати завдання. У багатьох школах ці завдання знаходять правильно. Учителі вміють пов'язати виучувані теми з матеріалом і з рідної мови, і з математики. Ця справа вимагає вмілого підходу.

Завданням слід було б також надавати характеру суспільно корисної праці. Недавно я одержала паку дитячих робіт, надісланих мені дітьми з Києва. Діти з своїх класних робіт склали книжку для читання. Вони її старанно переписали, розмалювали, потім вирішили дати її читати батькам і всім бажаючим, беручи за це по 15 копійок. На придбані таким чином гроші вони купили тканини і пошили для безпритульних сорочки. Тут явно видно суспільно корисну працю. Інші діти склали підручник, взявши дані з конкретного життя; вони надіслали прохання цей підручник видати. Я не знаю, чи буде він

виданий, але я бачу, що вони будують свою роботу так, щоб допомогти іншим школам. Це правильно.

Чи треба виділяти окремо вправи для набуття навичок з мови і з математики? Іноді і в самих дітей виникає така потреба. Ще в Л. Толстого у його педагогічних творах розказано, як у його школі в дітей виникла своєрідна епідемія. Раптом усі починають захоплюватися краснописом, іде ціла смуга, коли весь клас зайнятий тим, що все переписують начисто. Потім смуга проходить, починається інша смуга — смуга розв'язування яких-небудь задач і т. д. Мені здається, що таке захоплення впливає з потреби набути певну навичку, і я гадаю, що в сучасній школі бувають такі смуги, коли діти хочуть набути ті чи інші навички, і тут їм треба йти на допомогу. Треба, щоб підручник давав такі вправи.

Щодо завдань для роботи поза школою, то, звичайно, тут треба ретельно враховувати домашню обстановку, побут і умови, в яких дитина живе.

Я хотіла б звернути увагу ще на один бік справи: іноді не слід давати завдань, наслідки яких не будуть ні в якій мірі перевірені колективом учнів чи вчителем — ким-небудь. Важливо, щоб кожне дане завдання і наслідки роботи над ним були перевірені. Ми привчаємо часто дітей до неправильної роботи: діти починають що-небудь робити і не дороблять, не одлікують зробленого — одне слово, розвиваємо в дітях ту звичку, з якою треба боротися і з якою в старших класах буде значно важче боротися, ніж якби ми з самого початку ставили перевірку завдань. Потім, оскільки доводиться спостерігати, як у нас даються завдання в підручнику, слід відзначити, що дуже мало вноситься елементів колективного опрацювання. Правда, даються завдання певній ланці, певній групі, певному колективу, але не дається вказівок, як треба здійснити. Колективізм не в тому, що будуть проробляти три, чотири, сім, десять осіб спільно, а важливо, як будуть працювати. Треба виробляти спільно загальну мету, обмірковувати, що слід зробити для досягнення цієї мети, обмірковувати, як треба розділити між собою працю, щоб цього досягти, чи треба всім робити одне й те саме, чи одним — одне робити, іншим — інше, і як потім цю роботу об'єднати. Ось таких навичок ми дуже мало даємо в наших завданнях.

Потім треба дати емоціональний матеріал. Треба дати ряд завдань, який увів би дітей в цю тему, близько познайомив і зацікавив би їх. А потім дуже важливо давати ще діловий матеріал, який розширював би знання дітей, розширював би їх горизонт. Про це, мені здається, не слід забувати. Ми бачимо, що поки що в нас підручник дуже часто — єдине джерело знання. Учитель, крім того, зайнятий, не може розповісти багато дітям, і треба, щоб підручник доповнював те, про що говорить учитель. Треба, щоб дитина з самого початку привчилася і в книзі бачити джерело знання.

Ось що я хотіла сказати про підручник для I ступеня. Зрозуміло, що цей підручник повинен доповнюватися навчальними посібниками. Звичайно, не старими наочними посібниками, не яким-небудь зображенням лисиці, що висить цілий рік на стіні. Книжки потрібні дітям, книжки з малюнками, ілюстраціями. Справді, школи розташовані часто в такій місцевості, де немає залізниць, де не димить і фабрична труба, де діти і навіть учитель не бачили багатьох речей. Тут малюнки, ілюстрації мають величезне значення, розширюючи уявлення про те, що робиться в країні, в усьому світі. Цей бік не слід забувати. На вчительському з'їзді одна вчителька розповідала, що їй доводиться працювати в селі, де жодна людина не бачила дзеркала. І щодо цього ілюстративний матеріал має величезне значення. Звичайно, треба дати дітям матеріал, з яким вони могли б працювати — пиляти, рубати, будувати і т. д. Цей матеріал має величезне значення, і при колишньому наборі навчальних посібників часто цього матеріалу не давали в достатній кількості. Але я хотіла застерегти від надмірного захоплення цим матеріалом. Поряд з ним треба давати і матеріал ілюстративний, який розширює горизонт дітей.

У міру того як діти починають працювати з книжкою, в них з'являється жадоба до читання. Потреба в дитячій книзі зараз дуже гостра: хочуть читати школярі, хочуть читати піонери. Якщо раніше, на початку піонерруху, піонери нічого не читали, то тепер у них жадоба до читання надзвичайно велика. Розповідали, що в Іваново-Вознесенську одна з бібліотек відмовила трьом тисячам дітей, тому що немає дитячих книг. Звичайно, робота по створенню дитячої книги йде, але мені здається, що ця робота

повинна йти ще інтенсивніше, тому що потреба ця занадто велика. Діти, які навчилися читати, опанувавши матеріал підручника, хочуть читати далі. Є маса дитячих листів, які багато про що говорять. На останньому тижні я одержала два листи. Один хлопчик пише: «Бога ради, швидше надішли книги. У нас було церковне свято, билися навкулачки, повикручували руки». Оці Васильки 13 років уже бачать, яка безглузда бійка навкулачки, що відбувається на селі. Він намалював у листі і селян, які б'ються, і повитуху — все це він хоче витіснити за допомогою книжки.

У дітей жадоба до знань колосальна, а ми недостатньою мірою, мінімальною мірою даємо книжки. Треба сказати, що в нас часто книжка недооцінює розвитку дітей. Саме життя наштовхує дітей на цілий ряд питань, на які старі книжки і дуже часто нові не відповідають. Наші книжки часто розповідають про героїчну боротьбу. Це, звичайно, дуже добре, але це не все те, що дитині треба. Йй хочеться книжки, яка дала б для неї і романтику праці, і романтику техніки; яка б захоплювала її, дала б географічні знання, історичні знання.

На жаль, усіх цих книжок дуже мало. Мені здається, що треба посилити роботу по переробці старих книжок географічного змісту, подорожей, по переробці книг європейської літератури, літератури американської, східної, де можна було б взяти елементи, що цікавлять дітей, викинувши буржуазне висвітлення. Діти, наприклад, дуже люблять Жюль Верна, оповідання про індіців. У цих оповіданнях є багато надзвичайно цікавого, але здебільшого в них вплітаються погляди на індіців і на інші колоніальні народи як на народи, які не мають майбутнього. Написані ці оповідання здебільшого з точки зору англійської буржуазії і третирують індіців як нижчу расу, що існує тільки для експлуатації. Коли діти читають ці книжки, вони, можливо, цього не помічають, але все-таки десь залишається осадок. Переробляючи ці книжки, слід усе це викинути. Це велика робота, розмах роботи повинен бути колосальний. Мені здається, що до роботи над книжкою, над підручником треба залучити якомога більш широкі верстви працівників. У нас іде робота над залученням учительства, вчительських колективів. Пророблена робота, можливо, і недосконала — її

треба доповнити, переробити, але в самій цій роботі втілена надзвичайно цінна ідея.

Нещодавно мені довелося переглядати роботу «Дитяча шкільна енциклопедія». У нас була дитяча енциклопедія, але дитячої шкільної енциклопедії, до того ж побудованої за комплексним методом, яка полегшує дитині орієнтування в матеріалах, не було. Сама ідея ця надзвичайно цікава. Вона не здійснена тільки тому, що була дуже важкою для однієї людини. Але не можна, щоб тільки через це ця ідея була закинута. Треба, щоб кожна така ідея підхоплювалась, треба, щоб комісія за допомогою ініціатора і за допомогою цілого ряду інших учителів розробила цю ідею всебічно і щоб був вироблений загальний план дальшої роботи в цьому напрямі. Треба створити групу із спеців або шкільних працівників. Тоді можна буде досягти дуже великих і цікавих наслідків. В цьому напрямі важливо, щоб жодна ідея не пропадала. Дитяча шкільна енциклопедія дуже цікавить дітей. Доводилось бачити, що над якоюсь енциклопедією Ларусса діти сидять без краю, перегортають її, розглядають, які там малюнки, і т. д. Але, звичайно, ми хочемо дати не Ларусса, а цінніший матеріал, більш життєвий, ближчий, не які-небудь герби, прапори, марки і т. д., а життєвий матеріал, живий матеріал. До того ж енциклопедія для дітей I ступеня стоїть саме на межі між підручником і дитячою книжкою. Мені здається, що це ідея, над якою слід попрацювати.

Можливо, в існуючих, поданих на перегляд книжках є недогляд, можливо, книжки в такому вигляді неприйнятні, але важливо допомогти налагодити колективну роботу, дати вказівки. Важливо зараз при створенні дитячої книжки намацати, яка книжка найбільш захоплює сучасних дітей, дітей того чи іншого віку, тієї чи іншої губернії, того чи іншого району. Для цього, мені здається, важливо залучити до роботи не тільки вчительство, але й бібліотекарів і самих дітей. У тих речах, які діти надсилають, у їх зошитах видно, як вони проводять свої обстеження, як вони складають задачі і які пишуть оповідання. Можна з цього зробити висновок, що діти до цієї роботи залучені значно більше, ніж ми думаємо.

Країна страшенно потребує підручників, навчальних посібників, книжок. Ця робота найпекучіша, тому що

вона йде на допомогу вчителю і учням. Тепер усі ці розмови про непогодженість програми з навичками свідчать лише про завантаженість учителя, про його слабку методичну підготовку. Головне полягає в тому, що немає часу на проробку. Ось чому мені здається, що робота нашої конференції буде мати дуже велике значення.

Я хотіла ще два слова сказати про підручник II ступеня. Тут справа в нас зовсім катастрофічна. В цьому році нам довелося з цим питанням зіткнутися, коли Головпрофос поставив перед нами питання про мінімум для технікумів. Виявилось, що ми майже не можемо дати книжок з суспільствознавства для шкіл II ступеня. Тут, звичайно, робота дуже велика. Особливо важливо буде звернути увагу на такі питання, як колективна праця, як суспільно корисна праця, тому що розмах суспільно корисної праці в школі II ступеня повинен бути значно ширшим, ніж школи I ступеня. Безперечно, що навички колективної праці можуть іти значно глибше в школі II ступеня, ніж у школі I ступеня. Проте якщо у нас над підручниками I ступеня іде цікава творча робота, то над підручниками II ступеня робота повинна бути ще глибшою, ще змістовнішою. Особливо в галузі суспільствознавства потрібна надзвичайно велика робота.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Я хотіла спинитися на деяких моментах. Багато товаришів торкалося того питання, що зовсім необхідно, щоб підручник був тісно пов'язаний з програмою. Це правильно. Але деякі промовці висловили незадоволення з приводу програм, говорили, що програми перевантажені. Можливо, але про це слід говорити не тут, а на програмній комісії і там домагатися спрощення.

Чи треба в книжку для роботи (для I ступеня) вводити заняття з мови й математики і пов'язувати їх з комплексом? Мені здається, так. Візьму математику. Мені здається, що більшість комплексів дають такий матеріал, який математично може бути пророблений, вийдуть задачі життєві, які висуває життя. Треба розкрити цей зв'язок. Це необхідно, тому що без цього не зрозуміє дитина, для чого їй вивчати математику. Ряд вправ, які

дитині потрібно проробити, можна ввести в окрему книжку, в окремі завдання, але потрібно, щоб дитина зрозуміла, для чого їй треба проробляти ці завдання, для чого їй треба запам'ятовувати таблицю множення. Те саме і з мовою. Коли справа стосується живого, конкретного, цікавого матеріалу, то в дитини природно виникає бажання якомога яскравіше, чіткіше передати словами свої переживання. Справа в тому, щоб ці потреби вміти використати, направити в русло вивчення мови.

Я хотіла спинитися ще на одному питанні: на краєзнавчому підході. Приглядаючись до краєзнавчої літератури, доводиться натрапляти на думку, що коли вивчаєш село, то не смій уже торкатись того, що за межі цього села виходить, — щоб жодна думка через околицю не перекотилася. Я гадаю, що це дуже штучне, неправильне тлумачення краєзнавчого підходу. Краєзнавчий підхід повинен дати дітям уміння оцінювати, розбиратися в навколишніх явищах і, виходячи з цього, йти далі. Враження від навколишнього можуть бути дуже глибокі, можуть збудити глибокий інтерес до аналогічних явищ, але це зовсім не означає, що ні про що інше не потрібно говорити. Це означає тільки вихідну точку.

Далі спинюся ще на питанні про казки. Я цілком згодна з Анатолієм Васильовичем¹ щодо тирси та вазеліну, що це — харч мало придатний для травлення. Але хіба навколишнє життя може в процесі вивчення його являти собою лише тирсу? І немає в ньому нічого мальовничого, яскравого, захоплюючого? Хіба тільки казки являють собою харч, прийнятний для дитини? Казка від казки різниться. Мені доводилось зустрічати дуже здібну, талановиту дівчинку років семи, виховану на художніх казках. Вона в сім років запитує: «Які бувають відьми?» — цілком впевнена, що відьма — щось реальне. Коли їй говориш, що курка під крила збирає курчат, коли летить шуліка, вона запитує: «Це що — казка?» Вона плутає реальне з нереальним.

Є казки, які переплутують дійсність з фантазією. Дитинство на все життя накладає відбиток, а в багатьох казках є такі моменти, які відчиняють двері для всілякої

¹ Тов. Луначарський говорив, що підручники наші такі сухі і нудні, такі непривабливі, що давати їх дітям — все одно, що пропонувати в їжу тирсу з вазеліном. — *Прим. автора.*

містики, вводять безліч незрозумілого, таємничого, незбагненого і т. д. Потім, звичайно, з цим дитина впроваджується, вона проб'ється через ці хаші містики, ясно буде дивитися на реальні речі, але дається це не даром, дається це шляхом ломки, тому до питання про казки слід підходити дуже обережно. Звичайно, не страшно, якщо в казці розмовляє собака або кішка, тому що кожна дитина твердо знає, що це неправда, але ж у казці ще й не те буває. Адже в казках буває так багато недоговореного, натяків, і те, на що натякається, може бути таким гарним, привабливим, а насправді є найотруйнішою і найшкідливішою поживою для дитячого розуму! В багатьох народних казках дуже яскраво і образно відбивається людське життя, людські відносини. Це цікавить дитину — в неї в самої є такі спостереження над людьми. Велика помилка думати, що дитину цікавлять тільки діти, іграшки та кошенята. Народні казки здебільшого відображають минуле; тепер життя набагато змінилося, казка ж відбиває не теперішній час, а минулий час. Ми мало даємо дітям сучасних яскравих образів з життя дорослих, діти шукають їх у казках, де часто героєм виступає дрібний власник, егоїст, який обдурює інших.

Сучасна дитина не те, що колишня дитина. Середовище змінюється, і дитина змінюється, вона не живе поза часом і простором. Є дитина сільська, міська; є дитина з глухих місць; є дитина, яка багато бачила, яка була в тих місцях, де відбувалась громадянська війна і де вона багато спостерігала; є дитина з тих місць, де нічого цього не відбувалось. Треба вміти орієнтуватися в усьому цьому, знати, що її, дану дитину, цікавить і т. д. Ви запитуєте іншим разом дитину, що вона хоче почитати, і вона відповідає: «Казку». Але чи знає вона, що їй подадуть під виглядом цієї казки? Здебільшого вона просто хоче почитати цікавий життєвий матеріал, а ми замість цього їй підносимо всіляку фантастику, яка для неї непотрібна.

Тепер про інше. Мені здається, що сучасний підручник повинен бути комуністичним. Звичайно, це не значить, що ми будемо згадувати на кожному слові комунізм. Є, наприклад, для другої групи такий підручник, де дається завдання: знайдіть, у яких фразах можна вжи-

ти слова: «комунізм», «комуністичний», «соціалізм», «соціалістичний». Ось і сидить десятилітня дівчинка і ламає собі голову. Слово «комунізм» знайти легко: «Хай живе комунізм!» Ось і розв'язання завдання. Слово «комуністичний» знайти важче. «Соціалізм»... «Мамо, що таке соціалізм?» Мати каже: «Кинь, будь ласка!» — «Ну, як же я можу кинути, адже це задано на урок». Звичайно, я всім еством проти нав'язування таких визначень, такого сухого матеріалу. Те, що підручник повинен бути пройнятий духом комунізму, духом колективізму, — це не означає, що ми будемо на кожному кроці вживати слова «комунізм», «колективізм» і відмінювати їх у різних відмінках. Для того щоб підручник був таким, треба вміти і через пісню, і через яскраве оповідання підійти так до дитини, щоб колектив справді висунувся для неї на перший план.

Мені доводиться іноді читати підручники відхилені. Я пригадую один підручник, написаний комуністом. У ньому в достатній кількості вживалося слово «комунізм», але разом з тим напрочуд міцно вкладена була в нього міщанська мораль. Тут замість духу боротьби, сміливого дослідницького духу і справжнього колективізму на перший план висувається: «мій дім», «мое господарство» і т. д. Одне слово, весь час слова: «мій», «мое», «моя». Один приїжджий товариш розповідав про те, що його вразило, коли він приїхав з Америки в СРСР. В Америці він весь час чув: «Я, я, я». В Росії ж, навпаки, усі говорять: «Ми, ми, ми». Так, наприклад, діти, йдучи із школи, говорять: «Ми ось такий комплекс розробили». Чи йдуть червоноармійці, чи йдуть делегати — весь час тільки й чуеш: «Ми, ми і ми».

Я гадаю, що цей маленький приклад показує, що можна створити книжку з додержанням усіх комуністичних апарансів, але пройнятих вузько власницьким духом, в душі міщанства. Вся суть у тому, чи є комуністичний живчик у книжці, чи його немає. У нас багато книжок підстрижено під комунізм. Але книг, в яких був би втілений колективізм і які б захоплювали дітей дитячим, близьким матеріалом, надзвичайно мало. Я гадаю, що над цим треба працювати і що навикилишне життя зовсім не таке уже сіре, щоб шукати забуття в казках. Кожна московська дитина тепер обов'язково цікавиться тим, що

таке профспілка, що таке боротьба англійських робітників. Можна, пояснюючи, що таке профспілка, викласти все сухо, нудно, але можна дати й яскраву картину того, що таке профспілка, і на цій яскравій картині дитина швидко зрозуміє, що собою являє профспілка.

Я хочу ще два слова сказати про Леніна. У підручнику обов'язково виводять Леніна як якогось патріарха, дідуся, який любив дітей. Я всіляко протестую проти такої, якщо можна так висловитися, «дітизації». А прикро, коли спотворюють Леніна, якось «приспосовують» до дитини. Хіба дитина 10—11 років не може в школі зрозуміти, що погано жилося робітникові та селянинові, що вони боролись? І чому треба мовчати про те, яку Ленін брав участь в їх боротьбі? Треба показати живого Леніна, а не вигаданого і не «приспосованого» до дитини.

Якщо ми хочемо створити справжню книгу для читання, то ми повинні більше придивлятися до навколишнього життя; там ми зможемо почерпнути таку кількість матеріалів, яка дасть можливість створити потрібну для дитини книжку. Діти чекають!

РАДИ І СУСПІЛЬНО КОРИСНА РОБОТА ШКОЛИ

III з'їзд Рад СРСР, розбираючи роботу радянського апарату, відзначив, що шлях поліпшення радянського апарату лежить у дальшому залученні до керівництва державою широких робітничих та селянських мас. Ця думка, звичайно, не являє собою чогось нового — це простий розвиток основ нашої Конституції.

Радянська школа не дарма називається радянською. Вона — ланка в ланцюгу радянських організацій. Наша школа не просто «установа», пристосована для подачі дітям певної суми знань і навичок. Наша радянська школа дедалі більше стає живою громадською організацією, яка міцними нитками зв'язана з іншими громадськими організаціями.

Ще не стала остаточно, але стає. Увесь минулий рік гаряче обговорювалося питання про суспільно корисну роботу школи. Учитель став громадським працівником. Це має величезне значення. Без цієї передумови не можна зробити школу центром, який виховує підрастаюче покоління в громадському дусі. Залучення школи до суспільно корисної роботи створює для цього іншу передумову: суспільно корисна робота перетворює саму школу в громадського працівника, в громадську організацію.

Ми будуємо соціалізм — це не значить, що ми просто розвиваємо продуктивні сили, створюємо велику промисловість та ін. Цим ми тільки підводимо матеріальну базу під соціалізм, а сам-то соціалізм полягає в тому, що саме суспільство перетворюється в суспільну органі-

зацію, яка планомірно, свідомо діє. Соціалізм означає зміну всієї суспільної тканини, зміну бажань, прагнень, почуттів людей. Людина змінюється, вона стає глибоко громадською людиною, яка не відділяє своїх інтересів від інтересів цілого.

«... Соціалізм живий, творчий,— писав Володимир Ілліч,— є витвір самих народних мас»¹. Соціалізм — це організація мас; потрібно, щоб усе, що пробудилося в народі і здатне до творчості, вливалось в організації. «І поки передові робітники не навчаться організовувати десятки мільйонів, доти вони — не соціалісти і не творці соціалістичного суспільства, і необхідних знань організації вони не набудуть. Шлях організації — шлях довгий, і завдання соціалістичного будівництва вимагають наполегливої тривалої роботи й відповідних знань, яких у нас недосить»².

З цієї цитати видно, якого величезного значення надавав Володимир Ілліч організації широких мас. І, будуючи радянську школу, ми не можемо випускати з уваги, що школа повинна виховувати з дітей нових людей, громадських працівників, соціалістів у кращому розумінні цього слова. Ось чому таким важливим є питання про суспільно корисну роботу школи, роботу, на якій може суспільно виховуватися підростаюче покоління.

Все питання в тому, як її організувати.

Шлях організації мас лежить через Ради.

Коли ми вдумаємося в це положення, то побачимо, що з нього слід зробити висновки і для суспільно корисної роботи школи. Вона повинна бути якнайтісніше пов'язана з роботою Рад, іти пліч-о-пліч з іншими радянськими організаціями. Якщо суспільно корисна робота школи буде пов'язана з роботою Рад, то вона перестане бути випадковою. На селі, де школа ближча до сільрад і волосних виконавчих комітетів, вона вже стала на цей шлях. Гірше стоїть справа з міськрадами. Спинюся саме на питанні про пов'язання суспільно корисної роботи школи з роботою міськрад.

Заходи міськрад, робота міськрад повинні бути відомі найширшим масам, доходити до найглухіших закутків,

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 250.

² Там же, т. 27, стор. 263.

спиратися на активну допомогу мас. Преса популяризує постанови міськрад, депутати роблять про них доповіді в своїх організаціях. Але ми знаємо, що хоч газети тепер доходять до мас, але не можна сказати, щоб ці газети завжди читалися так, як треба. Хоча депутати роблять доповіді, але не завжди ці доповіді слухають досить уважно.

Що може зробити школа? По-перше, вона повинна стежити за роботою міськрад — тут особливо важлива робота шкіл II ступеня, фабзавучу, технікумів. За допомогою школи учні повинні одержувати ті знання, які їм необхідні для ясного розуміння постанов міськрад. Учні повинні взяти на себе пропаганду цих постанов і в себе в сім'ї, взяти на себе пропаганду їх серед найвідсталіших верств населення, дбати, щоб газети були прочитані, зрозумілі.

Є цілий ряд заходів, які мусить виконувати населення. Візьмімо заходи, що стосуються гігієни і санітарії, допомоги дівворі, підтримання чистоти та порядку в будинках, всякого благоустрою, організації шкільних сніданків, допомоги кооперації і т. д. і т. ін.

Тут школа може проводити велику практичну роботу. Є непочатий край такої роботи.

Іноді школа кустарно, відірвано від інших радянських організацій береться за ту чи іншу суспільно корисну роботу, звалюючи собі на плечі непосильну справу.

Пов'язуючи ж свою роботу з Радами, школа бере тільки посильну для неї частину роботи: поруч з нею працюють інші організації, яким вона планомірно допомагає, які, з другого боку, допомагають і їй у роботі. Пов'язання суспільно корисної роботи школи навколо питань щоденної діяльності Рад, і міськрад зокрема, — крок від кустарництва до плановості, крок до ще більшого поглиблення виховної ролі школи. Треба почати практичне здійснення поставленого завдання.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИТЯЧУ КНИЖКУ

1. ДЛЯ ДОШКІЛЬНИКА

Що за істота дошкільник?

Насамперед це істота вкрай *малодосвідчена*. Він не знає ще, чи може дівчинка, намальована на картинці, втекти чи ні; не знає, чи вміє кішка розмовляти людським голосом чи ні; чи бувають корови голубими, а собаки зеленими. Світ для нього ще щось зовсім невідоме, яке він прагне пізнати.

Той, хто пише книжку для дітей-дошкільнят, повинен допомагати їм пізнати світ, а не дезорієнтувати їх. Тому книжки для дітей-дошкільнят повинні бути гранично реалістичними. Але разом з тим вони не повинні бути вузькими (це не повинні бути тільки кішечки та собачки) — це повинно бути життя, як воно є. На малюнках мають бути відображені і праця, і життя дорослих, люди різного становища і звання, місто і село і т. д. Все це розширює горизонт дитини і не менш цікаве для неї, ніж вигадані феї, русалки та інші нісенітниці.

Треба зрозуміти, що кожен неіснуючий в дійсності образ затримує розвиток дитини. Крім того, враження дитинства глибоко вриваються на все життя в пам'ять, і тому дитину треба оберігати від усяких потворних образів, як-от вовка, що кидається на дитину, або чортів, бо все це дитині сниться, повторюється знову і знову перед її очима. Насіння містики особливо легко посіяти в дошкільному віці.

Малюнки треба наклеювати на товстий папір, оскільки намагання глибше пізнати зображений предмет призводить до того, що малюнки діти рвуть.

Треба також мати на увазі велику здатність наслідування в дитини. Тому не слід малювати бійок, гримас

і т. ін. Діти все це будуть механічно повторювати. Але добре малювати дитину старшу, яка вовтузиться з малюком, малюка, який допомагає іншому малюкові, і т. д.

Щодо смішного, то не треба забувати, що те, що для дорослого смішне, зовсім не смішне для малюка, оскільки смішне — це протиприродна комбінація явищ, а в малюка немає ще уявлення про те, що природне і що протиприродне. Він до всього ставить серйозно. Для малюка сміх — це тільки радість. Він запитує дорослого, який сміється: «Чого ти радієш?»

І смуток для нього ще так мало зрозумілий. Він розуміє, що хлопчикові холодно, що він хоче їсти, що, коли б'ють — це боляче, але соціальні відносини для нього мало зрозумілі.

Щодо запам'ятовування слів і висловів цей вік особливо благодатний. Діти запам'ятовують силу фраз, цілі сторінки віршів, дуже складні звороти, не дуже турбуючись про те, що ці слова означають. Письменник, який пише для дошкільнят, не повинен сюсюкати, вигадувати якусь особливу дитячу мову, але форма висловів повинна бути художньою, літературною. В цьому віці треба прагнути збагатити мову дитини новими словами, поняття для цих слів дитина набуде пізніше. Поки що дитину цікавить форма. Вона нерозривна для неї із змістом. Дитина-дошкільник не дозволяє переставити слова у вірші, не дозволяє, щоб закутана в голубу хустину дівчинка на наступному малюнку була в червоній хусточці.

Діти люблять у віршах строфи, що повторюються, люблять безконечні розповіді про того самого собаку, про ту саму дівчинку. Треба йти назустріч цим дитячим потребам. Діти-дошкільники багато разів передивляються ті самі книжки, вони не гоняться за новизною.

Завдання полягає в тому, щоб створити кілька хороших, яскравих книг для дітей дошкільного віку, небагато кількістю, але прекрасних за формою, близьких дітям за змістом.

2. ДИТЯЧА КНИГА ДЛЯ ДІТЕЙ 8—13 РОКІВ

У дітей цього віку є вже життєвий досвід: вони знають, що кішка й собака не говорять людським голосом, що умивальники та щітки не стрибають по кімнаті.

Діти віком 8—9 років — великі реалісти, і розмова коня та собаки не може збити їх з пантелику. Вони вже більш-менш пізнали навколишнє, доступне для спостереження, їх тягне до себе вже далеко, те, чого вони не знають, але прагнуть узнати. Діти 10—13 років страшенно люблять книжки такі, як Жюль Верна, Майн Ріда, які розширюють їх горизонт. Їх чарують всілякі «Діти лісів», «Таємничі острови», подорожі всіх видів і сортів. З другого боку, їх приваблює до себе більш поглиблене пізнання навколишнього: спостереження над життям тварин, різні досліди, праця. В цьому віці книга для дітей може перетворюватися в знаряддя праці. «Як зробити самому» — такі теми страшенно приваблюють дітей. Особливо важливо давати вказівки дітям, як що-небудь зробити удвох, утрюх, уп'ятьох, як розподіляти між собою працю і в праці допомагати один одному.

Чого дитина цього віку ще не знає — це людей, соціальних відносин, а ними вона особливо цікавиться. Діти старші починають не любити оповідань про тварин, їх цікавлять люди. Вони уважно вивчають людей та їх взаємовідносини. Дитяча книжка повинна допомогти тут дітям. Для дітей років 8—10 вона повинна дати елементарні типи людей, досить виразні і рельєфні, вона повинна розкрити основні соціальні відносини, і тут казка та байка мають велике значення. Звичайно, не казка фантастична, а побутова, яка схематизує певні соціальні відносини. Все питання у виборі казок. Але ще значно важливіші від казок життєві розповіді, що змальовують реальне життя. Тут треба тільки пристосовуватися до потреб дитини, уникати довгих описів і розумування, а давати яскраві образи, давати їх у дії. Діти цього віку не дуже багато звертають уваги на форму — їх увагу приковує зміст, дія. Важливі типи, важлива фабула. До психологічних аналізів, до тонких нюансів у характерах дитина ще не доросла, їй потрібна виразність типів і їх виявлення себе в дії. Добрі для цього віку були б біографії, але вони здебільшого пишуться не так, як потрібно дітям, не на ті сторони, які цікаві для дітей, звертають увагу. Найбільш захоплююче діють на дітей такі біографії, як біографія, наприклад, Софії Перовської. Дитинство в панській обстановці, пішла, розірвала з сім'єю, пішла працювати на село, в сироварні, побачила,

що царський уряд потурає поміщикам, пригнічує народ, стала революціонеркою, себе не пожаліла, царя допомогла вбити, сама на смерть пішла. Тут цільність характеру, тут людина виявляє себе в дії, тут немає сюсюкання. Тема велика, але трактується по-дитячому. Або: єврейська дитина будь-якого містечка. Злиденна обстановка, дитину цькують. Життя змінилося: дитина стала лікарем, вона зустрічається з хлопчиком, який цькував її, тепер це дорослий свідомий робітник, згадують минуле і різко критикують старі порядки. Діти зачитуються такими оповіданнями.

Тут динамічність, тут ясність основної думки. Це те, чого потребує дитина віком 8—13 років.

Дитина хоче знати, що добре, що погано.

В цьому віці вона виробляє основи своєї етики. Дивно, її не відштовхують «повчальні» оповідання. Вона рада, коли автор допомагає робити їй висновок з тих чи інших фактів, не любить тільки розумування на тему про те, що добре, що погано, якщо це є просто розумування, які не спираються на факти. Але ви завжди почувете від дітей цього віку: «Правда ж вона була дуже гарна?» Діти не люблять, коли їм малюють людей, яких не можна зрозуміти, що це за люди. У цьому віці особливо небезпечна міщанська, буржуазна мораль. У дитини немає ще власних критеріїв, вони ще тільки що виробляються. У неї нема ще критичного підходу до моральних оцінок.

Ось чому, якщо дошкільника треба захищати головним чином од відьом і людоїдів, від образів, які дезорієнтують, то дітей 8—13 років треба захищати від буржуазної моралі, від дезорієнтуючих оцінок соціальних відносин. Але страхувати від буржуазної моралі треба не словесною критикою, а протиставленням їй моралі комуністичної, вираженої в яскравих, захоплюючих, живих образах. Тут у сучасній дитячій літературі найболючіше місце. Це та галузь, де потрібна посилена праця.

Якщо дітям дошкільного віку майже недоступна карикатура, то діти віком 8—13 років особливо люблять смішне. Так само як їм важливо розібратися в тому, що погано і що добре, так само важливо розібратися в тому, які комбінації величин, осіб, соціальних відносин відповідають дійсності, які ні. Вони заливаються над Гоголем,

вони люблять смішні оповідання Чехонте (Чехова), І. Ф. Горбунова, придивляються в газетах до карикатур. Вони вдоволені, що розуміють, що те, що описується, смішне.

У вік статевого дозрівання, в перехідний вік, дуже важкий у багатьох відношеннях, підліток повинен вступати озброєний тверезим підходом до явищ природи, з певним підходом до оцінки людей і людських відносин.

3. КНИГИ ДЛЯ ПЕРЕХІДНОГО ВІКУ

Це вік, коли під впливом процесів, що відбуваються всередині організму підлітка, в ньому розвивається ряд почуттів, переживань, які раніше були для нього чужі. Він починає емоціональніше ставитися до багатьох питань, вимогливіший до себе і до людей. Звичайно, у різних підлітків це виявляється по-різному, але це найбенетжніший, найкритичніший, найневрівноваженіший вік. У цьому віці особливо боїться підліток чужих впливів, особливо замкнутий і віддає перевагу книзі перед живою старшою людиною, до якої він навіть добре ставиться. Це вік самоствердження, вік вирішальний. Величезне значення має той багаж, який дитина набула в попередній період — 7—12 років, які тоді етичні уявлення в неї виробились, які вона в той період склала собі уявлення про людські відносини.

У цьому віці підліток уже не задовольняється описом елементарних людських типів і відносин, хоча любить читати літературу, відповідну до попереднього віку,— його цікавлять складніші явища. В галузі природознавчій його цікавлять проблеми розмноження, спадковості, видозмінювання, цікавить робота головного мозку; в суспільствознавчій галузі підлітка найбільше цікавить внутрішня боротьба різних настроїв, суперечливість імпульсів і шляхи подолання цих суперечностей; в галузі суспільній — соціальна структура, справедливість, що здійснюється в соціальній структурі. Підлітка обурює експлуатація, всяка суспільна несправедливість, з якою він готовий боротися, він і тут шукає виходу. Це вік, коли в антирелігійній сім'ї раптом — несподівано для всіх — підліток починає читати євангеліє, соромлячись цього, роблячи нишком, або демонстративно йде до церк-

ви. З другого боку, його страшенно захоплюють всякі соціальні романи, і для суспільного укладу він шукає вихід. Він сприйнятливий у цьому віці до пропаганди соціалістичних ідей. Звичайно, ці інтереси підліток перехідного віку не завжди сам усвідомлює, дуже багато визначає тут середовище.

До всякого моралізаторства, нав'язування поглядів підліток перехідного віку ставиться різко негативно, в цьому віці завжди від нього чуєш: «Я сам знаю», «я не маленький», «не лізьте, без вас знаю».

У словах дорослих, у книжці підліток помічає найменшу фальш — звідси його вимогливість до форми. Якщо дитина віком 8—13 років формою мало цікавиться, то підліток перехідного віку вимагає художності.

Разом з цим і до серйозної книжки вимоги ставляться інші. На слово підліток не вірить. Йому потрібні особисті спостереження, йому потрібні першоджерела. Дослідницький метод найбільш підходить для його настрою.

Усе це визначає характер літератури для підлітка. Правда, він намагається читати все, негативно ставиться до персональних рекомендацій, але тим важливіше давати йому до рук рекомендаційні, уміло складені каталоги.

1926 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В ІІ СТУПЕНІ

Недавно я перечитувала Плеханова — його оцінку белетристів-народників (Г. Успенського, Кароніна, Наумова). Плеханов там пише, що наших белетристів-народників треба вивчати не менш уважно, ніж статистичні збірники. І пригадалось, як уважно читав Маркс французького письменника Бальзака...

У зв'язку з цим виникли думки про постановку викладання літератури в нас у школі.

Захоплення вивченням сучасності відсунуло на задній план і вивчення історії, і вивчення літератури. Сучасність була яскрава і барвиста. Хотілося, щоб діти охопили її, увібрали в себе. Екскурсії, обслідування, організація участі дітей у перетворенні навколишнього життя витіснили з шкільного вжитку майже зовсім книжку (до того ж і важко було її дістати, старі підручники життя зробило неприйнятними, а нові не були написані). Історію і літературу минулого брали лише як ілюстрацію для пояснення сучасності. Власне кажучи, історія як така зникла. Треба було ґрунтовно переробити її, потрібна була переоцінка попереднього матеріалу — на це потрібен був час, а поки що сучасність з'їдала історію. Сталася справжня біда.

Правильно поставлене викладання історії дає розуміння двох надзвичайно важливих речей.

З одного боку, воно дає розуміння взаємозалежності різних сторін суспільного життя, розуміння того, як економіка визначає собою певний політичний уклад і певний

рівень і тип культури. Розуміння цієї взаємозалежності дає уявлення про лад, про уклад країни в даний відрізок часу як про щось ціле. Без розуміння того, що таке суспільний лад, суспільний уклад, не можна по-марксистському підійти і до вивчення сучасного ладу, зрозуміти його в цілому.

Друге, що необхідне у викладанні історії,— це розуміння того, як один лад переростає в інший, розуміння динаміки суспільного розвитку. Історія дає можливість показати це на конкретних прикладах. І знову-таки не можна зрозуміти сучасності, якщо не знати нічого про закони суспільного розвитку.

Завдання в тому, щоб, не вживаючи великих слів і гучних термінів, наочно показати, як усе це буває.

Коли вивчається яка-небудь історична точка, то, крім знання економіки того часу, крім знання політичних форм, що панували в той час, треба знати, як жили, що думали, що переживали люди того часу. Без знання цього не можна зрозуміти лад в цілому. І тут література того часу може зробити безсумнівну послугу. Вона дасть «відчуття» епохи, що вивчається.

Зрозуміло, що важлива тільки та література, яка написана сучасниками даної епохи.

Література — шматок живого життя, минулого або сучасного. Вона органічно пов'язана з суспільним укладом своєї епохи, і її не можна вивчати поза ним, без зв'язку з ним. Мене запитували, чи треба літературу викладати як самостійний предмет. Мені здається, що це питання другорядне, але історик не може не знати літератури тієї епохи, яку він вивчає, а викладач літератури повинен прекрасно розуміти суспільний уклад того часу, до якого даний літературний твір належить. При викладанні літератури треба дати історичний фон.

У нас практика викладання пожовтневого періоду, як було вже сказано вище, досить міцно витіснила викладання історії; разом з викладанням історії зів'яло і викладання літератури. Треба відновити і те і інше.

Але як історію не можна викладати в тому вигляді, в якому її викладали раніше, так треба змінити і викладання літератури.

Колись образ минулого спотворювався цензурним намордником. Тепер цього намордника немає, ніщо не

заважає поставити викладання літератури на зовсім інші рейки. Справа ця, звичайно, не одного дня, але час уже взятися за цю роботу. Це необхідно.

Потрібен насамперед інший добір літературних творів. Не в тому розумінні, що талановиті, яскраві твори треба замінити безталанними, безбарвними, а треба витягти на світ те, що раніше було загнане в підпілля або напівпідпілля, визнане недопустимим для викладання.

Треба витягти на світ Радіщева, Герцена, Чернишевського, Белінського, Добролюбова, Писарева, треба витягти заборонені цензурою твори Л. Толстого і т. д. Далі треба підійти до оцінки творів наших письменників з точки зору мас, і тоді, можливо, виявиться, що треба звертати увагу зовсім не на ті твори, на які раніше звертали увагу.

Пам'ятаю, як у 90-х роках я дала одному робітникові читати «Війну і мир». Цей робітник дуже багато читав, тургеневського «Відлюдька» він ухитрився навіть викласти у віршах; дуже велике значення надавав формі. «Війну і мир» він категорично забракував: «Це панам, розвалившись на дивані, читати». Дуже я тоді засмутилась. Але хіба з цього виходить, що не слід давати читати Л. Толстого взагалі? Дати б тому ж робітникові «Після балу» або «Миколу Палкіна», хіба так би він поставився до Л. Толстого? Часто вважають, що, коли робітник відмовляється читати «Анну Кареніну», йому треба давати лише «Бог правду бачить, та не швидко скаже» і т. ін. А проте у Л. Толстого можна знайти цілий ряд різючих картин, які змальовують епоху, коли країна далеко вже пішла від епохи кріпосного права. Л. Толстого більше знають як «толстовця», непротивленця існуючому злу, але мало знають Л. Толстого як пристрасного ненависника буржуазного ладу, його лицемірства, як людину, яка глибоко обурювалась класовим засиллям поміщиків і капіталістів. Хіба ми не повинні підростаючому поколінню дати цього Л. Толстого? Ми даємо «Полікушку», почали давати «Ранок поміщика», соціальне значення якого, мабуть, незрозуміле молоді без супровідного критичного аналізу, але хіба даємо ми картини втихомирення селян, обслідування будинків на Хитровому ринку, пристрасне зіставлення життя поміщика і селянина, пана і міської бідноти? Ми ще Л. Толстого добре не знаємо.

Наші робфаківці гинуть над «Війною і миром». Але вони ж можуть допомогти нам взяти з Л. Толстого найцінніше, якщо ми не будемо викладання літератури втискувати в прокрустове ложе старих рамок викладання літератури.

Ми ухитряємось опускати, викидати зовсім з викладання літератури Глеба Успенського, «Що робити?» Чернишевського і заморюємо молодь на «Євгенії Онєгіні» та на «Героєві нашого часу».

Що беруть викладачі з Короленка? Часто беруть «Сліпий музикант», «Діти підземелля», «Без язика», а де ж у нас Короленко-публіцист? Чи даємо ми його «Павловські нариси», «Хмарного дня», «В голодний рік», чи даємо ми Короленка як борця з антисемітизмом, як учасника розбору «мультианської справи»?

Що береться з Некрасова? Важко повірити, що ми ухитряємось забувати ознайомити молодь з «Філантропом», «На Волзі», «Біля парадного під'їзду», «Злодієм»; з поеми «Кому на Русі жити добре» забуваємо взяти розділи «Про холопа покійного—Якова вірного», «Русь»; не даємо «Рицаря на годину».

Як подається молоді Щедрін? Чого тільки ми не даємо читати нашій молоді! Годуємо її всілякою «тирсою», за висловом тов. Луначарського, а «Пошехонська старовина», що дає саме весь старопоміщицький лад, показує організаторську роль поміщика і всю дикість, безглуздя поміщицького життя того часу, здається нам страшенно важкою для молоді. Хіба можна не дати нічого з «Панів ташкентців», з «Панів Головлєвих»?

Ми викидаємо «Обломова». Ми можемо забути про полум'яного Віссаріона, про Добролюбова, про Писарева.

Підійдемо до курсу літератури, озброївшись досвідом пережитого, підійдемо до неї з точки зору трудящих мас, і ми побачимо, як життя змінило всі наші критерії.

Треба переглянути наших класиків з цієї точки зору, і ми самі здивуємось, яким несхожим буде курс російської літератури, який ми створимо, на старий, традиційний курс. Дещо в цьому напрямі зроблено вже, але тільки дещо. Велика робота ще попереду.

ВАЖЛИВА ПРОБЛЕМА

В галузі педагогіки, як і в усіх інших галузях суспільної думки, Жовтнева революція зробила величезне зрушення. Розпочалась переоцінка колишніх цінностей, виникло багато дуже важливих нових ідей, нових підходів до справи. Стара педагогіка в колишньому своєму вигляді стала неможливою. Виник ряд дослідних шкіл, які намагалися здійснити нові ідеї в педагогіці. Працювали над створенням нової єдиної трудової школи, досягли чимало, але масова школа переживала важку матеріальну скруту, руйнувалася.

Програми ДВР залучили спочатку до творчої роботи весь учительський актив. Проте в цій своїй роботі вчительство наштовхнулося на ряд великих труднощів. Програми вимагали орієнтації на місцеві умови, вміння вставити ці місцеві умови в загальну рамку. Щоб зробити це, вчителеві треба було бути по-марксистському освіченою людиною, треба було також стати дослідником свого краю. Марксистської підготовки йому здобути було ще ніде, потрібно було багато працювати над своєю самоосвітою, щоб досягти її; дослідником учитель зробитися не міг — не було часу, не було підготовки. А без марксистської підготовки, без знання краю працювати за програмами ДВР було неможливо. А допомоги не було. І частина вчительства махнула на все рукою, стала бурчати; інша, краща частина потяглася до знань. Натиск учительства в справі допомоги йому в його самоосвітній праці тепер надзвичайно великий.

А як же справа з пізнанням свого краю? Це пізнання необхідне для вчителя. Як тут бути? Нещодавно на одній з бібліотечних конференцій бібліотекарка Ардатовського повіту Ульяновської губернії розповідала: «Пішла я за даними в статбюро. Там мене зустріли не дуже люб'язно і рішуче відмовились дати потрібні мені дані. «Що це за мода пішла? — сказали мені там.— Кожного дня приходять то вчителі, то бібліотекарі за даними. Так нам треба ще сім працівників завести». Губплани також відмахуються від учительства, яке приходить за довідками: «Навіщо вам ці дані, навчайте дітей грамоти». І не можуть зрозуміти губпланівці того, що зрозумів освітянин: нікуди не годитиметься школа, яка буде відірвана від життя, яка не допомагатиме дітям вивчати навколишнє життя. Весь уклад радянський вимагає того, щоб школа вчила підростаюче покоління вивчати життя і перетворювати його.

Але вчителя треба звільнити від цього оббивання порогів у статбюро та губпланів. Треба допомогти йому. Треба, щоб губвно видали потрібні для вчителя краєзнавчі збірники. Їх на місцях видають, але часто вони дуже великі, часто заповнені не тим матеріалом, який потрібний учителю.

Учитель повинен всебічно знати свій держпланівський район, свою губернію. Це дасть йому той фон, без якого йому надзвичайно важко добре вивчити і життя свого села. Знання держпланівського району і губернії — це усвідомлення характерних рис свого краю, які відрізняють його від усіх інших місцевостей СРСР.

Візьмімо приклад. Йдеться про будь-яку волость Тверської губернії. Одна справа, якщо вчитель підходить до вивчення її без будь-яких мірок, інша — якщо він знає, на що звертати увагу. Тверська губернія входить до складу Центрально-промислового району. Які характерні риси цього району? Велика густина населення, у півтора рази вища від середньої густоти для Європейської Росії в цілому, значний розвиток залізничної сітки, багато міського населення.

У районі розвинена велика промисловість, робітників утворює більше від середнього для Європейської Росії, багато і кустарів — удвоє більше від середнього, землеробство розвинене слабо, урожайність низька, багато лісів.

Що з цього виходить? Населення не може прохарчуватися від землі, на яку й уваги особливої не звертає, тому землеробство в цьому районі є лише підсобним заняттям. Є заробіток і на місцях, крім землеробства,— кустарні промисли,— але заробіток нелегкий, який дає значно менше, ніж робота на фабриці, тому молодь прагне до міста. Розвинена залізнична сітка допомагає здійсненню цього прагнення. Якщо людина всіма думками прикована до свого селянського господарства, вона менше прагне до знання, ніж той, хто думає, що йому доведеться жити десь в іншому місці, якимсь в іншому місці шукати роботи, влаштовуватися. Можна наперед сказати, що населення Центрально-промислового району письменніше від населення чисто землеробських районів. Землеробство є підсобним заняттям, і це вказує на те, що в робітників зберігається зв'язок з землею, що сильний вплив робітників на село, що село менш консервативне, ніж в інших місцях, більш схильне до новизни.

Тверська губернія—типова губернія Центрально-промислового району. Особливістю її є те, що вона лежить між Москвою і Пітером, що в ній сильно розвинене тваринництво, що продукти молочного господарства легко збувати, що з рослин найкраще родять льон і овес, а хліб доводиться купувати. Звідси товарність сільського господарства.

Знаючи все це, учителіві вже набагато легше підходити до вивчення своєї волості, йому залишається тільки ставити крапки над «і». Він знає вже, на що звертати увагу, а головне — він ясно бачить, як пов'язуються між собою всі сторони життя краю. У нього вже є мірка для того, щоб бачити, що типове, що ні; в тому, що йому доводиться повсякденно спостерігати, він бачить, чим його волость відрізняється від усіх інших волостей губернії.

По суті, в кожній губернії є досить багатий краєзнавчий матеріал: це звіти губвиконкомів, земвідділів, відділів народного господарства, це матеріал, що друкується в економічних журналах і місцевих газетах, це матеріали різних краєзнавчих журналів, це архіви та істпарті. Але матеріал цей треба зібрати, вибрати з нього найістотніше, зробити із зібраного матеріалу висновки, в цих висновках знайти директиви для освітян.

Ясно — це робота непосильна одному вчителеві. Цю роботу повинен виконати губвно, звичайно, при сприянні всіх радянських організацій.

Коли в губвно буде цей матеріал, коли він зуміє забезпечити ним учительство, тоді й місцеві програми наберуть іншого вигляду, заповняться місцевим матеріалом, тоді місцевий підручник для шкіл I ступеня буде полегшувати вчителеві його справу, буде ближчим і цікавішим для дітей.

Усе це справа не одного дня. Робота ця розпочалась. Але вона ведеться не досить планомірно, не скрізь ведеться вона з достатньою інтенсивністю.

А тим часом ця робота важлива не тільки з точки зору програм. Вона важлива з точки зору планової допомоги органів народної освіти справі народної освіти. Це повинна бути не допомога взагалі, що рівномірно подається центром усім районам і губерніям, що рівномірно подається губернією всім повітам, рівномірно подається повітом усім волостям. Це повинна бути допомога, що подається на основі знання місцевих особливостей, допомога індивідуалізована.

Заходи щодо народної освіти повинні бути якомога більше вмотивовані, обгрунтовані. Тоді вони будуть скоріше досягати мети, давати кращі наслідки. Звичайно, повинні бути встановлені принципи, що кладуться в основу допомоги. Візьмемо школи селянської молоді. Тепер проводиться зрівняльний принцип: по одній школі селянської молоді на повіт.

Школи селянської молоді — справа добра, і скрізь вони приносять користь. Але візьмемо два райони. В одному сільське господарство не має майбутнього — молодь прагне до міста, на школу селянської молоді вона дивиться як на школу-семирічку з сільськогосподарським ухилом, через яку вона може набути знання, необхідні їй для вступу в який-небудь технікум. В іншому повіті сільське господарство має величезне значення; там проведено землеустрій, сільське господарство переходить на багатопілля, потрібні в цьому районі особливо культурні селяни, які ведуть пропаганду нових форм землеробства серед населення ділом. Що доцільніше: чи влаштовувати школи селянської молоді в обох повітах, чи зосереджувати обидві школи в одному повіті, в другому?

Або візьмемо інший приклад. Місто — центр метало-обробної промисловості. Друге місто — центр текстильної промисловості. І тут і там влаштовують дитячі садки. Але де вони потрібніші? Чи там, де дружини робітників, які добре заробляють, сидять дома і можуть доглядати дітей, чи там, де матері працюють цілий день на фабриці? Де потрібно допомогти в першу чергу?

Справжня плановість — це та плановість, яка базується на врахуванні всіх місцевих особливостей. Без цього плановість набуває неминуче бюрократичного характеру.

Тепер на місцях дедалі більше усвідомлюють необхідність глибокого вивчення краю. В педагогічних журналах краєзнавству приділяють дедалі більше місця. У пензенському журналі «Просвещение» ви знайдете, наприклад, і огляд основної літератури про місцевий край, і покажчик статей краєзнавчого характеру, вміщених у газеті «Трудовая правда» за минулий місяць. Статті розбиті за окремими рубриками: сільське господарство та життя села, промисловість, радянське та партійне будівництво, торгівля і кооперація, фінанси, бюджет та податки, народна освіта, життя міста, минуле губернії. Як бачите, краєзнавство розуміється журналом «Просвещение» досить широко. Шкода, що немає ще рубрики «нацменшості», хоча в самому журналі цьому питанню приділяється досить багато уваги.

Ми говоримо жартома: «Кожна губернія повинна мати свій паспорт». Такі «паспорти», вірніше характеристики кожної губернії чи району, повинні бути в центрі і не тільки зобов'язані бути — кожен працівник центру повинен їх знати назубок. У кожній губернії повинен бути не тільки «паспорт» своєї губернії, а й «паспорт» повіту; в повіті повинен бути не тільки «паспорт» повіту, а й «паспорт» кожної волості.

Треба вивчати свій край; з кожним роком це вивчення повинно ставати дедалі глибшим. У Головополітосвіті намічений такий проект змісту «паспорта».

Опис держпланівського району

(те саме придатне і для губернії)

I. Географічне положення:

- 1) відстань від Москви (в якому напрямі);
- 2) перелік губерній і областей, які входять до даного району;

- 3) особливості географічного положення (близькість до моря, до кордону та ін.).

II. Природні особливості:

- 1) надра: наявність руди, вугілля, нафти, торфовищ, солі та ін.;
- 2) ґрунт: чорнозем, глина, пісок та ін.;
- 3) поверхня: гори, схили, яри, низини та ін.;
- 4) зрошення: болота, озера, річки, їх потужність, напрям;
- 5) рослинність: ліси, луки, культурні рослини;
- 6) тваринний світ: олені, верблюди, риба та ін.

III. Економіка району:

1. Сільське господарство:

- а) кількість розораної землі (у процентах);
- б) кількість землі, що припадає на одне господарство;
- в) переважні види вирощуваних рослин (пшениця, жито, овес, льон, картопля, буряк та ін.);
- г) переважний тип обробітку землі;
- д) урожайність;
- е) розвиток садівництва та городництва;
- є) ступінь розвитку та характер тваринництва;
- ж) підсобні промисли (рибальство, мисливство та ін.);
- з) перспективи розвитку сільського господарства;
- и) товарність сільського господарства;
- і) ступінь розшарування селянства;
- ї) розвиток сільськогосподарської кооперації (різні форми її).

2. Кустарні промисли:

- а) ступінь розвитку кустарних промислів;
- б) види кустарних промислів;
- в) на якій сировині працюють: місцевій чи привозній;
- г) на який ринок працюють: місцевий, широкий внутрішній, на експорт;
- д) чи кустарні промисли існують поряд з великою промисловістю чи незалежно від неї;
- е) зв'язок кустарної промисловості з фабрикою;
- є) розвиток промислової кооперації;
- ж) перспективи розвитку кустарної промисловості

3. Відхожі промисли:

- а) ступінь їх розвитку і характер (наймаються на кваліфіковану чи некваліфіковану роботу);
- б) куди йдуть працювати — до міста, радгоспу, на торфорозробки;
- в) наймаються на роботу поодиночі чи артиллю;
- г) величина заробітків;
- д) які верстви селянства йдуть на заробітки.

4. Велика промисловість:

- а) кількість робітників, зайнятих у великій промисловості в даному районі;

- б) переважний вид промисловості (текстильна, металообробна і т. д.);
  - в) зайнятість на виробництві жінок;
  - г) на якій сировині та паливі працює;
  - д) перспективи розвитку.
5. Розвиток шляхів сполучення:
ступінь розвитку водних, залізничних та шосейних шляхів.
6. Розвиток приватної і кооперативної торгівлі.

IV. Населення:

- 1) чисельність населення району;
- 2) густота населення;
- 3) національний склад населення;
- 4) національні особливості його;
- 5) розподіл населення за заняттям.

V. Ступінь організованості населення:

- 1) ступінь залучення трудового населення до Рад;
- 2) розвиток СКОВ (селянських комітетів взаємодопомоги.— *Ред.*) в даному районі;
- 3) розвиток різних видів кооперації;
- 4) профспілкові об'єднання;
- 5) партійні організації;
- 6) добровільні товариства.

VI. Історичне минуле:

- 1) характер реформи 1861 р. в даному районі;
- 2) розвиток земської діяльності;
- 3) величина поміщицького землеволодіння;
- 4) участь у революційному русі до імперіалістичної війни;
- 5) як відбилась на населенні імперіалістична війна;
- 6) участь населення в громадянській війні; характер її в даному районі;
- 7) події, що впливали на район за останні п'ять років.

VII. Культурний рівень населення:

- 1) ступінь письменності;
- 2) кількість передплачуваних газет;
- 3) стан дошкільної, шкільної, профоської та політосвітньої сітки установ;
- 4) культурна робота інших організацій.

Звичайно, такий «паспорт» повинен бути якомога стислішим, відзначати тільки найістотніше, найхарактерніше.

Потрібно мати спочатку тільки загальне обличчя району або губернії, а потім це обличчя повинно дедалі більше уточнюватись.

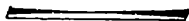
Тільки на основі характеристик губернії можна визначити і культурне обличчя губернії.

Безперечним є вплив на культурне обличчя губернії її економіки. «Паспорти» є блискучою ілюстрацією такого впливу.

Коли робота з «паспортами» просунеться, вона дасть можливість виявити в кожній місцевості рушійні сили культурного розвитку, ті верстви населення, на які можна спиратися в першу чергу, ті місцеві особливості, які можуть відкрити нові перспективи в роботі.

Тут варто попрацювати.

1927 р.

ВИХОВНА РОЛЬ УЧИТЕЛЯ

Колись у школі було два табори — вчителі й діти. Ці два табори вели між собою безперервну війну. У школярів вироблялась своя етика. Вважалось добрим підказати товаришеві, написати для нього твір, дати списати виконану роботу, поділитися з ним сніданком, ласощами, приховати всякі пустощі товариша; вважалось злочином розповісти вчителеві що-небудь про товариша — «донести»; розмовляти з учителем не на навчальні теми називалось «підлабузництвом» і т. д. і т. ін. Особливо сильною була ця етика в закритих навчальних закладах, інститутах, корпусах та ін. Чим суворіший був режим, тим тісніше згуртовувалися діти. Пам'ятаю, з якою захоплюючою цікавістю слухала я в дитинстві про інститутські пригоди моєї матері. Дуже добра учениця, вона мала знижений бал з поведінки, зате була улюбленицею класу. Потягти форшмак у класної дами і нагодувати ним голодних подруг, влаштувати бомбардування дверей «мочалки» (начальниці), не моргнувши, витримати крики та вичитування класної дами — німкені, не відповідати уроку, тому що інші дівчата не вивчили його, взяти на себе провину інших — на це вона була першою майстерницею.

Ця шкільна етика була дуже живучою. Я вчилася в гімназії, де вчителі ставилися до нас якнайкраще, де ніхто на нас не кричав, де не було ніяких покарань, не було ніяких оцінок за поведінку, щоденників про нашу поведінку, де були дуже добрі стосунки з учителями, де

вчитися було дуже цікаво, а проте величезна більшість дітей являла собою окремий табір: підказували, давали переписувати задачі, влаштовували напівстрайки, а у восьмому (у восьмому!), педагогічному класі, коли нам запропонували наглядати за ученицями молодших класів і писати на них характеристики, всім класом заявили директорові (Олександрю Яковичу Герду), що ми не можемо цього робити: це буде порушення товаришування, ми не можемо «виказувати» дітей. Писати характеристики згодні, але без зазначення прізвищ. Педагогічна рада згодилась на це, не стала силувати наше дитяче сумління. Смішно це. 16—17-річні дівчата, багато з яких чудово знали Тургенева, Л. Толстого, Гоголя, читали Белінського, Добролюбова, читали Гете, Шіллера, Гейне та ін., дівчата, які писали твори на 40 сторінках напівдослідницького характеру, як, наприклад, «Міфічні погляди слов'ян на природу за казками Афанасьєва», раптом вирішили: не можна начальству видавати приготвишок. Адже це така легковажність, яка на перший погляд не заслуговувала жодної уваги. А педагогічна рада поставилась до справи серйозно і «зважила» на прохання. Можливо, тому, що до педагогічної ради входили такі чуйні педагоги, як О. Я. Герд, який розпочав свою педагогічну кар'єру із завідування колонією малолітніх правопорушників, де він став улюбленцем дітей, або колишній народоволець, відомий фізик Я. І. Ковальський. Це був, у всякому разі, наочний педагогічний урок. І тому, можливо, з таким глибоким обуренням читала я статті французьких педагогів, які, констатуючи наявність двох таборів у французькій школі — вчителів і дітей, радили панувати розділяючи: вибирати окремих дітей, обробляти їх, задобрювати, відокремлювати від решти дітей.

Я думала, давно в нас вижито цей розбрат між учителями і дітьми. Іноземці, які приїжджали і відвідували наші школи, відзначали, що найбільше їх вражають прості, товариські стосунки між дітьми і вчителями. Вони відзначили це як великий плюс. Але ілюзій нам робити не слід. Поряд з простими, товариськими стосунками є й стосунки старого типу, і найбільше їх там, де вони найменш допустимі,— в дитячих будинках.

Учитель «строжиться» — діти організуються проти нього. Та й чи може бути інакше? Мені довелося в цьому

році бути на одних учительських зборах у Замоскворецькому районі, де було поставлене питання про хуліганство дітей. І вперше в житті я почула, як на зборах відкрито захищалося право педагогів карати дітей, говорилося про шкалу покарань. І що мене особливо вразило — це те, що такі висловлювання не викликали глибокого обурення присутніх, не викликали свисту, вигуків «геть!» Керівник дитбудинку «сміливо й відверто» висловлював свою думку... Дітей, на жаль, на тих зборах не було; вони, напевно, теж сказали б свою думку.

Невже в нас немає громадської педагогічної думки з цього приводу? Невже в нас не соромляться таких поглядів?

Питання про особу вчителя висувається такими виступами на перший план.

Чи може вчитель, який проповідує «шкалу покарань», мати виховний вплив на дітей? Звичайно, ні.

А тим часом педагог-вихователь страшенно потрібен школі. Звичайно, дітей треба не наставляти та осаджувати раз у раз, не розповідати їм про добродесних хлопчиків і дівчаток, про «зразкових» піонерів. Це тільки дратує дітей.

Важливе інше. Важливо вміти допомогти дітям налагоджувати дружню гру і працю, дружнє життя, важливо допомогти тим, хто слабший, важлива увага до переживань дітей, важлива повага до їх праці, до їх навчання, до їх переконань, важливий приклад.

Учитель, який радить дітям не палити, а сам палить,— поганий вихователь. Поганий вихователь той, хто вчить дітей стримуватись, а сам не стримується, вчить дітей товаришування, а сам тримається з ними не як товариш, а як начальство.

Діти надзвичайно чутливі до всякої фальші, до всякого лицемірства. Вони прямолінійні і не терплять розходження слова з ділом.

І ще. Для дітей ідея не відокремлена від особи. Те, що говорить улюблений учитель, сприймається зовсім по-іншому, ніж те, що говорить людина, чужа для них, яку вони зневажають. Найвищі ідеї в її устах стають невідомими.

У нас вимагають від учителів певного рівня підготовки. Це правильно. Але потрібно не тільки це. Потріб-

но продумати, як перевіряти також і вміння вчителя впливати на дітей, заслужувати їх любов і повагу. .

Адже ми повинні якомога більше посилювати виховний вплив школи. Нам треба, щоб школа справді «навчала жити», як цього вимагають часто селяни, і до того ж треба, щоб вона вчила жити по-новому, в тісній товариській спайці, щоб вона виховувала добровільну дисципліну, вміння спільно працювати, виховувала чуйність до чужої біди та горя.

Без цього школа, хоч би вона мала навіть найкращі програми і методи викладання, не буде тією школою, до якої ми прагнемо, не буде нічого вносити в справу соціалістичного будівництва нового суспільства.

1927 р.

ПРО ЗАВДАННЯ ШКІЛЬНОГО КІНО

(ДОПОВІДЬ НА НАРАДІ ПРО ДИТЯЧЕ КІНО)

Питання про дитяче кіно давно мене цікавило. Років п'ятнадцять тому, коли я жила в Парижі, мені довелося бути на одній нараді в питанні про те, як пристосувати кіно до викладання в школах, як перетворити його в навчальний посібник. Треба сказати, що у Франції в той час педагоги не дуже цікавились цим питанням, тому на цій нараді було більше росіян, ніж французів, а проте доповідь була цікавою. Доповідач продемонстрував багатий матеріал, який може служити посібником при проходженні програм, і вказав, між іншим, на те, що кіно допомагає замінити довгі описи живими образами.

З того часу минуло п'ятнадцять років, і тепер, переглядаючи іноземну літературу, бачиш, що у Франції зараз кіно вже стало навчальним посібником, який широко застосовується. У Франції кіно — такий же звичайний навчальний посібник, як, наприклад, географічні карти. Так само і в Німеччині, в Сполучених Штатах і взагалі в ряді інших держав кіно вже стало поширеним навчальним посібником. Є досить велика література, яка розробляє методику викладання за допомогою кіно. Наприклад, указується на те, що необхідно проводити велику підготовчу роботу, перш ніж дітям показувати кіно: якщо показують гори, то перед цим розповідають про гори, зарисовують, розглядають карти, взагалі вивчають предмет спочатку в нерухомому стані, а потім уже показують у кіно яке-небудь сходження на гору. При такій підготовчій роботі кіно, звичайно, робить зовсім інше вражен-

ня, ніж у тому разі, коли діти нічого про гори не чули і ні найменшого уявлення про це не мають. Або інший прийом: спочатку створюється певний настрій, показується картина, яка зацікавлює дітей, потім вони зарисовують бачене в кіно, опрацьовують матеріал, читають з даного питання, потім ця картина показується знову і т. д. Потім до кожної такої картини складають пересувні бібліотечки. Картина збуджує в дітей інтерес до даного питання, і тут зразу ж дають літературу з даного питання. Все це робить кіно більш цінним, хоч, звичайно, кіно і саме по собі, і без цієї методики, має колосальний вплив на дітей, тому що діти мислять не логічно, а живими образами і кіно справляє глибоке враження на них.

Безпосередньо врахувати наслідки впливу кіно важко і важко врахувати їх значення в розвитку дитини. Буває так: дитина була при якійсь події, значення якої вона не розуміє, але ця подія вривається в її пам'ять дуже гостро; в ту хвилину, коли дитина її бачила, вона її тільки запам'ятала, але не усвідомила. Потім бачене знову і знову стає перед нею і певним чином впливає на дитину. Отже, яка-небудь подія, що ніби пройшла для дитини непомітно, через кілька років впливає певним чином на весь її уклад. Зважаючи на те, що картини, які бачить дитина в кіно, є для неї шматочком дійсності, що ці живі образи запам'ятовуються на довгі роки, треба відзначити величезне значення кіно і з позитивного і з негативного боку... З якого віку допустимо застосовувати кіно як навчальний посібник? На нервову систему дітей молодшого віку кіно діє надзвичайно шкідливо. До якого саме віку не можна дітям показувати кіно?.. Потім, для якого віку якої тривалості повинні бути сеанси кіно? Можливо, 15-хвилинний сеанс зробить одну дію на нервову систему, а якщо він триватиме півтори години, то це дасть таку перевтому, що буде дуже негативний наслідок. Далі, як діє кіно на різні типи дітей? Діти, в яких сильно розвинена зорова пам'ять і для яких у житті зорові образи відіграють особливо велику роль, по-своєму сприймають кіно. Діти, в яких головним чином розвинена слухова пам'ять і які сприймають слухові враження сильніше, ніж зорові,— для них вплив буде інший. Потім на дітей моторного типу, які прагнуть все перевести в

дію, кіно впливає знову-таки по-іншому і викликає спроби перетворити в життя те, що вони бачили... Розв'язання цих питань я не зустріла в тій літературі, яку я переглядала...

Широке використання кіно в школі має колосальне значення. Коли проробляється програма хоча б для шкіл I ступеня, то завжди, як не намагається багато педагогів, практиків і теоретиків цю програму скоротити, здебільшого ця праця перетворюється в розширення програми, і всі спроби скоротити є тільки перебудовою її, тому що хочеться дати дитині матеріал, який розширив би її горизонт. І, звичайно, в цьому відношенні кіно може зробити неоціненну послугу. Якщо, наприклад, описувати морське дно словами, то діти сприймають це так, а якщо покажемо це саме морське дно в кіно, то воно сприймається зовсім по-іншому.

Із закордонних фільмів, мабуть, найбільше можна використати кінофільми в галузі природознавства. Той француз, про якого я говорила раніше, демонстрував тоді биття людського серця. Анатомію можна ще сяк-так вивчати без допомоги кіно, а при вивченні фізіології, коли потрібно показати процеси, що відбуваються в організмі людини, кіно подає неоціненну послугу, оскільки наочно показує ці процеси, розкриває їх суть.

Таке саме значення мають і виробничі фільми. В Москві мені довелося побачити один фільм школи Форда про підготовку шоферів. У цьому фільмі показано окремо роботу кожної найменшої частини автомобіля. Такий фільм надзвичайно полегшує навчання. Фільми, що показують роботи різних машин, можуть багато дати. У нас до програми входить ознайомлення з містом, з селом, з сільським господарством, добуванням сировини і т. д. — для ознайомлення дітей з усім цим потрібно створити обширні шкільні фільми.

Крім чисто навчального значення, кіно має і величезне виховне значення. Мені здається, що взагалі на цей бік справи треба звернути особливу увагу — фільми не тільки розширюють кругозір дитини, але й дають їй певний світогляд. Щодо цього ми дуже безтурботні: ми не пустимо говорити оратора, який буде захищати буржуазну ідеологію, а в той же час ми даємо фільми, які сильніше діють, ніж слова ораторів, — вони дають те,

що вкорінюється надовго і іноді зовсім не можна викоренити.

Щодо цього слід сказати, що буржуазні фільми надзвичайно продумані. В них подається чужа для нас ідеологія, і це розкладає дітей. Звичайно, дитина може не розуміти всього значення картини, але вона дивиться яку-небудь драму, де з презирством трактується про працю і де оспівується багатство, і все це значно більше її розбещує, ніж якби вона це сприймала з усної мови.

Тому з особливою ретельністю доводиться ставитися до змісту фільмів, і не в тому розумінні, звичайно, щоб неодмінно зображувався піонеррух, щоб проходили безперервні ряди піонерів, де немає ніякої дії,— це тільки стомить. Мало дають дитині і такі картини, як наприклад зображення засідання Раднаркому та ін. Дорослій людині, яка брала участь у боротьбі за Радянську владу, ця картина говорить багато, але дитині вона говорить мало. Треба створити зовсім новий тип фільму, такий фільм, що показував би, наприклад, дітей, які захоплюються якою-небудь колективною працею, якою-небудь суспільно корисною працею, який показував би, що таке повсякденна боротьба за кращий порядок, справу і т. д. Ми даємо, наприклад, картину, що відображає міжнародне засідання дитячих груп і т. д., і вважаємо це інтернаціональним вихованням, але суті інтернаціоналізму не розкриваємо, що таке братерська солідарність трудящих, не пояснюємо. Не даємо, наприклад, картини, змістом якої була б боротьба з антисемітизмом; можливо, важливіше було б для дітей створити саме такий фільм, який би показав, як боротися з антисемітизмом.

Взагалі ту повсякденну боротьбу, яку бачить дитина навколо себе, треба якось у фільмах відображати.

Розкрити працю піонерів, внутрішню суть її, внутрішню згуртованість дітей, створення якоїсь нової організації, нового колективу — все це цілий ряд проблем, які ніяк не можуть бути розв'язані західноєвропейським фільмом. Якщо ми можемо використати західноєвропейський навчальний фільм, який зображує дно морське, гори, левів, тигрів і т. д., то ми не можемо взяти фільм, який висвітлює суспільне життя з буржуазної точки зору. Ми повинні дати тут щось зовсім нове для дітей,

дати для них матеріал, який би був організуючим їх фактором.

Є діти, в яких особливо сильна здатність сприйняти втілити в життя. Ось оця основна група — яка щодо організації винесе з нового фільму дуже багато і яка стане ядром — і допоможе організувати інших дітей.

Ось те, що мені хотілось сказати щодо використання кіно як навчального посібника. У нас питання це ще тільки ставиться, ще не розроблене, але якщо ми школу хочемо підняти на належну височінь, ми повинні в цьому напрямі розвинути найенергійнішу роботу.

1927 р.

ПРО ДИТЯЧЕ КІНО

А. Кіно як навчальний посібник. Ця тема мало розроблена в нашій педагогічній літературі, та й кіно ще зовсім не застосовується у нас як навчальний посібник. Проте саме в ролі навчального посібника кіно має величезне майбутнє.

Важливість наочності тепер уже ніхто не заперече. Кожен згодний з тим, що необхідно, щоб із словом пов'язувався в дитини певний образ. Дитячі книжки та підручники ілюструються малюнками. Діти страшенно жадібні до малюнків. Це кожен знає. На стінах багатших шкіл красуються часто знімки далеких країн, картини тварин, жарких країн і т. д. Проекційний ліхтар має на меті теж дати картину, але яскравішу, яка більше привокуює увагу дитини. Стереоскоп прагне оживити перспективу. Чучела тварин, різні колекції, моделі мають на меті те саме — пов'язати для дитини слово з конкретним образом. Одна біда — і малюнок, і фотографія, і проєкційний ліхтар, і модель дають мертвий образ, позбавлений руху, життя. На це неодноразово вказували прихильники екскурсій. На екскурсії дитина бачить предмет у його природній обстановці, в русі. Екскурсія незамінна щодо цього, але біда в тому, що екскурсія зв'язана з рядом труднощів і коло спостережень, можливих при допомозі екскурсій, обмежене. Тому метод екскурсій повинен бути доповнений показом предметів, явищ, подій, які недосяжні для екскурсій. Їх треба давати дитині в найбільш життєвій формі — в русі, за допомогою кіно.

Програми ДВР страшенно полегшуються за допомогою кіно. Кіно ознайомить дітей з природою, вони побачать і море, і гори, і поля, і ріки, побачать тайгу і тропічний ліс, побачать і бурю на морі, і північне сяйво, і сарану, і білих ведмедів. Вони спустяться в шахти, на дно морське; побачать гірського орла і Ніагарський водоспад. Який опис може дати їм той грандіозний запас образів, який може дати кіно? В кіно діти побачать, як людина, що оволоділа природою, використовує її сили, ставить собі на службу. Це особливо важливо. Кіно може розкрити перед дитиною таємниці природи: як проростає зерно, як змінюється форма рослин і т. д. В кіно дитина побачить, як б'ється людське серце і як працюють легені. Кіно може дати дитині яскраву картину праці — дати уявлення про те, як неймовірно тяжко було працювати людині лопатою і як вона дійшла до трактора, як від ремесла вона дійшла до фабрики. Вся історія праці може постати в неї перед очима. Висвітлення суспільного життя також може за допомогою кіно мати зовсім інший розмах — тут можна дати дуже багато.

Але треба *вміти використати кіно* як навчальний посібник.

Треба давати картини в певній послідовності, зв'язку, а не так, як давали раніше: то оазиси, то гусінь, то батьківщина негрів. *До кіно треба готуватися* — опрацювати заздалегідь матеріал, освітлювати його, осмислювати, — тоді кіно буде справляти далеко більше враження. Нарешті, треба давати небагато матеріалу відразу, після кіно доробляти ще далі матеріал і потім, якщо буде потреба і діти захочуть, *повторити вже бачену картину*.

Ще кілька слів про опрацювання. Щоб учень сприйняв образ, який дає кіно, треба, щоб у нього була якась емоціональна наснага. Цю наснагу повинен уміти дати вчитель. Наприклад, на селі живе старенька Козлова, в неї син моряк, служить у Балтфлоті — вона може розповісти при нагоді дітям про те, яка служба в сина, як він їздив на підводному човні і т. ін. Прочитати після цього яке-небудь оповідання про флот, море. Ось і є вже наснага. І море, і кіно сприймаються зовсім інакше, ніж тоді, коли б учень нічого про море не чув.

О детском кино

А. Кино, как учебное пособие Эта тема мало разра-
ботана в нашей педагогической литературе. Да и
кино само совершенно не применяется у нас,
как учебное пособие. В театру оно является в
роли учебного пособия кино имеет громадные будущие
Важнейшие частности темы имеют чужие не
ослабляются. Велики согласаются с теми кто
необходимо чтобы со словом связывали язык и ребенка
определенный образ. Детские комедии и учебными
выступают классифицируются картинками. Дети
спрашивают каждый до картины. Это великий дар,
На стенах был богатых школ красочный газет
ссылки. Далекая страна, картина живописи
картинки спрашивают и в интересном и волшебный
фотографический целые темы дабы картины, все
более красочнее, более приключательную величавые
ребенка. Силуэты стрелителю обрисуем переключив
Чужие живописные, фигуры коллективные, модели при
следующей покупке целые, связывая для ребенка слова
и определенными образами. Обна бела - и картина.
и фотографии, и модели волшебный дождик, и модели
данный переплетный образ, чудный и удивительный, фигуры
На это многократные украшали створочками
касающиеся. На экскурсиях ребенка великий предмет
в его переключательной обстановке, в обстановке
Экскурсия педагогическая в этом отношении, не бела
в кино, где экскурсия соединяется с работой труднее,
и ~~при~~ при наблюдении, воспитатель при помощи
высказывания спрашивает. И поэтому перед экскур-
сиями должны быть известны походы, путешествия, да
касающиеся, предметный, объективный, события. Не надо дабы
ребенку в наиболее ярком и ярком, в объек-
тивизме - при помощи кино

Як на екскурсії ми вчимо учня дивитися, так повинні вчити дивитися і фільм.

При правильному використанні кіно як посібника воно буде розвивати в учня зорову пам'ять, яка дуже потрібна для всякого робітника, селянина, інженера, агронома, лікаря. Воно буде живити думку, дасть матеріал для порівняння.

Хотілося б, щоб була налагоджена робота в тому, як сприймають діти кіноматографічні картини, щоб висловлені вище думки були перевірені на практиці.

1927 або 1928 р.

КОЛЕКТИВНА РОБОТА В ШКОЛІ

(ДОПОВІДЬ НА КОНФЕРЕНЦІЇ УЧНІВ ШСМ)

По-перше, вітаю вас, діти. Потім я хочу поговорити ось про що: коли ми подивимось, як було раніше влаштоване життя і як воно влаштоване тепер, то ми побачимо, що за старих часів кожне село, кожне місто, кожна країна жили своїм відокремленим життям, мало знаючи, що робиться в інших селах, містах, країнах. Коли ви візьмете книжки, що описують життя років п'ятдесят тому,— наприклад, візьмете Островського,— і почнете читати, то побачите, як до якої-небудь міської жительки, купчихи, приходять подорожні бабусі і починають розповідати, що в чужих країнах живуть люди з собачими головами, і купчихи вірили.

Такі розмови тепер зовсім неможливі, тому що зв'язок нашої країни з іншими країнами став значно тіснішим. Ми тепер не тільки читаємо книжки про інші країни, не тільки бачимо в журналах малюнки, на яких зображені інші країни, а через газети, телеграми, по радіо дістаємо відомості, що в якій країні зараз робиться. В кіно ми бачимо життя інших країн. Сучасна техніка (кіно, радіо) дедалі більше веде до зближення людей між собою.

Колись кожна країна, якщо вона що-небудь винаходила і придумувала, то тримала свій винахід у себе. А тепер техніка стає дедалі більше й більше міжнародною. Де-небудь, скажімо, в Північно-Американських Штатах або в Англії, винайдуть яку-небудь машину, придумують який-небудь кращий спосіб обробітку землі,

а інша країна цим користується. Якщо в нас що-небудь винайдуть, то нашими винаходами теж користуються інші країни. Винаходи однієї країни допомагають краще справлятися з силами природи, підкорювати собі природу в інших країнах.

Техніка, наука дедалі більше зближують людей між собою. Тому й суспільний розвиток іде в напрямі зближення між собою різних країн. Капіталісти прагнуть роз'єднати між собою народи, сіють між трудящими різних країн ворожнечу, робітники ж усіх країн прагнуть об'єднатися в братерську сім'ю. Це їх прагнення йде в ногу з розвитком сучасної техніки, і тому рано чи пізно це об'єднання здійсниться.

Спинимось на іншому питанні — на питанні про колективну працю. Подивимось, як іде робота на фабриці, на заводі. Роблять, припустимо, на заводі паровоз. Як роблять цей паровоз? Не так, що один робітник робить увесь паровоз, другий робітник стоїть поруч і робить інший паровоз, третій — ще паровоз. Так робота не ведеться. А як же роблять? Один одну частину паровоза виготовляє, інший — іншу. Один паровоз робить сотня людей, кожен свою частку робить, а потім усе це збирають разом і виходить паровоз. У всіх мета одна — побудувати паровоз, а кожен робить свою невеличку частку роботи. Наприклад, один робітник робить гвинтик і він цього гвинтика не приготував: усі частини паровоза зроблені, а один гвинтик не зроблений — і весь паровоз не може працювати. Кожен працює окремо, а мета одна — побудувати паровоз. Під час виготовлення паровоза проводиться поділ праці. Праця окремих трудівників усуспільнюється загальною метою. Паровоз — наслідок колективної праці. Так працюють на фабриці. Але і в усьому суспільному житті ми бачимо поділ праці. Одні добувають хліб, сирі продукти, інші обробляють продукти на фабриках, ще інші перевозять ці продукти залізницею. Але поділ праці в суспільстві проводиться не так систематично, не так злагоджено ще, як на фабриці. Ми прагнемо до того, щоб у всьому суспільстві праця була правильно організована, велася за загальним планом. Праця за загальним планом зближує людей, згуртовує їх. Але щоб планова робота була можливою, треба, щоб люди навчились колективно працювати.

Кожна радянська школа — і ШСМ в тому числі, звичайно,— повинна вчити дітей колективно працювати, працювати за загальним планом, допомагаючи один одному, повинна вчити дружно працювати і дружно жити.

Візьмімо стару, буржуазну школу — як там було? Кожен за себе вчиться, відповідає, а до інших учневі діла не було, і навіть заборонялось дітям допомагати один одному, намагались дітей роз'єднати, оцінки ставили: оцінювали роботу кожного окремо, раз у раз чулися повчання про те, що кожен повинен за себе відповідати в школі, а колективної спільної роботи ніякої не було. Уроки вчили кожен окремо, а не те щоб два чи три учні який-небудь урок разом, спільно приготували і допомогли один одному. Адже завжди сили різні: один трохи більше знає з арифметики, інший — з російської, ще інший — з географії, і ось коли діти разом працюють, то допомагають один одному; раніше, в старій школі, ця взаємна допомога заборонялась. Бувало, дітям хочеться один одному допомогти, підкаже хто-небудь — зараз же викладач кричить: «Яке ти маєш право! Це заборонено!» Діти привчалися у школі працювати нарізно.

Така була робота в школах, і так вона поставлена тепер у капіталістичних країнах. Там зараз у школах кожен тільки за себе повинен відповідати.

У нашій, радянській, школі ми прагнемо до того, щоб дітей привчити працювати спільно, щоб школярі спільно вчилися, допомагали один одному. Коли роблять що-небудь — заводять який-небудь сад чи город або роблять яку-небудь річ,— треба, щоб не поодинці робили, а розподіляли між собою працю, кожен брав би роботу посильну і робили всі разом. Візьмімо нашу піонерорганізацію. Вона побудована за ланками. Чому загін поділений на ланки? Щоб ланки могли спільно працювати, щоб училися працювати разом, колективно, спільно допомагати одна одній.

Ця взаємодопомога в праці має велике значення. Треба також навчитися жити разом. Подивіться, як живуть на селі. Ви працюєте всі на селі. Коли придивитися до життя селян, то можна побачити, що скрізь і всюди вони не вміють спільно працювати і жити. Навпаки, все ділять на своє і чуже, намагаються часто зробити, наприклад, сусідові щось неприємне, прогнати подальше сусідську

курку, вилити під вікно сусідці помії та ін., а разом працювати й жити не вміють часто. Ось недавно мені один селянин розповів про те, чим закінчилась їхня спроба працювати спільно: «Купили насіння через кооперацію, домовилися, привезли на поле і стали сперечатися. Один каже: «Як же ми будемо так сіяти, може, до тебе більше попаде?» Інший каже: «А може, я буду більше працювати?» Посперечались, посперечались і відвезли насіння назад, до кооперації». Таким чином, разом, спільно сіяти вони не зуміли.

У селянському житті дуже часто працюють усі нарізно. Навіть якщо ми подивимося на прислів'я, то з них побачимо, що люди звикли працювати нарізно і жити нарізно, не спільно, не дружно. Наприклад, «кожен сам за себе, а бог за всіх». Це прислів'я показує, що люди справді так живуть: кожен дбає за себе, а до всіх кому яке діло, про це бог подбає. Інша приказка — «моя хата з краю, знати нічого не знаю». Нікому ніякого діла до громадської користі нема. Коли придивишся до життя, то побачиш, що дуже часто так говорять: «кожен за себе», «моя хата з краю», «не мое діло» і т. д.; колективно, спільно працювати не звикли. Проте є такі роботи, які слід неодмінно виконувати спільно, бо коли ми не будемо, наприклад, разом, спільно про благоустрій села свого дбати, то нічого не вийде. Якби кожен тільки для себе старався, то тоді нічого не можна було б побудувати, тому дуже важливо, щоб у нас у школі діти привчалися працювати разом, допомагати один одному і прагнути спільними силами налагоджувати роботу. Хтось придумав який-небудь проект роботи, разом у класі обговорили його, і потім не нарізно працювати треба, а вся група повинна допомагати один одному і намагатися цей план виконати. При такій постановці роботи діти привчаться до спільної, колективної праці, і не тільки до праці, а й до життя.

Володимир Ілліч багато писав про те, що нам потрібно завести нові порядки. Він говорив, що ми повинні будувати соціалізм. А що значить будувати соціалізм? Це значить організувати по-новому все життя, завести нові, кращі порядки. І треба вчитися цього і в житті, і в школі.

Може, ви мені, діти, розповісте тепер про ваші школи, розповісте, як у вас налагоджується ваша спільна праця¹.

*

Тепер я вам скажу, що мені сподобалось і що не сподобалось.

Перше — мені сподобалось, що ваші школи тісно пов'язані з господарством і є справжніми трудовими школами. Правда, тільки четверо дітей робили доповідь, але з доповіді кожного видно, що школа з селянським господарством тісно пов'язана і справді є трудовою школою. У свій час якось (Володимир Ілліч говорив про те, що слід неодмінно, щоб наші школи були якомога тісніше пов'язані з виробництвом.) Це він говорив і про фабзаводські школи, і про всі інші взагалі. Але треба сказати, що не завжди це в школах буває. І ось це добре в ШСМ, що вона тісно пов'язана з виробництвом.

Потім ось що мені ще сподобалось. Останній товариш говорив про те, що не тільки для дітей ШСМ відкрили швейний гурток, а й для всіх дівчаток на селі. Тут уже видно громадську закваску.

Але ось чого мені трохи боязко. (Один говорить: проводимо роботу в хаті-читальні, ліквідуємо неписьменність серед населення і т. д. А мені хотілося б довідатися, яку ж роботу ви в хаті-читальні проводите? Кампанії і т. д. — все це гучно сказано, але хоч би один розповів, як саме ви це робите.) Які труднощі були. (Адже нам завідуючі хатами-читальнями розповідають: ось такі-то труднощі, захотіли провести те й те, почали налагоджувати, а, виявляється, знань не вистачає. Або: немає книг, немає газет, важко жінок залучити до читальні. А ось слухаєш вас, діти, виходить так, що ви прийшли до хати-читальні, провели кампанію, зробили те й те — і все пройшло зовсім гладенько. Напевно, й ви могли б розповісти немало про свої невдачі, про труднощі, які лише частково вдалося усунути. Про це ось потрібно було докладніше розповісти. Так гладенько ніколи в житті не буває, без труднощів і промахів справа не обходиться.

---

¹ Діти розповідають про труднощі в ШСМ.— Ред.

Я слухала ось чотирьох дітей, і в усіх усе дуже добре йде. Ось тут один хлопець робив доповідь, то я навіть злякалася, він каже: «Виділяється два-три доповідачі» і т. д. Я згадала в зв'язку з цим про те, що розповідали мені діти на конференції ШСМ. «У нас,— кажуть,— актив — троє дітей. Вони поїхали з доповідями. До них ще приєднали вісімнадцять. Так ось оцих, коли вони приїхали, селяни не хотіли слухати: «Чому, кажуть, присилаєте таких доповідачів, не треба!» І внаслідок усю роботу проводить актив, а іншим і робити нічого. Актив працює, ледве-ледве дише, а всі інші діти не організовані. Тут є великий недолік. Потрібно зробити так, щоб кожен учень брав участь у роботі і робив що може — нехай небагато, але робив те, що йому під силу. Той, хто знає, звичайно, більше працює, але ж усі повинні брати участь у спільній праці, а на активі їхати — це неправильно. І треба не про роботу активу розповідати, а про роботу всієї школи.

Нещодавно я була в одній лісній школі в Сокольницькому районі — святкували День пам'яті Ілліча. Подивившись, всі наче організовані. Вчителів ніде не видно. Різні фізкультурні вправи виконували, і все самі — наче все гаразд. А насправді весь час ті самі три дівчинки виступають: то одна, то інша. Одна всіх приводить, розводить, друга вірш виразно розповіла, третя доповідь прочитала. Потім почали запитувати дітей: «Що ви знаєте про Ілліча?» Так ось один каже: «Він рибу ловив», інший: «Дітей захищав». Виходить, що актив — три дівчинки по 12—13 років орудують усім, а решта тільки й знає, що Володимир Ілліч рибу ловив. (А ось цього, між іншим, і не було. Ілліч не любив ловити риби, це заняття було не в його характері). Актив — три дівчинки, і на них усі їдуть. Так не годиться. Потрібно всіх залучати до роботи, не їхати на активі, а влаштувати по-новому, організувати справу так, щоб не було пасивних і активних дітей, а були всі активні.

Далі ось що мене збентежило. Двоє товаришів сказали, що видають премії. Я запитала: «Окремим дітям?» Кажуть, що так. Мені здається, що краще було б, якби премії видавали ланкам. А то кожен буде думати: «Я зробив добре — і мені премія», а може, йому допомагали. Я вважаю, що це слід обговорити, як видавати премії.

Загалом установка школи, мені здається, добра, тому що є зв'язок з селянством. Можливо, хто-небудь з дітей мені розповість про ті труднощі, які в них є в школах. Нехай діти розкажуть, але не за призначенням, а хто хоче¹.

*

Я вас слухала, діти, і згадала старі часи, гімназію, гімназичне навчання. Ось тепер усі діти, які говорили, вживали слово «облік» — це слово дуже важливе. Як же можна працювати без обліку? А за старих часів говорили про всілякі інші речі, а про облік ніхто й не говорив. Потім «система секцій» — знову зовсім нове слово, нове поняття. Тепер діти міркують про те, як краще організувати — через систему секцій чи якось інакше. Сидиш і порівнюєш у думках старе з теперішнім і бачиш, як ми пішли вперед.

Тут ось дуже серйозний недолік було виявлено, що (власницькі інстинкти є часто в дітей). На словах з усім згодні, а як дійде до діла, то власник виглядає. Це дуже велике й важливе питання. Слід подумати над тим, як це подолати. Мені здається, що треба було б так підходити: тому, в кого це виявляється, давати колективну працю такого характеру, яка його захоплювала б і за яку він відповідав би. Якщо до суспільної праці поступово залучиш, то й ці труднощі подолати можна. Тут ще товариші розповідали про те, як робота не налагоджувалась, потім налагодилась, але все в загальних рисах. І тільки одна дівчина вказала на те, що був лікпункт, що по черзі вчилися і мало чого навчилися. Тут я пригадала, як вперше проводила заняття у вечірньо-недільній школі — навчала робітників читати й писати. І ось один робітник подає мені написаний ним твір, дивлюсь, а всі приголосні букви в нього випали — самі голосні. Я з сорому згоріла, потім цілу ніч ворочалась, думаю: «Ну й навчила!» В процесі роботи багато таких промахів буває. Тут над собою доводиться працювати. Звичайно, наступного разу я вчила так, щоб і приголосних мої учні не пропускали. На помилках учишся.

---

¹ Діти розповідають про труднощі в ШСМ.— *Ред.*

З того, що ви розповідали, видно, яка жвава робота у ваших школах провадиться. Я послухала ваші доповіді і мушу сказати, що школа жива, і якщо напружено працювати, то з недоліками впоратися можна.

На закінчення дозвольте побажати, щоб вам вдалося якомога краще налагодити роботу в вашій школі. Дозвольте побажати вам успіхів у роботі.

1927 р.

СТАРЕ ПЕРЕВЕРНУТО, АЛЕ ЩЕ НЕ ЗЖИТО

Сьогодні я перечитувала лист однієї вчительки Нижегородської губернії, яка пише, що в нас у школі замовчується питання про антисемітизм, що вчителі часто вважають за краще обходити це питання.

Невже це так? Невже школа турбується тільки про те, щоб діти робили якнайменше помилок під час писання та мили руки перед їжею? Невже наша школа, за яку велась така пристрасна боротьба, про яку ми говоримо, що вона пройнята духом ленінізму, замовчує, обходить усі болючі місця, спокійно дивиться на розвиток серед дітей антисемітизму: мовляв, моя хата з краю?.. У школі в нас вчать учителі, які щиро примкнули до Радянської влади; у школі в нас піонери; діти вчаться за радянськими підручниками, ведуть суспільно корисну роботу — і ніхто з ними не розмовляє про те, що єврейські хлопчики і дівчатка нічим не гірші від російських, що дражнити жидами, ображати їх — значить бути чорносотенцем.

Треба передрукувати для дітей усі ті чудові оповідання, які є в нашій літературі з цього питання. Діти повинні знати, як розправлявся царський уряд з єврейською біднотою, треба розповісти їм, як влаштовував він єврейські погроми. Це не менш важливо, ніж вчити дітей сортувати посівне зерно...

Вчителі, піонери, ради сприяння, секції народної освіти при Радах повинні звернути якнайсерйознішу увагу на боротьбу з антисемітизмом у школі. Треба спадщину проклятого царського режиму вижити до кінця.

ШКОЛА І ВЧИТЕЛЬ ПЕРЕД ЛИЦЕМ НЕБЕЗПЕКИ ВІЙНИ

Радянська школа тісно пов'язана з навколишнім життям, органічно спаяна з ним. І не може школа проходити мимо того, що хвилює навколишнє населення. На селі йде переділ — діти нервують: цілий ряд починань школи зривається. Щоб розрядити атмосферу, необхідно присвятити питанням землемірства і землеустрою ряд бесід, осмислити з дітьми те, чим живе село. По селу ходить заразна хвороба: завдання школи — пояснити дітям, що це за хвороба, як від неї вберегтися. В душних хатах задихаються кустарі-ткачі від пилу — школа вчить дітей, як влаштовувати вентилятори та квартирки. Відбуваються перевибори Рад — школа не залишається осторонь, проводить велику роботу. Школа стає культурним центром, який впливає на навколишнє життя. Не може школа не відгукнутися і на поточні події.

Зараз ми переживаємо момент величезної історичної ваги. Мільйони бідних, затурканих робітників і селян Китаю піднялись на боротьбу проти експлуатації і проти гноблення. Руйнуються старі суспільні підвалини, що давали можливість капіталістичним країнам Європи тримати Китай в становищі напівколоніальної країни. Революційний рух мас підриває коріння колоніальної експлуатації. Буржуазні уряди розуміють, що, коли піднялись мільйони, руху не задушиш. Можна розстріляти вождів, перебити тисячі, можна на час загальмувати перемогу, але знищити рух не можна. Царському

урядові вдалося задушити революцію 1905 року, але не вдалося задушити руху. Він на кінець 1911 р. став розвиватися з новою силою.

Китайська революція йде своєрідними шляхами; не можна сказати, коли саме вона переможе, але що вона переможе — в цьому немає сумніву: піднялись на боротьбу мільйони.

Для Китаю досвід СРСР має величезне значення. СРСР — єдина країна, яка зламала в себе капіталістичний лад, яка все життя перебудовує на нових началах, яка підняла маси до нового життя, яка бореться з усякою експлуатацією. Для китайських мас немає іншого шляху, ніж той, яким ішов наш СРСР: не шлях пасивності, терпіння, а шлях боротьби.

Буржуазія капіталістичних країн прекрасно розуміє значення того, що відбувається, вона розуміє, що земля зникає в неї з-під ніг, вона розуміє, що з кожним днем буде рости й міцніти внутрішній зв'язок між трудящими масами Китаю і трудящими масами СРСР.

Не дивно, що буржуазія пристрасно ненавидить форпост світової революції і буде робити все можливе, щоб послабити його, розбити, знищити.

Англія більше, ніж усі інші буржуазні країни, жила експлуатацією колоній. Для англійської буржуазії експлуатація власних робітників стояла на другому плані; на першому плані стояла експлуатація колоній. Тому англійська буржуазія часто йшла на поступки англійським робітникам, всіляко підкупляла верхівку англійського робітничого класу — кваліфікованих робітників, які їй були потрібні. Втрата колоній означає перенесення експлуатації на англійських робітників, їх революціонування, ломку старих підвалин всередині країни, втрату влади англійською буржуазією. Ось чому так скаженіє англійська буржуазія, ось чому вживає вона всіх заходів для того, щоб дезорганізувати наш Союз, ось чому нависла над нашою країною загроза війни.

Становище, яке створилося, не є чимось несподіваним. Про нього досить багато писалось. Ленін писав у 1923 р.: «Результат боротьби залежить, кінець кінцем, від того, що Росія, Індія, Китай і т. п. становлять гігантську більшість населення. А саме ця більшість населення і втягується з надзвичайною швидкістю останніми

роками в боротьбу за своє визволення, так що в цьому розумінні не може бути ні тіні сумніву в тому, яким буде остаточне розв'язання світової боротьби. В цьому розумінні остаточна перемога соціалізму цілком і безумовно забезпечена»¹.

У 1919 р., виступаючи на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу, Володимир Ілліч вказав на особливість революційної війни. Він говорив про те, що революційна війна, коли вона справді втягує і зацікавлює пригноблені трудящі маси, викликає енергію і здатність творити чудеса. «Я думаю,— говорив Володимир Ілліч,— що те, що проробила Червона Армія, її боротьба і історія перемоги матимуть для всіх народів Сходу гігантське, всесвітнє значення. Вона покаже народам Сходу, що хоч які слабі ці народи, хоч якою непереможною здається могутність європейських гнобителів, які застосовують в боротьбі всі чудеса техніки і воєнного мистецтва, проте революційна війна, яку ведуть пригноблені народи, коли ця війна зуміє пробудити дійсно мільйони трудящих і експлуатованих, криє в собі такі можливості, такі чудеса, що визволення народів Сходу є тепер цілком практично здійснимим з точки зору не тільки перспектив міжнародної революції, але й з точки зору безпосереднього воєнного досвіду, проробленого в Азії, в Сибіру, досвіду, який проробила Радянська республіка, що зазнала воєнної навали всіх могутніх країн імперіалізму.

Крім того, цей досвід громадянської війни в Росії показав нам і комуністам всіх країн, як в огні громадянської війни разом з розвитком революційного ентузіазму створюється сильне внутрішнє зміцнення. Війна є випробування всіх економічних і організаційних сил кожної нації. Кінець кінцем, після двох років досвіду, хоч яка безконечно тяжка війна для робітників і селян, що терплять від голоду й холоду, на підставі дворічного досвіду можна сказати, що ми перемагаємо і будемо перемагати, бо у нас є тил і тил міцний, що селяни і робітники, незважаючи на голод і холод, згуртовані, зміцніли і на кожний тяжкий удар відповідають збільшенням зчеплення сил і економічної могутності, і тіль-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 441—442.

ки через це перемоги над Колчаком, Юденичем та їх союзниками, найсильнішими державами світу, були можливі»¹.

Це було сказано сім з чимось років тому, але це стоується цілком і до моменту, який ми переживаємо.

Якщо, незважаючи ні на що, буржуазія розпочне війну, це буде війна громадянська. Останній пленум ВККІ (Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу) на своєму засіданні від 29 травня 1927 р. прийняв тези, в яких говориться: «Всяка імперіалістична війна є війна проти робітничого класу і трудящих мас. Вона бере їх у лещата найлютішої диктатури буржуазії. Вона «скасовує» всі свободи, вона посилює в багато разів апарат пригноблення і придушення боротьби робітничого класу. Але війна проти Радянського Союзу буде особливсю війною. Вона буде безпосередньою військовою проти робітничого класу і комунізму на всій земній кулі і в Європі раніш за все»².

І в тій громадянській війні, яку зараз затіває Англія, маси, що піднялися на боротьбу за своє звільнення від іга імперіалізму, будуть також виявляти чудеса енергії і героїзму. Тепер тил буде ще міцнішим, ще організованішим.

За сім з половиною років, що минули з часу вищенаведеної промови Ілліча, Ради проробили грандіозну роботу в справі організації трудящих мас. Ради — це організаційні центри, значення яких колосальне, яке виявиться відразу, якщо війна, незважаючи ні на що, все ж вибухне.

За цей час розгорнули свою роботу профспілки, розгорнула свою роботу Комуністична партія, яка зростає колосально, за цей час виросла організація комсомолу, піонерорганізація, робселькорство, комітети селянської взаємодопомоги...

Ніякого порівняння немає з тим, що було в 1914 р., і тим, що є тепер.

Один калужський селянин, вислухавши про виклик Чемберлена, похитав головою і сказав: «Ось на цьому

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 131—132.

² Коммунистический Интернационал в документах, 1919—1932, М., Партиздат, 1933, стор. 704.

саме й Миколка собі голову поламав...» Він розуміє те, чого не розуміють зарозумілі Чемберлени: що на оголошенні війни вони можуть скрутити собі шию.

Але хоч які ми певні в остаточній перемозі трудящих мас, хоч яким буде міцним наш тил, кожен перед лицем подій, що розігралися, гостро відчув, що, яку б мирну політику ми не вели, на нас можуть напасти і що треба якомога напруженіше працювати над згуртуванням, над зміцненням братерської солідарності, над господарським піднесенням, над культурним зростанням країни.

Так, працювати треба більш напруженим темпом. Також і вчителеві.

Йому слід ще ближче підійти до населення, ще ширше розгорнути громадську роботу. Формально він не зобов'язаний це робити, але у важкі моменти життя країни не слід підходити до справи формально.

Проте, щоб учитель міг вести роботу з населенням, треба максимально розвантажити його від обов'язків, які можуть виконувати інші, треба раціоналізувати його працю, зробити її найбільш доцільною, яка найшвидше дає наслідки.

Тут величезна робота лежить на Цекосі.

Треба вчителеві особливо ретельно продумати програму і звернути особливу увагу на ті частини програми, які пов'язані з поточним моментом.

Не тільки в II ступені, а й у школі фабзавучу і в семирічці треба зміцнювати розуміння того, що єдина гарантія від воєн — це соціалізм, зміцнювати інтернаціоналістичні почуття учнів, вчити їх того, що сила в організації згуртованості і т. ін.; всього цього треба вчити й дітей I ступеня.

Треба звертати особливу увагу на організацію дітей у школі і поза школою; допомагати їм втягуватися в піонерорганізації. Розвиток організаційних навичок особливо важливий. Важливо вчити дітей організовуватись на практиці. Це загальна лінія радянської школи, але зараз на неї треба звернути особливу увагу.

Треба озброїти дітей умінням креслити плани своєї місцевості, швидко орієнтуватися на місцевості, якомога краще вивчати свій край.

Треба навчити подавати першу допомогу пораненим і отруєним, навчити елементарних санітарних правил.

Особливо важливо озброїти дітей практичними вміннями: шити, столярувати, слюсарувати і т. ін.

Слід продумати, що давати дітям читати про війну.

Треба звернути увагу на постановку фізкультури, ігор, що зміцнюють навички, що важливі у військовий час.

По суті, треба робити звичайну справу, звичну для вчителя, але треба працювати більш напружено, зміцнювати внутрішню дисципліну школярів, більше звертати увагу на виховну роботу, чіткіше ставити викладацьку роботу.

Життя поставить рано чи пізно перед школою серйозне випробування.

Ми повинні бути до всього готовими.

1927 р.

ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

«Не кинувшись у воду, не навчишся плавати». В жовтні 1917 р. робітничий клас Росії на чолі з більшовиками, ведучи за собою всіх трудящих, відштовхнувши буржуазних поводитирів, кинувся в море соціалістичного будівництва; в 1927 р. — він уже досвідчений плавець. Йому ще довго плисти, але з кожним роком ясніша мета, упевненіші рухи.

Оглядаєшся на пройдений шлях.

Я беру шлях народної освіти.

У перші роки високо підноситься народна освіта на хвилі народного ентузіазму, зростає кількість шкіл, дошкільних установ, політосвітніх. Потім мало не залила зустрічна хвиля громадянської війни, голоду, розрухи. Катастрофічно падає кількість шкіл, зводяться нанівець шкільні установи. Нарешті, вилазимо якимось з безодні і впевнено рухаємось вперед.

Ось показові, добре всім відомі цифри про кількість учнів у I ступені¹.

Роки	Кількість учнів (у млн.)	Роки	Кількість учнів (у млн.)
1914/15	7,2	1923/24	7,0
1920/21	9,2	1924/25	8,4
1921/22	7,9	1925/26	9,4
1922/23	6,8	1926/27	9,9

¹ Культурное строительство Союза Советских Социалистических Республик. К докладу А. В. Луначарского на 2-й сессии Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР IV созыва, октябрь 1927 г., М., ГИЗ, 1927.

Що ми вмiли в перші роки? Дуже мало. Ясно було, чого не можна було робити. Не можна було в школі молитися, вчити закон божий, треба було викинути старі, монархічні підручники, треба було вчити дітей праці, треба було знищити покарання, оцінки, гримання, треба було давати розгорнутися особі учня, треба було встановити зовсім нові стосунки між учителем і учнем, треба було наблизити населення до школи.

Але чого вчити в школі, як учити — це було ще не ясно.

Пам'ятаю 1919 р. Я їздила тоді по Волзі й Камі з агітаційним пароплавом «Красная звезда». Яка мішанина всіх понять тоді панувала в школі! В Нижньому вчили ще по-старому; в селі Работках — за програмами старих підпільних гуртків; у Казані вчили працьовитості і сільського господарства; в селі Богородському, при злитті Камі з Волгою, вчителька розповідала, як інструктор не міг їй пояснити, чого треба навчати, і радив розповідати про віче, розповідала, як провадились «трудові процеси»: примушували дітей ходити по воду взимку крутим замерзлим берегом. Пам'ятаю розгубленість учительства, пам'ятаю, як у Пермі нам, червоним, вчителька розповідала, що вона не поїхала до білих тільки тому, що в неї не було грошей... Але не тільки було безладдя. Було засідання в Казанському університеті: в перших рядах — селянки у високих чоботях і жовтих хустках, розповіді робітників, щоб вони робили для врятування школи, для влаштування дітей. Були в ряді міст дуже цікаві розповіді вчителів про їх творчу роботу, зовсім нова постановка питань, нові підручники, складені самими вчителями і переписані для учнів від руки, чудові малюнки дiтвори. Видно було, які сили розбудила революція, але в той же час ще не було зламано старе, а самодіяльність не була спрямована в певне русло, не організована.

І старе було ще міцним.

Пам'ятаю, як у 1920 р. Володимир Ілліч якось розпитував одного хлопця, який ходив у колишню школу Попової, про те, чого їх навчають. «Перший урок, — розповідав хлопець, — множення десяткових дробів нам пояснювали, на другому уроці — історії — учитель про Єгипет розповідав» і т. д. Володимир Ілліч випитував його

про весь розпорядок дня. Потім подивився на мене, розсміявся і сказав: «Усе, як було, так і залишилось».

Наступного року він провів організацію при Наркомосі Державної вченої ради.

Неодноразово він говорив мені: «Найважливіше тепер — створити програми, визначити в них зміст викладання, а потім організувати журнал».

У цьому напрямі й працювала науково-педагогічна секція ДВР, працювала в найтяжчі роки розрухи в складі П. П. Блонського, С. Т. Шацького, Ф. В. Ленгніка, М. М. Іорданського, Г. О. Гордона, О. Г. Калашникова, С. А. Левігіна, Є. Т. Рудневої, А. К. Жукова, А. Л. Невського, М. В. Крупеніної, О. Л. Бема, Л. Р. Менжинської, В. Н. Шульгіна, Є. С. Лівшиц, А. М. Радченко, І. Г. Розанова, Б. В. Ігнатєва, К. М. Корнілова, М. М. Пістрака, А. В. Фреймана, І. Л. Цветкова, Д. Ю. Елькіної, П. П. Лебедева, Б. П. Єсіпова, А. П. Пінкевича, А. Г. Кравченко, Н. М. Шульмана, Б. В. Всевятського, А. Б. Залкінда, О. У. Зеленка, З. П. Кржижановської.

Школа, що зміцніла за останні роки, уже має інший вигляд.

З спробами повернути її нишком на старий шлях буде тепер боротись і передова частина вчительства, і населення. До старого вороття немає.

*

З захоплюючим інтересом слухала я промову А. В. Луначарського. Він наводив цифри, які змальовували становище в різних галузях народної освіти в нашій країні. Мені, як працівникові Наркомосу, ці цифри не тільки відомі: я знаю, скільки боротьби, скільки невтомної праці покладено на те, щоб досягти кожної з цих цифр. Ось скромна цифра: кількість учнів у школі I ступеня досягла 9900 тис. і перевищила кількість учнів в елементарній школі за часів царату більше ніж на 30%. На перший погляд цифра дуже скромна, але ж це цифра, що виросла в умовах безперервної боротьби з наслідками війни, розрухи, голоду. Кожна школа буквально вистраждана, в неї вкладено море турботи. Дитячі майданчики охоплюють лише 200 тис. дітей. Скромна циф-

ра. Але скільки сил покладено на те, щоб створити кадри дошкільниць, скільки саме населення попрацювало над кожним майданчиком! Якись 22 тис. хат-читалень, а як створювалась кожна з них! Кожна цифра має за собою цілу яскраву історію. За кожен установа тримається тепер населення всіма силами. Закрити тепер школу або хату-читальню на селі — значить викликати гостре невдоволення населення. Кожна цифра закріплена. Скромні ці цифри, але в загальній сумі вони говорять про велике культурне зростання країни. І Анатолій Васильович зумів так висвітлити цифровий матеріал, так його пов'язати, що картина культурного зростання країни наочно постала перед слухачами. Кожен зрозумів значення цих скромних цифр, їх питому вагу.

Проте цифри дають уявлення лише про кількість установ. Але кого і як обслуговують ці установи? У цьому вся суть. Тов. Луначарському вдалося розкрити перед членами ЦВК характер роботи цих установ, висвітлити весь характер нашого культурного будівництва, його глибокі, корінні відмінності від культурного будівництва буржуазних країн, корінну відмінність цільової настанови нашої, соціалістичної, і їхньої, буржуазної, культури. Тканина культури буржуазної і тканина культури соціалістичної між собою не схожі, організація людського матеріалу зовсім інша.

Мені якось нещодавно з журналу «Пионер» надіслали паку дитячих творів, в яких описано, як діти уявляють собі, що таке соціалізм. Вони писали про величезні досягнення техніки, про розвиток продуктивних сил, про те, що не буде бідності, що в усіх усього буде вдосталь, що люди не будуть працювати, а замість людей будуть працювати машини, що в людей будуть світлі, теплі житла... Про одні діти не писали — що відносини між людьми будуть при соціалізмі зовсім інші, що людина при соціалізмі буде мислити, почувати, втішатися інакше, що все життя стане іншим: багатшим на переживання, яскравішим, барвистішим. Зникне вся убогість самотнього, закинутого, нікому не потрібного існування, зникне дрібна злість, заздрість, людиноненависництво. Могутня колективна думка, могутнє колективне почуття придуть на зміну самотнім шуканням мислителя, самотньому горю, егоїстичним почуттям власника.

Існуючі утопічні романи говорили лише про базу, на якій виросте соціалізм,— про загальний достаток, відсутність злиднів, злочинів. Але про нову людину, про нові людські відносини, про красу колективних переживань, про глибину розмаху колективної думки, про нову суспільну організацію утопісти майже нічого не говорили. Та воно й зрозуміло. Буржуазний лад усім своїм укладом ставив межі для фантазії утопістів.

Перед очима Леніна поставав уже новий лад. Він говорив про залишки «проклятого буржуазного ладу, з дрібновласницькими, чи то анархістськими, чи то егоїстичними, прагненнями, які засіли глибоко і в робітниках.

Робітник ніколи не був відокремлений від старого суспільства китайською стіною. І в нього збереглося багато традиційної психології капіталістичного суспільства»¹. Але в той же час Ленін говорив про нову психологію, яка в робітничому класі створюється. Він говорив про те, що треба «з волі мільйонів і сотень мільйонів розрізаних, роздроблених, розкиданих на просторі величезної країни створити єдину волю...»². Він говорив про свідому солідарну дисципліну, про комуністичну мораль. Ленін говорив, що комуністи повинні вогнем свого ентузіазму запалити армію народних учителів, побудувати соціалістичну школу, яка, перебуваючи в нерозривному зв'язку з усіма трудящими, одна лише зможе стати знаряддям розвитку людської особистості. У створенні єдиної трудової школи, пов'язаної з масами, Ленін вбачав засіб виховання підрастаючого покоління в новому, комуністичному дусі. Він писав про соціалістичну школу, що лише вона «зуміє захистити нас у майбутньому від всіляких світових зіткнень і боєнь...»³.

Про все це не говорив у своїй промові тов. Луначарський, але йому вдалося розкрити до певної міри характер соціалістичної культури, яка народжується, культури масової, тієї культури, при якій розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж най-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 389.

² Там же, т. 31, стор. 252.

³ З промови В. І. Леніна на I Всеросійському з'їзді в справі освіти 28 серпня 1918 р. Цитується Н. К. Крупською за текстом звіту в газ. «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

більше і найгеніальніше передбачення. І тому, слухаючи його, мимоволі згадуєш те, що говорив Ленін про соціалізм.

У промові тов. Луначарського не було ніяких ілюзій: він зазначав, що ми зробили страшенно мало порівняно із запитами мас, що в нас багато ще дуже болючих місць. І в оцій тверезості була і сила, і значення його промови.

Ілюзій ніяких не було, але стало видно культурні далі, сійнула хоча й слабка ще, але все ж заграва нової, соціалістичної культури.

Є над чим попрацювати, є за що боротися.

1927 р.

РОЛЬ УЧИТЕЛЬКИ В РОЗКРИПАЧЕННІ РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК

Із загальної кількості вчителів в РРФСР — 71% учительок.

Учительство стоїть тепер цілком і повністю на платформі Радянської влади. Часто тепер на вчительських зборах можна почути спів маршу вчителя-громадського працівника на мотив «Будьоннівської»:

Ми — червоні освітяни,
І про нас
Розповість усім історик
У свій час,
Як ми у дні грозівії,
Що виснули над школою,
Уперті і голодні
Ішли вперед.
Веди, компартіє, з тобою ми
Підемо до висот,
Туди, де йде народ.
Ми за завіти лєнінізму всі,
Й життя усе у нас є боротьба...

Це пісня і вчителів, і учительок.

Учителька вчить тепер дітей не того, щоб вони молились, вірили, не думаючи; не того, що бог їх нагородить за добрі справи і покарає за злі; вчителька не вчить тепер дітей бути вірнопідданими дому Романових, не вчить схилитися перед багатством та силою, не вчить, що «нижче, ніжче билиночки треба голову хилити», не вчить покірності, примирення, не морочить дітям голови всілякими нісенітницями.

Радянська вчителька навчає дітей того, що щастя можна домогтися тільки дружними зусиллями, тільки організованою боротьбою із спадщиною старого. Вона навчає хлопчиків і дівчаток товариських взаємовідносин, навчає їх того самого — з ранніх років виховує в дусі рівності. Вона вчить дітей уважно вдивлятися у навколишнє життя, свідомо ставитися до нього, вчить того, як організувати життя для всіх сите, здорове, освічене, світле. Вона показує, яким прекрасним, щасливим може бути життя, розповідає їм про боротьбу за це світле життя, розповідає про Леніна, вчить того, що всі трудящі — брати, якою б мовою вони не розмовляли.

Вона допомагає дітям з самих ранніх років вести по-сильну громадську роботу, вона розкриває перед ними роботу республіки праці.

Свою працю вчителька закладає фундамент нового ладу: вона вирощує нове покоління, яке доведе справу Леніна до кінця.

Спогади дитинства мають колосальну владу над людьми, і радянська вчителька може дати дітям дуже багато.

Не треба обдурювати себе, треба сказати правду: не кожна вчителька вміє все це робити. Молодь ще не навчилася; старших владно ще тримає в своїх лапах минуле, але з кожним роком школа стає дедалі більш радянською, з кожним роком учителька навчається краще виховувати дітей. Багато ще старого; спільними зусиллями його виживемо. Учительська маса йде назустріч новій школі.

Радянська школа не відгороджується від життя високим муром. Навпаки, вона тісно зв'язується з життям, з трудящими верствами населення. В секціях Рад, у шкільних радах, комітетах сприяння, на батьківських зборах, у пресі обговорюють роботу школи. Праця вчительки не залишається під спудом, вона в усіх на очах. Через роботу в школі впливає вчителька на весь побут. Діти розповідають матерям і батькам про роботу в школі, несуть із школи нові, радянські книжки, і все тіснішим стає зв'язок між школою і трудящими верствами населення.

Вчителька близька до робітниці й селянки, їх зближує виховання дітей, вони про багато говорять.

І не тільки на дітей впливає вчителька. Вона допомагає вчитися і дорослій селянці, і робітниці, допомагає їй ставати громадською працівницею.

У нас в СРСР жінка цілком і повністю прирівняна у правах з чоловіком. Але важлива не тільки рівність перед законом. Важливе ще економічне і соціальне розкріпачення жінки. Для того щоб цього домогтися, трудяща жінка повинна багато вчитися. Знання їй необхідне для боротьби за своє визволення. Хіба можна працювати в Радах, у комітеті селянської взаємодопомоги, на контрольній роботі, коли не можеш прочитати декрет, газети, коли не можеш записати найпростішої речі, зробити найпростішого розрахунку? Селянці і робітниці потрібні знання. І вчителька допомагає їй набувати ці знання на лікпункті, в школі дорослих.

Письменна, розвинена робітниця, селянка-середнячка чи біднячка не будуть уже рабами в своїй сім'ї, вони будуть прагнути по-новому організувати побут.

Підіб'ємо підсумки. Вчителька виховує молоде покоління, яке не буде вже знати нерівності між чоловіком і жінкою. Вчителька допомагає дорослій робітниці і селянці стати культурною громадською працівницею.

І тому з'їзд робітниць і селянок, який був скликаний 10 жовтня і який підсумував усю роботу, пророблену за десять років у галузі розкріпачення трудящої жінки, відзначив, безперечно, і ту почесну роль, яку в цьому розкріпаченні відіграє сучасна народна вчителька.

СТАРІ І НОВІ ПІДРУЧНИКИ

Коли після Жовтневої революції школа була відокремлена від церкви, чулися голоси, що селянин не буде посилати своїх дітей до такої школи. Ті, хто так думав, помилились. У радянській школі немає ікон, діти не читають молитов ні перед навчанням, ні після навчання, в школі не служать молебнів та панахид, дітей не вчать закону божого — і ніхто не скаржиться на це, і двері шкіл ламаються від бажаних вчитися. Радянська школа стала фактом, увійшла в життя — і не можна навіть сказати, що це було наслідком тривалої боротьби, всім було ясно, що в радянській школі нема і не може бути місця для релігії.

Раніше, крім того, що дітей вчили священної історії на уроках закону божого, все навчання було пройняте релігійним духом.

Візьмімо приклад. Книга для читання К. Д. Ушинського «Рідне слово», ч. II, призначена для дітей віком від 9 до 11 років, у 1900 р. вийшла вже дев'яносто дев'ятим виданням. Це — книга для читання.

Ушинський належав до числа кращих педагогів, і його книжка далеко не з гірших. Подивимось, як стоїть справа в Ушинського з релігійним вихованням.

На стор. 3 «Рідного слова», ч. II, ми знаходимо улюблений дітьми вірш: «Нумо, діти, вже до школи!» Закінчується цей вірш словами: «Помолившись, всі за книгу! Бог лінитись не велить». На стор. 12 серед прислів'їв наводиться таке: «Тепло в хаті, як сам бог живе».

На стор. 13—14 у вірші «Мати і діти» діти говорять: «Мамо, мамо! В божім небі божі ангели співають, і рожеві ходять зорі, ночі зірні пропливають».

На стор. 17 у статейці «Хліб» говориться: «Селяни орють поле і сіють хліб; але бог його вирощує. Бог посилає літо, дощ, тепло і ясне сонце». Після оповідання— молитва: «Хліб наш насущний даждь нам днесь!» І співзвучно з цим на стор. 123 наводиться вірш «Влітку»; там такі діалоги:

А в гаї пташині дзвенять голоси:
«Як гарно тут, хлопчику, хилиться тінь!
Йди на травичку до нас відпочинь!
Послухай, які ми співаєм пісні,
Як дякуєм літу за радісні дні».
«Не літо хваліте,— їм хлопчик сказав,—
Того вихваляйте, хто літо нам дав!»

Широко залучаються для релігійного виховання поети. На стор. 35 наводиться вірш Ф. Туманського «Пташка», який закінчується словами: «Вона, втопаючи, пірнула у піднебесній далині, защебетавши, десь майнула, немов молилась по мені». Особливо охоче наводяться вірші Кольцова. На стор. 114 наводиться «Пісня плугатаря», яка закінчується словами: «З тихою молитвою зорю я й посію; вроди мені, боже, хліб — мое багатство!»

У книжці вміщено малюнки із священної історії і «дитячі спогади» про святий вечір, про різдво, молебні, пости, говіння, ходіння «на страсті», про світлу неділю і т. д. і т. ін.

Книжка для віку від 11 до 12 років «Дитячий світ» складена також Ушинським. Тут уже починається «історія»: «Володимир-язичник», «Хрещення Русі», «Володимир-християнин», «Заснування Києво-Печерської лаври» і знову «класики», знову «Пісня плугатаря», «Урожай», «Селянська дума». Читач давно вже, мабуть, не читав Кольцова і з подивом прочитає в його «Селянській думі»:

«Хто у бога просить і трудитись любить — тому невидимо господьсилає...»

«Лиха-біда, в землю-годувальницю житечко мужичкові вкинути, а там бог уродить, Микола підсобить зібрати хлібець з поля...»

Крім Кольцова, «Молигва дитини» І. Нікітіна, «Все-

ношна на селі» Аксакова, «Пісня бідняка» Жуковського... образки, благовіст, свічки перед іконами і т. д. і т. ін

Невже весь цей кошмар ми знаходимо в Ушинського, невже такими релігійними були наші класики? Що ж сказати про інші «хрестоматії», «книжки для читання»?

І ось треба зрозуміти, що сталось би, коли б декрет про відокремлення школи від церкви пройшов, а діти продовжували б навчатися за Ушинським і К°. Чи багато допомогло б відокремлення школи від церкви, скасування уроків закону божого?

І ось наші діти опинились у школі без підручників. Читати було нічого. Вчитель без підручника бився як риба об лід. Незважаючи на всі його зусилля, діти грамоти без підручника не навчилися. В роки розрухи створити новий підручник, забезпечити ним школи було не під силу, школи залишались без книг.

Тепер школа нові підручники одержала, і діти відразу стали письменнішими. В нових підручниках про бога вже не говориться, а з першого ж року навчання дитину вчать уважно придивлятися до життя, встановлювати зв'язок явищ, розбиратися в їх причинах. Дізнається вона, чому хворіють люди і як уберегти себе й інших від зарази. Йй видно, що справа в чистоті, у свіжому повітрі та ін., а не в богові. З книжки дитина дізнається, чому хліб краще родить, і розуміє, що треба вчитися, як краще вести сільське господарство, і що бог тут ні до чого. Вона дізнається з книжки, як люди боролися за краще життя, і починає розуміти, що люди — самі ковалі свого життя, а бог тут знову-таки ні до чого. Вона дізнається з книжки, як треба добиватися всього спільними зусиллями, як треба в праці і в житті допомагати один одному.

Сучасна наша книжка відрізняється від старої тим ще, що стара книжка давала тільки матеріал для читання, а нова вчить, як жити, як допомагати один одному, як працювати. Стара книжка, пройнята релігійним духом, вчила молитися, вимолювати милостиню в бога, сліпо коритися. Нова, позбавлена релігійності книжка вчить жити по-новому.

У нас тепер немало книжок для шкіл I ступеня: «Червона зірка», «Зміна», «Школа і село», «Ми в школі» та ін. Книжки ці писалися дбайливо, зважувалося кожне

слово, хотіли передати дітям у зрозумілій для них формі інший — не релігійний, а матеріалістичний світогляд.

Нові книжки виховують з дітей нових людей, але не тільки книжки. Вчитель про багато що з ними говорить, багато їм показує, вчить їх дивитися, спостерігати.

Те, про що вчитель говорить з дітьми, що з ними про-робляє, визначено програмами. В цих програмах немає місця релігії, зате всі явища подаються в їх природному, реальному зв'язку. Розкрити перед дітьми ці реальні зв'язки — значить закласти в них основи матеріалістичного світогляду. Радянська школа є могутнім засобом боротьби з релігією. Дружня товариська згуртованість, пояснення явищ природи і явищ суспільних, матеріалістичний підхід до пояснення всього, що дитину оточує, активне втручання в це навколишнє закладають міцний фундамент матеріалістичного світогляду. В старших класах радянської єдиної трудової школи діти вже близько підходять до розв'язання основних питань світогляду.

Ми створили нові програми, нові підручники. Вони допомагають виробленню правильного світогляду, закладають фундамент справжньої, свідомої антирелігійності.

1927 р.

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ
М. БЕРНШТЕЙНА І Н. БУХГОЛЬЦ
«ДОМАШНЯ ПРАЦЯ ДІТЕЙ І ШКОЛА»

Щоб правильно організувати навчання в школі, необхідно знати життя школярів, знати, чим вони зайняті поза школою, який їх трудовий досвід, трудове навантаження. Є форми праці, на яких дитина росте й розвивається, є форми праці, які затримують розвиток фізичних і розумових сил дитини.

Надзвичайно важливе обстеження домашньої праці дітей — ось чому робота М. Бернштейна і Н. Бухгольц, присвячена цьому питанню, являє собою певну цінність.

Школа повинна взяти активну участь в охороні дитячої праці, проводити в цьому напрямі велику роботу з батьками, з населенням. Можливо, цю сторону слід би яскравіше підкреслити, ніж це зробили автори, але їх заслуга в тому, що вони поставили це питання. Школа повинна допомогти раціоналізації дитячої домашньої праці. Це правильно. Проте автори даремно кваліфікують цю роботу як суспільно необхідну працю школи. Це необхідна праця. Але поняття «суспільно необхідна» праця стосовно до роботи школи включає поняття суспільної, колективно поставленої і колективно здійснюваної мети.

Навчання читання і письма — невідкладна, необхідна робота школи, але під «суспільно необхідною» працею розуміється не процес навчання. Застосування ж умінь читати й писати в хаті-читальні, оскільки це робиться не за наказом, а добровільно, не однією людиною, а групою осіб за певним планом, буде вже суспільно необхідною працею.

В цьому пункті, на мою думку, в авторів неясність.

І друге. Звичайно, треба вчити дітей раціонально застосовувати свої сили, але потрібно ні на хвилину не забувати, що *тільки цим* зробиш мало. Експлуатують дітей батьки на дев'ять десятих не через темноту і дурість, а через нужду. Навчаючи дітей доглядати за малюками, треба пам'ятати, що серйозне поліпшення в догляді за малюками внесе організація ясел і дитсадка. Тому, навчаючи дітей правильного догляду за малюками, не нехтуючи цього свого завдання, школа повинна поряд з цим розвивати широку агітацію через тих же дітей та їх батьків за ясла, за дитсадок; центр ваги покласти на допомогу цій справі. Навчаючи дітей чистити лампове скло, поводитися з газовою лампою, школа повинна ще більшою мірою пояснювати населенню користь електрифікації, вплив її на продуктивність праці, на збереження зору, на збереження часу, на зменшення небезпеки пожеж та ін. Школа повинна через дітей проводити цю агітацію, зусиллями школи, організацією екскурсій та ін. з'ясувати значення «лампочки Ілліча».

Тільки піднесенням технічного рівня побуту, тільки усупільненням деяких сторін життя можна добитися докорінного розвантаження дітей. Але зрозуміло, що «поки сонце зійде, роса може очі виїсти»,— необхідно навчати дітей більш раціонального застосування своїх сил у домашній праці.

Автори правильно відзначають користь посилення дітей до кооперативів, але поряд з цим потрібно, щоб школа розгорнула широку агітацію за окультурювання нашої кооперації через крамничні комісії, через загальні збори та ін. Треба досягти рівня швейцарської кооперації, де за покупками ходять головним чином діти, де до дітей ставляться дуже ласкаво й уважно, пропускаючи їх у першу чергу, уважно забезпечуючи їх товарами за присланою матір'ю з малюком запискою, пригошуючи малюка цукеркою, яблуком та ін. «Дорогу дітям до кооперації!»— гасло непогане, школа повинна прагнути допомогти проведенню його в життя.

Взагалі праця М. Бернштейна і Н. Бухгольц наводить на ряд думок про те, яку величезну роботу може розгорнути школа у зв'язку з домашньою дитячою працею.

РАДЯНСЬКА ШКОЛА І ПРИРОДОЗНАВСТВО

Видатна книжка Енгельса «Анти-Дюрінг» написана за участю Маркса і являє собою виклад матеріалістичного світогляду. Марксизм полягає не тільки в матеріалістичному розумінні історії, а й у матеріалістичному розумінні природи.

У передмові до 2-го видання «Анти-Дюрінга» Енгельс писав у 1885 р.: «Маркс і я були мабуть чи не єдиними людьми, які врятували з німецької ідеалістичної філософії свідому діалектику і перевели її в матеріалістичне розуміння природи та історії. Але для діалектичного і разом з тим матеріалістичного розуміння природи треба бути обізнаним з математикою і природознавством»¹. І далі: «Само собою розуміється, що при цьому підсумовуванні моїх занять в галузі математики і природничих наук йшлося про те, щоб і на частковостях переконатися в тій істині, яка загалом не викликала у мене ніяких сумнівів, а саме, що в природі крізь хаос незліченних змін пробивають собі шлях ті самі діалектичні закони руху, які і в історії панують над позірною випадковістю подій...»².

«Нарешті, для мене справа могла йти не про те, щоб внести діалектичні закони в природу іззовні, а про те, щоб відшукати їх у ній, вивести їх з неї»³. Уже в той час,

---

¹ Ф Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 12.

² Там же, стор. 12.

³ Там же, стор. 14.

у 1885 р., Енгельс вважав, що «природознавство посунулося настільки, що воно не може вже уникнути діалектичного узагальнення»¹. З того часу минуло більше 40 років. Тепер природознавство дає міцну базу для матеріалістичного світогляду.

Природно, що радянська школа повинна прагнути закласти в молоді за допомогою природознавства основи матеріалістичного світогляду. До програм ДВР і введено природознавство (в колонці «Природа»). На жаль, на практиці викладання природознавства дуже кульгає, не вистачає достатньо підготовлених учителів, а крім того, неправильний часто й вибір матеріалу.

Спинимось тепер на одному питанні, яке зараз є предметом суперечки.

Про те, що треба викладати природознавство в школі, не може бути суперечки. Ми навели думку Енгельса і Маркса про значення матеріалістичного розуміння природи. Щоб перемога була повною і остаточною, треба ще взяти все те, що є в капіталізмі цінного, взяти собі всю науку і культуру, повторював неодноразово Володимир Ілліч. Треба вивчати природознавство, засвоїти колективний досвід людства в цій галузі знань. Але як викладати природознавство? Як «чисту» науку чи тісно пов'язуючи його з життям, з розв'язанням практичних завдань, які висуває життя?

Володимир Ілліч на III з'їзді комсомолу говорив: «Одно з найбільших зол і лих, які залишилися нам від старого капіталістичного суспільства, це цілковитий розрив книги з практикою життя...»².

Розрив книги з практикою життя коріниться у відносинах рабовласницького суспільства. Ось що писав колись у «Педагогічних софізмах» Писарев: «Вся ремісничя та промислова діяльність стародавнього світу перебувала в руках рабів. Наука ніколи не заглядала ні на землеробську плантацію, ні на скотний двір, ні в майстерню. Архімед застосовував свої математичні знання для спорудження військових машин, але йому ніколи не приходило в голову придумати який-небудь новий плуг, або ручний млин, або верстат. Протягом усьо-

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 15.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 248—249.

го греко-римського періоду не було зроблено в галузі промисловості жодного такого відкриття, яке значно посилило б панування людини над природою і повело б за собою помітне збереження людської праці. Промисловість розвивалася так повільно і праця була завжди такою дешевою, що стародавній людині не було ні потреби, ні можливості думати про те, щоб замінити робочу силу раба якими-небудь стихійними силами природи. Суспільство без рабів для стародавньої людини було немислиме, тим більше, що всі вільні люди глибоко зневажали всяку продуктивну працю»¹.

Не дивно, що в Росії, в якій рабство (кріпосне право) трималося довше, ніж в інших європейських країнах, підхід рабського суспільства до науки тримався довше, ніж будь-де.

«Всім відомо,— писав у 70-х роках Енгельгардт у своїх «Листах із села»,— в якому поганому становищі перебуває тепер сільське господарство в Росії. Ми бідні, ми голодуємо, наші природні багатства лежать даремно. Землі в нас багато, величезні простори родючої землі лежать незаймані. Земля багата. Виснажився верхній шар, ледве зачеплений сохою,—ори глибше. Потрібне штучне добриво — у нас тисячоверстні поклади фосфоритів. Та й в усьому так: сіль потрібна — гори солі, газ потрібен — моря нафти. Ми могли б засипати Європу хлібом, загатити ринки маслом, салом, сиром, м'ясом. А проте ми бідні, в нас немає ні грошей, ні м'яса, не вистачає навіть хліба... Причин такого низького становища, певна річ, багато, але я гадаю, що неабиякою причиною є й те, що в нас освіта і вміння працювати йдуть нарізно. У нас, з одного боку, селянин, який уміє працювати, але розумово нерозвинений, не має знань; з другого боку, інтелігент, розвинений, розумний, але не вміє працювати і прикласти свої знання».

З того часу, як це написано, минуло півсотні років. Наука за цих піввіку зробила ряд нових відкриттів. Буржуазія навчилася шляхом застосування науки до практики здобувати собі колосальні багатства. Прочитайте книжку Гарвуда «Оновлена земля», і ви побачите, чого

---

¹ Д. И. Писарев, Полн. собр. соч. в шести томах, изд. 2-е, т. 4. Спб., 1894, стор. 482—483.

добилась Америка, застосовуючи науку до сільського господарства. Земля оновилася. В галузі техніки завоювання науки в буржуазних країнах ще більші.

Але чи користувались маси благами, які давало застосування науки до практичних завдань? Дуже невеликою мірою. Наживались, багатіли з відкриттів науки капіталісти.

«Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром...»¹, — писав Володимир Ілліч.

Ми знаємо також, що побудувати комуністичне суспільство можна лише на базі добробуту народних мас. Треба для цього оволодіти природними багатствами країни, примусити собі служити сили природи.

Десять років тому в Росії відбулась революція. Жовтень віддав до рук трудящих усю землю, всі природні багатства, але чи зробили ми з землею те, що могли зробити? Чи оновили землю застосуванням до неї даних науки? Ще не зробили. Щоб зробити це, необхідно демократизувати науку, наблизити науку до мас. «Сильна наукою демократія, наука, що спирається на демократію, і, як символ цього союзу, явище, майже невідоме минулим вікам, — демократизація науки, — ось основний прогноз майбутнього», — писав К. А. Тімірязєв. Зробити це можна лише за допомогою значного поширення застосування науки. Через ознайомлення мас з практичним застосуванням науки до життя стане ближчою до них і сама наука, пробудиться в масах інтерес до науки. Через конкретне, близьке — до нового, майбутнього. Так треба підходити до викладу знань і в школі.

Звичайно, треба остерігатися того, щоб не трапилось так, що практика зовсім заступить собою науку, щоб замість осмислювання явищ, пов'язання їх між собою, осмислювання навколишнього життя не вийшла звичайна рецептура. Цю небезпеку заперечувати не можна, але через побоювання вовків не можна відмовитися від ходіння в ліс.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 430.

Так само вищесказане не слід розуміти так, ніби школа повинна виховувати в дітей уявлення, що в науці цінне лише те, що дає негайні практичні наслідки. Мовляв, для чого вивчати закони розвитку життя на землі або астрономію — це ніяких практичних наслідків не дає! Гадаю, що з потреби пов'язання науки з життям ні в якому разі не впливає таке наївне розуміння справи.

Серед викладачів природознавства є дві течії: одна завзято відстоює «чистоту» природознавчого викладання, боїться, щоб науку не виселили з храму, в якому вона перебувала, і не переселили в хлів; друга течія так само пристрасно відстоює пов'язання науки з життям, відстоює необхідність відштовхуватися від завдань, які висуває життя, від практики, щоб глибше й свідоміше підійти до матеріалістичного розуміння природи.

Не менш важливе питання про методи викладання природничих наук. Викладання природничих наук не може зводитися до простого вивчення підручника. У нас уже, починаючи з 60-х років, встановився міцно такий погляд, що вивчати явища природи можна лише спостерігаючи їх. Але значно простіше, менше мороки вчити за книжкою, і тому книжні методи викладання в галузі природознавства практикуються все ще дуже широко. І тому не зайвим, можливо, буде навести кілька сторінок, написаних Писаревим у 1867 р., де він намагається пояснити читачеві думки Тіндалля про викладання фізики і всякої іншої позитивної науки:

«Вивчення фізики, за словами Тіндалля, складається з двох процесів, що взаємно доповнюють і постійно змінюють один одного. Людина спостерігає спочатку поодинокі факти, підмічає в них однорідні сторони, відшукує їх спільну причину і складає для себе таким чином поняття про закон, в силу якого одне явище викликає собою інше. Цей процес, за допомогою якого людина йде від факту до причини, називається *індукцією*, або *наведенням*. Добравшись до такої формули, яка здається їй законом, людина починає міркувати так: якщо закон правильний, то за таким ось явищем неминуче повинно йти ось таке. Тут розум людини йде від найденної чи вгаданої причини до сподіваного наслідку; цей процес називається *дедукцією*, або *висновком*, і служить

перевіркою для попередньої індукції; цей процес відбувається в голові експериментатора, коли він проводить дослід, намагаючись дізнатись за допомогою цього досліді, чи справді правильно знайдений ним закон.

Тепер зрозуміло, що вивчення фізики може збутися корисною розумовою працею тільки тоді, коли учень сам справді буде займатися індукцією і дедукцією, тобто розглядати явища з різних боків, порівнювати їх між собою, добиратися до їх причини, відшукувати закони і потім придумувати і проводити досліді для перевірки знайденого закону. Треба, щоб учень неодмінно шукав і знаходив, помилявся і сам помічав свої помилки, робив неправильні узагальнення і потім ламав собі голову, відшукуючи причини тієї невдачі, що трапиться при перевірці індукції. Одне слово, треба, щоб учень ішов тим самим тернистим шляхом досліді, яким ішли свого часу без путівника й компаса великі уми, які створили науку. Тільки при такому живому й практичному вивченні фізики, тільки при такому постійному і безпосередньому зіткненні з тими явищами, які становлять собою матеріал науки, можна говорити про той особливий вплив, який позитивна наука, така як фізика, робить на розум учня, і про ті особливі розумові прийоми й навички, яких набуває учень у строгій школі позитивного знання. Якщо учень буде вивчати фізику за підручником, то тут не буде з боку учня ні індукції, ні дедукції; позитивна наука не зробить на його розумові здібності ніякого особливого впливу; його думка не засвоїть собі ніяких нових прийомів і навичок; вийде тільки збагачення пам'яті багатьма різними формулами і приступів до доказів; освітня і виховна сила позитивного знання втратиться безслідно й безповоротно. Учень пройде весь підручник, з першої сторінки до останньої, і все ж не навчиться міркувати так, як міркують природослідники. Кількість відомих йому фактів значно збільшиться, але здатність спостерігати й порівнювати явища, підводити їх під загальні правила і перевіряти ці правила дослідідами залишиться, певно, в такому самому стані, в якому вони перебували до початку навчальних занять. Учителеві, звичайно, значно легше дати в руки учневі навчальну книгу і спостерігати за справним вивченням уроків, ніж влаштовувати такий план

занять, при якому учень сам міг би дороблятися і додумуватися до основних законів природи; але тут справа зовсім не в тому, щоб полегшити завдання вчителів; його завдання повинно бути важким, щоб бути плодотворним. Щоб приносити користь, учитель повинен бути людиною обдарованою і працьовитою, а для такої людини нестерпне механічне задавання і вислуховання мертвих книжних уроків; для такої людини нестерпна саме та легкість педагогічного завдання, за яким гоняться і яке влаштовують для себе всіма правдами й неправдами бездарні рутинери. Навпаки, керувати молодим розумом на шляху живого спостереження й дослідження, зміцнювати його сили вправами, які поступово ускладнюються, стежити за його перемогами й невдачами — це така приваблива робота, за яку може взятися з задоволенням і з користю для самого себе світлий і діяльний розум»¹.

Метод, який так гаряче захищає Писарев, називається дослідницьким методом. Не можна не погодитись з Писаревим в оцінці цього методу. Він збуджує в учнів глибокий інтерес до навколишньої природи, прагнення осмислити, вивчити навколишні явища, застосувати набуті знання до розв'язання і практичних і теоретичних проблем. Одночасно цей метод виховує величезну сумлінність у висновках, тверезість думки.

Дослідницький метод найлегше застосувати в галузі природознавства. Радянська школа прагне до того, щоб застосувати його і в інших галузях викладання. Чим ширше буде його застосування, тим кращих наслідків зможе досягти школа.

1927 р.

---

¹ Д. И. Писарев, Полн. собр. соч. в шести томах, изд. 2-е, т. 5, Спб., 1897, стор. 537—538.

ПРО ЗАВДАННЯ ХУДОЖНЬОГО ВИХОВАННЯ

Одне з сучасних завдань сучасного виховання — це навчити дітей працювати й жити колективно. В епоху переходу від капіталізму до соціалізму це завдання має виняткове значення.

Ми багато чого навчилися за останні вісім років. Ми тепер значно ясніше усвідомлюємо, що перехід від капіталізму до соціалізму означає не тільки усупільнення засобів виробництва, а паралельно з цим і переробку всієї психіки людей, перетворення людей з індивідуалістів, якими їх виховав капіталізм, на колективістів, які вміють своє «я» злити з колективом, знаходити зовсім нові радощі, нове щастя в цьому злитті, які вміють до кожного питання підходити з точки зору цілого.

І треба здати собі справу в тому, що однією з найнеобхідніших передумов можливості здійснення колективізму є тісний зв'язок між людьми, близькість їх між собою, здатність до кінця розуміти одне одного.

Засобом спілкування між людьми є слово. І ми бачимо, як страшенно піднесла наша революція вміння говорити. Раніше маси були дуже безпорадні в справі висловлення своїх думок, отже, не могли люди говорити, а тепер говорять. Як багато навчила революція, навчив післяреволюційний період говорити... Цього вже нічим ніякі білогвардійці не можуть змінити — люди навчилися говорити і тим самим краще розуміти один одного.

Але слово не єдиний засіб спілкування між людьми — «холодна й жалюгідна наша бідна мова».

Поки мова людини була нерозвиненою і могла виражати дуже небагато (у диких первісних народів), були дуже розвинені інші засоби передачі своїх думок і почуттів — міміка, жест, інтонація; інтонація, оформлена ритмом, виростала в музику, міміка, жест — у ритмічні рухи, в танок. Я не знаю — я далеко стою від мистецтва, — але мені здається, що вивчення музики, танків, взагалі мистецтва малокультурних народів проливало світло на те, що таке музика, танець, співи. Очевидно, в історії мистецтва про це розказано.

І, коли ми хочемо побудувати художнє виховання дітей, ми повинні ознайомитися з цією історією, вона може розкрити перед нами зовсім нові підходи до художнього виховання дітей.

Дитина лише поступово навчається говорити, довгий час запас слів її бідний, конструкція бідна, а переживання сильні, є в неї певні вже думки і почуття. І дитина вдається до інтонації, до міміки, до жесту. У дітей вони значно сильніше розвинені, ніж у дорослих.

Прагнення до спілкування росте в дитини дедалі більше, в міру того як вона навчається виявляти себе. Вік 7—12 років характеризується розвитком громадських інстинктів. Уміння викласти свої думки й почуття зближує.

Звичайно сім'я і школа прагнуть стримувати в дитини виявлення нею себе. І тому дитина з віком стає менш «жвавою», менш експансивною. Її вчать часто музики, танців, виразного читання віршів, але це вже щось інше, це вже не виявлення власних думок і почуттів дитини, це наслідування, переважна більшість наслідування самовиявлення дорослих.

Чи правильно в міру збагачення мови стримувати міміку, жест, інтонацію? Неправильно. І в дорослої людини ці форми виявлення себе сприяють кращому розумінню людьми одне одного. Який оратор найбільше захоплює аудиторію? Чи той оратор, який говорить дерев'яним голосом, без усякої інтонації, з маскоподібним обличчям, не рухаючись, чи оратор, мова якого виразна, очі якого запалюються, на обличчі і в жесті якого відбиваються його думки й почуття?.. Звичайно, справа не в штучних підвищеннях і зниженнях голосу, шаблонних, театральних жестах, біганні по трибуні, — робітничі і се-

лянська аудиторія і в жестах, і в інтонації, як і в словах, вимагає відповідності викладаним думкам і почуттям. Але немає сумніву, що сила другого оратора набагато більша.

Музика, танець, театр часто надзвичайно захоплюють нас, якщо вони співзвучні нашим переживанням...

Недостатність словесного переживання своїх думок особливо гостро відчулася в революційний час і викликала в нас у мистецтві шукання — не дуже, правда, вдалі — нових форм вираження...

Чи слід гнатися за тим, щоб дати можливість підростаючому поколінню повніше, всебічніше висловлювати свої думки й почуття. Гадаю, що так. Бо висловлення оформляє думки, поглиблює почуття. Виявляючи себе, людина росте. Як у процесі мови, усної та писемної, людина краще усвідомлює свої думки, так і виражаючи свої переживання в пісні, в танці, в міміці, людина краще усвідомлює себе. Мені здається, вислів древніх: «Пізнай самого себе» — мав на увазі не копання в собі, а саме це пізнання себе в процесі виявлення.

У художньому вихованні важливо особливо уважно ставитися до того, щоб не стримувати природного зростання виявлення себе в пісні, ритмі, музиці, танці, не нав'язувати дитині складних розвинених форм цього виявлення в дорослих...

Дорослі дуже часто не розуміють дитини, характеру її сприймання, характеру її виявлення себе... Наприклад, чи розуміють дорослі невіддільність для дитини змісту від форми. Подивіться, як слухає дитина казку; вона не дозволяє вам при повторенні казки змінити жодного слова: якщо перший раз дівчинка була в голубому платті, то потім уже не можна ніяк сказати, що вона була в рожевому... Дитина сприймає і форму, і зміст цілісно... У малокультурної людини спостерігається те саме. Я спостерігала в недільній школі малописьменних. Для них переказ становить неймовірні труднощі. Не тому, що доросла недурна людина не розуміє змісту прочитаного, а тому, що вона прагне передати оповідання дослівно: і для неї форма невіддільна від змісту. Коли йдеться про переказ байки чи вірша, тут справа стоїть ще гірше: малописьменний прагне передати не тільки якнайточніше, тими самими словами зміст, але прагне відтворити

і ритмі. Бували випадки, що на перевірочних роботах учні пробували дати переказ у віршах...

Треба спостерігати й спостерігати дітей у галузі їх художнього виявлення себе. Ця цілісність, невіддільність образів у дітей виявляється і в малюванні. Дитина ніколи не малює окремих частин — голову, руку: вона прагне відтворити ландшафт, танок, цілу сцену так, як вона запам'яталась їй.

Звідси, на мою думку, випливає необхідність насичувати усі заняття в школі I ступеня елементами мистецтва, але не виділяти різні форми мистецтва в окремі предмети, окремі галузі мистецтва. Такий поділ доречний у II ступені, в період статевого дозрівання, коли в дітей виникає потреба в аналізі, в розчленуванні, в диференціації, в самозаглибленні. У цей період мистецтво має особливе значення саме тому, що дає можливість підліткові краще усвідомити себе.

Але вміння виявляти себе — це одна сторона справи, друга — вміння розуміти інших. Для цього потрібна співзвучність у їхніх переживаннях. Для того щоб розуміти іншого, треба самому пережити багато. Людина, яка сама не переживала сильних емоцій, сама не думала, не зрозуміє й іншого.

Але сама людина може розвиватися тільки до певної межі, дуже незначної, а там її досвід повинен запліднюватися досвідом інших. Досвід інших, співзвучний дитині, що розвивається, близький їй і дає матеріал для порівняння, веде дитину вперед. Чим ширший буде цей чужий досвід, який засвоюється і поглинається, тим більше винесе з нього дитина, тим більш колективною людиною вона буде рости.

Необхідно навчити дитину сприймати досвід інших. Тут мистецтво може дати знову-таки колосально багато. Не тільки треба навчитися слухати мову іншого, але треба навчитися слухати і його інтонацію, його пісню, читати на його обличчі, читати його рухи, жести, малюнки...

Про Володимира Ілліча часто говорять, що він умів слухати робітників і селян. Але він не тільки слухав, він сприймав кожну інтонацію, кожен жест того, хто говорив, схоплюючи за цим його настрій, міру широкості та ін.

Як навчити дітей сприймати переживання інших? Мені здається, що базою для цього повинні бути сильні колективні переживання — колективний спів близької, зрозумілої пісні, спільні колективні рухи (гра), колективна декламація та ін. Звичайно, не тільки це, а й колективна праця, супроводжувана пісню, колективна радість, усяка емоція, яку переживають усі діти.

Особливо важливо зміцнювати колективні емоції у віці від 7 до 12 років, коли в дитини так яскраво виявляється соціальний інстинкт, прагнення все робити спільно. Мистецтво тут може відіграти дуже велику роль.

Школа I ступеня повинна дати міцну базу закріпленого соціального інстинкту, на якому самозаглиблення, властиве для перехідного віку, розвивалося б уже на базі міцних соціальних колективістських навичок і завдяки цьому проходило б найбільш нормально.

Цілий ряд серйозних проблем виникає в зв'язку з художнім вихованням. Тут потрібні нові шляхи.

Треба допомогти дитині через мистецтво глибше усвідомлювати свої думки й почуття, ясніше мислити і глибше відчувати; треба допомогти дитині це пізнання самого себе зробити засобом пізнання інших, засобом тіснішого зближення з колективом, засобом через колектив рости разом з іншими і йти спільно до зовсім нового, сповненого глибоких і значних переживань життя.

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ І ЛІТЕРАТУРА

(ДОПОВІДЬ НА І ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ
РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ)

Дозвольте, товариші, вітати вашу конференцію. У зв'язку з тими доповідями, які стоять на вашій конференції, мені хотілося б зробити кілька зауважень. Насамперед я хочу спинитися на такому питанні.

Після Жовтня перед радянською школою постали нові завдання. Цілі навчання, цілі виховання були поставлені зовсім по-іншому. Вся школа повинна була служити завданням виховання нової людини, озброєння її знаннями. Для здійснення цих цілей треба було переглянути зміст усіх предметів викладання. І, звичайно, потрібно було переглянути зміст викладання і суспільствознавства. Кожен розумів, що викладати суспільствознавство по-старому немислимо, що потрібно вкласти новий зміст. Спочатку вся увага була прикута до того, як побудувати ці програми з суспільствознавства, як ввести в них достатнє висвітлення всіх подій з марксистської точки зору, як пов'язати історію з сучасністю, як показати, що історія служить для яснішого і виразнішого розуміння сучасності. Завдання полягало в тому, щоб показати, як треба пов'язати економіку з політичним ладом, дати картину революційної боротьби, дати картину розвитку людства. І оскільки в старому суспільствознавстві всі ці питання — питання економічного розвитку, питання політичного розвитку — або зовсім не висвітлювались, або висвітлювались криво, то на них було звернено головну увагу, а питання літератури відступили трохи на задній план.

Звичайно, кожному ясно, що до складу суспільствознавства входить також висвітлення питань, як людина тієї чи іншої епохи, того чи іншого класу переживає ті чи інші явища. До складу суспільствознавства входить також висвітлення взаємовідносин між людьми, інакше кажучи, до суспільствознавства складовою частиною входить література. Згадуєш, як Плеханов у свій час говорив, що народників треба вивчати так само уважно, як вивчаємо статистичні таблиці, тому що зрозуміти в цілому певну епоху можна тільки в тому разі, якщо до складу цього вивчення ввійде і людина даної епохи, даного суспільного ладу. Але оскільки на перших порах після Жовтневої революції довелося головним чином спинятися на вивченні основних факторів, то література відійшла на задній план.

У програмах ДВР головна увага була звернена на те, щоб було ясно, що література є тільки шматок того суспільствознавства, з яким ми хочемо ознайомити дітей, яке діти повинні зрозуміти. Але при цьому перегнули палицю. Літературу стали використовувати як просту ілюстрацію, як доповнення до тих історичних знань, до того ознайомлення з сучасним ладом, яке давалось у суспільствознавстві. Те, що викладач літератури повинен володіти особливим методом, особливими підходами,— це якось відступило на задній план. Звичайно, якби укладачів програм запитати, чи вважають вони, що в літературі повинна бути своя методика, свій особливий підхід, який диктується своїми власними міркуваннями, то кожен відповів би: «Так, звичайно». Але оскільки центр уваги був звернений на те, щоб пов'язати літературу з суспільствознавством, то ці питання відступили на задній план. У практиці ми спостерігали таку картину, що література стала лише ілюстрацією до того чи іншого положення, до тієї чи іншої частини суспільствознавства.

Це було, звичайно, неправильно, і це було двічі неправильно при викладанні літератури в школі II ступеня. Школа II ступеня — школа підлітків. Підлітки можуть сприймати суспільствознавство найкраще тоді, коли викладання відбувається в конкретних формах, а найбільшої конкретності вивчення епохи набирає тоді, коли особливості її проходять через призму людських пере-

живань. Через людину, через розуміння її почуттів, настроїв, через розуміння усіх людських відносин підліток найкраще може підійти і до розуміння суспільствознавства в цілому. Це та емоціональна наснага, яка необхідна підліткові для розуміння суспільствознавства. Ми тепер постійно чуємо скарги на те, що в нас надто сухо ведеться викладання суспільствознавства, що воно перетворюється в якусь політграмоту, що діти часто відбувають уроки суспільствознавства як щось обов'язкове, але таке, що їх мало цікавить.

Тепер уся країна звертає особливу увагу на виховання нової людини. Ми тепер, на одинадцятому році після Жовтневої революції, підійшли впритул до питання про корінну перебудову і нашого господарства, і всього нашого життя, всього його ладу, всього його укладу. І тому з особливою настійністю висувається останнім часом, особливо в останні місяці, питання про виховання нової людини, людини-колективіста. Те завдання, яке було поставлено десять років тому, тепер стало особливо близьким, особливо злободенним, і ми бачимо, як на ряді нарад, на ряді з'їздів тепер обговорюються питання виховання цієї нової людини.

Так, тепер запити йдуть по жіночій лінії — від жіночих журналів. І про що ж просять писати? Про побут. Про що просять виступати на зборах? Про побут. Ось був у нас педологічний з'їзд, який викликав величезний інтерес, і викликав його саме тому, що в центрі його уваги стояло питання про те, як підходити до виховання нової людини. Ваша конференція також приділяє цьому питанню велику увагу. Одночасно з нею йде конференція в питаннях піонерруху, і там питання виховання, комуністичного виховання підлітків стоять на весь зріст. Ваша конференція має велике значення, оскільки вона під цим кутом зору розгляне пройдений за останні роки шлях і подумає про те, як зробити викладання літератури найбільш життєвим, як зробити його знаряддям виховання нового покоління.

Водночас я хотіла б спинитися ще на одному питанні. Багато сперечаються про те, чи варто викладання літератури ставити як окремий предмет, чи не варто. Я гадаю, що на це питання треба відповісти так: звичайно, тепер немислимий викладач літератури несупільство-

знавець. Звичайно, фон повинен бути суспільствознавчий. Викладач літератури повинен добре розбиратися в явищах суспільного життя, інакше викладання літератури не буде служити тій меті, якій воно повинно служити, інакше це буде щось мертве, що не буде захоплювати сучасну молодь. Викладач літератури повинен бути суспільствознавцем завжди, і до того ж суспільствознавцем, який по-марксистськи розбирається в суспільному житті. Але разом з тим він повинен володіти тими методами, тими підходами, які витікають з особливостей цієї своєрідної галузі суспільствознавства.

Для викладання літератури не годиться такий суспільствознавець, який не вивчав спеціально літературу, особливостей художньої творчості різних епох, техніки відображення людських відносин, людських переживань, почуттів у живих образах, що передаються словом,— тут потрібні спеціальні знання. Економіст може бути нікуди негодящим викладачем літератури. Таким чином, знання суспільствознавства є умова необхідна, але недостатня для викладання літератури. Крім нього, треба знати ще спеціальну галузь, галузь літератури і вміти передавати своє розуміння цієї галузі дітям.

Далі я хотіла б спинитися на питанні про того нового учня, з яким зустрічається тепер викладач літератури і з яким він у майбутньому буде дедалі більше зустрічатися.

Треба сказати, що натиск на школу II ступеня з низів тепер величезний. На фабриках, на заводах питання про школу II ступеня — це одне з найзлюбоденніших. Рідко на загальних зборах не ставиться питання про те, як зробити школу-семирічку, школу II ступеня загальнодоступною. Те саме слід відзначити і щодо села. Принаймні, якщо говорити про Центрально-промисловий район, то там натиск бажаючих учитись у II ступені колосальний, отже, коли ми тепер можемо говорити про те, що склад школи значно демократичніший, що в ній значно більше дітей робітників і селян, «кухарчиних дітей», ніж було раніше, то з кожним роком цей склад учнів буде дедалі більше демократизуватися.

І ось кожен викладач повинен чітко знати той живий матеріал, з яким він має справу; він повинен знати, що йому необхідно уважно вивчати цього нового учня і знати його близько.

Цей новий учень — дуже цікава істота. Доводиться одержувати дуже багато листів від дітей, і з них видно особливості теперішньої дитини, ті особливості, повз які ми іноді проходимо, не помічаючи їх. Перша така особливість полягає в тому, що сучасний учень значно краще знає життя широких мас, ніж колишній. Коли 13—14-річний сільський хлопчина говорить про життя, він часто до нього підходить, як господар, тому що йому доводиться вести господарство. Він пише: «Батько хворий, мати також прихворює, і все господарство лягло на мене... Прилучи мене, будь ласка, до будь-якої школи...»

Звичайно, величезна різниця між старим і цим новим учнем, який пристрасно бажає вчитись, учнем, який знає все життя з усією його складністю. Це знайомство з життям у сучасного учня далеко більше, ніж у колишнього учня. Він, правда, не завжди уміє розповісти про все те, що він бачив, про все те, що він спостерігав, і вчитель іноді випускає з уваги цю особливість учня.

Потім другий момент: сучасний учень дедалі більше стає громадським працівником. Ось тільки сьогодні я читала одного листа, написаного вожатою піонерів — молодю дівчиною-підлітком. Живе вона на селі, вчилася в семирічці. І ось вона описує, як приїхала її мати із з'їзду робітниць та селянок і розповіла дітям про свої враження. Дівчинка спостерігала, як слухали розповідь матері її братики, 10—14-річні діти, і подумала, що й її піонерам це буде цікаво послухати. При цьому ось що особливо цікаво й показово для нового побуту. Дівчинка не просто запрошує матір піти і зробити доповідь на піонерських зборах: вона йде в жінвідділ і в жінвідділі говорить: «Треба піонерам, щоб моя мати розповіла їм, що було на з'їзді. Вона багато цікавого розповідає про з'їзд, чи не можна мою маму відрядити до піонерзагону, щоб вона зробила там доповідь». У жінвідділі їй кажуть: «Призначте час, і коли ви зберетесь, то ми твою маму відрядимо до вас». І вони посилають матір цієї дівчинки в загін, і вона робить там доповідь про те, що вона бачила в Москві. Ця розповідь яскраво змальовує те, що робиться в глухому селі Сибіру. Мати для дівчини-підлітка не просто мати: вона — член організації, працює за вказівкою організації. Це — яскравий шматок нового побуту.

З листів дітей II ступеня видно, що діти стали громадськими працівниками. Це дуже яскраво виявляється. Потім усі вони охоплені незвичайним прагненням учитися: «Жадають учитися»,— як вони пишуть. І це кожен знає — знає цю ненаситну жадобу знань у дітей. Але в той же час діти ці малописьменні, так дряпають, що не доведи боже, а крім того, вони не звикли до літературної мови. Це не значить, що в них бідна мова. У писаннях сучасних дітей яскраво видно образність: «Надішли літератури, ми без літератури загинемо, як трава без сонця»,— звичайно, вираз «як трава без сонця» досить образний, і такі вирази раз у раз беруться з навколишньої природи. Мова дітей барвиста, виразна. Але вони не розуміють літературної мови. ПУР (Політичне управління РСЧА—*Ред.*) обслідувало мову сільських червоноармійців, і виявилось, що деяких висловів село зовсім не розуміє. Якось дивно читати, що на селі не розуміють вислову: «земля одяглась у траур». Виявилось, що дуже багато червоноармійців цього вислову не зрозуміли. Справа в тому, що на селі трауру не носять, і це літературне порівняння було для них незрозуміле. Але свої образні вислови в них є. Літературну мову дітям потрібно вивчати довго й старанно.

Вивчаючи літературу, треба мати на увазі, що класики вимагають особливого підходу. До вивчення класиків з цим демократичним складом треба особливо підходити, тому що більшість творів класичної літератури написано представниками панівних класів, представниками дворянства. Наприклад, І. С. Тургенєв, Л. Толстой — вони не заражають, не захоплюють дітей: настільки всі умови їхнього життя інші. Тут потрібно особливо підійти, щоб перекинути міст між великими творами мистецтва і між тим, що новий учень нашої школи спостерігає в повсякденному житті, тим, що він переживає. Це важко. Новий учень вимагає особливих методів підходу: він звик до значно більшої самодіяльності, ніж учень старої школи, тому що він у житті звик більше орієнтуватися, він звик сам пробиватися, і тому треба намацувати такі методи, які могли б дати вихід цій самодіяльності.

Потім новий учень здатний до наполегливої роботи, але він зовсім не володіє прийомами розумової праці. Треба навчити його, як йому потрібно вчитися. Ми знає-

мо на прикладі наших робфаківців, з якою наполегливістю вони здатні працювати. Але для того щоб людина почала працювати, треба допомогти їй оволодіти навичками і треба дати їй в руки посібники, за допомогою яких вона зможе самостійно вчитися. Якщо ми будемо тільки говорити про неписьменність, а не дамо їй виходу, не дамо ясно, популярно викладених самоосвітніх підручників, за допомогою яких вона, навчаючись сама або спільно з товаришем, подолає цю грамоту,— ми вперед не просунемось. А якщо ми озброїмо її таким підручником, то вона швидко матиме успіхи. І ми бачимо часто, як самоуки швидко оволодівають знаннями за такими підручниками.

Потім питання вивчення літературної мови. Необхідно звернути увагу на те, на що ми дуже мало звертаємо уваги,— на запам'ятовування. Треба працювати над мовою, треба читати по кілька разів, запам'ятовувати, для того щоб оволодіти мовою. Але на перших кроках це особливо важко. На такі вправи часто не звертають уваги.

Потім питання, про яке я вже згадувала,— про міст між літературою чужого класу і між сучасністю. Цей міст можна легко збудувати. Тут якимось недавно ми обговорювали, як проходити «Сварку Івана Івановича з Іваном Никифоровичем», як показати сучасному учневі іронію Гоголя: адже, якщо просто дати учневі прочитати цю повість, учень не зрозуміє, яка різниця між Іваном Івановичем і Іваном Никифоровичем; йому незрозуміло буде, коли Гоголь говорить: «обоє — чудові люди», «і такі різні люди». Як наблизити твір Гоголя до сучасного учня? Нехай він напише твір, опише життя робітника і порівняє його з життям Івана Івановича. Тоді він зрозуміє, яка корінна різниця між життям дармоїда, дрібного місцевого обивателя часів кріпосного права і життям робітника. Після такої роботи учень зовсім по-іншому почне дивитися на Івана Івановича і зрозуміє, що між Іваном Івановичем і Іваном Никифоровичем дуже незначна різниця, що це люди одного класу. Після такої самостійної роботи він по-новому підійде до творчості Гоголя. Будувати постійні мости, пов'язувати зображуване життя з сучасністю надзвичайно важливо, і тут слід

мати на увазі, що сучасний учень — не той учень, який був раніше.

Я хотіла б ще спинитися на одному питанні. Коли ми дивимось на наші політосвітські програми і на програми для шкіл II ступеня, мені здається, що в них є однакова прогалина. Ми порівняно дуже мало звертаємо уваги на вироблення в учнів уміння дивитись, уміння спостерігати, будувати систему спостереження, уміти висловлювати те, що бачиш, уміти описувати, коротко, стисло викладати — одне слово, ми не навчаємо учня говорити і, головне, писати. Сучасному учневі, який знає життя, який по-новому підходить до нього, буде що сказати в житті. Йому треба буде не тільки в сухій діловій доповіді викладати свої думки. Йому потрібно буде в живих образах відображати те, що він пережив. Без цього в нас ніколи не буде справжньої народної, близької до мас літератури.

А тим часом ми дуже мало звертаємо уваги на те, щоб навчити писати наших учнів. Я не знаю, чи є яка-небудь книжка, яка могла б цього навчити, а тим часом нам треба давати учням ряд вправ, які допомогли б їм оволодіти технікою творчості. Я гадаю, що це завдання — створити такого роду підручник і поставити такий курс, який допоміг би сучасному учневі навчитися писати, — одне з надзвичайно важливих завдань, які стоять перед викладачами літератури на весь зріст. Дати вміння, дати можливість за допомогою живих образів, за допомогою літератури виразити все, що переживається, все, що спостерігається, — це надзвичайно велике завдання.

І ось, товариші, виходячи з тих нових завдань, що стоять перед вами, та їх труднощів, з одного боку, а з другого — з тієї радості, яку може дати ця робота, дозвольте побажати вам успіху у вашій роботі.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І ВИХОВНИЙ ВПЛИВ ШКОЛИ

У програмі ВКП(б) сказано: «В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹.

За останні два роки у нас то тут, то там прориваються спроби повернути всю нашу школу на старі рейки. Лунають досить гучно голоси проти самих основ радянської школи. На це не слід заплющувати очі. Говорити про це — не означає ставитись до учительства з недовір'ям. Я вважаю, що основна маса учительства йде за Радянською владою і партією, бере активну участь у будівництві нового життя. Я не раз писала і говорила про це. Але ми знаємо, що в усіх галузях роботи старе не виживе до кінця і в учительському середовищі є елементи, які неохоче миряться з Радянською владою. Ми говоримо про недоліки в нашій партійній організації, сміливо викриваємо вчинки окремих партійців, зробили самокритику нашим гаслом; і саме тому, що учительство — «своє», можна, я вважаю, прямо й відверто говорити про те, що нам слід викоринити ті чи інші недоліки, ті чи інші ухили. Треба викривати всю неприпустимість деяких поглядів,

---

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 392.

їх несумісність з усією політикою Радянської влади і партії. Якщо той чи інший освітянин скаже неприпустиму річ, то так і слід сказати: «Сказав неприпустиму річ», і ніякої тут образи для учительства немає і бути не може. І саме тому, що я вважаю, що учительство щиро хоче проводити лінію партії, я й пишу цю статтю.

Треба обдумати, обговорити, що значить проводити в школі «організаційний і виховний вплив пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас».

У нашій країні напівпролетарських і непролетарських трудящих мас дуже багато, до них належить усе селянство, кустарі, ремісники та ін.

Весь уклад їхнього життя такий, що дуже утруднює об'єднання, організацію, спільну працю для загальної мети. «Кожен за себе, а бог за всіх» — було улюбленим прислів'ям цих верств. Тепер вони вносять у це прислів'я поправку на сучасність і говорять: «Кожен за себе, а Радянська влада за всіх». Але справа від цього змінюється мало. Самодіяльності в згуртуванні, в організації залишається по-старому дуже мало. Той факт, що напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас в СРСР такі широкі, робить організацію цих мас особливо важкою. Правда, радянський лад, радянський уклад полегшують організацію поголовно всього трудящого населення, але звички відокремленої діяльності, які глибоко вкоренилися, гальмують і саму справу радянського будівництва.

Володимир Ілліч багато разів говорив про те, що організація — основа соціалізму, що побудувати соціалізм — значить організуватися по-новому.

Що може зробити школа, щоб допомогти населенню набути організаційних навичок, які так потрібні йому для будівництва нових порядків?

Насамперед треба, щоб це питання було достатньо висвітлено в наших програмах в більшій мірі, ніж це є в теперішніх програмах. Але це одна частина питання.

Друга частина питання — як навчити дітей практично організуватися по-новому. Діти в школі не тільки вчать-ся, вони живуть у школі, збираються там разом. Під час навчання, на перервах, до початку занять і після закінчення їх щось роблять, якимось діють.

Як організовує школа це навчання й життя дітей? Чи позначається на цій організації як-небудь організаційний і виховний вплив пролетаріату на напівпролетарські і не-пролетарські верстви трудящих?

Питання про шкільне самоврядування відіграє в радянській школі надзвичайно велику роль, я б сказала — винятково велику роль. І цілком зрозуміло, що науково-педагогічна секція ДВР з часу своєї організації приділяла цьому питанню немало уваги. Це відбилось і в журналі «На путях к новій школе».

У № 3 цього журналу (листопад 1922 р.) була вміщена стаття тов. Пістрака «Матеріали в справі самоврядування учнів». Описуючи досвід школи-комуні Наркомосу, тов. Пістрак прийшов до таких висновків:

«По-перше, з річного досвіду нам ясно стало, що організація дітей лише тоді йде успішно й добре, коли є конкретні, щоденні потреби, які вимагають від них відповіді, коли є мета, яка певно і ясно володіє свідомістю дітей. При цьому ні в якому разі не слід обмежувати коло самодіяльності дітей, — навпаки, чим більше коло інтересів, справи, дії, до якої покликані діти, тим більше росте свідомість відповідальності, самодисципліни, тим більше в них ініціативи, творчості й гнучкості. Звичайно, не слід пропонувати дітям непосильних завдань, і тут потрібне певне педагогічне чуття.

По-друге, безперечно, що діти серйозно ставляться до своїх обов'язків, розуміють і приймають почуття відповідальності, якщо ця відповідальність, так би мовити, «справдішня», серйозна, а не тільки видима. Тут слід сказати, що дітей іноді доводиться стримувати від надто ретельного ставлення до питання про відповідальність.

По-третє, форма організації дітей тоді життєва, коли вона гнучка, коли вона пристосована до тієї чи іншої справи, до того чи іншого сьогоденнього завдання. Тут важливо дати дітям якомога ширші рамки організації. Ініціатива, творча робота, вміння оволодіти справою тільки в таких широких формах і виростають. Я схильний думати, що діти можуть упоратись краще і з більшою економією сил із значно більшою кількістю справ, ніж це звичайно думають.

По-четверте, — і це найважливіше, — найбільшого розвитку самоорганізація дітей може досягти лише в

тому разі, якщо діти не тільки самоорганізуються, а й безпосередньо беруть участь у будівництві школи і *відчувають* себе її будівниками.

Тоді діти усвідомлюють, що в них є своя велика, близька і відповідальна справа, яка і вирощує їх свідомість, ініціативу і творчість»¹.

Це було написано п'ять з половиною років тому. Ряд шкіл тоді працював над питаннями самоврядування дітей, тісно пов'язуючи його з питаннями нової організації навчання (дальтон-план) і вивченням питань організації.

Чимало товаришів писало тоді про шкільне самоврядування. Цікава була стаття тов. Шульгіна «Про самоврядування», де він особливо підкреслює різницю в характері самоврядування нашої школи і школи американської, де він говорить про зв'язок школи з життям, про те, що вчитель повинен всіляко допомагати дітям будувати їхнє самоврядування, завжди брати найактивнішу в ньому участь. У тому ж номері писала про самоврядування і я, вказуючи на тісний зв'язок самоврядування з організацією праці². Тов. Блонський присвятив тоді окрему статтю про викладання курсу «Організація праці» в школі II ступеня.

Членам науково-педагогічної секції ДВР було ясно, що питання самоврядування такі ж важливі, як і питання змісту викладання.

У березні 1923 р. були опубліковані «Тези науково-педагогічної секції ДВР в питанні самоврядування».

«1. Мета, яку ставить буржуазія перед школою, — це виробити слухняного громадянина, який не бажає в істотних рисах змінити існуючий лад. Цією метою визначається і зміст роботи, і внутрішня структура школи. Цій же меті служить і самоврядування.

У такій школі вчитель — необмежений володар і протиставляється класові, учням. Система покарань, на додаток до всього іншого і системи нагород у тому числі, має на меті допомогти вчителеві добитися поставленої перед ним мети. Діти цілком у його руках (він залишає на другий рік, виганяє з школи). Діти бачать у ньому

---

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1922, № 3, стор. 99.

² Див. статтю Н. К. Крупської «Шкільне самоврядування і організація праці», стор. 55 цього тома.

того, з ким необхідно вести війну: борються з його розпорядженнями, навмисно порушують їх, об'єднуючись іноді в групи, іноді в ширші організації. Учитель—представник державної влади. Борючись з ним, учні борються з заходами і розпорядженнями її. Така боротьба, об'єднуючи широкі групи учнів, підриває авторитет влади, перешкоджає здійсненню поставленої мети, живить, розпалює дух невдоволення, виховує стійкість у боротьбі.

Запровадження самоврядування в таких школах має на меті усунути боротьбу між учителем і класом, підняти авторитет учителя, перекласти функції нагляду за порядком, за виконанням розпоряджень учителя на самих дітей і таким чином підкорити їх учителеві.

Найвидатнішим із прихильників такого типу самоврядування є швейцарський педагог Ферстер.

2. У країнах, де міцно вкорінилась буржуазно-демократична республіка (таких як Америка, Швейцарія), нерідко запроваджують у школах самоврядування другого типу. У школі запроваджується відразу або поступово конституція, що являє собою копію конституції буржуазно-демократичної республіки з усіма її атрибутами: виборами, судами, навіть тюрмою (див., наприклад, республіку Джорджа Юніора в Америці), і потім учням (головним чином підліткам) надається в рамках цієї конституції певна свобода дій. Такий тип самоврядування має на меті виховувати «громадян» буржуазної республіки, які служать їй не за страх, а за совість.

3. Відмінність цілей, які ми ставимо перед школою, від тих, які ставить перед нею буржуазна держава, має вирішальний вплив на форму і мету самоврядування.

4. Мета нашої школи — виховати корисного члена суспільства, життєрадісного, здорового і працездатного, пройнятого громадськими інстинктами, який володіє організаційними навичками, усвідомлює своє місце в природі й суспільстві і який уміє розбиратися в поточних подіях — стійкого борця за ідеали робітничого класу, вмілого будівника комуністичного суспільства.

5. Самоврядування в наших школах є не простим засобом керувати дітьми, не методом вивчення на практиці існуючої державної конституції, а засобом навчитися розумно жити і працювати.

6. Чим змістовніше, повніше шкільне життя, тим яскравіше, всебічніше буде й шкільне самоврядування. Колективна праця особливо є організуючим фактором. Тільки в школі, де така праця є життєвим нервом усього шкільного життя, може широко розвинутися і самоврядування і набути найбільш здорових і доцільних форм.

7. Форми самоврядування не повинні вноситися ззовні в готовому вигляді і являти собою щось нерухоме. Форми самоврядування повинні впливати з потреб раціональної організації шкільного життя і оформлятися лише в міру потреби в процесі розвитку. Форми будуть природно видозмінюватися залежно від зростання свідомості і організованості учнів і від поглиблення розуміння того, що слід розуміти під раціональною організацією шкільного життя.

8. Так поставлене самоврядування буде допомагати дітям колективно ставити собі цілі, зважувати найдоцільніші з точки зору витрати часу й енергії шляхи колективного їх здійснення, навчить правильно оцінювати свої і чужі сили, правильно враховувати всі обставини¹.

9. У розгорнутому вигляді самоврядування повинно включати групові і загальношкільні об'єднання, що охоплюють господарську, трудову, навчальну, спортивну, художню діяльність і взаємодопомогу учнів, мати на строк вибране представництво. У шкільній раді обов'язкове представництво учнів.

10. Усю роботу по самоврядуванню діти повинні виконувати спільно з учителем (або колективом школи), за його допомогою і т. д. Обов'язок учителя — всіляко сприяти організації шкільного самоврядування і його найраціональнішому проведенню. Проте він повинен надавати учням повну самостійність і намагатися не придушувати їх своїм авторитетом.

11. Осередок РКСМ не повинен мати в справі самоврядування ніяких особливих прав. Але роль його дуже велика і полягає в поширенні серед школярів ідей комунізму, у вербуванні до своїх лав нових членів, у пов'язуванні школи з загальним рухом робітничої молоді і з

---

¹ Звичайно, самоврядування тільки тоді досягає мети, коли не веде до надмірної затрати фізичної і нервової енергії, а дає лише широкий простір для її застосування.— *Виноска в тексті «Тез».*

рухом робітничого класу в цілому. Разом з тим осередок повинен усвідомлювати все значення шкільного самоврядування, яке є школою громадянства, і тому всіма силами сприяти налагодженню самоврядування і спрямуванню його в бажане русло.

Учитель повинен сприяти виникненню і роботі осередку, враховуючи його організуюче значення.

12. Шкільне самоврядування не може і не повинно обмежуватися стінами школи. Кожна шкільна організація повинна прагнути зв'язатися з іншими школами. Найкраще, якщо цей зв'язок встановлюється на діловому ґрунті — на ґрунті якої-небудь громадської справи, спільної праці, загального інтересу і т. д. З цієї точки зору особливо бажане встановлення взаємного шефства між школами, особливо між школами заводськими і школами сільськими.

Взаємне шефство виявляється у всілякій допомозі один одному. Так само потрібний зв'язок школи з організаціями комсомолу, юних піонерів, а також з масою робітничої і селянської молоді, в організації якої школа повинна брати посильну участь.

13. З другого боку, школа повинна бути тісно зв'язана з життям найближчих заводів, фабрик, майстерень і радгоспів і брати ту чи іншу участь у їхньому житті: допомагати їм у роботі по ліквідації неписьменності, у влаштуванні ясел, дитячого садка, читальні, клубу, організувати свята і т. д. І тут найважливіше насамперед ділова участь у їхньому житті, а не формальне представництво, яке загалом мало дає масі учнів. Таким шляхом найкраще досягається спілкування школи з робітничим класом, зближення з ним»¹.

Не раз пізніше співробітники журналу «На путях к новій школе» розвивали, уточнювали основні думки цих тез. Правда, питанню цьому приділялося значно менше уваги, ніж було потрібно. Ніхто не заперечував тез.

Окремі моменти уточнювались — система ланок, роль суспільно корисної праці, пов'язання роботи з життям районів, участь піонерів у самоврядуванні, де-не-де стали

---

¹ «Тези про самоврядування, прийняті науково-педагогічною секцією ДВР», журн. «На путях к новій школе», 1923, № 2/5), стор. 6—8.

вводиться дитячі конференції. Ніби справа стояла на міцних рейках. Науково-педагогічна секція весь час розвивала ту думку, що дитяче самоврядування повинно бути організоване на живому ділі, що робота повинна розпадатися на ряд секцій залежно від тих справ, якими дітям доводиться займатися в школі. Найголовніше, щоб до роботи були залучені всі діти, щоб робота була творчою, не формальною. Науково-педагогічна секція не давала схеми самоврядування, боячись, щоб, бува, все не вилілось у бюрократичний шаблон.

Але вже наприкінці 1926 р. Інститут методів шкільної праці в доповіді М. В. Крупеніної про самоврядування сигналізував про певні небезпечні ухили: «В масі робота органів самоврядування проходить мимо загальнокоорисної праці»,— відзначала доповідачка. Переглянувши нашу педагогічну пресу, вона забила тривогу.

«Характерною рисою всіх висловлювань у питанні про зміст діяльності шкільного самоврядування є також недовговореність по суті того питання, яким фактично займаються органи самоврядування,— в питанні про дисципліну і про заходи впливу щодо учнів, які порушують встановлені правила і норми поведінки. Крім сухого переліку обов'язків тих чи інших комісій — стежити за порядком, чистотою та ін.,— статті зовсім не зачіпають суті питання про те, якими ж способами добиваються органи самоврядування цього порядку та й чи добиваються. Це мовчання здається нам симптоматичним, особливо коли придивляєшся до практики школи, яка дедалі ширше починає практикувати виклик батьків, звільнення учнів із школи за непослух і т. д. Переглядаючи педагогічну пресу, можна думати, що з цим питанням цілком впоралися, що ми дійсно через органи самоврядування вчимо дітей жити і працювати колективно. А практика шкіл свідчить про інше — про те, що питання дисципліни настільки гостро стоять, що потребують навіть втручання в цю справу президії губвиконкому (як це мало місце в Москві); що, зваливши на плечі учням тягар питання про поведінку, порядок і дисципліну, ми перетворюємо органи самоврядування в органи дисциплінарного стягнення; що учні не справляються з цією роботою і «передають» порушників дисципліни спочатку «на учком», а потім дедалі частіше і «на шкільну раду». Одне слово, становище

неблагополучне і потребує найсерйознішої педагогічної уваги. Мовчати далі не можна — треба серйозно це питання обговорити»¹.

4 і 8 травня цього року були заслухані інформаційні доповіді про шкільне самоврядування представників Головоцвуху тт. Кушнір і Глатман.

Доповідь тов. Кушнір зробила в досить оптимістичних тонах. Шкільне самоврядування запроваджено приблизно в 60% шкіл; широко розгорнута ланкова система, розгорнута система секцій, і тепер уже «Тези науково-педагогічної секції ДВР» можна відмінити. Яких-небудь нових основ шкільного самоврядування, нових тез тов. Кушнір не пропонувала.

Тов. Глатман говорила про труднощі, що заважають роботі форпостів, ставила їх у зв'язок з недоліками піонеруруху і орієнтуванням школи виключно на навчання, з тим, що в школі взагалі відсутня виховна робота.

Питання в доповідях було не досить висвітлено, хоча в основу їх, очевидно, ліг досить багатий матеріал.

У членів науково-педагогічної секції ДВР тривога за стан шкільного самоврядування внаслідок доповідей не зменшилась, а зростає.

Тов. Кушнір вважає досягненням, що «форми самоврядування більш-менш визначились і набули більшої стійкості». Проте сама ж доповідачка констатує, що «робота самоврядування в значній частині шкіл ще має адміністративно-дисциплінарний характер з усіма наслідками, які звідси випливають». Говорячи про зміст роботи групкому, доповідачка так характеризує цю роботу: «Групком підтримує трудову дисципліну в групі. Стежить за успішністю учнів і сприяє піднесенню її у відстаючих. Проводить сам і стежить за проведенням у життя іншими постанов загальних зборів групи, учкому школи і шкільної ради. Стежить за своєчасним виконанням і поданням учнями їх робіт. Стежить за відвідуванням занять учнями, з'ясовує причини пропусків, підготовляє питання про усунення цих причин. Веде наряди на чергування в ланках, стежить за їх виконанням. Веде облік виконання громадських обов'язків».

Таким чином, переважають обов'язки міліцейські.

---

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1926, № 12, стор. 107.

В одній з дитячих робіт, які показувала доповідачка, завдання групкому сформульовані так: «Доносити учком про поведінку дітей».

Учком (загальношкільний орган) також виконує міліцейські обов'язки: «Учком виробляє правила внутрішнього розпорядку. Стежить за дисципліною».

На учкомах і загальних зборах школи обговорюються, за словами доповідачки, наприклад, такі питання: псування електрики, склад товариського суду і присяжних, виключення на строк недисциплінованих товаришів, питання про втечу з уроку німецької мови, псування й ламання шкільного інвентаря, про порушення шкільної дисципліни учнями і заходи впливу на останніх.

Які заходи впливу на учнів?

а) Загальні збори або учком «викликають батьків», знаючи наперед, що винуватець дістане «домашнього прокухана».

б) У матеріалах як про I, так і про II ступені є вказівка, що учкоми вивішують прізвиська учнів, що провинилися, не тільки у своїй школі, а навіть у публічних місцях, у хатах-читальнях (Сибір, Московський повіт та ін.).

в) Виробляється класифікація провин з устанавленням певних стягнень за кожну з них.

Авторитарність, залякування, а не колективне начало кладеться в основу впливу в більшості шкіл.

г) Згідно з правилами внутрішнього розпорядку, що виробляються самоврядуванням у деяких школах, після четвертого порушення учень підлягає виключенню. Шкільній раді належить право затвердження або підтвердження таких постанов (Сибір та ін.).

д) У проведенні санітарних та інших постанов практикуються грубі утиски: викидання з класів під час перерв, примусове вмивання, заборона входити до класу після дзвоника.

Все це показує, що ті 40% шкіл, у яких, за словами тов. Кушнір, панує цей «адміністративно-дисциплінарний ухил», зовсім спотворили обличчя радянського шкільного самоврядування і за допомогою самоврядування сприяють не зміцненню серед дітей товариської згуртованості, товариської взаємодопомоги, не виховують внутрішньої свідомої дисципліни, а по-рабському наслідують гірші

форми буржуазних виховних прийомів, і, замість того щоб сприяти комуністичному вихованню дітей і підлітків, виринають ґрунт з-під цього комуністичного виховання. Що в нас часто виходить копія буржуазного шкільного самоврядування, про це говорять точно встановлені строки виборів учкомів (2 рази на рік), причому ВНО дає директиви: «Залишити не менше 25% старого складу. Збільшити число дівчаток і дітей батраків» (Костромський губвно, Ленінградський). Директиви добрі, тільки копіювати вибори дорослих не слід у школі. А то виходить дуже вже погана копія тієї державної системи, проти якої так боролася наша країна. Ось як описує доповідачка картину виборів: «У самих школах проводиться передвиборна кампанія (осередок і форпост намічають кандидатури, учні іноді заздалегідь групуються з метою провалити дівчаток, висунути своїх ставлеників та ін.)». Ну, куди це годиться?!

Науково-педагогічна секція ДВР говорила про те, що необхідно, щоб усі діти *поголовно* були залучені до самоврядування, щоб усі вони були залучені до організації різних сторін життя. Ця лінія проводиться тільки в школах I ступеня. У школах II ступеня, за словами доповідачки, охоплено самоврядуванням 50—60%. Особливо погана справа в семирічках. «Усе ж найбільше самоврядування виїжджає на активі, особливо в семирічці, де V групи дуже часто збірні і в перший рік важко на них покластися, а VII групи дивляться вже за стіни школи».

Науково-педагогічна секція ДВР надає великого значення загальним зборам, але загальні збори погано налагоджені: «багато словесності, нема реального змісту»; «загальні збори проходять часто формально».

Взагалі формалізм заїдає учнівське самоврядування. На самоврядування покладається дуже багато непосильних і чисто формальних обов'язків: складати звіти, «заслуховувати» доповіді, «виділяти» представників, складати протоколи, складати повістки, розглядати кошторис учкому, вести облік відвідування, планування роботи. Як планувати роботу, діти часто не знають, планують без врахування умов і т. д. Живої роботи в школі мало. Вона краще ведеться в школі I ступеня, ніж у II ступені. У I ступені діти ведуть санітарну роботу, роботу господарську та ін. У старших групах це здебільшо-

го обліково-навчальна робота і робота різних драмгуртків по влаштуванню вечорів та ін. До таких питань, як питання про безпритульність, ставлення часто чисто формальне (збирання грошей); таке ж ставлення до роботи добровільних товариств. «У змісті органу самоврядування учнів майже зовсім відсутнє трудове начало. Про суспільно корисну роботу майже зовсім не згадується, ніби самоврядування тут ні до чого».

З доповіді тов. Глатман видно, що форпости в питанні про самоврядування ніякої самостійної думки не мають і пливуть за течією. Картина вийшла маловтішною. Звичайно, є самоврядування й зовсім іншого типу, але про нього, на жаль, доповідачка сказала дуже мало. А проте важливо врахувати й позитивний досвід. Він подекуди дуже цікавий. Де ж вихід із становища, яке склалося? Мені здається, треба буде не тільки не відміняти основну лінію «Тез науково-педагогічної секції ДВР», а й добиватися проведення їх у життя.

Треба буде розвантажити органи самоврядування від міліцейських функцій.

Треба буде вигнати з них непотрібну формалістику.

Треба дати схему побудови шкільного самоврядування і зазначити, якого характеру відступи від неї допускаються.

Треба налагодити інструктаж з цього питання як учителів, так і учнів.

З цією метою треба, щоб науково-педагогічна секція ДВР випустила для вчителів ґрунтовний методичний лист. Написати треба також ґрунтовний лист і для учнів. На живих прикладах показати їм, як треба самоорганізуватися, на чому.

Треба допомогти і вчителям і дітям у цій справі.

НА ДЕЯКІ ЗЛОБОДЕННІ ТЕМИ

Тепер, коли питання змісту викладання більш-менш стабілізувались і на перший план висунулись питання виховного характеру, мені здається, треба поставити на чергу цілий ряд організаційно-виховних питань.

Ніхто не має сумніву, що шкільний режим повинен бути таким, щоб він не нервував дітей. Візьмімо питання про спізнення. Зрозуміло, треба, щоб усі діти були, як і вчитель, вчасно на місцях. Дуже часто дітям, які спізнались, не дозволяють заходити до класу, вони скупчуються в коридорі і пустують. Їм роблять догани, зауваження і вчителі і шкільне самоврядування, але все це мало допомагає справі. Але чи вивчаються причини спізнень? Треба пам'ятати, що тепер школа охоплює значно ширші верстви. Буває, дома немає годинника, буває, нікому вчасно збудити, бувають і серйозніші причини: треба перед школою збігати в кооперацію, відвести сестричку в дитсадок і т. д. Як з цим боротися? Треба виявити тих, що спізнюються, з'ясувати причини запізнення, до тих, що систематично спізнюються, прикріпити учнів, які вчасно приходять і живуть поблизу.

Питання друге — про заняття в класі. Наскільки швидко роздаються навчальні посібники? А потім організація самого навчання: доля самостійних (без допомоги вчителя) занять, характер завдань, підбір їх, індивідуалізація, взаємодопомога в навчанні, взаємний контроль, чіткість у завданнях і у виконанні — в цьому мистецтво викладання. Від міри уміння вчителя налаго-

дити навчання залежить успішність дітей, залежить класна атмосфера. Тепер увійшло в моду ставити «зд» і «нз», але ж оцінки ці ставить учитель не дітям, а сам собі. На те він і вчитель, щоб давати дітям такі завдання, які їх цікавлять, які для них посильні, на яких діти ростуть. Чим більше в учителя другорічників, тим, значить, гірший учитель, тим він безпорадніший.

Тепер ми багато говоримо дітям про необхідність товариської взаємодопомоги. Але часто буває так, що сильніший учень готовий допомогти слабшому, але не знає, як це зробити. На плечі дітей покладається непосильне завдання. А проте, спираючись на цю готовність дітей до взаємодопомоги, вчитель може зробити дуже багато. Разом з дітьми він може значно краще організувати навчання, згуртувати дітей у дружний колектив. Учитель, скажімо, пояснює урок — говорить про те, які тут труднощі зустрінуться, дає поради, як їх подолати, спільно з учителем діти обговорюють, як їм розподілитися, кому з ким разом працювати. Навчити дітей колективно працювати — ось завдання, що стоїть перед сучасним учителем. Хотілося б від учителів-практиків, які працювали над цим питанням, почути, як вони прийшли до цього, які труднощі перед ними стояли. Хотілося б знати від дитячих учкомів, як допомагали їм учителі організувати їх роботу. Коли читаєш тепер у числі досягнень, що діти ухвалили через раду сприяння збирати гроші, щоб найняти вчителя такому-то відстаючому учневі, стає прикро, коли бачиш таку безпорадність і вчителя, і учкому. Як же вчитель не пояснив дітям, в чому саме треба і як допомогти відстаючому учневі? Як діти не знайшли серед себе нікого, хто допоміг би відстаючому впоратись із своїм завданням?

Адже велика кількість відстаючих свідчить про що? Або про те, що вчитель перескакує через труднощі, залишаючи учнів справлятися з ними так, як вони самі знають, або про те, що він не вміє намацати правильний темп навчання, що він не вміє старанність найбільш встигаючих учнів спрямувати на поглиблення проробки матеріалу і гониться лише за кількістю. Щоб налагодити колективну роботу в класі, треба вміти держати темп.

Викладання — мистецтво. Як художник, музикант знає мук творчості і найвищої насолоди в процесі своєї

праці, так і вчитель мучиться, якщо йому не вдається спаяти роботу класу, поставити на певні рейки, заразити дітей своїм інтересом до справи. Звичайно, вчитель тоді тільки може досягти дружної колективної роботи класу, якщо він любить і знає свій предмет. Дуже характерний був щодо цього Лев Толстой. Його педагогічні твори є яскравою ілюстрацією того, як умів він організувати колективні розповіді дітей, колективне писання творів, як загострював їх спостережливість, будив прагнення до творчості. Ми знаємо немало учителів-романтиків техніки, природознавства, математики, які вміють заражати учнів своїм захопленням. У таких учителів, якщо вони ще й умілі педагоги, діти люблять учитися, учитель озброює їх справжніми знаннями. Правда, справжніх учителів не так уже й багато. Але вони є, в них треба вчитись, їх треба берегти. Для них радянська школа — широке поле творчої педагогічної діяльності. На жаль, старе перевернено, але ще не зжито. Не перевелися ще й «люди у футлярах», які старанно виводять «зд» і «нз». Гадаю, що це тільки тимчасовий урожай на «людей у футлярах» і що вчитель живий, учитель, який любить свою справу і дітей, учитель-організатор переможе в нашій радянській школі.

Я трохи відхилилась від питання про шкільний режим, хоч характер навчання й має безпосереднє відношення до нього.

Далі питання про відпочинок. Зовсім неправильно під час перерв давати дітям тинятися по залі або по коридору. Треба, щоб діти могли подихати свіжим повітрям, побігати на вулиці; якщо цього не можна, то треба хоч у приміщенні організувати відпочинок, що-небудь, що зміцнювало б прагнення до праці: співи, ритмічні рухи, гру — все це на вибір дітей, з їх ініціативи. Звичайно, щось таке, що не стомлювало б, надто не нервувало.

Злагодженість усієї роботи, організація перерв — основне. Спільні недільні прогулянки, спільне читання, праця в майстернях, разом задумана і проведена громадська робота — все це ще більше може згуртувати і забезпечити налагодженість роботи.

Звичайно, це не все. До всього цього повинна приєднатися інтенсивна турбота школи про дітей. Не тільки про їх успішність. Питання здоров'я, праці, відпочинку,

сімейних умов дітей повинні цікавити і вчителя, і шкільне самоврядування.

Коли читаєш, що «класком» або який-небудь інший орган шкільного самоврядування «обслідував» домашні умови п'ятнадцяти учнів, відчуваєш, що тут якась фальш. Адже сам учень може про себе розповісти: і скільки в нього братів і сестер, і чи щодня він обідає, і що він робить, а товариш, який у нього буває, краще від усякої комісії знає, які в нього дома умови. Тут «обслідування» мало можуть дати, а тому важливо не «обслідування», а його наслідки. У швейцарській школі малюка, який уперше прийшов до школи, вчителька запитує: «Ви кожен день обідаєте?» Вона не чекає, поки комісія це обслідує, тому що коли малюк відповість: «Не кожен»,— йому видають обід у школі. Чого не може дати дім, дає школа. Піклування про дітей, увага до них повинні бути і з боку викладачів і з боку шкільного самоврядування. Чим ширше буде це піклування, тим більший вплив матиме школа.

Діти — живі люди. Часто буває так: урівноважена дитина і раптом ніби з цепу зірветься: нагрубіє, напсує і т. ін. Якщо вчитель не «людина у футлярі», він зрозуміє, що в дитини якась сильне, неусвідомлене часто, переживання. Особливо багато їх буває в підлітків, які придивляються вже до життя більш свідомими очима.

Педагог повинен уміти не помітити деяких вихваток і навчити дітей не присікатися, підходити один до одного «по-людському». Немає більшого злочину, як підшивати вчинкам дітей погані мотиви.

Ось спостерігаєш дорослих людей. Адже люди заражають один одного. Ось спостерігаєш, наприклад, революціонера, захопленого справою, який гадає, що й інші також цією справою захоплені. І ось бачиш, що, говорячи з ним, маючи справу з ним, люди стають кращими, розкривають перед ним свої кращі сторони і йдуть від нього йому вдячні. І буває навпаки. Людина дріб'язково підозріла, злостива. І мимоволі вона заражає цією підозрілістю, злостивістю інших.

Треба зрозуміти, що підшивати дітям бажання обдурити, нахуліганити, вкрати і т. д.— значить виховувати брехунів, хуліганів, злодіїв. Якщо дорослу людину

псують, розбещують такі припущення, що ж сказати про дітей, про молодь?

Ми дуже псуємо наших безпритульних, підшиваючи їм усяку всячину. Це озлоблює, це виховує справді хуліганів і злодіїв.

Кращим засобом виховання є правильно налагоджене колективне життя, правильно налагоджена праця і товариське, уважне ставлення до дітей.

Останніми роками, коли класова боротьба стала набувати гострих форм, впливли і в галузі педагогіки різні глибоко ворожі всякому соціалістичному вихованню теорії. Ці теорії виходять з припущення, що нічого доброго не може виходити з рядів робітничого класу й селянства, яке пробудилося до свідомого життя: «Середовище вкрай неблагополучне. Діти, які виходять з цього середовища,— хулігани, нероби, обманщики, злочинці. Їм потрібна сувора дисципліна». І починають топтати в багно наших дітей, які потрапили під колесо злиднів, бездомності й безробіття.

Правда, це все стосується головним чином безпритульних. Але це заражає. Починаються безперервні розмови про «дисципліну».

Тут потрібна організована відсіч, і я не маю сумніву, що вчительство зуміє її дати.

1928 р.

ПРО АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ

Тепер багато говорять про антирелігійне виховання і про антирелігійну пропаганду в школі. Часто говорять ті, хто не знає, як ці десять років жила й розвивалась наша радянська школа, і тому говорять дуже багато нісенітниць. Говорять, наприклад, що в нас у школі ніколи не велась антирелігійна пропаганда, а в № 10 журналу «Революция и культура» ми читаємо: «Формально вигнання релігії з школи було проголошено в СРСР декретом про відокремлення школи від церкви. Церковно-парафіальні школи цим декретом були ліквідовані, викладання закону божого в школах було заборонено. Радянська школа перейшла на принцип *безрелігійного виховання*. Цей принцип однаково виключав як релігійну пропаганду в школі, так і пропаганду антирелігійну, що офіційно й було проголошено листом ДВР «Про безрелігійне виховання в школі»¹,— так написано в статті Ф. Олещука.

Легенда про принцип «безрелігійного» виховання, проголошеного нібито ДВР, повторюється тепер дуже настирливо. Приводом до цієї легенди був заголовок методичного листа науково-педагогічної секції ДВР, виданого в 1925 р.: «Про безрелігійне виховання в школі I ступеня». Лист цей написаний старою партійкою О. Катанською, яка ще в 90-х роках вела антирелігійну пропаганду серед сектантів, і відбив значною мірою досвід роботи в справі антирелігійної пропаганди серед селян-

¹ Журн. «Революция и культура», 1928, № 10, стор. 21.

ських дітей у школі II ступеня, яка містилася в скиті колишнього Йосифа-Волоколамського монастиря на межі Буйгородської і Халеєвської волостей Волоколамського повіту Московської губернії. Тоді, в перші роки революції, вести пропаганду серед населення, яке звикло роками годуватись біля богомольців, біля монастиря, було не так і легко. А школа розгортала цю пропаганду досить уміло. Той, хто прочитав не тільки заголовок листа, а й сам лист, знає, що там ішлося не про нейтральне щодо релігії виховання, а про справжнісіньку антирелігійну пропаганду, про запровадження в школі атеїзму. Лист мав на меті обговорити методи антирелігійної пропаганди: мова йшла про те, як зробити антирелігійну пропаганду найефективнішою.

Чому треба було обговорювати питання про методи антирелігійної пропаганди? Тому, що методи ці були спочатку дуже примітивні. Не скрізь вилучення ікон із школи проходило безболісно. Я пам'ятаю розповідь, як якийсь комісар стріляв у школі в ікону. Пам'ятаю розповіді про те, як у дитячих будинках насильно знімали хрести з дітей. Це були поодинокі випадки, звичайно. З самого початку Наркомос узяв тверду лінію на те, щоб не допускалось ніякого насильства в цій галузі. Але досить було кількох таких випадків, щоб селяни починали забирати дітей із школи. Перші роки треба було стримувати ретельність антирелігійників. Тільки завдяки тому, що Наркомос узяв правильну лінію, так порівняно безболісно пройшло вилучення ікон із школи, перетворення старої, релігійної школи у світську. В педагогічних журналах і газетах писалось немало статей про антирелігійну пропаганду, була проведена дуже велика робота по викоріненню з підручників віршів та оповідань, пройнятих релігійним духом. Іноді школа залишалась без підручників через те, що вилучались старі підручники, де релігія відігравала велику роль. Писались і видавались нові підручники. Той, хто знає, що значить написати підручник, що означало видати його в 1918—1920 рр., зрозуміє, чого коштувало це школі. Серед учителів Наркомос і його місцеві відділи вели досить широку антирелігійну пропаганду. Мені самій багато разів доводилось виступати на цю тему на вчительських зборах у різних районах м. Москви. Висту-

пали й інші. Володимир Ілліч дуже цікавився цією справою, завжди докладно розпитував, як вона ведеться. У «Сторінках з щоденника» він писав: «Робиться дуже немало для того, щоб зрушити з місця старе вчительство, щоб залучити його до нових завдань, зацікавити його новою постановкою питань педагогіки, *зацікавити в таких питаннях, як питання релігійне*» (курсив мій.— Н. К.)¹.

Ця цитата показує, що тов. Ленін розцінював роботу серед учительства в справі антирелігійної пропаганди дещо інакше, ніж Ф. Олещук.

Володимир Ілліч належав до покоління, яке в молоді роки було свідком тієї надзвичайно поверхової пропаганди, яку вела тоді радикальна інтелігенція. І він не раз говорив про необхідність глибше ставити цю роботу. Він наполягав на тому, щоб у шкільні програми вводились якомога ширше знання з природознавства і суспільствознавства, які закладали б основи матеріалістичного світогляду. Він квапив із створенням нових програм. Науково-педагогічна секція вважала за потрібне ввести вже в школі-семирічці ознайомлення з еволюційною теорією.

До агітаційних форм антирелігійної пропаганди він ставився з великою обережністю. Пам'ятаю, як він нагримав на мене за те, що ми в Головополітосвіті дали гроші на проведення комсомольського різдва. Він вважав, що треба більш поглиблено по-пропагандистському ставити антирелігійну пропаганду. Дуже негативно поставився пізніше (1923 р.) до фільму «Комбриг Іванов», який являв собою зразок дуже поверхової антирелігійної пропаганди, і дуже позитивно — до фільму «Чудотворець», що якраз викривав класову суть релігії.

Робота серед учительства в галузі антирелігійної пропаганди розгорталася вдало, і під час учительського з'їзду 1925 р. учителі I ступеня розповідали дуже багато про те, як вони вели антирелігійну роботу і в школі, і серед дорослих. Остання робота² для антирелігійного виховання дітей так само важлива, як і антирелігійна пропаганда серед дітей, оскільки не тільки школа впли-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 408.

² Робота серед дорослих.— *Ред.*

ває на світогляд дітей, але ще більшою мірою навколишнє середовище. Якщо діти ходять до церкви, якщо вони вірять у бога, це вина не тільки школи, але ще більшою мірою навколишнього середовища. Щодо антирелігійної пропаганди серед дорослих, то тут у партії був уже досить великий досвід.

Розповім про свій досвід, про який мені немало доводилось говорити з Володимиром Іллічем.

У 90-х роках я вчителювала в недільно-вечірній школі для дорослих робітників за Невською заставою в Петербурзі. Ряд учительок намагався пов'язати навчання грамоти і арифметики з пропагандою марксизму. Вели ми й антирелігійну пропаганду. В центрі групи вчительок, які вели антирелігійну пропаганду серед робітників, стояла Лідія Михайлівна Кніпович, до неї примикали П. Ф. Куделлі, О. Л. Катанська, А. О. Якубова, З. П. Невзорова, я входила в цю групу, входила М. В. Бернштам та ін.

Антирелігійну пропаганду треба було в ті часи вести обережно не тільки з поліцейських міркувань, а й тому, що робітнича маса була тоді ще наскрізь пройнята релігійними забобонами. Треба було уважно придивлятися, що приваблює робітників до релігії, щоб знати, з якого боку підійти. Дуже багато робітників вважали в ті часи науку вигадкою панів; а релігію, віру—чимось своїм, з чим пов'язане життя мас. І пам'ятаю, як я займалась географією і як один робітник, повторивши всі докази кулястості Землі, раптом несподівано сказав: «Тільки я цьому не вірю, це все панські вигадки, вони нам, робочому народу, голову заморочити хочуть».

Захоплювала багатьох робітників яскравість, пишнота церковної відправи. Дванадцять годин одноманітної праці біля машини притупляли, доводили до очманіння; у вільний час— або шинок, або церква, де співи, свічки, гарно вдягнений народ. Більше йти було нікуди.

Церква відкривала можливість і для певної громадської діяльності. Я пам'ятаю одного робітника (його потім притягали як одного з найактивніших ватажків у так званій «обуховській справі»). Під час свого перебування в школі він був виборним церковним старостою і розводив таку енергійну «самокритику» щодо попа, церковних зборів та ін., що кращого антирелігій-

ного агітатора важко було й знайти. Його активна натура вимагала широкої громадської діяльності, і він у той час, у 90-х роках, не міг знайти їй іншого застосування, як виступати в ролі церковного старости.

Були шукачі правди в релігії. У групі Лідії Михайлівни був учень — робітник з фабрики Максвелля — Точилів. Він від казенної церковності відійшов, ходив на південь до штундистів, потім ще до якихось сектантів. Якось він написав Лідії Михайлівні на вечірньому уроці: «Я все життя шукав правди проти капіталістів у бога. На страсній я дізнався від Рудакова (іншого учня. — Н. К.), що бога й зовсім немає. І так легко мені стало. Тому, що нема гірше, як бути «рабом божим»: тут тобі дітись нікуди. «Рабом людським» легше бути, тут боротьба». І Точилів зробив висновки. Тоді не було робітничих організацій, не було партії. Точилів вирішив боротися сам. Він упорядкував усі свої справи, здав книжки в бібліотеку — і вдарив ножом у бік майстра, який найгрубіше, нахабно поводився з робітниками, найнешадніше висмоктував з них соки. Точилів просидів рік у камері попереднього ув'язнення, там багато читав, став свідомим. Потім був суд. Ми з Лідією Михайлівною ходили на суд: Максвелль зумів підібрати досить свідків проти Точилова: двох майстрів, управляючого, старого несвідомого робітника, — але які жалюгідні були їх виступи порівняно з мужньою промовою Точилова!

Багато робітників були релігійні через темноту. Пам'ятаю, як один робітник, який навчився грамоти в мене в групі, приніс мені книжку почитати — «Ходіння богородиці по муках». Скільки там було бузувірства, чорнотенства! На яке неуцтво була розрахована ця книжка, і в той же час як фабульно, емоціонально вона була написана! Я довго потім розмовляла з робітником, який дав мені «Ходіння богородиці по муках»; після цієї розмови він почав щонеділі водити з собою на урок 8-річного синочка: «Хай послухає».

Не раз доводилось бачити, як приїздив із села робітник: спершу на уроках суспільствознавства («географії», як ми його тоді називали) затуляє вуха і читає «Ветхий завіт», а потім бачиш, як цей робітник уважно

слухає; потім дізнаєшся, що він ходить у гурток, і бачиш, як він починає тобі багатозначно посміхатися.

Робітники знали, що «вчительки» в бога не вірять. Це якось розумілося само собою. Бувало, учні попереджають, відводячи таємниче набік: «Сьогодні нічого особливого не говоріть. прийшов новачок, хто такий — не дізналися ще; кажуть, він у ченцях ходив».

За тодішніми правилами учні зобов'язані були по неділях відвідувати уроки закону божого. З моєї групи ніхто не ходив. Піп зчиняв скандали. І ось якось я переконувала — щоб не закрили групу — влаштувати чергу: порядком повинності ходити по двоє по черзі. До речі, треба було знати аргументацію попа, щоб знати, як їй протистояти. Я пам'ятаю, як один з учнів, посміхаючись, говорив: «Адже несила терпіти. Сперечатись не можна, а він що верзе! З Дарвіном сперечається! Кинь, каже, курку у воду, хіба в неї виростуть перетинки?»

Дарвін був у великій пошані в наших учнів, особливо після того, як у нас викладав «життя людського тіла» Борис Олександрович Вітмер (тепер він працює в Держплані), блискучий природник; він умів у такій зрозумілій формі викладати основи біології, походження людини, що глибоко схвилював усю школу. Тільки й розмов було серед учнів, що про біологію. Учителькам посипались десятки запитань, на які вони не вміли часто відповісти, і вони відсилали учнів до Бориса Олександровича. Сидить учень у групі малописьменних і раптом кладе перо й вигукує: «Подумайте тільки, я складаюся з клітинок!» Б. О. Вітмера не затвердили викладачем, як людину неблагонадійну, і йому довелося припинити читання лекцій.

Досвід ведення антирелігійної пропаганди за Невською заставою дав дуже багато. Він розкрив, які глибокі корені релігії, як кореняться вони в побуті, як живлять їх злидні, темрява, те, що релігія чи сяк чи так, але задовольняла свого часу певні громадські потреби, задовольняла потреби в художніх переживаннях. З інтелігентським радикалізмом сунутися до робітника не можна було. Тільки тоді, коли робітник відчував, що в ньому бачать не об'єкт агітації, а товариша, коли він бачив, що вникають у його аргументацію, слухають, що він говорить, він піддавався переконанню. Коли перед

ним удавалося розкрити класову суть релігії, тоді він починав дивитися на неї іншими очима.

Пам'ятаю ще, як вела антирелігійну пропаганду серед селян Лідія Михайлівна Кніпович. Жили ми з нею влітку на селі. Купує вона масло в селянина і заводить з ним розмову про свята, про святих. Потім, сміючись, мені розповідає: «Дуже добре він мені пояснював, для чого кожної п'ятниці Параскеву-п'ятницю святкують: «По п'ятницях жінки не прядуть. Якби не було святої Параскеви-мучениці — замучилися б наші жінки вкрай, а тут їм перепочинок. Або взяти хоч би жнива. Хіба так просто відірвати нашого брата від ниви? З останніх сил працюємо. Помер би наш брат на ниві. А тут тобі неділя на допомогу, а в найтяжчу пору — угодник святий». У цій розмові Лідія Михайлівна рядом запитань допомогла селянинові самому розкрити економічну причину церковних свят. Церковні свята були, кажучи сучасною термінологією, побутовим «наркоматом праці». Непомірною була праця селянина — церква йшла йому наче на допомогу.

Релігія багато століть тому переплелася з науковими знаннями. Якщо ми візьмемо біблію і уважно вчитася в неї, то побачимо, що це своєрідна енциклопедія — тут вказівки і по лінії Наркомюсту, і по лінії Наркомсоцзабезу, і по лінії Наркомздоров'я, і по лінії Наркомпраці, і по лінії Соцвиху. Це сурогат практичного застосування науки до життя, і, поки широкі маси залишаються не обслужені прикладними галузями знання, важко боротися з релігією. Місто культурніше, ніж село, міські маси тепер краще обслуговуються, ніж село, і тому безбожжя набагато сильніше серед робітників, ніж серед селян. А проте є ще й інша причина цього. Робітники міцно об'єднуються профспілковими і партійними організаціями. Робітник відчуває себе членом колективу, він не самотній, йому бога не потрібно. Інша річ — селянин з його дрібновласницькою психологією, з його міркуваннями, що «кожен за себе, а бог за всіх». Ця дрібновласницька психологія породжує певну відокремленість, почуття самотності. Останнє створює потребу в релігії, у вірі в бога. Лише поступово вплив усього радянського укладу, залучення через Ради селянських мас до загальної організації переробляє стару психологію.

Але міцно тримається ще старе, сильні ще старі традиції, виживаються вони куди повільніше, ніж хотілося б.

Різноманітність умов, в яких живуть трудящі, при скасуванні панівного становища православної церкви, створює різноманітність у відтінках релігійних вірувань, веде до збільшення різноманітних сект. Вони ростуть за рахунок старої релігії. Вони шкідливі тим, що роблять релігію гнучкішою, більш пристосованою до всієї різноманітності трудових і побутових умов. Гнучкість релігії робить її більш живучою, більш заразливою і тому більш шкідливою, більш гальмуючою будівництво нового життя.

Найпереконливіший атеїст, Володимир Ілліч вимагав дуже обережного підходу до маси, вимагав поглибленого підходу до антирелігійної пропаганди, центр ваги бачив в усуненні коріння релігійності мас, але з всілякими теоріями, які пробували просувати релігію до сучасних умов, він боровся з усією енергією. З цієї точки зору він вважав украй шкідливими розмови на тему, що «соціалізм — це теж релігія».

Пригадую, під впливом розуміння необхідності покласти край усякій релігії, вилучити з ужитку будь-які порівняння соціалізму з релігією і був кимось пущений у хід термін «безрелігійне виховання». Я не буду тепер захищати цей термін. Оскільки його стали тлумачити як пасивність у справі боротьби з релігійним світоглядом, постільки його треба вилучити з ужитку.

Антирелігійна боротьба в школі трохи ослабла за останні три роки. Не можна заперечувати цього факту. Скажу тільки, що тут винен не сам Наркомос. Це треба виправити. Треба дедалі більше проймає матеріалістичним духом усе викладання, посилено працювати над організацією дітей, над вихованням у них духу товарищескості, треба глибше підкопувати саме коріння релігії — останнє не тільки руками Наркомосу, звичайно, але всім будівництвом соціалізму в цілому.

МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ

Суспільно корисна праця міцно ввійшла в побут масової школи I ступеня. Усе це настійно говорить про необхідність швидшої розробки методики суспільно корисної праці.

Мені хотілося б висловити кілька зауважень з приводу цього.

По-перше, з надрукованих праць не видно, *чи всі діти поголовно залучаються до суспільно корисної праці*, чи школа їде на активі. Коли читаєш, що діти I ступеня ведуть таку роботу, як антирелігійна пропаганда або колють лід біля колодязів та ін., то ясно, що тут ідеться про актив, а не про поголовну участь дітей у цій роботі. Якщо ми надаємо виховного значення суспільно корисній праці, то необхідне поголовне залучення дітей до суспільно корисної праці.

По-друге, у звітах про суспільно корисну працю школи говориться, як правило, про те, що дорослі, батьки, починають цікавитися цією працею, але я ніколи не читала про те, що роблять школярі, щоб залучити до своєї роботи усіх інших дітей, нешколярів; не читала про те, чи допомагає роботі школярів молодь взагалі, комсомол зокрема. *Залучення до суспільно корисної праці школи всіх дітей і підлітків — адже це теж суспільно корисна праця, і до того дуже важлива.*

По-третє, я дуже побоююсь, коли б ув'язка з комплексами та краєзнавчими завданнями не придушила

найголовнішого — *ініціативи самих дітей, їх захоплення суспільно корисною працею*. У звітах помітне бажання руками школи виконувати велику корисну працю. Це цілком зрозуміло. Але суспільно корисна праця має на-самперед виховну мету — *виховати з дітей громадських працівників*, а це можливо тільки тоді, коли мета буде їм близькою, зрозумілою, буде їхньою метою. Часто буває, що з цієї точки зору важливіше, коли діти спільно поставлять собі яку-небудь дитячу мету — побавити дошкільнят і т. ін., — ніж якщо вони місяцями будуть виконувати дуже корисну роботу, яка для них анітрохи не цікава, яка захоплює, можливо, вчителів, але для них, дітей, мало конкретна, нецікава. Дуже важливо тому, щоб увійшло в звичай писання дітьми творів з питань суспільно корисної праці. Навіть піонери, коли вони пишуть з власної ініціативи, майже ніколи не пишуть про суспільно корисну роботу. Видно, що вони не захоплені цією справою, не зацікавлені. Вміти захопити дітей, пробудити в них ініціативу — завдання вчителя, вожатого.

По-четверте, *суспільно корисна праця повинна бути посильною для дітей*. Неправильно, коли однакова робота дається і первакам, і другорічникам, і третьорічникам, і чотирирічникам. Для малюків робота не тільки повинна вимагати менше напруження — вона повинна бути менш тривалою, мета повинна бути значно конкретнішою, простою, досягнення її повинно бути зовсім простим, наслідки яскравішими, більш відчутними. Мета повинна бути дитячою, зрозумілою, близькою для малюків. В одній і тій же групі повинен бути поділ праці. Треба, щоб кожен у групі брав участь у загальній роботі, але ті, що сильніші, виконували б і роботу важчу, допомагаючи слабшим. У нас часто буває, що їдуть на активі, підстьобуючи актив, розвиваючи в дітей колосальне самолюбство й зарозумілість, звичку працювати в одиночку, не спираючись на колектив. Це нікуди не годиться.

По-п'яте, *суспільно корисна праця повинна бути школою колективної праці*. Характерно, що в надісланих статтях товариші пишуть більше про те, що діти роблять, ніж про те, як проводиться робота.

Адже в цьому суть справи. Треба, щоб висвітлювалися всі стадії процесу суспільно корисної праці.

Насамперед важливо, як обговорюється мета. При обговоренні мети важливо, щоб це обговорення виходило колективним. Важливо, щоб діти вносили свої проекти, щоб діти обговорювали здійсненість їх, тривалість, суспільну важливість їх. Звичайно, не треба вживати мудрих слів, але суть справи важливо обговорювати спільно. Завдання вчителя, вожатого — навчити дітей колективно обговорювати мету.

Дальший момент — розподіл праці. Розподіл праці потребує знання працездатності кожного. Один красиво пише, він може писати повістки, але на нього лягає дуже велика робота — діти визначають, кого призначити йому помічником. Інший добре лічить. Третій — сильний, йому не важко обійти все село. У четвертого батько комуніст, можна розпитати його і про се і про те і т. д. і т. ін. На такій роботі виявляються і закріплюються організаторські здібності.

Далі важлива перевірка, громадський контроль у процесі роботи, допомога на слабких ділянках, обговорення труднощів. І нарешті — підсумовування роботи, оцінка її.

Тепер усі говорять про самокритику. Чи повинна школа брати участь у цій роботі? Чи повинна вона виховувати в дітей уміння правильно оцінювати свою працю в процесі роботи, на ходу виправляти свої недоліки?

Варто поставити ці питання, щоб зрозуміти, яке велике завдання лягає щодо цього на школу. Виховна робота школи тут може бути величезна. Але на самому навчанні вміння обліковувати свою роботу, вміння товариському контролювати роботу інших не виховаєш. Це виховується, може бути виховане тільки в процесі колективної праці.

Важливо з перших кроків учити дітей обліку і контролю. Важливо вчити цього протягом усіх шкільних років. І тут з жалем доводиться сказати: школа I ступеня ближче підійшла до цього, ніж школа II ступеня. Про суспільно корисну працю школа II ступеня турбується мало, а тим часом II ступінь за віком дітей може більш поглиблено ставити цю роботу. Діти краще підготовлені, їм доступніші більш тривалі цілі, вони більше «можуть». Крім того, перехідний вік — це вік, коли складається духовне обличчя людини. Виховувати

в цьому віці майбутнього громадського працівника, навчити його колективно виконувати суспільно корисну працю — завдання настільки важливе, що його ніяк не можна нехтувати через відсутність нібито часу. Озброєння дітей навичками взаємодопомоги, знанням навколишнього середовища, вмінням його використовувати для суспільних цілей — кращий засіб оздоровити школу II ступеня, зробити її «провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих».

1928 р.

РОЛЬ ДИТЯЧОЇ БІБЛІОТЕКИ І БІБЛІОТЕКАРЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

(ДОПОВІДЬ НА ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ДИТЯЧИХ
БІБЛІОТЕКАРІВ)

Тепер ми дуже багато говоримо про культурну революцію. Рідко відбуваються якісь збори, якийсь з'їзд, де не виступали б з цього питання і не говорили гаряче про культурну революцію. Воно й зрозуміло. Тепер увесь навколишній лад будить думки і примушує з навколишнього життя черпати дуже багато нового.

Мене минулого року особливо вражало на ряді зборів, наскільки наша малописьменна публіка, наприклад жінки-селянки, стала говорити іншою мовою і яка кількість нових понять з'явилася в її мові. Наприклад, малописьменна селянка, яка розповідає, що вона тільки рік тому навчилася грамоти, говорить літературною мовою про плановість, результативність роботи, про форми інструктажу та ін. Це говорить про те, що нема вже того, що було колись, коли селянка не могла зв'язати часто й кількох слів. Звичайно, тут був актив, робітниці і селянки — члени Рад, але все це надзвичайно показово. Приходиш на робітничі збори, слухаєш виступи робітників і знову-таки відчуваєш, як багато з навколишнього життя черпають тепер маси.

Потім ми спостерігаємо зараз величезний, колосальний потяг до навчання. Це зв'язано з тим, що робітник, селянин, робітниця, селянка дуже багато знань черпають з газет, з різних доповідей, з різних бесід. Але ті знання, які вони набувають, не досить систематизовані, і часто доводиться бачити робітників, які можуть говорити багато про що, але вони весь час почувають, що ось тут у них вийде провал, що в них не вистачає еле-

ментарних систематичних знань. І саме тому про навчання в нас говорять надзвичайно багато. На кожних робітничих зборах, на кожних селянських зборах ви почуєте промови про навчання.

Але як це не дивно, ми недооцінюємо ролі книги в культурній революції. Школа, яка дає систематичні знання, звичайно, річ добра, але якщо ми подивимось на наші бюджети, на час, який є у робітника, у селянина, у робітниці, у селянки, то ми бачимо, що часу вільного не так багато, щоб він, звичайний рядовий селянин і робітник, міг відвідувати систематично, довгі роки школу. Ми знаємо, що ті кошти, які даються на школу, порівняно з запитами, з вимогами мас мізерні. Ті школи, які є в нас у Союзі,— це крапля в морі. Я поки що говорю про школи дорослих, але й школи для підлітків і для дітей перебувають майже в такому самому стані. І тому, що шкіл у нас мало, що ними дорослі, а почасти й підлітки не можуть користуватися, роль книги як знаряддя самоосвіти особливо велика. А проте я, на жаль, мушу сказати, що питання просування книги в маси ще й досі не поставлено на належну височінь. Колективному користуванню книгою, тобто бібліотечній справі, присвячується менше уваги, ніж слід було б. Бібліотеки дуже потрібні нам у період соціалістичного будівництва не тільки тому, що в нас мало шкіл, але й тому, що й учні повинні свої знання, набуті в школі, продумати, проробити до кінця. Самостійна думка, самостійна праця над досвідом людства, набутим протягом віків,— ця самостійна праця проходить і повинна проходити в бібліотеці, повинна проходити з книжкою. Ви всі знаєте, якого величезного значення надавав тов. Ленін бібліотеці. Я пам'ятаю засідання в різних комісіях Раднаркому, де він ретельно розпитував, як ця справа поставлена, організована.

Як це не дивно, потреба в систематичному навчанні трохи відсунула питання про бібліотеку, прикувавши всю увагу до школи. Тут виявилось наше невміння користуватися бібліотекою як знаряддям навчання. Незначна кількість бібліотек і невміння ними користуватись, невміння самостійно працювати з книгою — причина цього.

Безперечно, що наш бібліотекар повинен бути книгознавцем, але, звичайно, не в тому розумінні, щоб бути книжним черв'яком, сухим бібліографом. У нас культур-

ний рівень розвитку має неминуче вимагати, щоб бібліотекар не тільки знав, у якому році, яким видавництвом, яка книга видана і т. д., не тільки був обізнаний з бібліотечною технікою; культурний рівень має вимагати у нас від бібліотекаря, щоб він був керівником; а для того, щоб бути керівником, бібліотекареві необхідно мати правильну оцінку книг. Бібліотекар повинен уміти рекомендувати читачеві найбільш підходящу книгу. Треба, щоб він умів рекомендувати справді найцінніші книги, щоб без зайвої затрати сил читач міг одержати (часто малописьменний читач) те, що йому потрібно одержати.

Мені здається, що в наших бібліотекарів є гостре усвідомлення необхідності мати ясні оцінки, мати наукову підготовку в галузі природознавства, в галузі суспільствознавства і в інших галузях. Тут наукова підготовка для бібліотекаря абсолютно необхідна. Він повинен бути в курсі завоювань науки в усіх галузях знання, розуміти те, що дають нового і техніка, і біологія, і всі інші галузі знання. Щодо суспільствознавства треба, звичайно, бібліотекареві бути марксистом, тому що марксизм дасть йому ясне усвідомлення навколишньої дійсності, розуміння того, куди йде суспільний розвиток.

Я недавно відпочивала і перечитувала листування Маркса і Енгельса. Я читала це листування й раніше. На цей раз мене особливо вразила сила передбачення, яка була в Маркса завдяки тому, що він брав явища в їх розвитку. Те саме в Енгельса. Коли читаєш, як Енгельс у 1882 р. передбачив весь хід розвитку нашої революції, неминучість революції типу Лютневої революції, а після неї — революції типу Жовтневої революції, то бачиш, відчуваєш усю силу наукового передбачення. У вищезгаданій статті Енгельс писав у 1882 р.: якби пролетаріат тепер захотів взяти владу до своїх рук, ця спроба була б приречена на невдачу. Необхідно, щоб спочатку всі класи скинули старий уряд, і тільки після того, як буде повалено старий уряд, пролетаріат зможе взяти владу до своїх рук. Адже це пряме провіщення ходу розвитку Лютневої і Жовтневої революцій. Або, наприклад, взяти 70-і роки, коли Маркс говорив, як розвивається робітничий рух на перших своїх етапах, як боротьба робітників з окремими капіталістами розгортається в класову економічну боротьбу, як по-

тім економічна боротьба робітничого класу за 8-годинний робочий день та інше переростає в політичну боротьбу. Ця картина розвитку робітничого руху була дана в 70-х роках. А якщо ми тепер оглянемося, подивимось на минуле, на історію нашої партії, робітничого руху, на 90-і роки, то побачимо, що за 25 років наперед було дано всю картину розвитку робітничого руху в нас.

Як зірка, що з'являється в певний рік, день і час на небі, наочно підтверджує правильність передбачень астрономів, так і в галузі суспільних наук підтвердження передбачень Маркса і Енгельса доводить правильність марксистських методів і оцінок. Зараз життя довело необхідність старанного вивчення марксизму.

Бібліотекар повинен бути керівником читання мало-підготовленого читача. Для цього він повинен озброїтися великими знаннями в галузі природничих наук і, звичайно, в галузі наукового суспільствознавства, тобто марксизму. Тільки озброєний цими знаннями, бібліотекар зуміє правильно оцінити книги. Часто можна почути таку думку, що бібліотекар не повинен давати оцінки книгам, це дасть якась спеціальна установа, а справа бібліотекаря маленька — видавати книги. Мені це завжди яскраво нагадує картину французької народної бібліотеки, де сидить жандарм і бібліотекар мовчки видає відвідувачам книги, які вони просять. Так робиться в паризьких муніципальних бібліотеках. Але я собі не уявляю, щоб у нас, у Радянському Союзі, роль бібліотекаря могла бути зведена до ролі простої людини, яка механічно видає книги.

Марксизм дає можливість більш глибокого суспільного вивчення читача та його інтересів. Приналежність читача до певного класу, до певного прошарку вже визначає основне коло його інтересів. Лише на загальному фоні класового інтересу можна правильно підійти і до оцінки індивідуальних інтересів читача.

Ви, може, трохи дивуетесь, чому я говорю про бібліотекаря взагалі, а не про дитячого бібліотекаря — і говорю такі загальновідомі істини, ясні для всякого бібліотекаря. Але я думаю, що на цьому треба трохи спинитися, тому що коли ми починаємо говорити не про бібліотекаря взагалі, а про дитячого бібліотекаря, то часто починаємо перед ним ставити інші вимоги. Це непра-

вильно. Дитячий бібліотекар — величезний рушій культурної революції. Він може, повинен виховувати підрастаюче молоде покоління таким чином, щоб це молоде покоління змогло довершити розпочату справу, щоб воно справді добилося поставленої мети — докорінної перебудови всього суспільного життя, добилося організації соціалістичного її укладу. Звичайно, дитячий бібліотекар не може не відчувати себе вихователем молодого покоління. Але якщо він хоче справді бути на висоті свого завдання, то йому також треба бути ґрунтовно підкованим. А проте дуже часто говорять: «Ну, що ж, це дітлахи, їм потрібні дитячі книги, до чого ж тут марксизм, наука — хіба це потрібно дітям? Дитяча книга — це не науковий трактат. Дорослі — це одно, а діти — інше».

Мені здається, що всі ми, педагоги, педагоги-учителі, педагоги-бібліотекарі, надзвичайно відповідальні зараз і тому надзвичайно ясно повинні усвідомлювати, чого ми хочемо, чого добиваємось, яких дітей ми хочемо виховати. Дитина — не кошеня, це — людина, яка формується, і ті якості, які ми хочемо бачити в дорослого, ми повинні прагнути виховати і в дитини. Дорослу людину ми не хочемо бачити сліпою, несвідомим рабом, безвільним неврастеніком, тупим егоїстом; ми не хочемо білоручок, безпорадних панів.

Ті якості, які ми хотіли б бачити в дорослої людини, ми повинні прагнути виховати і в дитини. Книга — могутній вихователь. Звичайно, книга — палиця з двома кінцями. Є різні книги. Книга може виховувати і егоїста, і громадського працівника, і людину з забобонами, і людину свідому, і монархіста, і комуніста. Треба, щоб у справі виховання за допомогою книги не було стихійності. Треба свідомо спрямовувати читання дитини. З маси дитячих книг треба вміти відбирати такі, які поставлять її не в конфлікт з життям, яке росте й розвивається до комунізму, а допоможе їй озброїтись для боротьби за нього.

Ми не можемо міркувати так, як міркують іноді не-свідомі батьки. Я спостерігала дуже цікавий випадок у Франції. Це — факт дуже цікавий. Робітник, соціаліст, віддав свого сінка на виховання до монастиря. Я здивувалась: «Як це так, ви, соціаліст, віддаєте свою дити-

ну в монастир, свідомо калічите дитину?» Він мені відповів, що дитина ще нічого не розуміє, що шкоди це їй не завдасть. Коли настає неділя, батько бере дитину додому, садить її на коліна і починає всіляко лаяти бога. Він гадав, що його лайка на адресу бога зрівноважує ту шкоду, якої завдає дитині виховання в монастирі. Цей робітник не розумів, що з ранніх років дитина вбирає в себе різні ідеї, які залишаються в неї часто на дуже довгий час. Ми часто недооцінюємо впливу на дитину фактів навколишнього життя і тих книжок, які вона читає. А тим часом, хто пам'ятає своє раннє дитинство, той, мабуть, пригадає, як який-небудь дрібний факт, який, можливо, навколишніми дорослими навіть не був помічений, став вирішальним для дальшого розвитку дитини, як та чи інша дитяча книга залишає слід на все життя.

Тому бібліотекар не може міркувати так, як вищезазначений французький соціаліст — «виросте, мовляв, перевиховається». При виборі дитячих книг ми не повинні виходити тільки з того, що та чи інша книга веселить дитину, цікава для неї і тому потрібно їй дати прочитати її. Візьмімо для прикладу таку книжку, як «Звіробій», — книжку, яку більшість з вас знає, книжку захоплюючу, яскраву, цікаву, емоціональну. Але як ми будемо її оцінювати? Ця книжка відображає те, як білі в Америці підкоряли малокультурні народності. У дитини нема ще суспільних мірок, продуманих оцінок складних суспільних явищ. Коли дитина читає «Звіробоя», її ідеалом, героєм є американець. Коли цей американець цілиться в червоношкірого і з молитвою вбиває його, дитина не усвідомлює того, що відбувається, вона не скаже, що це типова картинка з колоніального життя, що капіталісти так скрізь розправляються з поневоленими малокультурними народами. Дитина проймається психологією американця, поневолювача індіців, і їй потім потрібно буде дуже сильно перевиховувати себе, щоб усвідомити все неподобство, всю мерзенність розправи володарів колоній з тубільцями. Солодкий спогад про захоплюючу дитячу книжку буде заважати їй стати в ряди борців проти колоніальної політики імперіалістичних країн. І тому хоч книга «Звіробій» захоплююча, але давати читати цю книгу — значить створю-

вати для дитини великі труднощі. Йї пізніше потрібно буде витримати велику внутрішню боротьбу, щоб звільнитися від першого дитячого враження. Це стосується, звичайно, не тільки цієї книжки. Є сила книг, які з точки зору дорослої людини написані цікаво, захоплююче, і здається частенько — не біда, якщо прочитає дитина. Але ви, бібліотекарі дитячих бібліотек, добре знаєте, яке величезне враження може зробити на дитину та чи інша книжка, знаєте, як яка-небудь казка, яка анітрохи не лякає дорослого, наводить на дитину панічний жах. Я ось, згадуючи своє дитинство, пригадую дитяче оповідання про ведмедя, який заглядав у вікна. Пам'ятаю, як це оповідання викликало потім, уже пізніше, коли мені було не шість і не сім років, а коли я була підлітком, страх перед темними вікнами. Я знала, звичайно, що ведмеді у вікна не дивляться, та ще в пітерську квартиру на третьому поверсі, а все ж на темні вікна намагалась не дивитись... Те, що здається дорослому невинним, часом накладає на розвиток дитини такий відбиток, який потім людині доведеться з себе витравлювати тяжкими зусиллями, колосальною працею над собою. Так що питання про вибір книг має колосальне значення.

Повернуся ще до питання про роль дитячого бібліотекаря. Я надаю величезного значення дитячому бібліотекареві, як самостійному вихователю. Він не просто помічник школи. Школа дає певну систему знань, вона зорієнтована на середню дитину. Цю систему вона дає більш-менш вдало, іноді й невдало. Але мені пригадується, що Лев Толстой писав з приводу французьких дітей. Він писав: «Коли дивишся на французького школяра в шкільній обстановці, то здається: господи, які дурні діти, як вони зубрять, які дурні відповіді дають вчителю. Потім як подивишся на того самого школяра, коли він опинився на вулиці, то побачиш зовсім іншу дитину, розвинену, дотепну, яка читає бібліотечні книги, яка бере книги для дорослих і з захопленням читає їх».

Ось цей вплив книги на дитину визначає роль дитячого бібліотекаря, вона трохи інша, ніж роль учителя. У нас є певна недооцінка значення бібліотеки. Ми часто думаємо, що можна задовольнитися тим, що в школі дамо дитині кілька книг, які відповідають предметові, що проходиться в цей час. Мені навіть доводилось чути

такі пропозиції, що ось коли вивчається матеріал про весну, то потрібно давати читати дитині тільки про весну, а коли вивчають осінь, то потрібно, щоб дитина читала книжки про осінь. Це бажання втиснути дитину в якісь вузькі рамки, штучно обмежити її інтереси настільки шкідливе, що, коли б змогли дитину втиснути в ці тісні рамки, це означало б, що ми звужуємо горизонт дитини, закриваємо для неї шляхи самоосвіти. Дитина спостерігає життя, в неї зароджуються власні думки, особливі запити, інтереси і т. д. А от задовольнити їх дуже часто дитина в школі не може, як би добре не було поставлено викладання в школі. Адже дитина залишається дитиною. Вона часто не вміє сформулювати як слід питання — на те вона й дитина, — вона не знає, чого їй не вистачає. І ось додаткове читання книг, живі образи, взяті з книг, питання, які в неї є, невелике коло знань, яким вона володіє, мають для дитини колосальне значення.

Я була якось у Женевській школі. В об'явах було сказано, що при школі є бібліотека. Я зацікавилась і говорю вчительці: «Чи не можна подивитись бібліотеку?» Вчителька мені відповіла: «Власне, в нас нема бібліотеки. Для чого дитині читати книги? Ви подивіться наші підручники, ви подивіться, на якому доброму веленовому папері надрукований підручник. Нехай діти знають цей підручник, це буде добре». І ось вражає, який слабкий розвиток у дітей у Швейцарії. В четвертій групі пишуть під диктовку слово «мама»: поки вчитель не скаже «м», «а» і т. д., ніхто не сміє написати другої літери. Таке виховання, яке хоче обмежити дитину вузькими рамками школи, є не виховання свідомої людини, а виховання раба, який не сміє самостійно мислити.

Ми говорили вже про необхідність дитячому бібліотекареві мати марксистський світогляд, мати широку освіту для того, щоб правильно керувати дитячим читанням. Звичайно, дитячий бібліотекар повинен мати не тільки матеріалістичний світогляд, він повинен також глибоко знати дитину...

Правда, у дитини є деякий самозахист. Вона в певному віці деяких речей просто не сприймає. Їй не можна їх нав'язати, але дуже важливо для розвитку дитини,

щоб бібліотекар був чуйним педологом, який розуміє процес розвитку дитини, розуміє, в яку хвилину яку книгу можна дати дитині, яку книгу одній дитині можна дати, а іншій — не можна і т. д...

Яка різниця між школою і бібліотекою? У школі розвиток дитини йде за певною системою. В бібліотеці розвиток дитини більше йде своїми шляхами, самостійними шляхами; і хоч як старанно складаються програми шкіл, ми не можемо в цих програмах дати відповідь на всі ті питання, які виникають у дитини, які виростають у неї в процесі спостереження життя. Інтереси дітей і їх запити дуже різні. І тому необхідно, щоб шкільна робота доповнювалась якоюсь іншою самостійною роботою — роботою дитини з книгою.

У дитячих бібліотекарів є великий досвід, як підійти до дитини, як дитині дати самій вибрати те, що їй потрібно. Техніка організації дитячого читання, наскільки я можу судити, тепер досить розроблена. Серед дитячих бібліотекарів є розуміння того, як треба підходити до дитини. Дитяча бібліотека є величезним доповненням до шкільної освіти.

Якби ми міркували так, як міркувала та швейцарська вчителька, яка, не розуміючи шляхів розвитку дитини, говорила, для чого ж дітям щось читати, якщо в них чудові підручники на веленовому папері,— було б дуже погано. Але в масового бібліотекаря, як я знаю, є певне усвідомлення необхідності розвитку в дитини самостійності, тому, якщо ми хочемо виховати сильних, самостійних і колективно діючих людей, ми повинні забезпечити шляхи самостійного розвитку для дитини.

Не можна ставити питання в такій площині: школа чи бібліотека? І школа, і бібліотека — одне одного доповнює, але одне одного не виключає. Звичайно, в нас буває в багатьох випадках так, що школа бере на себе і те й інше. Без цього часто не можна обійтись. Особливо якщо ми зважимо на умови, в яких працює сільська школа. Там нічого іншого не зробиш, там, можливо, немає бібліотеки, немає бібліотекаря, який знає дитину. Там хоч-не-хоч учитель є водночас і бібліотекарем. Але це робиться через бідність, через недостачу культурних сил. І те, що впливає з наших злиднів, з бідності, не можна ставити в принцип. Не можна говорити, що завжди в

одній особі повинні бути поєднані і вчитель, і бібліотекар. Це фактично часто буває, але при дальшому розвитку всього нашого культурного життя ми повинні дивитися за тим, щоб дати можливість бібліотеці йти своїм шляхом. Правда, потрібно, щоб бібліотека, тісно пов'язуючись із школою, все ж забезпечувала значно більшу самодіяльність дітям, ставилась уважніше як до індивідуальних інтересів, так і до колективних запитів дітей. Ця робота повинна йти паралельно, але не завжди вона може збігатися, і не завжди бібліотека тільки обслуговує школу.

Так само не можна бібліотечної справи в розрізі дитячих бібліотек відривати від загальної бібліотечної справи. Звичайно, в дитячого бібліотекаря повинні бути свої методи, свої підходи, але він повинен володіти загальними прийомами роботи з книжкою, роботи з читачем, загальними підходами до читача. Бібліотечна дитяча справа є галуззю всієї бібліотечної справи, тісно пов'язаної з школою, але яка не покривається школою.

Крім того, не слід забувати, що в нас немає загального навчання, а якщо воно є — це загальне навчання передбачає чотирирічку. У нас є багато дітей, які вчаться самостійно і йдуть своїм шляхом — шляхом самоосвіти. Для цих дітей бібліотека ще важливіша, ніж для дітей-школярів, тому що цим дітям треба подати значно більшу допомогу і значно більше й старанніше рекомендувати книги. Треба дати можливість цим дітям за допомогою книги поповнити те, чого їм не вдалося набути за допомогою школи.

Я гадаю, що цілком безглуздо говорити про те, що в нас треба розпорозити всю бібліотечну справу, зробити її додатком до школи. У нас часто це диктується такими міркуваннями: «Ого, у нас для школи ми зможемо більше грошей одержати, зможемо краще поставити комплекс, коли під рукою в нас будуть книжки». Але ми повинні тримати курс на те, щоб дати дітям максимальний розвиток, максимальне вміння працювати з книгою, дитячою книгою, підготовляти до дальшої праці, тому що працювати без книги в майбутньому надзвичайно важко. Тому питання про те, щоб дитячі бібліотеки цілком поставити в залежність від школи і тільки надати

їм такої вузькослужбової ролі, можливо, іноді диктується тимчасовими фінансовими міркуваннями, але це не та лінія, якої треба триматися.

У нашого молодого покоління тепер з кожним днем розширюються запити, і, набуваючи систематичних знань у школі, воно повинно десь доповнювати свої знання, черпати з загальної скарбниці знань. Адже в бібліотеці зібрана скарбниця людського досвіду з цілого ряду галузей, і навчити дитину оволодіти цим досвідом всіляко повинна допомагати дитяча бібліотека.

Ось ті кілька зауважень, які я хотіла б зробити. Мабуть, ці питання докладніше, ґрунтовніше ви обговорювали, і те, що я говорю, є повторенням. Я висловила свій погляд. Я колись у дитинстві була пристрасною любителькою читання. Дитячі книги дали мені страшенно багато. Тому питання про дитячі бібліотеки, про їх правильну організацію мені близьке. Хотілося б, щоб наші дитячі бібліотеки якомога краще задовольняли зростаючу в наших дітей потребу в читанні.

АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛА ПОДОВЖЕНОГО ДНЯ В РАДЯНСЬКИХ УМОВАХ

Квартирні умови, в яких живуть мешканці більшості міст, постійна зайнятість дорослих роблять домашнє життя дітей дуже мало сприятливим для їхнього розвитку. Тому в Америці поставлено з усією серйозністю питання про подовжений день, де навчання чергується з працею та грою. Цілий ряд нових шкіл побудовано там за системою «platoon school». Школи цього типу являють собою великі будинки, де, крім класів, є театральні зали, гімнастичні зали, майстерні, бібліотеки та ін. До плану подовженого дня входять ігри та праця: на гру приділяється стільки ж часу, скільки на навчання, стільки ж часу — на працю. Думка правильна по суті. Але погано те, що все життя дитини чи підлітка проходить у стінах школи, — виходить якийсь напівзакритий навчальний заклад.

У деяких школах у нас є бібліотеки, лабораторії, майстерні, але в багатьох школах нічого цього немає, є лише класи, повністю набиті учнями, які працюють на дві зміни. Сподіватись на те, що ми скоро збудуємо потрібну кількість шкіл, не доводиться. А тим часом житлова потреба у нас ще гостра. Як бути? Мені здається, можна було б іти таким шляхом. Якщо недалеко від школи є бібліотека-читальня, можна було б виділити певні ранкові години, коли буває дуже мало відвідувачів, для навчання дітей. Те саме можна зробити і в клубних бібліотеках; у клубах можна проводити читання з проекційним ліхтарем або перегляд культфільмів; клубні

зали можна використовувати для гімнастики, спів та ін. Може можна влаштувати майстерні при деяких підприємствах, де є вільні приміщення. Ввечері можна б використати приміщення деяких установ. Ми бідні, і тому ми повинні вміти повністю користуватися тим невеликим, що в нас є. Кожне приміщення повинно бути завантажене повністю. Треба буде тільки відповідно організувати справу. Скажімо, діти повинні пройти Китай. Вранці діти йдуть у бібліотеку, читають там книжки про Китай, дивляться картинки, діляться один з одним тим, що вони дізнались про Китай. Потім вони в класі вивчають карту Китаю, слухають бесіду вчителя. Наступного дня в залі клубу вони спочатку дивляться фільм про Китай, потім до них приходять (якщо справа відбувається в Москві) китаянка з університету Сун Ят-сена і розповідає їм про життя китайських жінок і дітей, потім у класі вони пишуть твір про Китай, на уроці малювання малюють китайців, китайські ландшафти. Або вивчають, скажімо, діти фабрику. В робітничому червоному кутку вони читають стінгазету, потім ідуть на екскурсію на фабрику, потім працювати в майстерню, потім ідуть у клуб співати робітничих пісень і т. д. і т. ін. Так безслідно зникає зубрячка, живе викладання витисне її і дасть дітям ті знання, які їм потрібні. Звичайно, таке навчання потребує великої організаційної роботи, але для чого ж і існують піонери, комсомол, жінвідділи, профспілки, партосередки. Добрий початок—половина діла. Треба проробити кілька дослідів, і справа піде. Робітники й робітниці більше ніж будь-хто можуть допомогти в цій справі.

ДО УВАГИ РАД СПРИЯННЯ

Експерсії — справа добра! Вони поширюють обрій, дають дітям багато знань, учать спостерігати. На експерсії діти зближуються і між собою, і з учителем. Але в зв'язку з експерсіями у нас робиться чимало неподобств. У цьому році я одержала цілу паку листів від дітей, де описуються ці неподобства. По-перше, на експерсію беруть лише тих дітей, батьки яких можуть заплатити за експерсію. Це навіть у I ступені. Пише хлопчина, що весь клас їде на експерсію до найближчого міста, але потрібно за це платити 50 копійок, а в нього їх немає — інші поїдуть, а він не може. Йому хочеться, він ніколи не бачив міста. Пише учениця дев'ятирічки, московської школи: її клас їде на експерсію до Ленінграда, але кожному учневі треба платити шість карбованців, а вона живе на кошти брата-студента: він їй останні копійки віддає, вона не може у нього просити ще на експерсію. Отже, лінія партії — на залучення до навчання бідноти, батрацтва, а школа топче дітей незаможних батьків. Нема грошей — і на експерсію не візьмуть.

Треба ясно собі уявити, що переживає дитина, яку не беруть на експерсію. У мене залишилась у пам'яті одна сценка. Давно це було, в 90-х роках, у Петербурзі. Одна міська вчителька везла дітей своєї школи в зоологічний сад. Уся конка була наповнена дітьми. За пустощі вчителька покарала одного хлопчину тим, що не взяла його на експерсію. І ось довелося бачити, як, обливаючись

слізьми, хлоп'я бігло за конкою. У інших дітей були засмучені, прикро вражені обличчя. «От так вихователька!» — лаяли ми, кілька осіб, які спостерігали цю сценку. А тепер не за провину, а за те, що батьки незаможні, дітей позбавляють екскурсій!

Або таке. Є в школах діти бідноти, діти позбавленців. Програма Комуністичної партії говорить про те, що ми повинні прагнути здійснити загальнообов'язкове навчання всіх дітей до 17 років. У програмі партії говориться, що в «період диктатури пролетаріату... школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас», тобто школа повинна перевиховувати, навчити жити по-новому, вчити служити справі пролетаріату, справі соціалізму і дітей торговців, позбавленців, злочинців, попів, колишніх жандармів та ін. Звичайно, це може зробити тільки дуже добра школа, де всі діти згуртовані в один дружний колектив, допомагають один одному в навчанні, в роботі, в усьому. І ось вигадали: дітей попів, позбавленців не брати на екскурсії. Адже це в старовину Мойсей та інші пророки проклинали неслухнянців до сьомого коліна, а ми ж безбожники; для нас усі діти — наші рідні радянські діти. Виховувати з них треба будівників соціалізму. А яке ж то виховання!

Товариші члени Рад, члени рад сприяння, друзі дітей, свідомі вчителі, не припускайте всіх цих неподобств! Треба добиватися, щоб на екскурсію їхали всі учні тієї чи іншої групи. Або всі, або ніхто! Допомагайте розвиткові екскурсійної справи, не давайте мучити дітей!

УВАГУ ВІДСТАЛИМ НАЦІОНАЛЬНОСТЯМ

Ми дуже мало знаємо про життя відсталих народностей, які за старого, царського уряду були затоптані, кинуті напризволяще. Ми повинні всіляко допомагати їм.

Наводжу один цікавий лист учительки, яка працює на Сахаліні. Ось що вона пише:

«Пишу вам з далекого острова Сахаліну, де працюю вже чотири роки. Загалом вчителюю шістнадцять років, у партії перебуваю з 1920 р. Цього року їду на східний берег Сахаліну, де Комітет Півночі з Хабаровська організовує культбазу; збудована нова тубільська школа-інтернат. Це велика справа — вчити й виховувати тубільців, не відриваючи від рідних умов, поза якими вони захворюють на туберкульоз.

Через свою відірваність від світу ця культбаза — Сахалін на Сахаліні.

Я ознайомилась з роботою серед тубільців у 1927/28 році. Це дуже цікава робота. Оскільки стійбища гіляків досить віддалені від російського селища, то протягом зими вдалося завербувати для спроби на лікпункт тільки п'ять чоловік: трьох підлітків і двох дорослих. Вчилися добре. Влітку, як учителька і секретар кандидатської групи ВКП(б), проводила кампанію за переведення гіляків на сільське господарство.

Гілячки поняття не мали, як взятися за городи, а гіляки — за оранку. Райвиконком купив двоє коней, дістали на селі плуг. За допомогою двох червоноармійців і

комсомольця почали щоденно ходити вчити їх орати і копати грядки. Це була дуже важка справа — довести до кінця оранку під посів і посадку картоплі. Коли настав час проривати сходи овочів — оскільки я не скрізь доглянула і деякі нові городники посіяли брюкву й моркву надміру густо, — то гіляки ніяк не хотіли зрозуміти, для чого потрібно виривати рослини, що зійшли, — і ось знову попливли річкою до всіх стійбищ проривати сходи. В цьому році завідуючий культбазою — вже для заохочення — законтрактував у гіляків овочі для інтернату-школи. Гіляки вже самі купують коней і будують собі російські хати замість куренів.

Очевидно, періодичні весняні голодування і падіж худоби швидко відійдуть у минуле. Добре налагоджена тубільська рибальська артіль дає їм кошти від засолу ікри на продаж».

Це приклад того, як потрібно допомагати відсталим національностям. На таких прикладах потрібно виховувати в дітей інтернаціональне почуття.

1929 р.

ПЕДАГОГІЧНА КОНСУЛЬТАЦІЯ

У робітників і робітниць дуже багато питань, що стосуються виховання дітей. Вони усвідомлюють необхідність порадитися із знаючою людиною. Тому треба налагодити педагогічну консультацію.

Важливо, щоб ця консультація була тут же, під рукою. Необхідно на фабриках і заводах, у червоних кутках налагодити постійні бесіди про виховання й навчання дітей з цими робітниками і робітницями, які цими питаннями цікавляться. Ці бесіди добре налагодити в зручний для робітників час, наприклад в обідні перерви або перед початком роботи зміни. Найважливіше, щоб педагог-консультант навчився уважно вслухуватися в питання. Часто за скаргами, за роздратованими висловлюваннями не відразу зрозумієш, що, власне, хоче той, хто запитує. Треба вміти до нього підійти, розумно його запитати. Спершу робота буде мати «довідковий» характер: будуть запитувати, як влаштувати дитину в той чи інший заклад і т. ін. Але поступово бесіди наберуть більш поглибленого характеру.

У нас вчинки дітей, їх поведінку часто обговорюють на радах сприяння, батьки дуже нервують, і обговорення питань набирає часто небажаного характеру. Краще обговорювати поведінку дітей віч-на-віч, в більш-менш тривалій бесіді. Консультант може ґрунтовніше підійти до питання. Він же повинен буде ходити додому до тих матерів, які не працюють на заводі. Консультантові треба бувати і в школі, і в піонерському загоні. Він же

повинен допомагати налагоджувати читання дітей, дитячі гуртки, залучати батьків до педагогічної роботи. Якщо він буде вести записи своєї роботи, періодично радитись з учителем школи, спільно з ним, спільно з бібліотекарем виробляти план своєї роботи, він може принести багато користі. Треба особливо готувати таких консультантів. Вони повинні допомагати також гурткам молоді, повинні бути консультантами в питанні вибору професії і взагалі з цілого ряду питань, які стосуються школи, домашнього життя і дитячого руху. Такий консультант повинен намацувати педагогічні інтереси робітників і робітниць і організовувати з цих питань спеціальні бесіди в клубі.

Дуже хотілося б, щоб читачі журналу «О наших детях» висловились про те, чи потрібна педагогічна консультація на підприємствах і як її краще організувати.

1929 р.

АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Декрет про світську школу був виданий 23 січня 1918 р.

Він не викликав того незадоволення в селянстві, якого остерігався кадетський Державний комітет народної освіти. Але провести його вдалося лише поступово, в міру перемоги Радянської влади на громадянському фронті, в міру створення нових підручників і нових програм. Бували окремі випадки нетактовного підходу, але в цілому відокремлення школи від церкви пройшло безболісно. Війна і революція значно підірвали релігійні настрої села.

Серед учительства була розгорнута — особливо в період 1921—1922 рр.— досить широка антирелігійна пропаганда. Володимир Ілліч стежив за тим, як вона ведеться. У «Сторінках з щоденника» він писав: «Робиться дуже немало для того, щоб зрушити з місця старе вчительство, щоб залучити його до нових завдань, зацікавити його новою постановкою питань педагогіки, *зацікавити в таких питаннях, як питання релігійне*» (курсив мій.— Н. К.)¹.

Програми ДВР у їх початковій формі включали в себе достатню кількість елементів антирелігійної пропаганди. Можливо, програми ДВР у їх першому варіанті не були методично до кінця опрацьовані, але вони давали вчителю цілком чітку директиву. Нейтралістського ставлення вчителів до питання про викладання релігії в той час не було. Вчителі розповідали багато й

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 408.

цікаво про свою антирелігійну пропаганду. Ніхто не мав сумніву, що в школі немає місця для релігії. Звичайно, смішно було б думати, що всі вчителі перестали відразу бути релігійними, але вони знали, що для релігії немає місця в школі. І треба сказати, що «попові дочки» якраз були найбільш, мабуть, лояльні щодо цього. Відомо, що російське духовенство особливим фанатизмом не відзначалось. Релігійний культ був для нього джерелом заробітку, а коли релігія переставала бути такою і, навпаки, наполеглива проповідь релігії могла перетворитися в причину безробіття, охота до активної діяльності в цьому напрямі зникла. Навпаки, священник перетворювався іноді в активного противника релігії.

Мені довелося у 1919 р. в Пермі зустріти колишнього попа. Він скинув з себе рясу, кинув сім'ю і став агітатором у Червоній Армії, агітатором, який користувався дуже великим впливом. Я пам'ятаю шеститисячний мітинг червоноармійців, де цей колишній піп говорив про те, як релігія служила царській владі, служила поміщикам і капіталістам, служила для затемнення народної свідомості. Уважно, напружено слухала його маса. «А як же з хрещенням?» — запитав оратора один червоноармієць. «З хрещенням?! — відповідав колишній священнослужитель. — Про хрещення треба б говорити годин три, а коротко сказати — самий обман!» І ні слова протесту не почулося з натовпу. Говорив так вчорашній «батюшка», спец у справі релігії, і кому краше, як не йому, знати, обман чи не обман хрещення. Червона Армія робила дуже правильно, використовуючи попа з метою антирелігійної пропаганди.

Серед учительок — колишніх «попових дочок», говорили ми тоді, — треба особливо енергійно вести антирелігійну пропаганду, допомагати їм звільнитися від впливу релігії, стати свідомими антирелігійницями. Але якщо вчитель уже старий, не здатний уже розлучитися з старими забобонами, а разом з тим є умілим, досвідченим учителем? Треба стежити, щоб він свої релігійні переконання залишив при собі, треба нейтралізувати всіляко його вплив: звернути увагу на те, щоб у місцевій бібліотеці було якомога більше книг з антирелігійної пропаганди, треба організувати ряд читань, лекцій на цю тему в хаті-читальні, треба повести посилену роботу

серед батьків, влаштовувати антирелігійні гуртки, розповсюджувати серед дітей книжки з природознавства, книжки з історії релігії та ін. На пропозицію, яка йшла з рядів комсомолу, примусити кожного вчителя вести антирелігійну пропаганду я відповідала і відповіді і тепер так само: «Нічого, крім компрометації справи антирелігійної пропаганди, не вийде». Само собою зрозуміло, релігійний учитель у радянській школі, навіть який не проповідує релігії, але внутрішньо переконаний в існуванні бога та ін.,— кричуща невідповідність. На зміну хорошим, умілим учителям, але релігійним за переконанням повинні прийти такі ж хороші і вмілі, але антирелігійники. Проте це тривалий процес. А поки що слід обмежитися вимогою: не вносити релігії в шкільне викладання, і там, де вчитель не може вести антирелігійної пропаганди, треба посилити антирелігійну роботу вожатого, завідувача хати-читальні, бібліотекаря, комсомольців, партійців особливо. А вчителя, зараженого релігією, треба використати не для антирелігійної пропаганди. Якщо він добрий садівник, нехай веде практичну роботу в справі навчання населення садівництва; якщо добрий господар, нехай учить дітей, як піднімати врожайність. Але, само собою зрозуміло, новому вчителю, якого готуємо, ми повинні ставити категоричні вимоги — бути переконаним антирелігійником. Якщо ти релігійний, обирай собі іншу професію, але не професію вчителя.

У другій половині 1925 р. почали лунати посилені скарги на форми проведення антирелігійної пропаганди в школі. Наркомос дав чітку директиву в цьому напрямі. З другого боку, часто доводилось чути, що недосвідчені вчителі-антирелігійники нерідко говорили: «На місце старої релігії ми ставимо нову релігію — комунізм». Під впливом цих двох фактів ДВР склала лист «Про безрелігійне виховання», де говорилося про форми проведення антирелігійної пропаганди. Трохи пізніше, в 10-й книжці «Антирелигиозника», я вмістила статейку «Про безрелігійне виховання в школі». Стаття ця передрукована в цьому збірнику, але під іншою назвою — «Старі і нові підручники»¹.

¹ Стаття «Старі і нові підручники» вміщена на стор. 291 цього тома.— *Ред.*

У 1926 і 1927 рр. Головсоцвих особливо натискав на навички. Ми значно відставали на цьому фронті. Проте правильне по суті гасло було використано певною верствою старого вчительства, якому не подобався дух радянської школи, в напрямі повернення до старої школи. Гасло «безрелігійного виховання» було витлумачено як гасло нейтралістського ставлення до релігії в школі. Оскільки це гасло тлумачиться в такому розумінні, його слід відкинути.

У другому варіанті програми було допущено певне затушування антирелігійного моменту. Наприклад, у програмах I ступеня викинуто комплекс «Небо і земля», замість пояснення значення радянських свят говориться про «участь у святкуванні». Але в другому ступені (в семиріччі) у нас проводиться викладання, досить поглиблене, еволюційної теорії. Це велике завоювання. Проти цього спочатку люто заперечували старі природники, але ДВР цього добила, на цьому настояла. Тепер цього ніхто не заперечує. Але в галузі суспільствознавства треба зробити трохи більший наголос на основі ролі релігії в класовій боротьбі.

В усякому разі, необхідний новий методичний лист, який дає конкретні вказівки для даного моменту. Треба поставити більш жирні крапки над «і».

Проте загальною своєю настановою радянська школа і тепер сприяє вихованню атеїзму, вихованню матеріалістичного світогляду. Чим краще, глибше буде розвиватися і навчальна, і виховна робота, чим більше вона буде пройматися комуністичним духом, тим більше й більше буде вона сприяти тому, що для підростаючого покоління релігія буде чимось настільки чужим, диким, що серед цього покоління стане зовсім непотрібною антирелігійна пропаганда: нікого буде пропагувати.

ПРО ПІДГОТОВКУ ПЕДАГОГА

(ДОПОВІДЬ НА ПЕДАГОГІЧНИЙ СЕКЦІЇ РЕКТОРСЬКОЇ НАРАДИ)

Звичайно, говорити про те, як нам треба реорганізувати педвузи, щоб в них нового внести, не можна, не торкаючись того, що ми переживаємо тепер у галузі народної освіти. Те, що зараз робиться в країні — перехід на суцільну колективізацію, перебудова всіх форм господарювання, — це, звичайно, відбивається і на всьому світогляді селянства, ламає всі старі традиції.

Тепер рамки народної освіти надзвичайно розширюються, а в нас культурних працівників надзвичайно мало, кількість їх зовсім не відповідає тим потребам, які є. Ми ухвалюємо дуже багато резолюцій, в яких говоримо і про те і про те: послати стільки-то культурмійців, зробити те-то і те-то. Все це дуже добре, але коли ми подивимось, які в нас кадри, що мають усю цю справу організувати, то ми повинні сказати, що справжньої уваги до того величезного процесу, який тепер відбувається на місцях, ми ще не маємо. Наші працівники не підготовлені до того, щоб нині обслужити маси, і дуже мало таких кадрів, мало педагогів — громадських працівників, педагогів-марксистів, які зуміли б організувати обслуговування всієї широкої маси нових працівників — культурмійців, як ми їх стали називати.

Зараз ідуть перевибори культурмійців. По Московській області і по всій РРФСР будуть проводитись вибори культурмійців, тобто представників населення, які найбільше цікавляться цією справою. Але з ними треба провести величезну роботу. Треба організувати якимось

ую цю масу. І тут наш педагог і наш політосвітник повинні бути в першу чергу організаторами цих представників населення, організаторами громадськості, яка пробуджується. Але треба сказати, що хоч студенти наших педвузів брали скрізь активну участь у масовій роботі, але все це не досить продумано і є якимсь перевантаженням. Це не входить звичайно в навчальні плани, а є чимсь додатковим, чого владно вимагає життя, від чого відмахнутися не можна, але що не вкладено в наші програми.

Ось цей величезний розмах, якого набирає вся справа народної освіти тепер, диктує і нові форми організації всієї справи народної освіти. Візьмімо політосвітроботу. Я спинюся на політосвіті, на тій галузі, в якій найбільше мені доводиться працювати. Ми бачимо, що наявна мережа зовсім мізерна, зовсім недостатня. В кошторисах і планах, що складаються, є спроба визначити кількісний розмах тієї роботи, яка повинна виконуватися. Але ті якісні зміни мережі, які повинні відбутися, ті якісні зміни, які диктуються переворотом, що відбувається в сільському господарстві і в промисловості, ця мережа відбиває надзвичайно слабо, надзвичайно недостатньо. Ми тут плануємо, а тим часом життя вже створює нові форми праці. Ми тут говоримо, наприклад, про колгоспні університети — обговорюється питання, як створити колгоспний університет, продумуються плани цього колгоспного університету, — а виявляється, що вже цілий ряд таких колгоспних університетів існує. Ми підходимо до питання, як перебудувати радпартшколи і програми їх, а виявляється, уже проведені нові набори, тисячні набори, які якимось перерозподілилися і які готують працівників для села. Ми тільки говоримо про те, що робітничий університет треба наблизити до мас, а вже в робітничому середовищі йде робота над тим, щоб створити робітничий вуз — робітничий вуз на якому-небудь великому заводі.

Якщо ми хочемо готувати педагога, того педагога, якого вимагає життя, ми повинні дивитись уперед і повинні враховувати всі процеси, що відбуваються. Це, звичайно, змушує дану ректорську нараду, на якій присутні представники університетів від кожної області, приділити винятково велику увагу цим питанням.

Якого педагога нам треба зараз готувати? Це в нині діючих програмах педвузів недостатньо відбито. Там, звичайно, є курс «основи марксизму-ленінізму», але чи в такій мірі там є марксизм і ленінізм, в якій це потрібно? Адже треба проїняти всю програму марксистським підходом, ленінським підходом. Важливо не тільки те, щоб на якихось уроках студент вивчав усе те, що говорили Маркс і Ленін про народну освіту, але щоб кожен студент розумів основи марксизму-ленінізму — і розумів, як у даних конкретних умовах треба ці основи пов'язувати з усією справою народної освіти, що впливає з усього духу вчення Маркса й Леніна, які висновки учні-студенти повинні з усього цього зробити.

Ми бачимо, які тепер шалені темпи. Немає ніяких підстав гадати, що через два-три роки ці темпи уповільняться, що життя вилетить в якусь більш сталу колію. Навпаки, є всі підстави гадати, що темпи будуть довгий час дуже шаленими, і не видно того часу, коли в цій галузі настане затишшя. А темпи визначають те, що кожного дня доводиться самостійно розв'язувати цілий ряд проблем. Тому, звичайно, студента-вузівця треба озброїти так, щоб він міг розібратися в кожній новій ситуації, щоб йому не доводилось, почавши працювати, раптом хапатися за голову й говорити: «Ой, мені треба йти в аспірантуру, я нічого не знаю, мені треба спочатку ще вступити на якісь курси перепідготовки» — і ще кудись вступити на якесь навчання. Його треба озброїти так, щоб він міг у будь-яку хвилину розібратися в усякій новій ситуації. І ми знаємо з досвіду, як марксизм-ленінізм допомагає розібратися в найскладніших питаннях і складних ситуаціях. Тому ось ці питання — питання марксизму-ленінізму — повинні зайняти, звичайно, значно більше місця в програмах педвузів, ніж вони займали до цього часу.

Потім питання стоїть про те, щоб ці основи пов'язати з практичним життям. Важливо не те, яке навантаження несе студент, учень педвузу, а важливо те, щоб він жив усім тим, що навколо відбувається, щоб це був наскрізь громадянин. А ми часто бачимо, що в наших педвузах наші учні не виховуються так, щоб з них вирости люди, які вміють пов'язати теорію з практикою і вміють жити тим, чим живе країна, розбиратися в усіх

цих питаннях. Разом з вихованням теоретично підготовленої людини, звичайно, треба виховувати такого учня, який умів би пов'язувати цю теорію з практикою, з усією громадською діяльністю.

Працюючи в Академії комуністичного виховання кілька років тому, мені довелося там ставити з усією гостротою таке питання: адже кожен студент мусить бути по суті справи політосвітником, і він повинен ставати політосвітником з першого курсу. Кілька років тому довелося проводити із студентами Академії комуністичного виховання такий вступний курс — піврічний курс вступу в політосвітроботу. Я гадаю, що такі курси треба мати в усіх педвузах, тому що не може бути педагог, не може бути діяч у галузі народної освіти чиновником, який не володіє методами пропаганди і агітації, не вміє організувати маси. На якому б факультеті він не був, на якому б відділенні він не був: чи він буде вчитель, чи він буде політосвітник, чи буде він організатор народної освіти — ось ця сторона — вміння працювати з масою — повинна бути однією з складових частин його праці. Якщо він не вміє працювати з масою, не розуміє цієї справи, тоді не може бути з нього і справжнього громадського діяча, і тим більше ніякий він не марксист і ніякий він не лєнінець. У галузі політосвітроботи виробити в студента з самого початку вміння працювати з масою є одним з основних питань.

Потім ми весь час говоримо про те, що ми будуємо політехнічну школу. Звичайно, не можна так формально розуміти це питання. Звичайно, в Радянській країні, яка йде до того, щоб поголовно усе населення було трудящим, щоб кожен умів працювати на різних фронтах, ми не можемо виховувати з учня таку людину, яка не вміє тримати в руках ні кирки, ні заступ. Зараз не можна, звичайно, говорити про заступ. Коли один робітник на одному з засідань Держплану сказав, що ось тепер безперервка і треба так організуватися, щоб він чотири дні був біля верстата, а на п'ятий день міг би поїхати на село і працювати там лопатою, всі на нього закричали: «Не лопатою, а трактором». Чи можна кожен овоч на городі за допомогою трактора садити і взагалі, чи все зводиться до трактора — не в цьому тепер питання, а справа в тому, що, звичайно, політехнічно вихована і по-

літехнічно підготовлена людина повинна володіти певною культурою праці — і міською, і сільською. Ось цієї культури праці у нас дуже мало. Ось коли думаєш про це і знайомишся з тим, що є в Америці, то видно, що ми трохи по-первісному до цього питання підходимо. Усе ж в Америці є певні курси з праці, які орієнтуються на особливості даного району. Якщо, скажімо, в даному селі чи на даній фермі, в даному районі є водопровід, то кожен учень у школі і кожен учитель там вчиться, як відремонтувати водопровід. Якщо нема водопроводу, то тоді вводяться інші форми трудового навчання. Ось цей водопровід і ось ці дрібниці показують, з якою величезною увагою американці ставляться до культури і в місті, і на селі, показують, як треба працювати, і примушують нас задуматися і поставити перед собою по-справжньому питання про підготовку нашого педагога до того, щоб він володів політехнічною культурою праці.

Ось коли дивишся гостевський¹ інститут праці, ЦІП, то бачиш, що ЦІП виконує певну роботу. Не можна заперечувати того, що потрібно кожному мати певні навички праці, конкретно знати, як користуватися тим чи іншим інструментом, тією чи іншою машиною. Ось це — початкова культура з певними поправками, яку необхідно було давати в наших педвузах.

Але гостевська культура праці — це переважно культура праці заводська, а є ще культура праці сільська. Я не знаю, чи є яка-небудь установа, чи є в нас такі люди, які цікавляться цим питанням. Я не кажу про трактористів. Тракторна справа почасти приєднується до цієї культури праці, але є ще спеціальна сільська культура праці, і ось необхідне якесь поєднання навчання праці механічної і праці сільськогосподарської, необхідно тісно зв'язати одне з другим. Тут треба мати якусь політехнічну програму таких курсів, і тут треба, щоб кожен педагог, що б він не робив, яким би науковим працівником він не був, щоб він разом з тим володів цією культурою праці. У нас спеціально для вчителів, для дошкільників влаштовують різні майстерні. Але ж це зовсім інша

---

¹ Керівником ЦІПу (Центрального інституту праці) в той час був О. К. Гастев.— *Ред.*

справа. Так само, як людина, що не володіє основами марксизму-ленінізму, повинна спочатку кожного разу заслуховувати особливого лектора і йти куди-небудь учитися, щоб розібратися в поточних питаннях, так і людини, які не володіє політехнічною культурою праці, доведеться знову і знову переучуватися. Це питання в нас, звичайно, не дороблене ще, але, безперечно, це необхідно, і тільки тоді можна буде розв'язати і цілий ряд практичних питань. Треба, щоб цим займались не тільки на факультетах, на відділеннях дошкільних, на відділеннях шкіл I ступеня, але необхідно, щоб цієї культури праці набували всі студенти педвузів.

Потім — питання про вивчення дитини. Адже це спеціальне питання — вміння пропагувати, агітувати дитину, вміння організувати дитину. Тут необхідно знати особливості віку і в той же час володіти методом однакового підходу до дітей. Це в програмах подано краще, ніж що інше. І, нарешті, тепер ми підходимо до надзвичайно великого питання — це про перебудову в усій країні ставлення до праці і вміння планувати працю. Я гадаю, що питання планової роботи студентів у педвузах повинно бути висвітлено в програмах, знайти там своє місце, тому що в нас нема, наприклад, уміння планувати свою персональну роботу, планувати роботу колективу, планувати роботу району, планувати освітянську роботу, планувати роботу в державному масштабі.

Ми говоримо все про п'ятирічку: тепер куди ви не підете, куди не поткнетеся, скрізь вживається слово «п'ятирічка». Навіть дошкільники і ті намагаються п'ятирічку вивчати. А що таке п'ятирічка, з чим вона пов'язана, в чому значення цієї п'ятирічки? Це ж величезний обов'язок для кожної людини. Треба знати цей бік справи: до чого зобов'язує п'ятирічка кожну організацію, до чого зобов'язує окрему людину, до чого вона зобов'язує дитину, що це таке, як і до чого зобов'язує цей загальний план, єдиний план народного господарства і єдиний план освіти. Цього питання, я мушу сказати, зовсім не розуміють.

Мені доводиться сидіти в Головному комітеті політосвітрова, де містяться всякі організації, які політосвітроботу на місцях ведуть. Там і культвідділи профспілок, і всі види кооперацій, і різні добровільні това-

риства, і зернотрести, і міжселищні тракторні станції — одне слово, назв досить.

Кожна з цих організацій витрачає гроші на політосвітроботу, кожна влаштовує кіно, турбується про радіоприймачі, веде ліквідацію неписьменності і т. д. Але щоб хоч яка-небудь з цих організацій до кінця усвідомлювала, до чого зобов'язує цей єдиний господарський план і єдиний освітянський план,— цього немає. Ми раз у раз впираємося в незвичайний різнобій. Адже та плановість господарства, яка в нас проводиться і повинна проводитись на 100%, стосується не тільки господарства, вона стосується і сфери освіти, а щодо цього в нас планової культури ніякої немає.

І ось, мені здається, коли будуть переглядатися програми педвузів,— а вони повинні в ході роботи весь час переглядатися,— необхідно всім цим програмам надати гнучкості, тому що інакше неможливо йти в ногу з життям. При складанні цих програм і при певній перебудові їх потрібно завжди всі ці сторони справи враховувати. Тут потрібне значно глибше вивчення марксизму-ленінізму, ніж це було до цього часу.

І друге питання — значно планомірніше, свідоме залучення до роботи з масами політосвітпрацівників, щоб уміти пропагувати, агітувати, організовувати. Потім — вивчення різних сторін праці і сільської, і міської, політехнічне загартування студента, і потім — вивчення дитини і вміння планувати.

Ось з цієї точки зору, на мою думку, треба підходити до програм. Я візьму для прикладу Академію комуністичного виховання. Візьмімо перебудову програми. Коли ми ставили спочатку питання про політехнізм, то ми говорили — і один час усі погоджувалися з цим,— що необхідно для педагога (чи буде це плановик, організатор — хто б там не був), щоб він певний час попрацював біля верстата, щоб він певний час попрацював у радгоспі. Ось цей досвід роботи, який був проведений Академією комуністичного виховання, дав позитивні наслідки, але потім він був зведений нанівець, ця справа була відхилена, і звідси вже негативні наслідки вийшли. Тепер, коли ми говоримо про практику студентів і коли ця практика студентів визнається значно більшою мірою, ніж вона визнавалась раніше, я гадаю, що вона поряд

з іншими видами практики неодмінно повинна бути перенесена на підприємство і в колгоспи. Не тільки це. Практика повинна йти по цілому ряду ліній: по лінії пропагандистській і агітаційній, вона повинна йти по лінії організаторській, вона мусить йти по лінії роботи з дітьми і роботи по виробничій пропаганді словом і ділом.

І ось зараз я хотіла б спинитися на одному питанні, яке вже доводилось порушувати в 1923 р. Тепер взагалі знову ставляться ті питання, які раніше ставились і які раніше не могли бути розв'язані, тому що не було передумов до їх розв'язання, і які зараз у новій обстановці вже можуть бути розв'язані. Тепер постає питання про те, що наші педвузи, як і всі вузи взагалі, повинні бути перетворені на виробничі одиниці. Важливо не тільки, щоб там учились; важливо, щоб з першого дня і студентство, і весь вуз в цілому працювали, щоб вони виконували ту роботу, яка потрібна країні. Ми зараз собі такої розкоші дозволити не можемо, щоб наша молодь тільки вчилася, тільки засвоювала якісь знання, але нам потрібно, щоб вона брала участь у будівництві країни.

Як я уявляю собі роботу педвузу? Відбувається планова робота в галузі освіти. Якщо ми не формально, не бюрократично поставимося до питання про планову освітянську роботу, тоді ми повинні усвідомити, що для того, щоб це планування могло здійснитися в житті, треба величезну роботу провести і з профспілками, і з кооперацією, і з господарськими організаціями, для того щоб справді домогтися об'єднання сил — не тільки коштів, а саме сил на цьому господарському фронті. Ось завдання участі в плановості, участі всіма силами студентства всіх педвузів — це, на мою думку, одне з найважливіших завдань. У нас є підшефний район — Орехово-Зуєвський. Ми туди направили тов. А. Г. Кравченко (вона недавно їздила в Америку, вивчала бібліотечний американський досвід). Вона почала проводити там єдиний план бібліотечної справи. Адже в нас кожна організація бажає здійснювати свої права і вести самостійну роботу. Вона коли-небудь розповість, напише про це докладно, як доводилось переконувати профспілки, скільки треба було провести зборів, як виробити цей план і зараз вдалося надзвичайно багато чого добитися. І коли по-

чали об'єднувати сили і кошти, то переконались, що, по суті, і сили є, і кошти є, і можна поставити справу так, як ніхто не сподівався. Можна навіть і будинок побудувати. Вони жартома називають це так, що вони створили «бібліотечний колгосп № 1». А зараз уже і партія там, і Ради ставлять в окрузі питання про те, що потрібно не тільки організувати «бібліотечний колгосп», а «освітнянський радгосп» в цілому, щоб уся освітянська робота за одним планом велася. Але важливо, щоб не було це тільки в Орехово-Зуєвському окрузі, а треба, щоб у нас всюди наскрізь проводилось це; а для цього потрібна величезна робота з усіма тими організаціями, які ведуть роботу, хочуть її вести. Це дуже велика робота.

Тепер питання про плановість. За цю плановість повинен відповідати якийсь вуз.

Потім друге питання, найосновніше, яке завжди для педвузів було основним,— це питання про підготовку кадрів. Звичайно, важливо своїх студентів підготувати. Але мені здається, педвузи повинні тепер подумати не тільки про те, щоб тільки студентів-педагогів готувати. У нас було досить тяжке становище в педтехнікумах. Коли зайдеш в педтехнікум, бачиш, як вони б'ються, як їм важко вийти на велику дорогу. Я завжди чіпляюся до Академії комуністичного виховання: «Як ви зв'язані з педтехнікумами?» Я студентам уже набридла з цими розмовами. Я не знаю, можливо, інші московські педвузи зв'язані з усіма технікумами Москви, але щоб це скрізь проводилось — що педвуз відповідає за роботу педтехнікуму, щоб не тільки була змичка студентів і педагогів педвузів з педтехнікумами, а щоб була якась об'єднана робота, щоб педвуз узяв на себе відповідальність за постановку роботи педтехнікуму,— цього, на мою думку, немає. Звичайно, без плановості, без розмежування відповідальності певної роботи тут провести не можна.

А як школи II ступеня, школи десятирічки з педагогічним ухилом? Адже вони теж готують педагогів. Як тут стоїть справа? Коли я говорю про необхідність відповідальності, я маю на увазі не яке-небудь дріб'язкове втручання в цю справу. Звичайно, якщо педвуз зрозуміє цю свою відповідальність так, що він повинен втручатися в кожну дрібницю і заважати всім працюва-

ти, — це нікуди не годиться. Але він повинен допомагати в роботі. Треба усвідомити, яка повинна бути лінія щодо апарату. Наш апарат зведений до мінімуму. Він задихається від тієї роботи, яка є, і вимагати від апарату, щоб він міг усе знати, все відчувати, все бачити, — це досить непосильне завдання, і тут треба, щоб були кадри, які про цю справу дбають, у тісному, звичайно, зв'язку з відділами народної освіти. Мені здається, що це завдання значно краще, більшою мірою зможе розв'язати педвуз. Він не поведе якоїсь сепаратної політики, не буде втручатися в дрібниці, але він повинен прийти на допомогу силами своєї професури і силами своїх студентів.

У нас культармійці — величезний кадр у місті і селі; ліквідатори неписьменності, книгоноші, тепер інструктори будуть, оскільки намічаються пересувні форми роботи, цілий ряд членів секцій Рад — все це повинно педагогічно якимось виховуватись. Ми навіть не усвідомлюємо, які в нас тепер величезні кадри, що хочуть і що усвідомлюють усю необхідність працювати в галузі народної освіти. Їх треба вміти якимось організувати. Хто це буде організувати? Як буде організувати їх відділ народної освіти? Потрібні сили, і ось мені здається, що педвуз може через педтехнікуми, через школи II ступеня, через цілий ряд педагогічних установ і робфаки організувати педагогічну допомогу цим культармійцям, культармії. Це почасти робиться, є курси при кожному педфаці. Але мені здається, що тут потрібна більша систематичність, більша обов'язковість і більша відповідальність. І, нарешті, курси перепідготовки, які серед учительства проводяться, — вони повинні також якісь сили дати. Мені здається, що педвуз повинен групувати навколо себе всі цінні педагогічні сили, і тоді він буде тією виробничою могутньою одиницею, яка буде впливати на всю справу народної освіти, і тоді вже не буде розмов про те, що робити, як складати програму: живе життя буде вливатися в педвузи. Це, мені здається, найголовніше. У нас буде дуже багато ще спірних питань, і вони будуть знову й знову виникати, але жива установа живе завжди в гущі життя і не має готової рецептури. Нам треба перетворити педвузи в педагогічні лабораторії марксистсько-ленінської педагогіки.

БЕЗПРИТУЛЬНИЙ ДИТЯЧИЙ БУДИНОК

У перші роки існування Радянської влади дитбудинок відігравав велику роль, займаючи дуже велике місце в системі народної освіти.

Та воно й не могло бути інакше. Світова війна, а потім війна громадянська створили жахливу дитячу і підліткову безпритульність. Дитяча безпритульність наклала відбиток на наші дитбудинки.

Спочатку багато писали і говорили про те, що стара сім'я вмирає, що вона вже не може виховувати по-старому дітей, що старе сімейне виховання нікуди не годиться, що потрібне нове, суспільне виховання — і це нове суспільне виховання буде давати дитбудинок. Не випадково наші перші дослідні школи створювались у формі дитбудинків-комун.

Спершу в дитбудинки йшло багато педагогів-ентузіастів, дещо їм удавалося там зробити. Спершу дитбудинкам приділялась деяка громадська увага, але дуже швидко дитбудинки перетворилися в будинки для безпритульних і самі дедалі більше почали перетворюватися у безпритульні установи, до яких нікому діла немає, які переведені в глухомань, подалі від очей радянської громадськості.

Поки ми не налагодимо справи з дитбудинками, ми, власне, не маємо права говорити про суспільне виховання.

Де причини сумної історії з дитбудинками?

Ці установи виникли в період величезної господарської розрухи, коли питання харчування, одягу та інші стояли надзвичайно гостро. Діти в дитбудинках голодували, ходили роздягненими.

Біля дитбудинків годувалися численні службовці. Їх іноді було стільки, скільки дітей. З'їдали дитячі пайки, займали кращі приміщення.

Керували дитбудинками вкрай невміло і безгосподарно. Про це писалося досить багато.

У дитбудинках не було належного підбору педагогів. Туди йшли дуже часто вихователі старих притулків, йшли часто люди, які не мали ні найменшого уявлення про виховання не тільки що комуністичне, а й про будь-яке, які вдалися до рукоприкладства, йшли часто люди недосвідчені, які не знали, з якого кінця підійти до справи. Питання про кадри вихователів дитбудинків стояло та й тепер стоїть дуже гостро.

Довгий час не було ніяких директив щодо навчання. В дитбудинки потрапляли діти неписьменні, ніхто не піклувався про їх навчання. В деяких дитбудинках і до цього часу є неписьменні.

Щодо шкільного режиму не було також довгий час ніяких вказівок. Як повинно бути налагоджено харчування, в які години — прогулянки, навчання, праця, громадська робота, як мали бути організовані відпочинок, читання, співи, фізкультура, сон — про це не було точних вказівок. Це все віддавалося на розсуд завідуючих.

Не було справжніх організацій дитячого самоврядування, а в дитбудинку воно важливіше, ніж будь-де.

Не було налагоджено навчання праці, а тому дитбудинки не готували до життя, не давали ніякої професійної підготовки. Взагалі права дитини в дитбудинках були дуже погано захищені. Особливо беззахисні стали діти в дитбудинках там, де вони були далі від громадського контролю. Дитбудинки дуже часто поселяли в монастирях, у старих поміщицьких будинках, де навколо були тільки ліс та поля, а людей не було. Діти були відірвані від життя. У цих відірваних від життя дитбудинках справа стоїть найгірше. Там дитбудинки ще більш, ніж будь-де, безпритульні.

Дитбудинки стали безпритульними з 1921/1922 р. При переході відділів народної освіти на тверді бюджети з'ясувалось, що величезну частку бюджету поглинають дитбудинки. Почали намагатися скоротити всіляко цю частку. При переведенні дитбудинків на місцевий бюджет справа ще більш погіршала. Місцевий бюджет був

нерівномірно навантажений, оскільки дитбудинки виникали поза всякою залежністю від цього бюджету. Внаслідок цього сталося прямо катастрофічне скорочення дитбудинків.

Тов. Васильєва в другому томі «Педагогічної енциклопедії» наводить такі дані росту дитбудинків: у 1917 р. дитбудинки обслуговували 29 666 дітей, в 1918 р. — 75 тис., в 1919 р. — 125 тис., в 1920 р. — 400 тис., в 1921/22 р. — 540 тис. дітей — у 18 раз більше, ніж у 1917 р. Тепер по РРФСР в дитбудинках налічується лише 136 тис. дітей. Як ішло скорочення кількості дітей в окремих краях, видно з даних окремих областей.

Переді мною лежить діаграма того, що відбувалося на Уралі. Ця діаграма дуже типова (див. стор. 381 — *Ред.*).

Ще жахливіша картина по Сибірському краю:

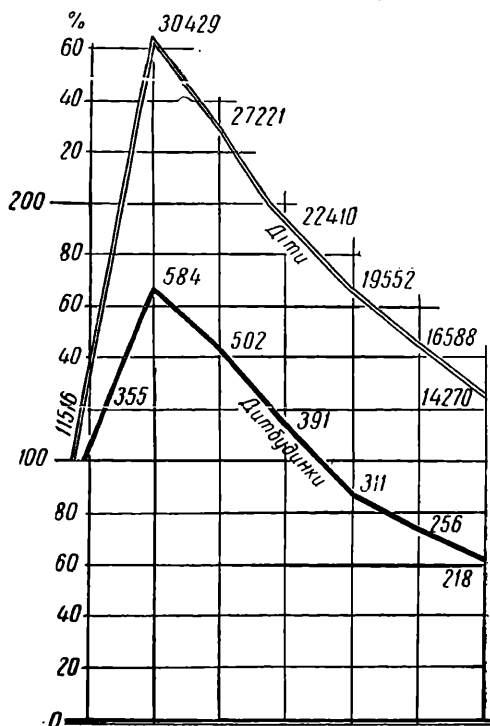
Роки	Кількість дітей у дитбудинках
1920/21	40 681
1922/23	19 214
1923/24	17 588
1924/25	12 866
1925/26	11 670
1926/27	8 650
1927/28	7 633

Відділ СПОН (соціально-правової охорони неповнолітніх. — *Ред.*), мабуть, може навести картину скорочення дітей, які обслуговувалися дитбудинками, в усіх краях і областях. Куди поділась дітвора? Частину влаштували на виробництво, частину роздавали на виховання селянам (скрізь і всюди куркульні), частину пускали на всі чотири боки.

Тепер у дитбудинках у нас лише 136 тис. дітей. Але й ці 136 тис. обслуговуються далеко не так, як потрібно. Я мала нагоду нещодавно познайомитися, за даними СПОНу, із станом дитячого харчування в дитбудинках. Я писала про це в «Правде».

Багато пишуть діти з дитбудинків, і ці листи говорять надзвичайно красномовно про тяжке становище дітвори в дитбудинках. Дітей скрізь і всюди б'ють. Там,

де за скаргами дітей проводяться обслідування, ці обслідування здебільшого підтверджують сказане дітьми. Недавно ще існувала серед педагогів дитбудинків теорія, що без покарання в дитбудинках не обійдеться. Контрреволюційні педагоги обгрунтовували необхідність

Навч. рік 1920-21 21-22 22-23 23-24 24-25 25-26 26-27 гг

«шкали покарань», і їм вірили. Ще недавно в дитбудинках не вчили дітей праці або експлуатували дитячу працю.

Звичайно, в нас є дуже хороші дитбудинки. Є педагоги, які віддають себе цілком і повністю роботі з дітьми, вміють заслужити їй любов і повагу. Є дитбудинки, де добре поставлено викладання праці, де діти набувають певної кваліфікації, де діти являють собою дружний, згуртований колектив. Такі будинки, звичайно, є. Але треба, щоб не було жодного поганого дитбудинку. Це ударне завдання етапу, який ми переживаємо.

Постараюсь пояснити чому. Розвиток промисловості, безперервний робочий тиждень, робота в кілька змін, колгоспний рух — усе це ставить знову питання про суспільне виховання дітей. Це питання з кожним днем стає дедалі актуальнішим. Робітники і колгоспники дуже гостро ставлять це питання. «Я хочу, щоб мої діти виховувались по-новому,— говорить текстильниця.— Я згодна платити за мою дитину, але я не хочу, щоб вона росла безпритульною». В комунах перше, що будують;— це скотний двір, друге — дитбудинок. Стихійно ростуть у комунах дитбудинки, але не для безпритульних дітей, а для дітей, які мають батьків, але батьків, що будують життя по-новому. Ці нові дитбудинки не будуть безпритульними. Але створення їх вимагає уваги до дитбудинку взагалі.

Треба дати настанови для дитбудинку взагалі. Які ж вони?

1. Дитбудинок повинен створюватися поблизу місця проживання батьків — при комунах, у колгоспах, при житловоариствах, при нових будинках. Дитбудинок повинен перебувати під контролем батьків, спиратися на їх участь у роботі дитбудинку. Повинно бути забезпечене постійне спілкування дітей з батьками. Дитбудинки повинні бути найтісніше пов'язані з навколишнім життям.

2. Шлях до дитбудинку — школа подовженого дня, з одного боку, дитячі гуртожитки — з другого.

3. Дитбудинки не повинні бути дуже великими, бо великі будинки надзвичайно утруднюють участь дітей у житті населення, спілкування з іншими дітьми, спілкування з батьками, заважають згуртуванню дитячих колективів. Тому небажані дитячі містечка.

4. Дитбудинки повинні бути відкритими, тобто до них повинен бути відкритий доступ для дітей із сусідніх сіл або для дітей усіх батьків, які не можуть самі виховувати дома дітей.

5. Утримування дитини в дитбудинку повинно оплачуватися або колективом, або батьками, або окремими особами (родичами, опікунами та ін.), або організаціями. Таким чином, утримання дитбудинків не буде лягати на місцеві бюджети.

6. Діти повинні прийматися в дитбудинки незалежно від соціального стану їх батьків.

7. Повинні прийматись і безпритульні, але з тим розрахунком, щоб кількість їх не перевищувала певного невисокого процента. За безпритульних будуть платити частково диткомісія, частково товариство «Друг дітей», частково інші організації. Таким чином, поступово зникають будинки спеціально для безпритульних.

8. У дитбудинках треба забезпечити кожній дитині окреме ліжко, одяг і взуття, лазню, чисту білизну, в приміщеннях повинна бути вентиляція, повинно бути забезпечено опалення і правильне харчування. За відсутність усього цього завідуючий дитбудинком і вно притягаються до відповідальності.

9. Повинен бути організований медичний нагляд.

10. Дитбудинки повинні проводити всіх дітей через школу-семирічку. Бажане відвідування загальних шкіл.

11. Організується навчання праці. Навчання це повинно мати не випадковий характер, а давати певне уміння, певну культуру праці, певні трудові навички, вихід у життя.

12. Повинна бути поставлена суспільно корисна праця.

13. Усі діти без винятку повинні бути залучені до організації. Піонерська організація повинна бути ядром дитячої організації. Піонери не можуть користуватися ніякими особливими правами і привілеями, але повинні бути організаторами всієї дітвори.

14. Особливе значення в дитбудинках має правильний розподіл часу і організація дозвілля. Життя дітей повинно бути цікавим.

15. При дитбудинках повинна бути рада, до якої входять представники від міськради або сільради, від фабкому або правління колгоспу, від партосередку, делегатських зборів, комсомолу, Робітосу, батьків. Рада має право відводу викладачів і завідуючого.

Ось яким, на мою думку, повинен бути дитбудиночок.

Будівництво дитбудинків, незважаючи на всі свої негативні сторони, дало великий досвід, який потрібно ретельно врахувати.

І в цій галузі, як і в інших, потрібен рішучий перелом.

ЯКИЙ НАМ ПОТРІБЕН ПІДРУЧНИК¹

Жовтнева революція відразу зробила непридатними старі підручники. Їх ніхто навіть не відміняв. Але прямо немисливо стало вчити за книжками, за якими вчилися десятки років цілі покоління. Підручники, наповнені молитвами, прославлянням царів та ін., відразу перетворились на мотлох. Стара, поміщицько-буржуазна ідеологія вкраплена була в кожний підручник. Береш, наприклад, задачник одного з кращих старих викладачів математики Шохор-Троцького, що був, здається, навіть соціал-демократом, і раптом натрапляєш на задачу, яка пропонує встановити, скільки часу минуло з дня смерті Серафима Саровського (або якогось іншого святого, точно тепер уже не пам'ятаю) до моменту появи його мощей Тільки руками розведеш. Старі підручники чудово змальовують ту глибоку прірву, що лягла між змістом викладання дореволюційного і післяреволюційного.

Перші п'ять років після Жовтня школа жила без підручників. Звідси малописьменність тодішніх учнів. Треба було створити новий підручник для нової трудової школи. Поки не було програм, не могло бути й справжнього підручника. Схеми програм ДВР — їх попередня намітка — з'явилися лише пізно восени 1922 р., а самі програми ДВР («червоні» — так їх прозвало вчительство за обкладинку і за зміст) вийшли ще пізніше. До того часу вчили хто як умів: хто по-старому викладав історію «до

¹ Стаття до відкриття II Всеросійської конференції в справі навчальної книги. Доповідь на конференції див. на стор. 390.— *Ред.*

Володимира Мономаха» в одному класі і «після Володи-мира Мономаха» в наступному; хто викладав малюкам політекономію і т. ін.

Було створено кілька хороших підручників для I сту-пеня — Блонського, Свердлової. Але це були окремі спроби створити дійсно новий, придатний для трудової школи, методично продуманий, багатий змістом підруч-ник. А поряд з цим ішло масове перевидання книжок для читання Л. Толстого, пристосовувались підручники Вахтерова, Флерова, Афанасьєва, Синицького, Воронця. В старі міхи намагались влити нове вино.

Міцна була в старі часи монополія на підручники. Авторські права переходили від батька до сина. Звичайно, новий підручник Флерова вже мало схожий на старий підручник Флерова. Але це пристосування, ви-кликане необхідністю мати хоч які-небудь підручники, наклали тяжкий відбиток на наші підручники. Слова інші, а дух підручника старий, форма, розташування ма-теріалу, метод його трактування ті самі. Слова гучні. Спішно вставлені в підручники слова «колгосп», «трак-тор», «диктатура пролетаріату», «промфінплан», а що до чого — не розказано, не показано. І ці «яскраві латки на старому рам'ї» підручника викликають досаду, роз-дратування.

Візьмімо кілька прикладів.

Підручник Ф. Блехера «Наша книжка» — посібник з грамоти. На останній, 94 сторінці зображено святкування Першого травня: «Труби гуркочуть, гримить барабан... Нехай живе свято робочих і селян! Веселі облич-чя, щасливий народ лавою плине вперед і вперед...» Це «латка». А суть справи? Книжка коштує 1 крб. 10 коп., «дозволена для дитячих садків, нульових груп і сім'ї». Написана для панських дітей: на малюнках зображені чистенькі паненята з іграшками в руках, які солодко сплять на диванчиках, ліжечках, катаються на коньках, виїжджають на дачу; і піонери — паненята; є й портрет Леніна — без жодного слова про нього, про те, хто він.

Друга книжка — К. Б. Бархін, «Живе слово», робоча книга з розвитку мови, т. II, 1930, — так само книга для паненят. Так само є й Перше травня і куточок Ле-ніна з портретом Леніна — з якимсь нарочито злим ви-разом обличчя і з повчальними написами: «Ленін гово-

рив: «Краще зроби менше, та краще», «Треба вчитися, вчитися і вчитися», — так говорив Ленін». Є навіть шматок громадянської війни, але ворогами фігурують не так білі офіцери, як німці, німці, німці... Немає в книжці живого життя, побуту, боротьби, ніякого конкретного зла, яке треба ненавидіти, з яким треба боротися. Ось, наприклад, Перше травня. А про що говориться в зв'язку з Першим травня, які запитання ставляться перед учнями? — «Як прикрашали клас до Першого травня? Коли з'явилися до школи ранком Першого травня? Хто ніс прапор? Якими вулицями йшли?» І так далі. Вийнято увесь зміст. Який вже тут бідняк, середняк або куркуль — і робітника немає, і селянина немає. А книжка видана в 1930 р. для школи I ступеня.

А ось ще книжка, вже для сьомого року навчання, — М. Б. Вольф, В. А. Гаврилов, Г. А. Мебус, Г. Г. Шенберг, «Робоча книга з географії капіталістичного світу». По ній будуть вчитися діти років п'ятнадцяти. Назва багатобіччюча — «Капіталістичний світ». Можна було б сподіватися, що в книзі буде наочно показана, розкрита картина взаємовідносин між різними капіталістичними країнами, показана та боротьба, яка точиться за ринки збуту, висвітлено становище колоній. Але автори, мабуть, вважають, що підручник повинен бути написаний в байдужому тоні і не збуджувати політичних пристрастей. Все сказано — комар носа не підточить, але все сказано на диво аполітично, мертво, нудно. Ось розділ «Британська Індія». З приводу викладеного тексту учням ставиться п'ятнадцять запитань (тому книга називається «робочою»); найбільш «політичним» з цих запитань є таке: «Чи сприяють географічні умови самобутності Індії і чому?» Не так треба писати підручник про капіталістичний світ. Шкідливого в ньому нічого нема, крім нудьги, але це не наш радянський підручник.

Я взяла навмання три підручники. Вони не гірші. Є, звичайно, й краще написані. Їх, цих підручників, і поганих і кращих, друкується мільйони. Але чи можна з цими підручниками побудувати радянську соціалістичну політехнічну школу? Звичайно, не можна. Можна будувати *всупереч* підручнику, але це набагато важче. Підручник повинен допомагати вчителю. Він повинен допомогти учневі самотійно вчитися з книг, учитися без

допомоги вчителя. Навчити цього — найважливіше. Життя змінюється щоденно. Ніякий Держвидав не спроможний за ним угнатися. Не можна вимагати від підручників, щоб вони давали вичерпний матеріал. Треба вимагати, щоб вони давали основне, давали те, що допомагає розбиратися в нових фактах і явищах, озброювали методом оцінки явищ.

Шість років тому науково-педагогічна секція ДВР вказала на те, яким повинен бути підручник.

Підручник повинен давати насамперед цінний *фактичний матеріал*, який треба засвоїти. Підручник насамперед — довідник, посібник для запам'ятовування. Подаваний матеріал повинен бути перевірений з точки зору *науковості*. Треба визначити, чи правильно вибрано матеріал з погляду його *наукового значення*, чи мають наведені факти для даної галузі науки першорядне значення. Далі треба вибрати із загальної суми цінних і науково перевірених фактів саме ті, які *суспільно значимі*, тобто які треба знати, щоб належним чином аналізувати суспільне життя і працю в даний момент, в даному місті, в даному районі. Потрібна така форма повідомлення фактів, яка робила б повідомлювані факти *легко засвоюваними, цікавими, зрозумілими, близькими учневі*. Тут великі труднощі: треба знати, що цікаво, зрозуміло дитині даного віку, даної місцевості, даного прошарку учнів. Треба вміти підійти до дитини, до підлітка, до учня.

Надзвичайно важливо вміти зв'язувати факти з *живими образами, правильно пов'язувати факти, систематизувати їх*.

Крім того, потрібно, щоб підручник був побудований так, щоб він давав *план роботи* над поданим матеріалом. Треба, щоб кожний новий факт *розширював здатність учнів «бачити»*, тобто був пов'язаний з умінням відшукувати в навколишній дійсності і в загальній сумі людського досвіду *аналогічні* явища, визначати їх місце в ланцюгу фактів. Звідси необхідність ряду вправ, спрямованих до цієї мети.

Далі надзвичайно важлива сторона — це вміння робити *практичні висновки* з набутих знань, розвиток уміння негайно *застосовувати набуті знання в житті, в перетворенні його*. Тому кожна нова ланка знання повинна

супроводжуватись рядом завдань, що ведуть до вміння застосовувати набуті знання в житті.

Минуло шість років, а таких підручників, які треба було б мати, ще дуже мало.

Майбутня конференція в справі підручників повинна з усією серйозністю підійти до питання *про якість підручника для учнів усякого віку, про зв'язок їх з усім навчанням радянської школи*. Партийна нарада¹, що недавно відбулася, особливо підкреслила необхідність надати всьому нашому навчанню більш політехнічного характеру, поставити в центрі вивчення виробництво, працю, тісніше пов'язати все навчання з політикою, з побутом, з усім будівництвом соціалізму. Тому тепер особливо потрібна велика й поглиблена праця над створенням відповідних підручників. Вони конче потрібні. Це невідкладна справа. Це одно з найперших завдань. Треба, щоб не зовнішнім виглядом, а духом підручники наші стали радянськими, треба, щоб вони стали знаряддям у перебудові нашої школи на ту школу, побудови якої вимагає програма нашої партії.

1930 р.

---

¹ II партійна нарада в справі народної освіти (квітень 1930 р.).— Ред.

ЯКИЙ НАМ ПОТРІБЕН ПІДРУЧНИК

(ДОПОВІДЬ І ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО НА ІІ ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
В СПРАВІ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ)

Товариші, недавно відбулась партнарада¹, яка обговорювала питання про систему народної освіти, про нові методи єдиного плану і зв'язані з ними інші питання.

На партнаradі дуже яскраво виявилось, наскільки змінилась навколишня обстановка, наскільки багато питань постало тепер по-іншому. Усе те, що робиться тепер — колективізація, індустріалізація країни, наше міжнародне становище, зміна всього укладу життя під впливом реконструкції,— усе це ставить і перед усією системою народної освіти, і перед усіма нашими навчальними закладами, перед школою особливо, цілий ряд нових завдань.

Переходячи до цілого ряду питань, враховуючи поновому ті величезні зрушення, що відбуваються в країні, той величезний потяг до знання, що спостерігається, ми бачимо, як змінюється і справа освіти. Насамперед охоплення школою стає значно ширшим, школа починає набувати більш масового характеру.

В цей час ми з усією гостротою ставимо питання про загальне навчання, ставимо питання про те, що школа-семирічка є тією школою, за яку тепер ітиме широка боротьба — за школу ФЗУ, ШКМ, за комунальну школу-семирічку. Всі ці питання набирають великого розмаху.

---

¹ ІІ партійна нарада в справі народної освіти відбулася в квітні 1930 р.— *Ред.*

Якщо ми на початку існування Наркомосу спирались, головним чином, на дослідні школи, в них намагались показати, як іде робота, то тепер перед нами питання про масову школу постає з усією настійністю. І якщо раніше, як я сказала, ми спирались на дослідно-показові заклади, якщо ці показові заклади були нашим головним опорним пунктом, то тепер ми вже від цього відмовляємось. Старі дослідно-показові школи мали ту особливість, що там був особливий добір учнів, школи ці були в особливих умовах, вони не працювали в умовах звичайного села, в умовах передмістя. Тепер ми ставимо завдання — значно більше пов'язати з життям загальне навчання, значно більше наблизити школу до місцевих умов села, що колективізується, до умов заводських районів, до умов мінливого міського життя. Це один бік справи.

Другий бік справи, на який доводиться звертати увагу, — це мінлива дитина. Якщо ми подивимось на дитину, яка була в нас десять років тому назад, і на дитину сучасну, то ми побачимо велику різницю. Якщо десять років тому сільська дитина була, як і все село, відособлена, з вузьким кругозором, то зараз сільські діти живуть в умовах, коли перебудовується життя, кругозір їх стає значно ширшим. Якщо ми візьмемо, наприклад, підручник, написаний у 1923/24 р., то, може, цей підручник був занадто важким для сільських дітей (я беру I ступінь), бо там говорилося про речі, про які діти не чули навколо. Він був зрозумілим для дітей дослідно-показових шкіл, дітей, що перебували в особливих умовах, але для масової сільської дитини, для масової дитини міських пригородів, фабричних місць ці питання були малозрозумілі, були далекі, і через те важко було за цими підручниками вчитись.

Але якщо ви візьмете сучасну дитину, навколо якої так змінюється життя, вона є свідком цього життя, вона прислухається до того, які суперечки йдуть у сім'ї, які суперечки, які розмови йдуть на вулиці, — усе це розширює її кругозір, і тому ті підручники, які були важкими років шість тому, уже є набагато легшими і доступнішими. А вже про підлітків і говорити не доводиться. Теперішній підліток значно розвиненіший у громадському відношенні, ніж раніше. Безслідно не проходять такі

речі, як масова організація піонерруху. Немає сумніву, піонерський рух впливає на підростаюче покоління, накладає на нього свій відбиток. А це, звичайно, змінює і запити дітей, і рівень їх розвитку.

Я найменше хотіла б сказати, що тепер не треба звертати уваги на вікові особливості. Це було б величезною помилкою, тому що врахування вікових особливостей має величезне значення і для успіху викладання і для постановки справи. Тут у нас за останній час в розумінні педологічного радянського матеріалу є значне зрушення. Ми інакше вчимося підходити до дитини. І ось ті досягнення, які є в педології, ми повинні в усіх наших методах викладання тепер найширше застосовувати. У нас був з'їзд з питань педології. Іде велика робота в педології, але вона не завжди широко застосовується в практиці школи, а тим часом зараз стоїть питання про зміну методів викладання.

Треба змінити зміст нашого викладання. Змінюється життя, змінюється обстановка, і треба і можна дітям пояснювати речі, які раніше їм були незрозумілі. Це з одного боку. З другого — треба застосовувати далеко краще, далеко гнучкіше ті досягнення, які ми маємо в галузі вивчення дитини, вивчення її кругозору, її інтересів. Усе це було відзначено на партнаradі.

Потім на партнаradі підкреслювалось з особливою силою питання про політехнічну освіту, питання, яке матеріальні умови примушували відсувати якщо не сказати на задній план, то на друге місце. Ці умови тепер змінюються. Зараз є можливість інакше побудувати, глибше поставити справу політехнічної освіти. Та й реконструктивний нинішній період, період індустріалізації країни, відповідає новій політехнічній освіті. І не випадково, що партнаrada приділила велику увагу питанням політехнічної освіти. В дальшому це питання має бути ще якнайдетальніше розроблене. Завдання політехнізму треба висунути на перше місце. Треба показати також, що діти повинні трудитися не в звичайному розумінні цього слова, а надати ознайомленню з навколишнім виробництвом значно більше уваги, поставити його на перше місце.

Ці питання тепер, звичайно, стоять якнайгостріше перед нами. На черзі стоять також такі питання, як зміц-

нення нових методів навчання, надання більш політичного характеру всьому навчанню,— все це примушує робити життя. Усі питання, основні питання, які лежать у програмі нашої партії, а саме: необхідність побудови єдиної трудової політехнічної школи, школи, прийнятої соціалістичним духом,— ці питання постають на весь зріст. І, звичайно, необхідно ту школу, про яку говориться в програмі партії, будувати й далі ще з більшою енергією, ніж це було до цього часу.

Однією з основних частин будівництва такої нової школи є створення підручника. Якщо ми тепер повинні з особливою увагою працювати над програмами, працювати над методами навчання, особливого значення надавати виховній стороні справи, організаційній стороні справи, то ми повинні так само велику увагу приділити тим каменям, на яких будується фундамент школи. Ці камені треба особливо дбайливо підбирати, особливо старанно їх обтісувати. Одним з таких основних каменів у фундаменті нової політехнічної школи, що будується, є підручник. Звичайно, питання про підручники не нове, вже давно ми обговорюємо питання про підручник, про те, яким він має бути.

Ми, всі тут присутні, прекрасно знаємо всі хиби нашого підручника. Я гадаю, що завданням нашої конференції є всебічно обговорити, якого типу треба створювати підручник, які автори, які працівники нам потрібні. Однією з основних сторін підручника є те, що підручник повинен допомагати учням краще розуміти деякі речі, розуміти логіку цих речей. Це розуміння повинно, звичайно, в кожній окремій групі збігатися з тими завданнями, які ця група ставить перед собою. Для першої, для другої групи школи, для третьої, для четвертої, п'ятої, шостої, сьомої підручник повинен створюватися відповідно до тих завдань, які стоять перед цими групами. Для студентів знову ж таки повинні бути окремі підручники. Не треба випускати з уваги різний досвід, різне коло уявлень у різних груп учнів. На все це треба зважити при складанні підручників.

Отже, ви бачите, що питання про матеріал і добір його є надзвичайно важливе. Тепер багато нових явищ спостерігається на селі. Кожний розуміє, що треба говорити про колективізацію, і ми вставляємо в підручники

і трактори і колгосп. Але якщо ми вставимо лише саму назву, від цього нічого не зміниться, а треба, щоб в учня навіть наймолодших груп створилося ясне розуміння того, що таке колективізація, що таке трактор, що навколо відбувається. Треба, щоб він це якось осмислив. І тут надзвичайно важливо вибрати матеріал.

Як вибрати матеріал для того, щоб зробити зрозумілим учневі певного віку, що живе в певному середовищі, у певній обстановці, як йому зробити зрозумілим і близьким те чи інше питання? Це питання, звичайно, найтісніше пов'язане з питанням методики. Як зацікавити учня, як узяти для початку матеріал, який зачепить учня, дійме дитину до живого, дасть їй поштовх, збудить інтерес? Як подати самий предмет, як з різних боків підійти до нього, як подати його в розвитку? Як показати, яке місце в житті він займає, щоб дитина могла знайти явища, співзвучні з тим, що вона читає, і показати, що вона і та дитяча організація, до якої вона належить, можуть зробити для того, щоб це питання просунути?

Щодо цього ви знаєте, товариші, що в нас є багато підручників, у яких говориться про колективізацію і про трактори, але в цих підручниках дуже мало таких статей, які справді давали б дитині певного віку розуміння цього питання. Звичайно, інакше треба трактувати для учня семирічки і для учня другої чи третьої групи питання про колективізацію. Питання про те, як підійти до цього, має надзвичайно велике значення. Треба вміти влізти в «шкуру» учня і його очима подивитись на це питання.

Часто, коли перегортаєш наші підручники, то хвилює ось що: підручники виходять якісь мертві. Усе ніби сказано добре, але немає життя і, особливо, немає людей. Є трактор, є різні назви, а живої людини мало. В підручнику сказано: «Ось привезли в наше село трактор, усі діти побігли. Івась зрадів...» — і все. А як дорослі поставились до цього? Живої обстановки надзвичайно мало, і дорослі надзвичайно мало фігурують у дитячих підручниках. Тут у нас крок назад. Адже діти цікавляться не тільки тим, що інші діти роблять, але цікавляться й життям дорослих. Вони дуже рано починають цікавитись цим життям. А тим часом у наших підручниках — може, я мало всі їх знаю, мало їх вивчила — надзвичайно

мало говориться про життя дорослих, про те, що зараз дорослі переживають у різних галузях життя. Адже це надзвичайно важливо.

Надзвичайно важливий добір матеріалу, який зацікавив би дитину, який дав би найістотніший, найнеобхідніший матеріал. Питання не в самому тільки написанні підручника. Зрозуміло, що написання підручника тісно пов'язане з структурою програм. Питання про перебудову програм зараз стоїть з усією гостротою, і, звичайно, у зв'язку з перебудовою програм треба перебудувати і підручник. Тут надзвичайно важливо, щоб не було зайвого матеріалу. Нам все-таки зараз доводиться дуже дорожити часом. Якщо ми візьмемо старий, дореволюційний підручник, то ми побачимо, що там було багато голослівних тверджень. У старих підручниках, особливо для молодших груп, можна знайти такі вказівки: «бог створив», «бог дає врожай» та ін. Особливо складних речей, на які треба давати відповіді, майже не було. Такі підручники засвоювались значно легше. А тепер ми переходимо до того, що наша школа, навіть школа I ступеня, повинна дати великий запас матеріалу, великий запас знань. Обсяг матеріалу, який ми даємо, незрівняно більший від того обсягу, який давала стара школа. Життя тепер вимагає зовсім іншого запасу знань, іншого обсягу цих знань. У старих підручниках (знову-таки для молодших груп) давались молитви, у невеликому масштабі географічні та історичні знання. А тепер життя вимагає цілого ряду знань; життя, що перебудовується на нових засадах, вимагає, щоб дитина, щоб підліток мали такий запас знань, з якими вони не були б безпорадними в житті.

Що ми можемо зробити, щоб дати дитині якнайбільше знань? Ми всіляко розтягуємо навчальний час, намагаємось проводити навчання цілий рік. Але хоч би як ми розтягували рік, більше 365 днів у році не буде; ми збільшуємо кількість годин роботи, але більше 6 годин навчатися неможливо. А обсяг знань такий великий і вони такі необхідні, що нам треба якось ці знання організувати. Ту суму знань, що становить найістотніше і найнеобхідніше, треба подати в якомога економнішій формі, інакше знання ці не будуть засвоєні. І ось для цього треба якось підібрати матеріал, вибрати дійсно

найістотніше і найнеобхідніше. Треба, щоб у підручнику не було нічого зайвого, непотрібного. У наших букварях ми часто читаємо: «Пахом орав, Маша шила». Навіщо все це? Все це зайве, тут немає над чим подумати. І оповідання дають такі, що прочитає дитина, і на цьому все закінчується, нічого нового вона з оповідання не узнала про життя. Треба так підбирати матеріал, щоб навіть у букварі, навіть у підручниках I ступеня не було нічого зайвого і непотрібного. Це не значить, що ми хочемо позбавити дитину багатьох корисних знань. Ми просто хочемо, щоб у дитини не було великого нагромадження непотрібних знань, щоб у дитини не змішувались усі ці поняття.

Треба сказати, що часто діти плутають географічні й історичні поняття. Переглядаючи дитячі твори, нерідко бачиш, як все плутається в дітей, як на Північному полюсі росте бавовник, як сплутані всі географічні поняття. Ось тому я кажу, що треба добирати матеріал так, щоб він був зрозумілим, легко засвоювався. І ось це завдання вибору матеріалу для кожного віку, для кожної групи, вибору того, що стане зрозумілим, що буде добре засвоєно і що конче треба знати, без чого не можна йти далі,— ось це завдання надзвичайно важливе й істотне, і тепер воно істотніше, ніж будь-коли.

Питання про те, наскільки легка засвоюваність матеріалу, залежить від того, наскільки пробуджена увага до нього, а потім ще залежить від того, наскільки цей матеріал пов'язаний з попередніми знаннями дитини і наскільки він певним чином систематизований. Береш інколи підручник і бачиш, що зараз поговорили про одне, потім перескакують на інше: сьогодні мова йде про здоров'я, а завтра — про посівну кампанію, післязавтра — про Перше травня. І немає зв'язку між усім цим. Щоб матеріал був зрозумілий, треба давати його в певній системі. Вибір матеріалу і його систематизація зроблять матеріал легшим для засвоєння. Треба, щоб не було такого вінегрету знань, який страшенно стомлює і не дає можливості дитині зосередитися на одному предметі і який породжує нерозуміння речей. Це слід усунути. Треба так добирати матеріал, щоб він був розміщений за певною системою. Звичайно, для кожного віку

має бути своя система. Ця систематизація має дуже велике значення.

Потім потрібно, щоб матеріал цей засвоювався. Це в нас дуже не в моді. Кажуть, що для того щоб запам'ятати матеріал, досить його зрозуміти. Але з життя ми знаємо, що треба запам'ятовувати. Якщо мова йде про яке-небудь місто Франції, учень повинен запам'ятати, де Франція; якщо говорять про Паризьку комуни, він повинен знати, що Париж у Франції, а не в Туркестані. Деякі речі необхідно запам'ятовувати. А тепер дитині доводиться запам'ятовувати досить багато. І ось те, що треба запам'ятати, необхідно подати в такій формі, щоб це найлегше запам'ятовувалось. Допомогти за свої матеріал — одне з завдань підручника.

Потім треба вміти застосувати матеріал до життя. Ця проблема давно вже стоїть. Давно вже ми говоримо про необхідність створення робочої книги. Але щодо робочих книг у нас не все гаразд. Наприклад, географія названа робочою книгою, а коли читаєш цю робочу книгу, то вся робота полягає тільки в тому, що треба відповідати на запитання, які випитують тільки зміст викладеного і потім пропонують на карті знайти те або інше місто. Робочої книги ніякої не виходить, а тим часом треба навчити учня, щоб він умів засвоєний матеріал якось застосувати до життя, пов'язати його з життям. Ось це — одне з надзвичайно важливих питань.

Мені довелося свого часу ознайомитись з однією українською книжкою. Це було давно, і я забула, як вона називається. Вона була першою спробою створити таку робочу книжку. Це був підручник для I ступеня. Треба сказати, що в цій книжці була помилка іншого роду — не та, що робочою книжкою вважали таку книжку, яка є робочою тільки за назвою, а тут був інший перегин. Наприклад, було таке завдання для учня третьої групи: «З'ясувати, скільки куркулів, середняків і бідняків є в селі». Знати все це одинадцятирічній дитині неможливо — для цього треба виконати велику статистичну роботу. Або таке завдання: «З'ясувати, скільки метрів має будинок у вишину, ширину і довжину». А як же дитина буде вимірювати стіни? Це зовсім неможлива, зовсім непосильна річ для одинадцятирічної дитини. Тут перегин в інший бік. Добре давати завдання, які відкри-

вають можливість учневі застосувати набуті ним знання на практиці, але треба знати, як давати такі завдання.

Якщо ми подивимось на наш підручник і порівняємо його хоч би з підручником американським, то ми повинні сказати, що в цьому відношенні ми страшенно відстали від Америки. Наш підручник, підручник, який виходить навіть у 1930 р., щодо свого оформлення, щодо того, що він повинен бути робочою книжкою, повинен бути систематичним посібником, перебуває ще в первісному стані і значно відстає від американських підручників. В Америці застосовується такий добрий метод, який один час застосовувався в нас у «Правде». Перед кожною статтею коротенько викладається великими буквами зміст статті. Це надзвичайно полегшує читання статті: наперед знаєш той матеріал, про який будеш читати, знаєш, як він підібраний. Ось в Америці такий метод широко застосовується. Це має велике організуюче значення. У нас же зовсім не практикується такий короткий виклад статей. Крім того, в американських підручниках застосовується метод повторення тих місць, які треба запам'ятати. У нас знов-таки це не застосовується, і до сказаного один раз підручник вдруге не повертається. Один час я уважно вивчала американські підручники. Треба сказати, що в цих підручниках надзвичайно серйозно висвітлюються великі суспільні питання. Там дійсно виходить справжня робоча книжка. У нас цього, на жаль, нема, у нас просто випитують зміст підручника, у нас не дається поштовху до самостійної роботи, тим часом ми маємо організовану дитину, ми якраз ставимо питання про те, щоб виховати з неї колективіста, про те, щоб привчити її до цієї колективної праці. Тому такі питання повинні в наших підручниках посідати величезне місце. Підручник повинен не тільки давати знання, він повинен давати і цілий ряд організаційних навичок — навчити працювати самостійно, навчити працювати і в колективі.

Я знаю, за ці роки було дуже багато цікавих спроб, але вони не були доведені до кінця. Були спроби створити різні вказівки, як треба колективно працювати, але ці підручники не були дороблені до кінця. Говорили: «Ваша ланка повинна зробити оте й оте», але все це було зроблено тільки наполовину, до кінця ця сторона не дороблена. Тим часом тут треба подумати про те, щоб на-

вчити дітей за допомогою підручника проводити роботу, щоб підручник був знаряддям праці. І ось якщо ми з цієї точки зору підійдемо, то хіба наші підручники є знаряддям праці? А тепер роль підручника зростає.

Якщо я говорю про труднощі, які зумовлюються широким обсягом знань, то, з другого боку, треба сказати, що коли дитина бігає по вулиці, проводить час з товаришами і спостерігає, що навколо неї відбувається, то вона дістає значно більший запас вражень. Вона тепер і радіо послухає, і кіно подивиться, і нагромаджує значно більший запас знань. Цей запас знань треба систематизувати.

От мені доводилось спостерігати дорослих і замислюватись над таким питанням: звичайно в дорослої людини нагромаджується дуже багато вражень, але нема системи, і тому всі кричать: «Давай підручник, давай певну систему». Тепер і доросла людина, і підліток, і дитина дуже багато вбирають у себе з повітря, по радіо, а також у кіно і з товариських бесід, але все це не систематизовано, і вони не можуть по-справжньому цими знаннями користуватись. От іноді спостерігаєш дорослого — він не наважується виступити. Чому? Це особливо стосується жінок-селянок або робітниць. Вона не наважується виступити, хоч знає досить багато, людина досить розвинена, а не наважується тому, що відчуває, що в неї є якісь прогалини. І ось питання про прогалини надзвичайно гостре. Ви візьміть наших дорослих робітників — громадських працівників. Вони розуміють прекрасно цілий ряд питань, але раптом в історичному відношенні що-небудь таке проскочить, що його самого бентежить: сплутає, наприклад, земця з земським начальником. І сам він відчуває прогалину. Або ж не знає, в якій державі яке місто, і це підриває його впевненість у собі. Особливо це доводиться спостерігати щодо жінок.

Правда, не можна сказати, що наші діти, наші підлітки не були б у собі впевнені. Діти пишуть: «Ми хлопці жваві». Я думаю, що для сучасної дитини це правильно, але прогалин своїх вони не розуміють, і ми повинні подбати про те, щоб надалі в них цих прогалин не було, ми повинні дати певну систематику. Цього без підручника не зробиш. Тепер підручник набуває особливого значення саме тому, що він дає цю систематику,

по-перше, і, по-друге, він набуває значення й тому, що тепер є величезні кадри, які хочуть вчитися самостійно.

Який попит іде зараз на підручник з села, від робітників! Усі хочуть якогось підручника для заочного навчання. До останнього часу при Головополітосвіті було бюро заочного навчання. Підручники бюро були розраховані головним чином на малописьменну масу. Один час мені доводилося працювати там разом з авторами. Ми багато сперечалися про те, який підручник треба давати малописьменному з того чи іншого предмету, в якому зв'язку, в якому викладі давати цей матеріал. Підручники бюро заочного навчання розходились у великій кількості, тисячі уроків надсилалися в різні місця. На ці уроки мали надходити відповіді; і от з цих відповідей відразу було видно, який матеріал подано правильно, який — неправильно. Зразу ж розв'язувались наші суперечки про те, хто правий, бо якщо завдання було незрозумілим, то в значній більшості надходили неправильні відповіді, а якщо правильно давалось завдання, то надходять правильні відповіді. Задовільна чи незадовільна відповідь залежить від того, як складений підручник, і всі автори, які справді працюють над створенням підручників для заочного навчання, здобули дуже багато корисного, набули великого досвіду, перевіряючи відповіді на пропоновані завдання.

Найбільше помилок і недоліків у бюро заочного навчання було при створенні посібників з суспільствознавства. Суспільствознавство — найважчий предмет для заочного навчання. Тут маємо найрізноманітніший запас знань. І вимоги до цього підручника ставляться дуже великі, бо до складання його треба підійти з особливою увагою і особливим умінням. Коли в школі вивчається суспільствознавство, то вчитель може живим словом заповнити всі прогалини підручника. При заочному навчанні зробити цього, звичайно, не можна. І от тут зразу ж виявляються всі дефекти підручника. Тому я повторюю, що тут потрібне велике вміння, вміння врахувати і запити, і загальний рівень розвитку учнів.

Тепер питання про заочний підручник набуває особливого значення. Тепер ми хочемо зробити семирічку загальнодоступною. Ми повинні будемо почасти прийти до того, що кожна семирічка, де б вона не була, в селі чи

в місті, вона стане тим консультаційним пунктом, який об'єднуватиме навколо себе цілий ряд і підлітків, і дорослих, які будуть навчатися заочно. Кожна наша семирічка повинна зараз обростати, і практично вона вже обростає, цілим рядом учнів, які систематично не відвідують школу з різних причин. Це стосується цілком школи дорослих. Це стосуватиметься в найближчому майбутньому і зараз стосується школи-семирічки, комунального технікуму, кожного навчального закладу. До школи тягнеться з усіх боків величезна маса учнів, яка або не може вкластися в рамки школи, або школа не вмщає цю масу, або час навчання в школі збігається з часом, коли людина на роботі, і т. д. Але треба цей заочний підручник впорядкувати так, щоб при певних вказівках підліток і дорослий могли самостійно вчитися.

Ці два питання — підручник для школи і заочний підручник — повинні йти поряд. Робота над заочними підручниками для підлітків могла б відіграти дуже велику позитивну роль у створенні підручника взагалі. Зараз треба, звичайно, створити найширші кадри, які зрозуміли б усе значення підручника і які почали б працювати над ним, перевіряючи кожний крок. Тепер можливості для цієї перевірки дуже широкі. У нас в країні вони ширші, ніж будь-де. Створюється підручник за допомогою самих же учнів, за допомогою комсомолу, піонерорганізації, за допомогою вчительства. Можна глибоко перевірити кожний підручник і дістати ті дані, які потрібні.

Треба зуміти організувати цю справу. Створення нових, кращих форм підручника, перевірка його — це така велика робота, яку за 24 хвилини не зробиш — вона вимагає великої буденної праці. Тепер у всіх галузях роботи нічого з кондачка робити не можна, все доводиться брати глибше, глибше заорювати. І необхідно цю буденну роботу в різних галузях проробити з усім напруженням, яке тільки можливе. На мою думку, якщо ми серйозно хочемо говорити про створення нової школи, школи політехнічної, то нам треба працювати з таким же напруженням і над підручником.

Звичайно, підручник — це один з факторів, поряд повинен йти посібник. Наприклад, ми більше говоримо, ніж робимо, в питанні про навчальне кіно, яке для п'ятої,

шостої і сьомої груп має, звичайно, величезне значення як навчальний посібник. Усякі виставки, майстерні — все це матиме колосальне значення для побудови школи. І в ряді всіх тих посібників, які будуть у школі, підручник, безперечно, посідає вже і з кожним днем посідати-ме дедалі більше місце, і робота над ним тепер є одним з найперших і конче потрібних завдань.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Я не чула виступів деяких товаришів, але двоє з промовців говорили про те, що вся справа в практиках, що ці практики можуть створити справжній підручник, а що робота в кабінетах дає дуже мало. Я думаю, що це неправильне протиставлення. Тут потрібна спільна робота. Без певної великої теоретичної роботи, яка узагальнювала б увесь цей досвід, важко працювати і створювати новий підручник. Так само зовсім неправильно було б думати, що всі ці завдання може розв'язати тільки практик. Правда, є такі питання, де без практика, який має завжди справу з дітьми, не обійтись, але знов-таки потрібен практик певного типу.

Тепер щодо теоретика. Що йому потрібно? Проробити питання, які так гостро постали на конференції. Наприклад, питання ідеологічного змісту. Тут багато хто, майже кожний промовець, говорив з цього приводу. Треба сказати, що наше завдання — створити такого роду підручник для кожного ступеня і навіть для кожної групи, який зміцнював би в дитини матеріалістичний світогляд, і тут важливі не окремі слова, а важливо, як увесь матеріал між собою пов'язується, наприклад, як антирелігійна пропаганда зв'язана з усім світоглядом. Мені здається, помиляються ті, хто думає, що антирелігійну пропаганду можна поставити окремо, незалежно від зміцнення загального матеріалістичного світорозуміння. Необхідно дати дитині розуміння навколишнього світу, належно висвітлити релігійне питання, тобто звідки релігія виникла і яку роль вона відігравала, яку відіграє тепер. Це треба дати, бо вся наша школа має настанову виробити в дитини матеріалістичний світогляд.

Так само політехнізм. Чи можна його проходити як предмет, відірвано від питань нашого будівництва? Зви-

чайно, не можна, тому що будівництво, створення матеріальної бази для будівництва — це таке питання, в якому кожний громадянин Радянської країни повинен брати участь. І ніколи не буде такого моменту, коли політехнізм можна буде відірвати від громадської роботи. І не можна плутати політехнізм з простою технікою. Буде просто неправильно, якщо ми будемо наші підручники зводити до рецептури; як замазкою замазувати вікно, як зробити те чи інше в галузі радіо і т. д. Це не політехнізм. Політехнізм означає певне коло знань, що дає розуміння зв'язку між різними галузями виробництва, дає розуміння, куди йде розвиток, — ось політехнізм. Тут уже є певний досвід, на нього треба зважити.

Створюється підручник. Припустимо, що він теоретично написаний правильно, але чи доступний він дитині? ...Тут справа не тільки в шрифті — ця справа проста, — складніше спеціальне питання: щоб для якого віку і для якого середовища доступне. Тут є дві небезпеки. З одного боку, дуже важливий вік дитини. Дехто вважає, що дитина у 8 років може так само все сприймати, як доросла людина. Це спостерігається в багатьох підручниках, особливо останнім часом.

З другого боку, може бути протилежний перегин — може бути недооцінка того, як на дитину впливають все навколишнє середовище і ті враження, які вона звідусіль дістає. Такий підхід може знизити ті інтереси, які є в дитини, і тоді підручник замість того, щоб на ньому зростала дитина, перетвориться в якусь нудну жуйку, нецікаву для дитини. Тут педологія повинна посісти одне з важливих місць.

Деякі товариші говорили про колектив, про те, що старий педагог працює над підручником з новим педагогом, що старий досвідчений педагог виробляє загальну лінію з новим, хоч молододосвідченим педагогом, але який більше вариться в сучасності. Це непогане поєднання, але це ще не те, що треба. В Америці колектив по створенню підручника формується так: беруть спеціаліста з даного предмету; якщо це, наприклад, фізика, то це буде фізик, який дійсно не пропустить жодної помилочки і не допустить жодної вульгаризації. Потім беруть методиста, який знає, як ці знання передати дитині певного віку. Потім береться безпосередній практик, який може пере-

вірити складений підручник, спостерігаючи за дитиною, як вона сприймає.

Такого роду колективи складають американці. Можливо, є й інший який-небудь досвід по створенню колективу, але я думаю, що цей правильний. Треба мати таку людину, яка знає предмет, таку людину, яка знає, як цей предмет передати, і ще таку людину, яка знає, як цей предмет перевірити. Я думаю, що нам треба попрацювати над створенням таких колективів.

Потім правильним здається те, що потрібно в наших педагогічних технікумах і вузах неодмінно запровадити якийсь коли не окремих предмет, то курс ознайомлення з тим, яким має бути підручник, як його слід писати і як його перевіряти. Треба давати мірку для перевірки. Часто дивишся, як у нас що-небудь перевіряється. Часто вважають, що людина, яка не знає даного предмету, може його перевірити. Людина предмету не знає і проходить мимо найістотнішого. Треба, щоб були підготовлені вчителі, щоб вони справді стали пристосованими до того, щоб перевіряти підручники. Зараз не можна сказати про всіх учителів, що вони можуть помітити ті помилки, які є в підручниках.

Далі я хотіла б сказати про центр і периферію. Звичайно, в центрі дуже велика робота: узагальнення необхідного досвіду, загальних настанов, типів, але, крім того, підручник має бути індивідуалізований по краях, національних областях, по республіках набагато більше, ніж це робиться в нас. Свого часу ДВР відстоювала краєзнавчі підручники, і мені довелося знайомитися з підручниками, які були створені в Нижегородській губернії. Там були зібрані надзвичайно цікаві матеріали, які висвітлювали природні умови, громадське життя, які раніше були профспілки, які тепер, як організовувались сільради, як ішла боротьба, яким був Нижегородський ярмарок, яку роль він відігравав раніше і яку відіграє тепер. Можливо, не було тієї популяризації, яка була потрібна, але матеріали були зібрані надзвичайно цікаві, і я думаю, що тепер нашому краю треба надзвичайно серйозно проробити краєзнавчий матеріал. Усяка істина має бути конкретна, а ось ця конкретність дається не загальними міркуваннями, а вона дається тим, що все

те, що говориться, тільки тоді зрозуміле учням, коли воно пов'язане з навколишньою обстановкою. Це велика робота методичного характеру, але більшою мірою це стосується різних національностей.

Скажімо, питання антирелігійної пропаганди. Не можна питання релігії обійти і трактувати треба по-різному. Ось сидить у президії представник з Хакассії, я почувую, яка вона близька для мене, бо я була на засланні в Мінусінському окрузі. Якось довелося розмовляти з завідуючими хатами-читальнями з Хакассії, і так вишло, що вони почали говорити про умови, в яких працюють, а потім один товариш написав цілий зошит, в якому описав увесь хакаський побут. Це захоплюючий, цікавий побут, дуже своєрідний, із своєрідною релігією. Там було шаманство, але шамани тепер бубни здають і нібито там все гаразд, але якщо коня виміють молоком, то всі вклоняються цьому коневі. Враховуючи цю своєрідність кожної національної області, треба, щоб підручники були не тільки рідною мовою написані, але щоб усі національні особливості були відображені.

Я згодна з товаришем, який говорив, що ми трохи відстали в галузі розробки теорії. Мені здається, тепер тут потрібна велика робота. Нам треба підійти до питання матеріалістичного світогляду і сказати, як найкраще відобразити це в підручниках.

Слід так оформляти підручники, щоб вони справді стали робочою книжкою.

Всі ці питання треба проробити зараз, треба значно тісніше пов'язати їх з усією роботою школи. У нас, наприклад, питання організації в цілому ряді підручників зовсім випадають, тим часом це дуже важливе питання; з другого боку, в нас зовсім випадає комуністична мораль. Стара мораль випала, а нової в підручнику нема, і підручник без цього буває безбарвний, про що багато говорилось. Але як це зробити — над цим треба значно більше попрацювати, ніж це ми робимо.

Тепер перейду до питання про стабільну і змінну частини підручника. Звичайно, по-моєму, це вірно, якщо ми візьмемо географію, історію. Деякі питання, основні, не так часто й швидко змінюються і більш-менш довго залишаються. Але є злободенні питання, які треба неодмінно зробити близькими для дитини.

Є дуже добрий досвід так званого Саратовського сільського університету. Ця назва не відповідає тому, що звичайно є наділі. Саратовський сільський університет полягає в тому, що з усіх злободенних питань для доробілих створюються підручники з цілим рядом методологічних вказівок: як з тим чи іншим прошарком населення проробити питання, як прочитати з цього питання лекцію, як з молоддю проробити, як підійти до дітей у школі,— і ці підручники з методологічними вказівками розсилаються безпосередньо на адресу сільської інтелігенції.

Задумано це дуже добре, і я гадаю, що надалі треба буде в цьому розрізі зробити так, щоб усе нове, додаткове, що треба дати до основного підручника вчасно, пророблялося б у крайових центрах і вчасно давалося на місця. Тут важливі дитяча газета, дитячий підручник — це зрозуміло, але в дитячому підручнику, газеті треба орієнтуватися на певний вік так, щоб для I ступеня була одна дитяча газета, для п'ятих, шостих і сьомих груп — інша. Тут не можна все на одну мірку робити. Нам потрібна систематична допомога і допомога негайна з боку вчителів, щоб не було того смикання, яке зараз у нас є з підручниками. Ми весь час живемо, як на пожежі. От треба, щоб до такого-то місяця все було готове: швидше пиши, швидше здавай до друку, мучиться Держвидав, мучиться «Работник просвещения», мучиться Головоцвух. Від цього поспіху вчителі нервують, а Головоцвух лають на батьківських зборах. Я була на цих зборах і чула дуже різкі виступи з боку членів рад сприяння, які говорять: «Навіщо ви змінюєте раз у раз підручники? Тільки купиш один підручник, року не пройшло — купи інший підручник».

Це справді неможлива річ, і от треба, щоб була стабільна і змінна частина, щоб ми не викидали цінних речей, які вже створено, тільки тому, що там нема злободенних слів. Нам треба бути більш економними, бо наша країна не така вже багата. Правда, вона з кожним роком стає багатшою. Не можна сьогодні видавати мільйони книг, а завтра все викидати в кошик тільки тому, що в них нема таких слів, як «трактор» і «комбайн».

Я наведу приклад із старого підручника. В одному підручнику описується боротьба між крамарем і коопе-

ративом. Розказано дуже добре про те, що кінець кінцем кооператив перемагає, але в останній фразі говориться, що цей крамар виїхав до міста і там торгує з лотка. Так от ця остання фраза приводить до того, що підручник викидається, бо тепер торгувати з лотка не можна. Але ж учитель — жива людина, він же може сказати, що тепер і з лотка торгувати не можна. Часто через такі дрібниці ми бракуємо добрі підручники. Треба за методом Саратовського сільського університету допомагати вчителям живим словом, давати той матеріал, який є в підручниках, а з другого боку, слід його методично проробляти.

Невже в нас учителі на тринадцятому році революції не справляться з таким питанням, як приватна крамниця і кооперація? Справляться. Тут у свою чергу важлива і центральна робота, і робота кабінетна, робота практиків. Треба, щоб не тільки на конференції порушувались ці питання — адже не кожний зможе на конференції виступити й сказати, — а важливо організувати повсякденне спостереження, як діти сприймають, правильно чи неправильно; люблять читати діти чи не люблять. Такі спостереження потрібні якраз тривалі, протягом довгого часу. Треба також прислухатись до думки дітей — споживачів книг, до їх ставлення до підручника, — це я вважаю вкрай необхідним.

На мою думку, болюче місце — це дитячі книжки. На цій конференції ви повинні були також поставити це питання на обговорення і обговорювати його з не меншою гостротою. Я була в Швейцарії, спостерігала тамтешні школи. Прочитала в проспекті, що є дитяча бібліотека, і прошу ознайомити мене з бібліотекою. Учителька на мене глянула й сказала, що в них дитячої бібліотеки немає. Я кажу: «Як же: тут написано, а бібліотеки немає?» Мені кажуть: «Навіщо нашим дітям бібліотека? Навіщо їм книжки, коли в них прекрасні підручники на чудовому веленьовому папері з такими чудовими малюнками?» — і показують справді підручник, складений за всіма правилами гігієни. Щодо паперу, оправи і зовнішнього оформлення ми не скоро такі підручники матимемо. Але що ж, хіба цей підручник буде задовольняти сучасну дитину, сучасного підлітка? Анітрохи. Там написано, як старших слухатись треба, як взагалі треба бути слух-

няними рабами. Можливо, в Швейцарії іншого й не вимагається, тому що Швейцарія — країна капіталістична, а нам, крім підручників, потрібні ще дитячі книжки і дуже багато інших речей, про які говоритимемо на конференції, але це анітрохи не виключає того, що над підручником треба провести величезну роботу.

1980 р.

ДИТЯЧЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ШКОЛІ

Питання про дитяче самоврядування в школі не можна розглядати ізольовано, без зв'язку з усім суспільно-політичним укладом країни, її класовим характером і цільовими настановами.

Зародки шкільного самоврядування ми бачимо в буржуазну епоху селянських війн у першій половині XVI ст. Троцендорф (помер у 1556 р.) організував у Гольдберзі (Сілезія) шкільну республіку. Дві тисячі дітей були організовані в шкільну республіку за образом і подобою Римської республіки. Діти вибирали службових осіб, сенаторів і цензорів. «Державною» мовою була латинська. За собою Троцендорф залишив посаду «незмінного диктатора». Шкільна республіка не утрималась, однак, у чисто шкільних рамках. За словами Зольгера (Zolger, *Selbstregierung und unsere Schule, Schulreform*, 1928, Heft 6—7), «в середовище учнів проникли ворожі порядкові елементи з Польщі, які викликали великі ексцеси, що спричинилися навіть до смертних вироків з боку розгніваного герцога». Шкода, що автор не говорить, які це були ексцеси!

Єзуїтський орден, що виник у 1539 р. з метою захисту папської влади і католицької церкви, ввів у своїх школах своєрідну систему розбещення молоді. Були введені шкільні посади, але вони були не виборні, а учні призначались на них шкільними властями за слухняність і добру поведінку. Єзуїти намагались завоювати довір'я шкільних вожаків і ставити їх начальством над іншими дітьми. Вони твердо засвоїли принцип римських імператорів «владарювати розділяючи» і застосовували його в своїх методах виховання.

У період, що передував Великій французькій революції, місцем дослідів шкільного самоврядування стає Швейцарія. В 1761 р. поблизу Хура заснував семінарію Мартін Планта, повторивши досвід Троцендорфа. На виборчих зборах учні обирали шкільні власті. Більшістю голосів визначалося також місце кожного учня за столом, у церкві і взагалі під час різних офіційних випадків. Лише доброчесність і заслуги могли бути причиною підвищення.

«Вибори проводились учнями, але в нашій присутності, щоб вони привчались до безсторонності й справедливості,— пише Мартін Планта.— В деяких випадках у вибори вносились поправки, завжди з зазначенням причин. За зразком Римської республіки вибирались: консул, претор, цензор, едили, трибуни, квестор, скриб, або канцелярист, і три сенатори. Цензор щосуботи повинен був оголошувати прізвища трьох найдоброчесніших і трьох найпорочніших. Едили повинні були стежити, щоб не лаялись і не вели недозволених розмов. Претор піклувався про те, щоб не було сварок і кривд. Квестор відмічав тих, що провинились, на яких йому вказували вчителі, службові особи або учні. В суботу присвячувалось кілька годин розборові скарг. Уся шкільна громада розташовувалась півколом, шкільні службові особи — за окремим столом, який стояв біля вчительського. Квестор викладав суть справ, які підлягали розгляду. Більшість ми розв'язували самі і лише 4—5 найважливіших випадків передавали на суд громади. Квестор є обвинувачем. Обвинувачений може захищатися сам або вибирати собі адвоката з учнів. Консул розглядає речові докази, допитує свідків, вислуховує сторони і проводить голосування. Канцелярист записує договір у протоколі. Такий порядок дуже корисний. По-перше, завдяки йому ніяка помилка не може залишитись прихованою і непоміченою. Потім ці суботи є для учнів сильним імпульсом уникати надмірностей і намагатись вести себе бездоганно. При цьому учні вправляються в публічних промовах, а судді, які обираються переважно з числа тих, хто вивчає природне право, знайомляться з порядком судочинства»,— так описує Мартін Планта свою шкільну республіку.

«Ми організували нашу республіку за зразком Римської,— говорить він,— для того, щоб наші вихованці правильніше й легше розуміли римську історію і латинських письменників, вивчаючи на практиці цю подобу громадянських установ римського народу».

Учні школи Мартіна Планти походили переважно з швейцарської знаті і готувались до політичної кар'єри.

Іншого типу самоврядування намічалось Базедовим у виховному плані «Філантропіна», заснованого ним у Дессау в 1774 р. «Філантропін» уявлявся як своєрідна патріархальна держава. Щотижня під головуванням директора — «отця дому» — збиралися вчителі і вісімнадцять «асесорів» з числа учнів на загальні збори, де була присутня й решта учнів. На зборах давалась оцінка поведінки учнів, висловлювались їм догани й похвали, видавались ордени. «Сенат» з учителів засідав окремо і ухвалював вироки. В «сенаті» було троє учнів, які давали відомості про поведінку своїх товаришів і могли висловлюватись на їх захист або обвинувачувати їх.

Треба сказати, що «Філантропін» був виховним закладом, який мав яскраво виражений становий характер: у «Філантропіні» було три розряди учнів: 1) академісти — діти знатних батьків, 2) педагогісти — майбутні вчителі і 3) фамулянти — діти бідних батьків, майбутні слуги в аристократичних домах.

Один з послідовників Базедова, Зальцман, відкрив у 1784 р. в Шнепфенталі (поблизу Готи) школу, яка існує ще й тепер, де також проводились елементи самоврядування. Новиною в школі Зальцмана було оплата праці учнів, які займали шкільні посади.

Станову школу, або вірніше цілу систему станових шкіл, створив у Швейцарії, поблизу Берна, у своєму маєтку Хофвілі, Фелленберг. Для дітей багатих і знатних була школа, яка мала давати їм широкий розумовий і політичний розвиток; школа для дітей середнього стану готувала їх до ролі вчителів і службовців; для нижчих станів — для дітей бідних — створена була промислова школа, де землеробство було поєднане з технікою і навчання — з продуктивною працею. Не випадково в цій школі, що була зародком політехнічної школи, одного разу спалахнув бунт учнів, яких експлуатував через школу Фелленберг. Батраченята добилися своєї шкіль-

ної республіки. Республіка взяла на себе завідування господарсько-розпорядчою стороною справи: розподіляла між собою роботи, встановила взаємний товариський контроль, товариський суд і т. ін. Фелленберг не визнавав ніяких «республік», але цієї республіки, з огляду на ту організованість, яку вона вносила в роботу, він не заперечував.

Французька революція дала поштовх ідеї дитячого самоврядування. Твори Руссо, Песталоцці говорили про необхідність нового погляду на дитину. Діячі Французької революції висунули ідею політехнічної школи, яка, природно, породжує нові форми шкільного самоврядування. Дуже цікаво поставив питання про дитяче самоврядування Шарль Фур'є (1772—1837). Він вважав, що діти повинні бути організовані в «дитячі зграйки» («банди», «орди»), які будуть виконувати різноманітну суспільно корисну роботу, яку вони будуть обирати відповідно до своїх нахилів. Вони будуть вирощувати квіти, прикрашати для громадських свят зали й будинки, стежити за чистотою. Розводячи квіти, вони перейдуть поступово до розведення ягідних кущів, потім дерев і, нарешті, до хліборобства; вони будуть брати на себе виконання чорних і небезпечних робіт, вони будуть працювати в кухні, працювати в майстернях. Співи, музика будуть вносити ритм, радість у їхню працю. Діти потребують руху. Ця трудова діяльність буде найкраще виховувати в них товариськість і свідому дисципліну.

Про дитячі «виховні громади» писав також Фіхте (1762—1814). Діти будуть працювати в них, віддаючи всі сили в інтересах цілого, «не претендуючи ні на яку особисту власність». Ці «виховні громади» являтимуть собою господарське ціле, своєрідні «дитячі колгоспи», як сказали б ми тепер.

Громадянська війна на початку 60-х років Північно-Американських Штатів з Південними за знищення рабства, широка дармова роздача земель селянству надавали американському демократизму широкого розмаху. Це відбилось і на самоврядуванні дітей. У Сполучених Штатах діти з дуже раннього віку постійно організують всякі гуртки, клуби, часто дуже короткочасні, метою яких було провести яку-небудь гру, роботу і т. ін. На цьому фоні легше було створити і дитяче самоврядування.

Немало приділяється місця в американській школі так званим «груповим роботам». «Ту істину, що спільна праця і самовідданість мають істотне значення для життя, дитина переживає в американській школі на власному досвіді. Ця істина вкорінюється в її свідомість за допомогою групових робіт, при яких праця окремої особи є необхідною для цілого» (Кнурерс).

У 1897 р. в Нью-Йорку виникла шкільна республіка, організована з ініціативи Вільсона Джілля. В школі було введено самоврядування на зразок міського. Учні самі обирали собі мера, членів міської управи, суддю, діловода, поліцмейстера й поліцейських. Ця шкільна республіка була зліпком з типового буржуазно-демократичного самоврядування. Наслідки виявилися дуже швидко: шкільне життя пожвавилось, дисципліна підвищилась, і містер В. Джілля дістав повноваження організувати в ряді інших шкіл подібні ж шкільні республіки. «Містер Джілля,— пише з цього приводу відомий німецький педагог В. Ферстер,— бачить у шкільному самоврядуванні головну протитруту проти політичної апатії і політичної деморалізації в середовищі американської демократії. В чисто деспотичних прийомах керування школою він бачить головну причину відсутності серед освічених класів почуття відповідальності за ті небажані форми, яких набирає суспільне життя. Коли вчитель є самодержавним володарем, учень залишається зовсім байдужим до всяких порушень шкільних законів його товаришами; коли ж класу надається можливість самому брати головну участь у додержанні порядку, в учнів прокидається живий інтерес до справи, вони намагаються добитися щодо порядку максимальних результатів. І тут учитель може скористуватися випадком, щоб, розмовляючи з учнями з приводу тих чи інших функцій самоврядування, заронити в молоді душі більш високе розуміння суспільної діяльності і суспільного обов'язку. Не абстрактна проповідь відповідальності, а вправляння в ній є найсильнішим виховним фактором. Джілля укажує на те, що деспотична система, заснована на найсуворішій слухняності, зазнає краху найбільше через те, що може досягти лише зовнішньої покори».

В існуючій педагогічній літературі зовсім не висвітлена, на жаль, *класова суть* того політичного виховання,

яке дається в американських шкільних республіках. Являючи собою багато цікавого формою, вони наскрізь буржуазні суттю. Цю буржуазну суть американського виховання прекрасно розкриває в своїй книжці «Гусячий крок» Сінклер.

Отже, ми бачимо різні типи шкільного самоврядування, які мають різну мету: 1) внести наочність у викладання історії; 2) допомогти вчителю керувати учнями, за їх допомогою внести в школу більшу дисципліну; 3) внести в школу політику, політично виховувати дітей; 4) навчити дітей колективно організовувати своє життя і свою працю.

По суті справи всі форми американського і європейського шкільного самоврядування являють собою видозміну цих основних типів. Особливо поширена друга цільова настанова. Саме це має на меті відомий німецький педагог Фрідріх Ферстер, автор відомих творів: «Школа і характер», «Християнство і класова боротьба», «Авторитет і свобода» та ін. Ферстер багато пише про необхідність поважати особистість дитини, розвивати в ній самоповагу, самодіяльність, ініціативу, дати розгорнутися її особистості, її творчим силам. Але це фрази. Ферстер стоїть за суворе покарання малолітніх правопорушників, за сувору дріб'язкову дисципліну, за сліпу покору вчителю; Ферстер — противник спільного виховання, він — за покарання. Виховання без дисципліни й покарань може, на його думку, виховати лише розбещених, нещасних егоїстів. І разом з тим Ферстер палкий прихильник шкільного самоврядування.

За шкільне самоврядування стоїть і другий відомий німецький педагог — Георг Кершенштейнер. Він також вважає, що шкільне самоврядування повинно підняти дисципліну.

«Шкільна співдружба» швейцарського педагога Буркхардта має на меті шляхом самоврядування на практиці познайомити дітей з швейцарською конституцією і в той же час підвищити дисципліну. За словами Буркхардта, він хоче замінити шкільний абсолютизм шкільною конституційною монархією. Учитель на власний розсуд віддає в руки учнів деякі функції. Всьому надається характер педантизму й учоби.

Ідея перекласти тягар нагляду з учителя на самих учнів спокусила і деяких французьких педагогів.

За допомогою членів «Вільного товариства вивчення психології дитини» («Société libre pour l'étude psychologique de l'enfant») Біне і Бело в лютому 1910 р. вирішено було ввести «для досліду» шкільне самоврядування в цілому ряді французьких шкіл. Дослід був поставлений бюрократично. В кожній школі було запропоновано учням вибрати 12 товаришів, кожному з них доручалася окрема функція: стежити за чистотою тіла, чистотою одягу, за порядком у класі, за тим, щоб усі сиділи на місцях, роздавати зошити і т. ін.

«Дослід не вдався, self-governement (самоврядування) не зробило чуда, якого від нього чекали»,— говорить французький педагог Кузіне.

Вибори були проведені невміло і невдало. Виборних ніхто не слухав, самі вони погано виконували покладені на них обов'язки, які були для них тягарем, вважали себе ставлениками вчителів, а не представниками товаришів.

Причина невдачі досліду, мабуть, лежить у бюрократичному характері досліду і в тому, що спостережливий і жвавий французький підліток відчув у всьому досліді пастку для себе,— «самоврядування» не давало йому ніяких свобод, а мало лише на меті зв'язати його свободу дій моральними зобов'язаннями.

Введено шкільне самоврядування в так званих «сільських виховних гімназіях» (Zanderziehungsheime). Це школи приватні, з високою оплатою.

Перша школа такого типу виникла в Англії в 1889 р.— Абатсхольмська школа, згодом там же — Бедалська школа. Такий же характер має у Франції школа Демолена, в Німеччині — школа Літца, в Бельгії на чолі руху за «нові сільські гімназії» став брюссельський професор Фарія де Васконселлос, у Швейцарії — школа Фрея. Таких шкіл тепер за кордоном багато. Вони готують «капітанів промисловості» — керівні кадри з привілейованих верств. Вони держать їх на лоні природи, осторонь від класової боротьби, що розгортається, певним чином політично спрямовують, виховують шляхом шкільного самоврядування певну звичку до керування в умовах буржуазно-демократичної республіки. У 1912 р.

у Швейцарії засновано Міжнародне бюро нових шкіл під головуванням професора Женевського інституту ім. Ж.-Ж. Руссо — А. Фарр'єра. Після війни об'єднання відновило свою роботу в 1921 р. на Міжнародному конгресі нового виховання в Кале, який заснував Міжнародну лігу нового виховання.

Якщо ми візьмемо Росію, то до 1905 р. ніякого самоврядування в наших школах не існувало. 1905 рік стихійно викликав до життя шкільне самоврядування в середній школі — гімназіях і реальних училищах переважно. Політика почала впливати на школу, почались у школах вибори, збори. До цього руху залучені були головним чином учні старших класів. З наступом реакції відмерло й шкільне самоврядування, залишилися тільки, та й то не всюди, різні учнівські колективи з дуже обмеженими правами, які головним чином мали на меті підтримання шкільної дисципліни.

Після 1905 р. була спроба створити і в нас школи для заможних верств на зразок «сільських виховних гімназій». До 1915 р. таких гімназій було близько 20.

Війна, яка вибухнула в 1914 р., зробила школу знаряддям безмежного ура-патріотизму.

Лютнева революція розсунула рамки шкільного самоврядування, але спрямованість політики, що охопила середні навчальні заклади, яскраво виявилась у ворожих демонстраціях гімназистів на адресу штаб-квартири більшовиків, які збиралися в палаці Кшесинської.

На початку ХХ ст. в Англії виникла з ініціативи генерала Баден-Пауля організація юних розвідників — бойскаутів із своїми особливими законами, майже військовою дисципліною. Баден-Пауль знайшов форми цієї організації, дуже привабливі для молоді: гра, походи, різні види дитячої діяльності. Під час війни скаути були використані в тилу для служби зв'язку, допомоги пораненим.

У 1910 р. скаутський рух виник у нас в Росії. Бойскаути прагнули стати «відважними й сильними захисниками государя і батьківщини». Безперечно, бойскаутські організації наклали певний відбиток і на самоврядування наших шкіл.

Жовтень поламав існуючі форми буржуазного шкільного самоврядування. Пролетарські юнацькі організації,

що стихійно виникли на фабриках і заводах, змели рештки бойскаутизму, але не відразу створилися нові форми шкільного самоврядування. З самого початку була взята настанова будувати політехнічну школу і в тісному нерозривному зв'язку з нею на базі колективної дитячої праці будувати й нові форми шкільного самоврядування.

У цьому напрямку і йшло будівництво шкільного самоврядування. Йшло стихійно, в дуже важких умовах розрухи, громадянської війни. Дуже цікаві спроби були в галузі створення шкіл-комун. Надзвичайно цікавий досвід школи-комуні в с. Винодельному, в 1-й школі-комуні м. Одеси, дуже цікава робота проводилась у цілому ряді дослідно-показових шкіл, в окремих дитячих будинках.

На початку 1923 р. науково-педагогічна секція Державної вченої ради випустила «Тези про самоврядування», які й стали керівництвом до дії для вчительства. У цих «Тезах» говорилося, що «чим змістовніше, повніше шкільне життя, тим яскравіше, всебічніше буде й шкільне самоврядування. Колективна праця особливо є організуючим фактором. Тільки в школі, де така праця є життєвим нервом усього шкільного життя, може широко розвиватися й самоврядування і набрати найбільш здорових і доцільних форм.

...Форми самоврядування не повинні вноситись іззовні в готовому вигляді і являти собою щось нерухоме. Форми самоврядування повинні виходити з потреб раціональної організації шкільного життя і формуватися лише в міру потреби в процесі розвитку. Форми будуть природно видозмінюватись залежно від зростання свідомості й організованості учнів і від поглиблення розуміння того, що слід розуміти під раціональною організацією шкільного життя.

...Так поставлене самоврядування буде допомагати дітям колективно ставити собі мету, вибирати найбільш доцільні з точки зору затрати часу й енергії шляхи колективного їх здійснення, навчить правильно оцінювати свої й чужі сили, правильно враховувати всі обставини¹.

¹ Зрозуміло, самоврядування тільки тоді досягає мети, коли не веде до надмірної затрати фізичної і нервової енергії, а дає лише широкий простір для її застосування.— *Виноска в тексті «Тез».*

...У розгорнутому вигляді самоврядування повинно включати групові й загальношкільні об'єднання, які охоплюють господарську, трудову, навчальну, спортивну, художню діяльність і взаємодопомогу учнів, мати на строк обраний уряд. У шкільній раді обов'язкове представництво учнів.

...Всю роботу по самоврядуванню діти повинні виконувати разом з учителем (або колективом школи), за його допомогою і т. д. Обов'язок учителя — всіляко допомагати організації шкільного самоврядування і його найраціональнішому проведенню. Однак він повинен давати учням повну самодіяльність і намагатися не придушувати їх своїм авторитетом.

Осередок РКСМ не повинен користуватися в справі самоврядування ніякими особливими правами. Але роль його дуже велика і полягає в поширенні серед учнів ідей комунізму, у вербуванні в свої ряди нових членів, у зв'язуванні школи з загальним рухом робітничої молоді і з рухом робітничого класу в цілому. Разом з тим осередок повинен усвідомлювати все значення шкільного самоврядування, яке є школою громадськості, і тому всіма силами сприяти налагодженню самоврядування і спрямуванню його в бажане русло.

Вчитель повинен сприяти виникненню й роботі осередку, враховуючи його організуюче значення»¹.

Однак загальні обставини утруднили будівництво політехнічної школи: не було майстерень, знаряддя праці для обробітку ділянок і т. ін. Це утруднювало й будівництво шкільного самоврядування, воно завжди збивалось на чисто зовнішні форми самоврядування, які охоплювали лише актив. Поліпшила справу широко розгорнута суспільно корисна праця школи, залучення школи до політичних кампаній і особливо розвиток піонерруху. На 1 жовтня 1922 р. піонеррух охоплював по всьому СРСР лише 4 тис. дітей, тепер — 3600 тис. дітей. Піонеррух не протиставляє себе школі. Через форпости, які являють собою організацію піонерів у школі, піонерорганізація ставить собі за мету організувати й зробити полі-

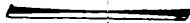
¹ «Тези про самоврядування, прийняті науково-педагогічною секцією Державної вченої ради», журн. «На путях к новой школе», 1923, № 2(5), стор. 7—8.

тично свідомою всю шкільну дітвору. Піонерорганізація ставить собі за мету допомогти школі піднятися на необхідну височінь, стати справжньою комуністичною школою. Допомога піонерорганізації має надзвичайно велике значення в розвитку шкільного самоврядування в належному напрямку. Не тільки зльоти піонерів, а й різноманітні дитячі конференції, в тому числі й шкільні, бувають все частіше й частіше. Організуючий вплив на дітей мають і дитячі газети («Пионерская правда», «Дружные ребята», які виходять величезними тиражами). Крім піонерорганізації, існують ще й інші дитячі організації: юних натуралістів, юних техніків. Вони також ідуть в ногу з школою і допомагають самоорганізації дітей у школі.

У даний момент (1930 р.) розвиток індустріалізації і колгоспного руху створює сприятливі передумови для розвитку політехнічної школи. Приклад школи селянської молоді, яка більш ніж будь-яка інша має політехнічний характер, показує, що шкільне самоврядування найкраще розвивається там, де широко застосовується зв'язок навчання з продуктивною працею.

Боротьба за політехнічну школу в той же час є боротьбою і за правильно поставлене самоврядування. Розвиток і поглиблення роботи піонерорганізації, як і ВЛКСМ, подасть, безперечно, серйозну допомогу в цій боротьбі.

1930 р.

1931~1939

ДИТЯЧА КНИЖКА — МОГУТНЄ ЗНАРЯДДЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Дитяча книжка — могутнє знаряддя виховання. Дитячий вік — вік, коли всі враження сприймаються особливо гостро і залишають глибокий слід на все життя. Ми дуже багато говоримо про вплив середовища, вплив вулиці, про необхідність якось враховувати ці впливи, спрямовувати їх у певне річище, протидіяти деяким із цих впливів. Але ми дуже мало приділяємо уваги дитячій книзі. Між іншим, наші діти дуже мало читають, не тому, щоб вони не любили читати, — діти прямо ломляться в бібліотеки, — але дитяча книга — найдефіцитніший товар. Дитячих книжок удень з вогнем не знайдеш, але ще гірше щодо якості дитячої книжки. Але ж дитяча книжка — одно з наймогутніших знарядь соціалістичного виховання підростаючого покоління. Не треба забувати також, що книжка надзвичайно підвищує якість шкільного навчання. Порівняйте успішність навчання дітей, які багато читають, з успішністю навчання дітей, які не беруть у руки ніякої книжки, крім підручника. Ви побачите дуже велику різницю в грамотності. Діти, які читають, привчаються самостійно вчитися з книг, краще орієнтуватися в них, знаходити в них відповіді на питання, що їх цікавлять. Книжка потрібна підростаючому поколінню не менше, ніж школа.

Найважливіше — це зміст дитячої книжки. Зміст цей повинен бути *значущий*. Зараз у нас дуже багато пустопорожніх книжок. Не вмючи вкласти новий зміст у дитячу книжку, багато дитячих письменників вихолощують з дитячої книжки всякий зміст.

Зміст дитячої книжки повинен бути комуністичним. Це не означає, що дитячі книжки повинні тільки викладати програму партії і резолюції партійних з'їздів, а вони повинні давати дітям ті поняття, ті живі образи, які допоможуть їм стати свідомими комуністами. Багатьом дорослим, які мало знають дітей, здається, що коли книжка, підручник написані не в формі резолюцій, то й комуністичного змісту в них нема. Наведу приклад. Нещодавно була така суперечка: давати чи не давати дітям 7—8 років поняття про експлуатацію? Здається, про що тут сперечатися? Без уявлення про експлуатацію неясно буде, що таке класова боротьба, звідки взялася ненависть робітничих мас до капіталістів, ненависть широких селянських мас до поміщиків, незрозуміло буде, чому не повинно бути місця в Крайній Рад куркулеві. Але... знайшлися комуністи, які вважали прагнення пояснити дітям, у чому суть експлуатації, правоопортуністичним ухилом на практиці: адже ж ми вступили вже в соціалізм, так чого ж тут говорити про експлуатацію? Важко повірити, але це так. Такі суперечки якнайкраще ілюструють труднощі створення дитячої комуністичної літератури.

Треба через дитячу літературу закладати *основи матеріалістичного світогляду* в підростаючого покоління. Це велике й важливе завдання, завдання цілком здійсниме. Але завдання це може бути виконане лише при умові, якщо дитячі письменники зуміють показувати дітям речі й події в усій їх конкретності, в усіх опосередкуваннях, взяті в їх розвитку, зуміють давати зрозумілу дітям правильну оцінку цих подій і показувати їх зв'язок з навколишньою сучасністю. Інакше кажучи, до дитячої літератури так само важливо застосовувати діалектичний метод, як і до всієї популяризації. Все сказане вище цілком стосується й висвітлення сучасності. Не можна прикрашати дійсність — діти дуже чутливі до всякої фальші, але потрібно вміти допомагати дітям осмислювати її, впливати на неї. Треба, щоб комуністична дитяча література озброювала дітей для боротьби і будівництва, будила в них відповідний інтерес, організовувала їх у цьому напрямку.

Цілком ясно, що потрібна непримиренна боротьба з дитячими книжками, пройнятими чужою ідеологією.

У дівтори життєвий досвід невеликий, і тому дівтора беззахисна перед чужою ідеологією, що підноситься їй звичайно в дуже замаскованій, але дуже емоціональній формі. Це аж ніяк не означає, що треба кинути в піч все написане не комуністами. Потрібний умілий відбір, потрібні передмови до багатьох дитячих книжок, потрібні додатки, які дають сучасний матеріал.

Дитяча книжка — не обов'язково белетристика. Дуже потрібна ділова дитяча книжка. На неї попит зараз дуже великий. Потрібна комуністична дитяча енциклопедія, потрібна політехнічна дитяча енциклопедія, дитяча сільськогосподарська енциклопедія, дитяча ігрова енциклопедія і т. д.

Із змістом тісно пов'язаний і малюнок. Малюнки також не повинні бути беззмістовними, повинні бути значущими, вони не повинні викривляти дійсності, а по можливості точніше й багатше відображати її, повинні збуджувати цілком певні думки і почуття.

Крім питання змісту, важливе ще питання о ф о р м л е н н я. Треба, щоб дитяча книжка була написана просто й зрозуміло дітям, без важких слів і словесних викрутасів, щоб не була вона завантажена непотрібними дрібницями, щоб основне виразно висувалось у ній на перший план. Треба, щоб все давалось у русі, в дії, у взаємозв'язку. Якщо книжка белетристична, фабула її повинна бути близькою й цікавою дітям, повинна хвилювати їх, захоплювати їх. Тут важлива орієнтація на вік, на життєвий досвід дітей. Про одну й ту саму річ треба розповісти по-різному дошкільнятам, учневі першого ступеня, підліткові; інакше — міській дитині, ще інакше — сільській. Життєвий досвід у всіх у них різний. Але для жодного віку не потрібна книжка, що викривляє дійсність, дає неправильне орієнтування. Художність не зменшує, а збільшує шкідливість такої книжки. Художньо написана містична книжка в десять раз шкідливіша нудної книжки такого ж типу. Зате в сто раз зростає значення книжки з правильною настановою, якщо вона написана художньо. Класовий ворог використовує художність у своїх цілях. Нашим дитячим письменникам треба вчитися вмінню писати художньо, зрозуміло для дітей. Треба вивчати, як сприймають ті чи інші книжки діти різних суспільних верств. Не можна гово-

рити про дитину взагалі, важливо виявити, як сприймають ту чи іншу річ діти робітників, діти селян-середняків, діти бідняків і т. д. Треба вивчення читацьких інтересів дітей поставити на класові рейки. І тоді ми навчимося, як писати для дітей.

Треба створити нові кадри дитячих письменників. Треба захопити цією справою молодих письменників з робітничого, з колгоспного середовища. Кадри, що піднімаються, треба готувати дуже старанно.

Тепер потрібна максимальна увага до дитячої книжки. Безперечні зрушення в справі поліпшення дитячої книжки в Державному видавництві за останній рік є. Особливо велике зрушення помітне в галузі ділової книжки для середнього віку. Немало вже є книжок на серйозні теми, написаних просто, цікаво, з прекрасним оформленням (наприклад: Я. Н. Ільїн — «Великий план»; Олег Шварц — «Зліт»; К. Ф. Піскунов — «Гігант» та ін.). Але поряд з цим багато ще беззмістовної мазні, що виходить, на жаль, такими самими тиражами, як і ділові книжки нового типу. Справа з белетристикою важча. Особливо не вистачає белетристики для села. Книжки з вигляду архірадянські при уважному читанні дуже часто містять у собі зовсім недозволені речі. Взяти хоч би книжку Ів. Горюнова «Товариш Ленін», де розбишакуватий хлопчина бачить уві сні Леніна, який його навчає акуратно ходити до школи і не кривдити хлопчика-бідняка.

Потрібно зосередити якомога більше уваги на фронті дитячої книжки. Молодь у нас зростає не щодня, а щогодини. Перед підростаючим поколінням будуть стояти завдання величезної ваги. Для розв'язання їх ми повинні озброїти нашу зміну потрібними знаннями, потрібними переконаннями. Треба дати дітям, підліткам нашу, радянську, комуністичну книжку. Над цим слід працювати.

БОРОТИСЯ ЗА ЯКІСТЬ ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Якість навчання залежить від постановки справи в самій школі і від тих умов, в яких діти проводять час поза школою.

Успішність шкільного навчання залежить насамперед від цілого ряду матеріальних передумов.

Перше — це *акуратність відвідування школи*. Справа не в самих чоботях і теплому одязі. Справа в погляді населення на обов'язковість відвідування школи дітьми. Тут не можна мати ніяких ілюзій. У селі до цього часу на першому плані господарство. Якось недавно протягом одного дня мені довелося мати дві розмови на цю тему. Колгоспник одного великого колгоспу тлумачив мені, що не можна посилати дітей до школи, коли дома нема робочої сили; якщо троє дітей, мати може послати до школи двох, а третього вже не може: хто ж малих дітей буде няньчити? А через годину завідуючий опорною школою тлумачив мені те саме: не можна вимагати обов'язкового відвідування школи, — ну захворіє мати, води нікому подати.

Не можна забувати, що школяр уже робоча сила в домі і що це створює дуже великі труднощі. Тут треба йти таким шляхом: серйозно проводити *обов'язкове* навчання, штрафувати за затримку дітей дома. Створити *громадську думку через сільраду, через партосередок, через комсомол, через делегаток, через саму школу.*

Створити *ряд заходів для допомоги незаможним* через сільради, селянські комітети взаємодопомоги: допомога грошима, допомога в роботі. Без цього обов'язкового акуратного відвідування школи не добитися.

Друга справа — це *кількість годин, що діти проводять у школі*. За браком шкільних приміщень школи працюють у дві-три зміни, кількість годин скорочується. Потрібна боротьба за школу цілого дня — за однозмінну школу. Ця боротьба тим більше необхідна, що в другу, а особливо в третю зміну діти приходять уже втомлені: одні — втомлені від праці, інші — від ледарства.

Третє — успішність навчання залежить від того, наскільки *зручна для занять школа*, тобто чи добре вона опалюється, чи добре провітрюється, чи досить вона світла, простора. Здається, такі елементарні речі, що про них і говорити не варто. Говорити, можливо, й не варто, а боротися всіма силами за таку школу необхідно.

Четверте — *фізичний стан дітей*. Діти добре вчаться, коли вони здорові, нагодовані, бадьорі, не втомлені. (Громадське харчування дітей, громадська охорона домашньої праці дітей, медичний і санітарний нагляд, підвіз дітей до школи, організація при школах дитячих гуртожитків).

П'яте — *наявність книжок і навчальних посібників*, без яких не навчишся ні читати, ні писати, ні працювати.

Шосте — *безперервна робота школи* (учитель весь час у школі, не виїжджає у відрядження).

Потрібно розгорнути велику громадську роботу на фронті боротьби за ці елементарні передумови успішної роботи школи. В кожній сільраді, в кожній міськраді повинна бути чітка картина цих передумов у кожній школі.

Між школами, їх шефами, громадянами села або шкільної дільниці треба розгорнути соцзмагання по цій лінії. Треба залучити до цього змагання й самих дітей. У цій галузі нам треба зробити дуже багато, щоб догнати й випередити капіталістичні країни. На цьому фронті у нас ще дуже й дуже неблагополучно. Пора перестати посилатися на нашу бідність і загальні важкі умови.

Друга сторона, що визначає якість нашої школи, — це питання про те, чого ми навчаємо.

Тут у нас є певні досягнення. Наші програми інакше побудовані, ніж програми шкіл буржуазних, вони якісно відрізняються від програм початкових шкіл капіталістичних країн. І наші школи і школи капіталістичних країн учать читати, писати, лічити, і капіталістичні країни роблять це краще від нас — ми повинні в них учитися цього. Але, крім того, капіталістичні школи засмічують дітям очі, навчаючи їх релігії, шовінізму, плазування перед багатством, перед начальством, намагаються притупити їх думки, виховати з дітей покірних рабів капіталу.

Ми ростимо в нашій школі борців і будівників соціалізму, борців із старим ладом, який базувався на експлуатації, борців з старими забобонами і всіляким дурманом, борців-колективістів, які вміють свідомо ставитися до навколишнього життя, розуміють, що навкруги робиться, і беруть спільно, організовано безпосередню участь у соціалістичному будівництві. Ми намагаємось виховати в дітях через політехнізм свідому дисципліну і вміння працювати. Наші програми пов'язані з життям і тому повинні завжди пристосовуватись до нього. Настанова програм у нас є, мова йде про те, як краще висвітлити дітям ті чи інші питання, ті чи інші сторони справи.

Але щоб школа могла здійснити програми, треба, щоб ці програми здійснювались не тільки силами одного вчителя, а силами найбільш свідомих громадян. Члени секцій сільрад і міськрад, члени партосередків, комсомолу, робітники й робітниці, колгоспники й колгоспниці повинні знати ці програми, обговорювати їх і обмірковувати, як провести їх у життя, допомогти дітям найкраще оволодіти ними. Раніше школа була замкнутим навчальним закладом, де вчитель учив, а учні вчилися, де вчитель був самодержцем і полем діяльності був клас. Тепер зміст нашої школи зламав стіни старої школи, вихлюпнув із шкільної казарми навчання в живе життя, і школа не може більше залишатися в дільничному володінні самого вчителя. На допомогу вчителю в здійсненні програм школи повинні прийти десятки, сотні, тисячі свідомих громадян. Програми з шкільних шаф повинні бути кинуті в цехи, в колгоспи, в Ради, в комсомольські і партійні організації. Не можна байдуже ставитись до

того, чого вчать наших дітей. Треба створити рух за вивчення і розбір програм. Треба почати негайно «вечори програм». Паралельно з цим треба налягти на ліквідацію малописьменності, за оволодіння поголовно всіма дорослими знаннями в межах програм школи-чотирирічки.

Кожна масова школа повинна обростати кадрами добровольців, які будуть прикріплятись до кожної шкільної групи і під керівництвом учителя допомагати дітям оволодіти програмою. Один буде допомагати знайомити дітей з навколишньою дійсністю (пояснювати, що таке колгосп, Рада та інше); другий — розповідати про минуле; третій — вчити дітей оволодівати трудовими навичками; четвертий — організовувати екскурсії і т. ін.

Учитель повинен навчитися керувати десятками прикріплених, з ними вести педагогічну роботу, педпропаганду. Педагогізація середовища — ось чергове завдання в справі виховання підрастаючого покоління. При цьому слід брати до уваги не тільки батьків. Сім'я вже значною мірою змінила своє обличчя, а в реконструктивний період змінить його ще більше. Слабшає влада батьків, слабшає їх піклування про дітей. На зміну сімейному вихованню повинно ширше й ширше приходити організоване громадське виховання. Послаблення впливу сім'ї полегшує перевиховання поголовно всього підрастаючого покоління, в тому числі й дітей ворожих, чужих верств. Але якщо громадське виховання буде організовуватись повільними темпами, то буде зростати безприступність дітей, буде утруднюватися робота школи.

Третя сторона, що визначає якість роботи школи, — це вчитель.

Якість школи дуже великою мірою залежить від того, що являє собою вчитель. Він повинен бути *новою* людиною, повинен не тільки бути свідомим, добре обізнаним з ученням Маркса і Леніна, з роботою партії, він повинен не тільки розбиратися в навколишньому житті, не тільки мати широкий кругозір, — він сам повинен бути борцем і будівником, повинен бути захоплений будівництвом соціалізму, мати умілі руки, навичку до широкої громадської роботи. Тоді він і дітей зуміє виростити свідомими борцями і будівниками.

Але одного цього мало: Радянський учитель повинен знати дітей, їх інтереси, знати їх побут, оточення, знати, який їх життєвий досвід, знати їх фізичні сили, їх підготовку. Тоді він зуміє стати зрозумілим для дітей. Він повинен уміти підходити до дітей, підходити, як товариш. Він повинен уміти пояснити їм кожен свою вимогу, кожне своє завдання. Тоді дітям буде зрозуміло, чому він такий наполегливий у своїх вимогах. Діти повинні поважати його, він повинен уміти заслужити цю повагу. Він повинен бути для дітей прикладом. Його діяльність у школі й поза школою повинна бути в дітей на виду. Діти повинні зважати на його думку не тому, що вчитель — начальство, а тому, що вони переконані, що він справжня людина, тому, що він для них джерело цілого ряду глибоких переживань.

Таких учителів у нас уже немало. Іноземців найбільше вражають у нас прості, товариські стосунки між учителем і дітьми.

Стара система виховання погрозами, покараннями, похвалами, нагородами повинна бути раз і назавжди похована. Потрібно, щоб не тільки в школі не залишилось і слідів від неї, а потрібна громадська боротьба з пережитками цього рабського виховання і в побуті. Треба зміцнювати свідому дисципліну, а не рабську.

Учитель повинен володіти мистецтвом викладання. Він повинен не тільки знати свій предмет, а й уміти впливати на дітей. Він повинен володіти тими прийомами, які полегшують розуміння, прискорюють запам'ятовування, роблять навчання легким і ефективним. Уміти зацікавити, дати поштовх думці, прикути увагу; дати живий образ, близький, зрозумілий, дати зображення, допомогти моторно оволодіти предметом, пов'язати його з суспільно корисною працею; допомогти організуватися дітям для роботи, спланувати її, облічити її, домогтися того, щоб кожна дитина кожного дня набувала щось нове, — це методика. Методика в молодих учителів — слабе місце. Наші педтехнікуми й педвузи звертають на неї мізерну увагу, а тим часом правильні методичні прийоми — запорука успіху.

До питань методики належить також уміння організувати *шкільний режим*, налагодити дружну роботу, щоб жодна хвилина не пропадала марно, щоб усі діти пого-

ловно були залучені до роботи, правильно розподіляли між собою роботу, допомагали одне одному, добивалися спільно тих конкретних цілей, які перед ними постають. Шкільний режим має колосальне значення. Школа, де панує безладдя, де діти просто марнують свій час, нікуди не годиться.

Отже, вчитель повинен бути політично й суспільно досить підкований, повинен знати дітей, по-товариському ставитися до них, повинен уміти вчити (володіти методикою), повинен бути організатором шкільного режиму, організатором дітвори, організатором дорослого населення.

Про інші сторони шкільного життя, які підвищують успішність навчання,— наступним разом.

1931 р.

ЖУРНАЛИ-ПІДРУЧНИКИ

Переді мною лежать два журнали-підручники — «Кузница кадров» і «Колхозный авангард». Я не буду докладно спинятися на аналізі змісту цих підручників. Безперечно, і з одного і з другого журналу є чого по-вчитися. Номери складені цікаво, жваво. Але чи правильно називати ці журнали підручками? Я думаю — неправильно. Підручник повинен давати систематизований матеріал. А до нашого радянського підручника ми повинні поставити ще особливу вимогу — не формальної систематизації, а систематизації, що впливає з самої суті предмету, трактує кожне явище в усіх його зв'язках і опосередкуваннях, бере явище в його розвитку і пов'язанні з практичними потребами даного моменту.

Наш радянський підручник повинен давати діалектичне трактування кожної теми. Теорія повинна органічно зливатися з практикою. Важливо, щоб учень не тільки засвоїв собі ті чи інші відомості, а усвідомив би зв'язок подаваних відомостей з нашою загальною боротьбою за світовий Жовтень, за соціалістичний лад. І підручник повинен висвітлювати цей зв'язок не шаблонними фразами, а показувати цей зв'язок в «усій його конкретності. Треба поставити перед учнем ряд питань, на які він може відповісти, тільки зрозумівши дійсно цей зв'язок. Треба подати явище в його розвитку, що надасть йому ще більшої конкретності, зробить його ще більш зрозумілим. І, нарешті, треба пов'язати його з соціалістичним будівництвом. Дати учневі ряд завдань, правильніше

сказати не учневі, а колективу учнів, накреслити шляхи виконання цих завдань, вказати методи роботи, шляхи самоперевірки.

Якби вищеназвані журнали йшли цим шляхом, ми мали б право назвати їх журналами-підручниками. Поки що краще їх називати просто журналами. Це не означає, що в наступних номерах цим журналам не треба працювати над тим, щоб почати наближатися до типу журналу-підручника. Завдання створити справжній радянський журнал-підручник — завдання дуже велике й важке. Треба взятися за його розв'язання.

1931 р.

ПРО ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ

(ПРОМОВА НА ЗАСІДАННІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ)

Тепер, коли ми провели політехнізацію в життя, відразу ж чувається, що стара школа ламається, скрізь тріщить. Гостро постало питання про програми: треба якось перебудувати інакше програми, треба перебудувати весь режим школи. Тепер школа дуже часто зовсім розгублюється, не знає, як їй пов'язати працю з шкільними заняттями.

Днями я одержала листа з Ясної Поляни, в якому розповідається про те, як там пов'язують навчання з працею: в школі колгоспної молоді заняття тривають 8 годин, бо вважають, що треба дати велику кількість теоретичних знань, треба повністю пройти програму. Крім тих 8 годин, які діти проводять у школі, вони повинні о 4 годині ранку вставати й возитися до 7 години на скотному дворі. Потім іде перерва й заняття, потім від 12 до 2 години знову праця в корівнику і від 5 до 7 години — у розсаднику. Таким чином, у дітей виходить 15 годин занять. При цьому ходять вони в сусіднє село; одне село знаходиться за кілометр, друге — за два кілометри, і виходить страшенно велике навантаження дітей.

Очевидно, школа зовсім розгубилась перед тими завданнями, які перед нею стоять. Звичайно, я ні в якому разі не хочу узагальнювати цей випадок — це зовсім винятковий випадок, але він показує, як треба продумати до кінця всі питання пов'язання навчання з працею, щоб не вийшло такого неподобства, яке сталось у цій школі. Зараз нам потрібно якось інакше перебудувати програму,

треба перебудувати весь шкільний режим інакше, треба зробити змістовнішими всі заняття, підвищити інтенсивність праці. А то буває так, що одна третина занять у школі йде на пустощі. Я читала одну херсонську брошурку — там бригада обстежувала школу і з'ясувала, що одна третина часу витрачається на розмови про те, щоб діти не пустували. Часто діти ставляться настільки неорганізовано до занять, що попрацюють п'ять-сім хвилин, а далі працювати не можуть. Так що треба якимсь чином продумати питання про те, як організувати всі заняття, як підняти інтенсивність шкільної роботи, продуктивність шкільної роботи. Можна зменшити кількість годин роботи, а продуктивність підняти.

Отже, стоїть питання про режим, і не тільки про шкільний режим, а й про позашкільний режим. Той час, який діти проводять поза школою, повинен бути теж якимось організований. Зараз, при величезному залученні жінок на виробництво, часто трапляються такі випадки, що в робітничій сім'ї дома нема ні батька, ні матері. Хлопець або дівчина приходять із школи — і якщо нема в сім'ї бабусі або ще кого-небудь, зростає бездоглядність. Питання про необхідність організувати життя дітей стоїть дуже гостро.

Питання постало не тільки про шкільний режим, а й про позашкільний, про те, як доцільно проводити час, якою повинна бути суспільно корисна праця, як її вкласти в шкільний і позашкільний час, як це все пов'язати.

Тепер про зв'язок теорії з практикою. Кожний предмет претендує на те, щоб якимось і практично цей предмет проходився. Виходить якась загальна перевантаженість школи. Разом з тим часто буває так, що на заводі діти працюють із захопленням, там і дисципліна є, а підуть у школу — їм нудно, і в школі заняття не ладяться. Багато педагогів вказують на те, що дисципліна зараз дуже сильно підупала, що дуже багато негативних явищ у цій галузі. Очевидно, що тут треба якимось продумати всю організацію шкільного життя, питання піднесення свідомої дисципліни і т. д. Часто доводиться чути від товаришів такі нотки: цьому бешкетництву треба покласти край. Протилежність між організацією і загальною дисциплінованістю на заводі і певною робочою розбещеністю в окремих школах особливо кидається у

вічі. Як раз доводиться чути про те, що недопустима така розбещеність від працівників, які близько стоять до заводського життя, яких вражає ця розбещеність дітей.

Питання про дисципліну — дуже велике питання. Якщо своєчасно його не продумати і не знайти правильного шляху до підвищення дисципліни, то в нас можуть початися дуже небажані розмови і можна піти зовсім хибним шляхом налагодження цієї дисципліни. Пізніше я ще трохи скажу з цього приводу.

Тепер питання про дитяче самоврядування. Тут виникає цілий ряд нових труднощів. До того як почали проводити політехнізацію в життя, дивилися крізь пальці на шкільне самоврядування і мирилися з тим, що є в школі, а зараз ясно, що шкільна організація не відповідає тим вимогам, які тепер ставить життя учневі політехнічної школи. Постає ще ряд питань.

Сьогодні ми збираємося говорити головним чином про дитячу організацію: якою вона повинна бути в школі і як треба охопити організацію дітей поза школою, як пов'язати одну організацію з іншою, щоб все це йшло одним загальним потоком і впливало в певному напрямку на дітей.

Коли ми подивимось, що являла собою до останнього часу наша шкільна організація, то ми повинні сказати, що більшість шкіл була дуже далеко від того, що ми вважали б бажаним. У нас в 1905 р. були шкільні організації. За яким образом і подобою вони будувались? За образом і подобою демократичних республік. Обиравась верхівка, учком, який розпоряджався і керував рештою шкільної маси. Якщо ми візьмемо 1905—1906 рр., тоді питання політики досить сильно хвилювали дітей. Точилася певна політична шкільна боротьба. Потім, коли настали роки реакції, згорнулися шкільні організації. У 1917 р. ми знову бачимо те саме. Ми бачимо, як ця верхівка в політиці бере участь, намагається впливати на решту маси.

Але, кінець кінцем, яка тепер лишилась типова організація? Залишився учком, який обирається. Доводилось навіть бачити таку річ: Ленінградський обласний відділ народної освіти розсилав у свій час по області телеграми — це було вже давно, в 1925 р., — як проводити вибори, скільки обрати піонерів, скільки обрати інших

і т. д. Почувалось, що це виходить якась гра у вибори і виходить зовсім не те, що треба.

Учком був використаний педагогічною частиною для наведення дисципліни в школі, для того, щоб на учком покласти певні наглядацькі функції і потім функції певної розправи, які полягали в тому, що викликали батьків і розмовляли з ними, і т. ін. Мені доводилось розмовляти з дітьми. Я запитую: «Чого це ти в учком не потрапляєш?» — «Я не піду туди». — «Чому?» — «Аякже, треба на товаришів скаржитись, батьків викликати». Здорове товариське почуття цьому протривить.

І тут згадується мені та полеміка, яка була свого часу у французькій педагогічній пресі. Це було ще в роки війни. Один французький реакційний педагог, який був проти всякого самоврядування, мотивував це так: французький школяр не такий дурень, щоб піти в пастку — учитель розв'яже собі руки і не повинен буде піклуватися про дисципліну. Для чого ж ви влаштуєте самоврядування? Влаштуєте для того, щоб покласти на учнів дисциплінарні функції, на зразок того, що учком буде робити догани товаришам за погану поведінку. Цей реакційний педагог говорив досить відверто, але він говорив правильно, тому що здебільшого учками перероджуються в такого роду організації.

Звичайно, нам шкільні організації потрібні, але якого типу? Нам потрібні такі шкільні організації, які охоплювали б усіх дітей, залучали б дітей до обговорення всіх питань, щоб діти спільно приймали якесь рішення щодо своєї роботи, щодо всього життєвого укладу, налагодженості життя і потім самі ж проводили в життя те, що ухвалили. Треба, щоб у дітей зростала свідомість і щоб вони вчилися дійсно налагоджувати все своє шкільне життя.

Щодо цього в нас були цікаві досліді в наших дослідних школах і в окремих школах в перші роки революції (1918, 1919 і 1920 рр.), коли стихійно виникав цілий ряд своєрідних шкільних організацій.

Якщо ми візьмемо за останні роки школу, то я повинна сказати, що ми багато в чому просунулись: ми розписали все по комісіях, яка комісія що повинна робити, але щоб це була та організація, яка потрібна школі, — я б цього не сказала. Треба сказати, що справжня шкіль-

на організація виростала тільки там, де була жива робота. Якщо ми візьмемо ШСМ, то там уже виросла більш здорова організація, яка проробила велику роботу. На конференції шкіл селянської молоді видно було, що діти якось організовані на цілому ряді практичних робіт. Вони розподіляють між собою функції, всі проходять через певний вид роботи: частина веде культурну роботу, частина — господарську, потім вони міняються; видно, що ця організація вирощує дітей.

Я пам'ятаю, перший час після організації ШСМ у Москві була конференція цих шкіл. Тоді був тільки початок, була невелика верхівка, яка все робила, скрізь виступала і скрізь представляла, а маси дітей не були втягнуті. Я пам'ятаю, як на Московській конференції ШСМ діти розповідали, скільки вони робили доповідей і т. д. На моє запитання, чи тільки актив робив доповіді чи всі учні, з'ясувалося, що тільки чотири чоловіка робили доповіді, решта дітей залишалась збоку. Виходило зовсім не те, що слід. Була головка, яка розпоряджалась, яка представляла, яка, можливо, дуже складно виступала і скрізь уміла товар лицем показати, але яка зовсім в організаційному розумінні не виконувала тієї роботи, яку потрібно було виконати.

Якщо ми візьмемо наші дитячі будинки, то ми повинні сказати, що один час в окремих дитячих будинках досить цікаво пророблялось питання про шкільну організацію. Але мені здається, що останнім часом тут зроблено крок назад, тому що те, що діти пишуть про дитячі будинки, — мені доводиться одержувати дуже багато листів від дітей з дитбудинків, — свідчить про неналагодженість життя дитячих будинків: діти там нудьгують, і життя їх проходить беззмістовно. А тим часом налагодженість у дитячих будинках повинна відігравати особливо велику роль, мати особливо велике значення.

Товариші, які обстежували недавно московські школи, розповідають, що до цього часу така практика є в окремих школах, що діти викликають батьків. Адже це розкладає всю товариську спайку, весь колектив. Ось стаєш на їх місце і уявляєш себе в «шкурі» дітей. Уявляєш собі, що колись у тебе — подружки, всі разом граємось, разом працюємо; а потім тобі пропонували б: ні, ти над нами стань і розпоряджайся. Я собі не уявляю,

як би це можна було. По-моєму, це може внести такий розлад між дітьми, так може розкладати колектив, коли одні діти мають владу над іншими, що це питання вимагає дуже серйозного обговорення.

Науково-педагогічна секція Державної вченої ради в 1927 р. ставила досить гостро це питання. Був ряд педагогів, які вважали, що покарання в школі допустимі, і підходили до питань організації так, що потрібно ж яку-небудь завести дисципліну. І я гадаю, якщо ми зараз не проробимо це питання, то в нас шкільна організація може піти хибним шляхом. Справа в тому, що зараз помітно цілий ряд дуже небажаних явищ. В цілому ряді шкіл діти грають у дисциплінарні суди, тобто не грають, а вводять їх серйозно. В одній школі завели «Реввійськ-раду», грають у «Криленка»¹. Читають газети діти, але, як же завести дисципліну, вони не розуміють, зовсім не розуміють питань класової боротьби. Вони не здають собі справи в класовому характері промпартії. Вони всередину товариського колективу вносять прийоми, які є гострими прийомами класової боротьби. У них виходить, хто погано вивчив урок, той і є класовим ворогом, і треба проти нього вжити якихось заходів.

Минулого року ми одержали дуже цікаву працю з Центрально-Чорноземної області з якогось міста, де чудово розповідалось про уроки російської мови: як вони там читають літературу, як вони проводять соцзмагання, як вони заводять дисциплінарні суди, аж до «розстрілів». Там була інсценівка «розстрілів». Справа відбувалася так. Читають літературу з часів громадянської війни, читають класиків, а потім відбувається так званий «політбій», з «командиром», «розвідниками», «розстрілами». Брали, наприклад, «Старосвітських поміщиків»: хто поставить уїдливіше запитання щодо Пульхерії Іванівни та Афанасія Івановича, про класову свідомість Афанасія Івановича, чому Афанасій Іванович не знав політграмоти і т. д. Той, хто не відповів на стільки-то запитань, потрапляв у «полон», на стільки-то — засуджувався до «розстрілу». Звичайно, не фактично, але в дитини це може викликати травму.

---

¹ Н. В. Криленко був прокурором РРФСР.— *Ред.*

Я не знаю, наскільки все це проводилось у життя, але ця стаття показує, скільки багато неясності в цьому питанні і як ми не розуміємо, для чого потрібна дитяча організація. Я гадаю, що тепер, коли в школі буде багато різноманітної праці, коли буде праця на заводі, звичайно, потрібна більша організація: адже не тільки посиляються діти на завод, а потрібно вказати, як всю цю роботу організувати, як треба один одному допомагати в цій роботі, як треба проводити навчальну роботу. Тут багато дрібних питань. Необхідно всю роботу організувати і організувати так, щоб вона справді допомагала тому навчанню на заводі, справді пов'язувала роботу на заводі з роботою в школі.

Потім якщо подивитись наші майстерні, то майстерні, які я бачила, на мою думку, повинні з точки зору режиму викликати зворотну дію. Я бачила в Орехово-Зуєві в майстерні вісімнадцять токарних верстатів. Вони не використовуються. Стоять чотири столярних верстати, і діти ходять навколо цих верстатів. Тільки один хлопчик мужньо струже на верстаті, а інші не знають, як до цієї справи підійти. Нема ніякого режиму в майстерні. Числиться в записах «школа з майстернею», а що в цій майстерні робиться, ніхто не знає. Я боюся, що такі майстерні можуть викликати найнегативніше ставлення як з боку дітей, так і з боку робітників. Питання налагодженості роботи в майстерні відіграє велику роль. І тут важливо, щоб не хтось приходив з боку налагоджувати, а треба навчити самих дітей налагоджувати роботу в майстернях так, щоб вони мали від цієї роботи користь.

Потім питання про навчання. Ми хотіли звернути велику увагу на навчання. Треба, щоб діти зрозуміли зв'язок їх праці з навчанням. Треба це пов'язати й показати дітям, і, коли діти побачать цей зв'язок, тоді для них буде цікаве й саме навчання. Це великі організаційні питання, і треба залучити дітей до всього цього. Мені здається, що треба продумати таку організацію, щоб діти організовувалися за радянським типом, щоб їх організація була такою організацією, яка приймає цілий ряд важливих постанов, обговорює ці постанови і сама ці постанови проводить у життя. Цим я не хочу сказати, що не повинно бути керівництва цією організацією, що це повинно йти стихійно. Навпаки, ми бачимо, що коли дітей

просто залишають напризволяще; ніхто їм не допомагає і не показує, як і що треба робити, то вони розгублюються і не знають, як до якої справи підійти. Тут треба також організувати між школами зв'язок, щоб одна школа знала, що робить інша, вчилась у неї. Важлива загальна наснаженість, загальне розуміння того, для чого ця організація потрібна.

Я гадаю, що тепер, коли в школі вже багато піонерів і коли піонери дістають певну наснагу, розуміють те, що вони роблять, вони сильніше впливають на інших дітей. Недавно я була на «Красном богатыре». Виступив хлопчик, він виголошував урочисту промову, виступав дуже сміливо. Перед цим виступом представник заводоуправління робив серйозну доповідь дітям. Не знаю, що вони зрозуміли, але цей хлопчик з третьої групи сказав, що коли урочисте засідання, то директор і адміністрація дають урочисті обіцянки, а ці обіцянки не проводяться в життя. Ось факти: «Ми приходимо, просимо цвяхів, вони говорять, що жодного ржавого цвяха вам не буде. Ми говоримо, що нам потрібні гроші для обладнання школи, а вони відповідають: розвантажте два вагони дров, тоді дамо грошей. Хіба ми наші дитячі суботники влаштуємо для того, щоб за них гроші одержувати? Ми влаштуємо суботники тому, що хочемо допомогти соціалістичному будівництву». Я не знаю, наскільки тут була власна творчість виступаючого хлопчини, наскільки допоміг йому вожатий, який тут сидів і закоханими очима дивився на хлопчика (я гадаю, що все-таки це була власна творчість), але така промова має те значення, що вона заражає інших дітей.

Після цього хлопчика виступив інший і теж говорив у такому ж стилі: «Ось дали верстати вищі за нас. Хіба можна так несерйозно ставитися до такої справи?» І взагалі вони розвели критику. Потім виступила робітниця: «Ви що тут критику розводите? Критика повинна бути до діла. А ви як виховуєте своїх батьків?» Як вони батьків виховують? І діти все це серйозно слухають. А робітниця розповідає далі, як вони повинні виховувати батьків: «А хіба у вас серед батьків нема слюсарів, теслярів? Ви їм розкажіть про політехнічну школу, вони прийдуть і допоможуть вам. А так не можна, ви все критикуєте та й годі».

Виступає вчитель і по-писаному, не так твердо, як наш піонер, розповідає, що їхня бригада зробила. Тут перемішались усі поняття: діти як вихователі батьків і діти, що із запалом нападають на адміністрацію,— і ось тут саме треба допомогти дітям. Тут повинні прийти на допомогу і піонерорганізації, вони не повинні стояти осторонь і тільки критикувати.

Часто буває так, що вчитель намагається сам усе налагодити; замість того щоб йому допомогти, іноді піонерорганізація дає протилежний лозунг: «З учителем не майте справи». В деяких випадках, якщо вчитель дуже чужий елемент, то інакше, можливо, піонерорганізація зробити не може, але буває так, що надто вже піонерорганізація критично настроєна і до справедливого зауваження вчителя часто ставиться неправильно, несправедливо. Потрібна домовленість, загальна злагодженисть.

З приводу організації піонерзагону. Мені здається, що піонерорганізація не може тільки школою займатися; вона повинна і шкільними справами займатися і позашкільне життя дітей налагоджувати, проїмати шкільне і позашкільне життя дітей піонерським духом, давати політичну наснагу, давати різні організаційні вказівки, як треба організовуватися дітям і в школі і поза школою; але все ж необхідно, щоб піонерорганізація приділяла школі досить уваги.

Було б неправильно, якби піонерорганізація прийшла до того висновку, що вона повинна здалека законодавствувати, а школа повинна робити те, що ухвалює піонерорганізація. Якщо це правильно щодо загальної спрямованості, якщо піонерорганізація разом з учительством, разом із школою може намацати правильну лінію і взяти її, треба прагнути, звичайно, до єдності впливу, то все ж у розумінні шкільної організації треба, щоб вона була тут на місці.

В одній статейці, одержаній з Херсона, про дисципліну автор пише, що вони намагаються дітей поступово привчати обходитися без учителів, щоб вони самі організувались, ішли самі на екскурсії, перед ними ставиться цілий ряд завдань, які вони повинні самостійно розв'язати. Мені здається, що тут питання в тому, в якій групі, яку роботу діти можуть проводити і який вид організації

повинен бути в кожній групі. Вік має, звичайно, велике значення. Було б неправильно вважати, що в сьомій групі в дітей повинна бути така ж організація, як у першій групі. Звичайно, перед старшими повинні стояти значно серйозніші й ширші завдання.

Мені здається, що ця організація повинна бути тут продумана по-новому, і питання про свідоме ставлення до праці, про свідому дисципліну — це питання надзвичайно важливе. І не тільки до праці, а й у співжитті, в стосунках між людьми треба, щоб у дітей виробилось якесь уявлення про комуністичну мораль, тому що без цього виходить іноді таке, що хлопчики й дівчатка дуже охоче йдуть на завод і працюють там пліч-о-пліч, як товариші, але в той же час вони ведуть щоденник, і кожен рядок його дише безмежним міщанством. У «Державі і революції» Володимир Ілліч говорить, що рух буде йти до соціалізму. Буде величезне зростання громадських організацій, буде змінюватись і особисте життя, по-новому будуть складатися взаємовідносини між людьми, і я гадаю, що школа повинна дивитися в майбутнє, тому що вона не на сьогоднішній день готує дітей, у всякім разі не тільки на сьогоднішній, а також на завтрашній день, і вона повинна зважати на всі побутові сторони.

Зараз у нас питання праці захльостують усе, тому що ми переживаємо весну політехнізації. Але треба, щоб це не загородило і не закрило питання про зміцнення товариських стосунків, не послабило вміння вдивлятися в життя, розуміти, що таке класова боротьба. Ми дітям завжди говоримо: класова боротьба, класова боротьба, а пояснюємо надзвичайно спрощено. Класова боротьба повинна зараз йти дуже сильно на ідеологічному фронті, і вона повинна стати зрозумілою дітям. Вони вже дуже багато можуть зробити в цілому ряді питань, наприклад, вести боротьбу в побуті, боротьбу на заводі. Це якое часто дітям не пояснюють, і класова боротьба постає перед їх очима в спрощеному вигляді. Мені здається, тут треба знайти шляхи, щоб діти зрозуміли, що й коли на фронті класової боротьби треба робити. Ми дуже багато говоримо про класову боротьбу, а про форми класової боротьби ми дітям говоримо дуже спрощено.

Може здатися, що я говорю не про самоврядування, але мені здається, що всі ці питання органічно пов'язані з

питаннями дитячої організації. Дитяча організація в школі повинна бути організацією, яка найтісніше переплітається і з питаннями режиму, з питаннями праці, людських взаємовідносин поза школою, з питаннями класової боротьби і особливо тісно переплітається з піонерорганізацією і з загальною організацією дітей і поза школою і в школі.

1931 р.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК

Питання про те, як писати підручник, звичайно, впирається в усі великі принципиальні політичні питання. Інакше й бути не може. Але зараз я не збираюсь говорити про національну політику партії. Я хочу висловити кілька міркувань у зв'язку з тим, як треба складати національні підручники.

Освіта за останній рік дуже розвинулась і в національних областях, і в автономних республіках, так само посувається вперед ліквідація неписьменності, загальне навчання. Кадри читачів зростають, а матеріалу для читання дуже мало.

Уже розв'язане, і розв'язане цілком правильно, питання про навчання національностей рідною мовою тягне за собою гостріше питання — про створення національного підручника. Наше завдання зараз — дати підростаючому поколінню і дорослим, які навчаються грамоти, той матеріал, який їм потрібний, їх рідною мовою. А то буває так: грамоти навчились, певні знання засвоїли, а читати нічого.

Підручник у нас перестає бути тільки навчальною книжкою старого типу. Коли підручник пишеться посправжньому, він стає величезним культурним рушієм, він може дати настанову учневі. Програма — тільки схема, цю схему треба заповнити живим змістом.

Є таке марксистське положення: «істина завжди конкретна». Треба пам'ятати його, особливо тоді, коли мова йде про подачу знань дітям. Діти ніякого положення не можуть засвоїти, коли воно абстрактне. Їм треба дати конкретний, живий матеріал на конкретних, живих фак-

тах, тоді вони зможуть зрозуміти те чи інше положення. Адже тепер такий час, коли ми вже вступили в період найширшого будівництва соціалізму. Зараз треба дати підростаючому поколінню цілий ряд нових понять, щоб діти ними оволоділи, щоб ці поняття стали їм близькими, щоб вони засвоювали їх не тільки з книжок.

Не таке просте питання про створення національного підручника, близького до життя учня. Мало тільки написати підручник мовою даної національності. Треба написати підручник так, щоб у ньому були відбиті всі побутові сторони, всі особливості даної національності — всі позитивні сторони цієї національності; щоб це була систематична конкретизація живого матеріалу.

Людина, яка не знає побутових особливостей краю, особливостей класової боротьби, що там відбувається (адже класова боротьба в кожній республіці має свій особливий характер), не могла б написати підручника, який давав би правильні настанови, відбивав би правильно особливості даної національності. Надзвичайно важливо знати всі деталі, треба оцінювати всі національні особливості критично і окремі національні риси вміти використати в інтересах соціалістичного будівництва.

В 1919 р. мені довелося бути в Татарській республіці на Бондюзкому заводі. Я спостерігала різницю між ставленням російських і татарських матерів і батьків до дітей. Татари ставляться уважніше. Вони поступаються дітям місцем, ставляють їх поперед себе. Я гадаю, тепер, коли ми будуємо і перетворюємо школи, ми хочемо, щоб були цілі групи культармійців, які допомогли б справі цієї перебудови; а як добре можна було б у Татарській республіці наwerbувати культармійців з дорослих, які звикли так уважно ставитися до дітей!

У ряді областей ще сильні пережитки родового побуту. В цих пережитках дві сторони: відсталість і внутрішня дисциплінованість. Якщо дати дітям багато загальних переживань, то родовий розбрат зітреться, а ту внутрішню дисципліну, яка виховується родовим побутом, можна піднести на вищий ступінь і переключити в напрямку соціалістичного будівництва.

У використанні національних особливостей є дуже багато таких деталей. Для того щоб їх встановити, треба добре знати місцеві умови.

Одне з завдань — писати підручник не тільки рідною мовою, а писати підручник, що виходив би з конкретних і близьких фактів, які діти спостерігають. Те, що цікавить дорослих, здебільшого цікавить і дітей, і тепер ще більшою мірою, ніж за старого часу. Треба, щоб ті явища, ті факти, які мають місце в даній національній республіці, були в підручнику певним чином відображені, відповідно висвітлені й пояснені.

Я думаю, що найбільше нам треба боятися шаблону. Дітей треба переконувати, треба їм не просто говорити, а переконати їх, зробити їм зрозумілими деякі речі. Може, в одній республіці треба звертати увагу на одні сторони, в іншій республіці — на інші.

Наведу приклад. Нам потрібне більше національне зближення, і треба, щоб зближення це було відбито в підручнику, щоб на матеріалі підручника виховувалась не національна замкнутість, а інтернаціональний дух, інтернаціональні погляди, прагнення. Російські діти з Узбекистану пишуть: «У нас є уроки суспільствознавства, і ми вже в розумінні інтернаціональному знаємо: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», і ми це будемо проводити в життя. Ми знаємо, що навколо нас в Узбекистані живуть відсталі, дикі народності, і ми їм будемо всіляко допомагати». Тут під маскою інтернаціоналізму виступають великодержавно-шовіністичні погляди. Російські діти дивляться на узбецьких дітей як на якийсь дикий народ.

Для виховання справжнього інтернаціоналізму треба, щоб діти почували, що де в чому діти, яких вони називають «диким» народом, вище від них стоять.

У різних національностей є надзвичайно цікаві побутові ігри, які розвивають точність ока, уміння промчати на коні, уміння влучити в ціль. Російським дітям треба розповісти: «А от у дітей, які навколо вас живуть, такі-то ігри є; а як у вас із точністю ока?» Для дитини ця точність ока має велику цінність, і дитина побачить, як вона в цьому відстає, побачить, що їй повчитись треба в тієї національності, яку вона вважає якоюсь глибоко відсталою. З цих ігор треба багато чого викинути, тому що в грі сильний наслідувальний момент і часто гра є відображенням відсталого світогляду і відсталих звичаїв; наприклад, якщо дорослі моляться, то і в грі діти моляться, але в іграх є дуже багато близького не тільки

дітям даної національності, а й дітям інших національностей.

Коли в нас пишуть і навіть виставки влаштовують про інші національності, часто не звертають уваги на те, щоб виділити позитивні сторони даної національності.

Інтернаціональне виховання значною мірою полягає в тому, щоб було взаємне розуміння, і це треба в підручнику відбити. Мені доводилося бачити в підручниках, як пишуть про росіян. Там пишуть про старий царизм, а нічого не пишуть про революційну боротьбу. Треба розповісти і про те і про друге. Треба розповісти й про старий великоруський самодержавний шовінізм в усіх його огидних проявах, і про революційну боротьбу. Треба написати так, щоб це було просто, щоб це було зрозуміло для дітей і підлітків, і це можуть зробити товариші на місцях, які прекрасно знають побутові та інші особливості краю.

Ви знаєте, що зараз в СРСР на весь зріст постало питання про те, що якість наших шкіл треба підвищувати і особливо треба підвищувати виховну роль школи. Я вважаю, що виховну роль школи ми зможемо підвищити тільки тоді, коли ми знайдемо правильний підхід до дітей, коли ми зуміємо їх організувати.

Недавно відбулася конференція з питань самоврядування. На ній ми говорили про те, що треба шкільне самоврядування організувати за типом Рад, а не за буржуазним принципом, де тільки верхівка керує, а маса слухається. Треба домогтися, щоб усі діти без винятку брали участь у різноманітній діяльності школи і на основі цієї діяльності організовувались; щоб працювали не тільки учками, як це було в нас до цього часу, особливо в школах підвищеного типу, де учком є часто якимсь начальством, яке викликає батьків, батькам скаржитися на товаришів, і в результаті цього виходить не виховна, а шкідлива робота. Це треба робити не так. Треба, щоб самоврядування було пов'язане з усією діяльністю школи. Адже діяльність школи дуже різноманітна: тут і громадська робота, тут і організація праці, тут і вивчення і оволодіння технікою, тут і політехнізація,— одним словом, не тільки книжне навчання. Все це має бути зв'язано в один вузол, але зв'язок в один вузол не повинен означати, що не треба знайомити дітей з тим, як вести громадську роботу, як підходити до праці і т. д. І ось

в процес самоврядування треба втягнути дітей, щоб вони приймали постанови в своїй школі про всі сторони її роботи і самі проводили їх у життя.

Я докладно спiniaюсь на цих питаннях, тому що вважаю, що авторам підручників треба знати ті актуальні питання, які зараз постали перед нами в галузі народної освіти. Ви знаєте, що зараз найболючішим питанням, яке хвилює комсомол і піонеррух, є питання самоврядування.

Треба знати всі труднощі, які зараз переживає політехнізація. При складанні підручника для політехнічної школи тільки програмою керуватися не можна. Програма — це схема, а підручник — конкретний матеріал, і в цьому вся трудність; не знаючи, що таке політехнічна школа, ніколи підручника не напишеш.

Треба сказати, що за останній рік принципи політехнічної освіти проведені в життя. Після політехнічного з'їзду, після прикріплення шкіл до підприємств, коли діти з'явилися на підприємствах, зрушення сталося велике.

У нас в Товаристві педагогів-марксистів був огляд кількох шкіл ФЗС і шкіл колгоспної молоді. Ми переглядали лише п'ять-шість шкіл з кожної галузі. Як це ми проводили? До нас надсилали робітника з того заводу, до якого була прикріплена та чи інша школа, надсилали колгоспників, до яких були прикріплені ШКМ, потім були присутні завідувачі школами, якими тепер є робітники-висуванці, приїжджав хто-небудь з учителів і приїжджали діти. Висновок такий: коли починаєш говорити конкретною мовою, серед робітничих мас проявляється великий інтерес до політехнізації. Коли Товариство педагогів-марксистів робило в Краснопресненському районі доповідь про політехнізацію шкіл, то там зібралось педагогів і робітників, які цікавляться й беруть ту чи іншу участь у будівництві школи, більше тисячі чоловік. У Ленінському районі була спеціальна робітнича конференція в справі політехнізації.

Як бачите, ці питання проведені в життя, але проведені начорно, тому що є ще дуже багато питань щодо політехнізації школи, які ще не розв'язані. Ми часто бачимо таку картину: діти працюють на заводі — дисципліна добра, ніхто не скаржиться на недисциплінованість дітей, дуже добрі відносини на заводі між хлоп-

чиками й дівчатками; ті самі діти прийшли до школи — бешкетують, хлопці на одних лавках, дівчата на других сидять. Пахне старою школою. Про що це говорить? Навчання не пов'язане з тим, що на заводі робиться. Завод сам по собі, виховна робота сама по собі, а навчальна робота сама по собі. Зв'язку між практикою й теорією нема. Треба якомога конкретніше намацати зв'язок між теорією й практикою.

У нас підручники і дитяча література написані дуже абстрактно, цього живого зв'язку між теорією і практикою мало. Ми говоримо про ленінізм. Хто не говорить зараз про марксизм-ленінізм, який ми повинні проводити в життя? Але зв'язку теорії з практикою так, щоб теорія була зрозуміла, близька дітям через практику, а практика усвідомлювалась би за допомогою теорії, ще нема; і це одне з болючих місць політехнізації. Звичайно, ми цього позбудемось, тому що про це вже дуже багато пишуть і говорять.

Тут треба багато й серйозно попрацювати.

Я уявляю собі справу так, що упорядник підручника повинен побувати в школі, повинен подивитися, як діти на заводі працюють і як потім у класі навчаються. Взагалі одна з моїх порад авторам підручників — і російських і національних — ближче подивитись на життя дітей і в школі й поза школою. Тоді матеріал буде багатший.

Треба дивитись не тільки на дитячу верхівку, а й на всіх дітей в цілому. У нас тепер діти неймовірно ростуть. Ідеш на завод, на дитячу конференцію, дивишся й думаєш: догори дном уся школа стала! Наприклад, скликають дитячу конференцію: приходить правління заводу, інженер, член правління, перед дітьми виголошує доповідь про те, що завод робить для політехнізації; завідувачий школою розповідає дітям про те, як вони організують школу, і т. д. Діти слухають, потім виступає 11-річний хлопчик з третьої групи і говорить: «Так, звичайно, коли в нас урочисте засідання, то й директор нашої фабрики, і все правління дають обіцянки. А на ділі що робиться? Нам треба було переробити верстати — потрібні цвяхи. Приходимо в правління, а вони говорять: «Жодного вам іржавого цвяха не буде!» Ми говоримо, що верстати вищі за нас, нам потрібні гроші, а правління

говорить: «Розвантажте два вагони дров, тоді дамо». А ми наші дитячі суботники влаштуємо не заради грошей, а для того, щоб допомагати соціалістичному будівництву, а коли ви обіцяли — повинні виконати». Ось рівень свідомості дітей.

У складанні підручників повинні допомогти і люди науки і спеці. Коли в Америці складають підручник, його пишуть колективно: спеціаліст даної галузі, шкільний працівник, викладач, що знає дітей, і популяризатор. Вам потрібно буде до цієї справи залучити і агрономів, і інженерів, і інших спеціалістів. Інженер напише спеціальною мовою, популяризатор повинен уміти подати це звичайною, дитячою мовою, а педагог повинен подивитися, як можна дітей зацікавити, як педагогічно підійти до цієї справи. Тоді можна буде написати підручник. Тут питання про вік відіграє величезну роль. У справі залучення вчених до роботи для дітей були скликані учні старших груп, я розповіла дітям, які зібралися, що відбувається конференція вчених, сказала, як можуть діти допомагати науково-дослідницькій роботі. Діти пішли на конференцію по плануванню дослідницької роботи, справили велике враження на присутніх, тому що вони своєю дитячою мовою почали вимагати від учених, щоб вони більше приділили їм уваги.

Звичайно, тим, що пишуть підручники, треба посправжньому знати сучасних дітей, які вони є, чим вони живуть в дійсності. Тому авторові потрібно піти і на піонерські, і на шкільні збори, але не тільки на урочисті, бо там часто буває все показне — піонерку ставлять на стілець, і вона віддає рапорт, — а треба приходити на ділові збори, не повідомляючи про це. Треба прийти на піонерські збори без попередження в звичайний час і подивитись, як діти працюють на заводі і в колгоспі. Упорядник підручника повинен це знати як слід.

Коли ми з Володимиром Іллічем жили в еміграції, він, щоб спостерігати робітничий рух, робив так: брав газету, вибирав які-небудь робітничі збори в приміській частині (наприклад, він був на зборах, де обговорювалось питання про міста-сади), приходив туди, сідав у куточок і слухав, як робітники обговорювали цю тему. Я пам'ятаю, як, повернувшись із зборів, де ставилося питання про міста-сади, він сказав: «Ось як пре соці-

лізм з робітників, вони ставлять питання по-соціалістичному».

Звичайно, тому, хто пише підручник, треба знати і господарське життя даної місцевості: побутове, і національне, і громадсько-політичне; він повинен знати самих дітей, тоді він зможе написати такий підручник, який буде відігравати величезну виховну роль.

Дуже часто в підручниках немає життя, вони малюють якесь абстрактне благополуччя, повне повчань. Читаєш — і виходить, що скрізь чисто, скрізь крани, всі діти миють руки, всі ходять у трусах, — одним словом, все чудово-пречудово: «Віконечко, біля віконечка пташка...» і т. д. А як стоїть справа на ділі? Зовсім інакше. І виходить, що життя показується не справжнє. Мені доводилося скандалити з приводу цілого ряду російських підручників, у яких не відбивалось конкретне життя, не показувалось, як повинна боротися школа з негативними сторонами. Наприклад, у деяких підручниках міститься така ілюстрація до статті про МОПР: тюрма; з цієї тюрми в віконце хтось махає хусточкою, а внизу стоїть піонер з кружкою і чистенька дівчинка кидає в кружку копійку. Якщо спитати дитину, хто сидить у тюрмі — куркуль чи революціонер, вона часто відповісти не зможе. Це підручник для дітей першої групи, які не знають нашої боротьби; їм потрібно розповісти про неї, щоб допомога в цій боротьбі була активною, а не виявлялася в якійсь панській благодійності. Треба розповісти, як бореться МОПР.

Життя йде, міняється, і треба йти в ногу з ним. Тому я боюсь, що програми доведеться писати ще не один раз. Наново доведеться писати нові підручники. Сьогодні з'явився трактор, завтра з'явиться ще що-небудь і т. д. Потрібно нові явища відображати. Звичайно, Держвидаву і Центрвидаву в Союзі Радянських Республік живеться трудненько, і довго ще буде так, тому що життя йде вперед швидко і треба встигнути це нове, що розвивається швидкими темпами, відбити в підручниках.

Політехнізація ставить усю школу дибом. На зборах на «Богатыре», де виступали діти, виступала одна робітниця і говорила дітям: «Що ви все критикуєте! Треба критикувати з розумом, і себе критикувати треба! А як ви виховуєте своїх батьків?» Ми написали підручник про

те, як батьки повинні виховувати дітей, а життя ставить питання й про те, як діти повинні виховувати батьків. Ось вам і стабілізація підручників! Програма й підручники будуть змінюватися, а Центрвидаву доведеться пристосовуватися.

У підручниках треба давати перспективу, щоб матеріал у них не був вузько обмежений. Треба показати дітям у зрозумілій формі, куди йде суспільний розвиток. Вам у більшості підручників для старших груп доведеться писати про те, що таке соціалізм. У наших підручниках не завжди це питання є, а воно повинно бути, бо якщо ми є Союз Радянських Соціалістичних Республік, то треба ж сказати, що таке соціалізм і які будуть організації при соціалізмі,— про це треба писати в зрозумілій для дітей формі.

Мені недавно в зв'язку з однією роботою довелося перерахувати все те, що написав Володимир Ілліч в 1916—1917 рр. в питанні про те, як він мислить собі будівництво соціалізму. Ми тоді жили в Швейцарії, це вже був період світової війни, коли все, що можна було зробити із Швейцарії в інтернаціональному відношенні, було зроблено. Ціммервальдська ліва була створена, всі швейцарські ліві були взяті на облік, всі зв'язки встановлені, але почувалося, що кругом назріває революція, соціально революція. В цей момент Леніна особливо цікавило питання про те, в чому ж полягатиме соціалістичне будівництво.

Є ряд статей, які в свій час не були надруковані, пролежали в редакціях. Вони були надруковані значно пізніше — в 1925—1927 рр. Ленін говорив: повинна бути змінена вся суспільна тканина. Як він мислив собі це? Він мислив так: Рада повинна спиратися поголовно на все населення. Він говорив: *провідну роль повинен відігравати робітничий клас, а втягнуті повинні бути всі*. Він говорив про громадську службу, в яку повинні бути втягнуті поголовно всі жінки й підлітки. Він говорив про підлітків, про те, як треба до громадської роботи залучати підлітків, що вони повинні не з слів тільки, а на практиці, на ділі вчитися громадської роботи. Володимир Ілліч говорив про необхідність працювати і по розподілу продуктів, тобто по кооперації, і в напрямку житловому, санітарному, культурному,— одним словом, вся сума пи-

тань організації життя, організації колективного життя, перебудови по-новому всього життєвого укладу була тим, що його цікавило.

У 1918 р., вже за Радянської влади, він писав про соцзмагання. Соцзмагання в нього, між іншим, не тільки стосується виробництва, а й громадської служби.

Він писав про чергові завдання Радянської влади. Перешкодили цій справі роки війни, роки розрухи, але тепер, коли в нас таке величезне зрушення в галузі індустріалізації сільського господарства, коли в нас є досвід соцзмагання, коли в нас є досвід культпоходів, ми повинні наших дітей залучати до громадської роботи. Це буде розв'язання завдання соціалістичного будівництва, вміння по-справжньому залучити дітей разом з дорослими до організації всього громадського життя. Це анітрохи не суперечить політехнізації. Це, навпаки, доповнює її.

Зараз є така небезпека: коли яка-небудь ідея постає перед нами, педагогами, ми часто все інше відмітаємо. Політехнізація — то тільки про працю говоримо, а про громадську роботу можемо забути. Мені здається, в підручниках треба відбити і те й друге — всі сторони життя. Треба послідовно в наших постановах, методичних листах, в шкільній практиці — скрізь проводити лінію на розвиток суспільно корисної роботи дітей. До цієї суспільно корисної роботи, не тільки по ліквідації неписьменності, а й по саносвіті, санітарно-гігієнічній роботі, в справі кооперації і т. ін. ми повинні тепер залучати дітей, конкретно показувати, як це треба зробити.

На закінчення я б ще сказала про одне спеціальне завдання мовного характеру. Адже в нас Ленінградський інститут спеціально займається питанням, як для національності даної мови ставити вивчення інших мов. Наприклад, у школах, де ведеться викладання російською мовою, у нас до цього часу нема того, щоб російських дітей вчили місцевої мови. У нас є коренізація, діти повинні в даній області працювати — отже, вони повинні обов'язково знати місцеву мову.

Питання про рідну мову — це питання педагогічне, тому що зрозуміти, набути ряд нових понять, оволодіти знанням можна тільки тією мовою, яка є близькою й зрозумілою, а то виникають усі труднощі відразу:

одна — оволодіння незрозумілою мовою, а друга — оволодіння новими поняттями. Ми працюємо над тим, щоб розширити кругозір дитини. Не можна нав'язувати чужу мову, але мова, яку дитина чує навколо, їй уже не чужа. Часто діти знають кілька мов, залежно від того, яке населення їх оточує. Тому важливо вивчати рідну мову і переважаючу мову навколишнього населення, треба почати з рідної мови і підходити тут не формально, керуючись метричною книжкою — хто був його дід, а тим, яка мова на ділі рідна для дитини.

У нас у багатьох місцях спостерігається штучне створення мови. Я вважаю, що це не така велика біда, бо це погано прищепиться. Треба сказати, що є термінологія інтернаціональна, вона швидше прищепиться й увійде складовою частиною в мову, ніж які-небудь давні слова, які опори в житті не мають. Нам важливо, щоб мова відбивала життя, щоб вона була багатою, як життя. Такі слова, як «трактор» тощо, ввійдуть у вжиток усіх мов. Ми йдемо до зближення національних мов. Тому не потрібно вигадувати якісь неодмінно особливі слова, якщо слова вже є готові. Нехай буде однаково всіма мовами називатися трактор, нічого в цьому поганого нема. Колись була велика різниця між мовою верхівки інтелігенції, ученим світом і мовою мас. У російській мові вже почала відмирати ця відмінність. Російська мова стає значно масовішою, відмирають місцеві наріччя і говори, менше вже таких місцевих слівць, яких ніхто не розуміє. Наша мова стає загальнонаціональною мовою. Я думаю, що цей процес відбувається скрізь, оскільки в нас відмирає панівний клас, оскільки ми держимо курс на найширші маси, оскільки мова стає мовою найширших мас. Але треба, щоб ця мова була багатою і давала можливість висловлювати ті численні думки й переживання, які є в житті.

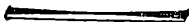
В широких масах нацменшостей великий потяг до вивчення російської мови. Тепер іде гостра класова боротьба. Візьміть верхівку — куркулі, заможні звичайно знають російську мову і читають по-російському, а маса російської мови не знає. Прикриваючись національною політикою, верхівка намагається не дати цій масі оволодіти російською мовою; масі ж потрібний революційний досвід, вона хоче його ближче вивчити. Колись російську

мову нав'язували, а тепер національні маси її вивчають з власної ініціативи. Росіянин повинен вивчити місцеву мову, але не можна ставити перешкод і тому, щоб широкі маси націоналів могли вивчати російською мовою революційну літературу, літературу з соцбудівництва тощо. І разом з тим треба швидшими темпами створювати національною мовою літературу і підручники, в тому числі літературу й підручники, що знайомлять з революційним досвідом усього СРСР.

Але найголовнішим питанням при створенні національного підручника має бути конкретизація того, про що пишеш, щоб матеріал був зрозумілий дітям, щоб через пізнання особливостей своєї національності краще зрозуміти інтернаціоналізм, зрозуміти ті загальні завдання будівництва соціалізму, які стоять перед країною.

У нас є Товариство педагогів-марксистів, яке найближчим часом має реорганізуватися в Асоціацію товариств педагогів-марксистів. Треба, щоб кожна республіка мала своє таке товариство. Ми надаємо йому великого значення. Досвід показав, що всякі болючі питання при винесенні їх на широке обговорення дають матеріал для правильного їх розв'язання. Крім того, ці обговорення виробляють громадську думку педагогів, і не тільки дитячих педагогів, а й політосвітпрацівників, профспілкових культпрацівників. Ця робота повинна бути виведена на науковий шлях. У нас є національні секції. Роботу цих секцій треба буде в окремих республіках ще більше посилити, бо є багато питань, які потребують марксистського аналізу. Є такі недоліки, які потребують виправлення. Як це зробити краще? Цього можна добитися тільки марксистським аналізом. Я вважаю, що в Товаристві педагогів-марксистів питання про те, як різні національні особливості ставити на службу соціалістичному будівництву, повинно бути опрацьоване. Я вважаю, що в нашій національній секції треба буде поставити питання і про підручники, і вам на місцях треба зробити те саме. Треба попрацювати, щоб Товариство на місцях стало на ноги.

1931 р.

ОПОРНІ ПУНКТИ ПЕДОСВІТИ

Зростає армія молодих педагогів, зростають колони культармійців, зростає інтерес широких мас до нових форм і методів виховання та освіти.

Педосвіта повинна бути організована по-новому. Треба прагнути, щоб у кожному районі був свій педтехнікум і щоб такий педагогічний технікум перетворився на своєрідний педагогічний консультпункт. Молодь, яка закінчує педтехнікум, їде працювати на місце.

Перший рік роботи особливо важкий для початкуючого вчителя. У вчителя виникає багато питань, на які він не знаходить відповіді. Йому потрібна порада. І ось педтехнікум повинен створити в себе бюро, яке б допомагало молоді, що пішла на роботу, порадою, надсилкою книжок, методичних листів і т. д. З другого боку, бюро повинне посилати молодим учителям запитання, які спонукали б їх критично ставитися до своєї праці, вивчати дітей і все навколишнє оточення. Це буде своєрідна індивідуалізована заочна освіта. Разів три на рік треба буде влаштовувати конференції молодих учителів, які закінчили педтехнікум. Через них педтехнікум буде прекрасно знати школи, культустанови району, справжню картину того, що робиться в районі на фронті освіти. Рік практики, підкріплений допомогою педтехнікуму, дасть дуже багато.

Якщо ця справа буде добре налагоджена, вона дуже швидко переросте в індивідуалізовану консультацію вчительства і культпрацівників усього району. Консультація може в дальшому доповнюватися прикріпленням молоді

до опорних шкіл, до окремих кращих учителів. Важливо тільки, щоб це прикріплення було на обліку і під контролем технікуму. Такий інструктаж і таке прикріплення повинні бути й по лінії культуроботи.

Не тільки вчителів і культпрацівників повинен інструктувати педтехнікум, а й численну культармію. Інструктаж культармійців треба організувати через педагогів і культпрацівників, в свою чергу керованих педтехнікумом. У листках, статейках педтехнікум повинен показати такий інструктаж.

Як працювати з культармійцями, як організувати роботу так, щоб вона давала якомога кращі результати і максимум задоволення культармійцеві,— цього повинні тепер учитися вчителі і культурні працівники. Цього необхідно навчити й молодь, яка вчиться в педтехнікумах.

Як ростити культармійців, як втягувати в роботу членів секцій Рад, членів добровільних товариств «Друг дітей», «Геть неписьменність», членів рад сприяння і т. ін.— цього тепер треба вчитися якнайсерйозніше.

З цим питанням найтісніше пов'язане питання про допомогу самоосвітній роботі культармійців. Одне з найважливіших завдань на даному етапі розвитку нашої країни — всім опанувати методику самоосвітньої роботи, вчитися самим і допомагати самоосвітній роботі інших. В цій справі педтехнікуми можуть відіграти величезну роль, і поряд з бюро педагогічної консультації вони повинні створити в себе консультаційне бюро в справі самоосвітньої роботи.

Капіталізм на першій стадії свого розвитку зіткнувся з жахливою неписьменністю робітничих мас, яка утруднювала роботу. Капіталісти почали ліквідувати неписьменність методом «ланкастерського взаємного навчання», будуючи школи дорослих за образом і подобою мануфактури. Радянська влада прагне не тільки ліквідувати неписьменність, а й озброїти маси широкими знаннями, допомогти їм оволодіти технікою, вченням марксизму-ленізму. Тут необхідна взаємодопомога. Педтехнікуми повинні стати організаторами цієї взаємодопомоги в районі, використовуючи для цього школи, хати-читальні, клуби, бібліотеки, червоні куточки — всі ланки, всі опорні пункти культури, допомагаючи їм у цій справі, інструктуючи їх.

Педтехнікум повинен добре знати свій район, його природні багатства і особливості, минуле, теперішнє й майбутнє його господарського будівництва, повинен ясно бачити, куди йде суспільний розвиток району, повинен знати ту класову боротьбу, яка відбувалася й відбувається в районі, знати культурний профіль району. «Паспорт» району повинен бути розроблений ґрунтовно. Він повинен враховувати всі «природні посібники політехнізації» в районі: фабрики, заводи, МТС, залізниці, електростанції, млини і т. д. Технікум повинен знати всі культурні центри району.

В Саратові була задумана дуже цікава установа — селянський університет. Метою цього селянського університету було втягнути в культурне будівництво всі культурні сили, інструктувати їх. Цей захід зірвався. Можливо, тому, що університет, який намічався, був відірваний від виробництва, від підготовки культурних сил. Але основна думка його була взяти на облік усі культурні сили — агрономів, інженерів і т. д. — і організувати за допомогою населення їх систематичне культурне використання.

Так само педтехнікум повинен брати на облік усі культурні сили й культурні центри — і ті, які можуть допомагати йому в його роботі (наприклад, педвузи, втузи, сільськогосподарські вузи, науково-дослідні інститути), і ті, яким він повинен допомагати: школи, хати-читальні і т. д. Треба, звичайно, враховувати і культурних одиниць, але таких у наш час не так уже й багато. Необхідно, щоб педтехнікум тримав з усіма ними найтісніший зв'язок. Утопія це чи ні? Як на нинішні часи — ні. Є вже райони цілком радіофіковані, мають телефонний зв'язок з кожним пунктом, поліпшуються шляхи і зростає авто-рух. Все це повинно бути використано повністю. Само собою зрозуміло, що педтехнікуми повинні бути зв'язані з організаціями свого району — з партосередками, сільрадами, профспілками. Допомога сільрадам та їх секціям від педтехнікуму може бути величезна, він може допомогти секціям Ради підняти роботу на належний рівень. Профспілки можуть допомогти педтехнікуму своїми організаційними навичками. До такого технікуму потягнеться комсомол.

Такий технікум буде зовсім не схожий на сучасні технікуми, які здебільшого є специфічно педагогічні замкнуті «навчальні заклади». Культура тисячами ниток пов'язана з усім ладом, з усім життєвим устроєм. Про це дуже багато писав і говорив Ленін. Він говорив, що політосвітник повинен мати справу до всього: і до ліквідації неписьменності, і до боротьби з хабарем, і до боротьби з бюрократизмом. До всього повинен мати справу кожний культурний працівник.

Культурна робота повинна бути тисячами ниток пов'язана і з зростаючою індустріалізацією країни, і з колективізацією сільського господарства, і з організацією по-новому всього життя. Без цього немислима сучасна радянська культура. Практика виробнича й педагогічна, на яку будуть посилатись учні педтехнікумів, буде зміцнювати зв'язки педтехнікуму. Для районної інспектури наявність такого технікуму буде справжнім скарбом, в десятки разів збільшить її сили й можливості.

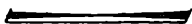
Але звідки ж візьмуться всі ці технікуми? Їх тепер набагато менше: приблизно один на три райони. Гадаю, якщо технікум із «навчального закладу» перетвориться на міцний культурний центр, кожний район буде зацікавлений у тому, щоб у нього був педтехнікум, і тоді гроші знайдуться. Була б робота — решта прикладеться. Такий педтехнікум буде готувати, звичайно, працівника зовсім іншого типу, іншого складу, іншої підготовки, ніж готували колишні педтехнікуми.

Педтехнікуми не можуть бути залишені самі на себе. Крайвно повинні приділити їм максимум уваги. Необхідно поставити роботу педтехнікумів під скло, щоб кожна ініціатива в розвитку технікумів у новому напрямку негайно підхоплювалась, ставала загальним надбаням. Необхідно, щоб на крайові педвузи була покладена допомога педтехнікумам. Не яка-небудь випадкова, не «обслідування», а систематична, планомірна допомога. Своїх кращих студентів, найбільш талановитих організаторів, найбільш талановитих педагогів, яких обирають на загальних зборах старших курсів, найкращих аспірантів треба посилати на допомогу педтехнікумам.

Треба, щоб райони почали між собою соцзмагання за кращі педтехнікуми. Робота педтехнікумів повинна при-

вертати увагу кожного культурного робітника, на якому б фронті він не працював,— агронома, інженера, вченого-дослідника, лікаря. Для комсомолу, який любить докла-дати рук до нової справи, відкривається тут величезне поле роботи. А педтехнікум нового типу — справа, над якою слід попрацювати.

1931 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРАМИ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ

За останній рік ми маємо велике зрушення в справі політехнізації школи. Школи-семирічки прикріплені до підприємств, діти шостої і сьомої груп працюють на підприємствах. До справи політехнізації привернуто увагу широкої робітничої громадськості, яка бореться за оволодіння технікою, за промфінплан. В атмосфері зростання свідомого ставлення до праці, соцзмагання й ударництва політехнічна школа має всі шанси набрати найширшого розвитку.

Зараз на основі настанов, даних В. І. Леніним, на основі набутого досвіду ми повинні точніше визначити зміст всього викладання політехнічної школи, програм і методів опанування цих знань.

У своїй промові на III з'їзді комсомолу в 1920 р. В. І. Ленін дав дуже докладні директиви, як треба будувати радянську школу. У цій промові В. І. Ленін піддав найгострішій критиці стару школу і в той же час зазначив, що з цієї старої школи слід взяти, як треба перебудувати все навчання, виховання й освіту молоді, які знання радянська школа повинна давати і як давати.

Ленін кваліфікував стару школу як *школу учоби, школу муштри, школу зубрячки*. Він говорив, що стару школу треба зруйнувати, треба її усунути, але на місці старої школи потрібно будувати нову:

«Стара школа заявляла, що вона хоче створити людину всебічно освічену, що вона учить наук взагалі. Ми знаємо, що це було наскрізь брехливе, бо все суспільство було основане і трималося на поділі людей на класи, на експлуататорів і пригноблених. Природно, що вся стара

школа, будучи цілком пройнята класовим духом, давала знання тільки дітям буржуазії. Кожне слово її було підроблене в інтересах буржуазії. В цих школах молоде покоління робітників і селян не стільки виховували, скільки натаскували в інтересах тієї ж буржуазії. Виховували їх так, щоб створювати для неї придатних слуг, які були б здатні давати їй зиск і разом з тим не турбували б її спокою і безділля. Тому, заперечуючи стару школу, ми поставили собі завданням взяти з неї тільки те, що нам потрібне для того, щоб добитися справжньої комуністичної освіти»¹.

«Ми не повинні брати з старої школи того, коли пам'ять молодої людини обтяжували безмірною кількістю знань, на дев'ять десятих непотрібних і на одну десяту перекручених, але це не значить, що ми можемо обмежитись комуністичними висновками і завчити тільки комуністичні лозунги. Цим комунізму не створиш. Комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство.

Нам не треба зубрячки, але нам треба розвинути і вдосконалити пам'ять кожного, хто вчиться, знанням основних фактів, бо комунізм перетвориться в пустоту, перетвориться в пусту вивіску, комуніст буде тільки звичайним хвастуном, якщо не будуть перероблені в його свідомості всі набуті знання. Ви повинні не тільки засвоїти їх, але засвоїти так, щоб поставитись до них критично, щоб не забивати свого розуму тим мотлохом, який не потрібен, а збагатити його знанням усіх фактів, без яких не може бути сучасної освіченої людини»².

«Стара школа виробляла прислужників, необхідних для капіталістів, стара школа з людей науки робила людей, що мусили писати і говорити, як бажано капіталістам. Це значить, що ми повинні її усунути. Але, коли ми повинні її усунути, коли ми повинні зруйнувати, чи значить це, що ми не повинні взяти з неї все те, що було нагромаджене людством необхідного для людей? Чи значить, що ми не повинні зуміти розрізнити те, що було необхідним для капіталізму і що є необхідним для комунізму?»³

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 249.

² Там же, стор. 251.

³ Там же, стор. 252.

Після Жовтня ми багато років боролись проти старої школи учоби. З програми були вилучені релігія, стародавні мови, багато всякого мотлоху, але той, хто думає, що це йшло без боротьби і що ця боротьба закінчена, той глибоко помиляється. Боротьба глибоко пішла всередину, але вона не закінчена. В. І. Ленін учив нас цінити готовність зруйнувати стару школу. Ми повинні організовувати сили, щоб увесь час пильно стежити, щоб не протягалась у школу стара учоба, муштра, зубрячка. Ще важче було прокладати новий шлях, перебудовувати докорінно справу навчання, освіти й виховання молоді, тому що тут було не тільки багато неясного, але й виявився величезний опір з боку всіх реакційних елементів. Але необхідна, ясна річ, боротьба з тими, хто перед лицем цих труднощів просто почав би говорити, що школа — справа не важлива, що вчить життя, а не школа. На даному етапі стара школа приречена на загибель, нова, радянська, ленінська політехнічна школа зростає й міцніє.

З вищенаведених цитат з промови В. І. Леніна випливає також, що ми ні в якому разі не повинні відсувати на задній план оволодіння знаннями, необхідними комуністу, відсувати на задній план вироблення цільного світогляду, непримиримого «ні з яким суевір'ям, ні з якою реакцією, ні з яким захистом буржуазного гніту»¹. Ми не можемо допустити, щоб виробниче навчання заступило собою це завдання або щоб школа давала тільки ті знання, які необхідні для осмислення цього виробничого навчання. Це необхідно, але цього зовсім недостатньо. Необхідно переглянути під кутом зору діалектичного матеріалізму й сучасних досягнень науки і техніки всі дисципліни, викинути з них непотрібний мотлох, непотрібну схоластику і доповнити їх новими цінними матеріалами, всім тим, що необхідно знати для того, щоб стати будівником комунізму, борцем за комунізм.

Але цього мало. Володимир Ілліч говорить, що треба перетворити комунізм в керівництво для практичної роботи: «Без роботи, без боротьби книжне знання комунізму з комуністичних брошур і творів нічогісінько не варте, бо воно продовжувало б старий розрив між

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 3.

теорією і практикою, той старий розрив, який становив найогиднішу рису старого буржуазного суспільства»¹.

У боротьбі, в праці найкраще опануєш знання. На запитання, як опанувати потрібне знання, Ленін відповідає: тільки пов'язуючи кожний крок діяльності в школі, кожний крок виховання, освіти і навчання нерозривно з боротьбою всіх трудящих проти експлуататорів.

З цього необхідно зробити той висновок, що й виробниче навчання треба ставити так, щоб воно тісно пов'язувалось з боротьбою робітників, щоб праця в майстернях, праця на підприємстві не була самоціллю, а пов'язувалась би з боротьбою за піднесення свідомої дисципліни, з боротьбою за загальну справу, за чергові завдання, з боротьбою за піднесення продуктивності праці. По цій лінії у нас тепер і йде виробниче навчання. Звичайно, це не вичерпує суспільно корисної роботи школи, вона набагато ширша, і було б неправильно, якби виробниче навчання витісняло, закривало іншу суспільно корисну роботу.

Ми готуємо в нашій школі борця за соціалізм, не тільки борця, а й будівника.

«Ми знаємо, що комуністичного суспільства не можна побудувати, якщо не відродити промисловості і землеробства, причому треба відродити їх не по-старому. Треба відродити їх на сучасній, за останнім словом науки побудованій, основі. Ви знаєте, що цією основою є електрика... Тут недосить розуміти, що таке електрика: треба знати, як технічно прикласти її і до промисловості, і до землеробства, і до окремих галузей промисловості та землеробства»².

Виробниче навчання повинно саме так і будуватися, щоб воно тісно було пов'язане з сучасною наукою і технікою і щоб на ньому учень учився б цього зв'язку теорії з практикою. На цей бік справи повинна бути звернута особлива увага. Тут потрібна серйозна спільна робота педагогів, робітників та інженерного складу. Тут недопустимі ні зниження теорії — сповзання до американського практицизму й діляцтва, ні недооцінка важливості органічного зв'язку між теорією і практикою.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 249.

² Там же, стор. 253.

«Треба,— говорив В. І. Ленін,— щоб усі працювали за одним загальним планом на спільній землі, на спільних фабриках і заводах і за загальним розпорядком»¹.

За це бореться тепер пролетаріат СРСР, і цього треба навчити підростаюче покоління. Треба поставити перед ним велику мету, зробити її близькою, зрозумілою дітям, запалити їх вогнем ентузіазму, навчити підпорядковувати все інтересам великої боротьби за соціалізм. Ось чому таке величезне значення має те, що школа наша ближче стала до фабрики, що робітники стали ближче до школи. Тепер пролетаріат наполегливо бореться за перебудову на основах сучасної техніки й науки всієї промисловості й сільського господарства. Підростаюче покоління захоплене також цією боротьбою. Вже школа перебудовує по-новому шкільне самоврядування, по-новому організовує свою працю. У свідомій і дисциплінованій праці викується в ленінській політехнічній школі покоління борців і будівників комунізму.

1931 р.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 256.

ПІДНЯТИ ШКОЛУ НА ВИСОТУ НАШОЇ ЕПОХИ

(ПРОМОВА НА ПЛЕНУМІ ЦК ПРОФСПІЛКИ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ)

Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» не може розглядатися поза зв'язком з програмою нашої партії і з висловлюваннями тов. Леніна з культурних питань. Неправильно виступили ті, хто говорив, що тепер такий поворот, який перевертає все догори дном. Постанова ЦК має величезне значення, і не можна її тлумачити ні в праву, ні в ліву сторону.

Праві закрути у нас дуже живучі. Потрібна велика пильність, щоб не дати правим витлумачити постанову ЦК в такому розумінні, яке усунуло б все, що сказано в програмі партії, і все, що говорив В. І. Ленін з питань культури. Ми повинні боротися з всілякими спробами зобразити справу так, що величезна робота, проведена з часу Жовтневої революції в радянській школі, повинна піти нанівець. Але, з другого боку, ми повинні зрозуміти, що постанова ЦК б'є по всілякій недооцінці школи, по неуважному ставленню до вчительства, спрямована проти всіляких спроб розмовами про те, що «школа віді-мре», відвернути нас від пекучої, практичної справи. Шкідливість «теорії відмирання школи» полягає в тому, що вона відвертає увагу від пекучих завдань.

Треба, щоб на культурному фронті була єдина лінія, і цьому постанова ЦК буде дуже сприяти. Намагання правих і «лівих» неправильно витлумачити постанову буде з кожним днем втрачати ґрунт під ногами тому, що правильність генеральної лінії буде підтверджуватися життям. Це, звичайно, ні найменшою мірою не повинно

послаблювати нашу пильність і до правих і «лівих» закрутів. Єдність лінії на основі постанови ЦК відіграє надзвичайно велику роль у практичній роботі Наркомосу, відділів народної освіти, інспектури.

Постанова ЦК не послаблює необхідності боротьби за політехнізацію школи. Треба зрозуміти, що на шляху політехнізації зроблено лише перші кроки і справжньої політехнічної школи ще немає. Такі тлумачення директиви ЦК, як те, що треба відмовитися від відвідування дітьми заводу, від роботи дітей біля верстата і т. д., повинні дістати рішучу відсіч.

Правильно тут тов. Шумський ставив питання про працю дітей. Коли почалася велика робота в колгоспах, ми в Головоцвуху обговорювали питання про те, яким шляхом — законодавчим чи іншим — регулювати працю дітей в селі. Один з працівників говорив: «Треба зробити обов'язковою дитячу працю з семирічного віку». З'ясувалося, що він розуміє під цим стерегти баштани, стерегти городи і т. д. Яка ж це політехнічна праця? Ми мали на конференції колгоспних шкіл офіційний виступ Колгоспцентру, який захищав ту точку зору, що діти з 12 років повинні працювати нарівні з дорослими. Конференція цілком правильно виступила проти цієї постанови.

Ми знаємо, що тільки в праці разом з робітниками й селянами діти можуть вирости справжніми, свідомими робітниками майбутнього. Але це зовсім не виключає (а навпаки — вимагає) охорони дитячої праці. І ті перегини, які у нас тут сталися, виявляються в тому, що не було достатньої настороженості до того, щоб праця дітей не була дуже тривалою й непосильною, не було піклування, щоб від цієї праці у дітей розширювався розумовий горизонт. У нас на кожному кроці забували про те, що школа в нас не тільки трудова, а й політехнічна, що ми повинні дітей не тільки вчити працювати, а й вчити усвідомлювати кожний крок цієї праці, пов'язати її якнайтісніше з набуванням знань і навичок. Рішення ЦК, де говориться про недооцінку програм, різко б'є по цьому місцю.

Праві чіпляються за те, що ЦК наголошує на значенні програм, і говорять: «Ага, програми потрібні, це в першу чергу». Так, звичайно. А як же інакше? Невже

ми можемо вирощувати покоління, в якого не буде цільного світогляду, яке не буде озброєне марксистсько-ленінською теорією? Той, хто не вміє читати з розумом, розібратися в прочитаному, не знає, де Європа, де Азія, який же він буде комуніст, як він буде собі уявляти суспільний розвиток?

Потрібна програма, до кінця продумана з марксистсько-ленінської точки зору. Треба дати в ній найголовніше — те, що озброює для дальшого навчання. Вчитися доводиться всім усе життя.

Необхідно, щоб у програмі було правильне співвідношення між теорією і практикою, між різними галузями знань. Діалектичний матеріалізм говорить про зв'язок кожного явища з цілим рядом інших суміжних явищ. Вивчаючи явища в усіх зв'язках і опосередкуваннях, ми повинні давати це в нашу програму. Принцип побудови програм, мінімум-програм — це надзвичайно важливо. Наші програми не схожі на стару програму. Я тут розповів про одну бесіду Володимира Ілліча з одним хлопцем. Володимир Ілліч покликав до себе знайомого хлопчика років 12 і почав його допитувати: «А як у вас навчання, які були уроки?» — «Було три уроки». — «Які?» — «Математика». — «А потім що?» — «А потім — історія». — «А яка історія?» — запитує Володимир Ілліч. — «Єгипту». — «А потім?» — «А потім — німецька мова». Володимир Ілліч подивився на мене й розсміявся — все, як було, так і є. Він вимагав, щоб усе було між собою пов'язано. Це не означає, що він заперечував проти окремих предметів. Ні, Володимир Ілліч був за те, щоб і предмети були, але він був за їх ув'язку.

Програма повинна бути не тільки по-марксистському витримана, але вона повинна бути оформлена таким чином, забезпечена такими ілюстративними фактами, які робили б її зрозумілою дітям.

У нас велика прогалина в галузі педагогічної літератури, у нас нема практичної загальної методики, нема також окремих методик, пов'язаних з окремими галузями знань. Але, звичайно, було б неправильно тлумачити постанову ЦК таким чином, що нові методи не потрібні. В постанові ЦК чітко і ясно сказано: «застосовуючи нові методи», — але не можна огульно запроваджувати всякі мудрощі.

В питанні про бригади і класи у нас легко можуть вийти закрути. «Не треба класів, нехай будуть бригади»,— почали говорити у нас один час. Постає елементарне методичне питання: куди ж подінеться клас, як групувати учнів? Потрібно, щоб бригадна праця не знищувала класи, щоб вона допомагала поліпшенню якості навчання, щоб вона краще організовувала інтереси дітей. При двадцяти бригадах у групі ніяке справжнє навчання не піде.

У нас легко й стихійно виникають перегини, і часто вони виникають прямо на ґрунті нашої методичної невідповідності. Візьміть горезвісний метод проектів. Як він виник? Я мушу сказати, що є й моя крапля меду в цьому методі проектів. У 1922 р. приїхав агроном, досить відомий, на ім'я Тулайков, з Америки і дуже цікаво розповідав, які там університети, технікуми, як проводиться робота з населенням. Я не пам'ятаю, чи сказав він про метод проектів, але, одним словом, Володимир Ілліч після цього мені говорить: «Треба нам старанно вивчити американський досвід, треба взяти все те, що вже здобуто в капіталістичних країнах, пропустити через нашу марксистську точку зору, подивитися, що нам підходить і що не підходить».

Після цього вплив метод проектів, який в Америці досить широко застосовувався. Я тоді була політосвітницею, і ось у 1923 р. я написала статтю про те, як у клубній роботі застосовувати метод проектів і як застосовувати його в роботі з дорослими, щоб піднести навчання. У нас дуже часто буває так, що група, яка ліквідує неписьменність, є стабільною, а група малописьменних швидко розпадається. Чому розпадається? Тому, що буває нецікаво, поволі завойовується техніка читання, письма, учень не бачить, як він зростає. Тому ми завжди говоримо про необхідність тісно пов'язувати навчання малописьменних з цілим рядом практичних питань, які відіграють в житті велику роль і які їх цікавлять. При школах грамоти досить добре були розвинені швейні гуртки. Але швейний гурток не пов'язаний безпосередньо з навчанням. Навчання само собою, а швейний гурток сам собою. Тому хотілося б, щоб був тісний зв'язок між теорією й практикою, і тут я пропонувала деякі прийоми запозичити в Америки, подивитися, як ці прийоми можна

застосувати в нас, щоб підвищити інтерес учнів до навчання. Тут же довелось відзначити, що американський метод проектів дуже індивідуалістичний. Так, наприклад, учень придумує там проект — як розвести сто курей у себе в господарстві. Учитель дає поради, потім усі школярі йдуть у господарство до учня, що подав проект, дивляться, перевіряють, обмірковують це питання. Учень укладає договір з школою і з батьками за участю вчителя, а потім, коли цих сто курей він виведе й продасть, одержує грошенята і поплескує себе по кишені — ось його мета. Ми, звичайно, з цією архікапіталістичною настановою не можемо миритися. Ми відразу ж на конференції, яка обговорювала питання про метод роботи в радпартшколах, відзначили, що метод проектів у нас — це колективний метод проекту. Частково метод проектів почав застосовуватися в ШКМ, в сільському господарстві, але не дуже інтенсивно.

А ось в останні роки, коли в нас широкого розмаху набрало все господарське будівництво, коли постало питання про п'ятирічку, коли кожний почав відчувати, що треба якось навчити дітей планувати, тут спочатку пішов дальтон-план, який навчає плановості.

Дальтон-план, лабораторний план і метод проектів мають дещо спільне, а саме — вони вчать самостійної планової роботи: дальтон-план — індивідуальної, а лабораторний, метод проектів — колективнопланової роботи. За останні два роки метод проектів почали застосовувати в масовій школі. Ніхто добре не знав, що це таке — всякий молодець розумів його на свій образець, почали вважати, що це рятівний метод і нічого іншого не потрібно. Почали хрестити методом проектів кожну агітку. «Допоможемо виконанню промфінплану» — який це метод проектів, де тут розробка плану, де тут проект? Всякий зв'язок з життям, з грандіозною роботою, що відбувається в країні, почали називати методом проектів. Захоплення агіткою відсунуло пропаганду, тобто теорію, на задній план. Це заважало роботі над змістом програм, над методами проведення їх у життя. «Ліві» закнутники говорили, що все проведемо відразу — діти будуть вчитися жити за методом проектів. По цьому пeregину дуже боляче б'є постанова ЦК, бо не можна вирощувати комуністів, не озброюючи їх теорією. Але це не

означає, що треба все поховати в могилу — цур йому, мовляв, з методом проектів. Треба мати голову на плечах і розуміти, що неперевірене, непродумане, те, що заважає навчанню, проводити не можна, а над тим, що допомагає навчанню, треба працювати.

Праві міркують так, що після постанови ЦК партії закінчуються всякі шукання. Тим часом там сказано, що науково-дослідні інститути треба зміцнити комуністами, треба примусити враховувати й узагальнювати практичний досвід. У зв'язку з цим треба посилити увагу до творчості низового вчителя, треба вивчити місцевий досвід, зробити його надбанням широких мас.

Як треба розуміти слова постанови ЦК про те, щоб шкільні організації дітей головним чином допомагали піднести навчання на вищій ступінь, виховували свідому дисципліну? Праві, трактуючи цей пункт, говорять, що «потрібна суворіша дисципліна». Я думаю, що це місце треба розуміти таким чином, щоб учитель умів зацікавити дітей навчанням. Треба, з другого боку, створити таку громадську думку серед дітей, що не можна вчитися погано, а весь клас повинен вчитися добре, і через цю громадську думку виховувати свідому дисципліну, спрямовану на боротьбу з прогулами, за якість навчання.

У школі є багато практичних справ, на розв'язання яких треба організувати дітей і вчити їх працювати своїми силами. Звичайно, неправильно думати, що постановою ЦК скасовується громадська робота дітей, це було б великим кроком назад. Володимир Ілліч в одному з «Листів з далека» («Про пролетарську міліцію»), який він писав на початку 1917 р., підкреслював важливість залучення *обов'язково жінок і обов'язково підлітків* до громадського життя. Така організація (пролетарська міліція) «залучила б підлітків до політичного життя, навчаючи їх не тільки словом, але й ділом, *роботою*»¹.

Але громадська робота до громадської роботи не приходить. Треба громадську роботу вести так (наприклад, якщо мова йде про перевибори в Ради), щоб на ній діти зрозуміли весь дух нашої Конституції, зрозуміли її відмінність від конституцій буржуазних, щоб ця участь допомагала усвідомити відповідну частину програми

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 304.

школи і разом з тим щоб уся ця робота принесла певну користь.

На закінчення я хочу сказати про висування. Ми не вміємо висувати вчителів. Буває, що на різних конференціях учителі чудово висловлюються, але ми їх не вміємо втримати, зареєструвати, не вміємо підтримувати з ними постійного зв'язку. Товариство педагогів-марксистів повинно виявляти й організовувати навколо товариства всіх рядових товаришів, які на зборах і нарадах ставлять нові питання, проявляють ініціативу.

При оцінці якості шкіл я хотіла спинитися ще ось на чому. Треба на основі постанови ЦК опрацювати покажчики того, яка школа вважається доброю, щоб не було в цій справі свавілля, бо одному здалося, що ця школа добра, а іншому здалося, що ця школа нікуди не годиться. Треба, щоб було цілком чітке мірило. Ще недавно в деяких районах преміювали школи, які перейшли цілком на метод проектів. Потрібні інші мірила. А то що ж — зараз ми будемо преміювати ті школи, які викинули за борт метод проектів і особливо гаряче його критикують? І тільки. А якщо з водою вихлюпнуть і дитину? Виробити мірило того, яка школа добра і яка погана, — це велика методична робота. Мені здається, що все учительство, всі освітяни повинні виробляти методи підходу до оцінки шкіл, подивитись, що залежить у школі від загальних умов, що залежить від правильної організації праці, від правильної організації дітей у школі, що залежить від підкованості самого вчителя. Над цим питанням треба дуже серйозно колективно попрацювати. Я вважаю, що постанова ЦК дає нам щодо цього дуже багато, і на основі її можемо справді створити певну сталість, знайти правильні мірила, почати правильно і систематично висувати вчителів, створити той актив, який справді допоможе решті учительства підняти школу на ту висоту, якої вимагає епоха, що ми її переживаємо.

СОЦЗМАГАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

Колись і батьки і педагоги дуже часто вважали дитину якоюсь нижчою істотою, яка кроку не може ступити без опіки старших, яка нічого не розуміє, не бачить, нічого не вміє. Дитині належало тільки слухати старших. Людини, яка багато що дуже глибоко переживає, думка якої інтенсивно працює, батьки і педагоги в дитині часто зовсім не помічали. Це була глибока помилка. Дітей повчали, що вони нічого не сміють, нічого не вміють, і це заважало їх розвитку, заважало їх відчутти себе людьми.

Тепер наші педагоги часто вдаються в іншу крайність: вони ставлять знак рівності між дорослими й дітьми, зовсім ігнорують особливості дитячого розуму. Це теж не годиться, бо приводить до негативних результатів. На ділі є певні вікові особливості, яких ніяк не перескочиш: дворічна дитина завжди буде відрізнятися від шестирічної, а шестирічна — від дванадцятирічної, ця відмінність залишиться й при комунізмі. І треба старанно вивчати загальну лінію і особливості розвитку підостаючого організму, щоб мати можливість допомогти правильному його розвитку.

Всякий педагог-практик знає, що по-різному треба підходити до різного віку. Мені доводилося спостерігати ще в шкільні роки одну дуже талановиту вчительку російської мови, яка досягала блискучих результатів, і мене вражало, якою терплячою і м'якою вона була щодо учнів молодших груп і які серйозні вимоги ставила перед учнями старших груп.

Якщо ви візьмете вік 9—10 років, то ви побачите, що в цьому віці настає якийсь злам, діти починають якось замикатися в собі: видно, що в них іде якась внутрішня робота, яка часто уповільнює якось всі зовнішні прояви. Між першою і другою групами мала різниця, але між другою і третьою групами різниця звичайно дуже велика. Коло інтересів у третьорічників значно ширше. Третя, четверта, почасти п'ята групи охоплюють вік, коли сильно розвиваються громадські інстинкти, а вік 13—15 років — вік перехідний, коли часто різко змінюються інтереси: це роки критики і самокритики, коли підлітки особливо вимогливі і до людей, і до навчання, і до себе. У різних дітей вікові особливості виявляються по-різному — в одних сильніше, в інших слабше.

Безперечно, що кожен вік потребує до себе особливо го підходу. Методи виховання, застосовувані з успіхом щодо одного віку, виявляються зовсім непридатними щодо іншого віку. Про це в нас часто забувають.

Візьмімо метод соцзмагання. Він широко тепер застосовується на виробництві і служить прекрасним засобом піднесення свідомого ставлення до праці. Країна вчиться працювати.

Але чи можемо ми перенести беззастережно метод соцзмагання в школу?

Змагання — добрий стимул до праці. Це давно відомо. І буржуазна школа, і школа дореволюційна користувалися змаганням як методом піднесення успішності. На французьких шкільних «кругових контрольних зошитах» друкується епіграф: «Прогрес за допомогою змагання». Французи особливо широко застосовують метод змагання — оцінки, всілякі нагороди, відзнаки звичайно пускаються в хід якнайширше. П'ятирічний хлопчак з дитсадка поважно походжає з зірочкою, яку видано йому «за доброчесність». На французьких дітях можна спостерігати, як нервує дітей це «змагання». Разом з тим воно роз'єднує: діти намагаються показати себе, відзначитися, довести свою перевагу, винахідливість. «Треба вміти керувати поділяючи», — відверто говорять французькі педагоги. Індивідуальне змагання роз'єднує дітей. «Кожний за себе» — це проповідує французька школа.

Соцзмагання і індивідуальне змагання — дві різні

речі. Соцзмагання передбачає спільну боротьбу за велику мету, за будівництво соціалізму. Люди напружено працюють не ради особистої вигоди, а ради швидшого досягнення загальної мети. В процесі боротьби за цю мету люди починають її краще розуміти, ця мета стає їм ближчою і зрозумілішою. Колектив змагається з колективом. Але колектив не знеособка. В середині колективу також іде змагання, хто зробить більше, щоб перетворити свій колектив у передовий, ударний. Однак це не індивідуальне змагання, не «хто кого», а змагання взаємодопомоги, де кожний дає максимум того, що може дати, це практичне розшифрування лозунга «кожний за здібностями».

Ми повинні обмірковувати, як нам організувати школу так, щоб вона з найперших кроків виховувала в дітей уміння колективно працювати над спільною метою і на цій роботі всебічно розвиватися і розвивати свої здібності.

Школа не завод. Не можна ставити між ними знак рівності. Найкращий завод той, який дає за мінімальні строки максимум якісно високої продукції. Для школи строки не мають того значення, яке вони мають для заводу. Ми боремося з другорічніцтвом, але ми проти гонки, проти поспішного проходження курсу. Ніякого досягнення в тому нема, якщо летіти вперед нашвидкуруч, поверхово засвоюючи програму. Треба додержувати встановлених строків. Але питання про якість стоїть дуже гостро. Школа повинна випускати соціалістично виховану, всебічно розвинену людину, борця і будівника.

У своїй промові на III з'їзді комсомолу В. І. Ленін вимагав поглибленого підходу до набування знань: «Нам не треба зубрячки, але нам треба розвинути і вдосконалити пам'ять кожного, хто вчиться, знанням основних фактів, бо комунізм перетвориться в пустоту, перетвориться в пусту вівіску, комуніст буде тільки звичайним хвастуном, якщо не будуть перероблені в його свідомості всі набуті знання. Ви повинні не тільки засвоїти їх, але засвоїти так, щоб поставитись до них критично, щоб не забивати свого розуму тим мотлохом, який не потрібен, а збагатити його знанням усіх фактів, без яких не може бути сучасної освіченої людини»¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 251.

Це говорилося комсомолу. Але цілком очевидно, що й наша школа не може перетворювати учня в грамофонну пластинку, а повинна дбати про те, щоб подані знання були учнями продумані, перероблені їх свідомістю. Якість навчання не тільки в засвоєнні учнями певної суми фактів, а й у свідомому засвоєнні їх. І, даючи дітям політехнічні знання та вміння, ми повинні прагнути до того, щоб діти їх осмислили. Але цього мало. Свідоме ставлення до праці полягає не тільки в її осмисленні — свідоме ставлення до праці повинно полягати у розумінні необхідності праці для загальної користі. У 1919—1920 рр. Володимир Ілліч багато говорив і писав з цього приводу. Він особливо підкреслював значення суботників. У брошурі «Великий почин», у статті «Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до Всеросійського суботника-майовки», у статті «Від зруйнування вікового укладу до творення нового», в промові на III з'їзді комсомолу він розвиває думку про те, в чому повинно полягати комуністичне ставлення до праці.

«Комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму.

Кожному ясно, що до широкого, дійсно масового застосування такої праці нам, тобто нашому суспільству, нашому суспільному укладові, ще дуже й дуже далеко.

Але кроком вперед по цьому шляху є вже й те, що це питання поставлене, що воно поставлене і всім передовим пролетаріатом (комуністичною партією і професійними спілками), і державною владою»¹.

«І треба, щоб Комуністична спілка молоді свою освіту, своє навчання і своє виховання поєднала з працею

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 469.

робітників і селян, щоб вона не замикалася в свої школи і не обмежувалась лише читанням комуністичних книг і брошур. Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»¹. В цій промові Володимир Ілліч говорив молоді про *комуністичне змагання*, а не просто про змагання: «... в міру того, як розвиватиметься комуністичне змагання, в міру того, як молодь доводитиме, що вона вміє об'єднати свою працю,— в міру цього успіх комуністичного будівництва буде забезпечений»².

У школі ми повинні виховувати в дітей комуністичне ставлення до праці, у школі допустиме лише *комуністичне змагання*.

Як же його проводити?

Насамперед питання мети. Метою повинна бути допомога в праці і навчанні за межами свого класу.

Мета повинна бути конкретна, близька і зрозуміла дітям. Чим нижчий вік, тим мета, яка ставиться перед дітьми, повинна бути простішою, здійснимішою, конкретнішою, емоціональнішою, тим за коротший строк повинні позначитися результати. Ставити перед дітьми 8—9 років, які ще не знають добре чотирьох правил арифметики, мету: «Допоможемо нашій фабриці провести в життя промфінплан» — значить привчити їх до голосних фраз, не до комуністичної праці. А ось коли діти домовляться, скажімо, з групою працівників якого-небудь цеху або з колгоспницями, чим вони можуть їм допомогти протягом п'ятиденки, якщо вони в себе обміркують цю справу, розподілять між собою працю, потім підб'ють підсумки цієї праці — це буде діло. Або те саме щодо збирання утильсировини. Зібрати протягом декади в себе дома утильсировину — це дуже добре. В кінці декади можна підбити підсумки. Взагалі в школі I ступеня важливо ставити такі цілі, колективне виконання яких можна

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 261.

Промову на III з'їзді молоді треба брати за першим виданням, де вона дається в тексті, виправленому Володимиром Іллічем.— *Прим. автора.*

Текст цитати звернений за четвертим виданням Творів В. І. Леніна. З огляду на цілковитий збіг тексту для зручності читача посилання дається на четверте видання.— *Ред.*

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 263.

легко облікувати. Вчити організації колективної праці і обліку її ми повинні з перших кроків. Але виконання наміченого плану в строк не означає ставки на прискорення строку. Виконання наміченого плану в строк виховує відповідальність, виховує свідоме ставлення до праці. Прискорення строків нервує дітей, привчає недбало ставитися до якості своєї праці. Непосильність завдань, розпливчастість їх дезорганізують, приводять до псевдоударництва.

Соцзмагання в школі повинно бути продумане з точки зору мети, посильності її для дітей, здійсності, легкості обліку.

Змагатися можуть лише рівні за силою. Можлива умова між батьком і сином. Але соцзмагання між дорослим і дитиною неможливе і недопустиме: не можуть змагатися діти других і шостих груп — у них різні сили, різні знання, різні можливості.

Дуже велика помилка, коли дітей групи ділять на бригади, не рівні за якістю. Іноді, бажаючи відзначитися, вчителі ділять дітей на бригади слабо підготовлених, середніх і сильних і пропонують рівнятися на сильних. В результаті слабких передають у нижчу групу, середні надриваються, а сильні починають переоцінювати себе, вихвалитися, вважати, що вони кращі. Соцзмагання допустиме з педагогічної точки зору лише між приблизно рівними за силою колективами дітей. Тоді соцзмагання стане дійсною підмогою піднесення успішності.

У тісному зв'язку з питанням про соцзмагання стоїть питання про учнівські бригади.

Зараз деякі педагоги скочуються до скасування роботи класу. Визнаючи на словах необхідність класу, вони не ведуть класних занять, а розпорощують клас на окремі різнорідні бригади, які працюють кожна за своїм планом, незалежно від роботи класу в цілому. Клас як колектив розпадається. Бригади добираються дуже часто за здібностями, за ступенем підготовки — формуються бригади з більш підготовлених дітей і гірш підготовлених. Справа доходить навіть до того, що формують окремо бригади дівчаток, окремо бригади хлопчиків, що порушує принцип спільного виховання, формують навіть

бригади за національностями, що веде до культивування, а не викорінення національної ворожнечі.

Кожній бригаді рекомендується закінчити роботу в найкоротший строк. Строки затемнюють все інше. Сформовані з відстаючих дітей бригади не встигають за краще підготовленими. Соцзмагання не виходить. Програму опановують не всі: одні проходять її всю, інші — частково; одні мчать вперед, інші відстають. Відстаючих дітей залічують дуже легко до розряду розумово відсталих і розвантажують від них школу. Замість того щоб знайти причини відсталості і їх усунути, школа просто викидає дітей з тавром розумово відсталих.

Розпорошення класу (групи) на бригади веде до того, що програму класу (групи) проходить не одночасно весь клас — в учителя виходить надзвичайно велике навантаження. Замість того щоб працювати з одним класом, він повинен працювати з трьома-п'ятьма бригадами, що не може не знизити якості його роботи. Оскільки учитель ФЗС працює, як правило, не з одним класом, а з кількома, то, як мені недавно розповідав один учитель, йому треба щоденно готувати до двадцяти завдань. Яка якість цих завдань, можна собі уявити. Тому що зараз необхідно за всяку ціну підвищити якість навчання нашої школи, і це розуміють всі, то тепер уже менше говорять про скасування класів. Говорять про бригади всередині класу. Але якщо бригади сформовані неправильно, якщо вони неоднорідні за якістю, якщо курс береться на строк, а не на підвищення якості, клас перестає являти собою щось ціле, класних занять нема.

Бригада — те саме що ланка. Ланці легше організувати свою роботу і облікувати її. Це питання обговорювалось у свій час при формуванні піонерорганізації. Піонерорганізації мають піонерзагони, які розпадаються на ланки. Організувати роботу (50 чоловік) загону важче, ніж організувати роботу ланки. Але наявність ланок, педагогічно обґрунтована, не веде до скасування загонів. Робота ланок ведеться на базі роботи загону. Необхідно старанно врахувати досвід ланкової роботи.

Питання про соцзмагання в школі і про організацію дітей всередині класу ставилося вже давно. В 1923 р., наприклад, вийшла книжка М. К. Парамонова «Замітки

по новій школі», в якій автор докладно спиняється і на тому і на другому питанні. Він пропонує розбивати клас на кілька *однорідних* колективів (по партах, кожний колектив сидить разом), називає їх покласними колективними організаціями. Такий невеликий колектив веде облік роботи, обирає собі вожатого. «Цим організаціям ми надаємо надзвичайно важливого значення, особливо при наявності колективного змагання. Шкільне життя (як навчання, так і виховання), побудоване на покласних колективах як ударних одиницях, є до деякої міри досконалістю свого роду, тому що, спираючись на взаємодопомогу, самодіяльність, самодисципліну, колективне змагання і самокритику, дає максимальний процент устигаючих (нема відсталих), сприяє моральному вдосконаленню, розвиває ініціативу й творчість, а, привчаючи до громадськості і колективної спайки, сприяє політичному самовихованню і, нарешті, підвищуючи життєвий інтерес, примушує не тільки реально почувати і переживати, але й вдумуватися в навколишній світ, предмети і явища. Покласний колектив у новій школі є та знаменита підойма, за допомогою якої будується нове, сповнене захоплюючого інтересу дитяче життя. Колектив повинен пронизувати не тільки роботу, але й усе життя школи. Збільшуючи майже на 100% продуктивність дитячої праці, робота за допомогою колективів значною мірою полегшує і працю керівника...»¹

«Діти дуже охоче організуються в покласні колективи, швидко переконуються в необхідності самодисципліни, дорожать інтересами, а особливо честю свого колективу. Колективні об'єднання накладають на кожного члена певні обов'язки, як-от: кожний член колективу зобов'язаний допомагати словом, ділом, а також і прикладом відстаючим членам свого колективу, якщо такі є, недбайливим, свавільним і неохайним; довідуватися про причини відсутності членів колективу на уроках, роботах, іграх, заняттях, допомагати діставати підручники, посібники та письмове приладдя і т. ін.»²

«Покласні колективні організації — результат впливу

---

¹ М. К. Парамонов, Заметки по новой школе (конспективная дидактика), з передмовою Н. К. Крупської, М., вид-во «Девятое января», 1923, стор. 85—86.

² Там же, стор. 86—87.

керівника, який і повинен стежити за проявами як колективів у цілому, так і окремих членів. Було б вищою мірою непедагогічно, якби об'єднані колективи були полишені на самих себе. Керівник — регулятор: він дає напрям, темп і визначає тривалість паузи (роздих) до того часу, поки в школі не встановляться певні традиції, після чого він займає становище пильного спостерігача»¹.

Досвід показує, що «колектив, а через нього й школа, стає центром усього життя учня, всіх його інтересів, прагнень і переживань; учні прив'язуються до школи, біжать до неї в усякий час, не звертаючи уваги ні на які перешкоди; якщо для вечірніх занять нема світла — несуть свої лампи, нема книжок — добувають книжки і т. ін.»².

«Колективне змагання є один з видів самоконтролю. Необхідно відрізнити колективне змагання від індивідуальної конкуренції. Остання, тобто конкуренція, є продукт старої школи; продукт, що має в своїй основі висування окремої особи з метою першості і, отже, пов'язану з ним згодом експлуатацію мас для служіння своєму «я», тобто для егоїстичних цілей. Колективне змагання, навпаки, прагне всі індивідуальні особливості, здібності і обдарування підпорядкувати загальним інтересам, інтересам колективу... Визнаючи розвиток соціальних почуттів основою будівництва нової школи, ми відзначаємо, що за допомогою колективного змагання набувається свідомість духу солідарності — навички, що сприяє загальним, об'єднаним переживанням, чітким колективним діям, розвиткові духу взаємодопомоги. В кінцевому підсумку є згуртованість міцних колективів, об'єднаних загальною ідеєю, метою і, нарешті, способом мислення... Змагання при покласних колективних організаціях наочно переконує, що «всі за одного і один за всіх» не пусті слова, а питання великої ваги. Гордість же кожного члена, яку переживають при вдалому виконанні роботи для загальної справи, підтверджує тільки що наведену думку. Далі, колективне змагання створює

¹ М. К. Парамонов, Заметки по новой школе (конспективная дидактика), з передмовою Н. К. Крупської, М., вид-во «Девятое января», 1923, стор. 88—89.

² Там же, стор. 88.

життєвий інтерес, інтерес до предмету навчання, до науки, до праці, до занять — взагалі інтерес. Помічалося, що деякі учні, які ставилися апатично, зневажливо або навіть вороже до якого-небудь навчального предмету, з часу виникнення колективного змагання починали раптом цікавитися ним так, що пізніше цей нелюбимий ними раніше предмет ставав невід'ємною частиною всього їх життя.

Колективне змагання виробляє характер, енергію і стійкість не тільки в праці, але і в боротьбі»¹.

Я навела такі великі виписки з книжки М. К. Парамонова тому, що питання, порушені ним, дуже актуальні для даного моменту. Книжка написана вісім років тому, вона являє собою відгук учительства на заклик В. І. Леніна до соцзмагання. Науково-педагогічна секція Державної вченої ради тоді палко підтримала вищенаведені думки М. К. Парамонова.

Особливо цікаво поставлене в М. К. Парамонова питання про соцзмагання покласних колективів (за теперішньою термінологією — бригад). Він вважає, що колективи дітей, які змагаються, повинні бути більш чи менш однорідні, охоплювати всіх дітей, повинні не розпорошувати, а зміцнювати клас (групу), згуртовувати його.

Зараз, у 1931 р., ми бачимо в країні величезний розмах соцзмагання і ударництва і на фоні його зростання свідомого ставлення до праці. Зараз у загальній атмосфері зростання комуністичного ставлення до праці в нашій школі, що політехнізується, легше організувати в дітей свідоме ставлення до праці. Але не можна сліпо копіювати, треба зважати на особливості дитячого віку і особливості завдань школи. Тільки на базі цього можна так поставити в школі бригадну роботу і соцзмагання, що вони будуть давати ті результати, які потрібні країні, що буде соціалізм.

1931 р.

---

¹ М. К. Парамонов, Заметки по новой школе (конспективная дидактика), з передмовою Н. К. Крупської, М., вид-во «Девятое января», 1923, стор. 94—95.

ОЗБРОІТИ ПІДРОСТАЮЧЕ ПОКОЛІННЯ СИСТЕМАТИЧНИМИ ЗНАННЯМИ

(З ВИСТУПУ НА ІІІ ПЛЕНУМІ ЦК ВЛКСМ)

Товариші, ті три місяці, що минули з часу опублікування постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу», примусили всіх підтягнутися, і коли тепер говориш з товаришами, то завжди чуєш: «Я підчитую те-то і те-то»,— це говорять товариші, які раніш зовсім не цікавились багатьма питаннями, що стосуються школи. Вони починають кваліфікуватись, підчитувати з цього питання.

А якщо ви порівняєте ті підходи, які були в перший тиждень після опублікування постанови ЦК, з тими підходами, які є зараз, то побачите, що тут уже велике зрушення. Я думаю, що і комсомол за ці три місяці добре підтягнувся і глибоко підійшов до питань про школу, а це цілком необхідно.

ПО-НОВОМУ ОРГАНІЗУВАТИ ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС

От мені доводиться працювати в гуці проробки програм. Дивишся програму, за якою в нас учили в останній час у школі, і просто дивуєшся, як це ми прогавили; наскільки поверхова програма. Ось береш, скажімо, програму I ступеня. В перший рік говориться: поміщики, капіталісти, індустріалізація, колективізація, раціоналізація — всі слова найсучасніші. Це в першій групі. Потім наступний рік — знов те саме: знов капіталісти, поміщики, колективізація, індустріалізація і т. д. Береш третій, четвертий рік — те саме. Коли порівняєш, що говориться на першому, другому, третьому, четвертому

році I ступеня, то бачиш, що про вік дитини, про запас її знань уявлення нема. Забули за чотири роки, наприклад, сказати маленьку річ: що в поміщиків були великі простори землі, що капіталісти володіли фабриками і заводами. Припускається, що діти це знають. А якщо це не підкреслити, не загострити, то як же діти зрозуміють Жовтневу революцію? Адже все питання про землю не буде зрозуміле, не буде зрозуміло, як відбулася Жовтнева революція. І ось в такому питанні слів сказано дуже багато, а понять дано дуже мало. Я взяла тільки один приклад, але це по всій лінії так: нема постійного зростання, нема того, щоб учень, навчаючись, дійсно озброювався новими й новими знаннями, набував необхідних понять. А завантаження дуже велике.

Потім нема зовсім виділення істотного від неістотного. Програма дуже велика, дуже широка, чого тільки там нема. А коли подивишся уважно, то там сила дрібниць, а найістотнішого часто нема, істотне відсунуто на задній план.

І ось тепер іде дуже велика робота над раціоналізацією програм, над їх перебудовою.

Стоїть, наприклад, питання про природознавство, дуже важливе питання. У свій час Б. Є. Райкова критикували за те, що він природознавство відривав від питань соціалістичного будівництва, в принципі відкидав зв'язок природознавства з питаннями соціалістичного будівництва. Покритикували Райкова, райковщину всю критикували, вдалися в іншу крайність — у вузький, американський практицизм: вивчали тільки те, що зараз же можна застосувати, а щодо питань теорії, які мають величезне значення, то ці питання, треба сказати, відійшли на задній план, їм було відведено мізерне місце. Ми говоримо на першому, другому році дітям про капусту, овочі, а навколо розв'язується зернова проблема. Діти чують дома про хлібозаготівлю, всі живуть питаннями зернової проблеми, а в школі про це нічирк. Іде питання про лісозаготівлі. Це велике питання. І в галузі будівництва ліс відіграє велику роль, і в галузі експорту, а коли починають вивчати ліс, то говорять тільки про листки, про хвою, а про стовбури забули.

Нема внутрішнього зв'язку між природознавством і господарським життям. Треба будувати програми так,

щоб вони були тісно пов'язані з завданнями соціалістичного будівництва. Це не означає, що треба що завгодно і з чим завгодно пов'язувати, це не означає, що потрібно обов'язково з нагоди Першого травня розповідати не про те, що це свято робітників усього світу, а говорити про квіточки, про весняну травичку, говорити про те, як, якими вулицями ідуть і т. д. Таке пов'язання, звичайно, треба закинути якомога далі, але внутрішній зв'язок навколо стрижня загального соціалістичного будівництва повинен бути. І ось тепер на цьому найважливішому фронті перебудови програм іде велика робота, багато суперечок і т. д. Тут і більш або менш старе, досвідчене учительство втягується, і втягуються спеціалісти, і видно, як іде певне і досить ґрунтовне навчання.

Потім інше явище виявилось надзвичайно яскраво — відсутність знання методики. Необхідно опанувати її, а не робити так: «учитель говорить — учні повторюють; учитель пише на дошці — учні списують». І це вважають методикою. Нові методи опанування знань треба тоді в піч кинути і повернутися до допотопних часів. Потрібна боротьба за правильну організацію всього навчального і виховного процесу; це дуже велике завдання, тому що тепер, коли ми подивимось на те, як ведуться уроки в школі, як проходить процес навчання, то побачимо, що в нас тут зовсім первісна культура, що тієї налагодженості, яка повинна бути, в нашій школі нема. Час пропадає зовсім даремно. Приходять у клас: «Де підручники?» — «У шафі». — «Де ключ від шафи?» — «У Івася». — «Де Івась?» — «Івась запізнився». Це забірає дуже багато часу. Потім учитель викликає до дошки, опитує окремого учня.

Перед школою стоїть питання — по-новому, науковим, раціональним способом організувати педагогічний процес, і я гадаю, що тут комсомол багато в чому може допомогти і приділити ту увагу школі, яка необхідна.

ЗА БІЛЬШОВИЦЬКУ НЕПРИМИРЕННІСТЬ ДО ПЕРЕКРУЧЕНЬ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

І, нарешті, я хотіла б сказати про ті перегини, які в нас були в галузі педагогіки.

У 1919 р. Володимир Ілліч виступав на з'їзді політосвіти і говорив, які в нас труднощі в галузі культури.

З одного боку, у нас дуже багато вихідців з буржуазної інтелігенції, і ці вихідці намагаються свою фантазію, свої вигадки, як Володимир Ілліч гостро сказав — «свої кривляння», протягти в школи для робітників, які будуються по-новому. Володимир Ілліч мав на увазі пролеткульту. Ці вихідці з буржуазної інтелігенції вважають, що школи, які будуються для робітників,— найбільш підходяще місце для всяких фантазій, прожектів. З другого боку, говорив Володимир Ілліч, у нас така картина: маси трудящих, дрібнобуржуазні маси ламають старе, але, ламаючи старе, не вміють створити нового. От, мені здається, ці дві небезпеки: з одного боку, прожектерство, з другого — сама критика і невміння практично створити нове. Це стосується значною мірою теперішнього часу. Ця небезпека продовжує існувати. От ми знаємо про перегини Інституту марксистсько-ленінської педагогіки. Там цього прожектерства було дуже багато. Тому що цей інститут у свій час дуже непогано боровся з правими, викривав правих і це на першому ступені його існування було для нього особливо характерно, то ми трохи ліберально поставились до його помилок, мало настороженості було в цьому питанні, і ми бачимо, що виросла ціла система помилок; не тільки питання про метод прожектів. Це одна з ланок цілої системи. Знаючи, який величезний вплив має на людей наше соціалістичне будівництво, на перебудову їх психології, Інститут марксистсько-ленінської педагогіки створив теорію стихійності в галузі виховання: адже навколо середовище, яке по-соціалістичному будується, організація виховання і навчання — це справа десятирядна, все буде розв'язано, все розв'яже ось ця стихія будованого соціалізму. Але в питанні про стихійність ми знаємо, що стихійність веде до найбільш крайнього опортунізму. Ми знаємо, що напочатку, коли складалась наша партія, у нас теж стояло питання про стихійність. Ось «Рабочая мысль». Візьмімо, як там ставилося питання: «Ми, робітники, ми самі все знаємо; навіщо нам Маркси і Енгельси? Не потрібні вони нам. Стихія, сам робітничий рух виховує, організовує; навіщо особлива організація?» І от з цією теорією «Рабочей мысли», з теорією стихійності, на перших порах організації партії довелося здорово боротися.

І ось з цієї теорії стихійності виростає неправильне розуміння співвідношення між теорією і практикою, применшення значення теорії і перебільшення практики. Теорія — ніщо, важлива практика. Ось цей архіоportunістичний підхід прорвався і в Інститут марксистсько-ленінської педагогіки і пустив там глибокі корені. Тому увага до програм, до того, щоб озброїти по-справжньому підростаюче покоління систематичними знаннями, щоб зробити знання знаряддям будівництва соціалізму, — на це зверталась десятирядна увага. Із цього випливала інша річ — заперечення систематики, а вона має величезне значення. Я наводила сьогодні вже приклад того, як і на першому, і другому, і третьому, і четвертому році всі говорять про поміщиків і капіталістів, а наростання знань нема. Тепер кожний дорослий робітник відчуває значення систематики. Він набуває багато знань на ходу — на зборах, по радіо, слухає доповіді, читає газети — і все ж відчуває, що в нього якісь прогалини в знаннях, нема справжнього зв'язку цих знань. Коли він виступає, це часто його зв'язує. Тому такий величезний потяг у школи дорослих, на курси, тому такий потяг до знань, тому такого великого значення надають тепер усім підручникам. Подивіться, як у нас молодь береться за підручники. І школі потрібна програма, потрібна систематика, тому що систематика дає справжні знання, а вона випала. В теорії Шульгіна, Крупеніної систематика місця не знайшла.

Треба організувати передачу цих систематичних знань дітям, щоб старше покоління свій революційний досвід, досвід будівництва передавало підростаючому поколінню. Це випало. Вийшла переоцінка дітей. Діти все можуть. Ми почали в них виховувати надзвичайно велику зарозумілість, хворе самолюбство; діти думають, що вони справді все можуть, а життя показує, що це не так.

Діти самі мучаться: «Адже я все можу, чому в мене не виходить?» Тут діти надзвичайно нервують. Часто форми соцзмагання і ударництва, які ми практикуємо в школі, ми переносимо цілком із заводу в школу, не враховуючи вікових особливостей. Виходять цікаві речі.

Мені довелося спостерігати одного хлопчика. Він їздив з школою на літню роботу, там він працював по чотири години в день та ходив на роботу за 2¹/₂ версти.

Йому, як і іншим дітям, 8 років. Цей хлопчик виявився ударником; приїхав назад чорний, засмаглий; хоч і був як скелет, але гордився тим, що став ударником. Раптом цей «ударник» перестав ходити до школи. Два тижні симулював, що ходить у школу, потім виявилось, що він десь тинявся в шкільні години, але в школу не з'являвся. В чому справа? Виявилось, що вчитель сказав, щоб вони збирали жуків, а він за своєю ударною роботою про жуків і забув. Але тому, що його самолюбство уже певним чином було розпалене, то він не наважувався показати очі в школу: він ударник і раптом жуків не зібрав. Ви бачите, що тут на дитячу натуру зовсім не зважили.

При організації соцзмагання ми цілком усе, що відбувається серед дорослих, переносимо на дітей. Це, звичайно, у нас «лівий» закрут, що примикає до теорії Інституту марксистсько-ленінської педагогіки, і з цього випливає, що ніхто не вивчає умов, в яких діти живуть, не вивчає особливостей віку; через те у нас і методика почала кульгати. Тут цілий ряд ланок, які приводять до теорії «відмирання школи». Склалась закінчена дрібнобуржуазна теорія, якій ми своєчасно не дали відсічі. А вона, так би мовити, якщо не прямо, то посередньо відбилась дуже негативно на наших програмах, на наших методах роботи, внесла багато прожектерства і відірвала на практиці теорію від реального ґрунту. Знати дітей, вивчати вікові особливості абсолютно необхідно. Ми повинні по цій теорії, взятій в цілому, вдарити, ми повинні її до кінця викрити і повинні не пускати її в школу, тому що вона руйнує нашу школу, заважає організації. А в організації ж, говорив тов. Ленін, головне в будівництві соціалізму. І тому, якщо ми хочемо будувати соціалізм, виховувати будівників соціалізму в школі, ми повинні певним чином весь виробничий процес, весь виховний процес організувати.

Звичайно, в галузі педагогіки права небезпека лишається ще головною, але актив педагогічний хворіє головним чином «лівим» ухилом. Тут нам треба насамперед бити по «лівацьких» настроях і визнати, що ми прогавили цю справу. Треба тут самокритику розвинути, тому що гавити не можна; треба давати своєчасну відсіч дрібнобуржуазним теоріям, і коли ми з цією небезпекою справимось, коли ми чітко усвідомимо всі моменти, з

якими треба боротися, тоді в нас виробиться певна настороженість, ми зуміємо школу підняти на вищий ступінь і дати справжню відсіч дрібнобуржуазним теоріям усім згуртованим активом.

Правих настроїв, підходів ще дуже багато. Боротьба з правими повинна вестись досить енергійно, але для того щоб з цим боротися, треба всі ці хитання, прожектерство викоренити до кінця. Така лінія досить уже накреслилась, і тут треба йти згуртованими рядами.

1931 р.

МЕТОДИКА ЗАДАВАННЯ УРОКІВ ДОДОМУ

Уроки, що задаються додому, мають велике значення. Правильно організовані, вони привчають до самостійної роботи, виховують почуття відповідальності, допомагають опановувати знання, навички.

Навчити дітей самостійно працювати конче потрібно. Найкраща школа дає лише порівняно невеликий обсяг знань. А тим часом сучасне життя вимагає багато загальних і спеціальних знань. Прогрес техніки, прогрес науки, постійна зміна занять, зміна функцій, необхідність продумувати і розв'язувати ряд нових проблем, що виникають, вимагають уміння самостійно працювати над набуванням знань.

Якщо ми подивимось на те, як працювали Дарвін, Едісон, Маркс, Енгельс, Ленін, ми побачимо в них величезне вміння працювати, величезну наполегливість у праці, вміння виконувати безліч чорнової, дрібної роботи, спостерігати, узагальнювати. Людина, яка не вміє сама вчитися, а лише засвоює те, що їй говорить учитель, професор, яка вміє ходити лише на повіді, мало на що придатна. Нам треба навчити підростаюче покоління вчитися самостійно оволодівати знаннями. Це одна з найважливіших проблем, які повинна розв'язати наша радянська школа. Ми повинні оволодіти методикою навчання. Тут повинні допомогти своїм досвідом учителі з великим стажем, вони можуть дати дуже багато.

У своїй промові на IV конгресі Комінтерну Ленін говорив про те, що «найважливіше в період, який тепер

настає, це — навчання»¹, «... вчитися повинні також і іноземні товариші, не в тому розумінні, як ми повинні вчитися — читати, писати і розуміти прочитане, в чому ми ще маємо потребу»². «Ми вчимося в загальному розумінні»³. І багато разів повторював Ілліч про необхідність навчитися вчитись.

Навчити вчитися зобов'язані ми і підростаюче покоління. Задавання уроків додому повинно допомагати озброєнню дітей умінням самостійно вчитись.

Опанувати знання можна, лише опановуючи одночасно цілий ряд навичок, і чим елементарніші знання, чим менший вік, тим більше треба часу на опанування навичок. Придивіться до маленьких дітей, і ви побачите, як безліч разів вони повторюють той самий рух, те саме слово, вислів і як це їм не набридає, бо, опановуючи навичку, вони відчують своє зростання.

Задавання уроків додому повинно допомагати опануванню навичок, самостійна робота над набуванням навичок повинна зробити змістовнішим класне навчання. Робота дома може і повинна вирівнювати рівень знань і навичок у дітей і тим підвищувати ефективність роботи школи. Але задавання уроків додому має ще те значення, що воно може і повинно бути засобом виховання свідомої дисципліни, може і повинно виховувати почуття відповідальності.

Проте задавання уроків додому — палиця з двома кінцями, і, якщо воно методично не продумане, воно може приводити якраз до протилежних результатів: навчить халтурити, несумлінно ставитись до виконання своїх обов'язків, набувати негативних навичок, які заважають навчанню, обдурювати. Воно може надмірно перевантажувати дітей без будь-якої потреби.

Тепер, коли ми вводимо як систему задавання уроків додому, ми повинні детально розробити методику цієї справи.

Спинюся на деяких питаннях.

Насамперед повинна бути забезпечена *можливість* виконання уроку, тобто в учня повинні бути на руках зошит, олівець або перо, потрібний підручник або

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 381.

² Там же, стор. 380.

³ Там же, стор. 381.

навчальний посібник, потрібний час, можливість знайти місце, де виконувати урок. Це не так просто, як здається на перший погляд. Зараз з папером великі, хоч і тимчасові, труднощі. Треба забезпечити учнів хоча б списаним з одного боку папером. Труднощі з підручниками були і в старій школі. Малозабезпечені учні, які не мали змоги купити підручники, або не вчили уроків, або випрошували підручник у заможніших товаришів. Іноді біганина за підручником забирала більше часу, ніж готування уроку.

Потім важливо, щоб було де приготувати урок. При теперішніх житлових умовах це завдання не завжди можна розв'язати. І, нарешті, одна з найважливіших причин, які заважають виконанню уроків у масовій школі,— це завантаженість дітей домашньою роботою: няньчення молодших братиків і сестричок, побігеньки всякого роду, для дівчаток — робота в господарстві та ін.

Вводячи задавання уроків додому, треба вжити і ряд заходів, що дають можливість виконувати уроки. Кращим виходом була б школа подовженого дня. У Женеві, наприклад, вважалось, що уроки додому можна задавати лише при наявності школи подовженого дня, яка забезпечує дитині можливість користуватися підручником і спокійно вчити уроки. В Ленінграді один час посилено вводились школи подовженого дня. Тепер при житловій кризі в більшості великих центрів, при роботі шкіл у кілька змін про це не доводиться й думати. Крім того, учнів, які живуть далеко від школи, це не влаштовує.

Американці мають велику кількість підручників у дитячих бібліотеках. Діти, які не можуть купити підручників, широко користуються ними. Читальні зали дитячих бібліотек так влаштовані, що в них можна вчити уроки. В наших дитячих бібліотеках, як правило, підручників не держать. Крім того, і самих дитячих бібліотек дуже мало.

Нам треба широко розвинути систему таких дитячих кімнат і дитячих навчальних хат, де можна було б користуватися підручниками, книжками для читання, де можна було б спокійно вчитися. Необхідно широко розгорнути влаштування дитячих навчальних кімнат при житлокопах, у клубах, в установах, у хатах. Тут багато

можуть допомогти профспілки, житлові товариства, кооперація, товариство «Друг дітей» та ін. Треба, щоб такі кімнати були близько до житла, щоб вони влаштувались для різного віку. Повинні подумати і бібліотеки, щоб вони зможуть зробити в цій справі.

Друге питання — це про *посильність* виконання уроків. При відсутності систематики, що панувала в нас до останнього часу, при слабкому вивченні обсягу знань дітей уроки, що їх задають дітям, часто *непосильні*. Дуже часто дітям пропонують прочитати твори, яких ніде не знайдеш; виміряти — до того ж у місті — «висоту озимини»; підрахувати кількість середняків на селі; встановити кількість неписьменних чоловіків, жінок і дітей (за один вечір); написати твір на зовсім невідому тему, наприклад у четвертій групі — «Про завдання партії в даний момент». Досить переглянути наші недавні підручники, написані за типом робочої книжки, щоб виявити сотні завдань, яких зовсім не можна виконати.

Часто дають однакові завдання дітям зовсім різного віку, з зовсім різною підготовкою, різним життєвим досвідом. *Непосильні завдання тільки розбещують, привчають несумлінно ставитися до своїх обов'язків.*

Треба дуже старанно *інструктувати* дітей, як їм виконувати завдання. Задавати не просто «від і до», а вчити, як найкраще, за найкоротший строк виконати завдання, як подолати труднощі, що зустрічаються, на що звернути особливу увагу. Такого інструктажу звичайно нема. Його треба організувати. Треба видати спеціальну брошуру з цього приводу, яка допоможе вчителю організувати інструктаж та консультацію учнів через старших учнів і культурмійців.

Треба, щоб учневі була *зрозумілою мета* завдання і ця мета запалювала його. Тоді він може з захопленням виконати дуже багато нецікавої, але потрібної роботи. Чим молодший вік, тим цікавішим має бути саме завдання. Цікава робота полегшує її виконання, вчить краще працювати, краще виховує свідоме ставлення до праці.

Як зробити звичайнісіньке завдання цікавим — це залежить від майстерності вчителя. Як правило, найцікавіше — це те завдання, яке максимально розвиває самодіяльність дитини, будить її думку. Наше

завдання — не муштра дітей, наше завдання — найкраще організувати їх сили і влити в правильне русло їх інтерес. У буржуазних школах навмисне дають дітям нецікаву, притупляючу роботу — наприклад, на уроках праці в масовій школі примушують годинами розплутувати заплутані клубки ниток: треба, мовляв, з ранніх років привчати дітей до терпіння. *Ми ж хочемо вчити не рабського терпіння, а свідомого ставлення до праці.* Відповідно до цього треба й будувати наші завдання.

Задаючи завдання додому, *не можна вводити зрівнялівку.* Треба індивідуалізувати завдання, зважаючи на прогалини, що є в учня, суму його знань і навичок, сильнішим учням давати завдання, які не заводили б їх уперед, а лише поглиблювали б їх знання, поліпшували б їх якість.

Треба мати також на увазі, що виконання того самого завдання звичайно забирає в різних учнів зовсім різну кількість часу. Це треба мати на увазі при розподілі уроків.

Задавання уроків додому тільки тоді доцільне, якщо організовано *облік виконання завдань, якості виконання цих завдань.* Відсутність перевірки дезорганізує учнів, знижує розуміння ними відповідальності. Відсутність систематичної перевірки, епізодичність перевірки також дезорганізують.

Потрібна постійна перевірка виконання.

Чи може і чи повинна вона лягти тільки на вчителя? Це означало б колосальне навантаження на вчителя. Необхідно навколо цієї справи створити цілу організацію, залучити до цієї справи культармійців, самих учнів. Звичайно, частина цієї роботи неминуче падає на самого вчителя. Необхідно продумати форми перевірки, полегшення її. Без контролю і обліку виконання задавання уроків додому може дати лише негативні результати.

Ось кілька думок, які виникли в мене в зв'язку з постановкою питання про запровадження в систему задавання уроків додому.

УВАГУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВУ В ШКОЛІ

Зараз на педагогічному фронті йде широке обговорення програм, і в зв'язку з цим виникає ряд великих принципових питань, які виходять далеко за рамки педагогіки у вузькому значенні цього слова. Одним з таких питань є питання про викладання образотворчого мистецтва.

У нашій школі викладання образотворчого мистецтва — на найглухіших задвірках. Йому відводиться наймізерніша кількість годин, та й ті завжди намагаються урізати. Ми майже зовсім не готуємо викладачів малювання, а якщо готуємо, то зовсім не так, як треба, як того вимагає індустріалізація нашої країни. Індустріалізація країни ставить перед образотворчим мистецтвом свої вимоги і накладає на нього свій відбиток. Сучасне образотворче мистецтво не може бути таким, яким воно було в кінці ХІХ ст., або таким, яким воно було в середні віки. Питання мистецтва в середні віки, коли все мистецтво оберталось навколо того, як зображувались бог Саваоф, пресвята богородиця, Марія Магдалина, різні святі, зосереджувались головним чином навколо техніки малювання. Коли якомусь художникові вдалося намалювати наповнені слізьми очі Марії Магдалини — це була ціла епоха в галузі мистецтва. Теперішнє мистецтво перебуває у фотооточенні, і через те йому в тисячу раз легше переборювати суто технічні труднощі. Треба тільки вміти використати досягнення в галузі фото. Але зате набувають зовсім виняткового значення

вибір теми, вибір типового, характерного, показового, вміння протиставити, дати порівняння, дати предмет, явище в його розвитку. Зміст, ідея картини є центральним питанням. Якщо ми серйозно хочемо поставити мистецтво на службу соціалістичному будівництву, класовій боротьбі, ми повинні глибоко продумати ідеологічний зміст картин. Вони не можуть бути схожими на картини художників кінця ХІХ ст. Інша епоха, інший характер класової боротьби, інші класи борються.

З цього, звичайно, не випливає, що ми повинні скинути з рахунку старе мистецтво і не вивчати його як найстаранніше. Це зовсім не означає, що ми повинні, наприклад, викинути в Третьяковській галереї в підвал усі картини передвижників і не використати їх для поглиблення нашого розуміння дійсності. Потрібна тільки правильна марксистсько-ленінська оцінка цих картин як продукту ідеологічної творчості даного класу в певний історичний період.

Цими днями я розмовляла з одним художником-комуністом, який тільки що повернувся з Далекого Сходу, з приводу програм з образотворчого мистецтва. «Не можна викинути,— говорила я,— Верещагінські картини, його картину, де зображено, як у безпечному місці на пагорку сидить штаб з великими князями на чолі і в бінокль збоку дивиться на поле бою, офіцерня — в білих лайкових рукавичках, вилощена, випешена. А поряд з цією картиною треба поставити інші картини Верещагіна — поранені, покалічені солдати, на посту замерзає вартовий, якого заносить снігом...»

Роль образотворчого мистецтва, картини як агітаційного засобу дуже велика.

Але не менша його роль і в галузі техніки. Треба розвивати образне мислення. Воно пов'язане з силою зорового сприймання, з умінням спостерігати, з розвитком зорової пам'яті і образної уяви. Для кваліфікованого робітника, для техника, інженера мати всі ці властивості надзвичайно важливо. Вони впливають на точність, чіткість роботи, на розвиток винахідництва, на його якість.

Наша школа майже зовсім не використовує багатющого досвіду з питань викладання малювання, який є в капіталістичних країнах. Це схоже на те, якби ми з математики, з природознавства вкинули в піч усі дося-

гнення в цій галузі науки на тій підставі, що за капіталізму вони дуже сильно розвинулись.

У нашій школі на фронті образотворчого мистецтва, яке має величезне значення для підготовки кадрів, ми маємо значне відставання. Але найгірше те, що ми погано це ще усвідомили. Тут треба бити на сполох.

Ми не можемо залишати справу викладання образотворчого мистецтва в тому вигляді, в якому воно є тепер; треба піднести його на належну височінь.

Незважаючи на те, що в нас майже не викладається малювання, наші діти багато і добре малюють. Діти не вмюють ще словами передавати своїх думок і почуттів, ще бідна і нерозвинена їх мова. Вони виражають свої думки й почуття малюнками. І коли дивишся на ці малюнки, починаєш краще розуміти слова Маркса: «Хіба в дитячій натурі в кожную епоху не оживає її власний характер у його натуральній правді?»¹. В дитячих малюнках сучасної дитини відображається також наша епоха. Малюнки дітей відображають розвиток техніки (тут і трактори, і аероплани, і фабрики, і демонстрації, і новий побут). Якщо малюнки наших школярів у дореволюційні часи зображували кішечок, собачок, чайнички, самоварчики, квіточки, сосонки, то тепер у них кипить думка, дитяча наївна прозора думка.

Малюнки служать також чудовим матеріалом, що дає можливість судити про те, що являє собою школа.

Переді мною зошит учня першого року навчання Мордовської області, який росте в колгоспі. Він малює протягом кількох місяців людей, і видно, як зростає його уявлення про людину. Перший малюнок — це людина з безсило складеними на грудях руками. Руки нерухомі. Другий малюнок через кілька тижнів — людина з розчепіреними руками, на одній руці висить корзина з грибами. Третій малюнок — довга випростана рука, в якій людина тримає книжку. Четвертий — людина замітає віником підлогу; п'ятий — людина в одній руці тримає сокиру, у другій — плуг. Шостий малюнок — людина керує сільськогосподарською машиною. Так протягом кількох місяців змінюється, дедалі поглиблюючись, уявлення маляти про людину. Цей малюнок свідчить, що

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 1, стор. 203—204.

школа — політехнічна, що вона вчить систематично, уміє правильно розширювати горизонт дитини. Школа першого ступеня повинна допомагати дитині виражати свої уявлення, думки й почуття також і через малюнок. Не даючи шаблонів, щоб не стати на перешкоді розвиткові творчої думки, треба спрямовувати творчість дитини в певне русло. Кожна екскурсія на завод, до колгоспу, міста та ін. має бути відображена в дитячих малюнках. Школа повинна спрямовувати певним чином увагу дитини, через відображення поглиблювати її розуміння речей. Це позначиться на малюнку. Викладання образотворчого мистецтва повинно озброїти дитину першого ступеня вмінням відображати в живих образах бачене, свої уявлення про це бачене. Схоплювати основне, характерне, взяте в реальних зв'язках повинні ми вчити дітей першого ступеня.

Другий ступінь (12—15 років) охоплює перехідний вік, коли в підлітків надзвичайно сильне прагнення до аналізу. Це відбивається і в малюнках. Сумарне зображення починає не задовольняти. Підлітки зосереджують увагу на деталях, на вимальовуванні їх — всупереч футуристам, які вважають, що шкідливо й непотрібно вчити точності відображення, не хочуть давати дітям теорії перспективи. Нехай діти малюють криво і косо, не біда. Кривий малюнок ще краще може передати настроїв. Але техніка потребує саме точності. Не можна вчити точності на кривих малюнках. Боротьба за техніку диктує серйозну боротьбу, зокрема з футуристичними ухилами у викладанні малювання. Від ремісницького копіювання найкраще страхуватиме правильне навчання образотворчого мистецтва на першому ступені, уміння розуміти художні твори, звичка брати речі в їх реальних зв'язках і опосередкуваннях, в їх розвитку, чого повинна з перших кроків учити радянська школа всією системою своєї виховної роботи з дітьми. Футуристи говорять: «Точності зображення нехай учить креслення, завдання мистецтва інше». Це неправильно. Це просто бажання відмахнутися від вимоги, яку висуває життя. Самого креслення мало — потрібна точність образного мислення. І другий ступінь повинен особливо дбайливо виробляти зорову пам'ять, уміти бачити, помічати, мислено комбінувати. Перший раз підуть діти на завод — нічого не побачать,

не запам'ятають, не зможуть намалювати. На другий раз — дещо вже побачать і запам'ятають, а потім навчатися схоплювати і відображати дуже точно все необхідне. Це, звичайно, залежить від того, наскільки добре поставлено політехнічну освіту, наскільки вміють викладачі осмислити для дітей виробничі процеси. В цьому осмислюванні, а не в простому набуванні навичок — основа політехнічної освіти. Малюнок найтісніше пов'язаний з глибиною розуміння, з уявленням людини про предмет.

Мені здавалось, наприклад, що глухонімі повинні особливо добре малювати. Виявилось, я помилилась. Вони чудові копіювальники, і тільки, але завдяки тому, що інвалідність звужує їхній розвиток, малюнки їх щодо композиції, щодо змісту бідні.

Безперечно, образотворче мистецтво має дуже велике освітнє значення, воно має надзвичайно велике значення для розвитку техніки. Програми з образотворчого мистецтва для семирічки не вузька справа освітян, у правильній їх побудові зацікавлена вся країна.

Не можна допустити програм, які готують лише декоратора примітивного типу. Треба мобілізувати на складання цих програм серйозні, дуже добре підковані в галузі мистецтва сили. Мої зауваження — зауваження педагога-марксиста, в якого дуже мало знань у цій галузі. Але мені хотілось повернути до цього питання необхідну увагу.

ПРО НУЛІВКУ

(ДОПОВІДЬ НА МОСКОВСЬКИХ ЗАГАЛЬНОМІСЬКИХ ЗБОРАХ ПЕДАГОГІВ
НУЛЬОВИХ ГРУП)

Товариші! Питання про нулівку — надзвичайно важливе питання. У сільській школі нулівка зустріне співчуття. Але вона необхідна і в таких центрах, як Москва. Я особливо це відчула, коли кілька років тому на фабриці «Красная Роза» одна робітниця раптом говорить: «Всі ці вчителі наших дітей дурнями роблять». «Що таке, — думаю, — звідки ці скарги робітниць? І район ніби хороший, Фрунзенський, не повинно б бути ніяких особливих претензій до вчителів». Потім я знову чую від робітників іншого району: «Наших дітей роблять дурнями». Думаю: «В чому тут справа?» Коріння цих скарг у тому, що діти інтелігенції приходять до школи вже грамотними, підготовленими, а діти робітників — неграмотними, і з перших кроків дуже різко відчувається ця різниця в підготовці. Дуже важливо, щоб діти починали шкільне навчання на основі однакової підготовки. Якщо ми візьмемо школу європейську — німецьку, швейцарську, французьку — і школу американську, то там починаються шкільні заняття з 6-річного віку. Правда, заняття першого року — з 6 до 7 років — звичайно дають дуже мало наслідків, але з 7 років діти вчатьс я вже по-справжньому.

Тепер особливо підкреслюється, що наша школа дає мало навичок, систематичних знань. Ми повинні використати нижню прибудову: якщо ми створимо нулівку, то в нас буде більше років навчання і діти раніше будуть привчатися засвоювати знання і навички. Між сімома і вісьмома роками діти багато що можуть опанувати. Тут не потрібний великий поспіх, він не потрібний на перших

порах. Я чула, що в деяких школах у молодших групах роблять таке: пропонують дітям порядком соцзмагання проходити програму одного року за півроку, за рік — програму двох років. Я від кількох шкіл чула це. Ви, мабуть, це також знаєте. Я вважаю це зовсім недопустимим явищем, тому що мова йде про те, що треба ґрунтовніше, не поспішаючи, якомога краще опанувати самі початки знань, які ляжуть в основу дальших знань. На перших кроках поспішати, по-моєму, найшкідливіше.

Мені доводилося в минулі часи, коли я закінчувала гімназію, жити уроками, і тоді я могла робити ґрунтовні спостереження над окремими дітьми. Ось, наприклад, у чому було лихо з математики, з алгебри: не розуміє — і не знає; виявляється, треба було ґлибоко вниз заглянути: часто учень не знає чотирьох правил арифметики, і через те йому і алгебра не дається. З особливо невстигаючими доводилось повертатися до роботи перших груп, пояснювати найпростіше і основне. Якщо воно добре проробляється, то все останнє легко засвоюється. І так з усіх предметів. Елементарні основи мають величезне значення. Тому для нас важливо не поспішати, щоб малюки в нас обов'язково за один рік дві-три групи пройшли, щоб їх скоріше накачати, а важливо, щоб вони опанували, продумали, засвоїли всі ці елементарні основи.

Щодо цього нулівка може відіграти особливо велику роль. Вона може дати елементарну грамотність, елементарну обізнаність з числами, елементарні прийоми рахунку. Доводиться спостерігати, яке величезне значення в нулівці мають для дітей ті іграшки, які складаються з багатьох предметів. У старі часи, наприклад, були «солдатики», і ті малюки, які грали «в солдатики», були математично більш розвинутими, ніж ті, які в них не грали. Зараз можуть бути і не «солдатики»: може бути «Червона Армія», «піонери», «жовтенята» — та хіба мало може бути іграшок, граючи якими діти можуть опанувати числові відношення, можуть навчитися лічити парами, трійками, четвірками і т. д. На іграшках діти багато чого вчать.

Та не тільки справа в лічбі. І в письмі важливо дати основи, не поспішаючи, розвинути руку: діти повинні вчитися малювати. На це питання в нас у школах якось

мало звертають уваги. Сподіваюся, що ми це змінимо і доб'ємося кращого, але поки що в нас поганенько і з малюванням, і з співами.

Як у нас стоїть справа з малюванням? Окремі діти малюють, але так, як треба, щоб було поставлене малювання, — цього в нас нема. Тим часом ми повинні в дітей і зорову пам'ять, і зорову уяву всіляко зміцнювати. Адже ж це основи техніки. Якщо ми хочемо, щоб діти наші опанували техніку, треба розвивати в них зорову пам'ять, зорове уявлення. Це розвивається ліпленням, малюванням. В той же час ліплення, малювання розвивають і руку: може вийти згодом чіткіший і красивіший почерк. Тут питання про посібники відіграє дуже велику роль.

Мені здається, що тепер у нас всю увагу звернено головним чином на грамотність. У нас тепер якось всі помічають те, чого раніше не помічали, — що діти малограмотні, часто пишуть якимись карлючками, пишуть так, що роблять цілу купу помилок. Лічби також не знають: треба додати дробі — додають чисельник до чисельника і знаменник до знаменника. На теперішні вимоги, які ставить життя, такий рівень грамотності для наших дітей недопустимий. Важливо дати основу. Треба на чіткість письма звернути увагу. Це органічно пов'язано з умінням малювати. І, крім того, малювання — адже це спосіб виражати свої думки: не обов'язково можна тільки словом виражати свої думки. Ми знаємо, що картина іноді може розповісти надзвичайно багато. Вона — один з дуже важливих способів виявлення людиною себе, а коли людина себе виявляє, то вона вже не така самотня, вона відчуває себе не такою закинутою.

Музика в нас теж занедбана. А музика ж допомагає організовуватися, діяти колективно. У мене таке враження, що тепер більше почали співати. Але хто співає? Головним чином дівчатка. Під час пленуму науково-педагогічної секції Державної вченої ради т. Бем захотів нас розважити, і був запрошений Тугаринов з хором дітей чоловік з двісті: дуже добре співали, але співали виключно дівчатка. Я запитую комсомольця, який виголошував вступне слово: «Чому у вас співають тільки дівчатка, це випадково?» — «А в нас, — говорить, — хлоп'ята не хочуть співати». Потім я перевіряла. Була

недавно в школі № 3 Фрунзенського району. Хор — три хлопчика і п'ятдесят дівчаток. Така непропорційність говорить про те, що хлопчики нехтують музику, а музика має величезне організуюче значення, і вона повинна йти з молодших груп у школі. Я гадаю, що в школі в нас дуже багато пережитків старого. Якось важко їх позбутися. У дошкільників краще: вони на чистому місці будують, і тому багато речей можуть створити по-новому.

Я мислю собі нулівку як поєднання дошкільної справи з шкільною — це перехідний ступінь. У нас дитина прямо з дитячого садка йде в школу. Здавалось би вона повинна краще вчитися, а вона вчиться гірше. Після дитячого садка повинен бути перехідний ступінь, який всіляко організує дітей, примушує звертати увагу на організуючі моменти. Перехід до школи дуже важкий: був дошкільник чудовий — і руки мив, і товариш хороший, а прийшов у школу — перший бузотер. Потрібно, щоб був перехідний ступінь — щоб дитина проходила через нульову групу. Ми сподіваємось, що буде достатньо дошкільних груп і всіх дошкільників зуміємо охопити. А ось як підійти до школи? Мені здається, що нульові групи повинні бути поєднанням елементів дошкільних з деякими шкільними. Дитину в цьому віці тягне читати, особливо коли тепер грамотність шириться навколо: бачить — всі з газетами, всі читають, і вона теж хоче читати. Малюки іноді роблять вигляд, що читають: дитина бере газету, тримає і повторює ті фрази, які вона вловила, — ніби читає. Прагнення до навчання в цей час є в дитини — хочеться повчитися, і тут потрібний правильний підхід. Мені здається, що даремно ми Монтесорі цілком викинули, хоч і зрозуміло, чому і звідки це взялось. Справа в тому, що Монтесорі, створивши дуже цікаві посібники, проводила за їх допомогою архііндивідуалістичне виховання, намагалась роз'єднати дітей, загалом — це архібуржуазне дошкільне виховання. Але, говорячи про посібники Монтесорі, мені здається, слід було б подивитися на цю справу іншими очима.

Ми говоримо тепер про те, як нам зробити нашу школу, наші дошкільні групи політехнічними. Іноді ми тут перебираємо через міру. Я не знаю, чи правда це, але вже нібито думають про те, щоб повинні робити діти-дошкільники на фабриці, — за що купила, за те й продаю. Мож-

ливо, насправді таких страхітливих перебільшень і нема. Справа в тому, що все ж таки якісь певні навички ми повинні дітям дати, і навички такі, які їх цікавлять. Якщо спостерігати за дитиною, то ви бачите, як наполегливо діти проробляють часто одне і те саме. Якщо трапилась цікава гра, то дитина безліч разів проробляє те саме, поки вона цим не оволодіє, і це їй не надокучає. Те саме буває і з віршами. Я спостерігала за одним хлопчиком 4—5 років. Примусив мене говорити йому вірш. Ну, думаю, гаразд, буду говорити доти, поки він вимагає. Закінчу, а він говорить: «Ще». П'ятнадцять раз довелось сказати — він терпляче п'ятнадцять раз прослухав. Дорослий не міг би цього витримати. У дитини звичайно є потреба оволодіти словом. Вона не так слухає, як ми. Вона якось схоплює слова інакше. Я не знаю, яка у неї в голові йде робота. Це — потреба її організму.

Коли дитина розкладає предмети, робить те саме. Наприклад, у Монтессорі є заняття: вкладання одного ящика в інший — діти можуть з цим возитися без кінця. Ось такі заняття дають певні навички. Я, звичайно, погано знаю цю справу, сама ніякого відношення до дошкільної справи не маю, і тому я й посібників Монтессорі не бачила, але десь побіжно читала, читала про те, як пристосовують до російських умов посібники Монтессорі. Я гадаю, що треба тепер звернути увагу на посібники Монтессорі і пристосувати їх до наших російських умов. А ми чого навчаємо в дитсадку? Всю осінь листя збираємо. Ми повинні і на посібники Монтессорі звернути увагу і взяти те, що нам підходить. Звичайно, ми будемо працювати своїми методами, але те, що нам підходить, треба взяти, над цим подумати і самим уже далі йти. Тоді ми наших дітей політехнічно краще підкуємо і дамо ті навички, які їм так потрібні будуть у дальшій роботі і в житті.

Ми говоримо, що одночасно треба вчити і писати, і читати, — і в школі страшенно поспішають. У нулівці ми можемо застосовувати цілий ряд методів, які в школі не застосовуються. Наприклад, мені доводилося спостерігати в швейцарській школі, як там навчають письма і читання, виходячи з того, що письмо з читанням можна органічно пов'язати. У Швейцарії дітям дають перший підручник, написаний не друкованими буквами, а пи-

саними. Там вважають, що так діти значно швидше і міцніше оволодіють письмом. У дитини нема роздвоєння уваги: адже труднощі в тому, що в книжках для читання букви друковані, а писати їх треба інакше. Дитина намагається скопіювати з друкованих букв, і від цього почерк псується. Якщо діти бачитимуть тільки добре написані слова, то в них цього роздвоєння не буде, дитина буде швидше і краще опановувати грамоту. Навчившись читати по писаному, дитина легко перейде потім на друкований шрифт — це відбувається само собою, не утруднює дітей. Ми повинні спробувати це для нульових груп, як це вийде.

Треба вивчити цілий ряд нових прийомів, які б допомагали дітям. Треба, щоб була правильна організація шкільного процесу праці. У нас у школі ще сильні звички старого: «Де книжки?» — «У шафі». — «Де ключ від шафи?» — «У Петруся». — «А де Петрусь? Покличте Петруся». А Петруся в цей час нема. Раніше в школі були ланки. Тепер вони називаються бригадами. Але щоб розумно налагодити роботу, потрібна продумана організація: як підібрати спочатку маленьку бригаду, яку-небудь трійку, яка повинна навчитися розподіляти роботу так, щоб кожний був зайнятий, якимось одним одному допомагав. Треба, щоб діти навчились розраховувати час, сили, вміння. Адже життя зараз вимагає величезної організації, і школа також вимагає цієї організації. Коли дитина приходить у школу, на неї навалюється програма, і вчителі ніколи особливо возитися з дітьми. Правда, кращі вчителі організаційним питанням приділяють певний час. Мені здається, що багатьма організаційними навичками людина повинна оволодіти в нулівці. На цей бік справи треба звернути увагу: щоб дитина, прийшовши в школу, уміла колективно працювати, читати, писати і самостійно працювати.

У нулівці дуже важливе сполучення навчання з грою. Я проглядала програму нулівки, і мене здивувало, що там дуже мало гри. Ми якимось дуже по-серйозному підходимо до дітей і забуваємо, що гра — це теж навчання. Наприклад, рухливі ігри учать бігти туди, куди треба; так швидко, як треба; сказати те, що треба; тому, кому треба; в той час, коли треба. Всі ці уміння треба опанувати.

Звичайно, не можна перетворювати нулівку в дитячий садок: вік дітей уже такий, що вимагає значно більшого, і треба програму скласти так, щоб дати певні знання. Ми повинні працювати в нулівці такими методами, які ґрунтовніше озброюють дітей знаннями.

Всі говорять зараз про хиби наших програм, які полягають у тому, що в них не зважають на вік дитини. Ми вважаємо, що дитина все може від природи. У нас і в дитячих садках те саме — дитина «все може»; часто такі складні речі дітям розповідаємо, які за їх віком зовсім для них не підходять. Нам треба зважати на вік дитини, на її можливості.

Мені якось довелося жити в селі разом з одним товаришем, який довгий час жив у Франції і хлопчик його виховувався у французькій школі. Хлопчик сидить і слухає, що дорослі говорять (це був 1906 рік, і розмови всі були про кадетів). Хлопчик слухав, а потім і говорить: «Тату, кадети — це те саме, що французькі радикали». Батько розцвів: «Який у мене синок розумний, які речі говорить: порівняв радикалів з кадетами». На другий день дивлюся: стоїть хлопчик біля вікна, припавши до скла, і дивиться, як фінляндські діти на лижах катаються (діло було зимою у Фінляндії). Я йому й кажу: «Чого ж ти?! Іди, покатайся». А він відповідає: «Як я піду, адже вони прості». З одного боку, говорить про кадетів і радикалів, а з другого боку, не може гратися з дітьми, тому що вони «прості». Він, мабуть, просто повторив те, що від когось чув про радикалів і кадетів — нічого не розуміючи, повторив, — а найелементарніших суспільних стосунків не розуміє.

Нам тішитися не можна тим, що діти у нас добре говорять. Говорять діти в нас жваво, говорять іноді такі речі, що послухаєш — і серце старе радіє. Але треба придивитися глибше. І ось я гадаю, що в нулівці треба дітей учити не просто повторювати завчені фрази, а треба, щоб вони зміст їх зрозуміли. Краще менше, та ґрунтовніше. Потім краще піде.

Треба дітей привчати також до чистоти, навчити класти речі на місце.

Щодо вивчення дитини. По-моєму, це одне з основних завдань: треба добре знати дитину. Якщо знаєш дитину, то знаєш, що з нею робити. Взяти, наприклад, питання

другорічництва. На якому ґрунті це відбувається? В учителя часто дуже багато дітей, він і не знає, чому в дитини промахи. Зараз у нас чоловік по сорок буває в нулівці, і це утруднює справу. А все ж у нулівці, де не тільки саме навчання, а де є й ігри, дітей пізнаєш все-таки краще, ніж у класі, де навчання більш книжне. Ми можемо створити в нулівці не дуже книжне навчання, можемо краще пізнати дітей. Правда, якщо велика група, то будуть великі труднощі щодо цього. Якщо взяти французьку школу, то там є так звані «материнські школи» — великі групи, чоловік до ста: це робить неможливою педагогічну роботу. Я запитувала, коли була в еміграції, в однієї робітниці: «Що у вас діти роблять у цій школі?» Вона говорить: «Там дітей навчають мавпувати: вчителька зробить руки так — і вони так роблять». Звичайно, тут навчання зводиться до мавпування, але я гадаю, що при менш численних групах вихователька буде знаходити шляхи до вивчення дітей. Адже в нас інші методи роботи, і на вихователях лежить відповідальність вчити не мавпувати, а озброювати малюків певними знаннями і вміннями.

Мені хотілось би, щоб сьогодні більше поговорили про методи. Тепер взагалі методичне питання стоїть в центрі: про методи вивчення дитини, про те, які труднощі треба долати, — ось про що хотілось би почути. Так само хотілось би почути від вас, як ви думаєте швидко охопити всіх дітей нулівкою. У Москві, здається, 42 тис. дітей охоплено нулівками, але в майбутньому нам треба обов'язково всіх дітей пропускати через нулівки.

ПРО ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Література — могутній засіб впливу на підростаюче покоління. Вона може допомогти йому зрозуміти життя, людей, те, чим вони живуть, чим дихають, навчити розбиратися в людях, розуміти, що їх хвилює. Література може навчити підходити до людей, впливати на них. Література впливає на мораль, на поведінку людини, на її світогляд. Дуже сильно впливає художня література на підлітка, на молодь — на той вік, коли формується людина.

Вплив літератури особливо великий у перехідні періоди, коли змінюється суспільний уклад і в зв'язку з цим змінюються старі, звичні погляди на явища, на взаємини людей. Не всяка література «запалює серця», веде вперед. Буває й така література, яка тягне назад, до старого, яка затуманює погляд, дезорієнтує. Не можна заплющувати очі на цей факт. Така література діє, як отрута. Потрібна страховка від такої літератури, від її впливу.

Усе це говорить про важливість правильної постановки викладання літератури в нашій школі. Але було б дуже великою помилкою вкладати це вивчення тільки в прокрустове ложе «навчального курсу».

Перш ніж перейти до питання про те, як треба ставити викладання літератури, я хотіла б спинитися на тому, як впливала література на Володимира Ілліча, що він брав з неї.

Володимир Ілліч юнаком читав дуже багато белетристики. Анна Іллівна розповідала якось, що Володимир Ілліч, будучи в старших класах гімназії, багато часу

приділяв на читання Тургенева. Ілліч добре знав так званих класиків, тобто Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Тургенева, Л. Толстого, Щедрина. Добре знав Белінського, Добролюбова, Писарева, Герцена, Чернишевського.

Якщо ми подивимось зібрання творів Леніна, ми побачимо, що він завжди посилається на вищезгаданих письменників і публіцистів. Деякі місця він цитує кілька разів, і відчувається, яке сильне враження ці місця в свій час справили на нього. Кілька разів, наприклад, цитує він гіркі слова Чернишевського про великоросів: «Жалюгідна нація, нація рабів, зверху донизу — всі раби». У статті «Про національну гордість великоросів», написаній у грудні 1914 р., Ілліч так оцінює ці слова: «Одверті і прикриті раби-великороси (раби щодо царської монархії) не люблять згадувати про ці слова. А, по-нашому, це були слова справжньої любові до батьківщини, любові, що сумує через відсутність революційності в масах великоруського населення. Тоді її не було. Тепер її мало, але вона вже є. Ми сповнені почуття національної гордості, бо великоруська нація *теж* створила революційний клас, *теж* довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і за соціалізм...»¹

Кілька разів наводив Ілліч іншу цитату з Чернишевського: «Революційна діяльність — не тротуар Невського проспекту».

Ленін завжди з запалом говорив про Чернишевського, називав його «великим російським революціонером», писав про мужицький демократизм Чернишевського, про те, що Чернишевський умів у найнестерпніших умовах говорити правду то тим, що він мовчав, то тим, що він висміював лібералів. У Чернишевського вчився Ленін ненависті до лібералізму, до ліберального фразерства. Мене завжди вражало, як добре знав Ленін навіть белетристичні твори Чернишевського, наприклад «Що робити?», як пам'ятав їх.

Але чи дається що-небудь у наших програмах з літератури з Чернишевського, чи розповідається про Чернишевського, про його революційну діяльність, його літературну діяльність? Ні.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 80.

Поряд з іменем Чернишевського Ілліч завжди згадує про Добролюбова. Добролюбову теж не знайшлося місця в програмах з літератури.

Цінну статтю, з надзвичайним запалом написану, присвячує Ленін Герцену. Деякі висловлювання Герцена, оцінка його ролі та значення повинні даватися в наших програмах з літератури. Багато разів згадує Ленін про лист Белінського до Гоголя, кваліфікує Белінського як попередника російської соціал-демократії, говорить про ненависть кадетської інтелігенції до Белінського, лає «Віхи», які намагаються розвінчати Белінського як публіциста, називають Белінського, Добролюбова, Чернишевського «вождями інтелігенції» (Чаадаєва, Володимира Соловйова, Достоевського «Віхи» піднімають на щит, запевняють, що вони «зовсім не інтелігенти»).

У статті «Ще один похід на демократію» (1912) Ленін говорив про 1905 р., що це був рік, коли здійснилася мрія Некрасова про ту «годиноньку», коли селянин «не Блюхера й мілорда дурноверхого, а Гоголя й Белінського з базару понесе»: «Сподівана для одного із старих російських демократів «годинонька» прийшла. Купці кидали торгувати вівсом і починали вигіднішу торгівлю — демократичною дешевою брошурою. Демократична книжка стала базарним продуктом. Тими ідеями Белінського і Гоголя, які робили цих письменників дорогими Некрасову — як і всякій порядній людині на Русі — була пройнята цілком ця нова базарна література...

...Який «неспокій!» — вигукнула вважаючи себе освіченою, а насправді брудна, гидка, ожиріла, самовдоволена ліберальна свиня, коли вона побачила *на ділі* цей «народ», який несе з базару... лист Белінського до Гоголя.

І, власне кажучи, адже ж це — «інтелігентський» лист — проголосили «Віхи», під грім оплесків Розанова-Нововременця і Антонія-Волинського¹.

Не знаю, чи пояснюють учителі дітям, за що і як ненавиділи Белінського ліберали й чорносотенці. А можна ж пояснити просто і зрозуміло.

Ілліч хотів, щоб масам став доступний не тільки лист Белінського до Гоголя. Він хотів, щоб їм стали доступні

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 276.

і твори Л. Толстого. Ось що він писав з цього приводу в зв'язку із смертю Л. Толстого: «Епоха підготовки революції в одній з країн, придавлених кріпосниками, виступила, завдяки геніальному висвітленню Толстого, як крок вперед у художньому розвитку всього людства.

Толстой-художник відомий мізерній меншості навіть в Росії. Щоб зробити його великі твори дійсно здобутком *всіх*, потрібна боротьба і боротьба проти такого суспільного ладу, який засудив мільйони і десятки мільйонів на темноту, забитість, каторжну працю і злидні, потрібен соціалістичний переворот.

І Толстой не тільки дав художні твори, які завжди цінуватимуть і читатимуть маси, коли вони створять собі людські умови життя, скинувши ярмо поміщиків і капіталістів,— він зумів з незвичайною силою передати настрої широких мас, пригноблених сучасним порядком, змалювати їх становище, висловити їх стихійне почуття протесту й обурення. Належачи, головним чином, до епохи 1861—1904 років, Толстой надзвичайно рельєфно втілює у своїх творах — і як художник, і як мислитель і проповідник — риси історичної своєрідності всієї першої російської революції, її силу і її слабкість»¹.

Статті Леніна дають пряму по суті вказівку, що брати з Толстого для програм з літератури і як давати, як аналізувати ці твори, з якою оцінкою до них підходити.

Але, накреслюючи програму з літератури, Л. Толстого заганяють на задвірки і дають з нього зовсім не те, що треба. Якщо Ілліч вважав, що потрібен соціалістичний переворот для того, щоб зробити Л. Толстого доступним масам, то треба б серйозно подумати, що і як давати з Л. Толстого підрастаючому поколінню в програмах з літератури.

Відразу ж після Жовтневої революції Ленін вимагав перевидання класиків, став вимагати, щоб твори Герцена, Чернишевського, Белінського, Добролюбова, Л. Толстого, Некрасова, Гоголя, Пушкіна та інших були перевидані в дешевих виданнях і спущені в масові бібліотеки.

Тургенєва Ленін оцінював як ліберала, якого тягло до поміркованої, монархічної і дворянської конституції,

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 283—284.

але знав він його добре. Він наводив із «Записок мисливця», з оповідання «Бурмистр» епізод, в якому «культурний» поміщик за не нагріте на обід вино без крику й галасу, півголосом, віддає наказ: «Щодо Федора... розпорядіться», тобто відправити його на стайню.

Багато цитує Ілліч Некрасова, який був одним з найулюбленіших його поетів.

Багато цитує Щедрина — наводить опис Щедриним еволюції російського ліберала, який починає «з того, що просить у начальства реформ «по можливості»; продовжує тим, що канючить «ну, хоч що-небудь» і кінчає вічною й непорушною позицією «приспособування до підлоти»¹. Кілька разів цитує Ілліч його вираз «приспособування до підлоти» і інший щедринський вираз: «Вуха вище лоба не ростуть». Бере Ілліч щедринський тип Іудушки Головльова з «Панів Головльових» і тип Балалайкіна з «Сучасної ідилії». Видно, як захоплює Ілліча глузування Щедрина з навколишнього укладу. Чи треба давати Щедрина в курсі літератури? Треба. Треба показати, з чого він сміявся.

Сатира Гоголя, сатира Щедрина багато дечого вчить. Вона вчить критично вдивлятися в життя. Треба тільки чітко ставити питання про те, з чого треба сміятися. Критика на критику не схожа. І Ленін бере з «Нарисів гоголівського періоду російської літератури» Чернишевського опис поверхової критики, коли людина не знає, з чого вона сміється: «...Візьме людина в руку «Пригоди Чичикова» і починає «критикувати»: «Чи-чи-ков, чхичхи... Ах як смішно!»²

Одне з завдань курсу літератури — навчити критикувати. Ось чому в курсі літератури аналіз художніх творів повинен займати видне місце.

Аналіз творів, нерозривно пов'язаний з аналізом дійсності, — одна з найважливіших частин курсу літератури. Не так важливо, щоб було прочитано в класі якомога більше художніх творів; важливо, щоб було взяте типове, щоб була всебічна марксистсько-ленінська оцінка цих творів, щоб учень навчився черпати з художнього твору розуміння життя; щоб він навчився «бачити» життя в усій його глибині і багатогранності.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 232.

² Там же, т. 3, стор. 531—532.

Уміння оцінювати читану літературу надзвичайно важливе. Ми не можемо тримати учня вічно на повіді. Треба, щоб він сам умів розбиратися в творі, правильно оцінювати його. Тоді не таке лихо, якщо йому випадково й потрапить до рук який-небудь мотлох. Він буде захищений від шкідливого впливу цього мотлоху. Звичайно, не тільки курс літератури, але вся програма, весь характер шкільної і позашкільної діяльності учня повинні допомагати йому правильно підходити до художніх творів, але курс літератури повинен тут відігравати провідну роль, озброїти учня необхідними мірилами.

Я не буду далі наводити цитат з Леніна. Зазначу тільки, що він використав деякі твори як характерні документи, що малюють справжній стан речей. Багато літературних творів дають таку яскраву картину суспільного укладу, як ніякі статистичні збірники. Ленін умів використовувати такі твори для своїх висновків. Він використав з цією метою Г. Успенського, Короленка та ін.

В нашу епоху будівництва соціалізму художня література має величезне значення, і тому курс літератури повинен бути особливо старанно обдуманий, широко обговорений громадськістю.

Насамперед важливий добір художніх творів. Треба давати найбільш художні, найбільш ідейні твори сучасних письменників; показати, як тісно пов'язані ці твори з життям, як вони освітлюють це життя, допомагають у ньому розбиратися... Треба брати не тільки сучасну белетристику, а й публіцистику, публіцистику, яка дає аналіз дійсності. На сучасних письменниках, на сучасних публіцистах треба дати мірила того, що треба цінити в художньому творі. Треба, щоб учень зрозумів величезне значення соціалістичної літератури, зрозумів її завдання — навчити ненавидіти гноблення, експлуатацію, «все негідне, підле, зле», обивательщину, міщанство. Треба, щоб учень зрозумів, що соціалістична література повинна загострювати погляд, учити дивитися правді в вічі, повинна вчити розуміти людей, їх прагнення, захоплювати, зміцнювати волю. Треба дати зрозуміти, що таке класовий характер літератури, дати мірила того, на млин якого класу ллє воду той чи інший художній твір.

Курс літератури має таке величезне значення з точки зору комуністичного виховання, що створення його не може бути справою рук кількох учителів-практиків — викладачів літератури — та кількох літературознавців. Значення цього курсу виходить далеко за межі педагогіки.

Озброївши розумінням ролі літератури на яскравих прикладах сучасності, треба поглибити це розуміння на вивченні класиків. Історія літератури повинна бути не якимсь самодостатнім завданням, а служити кращому розумінню сучасності, сучасної літератури, з одного боку, повинна служити кращому розумінню історії — з другого. Останнє завдання вимагає тісного пов'язання курсу історії літератури з курсом історії. У структурі з програм цей зв'язок повинен бути передбачений.

Література більше, ніж будь-який інший предмет, повинна ґрунтуватися на самодіяльності дітей. Треба розвинути в них інтерес до літератури і читання, давати рекомендовані списки літератури з відповідними анотаціями; треба, щоб діти робили систематичні виписки з читаних творів і мотивували, чому вони виписують саме ці, а не інші місця, чому саме ці місця їх зацікавили. Необхідно, щоб діти щільно підійшли до писання рецензій — оцінок книг. Писання творів має цілком особливе значення при вивченні літератури...

...Правильно поставлене викладання літератури має величезне значення — тепер більш, ніж будь-коли. Треба тільки вміти розбудити самостійність у дітей, навчити їх колективної праці в даній галузі, організувати їх самодіяльність, прийти їм на допомогу.

ПІДНЯТИСЯ НА ВИЩИЙ СТУПІНЬ

Перед нашою країною стоїть завдання — підняти нашу культуру на вищий ступінь. Цього вимагає суспільне життя, що широко розгорнулося, цього вимагає соціалістичний уклад нашої промисловості і нашого сільсько-го господарства.

Ми наполегливо билися над тим, щоб зробити нашу країну письменною. Зрушення в цій справі у нас дуже велике. Але для країни, що будує соціалізм, цього мало. Адже не для того вчать люди грамоти, щоб вивіски читати та підписувати прізвище. Вчать грамоти для того, щоб опанувати знання. Питання про книгу і користування нею в країні письменній набуває особливого значення. Книжка повинна бути доступна кожному. Для цього потрібна розгалужена, добре налагоджена бібліотечна мережа. Потрібна велика громадська робота по залученню всього населення до користування бібліотекою. Треба, щоб сама маса взялася за цю справу так, як вона взялася за лікнеп. Потрібна велика робота по перетворенню бібліотек у наші радянські бібліотеки.

Потрібна велика інструктивна кампанія по самоосвітній роботі. Потрібні короткотермінові вступні курси до самоосвітньої роботи, що навчають, як користуватися довідниками, каталогами, підручниками, як робити виписки, замітки, як користуватися заочними курсами та ін. Потрібна широка мережа гуртків найрізноманітніших типів з добре розробленими програмами, методичними вказівками, рекомендованими списками книг,

анотаціями. Потрібна ціла кампанія за оволодіння технікою, за політехнічну освіту мас. Тепер навчання повинно глибоко увійти в побут. Не можна без цього далі зростати й розвиватися.

Я не буду докладно спинятися на цих питаннях. Тут є вже великий досвід, треба його лише узагальнити, внести в цю роботу систему, зв'язати в єдиний ланцюг всі ланки цієї роботи. Кожний вуз, кожний технікум, кожна школа, кожна культурна установа повинні вести цю роботу.

Тільки всіляко розвиваючи, розширюючи, поглиблюючи політосвітроботу, ми зможемо підняти на потрібну висоту і підготовку до життя нашого підростаючого покоління, створити справжню ленінську єдину політехнічну школу. Ця школа повинна бути пройнята наскрізь комуністичним духом, виховувати комуністів, але вона повинна також озброювати молодь знанням, яке необхідне їй для перемоги, вчити застосовувати це знання до розв'язування завдань соцбудівництва, перетворювати знання в складову частину побуту.

Яка наша школа? Погана вона чи хороша?

Візьмімо приклад, він дуже типовий. Пише хлопець 14 років з глухого села Центрально-Чорноземної області: «... читав про п'ятирічку, і страх як хочеться, щоб це все провести. Подумай, скільки заводів буде, і шахт, і електрики, і культурності. Письменні всі будуть. Ми, молодь,— застрільники колгоспного будівництва. Ми — перемога Радянської влади. Ми кожний за неї життя віддамо. І ми ніколи не забудемо вождя нашого Леніна, і дідуся Калініна... Ми закінчили сільську школу нашу, нам книжок потрібно політичних і арифметику».

У цьому листі підлітка дуже яскраво відбиваються і сила і слабкість нашої школи. Сила її в тому, що вона дала чудову насагу, чудову настанову. Але написано лист надзвичайно безграмотно, і з арифметики теж, треба гадати, прорив, бо просить хлопець «арифметику».

.. Читаючи лист, відчуваєш, як потрібні хлопцеві знання. Пускаємо ми його на велику будову, можна сказати, з голими руками. Знання — велика сила, а наша школа навіть елементарних знань дає мало. Ось чому ЦК ВКП(б) у своїй постанові від 5 вересня 1931 р. вимагає, щоб школа озброювала якомога краще дітей знанням.

Чи означає це, що ЦК не надає значення комуністичному вихованню, комуністичній насназі дітей, вважає, що дітям ця наснага не потрібна, що потрібні тільки знання? Смішно навіть так ставити питання.

Праві вважають, що питання стоїть так: *або* наснага, *або* знання, ніби ці дві речі несумісні.

Ніколи ЦК так питання не ставив. Не *або* — *або*, а *і* — *і*. Потрібні і наснага і знання. Але на наснагу звертали увагу, а на озброєння знаннями звертали увагу далеко недостатньо. Наснага, певна спрямованість інтересу, зосереджує, організовує увагу і тим самим допомагає опанувати знання.

Нині основне завдання — *навчитися вчити*. Нам треба опанувати методику, і не тільки опанувати, а наново створити методику. В цьому найбільші труднощі. Педагогічна думка щільно підходить до цього питання.

У галузі техніки йде величезна робота по організації і удосконаленню виробничих процесів, їх раціоналізації. Техніки всебічно вивчають сировину, її властивості, ясно здаючи собі справу в тому, що вони з цієї сировини хочуть зробити, яким шляхом цього досягти, будують машини для переробки сировини, зважають при цьому на властивості сировини — тканину проколюють голкою, шкіру — шилом, дерево — цвяхом і т. д., розраховують необхідну силу удару і ступінь натискування. Крок за кроком, передаючи оброблюваний продукт із цеху в цех, перетворюють його.

А наша педагогіка? Чи використовує вона всі досягнення науки, щоб мати чітку картину того, що являє собою дитина. Педагогіка передає дуже часто вивчення дитини педологові, вважаючи, що педагогові це вивчення не потрібне...

Методи виховання і навчання визначаються, з одного боку, «сировиною» — дитиною, її досвідом, її силами, з другого — метою виховання і навчання. Пояснювати 8-річній і 14-річній дитині треба по-різному. Інакше треба виховувати раба, інакше — громадянина соціалістичного ладу.

Наша методика мало продумана з точки зору вікових особливостей дитини, з точки зору сучасного досвіду дитини, мало продумана з точки зору виховних і освітніх цілей школи радянської, школи соціалістичної.

Є окремі думки, окремі міркування, але всебічно продуманої, науково розробленої методики комуністичного виховання і освіти дітей нема. Її треба створити. Тепер на цей бік справи треба всіляко налягти.

Коли говорять про комуністичне виховання, звичайно говорять тільки про антирелігійну і інтернаціональну пропаганду. Але ж це тільки невеликий шматок комуністичного виховання, а треба брати комуністичне виховання в цілому. Як боротися з власницькими інстинктами, з усякого роду рвацтвом; як боротися з індивідуалізмом, з вихованою капіталізмом звичкою ставити своє «я» на перший план; як будити ненависть до експлуатації, до гноблення; як учити поважати чужу працю, чужий час; як учити працювати, вчитися й жити колективно — всі ці питання в нашій педагогіці майже зовсім не обговорюються. Мало обговорюються вони і в літературі комсомольській. Те перетворення нашого суспільного укладу, яке відбувається в зв'язку з соціалістичною реконструкцією нашого господарства, вимагає дуже ґрунтового обговорення всіх цих питань.

У галузі навчання цілий ряд питань також треба поставити значно глибше. Питання стоїть про те, як підвищити ефективність, продуктивність праці вчителя, тобто як зробити так, щоб подавані ним знання якомога швидше, якомога глибше сприймалися учнями, якомога краще озброювали їх. Що найістотніше в подаваних знаннях, що другорядне? На що треба звертати найголовнішу увагу? Все це потрібно педагогові знати.

Ми говоримо тепер багато про систематику. Але систематика до систематики не приходиться. Є систематика формальна, зовнішня, малорациональна, і є систематика, що зміцнює розуміння речей, самої суті їх, що полегшує розуміння розвитку явищ, їх зв'язків і опосередкувань — систематика діалектична. Є систематика схематична, і є систематика життєва, пов'язана з конкретною галуззю знань, що впливає з самої суті вивчуваних явищ. Як зробити систематику зрозумілою для учнів?

Або взяти інше питання. Як зацікавити дітей вивченням даного явища? Що взяти за вихідний пункт? Як організувати самодіяльність дітей? У чому вона повинна про-

являтися, в яке русло в якому віці вона повинна бути спрямована?

І таких питань постає безліч. Чи можемо ми від них відмахуватися? Чи можемо ми застосовувати тут старі шаблони? Не можемо. Питання методики постали на весь зріст і потребують розв'язання. Від правильного розв'язання їх залежить якість роботи.

1932 рік повинен бути роком підвищення якості роботи.

Це не означає, що якоюсь мірою може бути послаблена боротьба за охоплення навчанням усього без винятку підростаючого покоління.

Це не означає, що якоюсь мірою може бути послаблена підпропаганда, залучення трудящих до справи допомоги вчителів, організації культурмії, робота з нею.

Це не означає, що якоюсь мірою може бути послаблена робота над організацією позашкільного життя дітей.

Але головним в усій роботі повинно бути підвищення якості роботи.

Праві намагатимуться витлумачити цю справу так, що ми повинні повернутися до старих методів роботи і виховання, хоч справа ця безнадійна, бо діти в нас стали іншими, інші вимоги ставить праця, весь суспільний уклад.

Звичайно, нездійснимість намагання правих поставити школу на старі, зруйновані новими вимогами життя рейки не означає, що з цим намаганням не треба боротися. Права небезпека — головна небезпека.

«Ліві» недооцінюватимуть значення методики, заплітатимуть очі на особливість педагогічної роботи, говоритимуть більше про перспективи. Необхідно залучити їх до методичної роботи, до наполегливої роботи над підвищенням якості викладацької і виховної роботи.

Треба, щоб у результаті дискусії¹, яка відбулася, піднялася вся педагогічна робота на вищий ступінь: треба, щоб не сталося так: поговорили, виявили, хто помилявся, і відійшли в бік від тривалої, продуманої, часто невидної і чорнової роботи по проведенню в життя

¹ Йдеться про дискусію з основних питань марксистсько-ленінської педагогіки, яка відбувалася в Товаристві педагогів-марксистів.— *Ред.*

лінії партії, даної в постанові ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову і середню школу».

Ще Пушкін у давноминулі часи висміював тих, хто повчає великих істин, не турбуючись про проведення їх у життя, і до цього часу живим глузуванням звучить його епіграма:

Любий мій Павле,
Держись моїх правил:
Люби те-то, те-то,
Не роби того-то.
Здається, це ясно,
Прощай, мій прекрасний.

Колективними зусиллями зробимо нашу школу справедливою, піднімемо якість її роботи на височину, якої вимагає момент, що ми переживаємо.

1932 р.

НАШІ КЛАСИКИ ЯК ЗНАРЯДДА ВИВЧЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Кожен знає, як уважно вмів В. І. Ленін придивлятися до життя, особливо до життя робітничих і селянських мас, як умів він схоплювати їх настрої, їх думки, їх переживання. Випадково кинуте зауваження, запропоноване питання, пісня, саме мовчання — все це було для нього багатющим матеріалом для того, щоб схопити картину того, що є, розшифрувати її з надзвичайною точністю. Будь-який художник міг би позаздрити цьому вмінню Ілліча спостерігати.

Але він спостерігав не як «споглядач», не як «об'єктивний спостерігач», що дивиться з боку, з вікна вагона. В. І. Леніну вміння спостерігати потрібне було для того, щоб ухопитися за необхідний кінець нитки, для того, щоб розплутати кожного разу надзвичайно складний клубок людських взаємовідносин і спрямувати їх у потрібне річище.

Цього вміння спостерігати і робити із спостережень необхідні висновки повинна вчитися молодь у Леніна. Ленін був великим оптимістом, у нього була надзвичайно глибока віра в творчі сили, в могутність робітничого класу. Вся його наукова робота привела його до переконання про неминучість перемоги робітничого класу. І тому навіть у хвилини найбільших поразок він думав про те, як підготувати перемогу, організувати її. Але ніколи не покидала його тверезість думки. Він вважав найшкідливішим опортунізмом невміння дивитися правді у вічі, якою б гіркою вона не була.

Молодь повинна вчитись у Леніна і його оптимізму, і його тверезості думки.

Спостерігати вчила Леніна теорія марксизму, спрямовуючи його думку на певні явища. Але багато дала йому щодо цього й художня література.

Гоголь, Тургенєв, Л. Толстой, Щедрін, Некрасов, на яких виріс Ленін, навчили його критично ставитися до навколишньої дійсності.

«В наші великі і тяжкі дні
Книги не жарті: а вкажуть вони
На все недостойне, на дикість і зло,
Та не дадуть вони сил на добро,
Та не научать любити його...» —

писав Некрасов.

Наші класики, кожний по-своєму, вчили критично ставитися до дійсності, давали знання людей, знання життя. В їх критиці було багато песимізму вмираючого класу. Але від їх песимізму Леніна рано уберегли критики-публіцисти, які розбирали наших белетристів і потроху відкривали завісу — оскільки це дозволяли цензурні умови — над тим, куди піде суспільний розвиток. Герцен, Белінський, Добролюбов і особливо Чернишевський давали необхідну насагу, давали певний напрям думці, давали керівництво до дії, хоч у найзагальніших рисах, напівнатяками, штовхали на шукання шляхів і сил, які могли б змінити дійсність.

Якщо ми переглянемо твори В. І. Леніна, ми побачимо там, з тома в том, як багато цитує В. І. Ленін наших класиків, ми побачимо, як урізався йому в пам'ять ряд гострих характеристик людей, як ці характеристики озброювали його в оцінці людей, ситуацій. З другого боку, ми побачимо, як багато з того, що писали наші публіцисти, особливо Чернишевський, вплинуло на весь склад думок Леніна, на всі його настанови.

І тому, що Ілліч так багато взяв від наших класиків і від наших публіцистів — Герцена, Белінського, Добролюбова, Чернишевського, — після Жовтня він весь час наполегливо вимагав їх масового перевидання.

Даючи оцінку 1905 року, Ленін писав, що це був той час, коли здійснилась заповітна мрія Некрасова про те, щоб наші письменники в дешевих виданнях потрапляли

на село. «Чи прийде ж та годинонька,— писав Некрасов,— коли мужик не Блюхера й мілорда дурноверхого, а Гоголя й Белінського з базару понесе?» Такою «годинонькою» став п'ятий рік.

І пізніше, говорячи про смерть Льва Толстого, Володимир Ілліч писав, що потрібен соціалістичний переворот, щоб Л. Толстой, його гостра критика царського ладу, класових відносин, суду, школи потрапили до рук найширших мас.

Відтоді, коли це писалося, минуло багато років. Змінився весь суспільний уклад. Те, на що була спрямована критика наших белетристів, відійшло тепер у минуле.

Але чи означає це, що в наших школах, на наших робітфаках ми не повинні вивчати класиків?

Звичайно, повинні, але треба знати, *що* з них вибрати і *як* їх аналізувати, висвітлювати, як їх відточувати, щоб вони допомагали озброюватись розумінням сучасності.

Правильно поставлене вивчення історії допомагає глибшому розумінню дійсності.

Правильно поставлене вивчення белетристичних творів минулого повинно допомагати розумінню сучасності.

Викладання літератури в наших школах не стоїть, звичайно, на висоті завдання.

Белетристичні твори минулого намагаються іноді підстригти на сучасний лад, і виходить іноді щось зовсім несутісне.

Років два тому довелося телеграмою звільнити одного викладача літератури, який вимагав влаштування «політбоїв» між дійовими особами тургеневських романів; цей же викладач вимагав, щоб учень визначав ступінь політичної грамотності Афанасія Івановича і Пульхерії Іванівни.

Це — смішний анекдот, звичайно, але треба сказати прямо: ми не вивчаємо старих белетристичних творів у всіх їх зв'язках і опосередкуваннях, беремо їх часто відірвано від часу, коли вони були написані, і тому нічого не можемо з них навчитися, а можемо ми вчитися по них ленінському реалізму.

Сучасна белетристика більше спрямована на те, щоб «запалювати серця». Але запалювати серця вона може

лише на базі марксистського аналізу дійсності, не сумарного, а детального аналізу цієї дійсності, аналізу, що розкривав би живі зв'язки рушійних сил соціалістичного будівництва в живих промовистих образах.

Знати життя, бачити його потрібно не тільки письменникові — це потрібно кожному, хто не сидить, замкнувшись на замок у своєму кабінеті, а працює в гущі життя, повсякчас зустрічається з живими людьми, їх горем і радощами.

1932 р.

УЧЕННЯ МАРКСА — ЛЕНІНА В УЧИТЕЛЬСЬКІ МАСИ

Маса радянського вчителства ставиться з повагою до пам'яті Леніна. Учителство добре знає те, що говорив Ленін про вчителство в останні роки свого життя, знає його статтю «Сторінки з щоденника». Але мало хто знає, що ще в 1899 р., будучи на засланні і виробляючи проект програми нашої партії, писав Ленін про народного вчителя. «Потім,— писав Володимир Ілліч,— не треба забувати і сільської інтелігенції, напр., народних учителів, які перебувають у такому приниженому, і матеріально і духовно, становищі, які так близько спостерігають і на собі особисто відчують безправність і пригноблення народу, що поширення серед них співчуття соціал-демократизмові не підлягає (при дальшому зростанні руху) ніякому сумніву»¹. Тоді революційні марксистки називали себе соціал-демократами, тепер вони називають себе комуністами.

Вчення марксизму-ленінізму, вчення комунізму повинно стати сучасному вчителству близьким, як своя власна справа. Знання марксизму-ленінізму допоможе вчителству підняти духовно на вищий щабель. Життя розвивається дуже швидкими темпами, розвивається в суперечностях; треба ясно бачити, розуміти, куди йде суспільний розвиток, ясно бачити, розуміти, що в навколишньому житті ходом розвитку приречене на загибель, а що ростиме й розвиватиметься. Вивчення марксизму-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 225.

ленінізму допоможе вчителю стати справжнім вихователем підростаючого покоління, дати йому необхідне комуністичне виховання, дати йому ті знання, якими діти повинні оволодіти, щоб стати не на словах, а на ділі будівниками безкласового, комуністичного суспільства.

Тепер учительство відчуває, що якість навчання, якість виховання треба підняти на вищий ступінь, пристрасно хоче цього, але не знає часто, як це зробити. Чекає програм, директив, підручників, а, одержавши їх, часто не знає, як за них взятись, як провести їх у життя.

Учення марксизму-ленінізму допоможе вчителю піти правильним шляхом.

Звичайно, важливо знати не тільки те, що говорив Ленін про культуру (хоч і це треба знати),— треба знати основи марксизму-ленінізму в цілому, розуміти, як нерозривно зв'язані з усім вченням комунізму в цілому висловлювання Леніна про культуру.

Товариство педагогів-марксистів ставить собі за мету допомогти вчителю опанувати вчення Маркса — Леніна, перетворити його в керівництво до дії, освітити його світлом уся роботу.

МЕТОДИЧНІ ЗАМІТКИ

Кожний шкільний предмет — математика, біологія, історія та ін. — мають на меті вивчення цілого ряду більш-менш однорідних явищ.

У кожній з таких галузей — гори фактів, цілий ряд робіт, що розглядають ці факти з найрізноманітніших точок зору — і з ідеалістичної, і з матеріалістичної. Питання полягає в тому, як із цього всього матеріалу вибрати найпотрібніше і найістотніше і як цей матеріал систематизувати, розташувати так, щоб той, хто ознайомлюється з ним, дістав найясніше і найвірніше уявлення про саму суть явищ даного порядку, або, інакше кажучи, про самі основи цієї науки. Знання основ науки дає учневі можливість розбиратися в явищах даного порядку, у тих нових фактах, з якими він буде далі зустрічатися. Говорячи про необхідність опанувати основи наук, В. І. Ленін мав на увазі саме необхідність знати найістотніше, основне в кожній галузі знань.

Щоб розв'язати правильно завдання правильного добору і розташування матеріалу, треба керуватися *діалектичним методом*.

Під час суперечок про профспілки, що відбувалися в рядах Комуністичної партії в кінці 1920 і на початку 1921 р., Володимир Ілліч дав дуже точне визначення того, в чому цей діалектичний метод полягає. Він говорив: «Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння. Це

по-1-ше. По-2-ге, діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні... По-3-тє, вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині. По-4-те, діалектична логіка вчить, що «абстрактної істини немає, істина завжди конкретна», як любив говорити, вслід за Гегелем, небіжчик Плеханов¹.

Сам Володимир Ілліч, вивчаючи явища суспільного порядку, умів майстерно користуватися діалектичним методом.

Візьмімо приклад. Як вивчав він таке явище, як капіталізм? На заяву народників, що в нас у Росії немає капіталізму, Ленін відповів великою дослідницькою працею «Розвиток капіталізму в Росії». В цій праці він намагався охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і опосередкування. Особливо багато він вклав нового у вивчення розвитку капіталізму на селі, показував на всіх ділянках, як із старих, докапіталістичних форм виростали нові, капіталістичні форми. Він брав не питання про розвиток капіталізму взагалі, а про розвиток конкретного капіталізму, капіталізму російської пореформеної епохи. Він розкрив і негативні, і прогресивні сторони капіталізму, аналізував ті політичні умови, які посилюють негативні, темні сторони капіталізму, і політичні форми, які послаблюють темні сторони і посилюють сторони прогресивні. Ленін вивчав, як впливають капіталістичні умови на життя селянина, на життя робітника. Вивчаючи капіталізм, Ленін брав не тільки російський капіталізм, але вивчав його в зв'язку з розвитком капіталізму в інших країнах, брав «усю людську практику». Він вивчав капіталізм з тією метою, щоб знайти шляхи, як перетворити капіталізм в рушійну силу людського прогресу, посиливши свідомість, організованість робітничого класу, показавши шлях усунення капіталізму, заміни його соціалістичним укладом. Це потрібно людині.

У працях Леніна ми знаходимо багато матеріалу, який розкриває перед нами те, як треба застосовувати діалектичний матеріалізм до вивчення суспільних явищ.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 70—71,

Коли ми складаємо програми для шкіл, тобто відбираємо матеріал і розташовуємо його в певному порядку, ми повинні керуватися діалектичним методом.

Коли ми вивчаємо, скажімо, математику, ми повинні вивчати всі її сторони, всі зв'язки й опосередкування. Треба, щоб дітям був ясний зв'язок і між розділами: геометрією, арифметикою, алгеброю і т. д.

Треба, щоб дітям була ясна роль математики у вивченні техніки, в піднесенні техніки на вищий ступінь, роль вивчення математики у вивченні сил природи (взяти хоч би астрономію), роль математики в організації громадського життя (роль статистики, обліку, планування). Власне кажучи, треба було б створити цілу серію дуже популярних і простих книжок, які показали б, як завдяки математиці можна дедалі глибше вивчати природу і громадське життя, перетворювати їх.

Саме викладання математики треба ставити таким чином, щоб діти ясно уявляли собі цю сторону справи.

Треба підняти на вищий ступінь складання самими учнями задач. Треба, щоб у процесі складання задач, взятих з навколишнього життя, порівняння їх, узагальнень діти навчилися б розуміти, що математика допомагає вивченню закономірностей явищ. Необхідно, щоб школа розвивала в дітей уміння спостерігати явища крізь «математичні окуляри».

Візьмімо інший предмет — історію.

Потрібне всебічне вивчення минулого. Потрібне вивчення *всіх* сторін життя: економіки, політики, культури. Треба показати взаємозалежність, взаємодію між цими сторонами життя — інакше не вийде матеріалістичного розуміння історії. Треба взяти *все* минуле.

Треба показати взаємозалежність між історією різних країн. Брати кожную країну на фоні історії всього людства.

Треба показати ступені розвитку людства, брати людство в його розвитку. Треба давати живі, конкретні, типові факти, а не визначення, треба показати, для чого потрібно знати історію, треба показати, як історія впливає на сучасність.

Коли вивчаємо сучасність, треба давати не клаптики її, а сучасність в цілому — і техніку, і економіку, і політику і культуру. Треба давати сучасність у всій її

конкретності. Треба давати на фоні міжнародної сучасності, треба тісно пов'язувати вивчення сучасності з громадською роботою, з її організацією.

І до *кожного* предмету треба підходити так, як указував Ленін. Без цього наше навчання не дасть матеріалістичного світогляду, не дасть уміння осмислити навколишнє життя, не навчить логічно мислити, застосовувати знання для зміни, для поліпшення життя.

Можуть сказати: «Ви знову хочете йти шляхом комплексності». Комплексність від комплексності різниться. Є «комплексність», яка затемнює реальні зв'язки й опосередкування, яка пов'язує воедино речі, які нічого спільного між собою не мають, що ми на кожному кроці спостерігали в практиці нашої школи, і є комплексність, яка сприяє розумінню існуючих реальних зв'язків між різними галузями явищ і тим самим сприяє виробленню цільного матеріалістичного світогляду.

Ми перейшли до предметної системи, яка полегшує систематичне вивчення різних галузей явищ, але чи означає це, що ми хочемо поставити між окремими предметами стіни? Цільова настанова, яку ми маємо на меті в нашій школі,— дати знання, потрібні для перебудови життя на соціалістичних засадах.

Усі галузі наук повинні бути поставлені на службу соціалістичному будівництву. І викладач повинен підходити до викладання науки саме з цієї точки зору. Він повинен розкривати перед дітьми зв'язок між теорією і її практичним застосуванням в інтересах соцбудівництва.

Такий підхід пов'язує всі науки воедино однією спільною метою, створює між ними внутрішній зв'язок величезної сили. І потрібно, щоб він був усвідомлений.

У зв'язку з питанням про необхідність будувати наші програми, керуючись діалектичним методом, я хотіла б спинитись на питанні про систематику. Метод проєктів сприяв тому, що всяка систематика була угроблена, але стара, звична для старої школи систематика теж мало для нас придатна. Систематика від систематики різниться. Ось у природничих науках, наприклад, була в свій час систематика Ліннея. На зміну їй прийшла систематика еволюційної теорії. Звичайно між шкільною систематикою і систематикою науковою є зяючий розрив.

Його треба позбутися. Тут особливо важлива робота наших науково-дослідних педагогічних інститутів. Я хотіла б звернути ще увагу на необхідність брати предмет у його розвитку, «саморусі». «Саморух» — це розвиток від простого до складного, від окремого, конкретного до загального, до абстрактного, що може бути перекладене на конкретну мову. Це вже певні вказівки для методиста.

Основи систематики треба шукати в історії розвитку даної галузі науки.

Історія розвитку кожної галузі науки кидає світло на труднощі розвитку її на певних етапах «саморуху». Методист повинен здати собі справу, в чому саме полягала трудність і як її було подолано та як її можна подолати на нинішньому етапі розвитку. Але це питання ще мало розроблене, вимагає великої наукової, дослідницької роботи.

Методика викладання органічно пов'язана з *самою суттю предмету, що викладається*. Інакше треба викладати математику, де на перший план висувається логічне мислення; інакше — природознавство, де найважливіше — навчити спостерігати, «бачити», узагальнювати спостереження; ще інакше — суспільствознавство, де важливий особливий зв'язок з загальновідомими явищами навколишнього життя, де емоціональний елемент відіграє особливо сильну роль.

Методика органічно пов'язана з тією метою, яка стоїть перед школою. Якщо мета школи — виховати слухняних рабів капіталу — і методика буде відповідна, і наука буде використана для того, щоб виховати слухняних виконавців, які найменше самостійно думають, міркують; якщо мета школи — виховати свідомих будівників соціалізму — і методика буде зовсім інша: всі досягнення науки будуть використані для того, щоб навчити самостійно мислити, діяти колективно, організовано, здаючи собі справу в результатах своїх дій, розвиваючи максимум ініціативи, самодіяльності.

Методи впливу на дітей довгі роки ґрунтувались на емпіриці, з одного боку, на ідеалістичній психології — з другого. Науковості в старій методиці не було ніякої або вона була хибна. Тепер наукова матеріалістична психологія, що спирається на досягнення сучасної невро-

логії, дає найсерйозніший науковий базис, на якому можна побудувати наукову методику. І, нарешті, методика органічно пов'язана із знанням об'єкта впливу, тобто тієї людини, що росте, розвивається, до якої вона застосовується. Характер інструмента визначається властивостями того матеріалу, зміну якого він повинен виконати: щоб проткнути полотно, потрібна голка, шкіру—шило, камінь — лом і т. д. Так і методи виховання і навчання змінюються, повинні змінюватися залежно від фізичних сил, життєвого досвіду, запасу знань і вмінь учня, його навичок до абстрактного мислення і т. д.

Отже, діалектичний метод — у доборі та організації навчального матеріалу.

Діалектичний метод визначає собою і характер систематики матеріалу.

Правильно поставлена методика повинна впливати з самої суті предмету, ґрунтуватися на вивченні історії розвитку даної галузі знань, визначатися метою школи, ґрунтуватися на досягненнях наукової матеріалістичної психології, на всебічному знанні дитини, її вікових особливостей і того, як ці особливості переломлюються в середовищі, що відповідає даній епосі.

Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. поставила з усією гостротою питання про якість навчання, про систематику. На основі цієї постанови Наркомос видає програми, випускає методичні листи — це безсумнівний крок вперед, але перед нами, оскільки ми хочемо створити наскрізь пройняті духом марксизму-ленінізму, духом соціалізму програми і методи, лежить ще неосяжне поле роботи, щоб підняти ці питання на висоту, якої вимагає від нас постанова ЦК.

На закінчення спинюся ще на одному питанні — на тому, що повинні ми запозичити для нашої шкільної методики з перевіреної вже на практиці методики пропаганди і агітації серед дорослих.

Якщо ми подивимось, як вела пропаганду і агітацію наша партія за весь час існування, ми побачимо, що перед партією завжди стояла ясна, чітка мета, якій були підпорядковані всі окремі цілі, що ставились нею на кожному певному відрізку часу, в найрізноманітніших умовах. Організація страйкового руху, збройного повстання, використання легальних можливостей, агітація

проти війни, організація має навколо питань миру і війни і т. д. і т. ін.— все було підпорядковане загальній меті — боротьбі за соціалізм. Вся агітація і пропаганда ґрунтувались на *глибокому знанні мас*, їх життєвих інтересів, того, що масу в дану хвилину хвилює.

Це знання має давати вміння намацати в кожний даний момент те, що найбільше хвилює масу, знайти ту ланку, за яку треба вхопитися. *Інтерес* брався за вихідний пункт, був організуючим моментом, навколо якого й розвивалась вся робота. Починали з окропу, якого управитель фабрики розпорядився не давати робітникам, із штрафів, з довгого робочого дня і крок за кроком підводили до розуміння соціалізму. *Від простого, конкретного, близького — до складного, абстрактного, далекого, яке, однак, весь час перекладається на мову конкретних фактів, щоразу розшифровується з точки зору потреб поточного моменту і з точки зору досягнення мети.* І потім не пропаганда заради пропаганди, не агітація заради агітації, а пропаганда і агітація, що організують певним чином волю, спрямовують самодіяльність, *готовність до дії.*

Доцільність таких саме форм пропаганди і агітації доведена життям.

«Але яке має все це відношення до школи?» — питає читач. «Безпосереднє», — відповімо ми.

Викладач кожного предмету ні на хвилину не може забувати про мету — *виховання свідомих і активних будівників безкласового суспільства*, тобто суспільства соціалістичного; цій меті повинні бути підпорядковані і організація навчального матеріалу, і систематика, і методи роботи. Жоден предмет у нас не може будуватися аполітично, «об'єктивно». Це не означає, звичайно, що вчитель буде підганяти факти під певні висновки. Але ще на початку своєї революційної діяльності В. І. Ленін у статтях «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве» і «Від якої спадщини ми відмовляємось?» висвітлив питання про справжню об'єктивність і найтісніше пов'язання з нею класової боротьби та об'єктивності в лапках, за яку ховаються противники класової боротьби, противники боротьби за соціалізм.

Мета створює внутрішній зв'язок між усіма предметами, між усіма методами.

Другий висновок — необхідність глибокого, всебічного, марксистського, наукового вивчення дітей, їх вікових особливостей і навколишніх умов життя, вивчення дитячих колективів і вивчення дитячих інтересів. Необхідність не третирувати дітей як якихось нижчих істот, а вміти підходити до них, зацікавлювати їх, уміти враховувати їх інтереси, інтереси їх розвитку, а не ігнорувати інтереси дітей.

І, нарешті, останнє, але дуже важливе — це ставити навчання так, щоб воно було керівництвом до дії. Питання про пов'язання теорії і практики в нас не розв'язане. Ми відкидаємо те пов'язання, яке ми бачили в методі проектів, де навчання, теорія були зведені нанівець. Але з цього зовсім не виходить, що ми повинні замкнути дітей у стіни школи, відірвати навчання від життя. Ми маємо прямі директиви Леніна про необхідність пов'язання теорії і практики, навчання і громадської роботи підлітків і в «Листах з далека», і в промові на III з'їзді комсомолу, і в ряді інших праць. Навчання повинне озброїти дітей знаннями і вміннями та вмінням застосовувати знання на практиці. Теорія — керівництво до дії. Цього ми ні на хвилину не можемо забувати.

НА БОРОТЬБУ ЗА ЗРАЗКОВУ ШКОЛУ

(ДОПОВІДЬ У ТОВАРИСТВІ ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ)

Товариші, в перші роки революції в усіх галузях роботи ми говорили головним чином про те, *що* треба робити. Жовтневі настанови освітлювали нам шлях. Але ось минуло кілька років, і коли в лютому 1921 р. Володимир Ілліч писав статті про народну освіту, а потім «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу», він говорив, що тепер найважливіше не розмови про те, *що* треба робити, а найважливіше те, *як* треба робити. Нам, звичайно, доводилося прокладати в усіх галузях роботи, і зокрема в галузі освіти, зовсім нові шляхи. Надзвичайно важливо було намацати, як треба проводити ту чи іншу правильну ідею. У всіх галузях роботи в 1921 р. настав уже такий момент, коли треба було чітко і ясно поставити питання про те, *як* здійснювати накреслені настанови. І от саме в цей час Володимир Ілліч особливо підкреслює необхідність створення зразкової праці. Володимир Ілліч у цей час писав, що треба уважно вдивлятися в життя і дивитися, як маси творять нове, причому не все, що зроблено нового, приймати без критики; він говорив, що треба дивитися, наскільки соціалістична, наскільки комуністична ця нова творчість, треба намацати правильну лінію. У статтях «Про роботу Наркомосу» і «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу» Володимир Ілліч говорив також про те, що треба враховувати досвід учительства, виділяти найкращі конкретні зразки того, як треба проводити ту чи іншу правильну думку.

Говорячи про зразкові школи, Володимир Ілліч відмічав, що важливо, щоб ця справа пішла з низів, щоб рядові педагоги взяли самі разом з населенням за побудову справжньої радянської школи, такої школи, яка всіма своїми політичними настановами, всіма своїми виховними підходами докорінно відрізнялась би від буржуазної школи. Треба враховувати досвід цієї роботи, показувати зразки того, як це потрібно робити. Ми знаємо, що в перші роки революції було надзвичайно багато творчої роботи. Ми знаємо з окремих монографій і статей, які збереглися, що часто в окремих школах, навіть у глухих селах, створювались справжні зразки того, як треба будувати по-новому школу, як треба будувати таку школу, яка справді виховувала б таке покоління, яке зможе довести справу, розпочату Жовтневою революцією, до кінця.

Але 1921—1922 рр. були роками розрухи, роками, коли доводилось шукати нові стежки соціалістичного будівництва за надзвичайно важких умов — за умов загальної господарської руїни, голоду і т. д. Це були надзвичайно тяжкі умови.

І хоч ми мали окремі приклади зразкової роботи шкіл, але якщо ми візьмемо масову школу в цілому, ми повинні будемо сказати, що масова школа надзвичайно відставала, в ній було ще дуже багато пережитків старого. Ось саме для цієї масової школи й треба було створювати зразкову школу.

З 1921 р. минуло вже понад десять років. Тепер економічна база змінилася. Якщо тоді, в 1921—1922 рр., ми мали господарську розруху, то зараз ми бачимо надзвичайно великі досягнення в галузі індустріалізації країни, ми бачимо величезну роботу в галузі сільського господарства, механізацію сільського господарства, ми бачимо величезний колгоспний рух і т. д. і т. ін. Все це, безперечно, створює зовсім іншу базу для будівництва нашої єдиної трудової школи. Але це завдання — завдання створення зразкової школи, яке стояло ще тоді, в 1921 р., — не відпало і до цього часу. Тепер, у нових, сприятливіших умовах, нам треба створити такі школи, в яких решта шкіл могла б учитися.

Той конкурс, який нині відкривається — конкурс на кращу зразкову школу, — має надзвичайно велике зна-

чення. Насамперед постає питання: чого буде досягнуто цим конкурсом? Мені здається, що за допомогою цього конкурсу — якщо, звичайно, його правильно поставити — можна буде привернути увагу всього населення, всіх організацій до справи будівництва школи. Школа від цього конкурсу може надзвичайно виграти. Ви знаєте, що в нинішній час є дуже багато таких питань, які недавно ще були спірними. Адже це не випадково, що ЦК звертає саме тепер таку велику увагу на школу. Чому? Тому що школа наша стала масовою, охоплює все підростаюче покоління, і необхідно, щоб все підростаюче покоління — не окремі діти, а все покоління дітей — пройшло через радянську школу, яка повинна готувати всебічно розвинених будівників соціалізму. Це питання надзвичайної ваги — побудувати справді таку школу, яка була б показом, була б зразком для наслідування. Мені здається, що ця робота підніме кожна школу, яка включиться в цю роботу. У школах є вчителі, діти, технічні службовці, і треба, щоб кожна з цих категорій якимось пройнялася думкою, що це справа честі — свою школу підняти на вищій щабель, зробити її зразковою. Це повинен бути цілий рух, який згуртує вчительство, допоможе йому чіткіше працювати, який піднесе свідомість дітей і який допоможе технічним службовцям школи приєднатися до цієї загальної роботи. Треба, щоб уся школа в цілому з ентузіазмом узялась за цю справу...

... Звичайно, тут надзвичайно важливо, щоб була проведена конкретна робота. В кожній школі треба організувати збори (вони, мабуть, уже проводяться) і вчителів, і дітей-школярів, і технічних службовців, для того щоб всебічно обговорити, що можна зробити. Мені довелося бувати на ряді дитячих конференцій, наприклад учнів ШКМ. Виступаючи, діти завжди вносять багато конкретних пропозицій. Ці пропозиції іноді носять дитячий характер, але одна з ознак хорошого вчителя полягає в тому, що він уміє прислухатися до того, що говорять діти, і йти їм на допомогу. Мені здається, що педагогам особливо важливо згуртувати свої педагогічні сили — вони гостро відчувають необхідність іти пліч-о-пліч, діяти більш згуртовано. Завдання, які стоять перед школою, дуже великі, дуже відповідальні, і врозбід іти не можна. Ви, звичайно, всі знаєте, як важко працювати

молодим учителям. Дуже важливо, щоб учительство не ділилось на старих педагогів і молодих, а щоб воно являло собою щось ціле, щоб старі педагоги не дивились на молодь як на якийсь чужий елемент, який нічого не розуміє, а щоб вони вміли тактовно допомогти цій молоді. А з другого боку, і нашій учительській молоді не треба хвастатись і думати, що коли вона молодь, то вона все знає. Наша вчительська молодь має хорошу наснагу; багато хто був вожатими, багато в них ентузіазму. Мені доводилось говорити з уральською молоддю, з ударниками-вчителями. Вони на свої молоді плечі беруть величезну роботу. На Уралі, де ще дуже багато глухих сіл, роль учителя надзвичайно велика, і от ця молодь бере на свої плечі надзвичайно відповідальне завдання; її не можна залишати без допомоги досвідчених педагогів. Більш досвідчені можуть відіграти величезну роль в допомозі молодому вчителю, і я гадаю, що зразкова школа повинна саме показати їй цей бік справи, повинна дати зразок налагодженої дружньої роботи.

Треба, щоб уся школа — і вчителі, і діти, і технічні службовці — усвідомила важливість для школи, яка покликана стати зразковою, підняти роботу на таку височінь, щоб це був не пустий звук, а щоб це була справді зразкова школа, в якій можна вчитися. Надзвичайно важливо, щоб підхоплювалась всяка ініціатива. Якось кілька років тому один з бібліотекарів, який працював у Червоній Армії, т. Хлебцевич, приніс купу зошитів — «Книгу запитань і відповідей». У Червоній Армії скрізь були заведені такі «Книги запитань і відповідей», де кожний червоноармієць може поставити будь-яке запитання і на це запитання обов'язково повинен відповісти політкерівник. Це дуже цікавий матеріал, що показує, яку величезну виховну роботу веде Червона Армія: на кожне запитання дано відповідь, і видно в ряді зошитів, як зростає колектив, які спочатку ставляться наївні запитання, а потім значно серйозніші. Я не знаю, в якій формі, але треба було б також завести «Книги запитань і відповідей» у старших класах. Школа велика, і якщо завести в школі одну «Книгу запитань і відповідей», то це не вийде. Спочатку треба б спробувати провести це в окремих класах, хоч би в четвертих і п'ятих групах, де в дітей особливо багато запитань.

Треба, щоб у дітей була велика прив'язаність до своєї школи, щоб вони любили свою школу. Це зараз, на жаль, не завжди буває. Правда, є окремі школи, де діти дуже люблять свою школу. Але, на жаль, не можна сказати, щоб це було в усіх школах.

Потім надзвичайно важливо повернути до цієї справи увагу населення — я б не сказала тільки батьків. Коли в 1930 р. дуже просунулось питання про політехнізацію школи, тоді доповіді про політехнічну школу робились на фабриках і заводах. Мені самій доводилось не раз виступати на фабриках і заводах в цьому питанні. Яка тоді була картина? Ми бачили величезний інтерес з боку робітників до питань школи, причому бувало так, що батьки мало цікавились цим питанням, а який-небудь робітник, в якого діти уже вирости, в якого своїх дітей-учнів у цей час у школі нема, цей робітник часто був великим ентузіастом шкільної справи. Зараз у мене таке враження, що трохи знизилась на фабриках і заводах пропаганда політехнізму. А мені здається, що її треба знову підняти — адже ми знаємо величезне значення політехнізації школи. В минулому році вся увага була звернена на навчання. Але саме піднесення навчання допоможе нам і політехнізацію підняти на вищий ступінь.

У зв'язку з нашим конкурсом на кращу зразкову школу необхідно створити справжню культурну армію, яка не тільки б подбала про верстати, яких у школі нема (це зрозуміло), про чистоту школи і т. д., але допомогла б учителеві в його роботі. У нас на вчителя тепер, на жаль, припадає ще надто багато учнів, і всієї роботи він не може зробити власними руками. Тому надзвичайно важливо, щоб позашкільна робота, яка проводиться за стінами школи, була якось організована силами культурармійців. Тут важливо не тільки зміцнювати ради сприяння, а й залучати робітників-ентузіастів, які б охоче цій справі допомагали. До цієї справи необхідно залучити цілий ряд організацій, зокрема секції Рад. Я знаю, що вони беруть участь, але я думаю, що, можливо, слід би поставити питання про те, щоб усі без винятку члени секції народної освіти брали активнішу участь у безпосередній допомозі школі і, зокрема, школі зразковій. Потім візьміть нашого шефа — комсомол. Комсомольці, безсумнівно, можуть розгорнути тут вели-

чезну роботу в справі допомоги школі. Потім — Володимир Ілліч писав про це ще в 1921 р. — нам необхідно залучити до цієї справи інженерів, агрономів, спеціалістів. Треба посилити кадри, що допомагають школі. От, наприклад, сьогодні, обмірковуючи свою доповідь, я стала дзвонити в Товариство старих більшовиків. Я запитала: «А ви, старі більшовики, ви нам на допомогу прийдете, ви допоможете нам у нашому конкурсі школи?» Культвідділ Товариства старих більшовиків відповів, що допоможе.

Конкурс тільки тоді матиме величезне значення, коли він буде продуманий у всіх деталях, коли він буде дуже добре організований. Володимир Ілліч говорив: «Найголовніше в будівництві соціалізму — це організація». Він говорив про те, що в усіх галузях треба звернути увагу на організацію справи. І от, якщо ми беремося за таку справу, як конкурс, ми повинні, звичайно, гарненько продумати, як його найкраще організувати, як навколо цієї справи створити громадську думку, тоді цей конкурс набуде того значення, яке він повинен мати.

Але тут зараз же постає цілий ряд дуже складних питань. Коли ми починаємо думати про те, на чому треба спинитися, які завдання найважливіші, на яких треба зосередити і свою увагу, і самої зразкової школи, і навколишньої громадськості,— тут постає зараз же ряд дуже складних питань. Нам, звичайно, треба в першу чергу звернути увагу на те, наскільки в школі правильно поставлено навчання. Тим часом у нас був великий прорив у цій справі. Зараз перед країною стоять величезні завдання, і ми повинні по-справжньому озброїти наших дітей знаннями. Треба дітей озброїти знаннями, треба напружено працювати на культурному фронті. Треба озброїти знаннями доросле населення, також озброїти знаннями й молодь. Треба навчити молодь самостійно працювати, щоб вона могла оволодіти всіма знаннями, щоб вона вміла ці знання ставити на службу соціалістичному будівництву. Незабаром після взяття влади Володимир Ілліч, виступаючи на III Всеросійському з'їзді Рад, говорив про те, що коли раніше наука служила для того, щоб допомагати пануючому класові поневолювати маси, то віднині ніколи наука не буде служити експлуатації, знання будуть доступні кожному і будуть служити

справі соціалістичного будівництва. І от це завдання — озброїти кожного знаннями, зробити його через це значно сильнішим, значно здатнішим до будівництва нового життя на нових засадах — величезне завдання. І ми повинні на цей бік справи — на боротьбу з корінною хібою нашої школи, яка слабо озброювала знаннями дітей, — звернути особливу увагу.

Я недавно переглядала стенограми засідання міськвнo разом з представниками шкіл. На засіданні виникло таке питання: як преміювати школу, за що її преміювати? Чи преміювати її в тому разі, коли який-небудь предмет поставлений особливо зразково, чи преміювати тоді, коли зразково поставлене все навчання.

Я гадаю, що, оскільки в умовах конкурсу досить ясно про це сказано, нам нічого про це довго розмовляти. В умовах конкурсу говориться про преміювання вчителя. Ми повинні будемо преміювати того вчителя, який у своїй галузі, у своєму викладанні знайшов шляхи, як найкраще зацікавити дітей і внаслідок цього допомогти їм краще опанувати знання. А від школи вимагається, щоб не було ніяких проривів у навчанні, а то в школі може бути чудовий учитель фізики, а рідною мовою діти не вміють писати. Так іноді у нас буває. Або може бути і так, що, скажімо, в зразковій школі є чудовий учитель рідної мови, діти будуть добре писати, а не зможуть розв'язати найпростішої задачі, не зможуть скласти усно найпростіші числа. Так от необхідно, щоб таких проривів у школі не було, щоб увесь рівень знань був піднятий на певну височінь.

Як визначити, хто хороший учитель? Якщо запитати дітей, який у них улюблений предмет, то відповідь на це запитання вже до певної міри скаже, хто з учителів зумів зацікавити дітей своїм предметом. Уміння зацікавити, збудити інтерес — це одна з необхідних позитивних якостей хорошого вчителя. Якщо він прийде і, можливо, за всіма правилами мистецтва дасть зразковий урок, але не зуміє пробудити в дітей інтересу, знайти, за що зачепитися, на що звернути особливу увагу дітей, як їх зацікавити, то урок, можливо, й можна буде кваліфікувати як хороший, але я б сказала, що це не той учитель, який нам потрібний. Ми хочемо, щоб учитель сам був закоханий у свій предмет, щоб він цікавився цим

предметом і свою зацікавленість умів передати дітям. Багато є таких учителів-ентузіастів, які люблять свою справу, свій предмет і вміють передати дитині своє захоплення даною галуззю знання.

Але мало пробудити інтерес, треба зуміти задовольнити цей інтерес, і тут надзвичайно важливо також, щоб пробуджений інтерес якимось підтримувався. Треба давати дітям списки книжок, які можна читати з цього предмету; вказати, де можна працювати, вказати дитячу технічну станцію; відповісти на ті запитання, які виникають у дитини; навчити її якимось самостійно працювати в цій галузі знання. Учитель може дати цілий ряд порад, як дітям взятися за цю справу, і таким чином пробуджений у дитини інтерес не буде згасати, а буде розвиватись дедалі більше. Адже нам з наймолодших класів весь час доводиться вчити самостійно працювати. Якщо вчитель не навчить дитину самостійно читати книжку, знайти в довіднику, що потрібно, працювати в бібліотеці, він погано озброїть її для самостійної роботи в старших класах.

Треба навчити дітей працювати колективно. Треба, наприклад, виділити групу дітей, яка особливо погано пише, поставити перед ними певну мету, навчити переборювати одну трудність за другою, перевіряти себе і один одного, допомагати один одному. Треба, щоб робота захопила дітей. Можливо, діти влаштують між собою змагання, яке піднесе їх активність. Треба, щоб у своїй самостійній роботі вони діставали підтримку з боку вчителя.

Звичайно, без плану працювати не можна — треба складати план. У нас минулої зими дуже захоплювалися складанням планів уроків. Я, наприклад, чула скаргу одного товариша, що його дружина, вчителька, пропадає до глибокої ночі: сидить і пише довгі простирадла — плани складає. Тут питання не в тому, щоб написати довгий план, — найважливіше, щоб цей план був реальним, життєвим, щоб не було плану, вигаданого з голови, щоб він спирався на знання, які є в дітей. Раніше дуже багато говорили про навколишнє середовище, про дитину, а тепер частенько почали забувати і про середовище, і про дитину. Мені довелося чути від деяких горе-педагогів навіть таку річ: важливо провести те, що ми вважаємо за потрібне, а як дитина сприйме, про це нема

чого говорити — вона повинна сприйняти. Але справжній хороший учитель, який уміє з дітьми працювати, не може не розуміти, що результати такого ігнорування рівня знань і розвитку дитини можуть бути найсумніші. Реальний план той, який спирається на знання, що є в дітей, який має на меті ці знання якнайкраще використати, щоб досягти мети. Можливо, я це говорю тому, що вчора мені довелося бачити план ФЗУ з політекономії. Я прямо руками за голову вхопилась, настільки важкий, вузівський, план передбачається дати дітям, які тільки що закінчили семирічку. І от мені здається, що плани, які складаються, повинні бути обмірковані з точки зору реальності, щоб вони були здійснимі.

Важливо ще, щоб ці плани були не тільки для самого вчителя. Вчитель повинен уміти довести їх до кожного учня, розтлумачити дітям найголовніше в плані... Потрібно, щоб плановість була не тільки в учителя, а щоб він зумів і дітей залучити до цієї плановості, бо це для нас дуже важливо, це виховує в дітей уміння планово працювати. І безперечно, що урок буде значно успішнішим, якщо діти будуть розуміти, які знання вони за цей урок повинні опанувати. А то іноді буває так, що приходить учитель і говорить: «Ну, діти, виймайте зошити» — і відразу починає щось диктувати. А для чого саме потрібно це робити — не говорить. Це нікуди не годиться. Треба вміти пояснити дітям план, втягти їх у цю роботу. По-моєму, це дуже важливо.

Потім виникає питання про те, як перейти до найголовнішого — до вміння передати дітям свої знання. Це, звичайно, вимагається в кожній школі. Насамперед для цього, безперечно, потрібно, щоб учитель сам знав, що він розповідає. Якщо він навчає граматики, необхідно, щоб він сам знав, розумів її. Якщо він пояснює літературу, треба, щоб він сам її читав. Те саме треба сказати і щодо викладання історії, природознавства і т. д. Учитель насамперед повинен добре знати свій предмет, а потім уміти передати його. Це велике мистецтво — передавати знання в популярній формі, почати з того краю, з якого треба, щоб зацікавити учнів, уміти спинитися на найголовнішому, уміти відокремити найістотніше від другорядного, все це якомога конкретніше сказати і проілюструвати прикладами. Я ще раз повторюю, що це

дуже велике мистецтво — це не так просто, як здається. І зразковий урок, і зразкова розповідь повинні приковувати увагу дітей до того, про що йде мова. Це — найголовніше. На жаль, ми знаємо, що вчитель часто не вміє зацікавити дітей своїми розповідями. Якщо вчитель розповідає цікаво, тоді питання дисципліни відходять на задній план: дітям цікаво, вони слухають і не шумлять. Зараз у нас дуже багато говориться про зразковий урок. Але ми повинні говорити не тільки про зразковий урок, бо справа не тільки в уроці. Ми повинні зовсім по-іншому будувати організацію праці дітей. При цьому дуже важливо, щоб учитель знав своїх учнів. Хороший зразковий учитель знає своїх дітей. Він не просто запитує про те саме в кожній дитині. Ось мені доводилося в минулі часи ходити по школах. Хороший учитель знає, якій дитині яке запитання треба пропонувати, тому що він знає цю дитину. Звичайно, у великій групі це трохи важкувато. Але все ж учитель, який звик до дітей, вміє пізнавати за поведінкою дитини, за її запитаннями, що її утруднює. І ось уважний педагог знає, яку дитину про що запитувати. Невправний учитель звичайно пропонує всім дітям однакові запитання, і, ясна річ, у класі починається щось неймовірне, тому що дітям дуже нудно.

Хороший учитель повинен знати індивідуальність кожної дитини. Він повинен мати свої певні записи, де не тільки будуть красуватися «зд» і «нз», але де буде записано, в чому саме полягають слабкі і позитивні сторони даної дитини. Візьміть, наприклад, російську мову. Одна дитина може чудово розповідати, розповідати жваво, точно, але писати не вміє; інша — навпаки: не вміє говорити, але вміє писати. Так ось кожний учитель повинен знати, як треба спитати кожну дитину і кому яке завдання дати.

Далі постає питання про завдання, виникає питання про те, як краще організувати роботу дітей. Треба вміти давати їм завдання. Це теж дуже велике мистецтво, тому що можна дати завдання дуже легке, яке дітей не зацікавить, і можна дати завдання дуже важке, непосильне для дітей. Треба вміти дати таке завдання, яке буде звертати увагу на найістотніше, яке буде вимагати від дітей особливої уваги, розвивати необхідні навички. Це теж дуже велике мистецтво. Цим мистецтвом по-

винен володіти учитель. Він повинен уміти так поставити справу, щоб був якийсь обов'язковий мінімум завдань, а для сильніших він повинен давати такі завдання, які вчили б їх самостійно працювати і глибше опановувати ту галузь знань, яку в даному разі доводиться опановувати, але не відривали їх від решти групи. І тут виникає питання про те, як поставлено соцзмагання серед дітей. Це питання надзвичайно серйозне, і я хочу спинитися на ньому окремо.

Недавно в «ЗКП» (газета «За коммунистическое просвещение». — *Ред.*) був уміщений лист, де говориться, що така-то школа обіцяє річний курс пройти протягом півроку. Треба сказати, що в минулому році в нас були такі факти. І я знаю, наприклад, що в такій школі, як школа ім. Лепешинського, були подібні явища. Там діти молодших груп примудрялись пройти дворічний курс за один рік. Це вважалось великим досягненням. По суті ж виходило так, що одна частина вискочить вперед, а друга залишається позаду. Це, звичайно, не те, що треба. Треба вміти давати такі завдання, щоб клас ішов спокійно вперед, ішов поступово, але щоб сильніші діставали такі завдання в роботі, які вимагали б від них уважнішої і поглибленішої роботи.

Важливе питання — вміння *всіх* без винятку дітей залучити до активної роботи. Не той учитель хороший, який працює з групою найсильніших дітей і досягає дуже великого, а той учитель хороший, у якого всі без винятку діти мають певні досягнення.

Ось, мені здається, ті кілька питань, які треба мати на увазі при оцінці того, наскільки зразкове викладання вчителя. Школа повинна дбати, щоб піднести рівень усього викладання, хоч на фоні загального високого рівня викладання, само собою зрозуміло, будуть окремі предмети, які особливо добре поставлені. Але все-таки преміювати треба школу, в якій нема проривів і загальний рівень з усіх предметів досить високий.

У положенні про конкурс говориться про те, що дуже важливо, як у школі налагоджена вся робота. Це визначає собою успішність учнів. Дуже важливо, щоб викладацький персонал працював не врозбід, щоб він являв собою дружний колектив, який обмінювався б досвідом, обмінювався б спостереженнями над дітьми, який справді

працював би над піднесенням загального рівня всіх дітей. Тут важлива чіткість і плановість роботи.

Важливий облік роботи. Треба дуже ґрунтовно обміркувати, як поставити облік роботи. Потрібний повсякденний облік роботи, треба залучити до цього дітей, навчити кожну дитину обліковувати свою роботу і треба, щоб викладач завжди знав, що саме знають його учні. Важливе підсумовування через певні проміжки часу, щоб був не тільки облік успішності, але й підсумовувалось те, що дав учитель учням. Ось ми знаємо про негативну сторону екзаменів, які були раніше, про їх поверховість, але в них була й позитивна сторона, тому що не тільки учитель обліковував, щоб діти знають, а й інші вчителі, які приходили з інших шкіл, перевіряли загальний рівень знань учнів. Вся обстановка була погана: недовір'я до дітей, хвиля ошуканств. Небагато шкіл уміли добре поставити перевірку. Але перевірка знань необхідна для вчителя і для учнів, щоб вони підбивали краще підсумки роботи. Питання, як краще це поставити,— надзвичайно важливе питання, і його треба мати в полі зору.

Судити про достоїнство школи треба також по тому, наскільки там є піклування про всі дрібниці шкільного життя. Учитель може прийти, дати хороший урок — і край. Але якщо він дивиться на школу як на таку справу, яка для нього дорога, то він буде входити в усі дрібниці шкільного життя. Ось, наприклад, ключ від шафи не відмикає, і не можна дістати підручників. Це — дрібниця, але дрібниця, яка псує роботу і вносить дезорганізацію.

Потрібна увага до учнів. Ось школа при «Красном богатире». Вона виділила слабших учнів, подбала про їх харчування, приставила до них хороших учителів, і завдяки цьому вдалося швидко підняти рівень знань цих учнів. От ця увага до учнів — не тільки до того, як вони сидять у класі, але увага до того, чому вони погано працюють, до їх побуту, до їх домашніх умов — має величезне значення, і без уваги до учня, без піклування про те, як поставити позашкільну роботу, як поставити дитячі вихідні дні,— без цього школа як ціле не встигатиме.

Тепер відносно міцної, свідомої дисципліни. У нас щодо цього, особливо у великих містах, великі прориви. Щодо цього, мабуть, у селі краще. Якось була в Москві

екскурсія сільських дітей. Вони говорять: «Які у вас діти в Москві недисципліновані: ми йдемо, а вони на нас каміння кидають; звичайно, ми робимо вигляд, що це нас не стосується, а все ж не можна, щоб були такі недисципліновані». Одна дівчинка із ШКМ Тамбовського округу, біля дослідної станції Мічуріна, розповідає про досягнення її школи і радісно посміхається, а хлопчик її спиняє: «Ти говори серйозно. Чого ти смієшся?» Так що діти одне за одним дивляться. У місті, звичайно,— вулиця, бездоглядність дітей, погані житлові умови, що є наслідком швидкого зростання Москви,— все це створює недисциплінованість дітей. Звичайно, тільки найвідсталіший учитель може думати, що дисципліна підвищиться, якщо він буде кричати і робити зауваження дітям. Це — певний шлях до того, щоб усі діти шуміли в класі все більше й більше, щоб доводилось все більше підвищувати голос. Так дисципліну не піднімеш. Якщо вчителька говорить дитині, що викине її з класу, коли вона в класі поворухнеться, то це не шлях до свідомої дисципліни. А от треба привернути дитину, зацікавити її цілим рядом речей — адже діти в нас усе ж чудові. У них завжди в зв'язку з навчанням буває цілий ряд запитань, які потребують роз'яснення. Порівняти колишніх дітей і теперішніх: діти живуть в інших умовах і хоч дуже нервові, але все ж діти дуже розвинені, і допомогти їм організуватися учитель може без всякого крику і викидання за двері, які і його нервують і нервують весь клас. А мені довелося вже чути таку річ, що постанова про виключення дітей за хуліганство тлумачиться так, що дітям-малюкам 8—9 років говорять на кожному кроці: «Май на увазі, що тебе виключать із школи».

Звичайно, ми повинні оберігати робочий колектив. Адже діти дуже вразливі, і якщо попадає частина хуліганістичних дітей, які починають, наприклад, розповідати всякі цинічні речі, то це дуже сильно впливає на колектив. Тому іноді необхідно таку дитину перевести в якусь особливу школу, можливо, необхідно її поставити в особливі умови, доводиться іноді навіть виключати. Але перш ніж це робити, треба з'ясувати, в чому тут справа. Так, просто з маху, не можна цього, звичайно, робити. До малюків це стосується значно меншою мірою. Це головним чином стосується старших дітей, з якими

дуже часто важко що-небудь зробити. Але якщо вчитель думає, що це якась заслуга школи, коли вона виключить більше дітей, то це, звичайно, зовсім неправильно. Якщо вчитель думає, що можна залучати дітей до обговорення того, кого треба виключати із школи,— це теж неправильно. Ми повинні зміцнювати колектив дітей. Завідуючому іноді доводиться робити дуже тяжкі речі, причому робити це після всебічного обміркування. Перекладати відповідальність за виключення на дітей — це значить розкладати колектив, а нам треба всіляко зміцнювати колектив.

Між іншим, мені довелося чути й такі розмови, що ось, мовляв, викликають батьків і говорять: «Ви знаєте, вашого сина треба виключити». — «Чому?» — «А тому, що він крейдою вимазав ранець однієї дівчинки». Якщо ми за такі справи будемо виключати, то нам доведеться половину дітей виключити, тому що дитина — все ж дитина. Треба вміти правильно оцінити кожний вчинок дитини. Треба, звичайно, оберегати колектив дітей від хуліганства, тому що діти дуже вразливі і хуліган може зіпсувати всіх. Але ж тут, звичайно, потрібна дуже велика обережність, величезна відповідальність за те, що робить сам учитель. Виключення із школи, як правило, не повинно бути, а може допускатися лише в особливо важких випадках. Безсумнівно, що кожний хуліган накладає певну темну пляму на школу. Якщо режим школи часто такий, що всякий хуліган, який недавно прийшов, відразу ж починає впливати на інших, то куди це годиться? Про що це говорить? Це говорить про те, що вплив учителя, авторитет учителя мізерні. Але ми, звичайно, повинні брати школу так, як вона є. І іноді з мотивів соціального захисту дітей треба проводити крайній захід, захід виключення. Але звідси не можна зробити того висновку, що в класі завжди повинен стояти крик учителя, що він має право лаятися і т. д. Ми повинні тепер виховувати свідому дисципліну, а не йти слідами старої школи.

Щодо порядку в школі, то він залежить від загального укладу школи. Треба сказати, що в цьому відношенні у нас в Росії склались досить негативні традиції. Мені якось, в давноминулі часи, в часи еміграції, довелося бути в Швейцарії на курсах для вчителів. Мене там

вразило, що жоден учитель, жоден професор не запізнився на жодну із своїх лекцій, ні разу не запізнився навіть на п'ять хвилин. А в нас навіть якісь «академічні чверть години» були, на які можна було запізнюватись. Тут налагодженість загального шкільного життя надзвичайно важлива. Потрібна увага до всіх цих дрібниць, бо весь режим школи, вся її налагодженість надзвичайно впливають на дисципліну. Звичайно, дисципліну ми розуміємо не в тому значенні, що діти повинні тільки сидіти і не ворушитися. Ми повинні розуміти її так, що діти повинні уміти якимось колективно працювати, не заважаючи один одному, а допомагаючи один одному в роботі.

У зв'язку з цим постає надзвичайно важливе питання — так налагодити самодіяльність дітей у школі, щоб вони не тільки сприймали те, що їм говорять, а щоб вони уміли й самостійно якимось учитися, щоб вони проявили ініціативу в роботі. Звичайно, хороший учитель це зуміє зробити.

Дуже великим питанням є питання про те, як поставлено самоврядування в школі. Я думаю, що це питання кожній зразковій школі треба буде в себе всебічно обмірковувати, тому що в нас дуже часто щодо цього бувають неправильні підходи. Мені доводилось — правда, це не по лінії ФЗС, а по лінії ФЗУ — спостерігати таку картину, як під час процесу шкідників¹ в одній школі ФЗУ придумали влаштувати постійний ревтрибунал, на якому судили дітей. До ревтрибуналу входили і учні, і вчителі, які намагались виявити всі помилки дітей. Була ціла група дітей, яка висліджувала інших дітей — чи не зробив хто-небудь з їх товаришів якого-небудь промаху. Звичайно, з таким «самоврядуванням» треба всіляко боротися. Наркомос саме на це і вказав. Завідуючого ФЗУ викликали і вказали на недопустимість такого роду явищ, йому вказали на ту мету, яку має здійснювати шкільне самоврядування. Є іншого типу помилки: верховодить верхівка, а решта дітей пасивна. Виходить, що частина дітей надривається над громадською роботою, а решта дітей до цієї роботи не залучена. Нам потрібне таке самоврядування, щоб поголовно всі були до нього залучені, щоб цим самим у школі була піднесена самодіяль-

---

¹ Мова йде про процес промпартії в 1930 р.— Ред.

ність дітей. Мені здається, що в кожній школі на цей бік справи треба звернути особливу увагу.

Потім я хотіла спинитися на питанні про політехнізацію школи. Ви знаєте, що в 1930 р. високо піднялася хвиля уваги до цього питання. Але останнім часом вся увага була звернена на навчання. Це було необхідно, тому що треба було підняти навчання, щоб потім пов'язати добре поставлене навчання з працею. Тоді ми і працю підніmemo на необхідну височінь і створимо справді політехнічну школу, тому що на перших порах у нас політехнічну школу дуже часто захльостувала побутова праця. У нас ще багато старих поглядів на працю — вони живучі. На заводах часто старі робітники дивляться на учнів, які приходять на завод, по-старому, як на підсобну робочу силу. Діти перевтомлювались, зв'язок навчання з продуктивною працею був недостатній, але головне було те, що саме *навчання* в школі було незадовільне. За останній рік звернено увагу на боротьбу з цим корінним недоліком школи, і це — крок вперед, який допоможе нам по-справжньому поставити і політехнічну освіту. В галузі політехнічної освіти пройдено довгий шлях. Почали з самообслуговування. Я пам'ятаю, як воно відбувалось: той воду носив, той підлогу мив, той якісь колоди підносив — зовсім непосильною була ця праця для дітей. Можливо, це було неминуче в перші роки революції, коли був сильний розвал промисловості і всього господарства. Потім почали влаштовувати шкільні майстерні, але через те, що промисловість відставала, у нас часто шкільні майстерні були схожі на ремісничі школи, і правильної планомірної роботи, продуктивної праці там не було. Але ще Володимир Ілліч попереджав, що ремісничі школи зовсім не є школи політехнічні. Ремісничі школи — це специфічні школи, які навчали відсталих форм праці. Потім у нас часто було багаторемісництво. Думали, що буде політехнізм, якщо навчити кількох ремесел, а виходило велике навантаження, поверхове навчання, і нічого, кінець кінцем, не навчали. Це все було помилкою. Звичайно, не треба думати, що самообслуговування, побутової праці не треба вчити дітей. Ні, багато що потрібно і з самообслуговування. Це чисто інтелігентське невміння і часто небажання займатися побутовою працею є в нас і тепер. Часто не вміють

люди раціоналізувати свою працю, і дечого в справі раціоналізації і праці потрібно навчати дітей. Так само й ремесло. Не можна сказати, що коли тепер машинне виробництво, то не потрібні ніякі ремісничі навички. Це неправильно. Скажімо, дітям треба зробити модель. Для цього треба вміти поводитися з молотком, вміти підстругати, підклеїти. Все це має велике значення для розуміння машини. Взяти хоч би вміння керувати фордиком. Діти з особливою жадобою просять, щоб їм дали керувати фордиком. Часто буває, що колесо або щонебудь зіпсується, треба підкрутити гайку і т. д., а для цього треба мати ряд навичок ремісничого типу.

Потім — про зв'язок з заводом. Недавно в одній із статей я прочитала, що зв'язок з заводом — це був перегин. У зв'язку з заводом перегину ніякого нема, а питання в тому, як діти працювали на заводі; тут був перегин. Не було зв'язку навчання з продуктивною працею. Потім ця праця була підпорядкована виробничим завданням, але *не навчальним і виховним*. Дітей кидали на фабрику, щоб боротися з яким-небудь проривом; на них дивилися як на робочі руки. Тут уже було не до підпорядкування праці навчально-виховним завданням. Проти цього треба заперечувати, з цим треба боротися, але це зовсім не означає, що ми не будемо дітей пускати на завод і будемо тримати їх в чотирьох стінах. На базі досвіду, що вже є, ми можемо будувати вже справжню політехнічну школу. Пройдений шлях навчив нас багато чого. Зараз Інститут політехнічної праці працює над тим, щоб поставити цю справу належним чином, і тут, звичайно, треба виділити ті зразкові школи, які можуть бути показані як зразок умілого розв'язання питань, що стоять перед школою.

Останнє питання про те, як школу треба показати. Вона, звичайно, повинна бути показана ряду інших шкіл. Є ряд доцільних пропозицій, як це зробити; зразкова школа повинна бути консультаційним пунктом для інших шкіл. Звичайно, важливо, щоб цей показ не заважав заняттям школи. Потім важливий інструктаж культармійців, яким треба розповісти, як і чим вони можуть допомогти школі, організувати екскурсії і т. д.

І, нарешті, робота серед батьків. Французька школа веде дуже велику роботу з батьками, але такої роботи

з батьками нам проводити не слід. Там батьки піклуються кожний тільки про свою дитину, вимагають, щоб вона була поставлена у винятково добрі умови, а до інших дітей їм діла нема. Виходить, якась боротьба за *свою* дитину, а справжнього батьківського колективу, який піклувався б про всю школу, там нема. У нас уже склалися інші традиції. У нас всі батьки піклуються не тільки про своїх дітей, але піклуються про всю нашу школу в цілому. Правда, піклуються недостатньо, особливо в останній час, коли і батько, і мати часто зайняті на громадській роботі або на заводі. Нам надзвичайно важливо зацікавити тепер батьків, важливо залучити їх до громадської роботи навколо школи з тим, щоб школа стала для них ближчою.

Ось, товариші, цілий ряд питань, які зараз стоять перед школою. Звичайно, не можна вимагати від кожної зразкової школи, щоб усі ці сторони були в кожній школі уже розвинені на сто процентів, але нам необхідно, щоб з основних питань у зразкової школи справді було чому повчитися. І я гадаю, якщо правильно поставити конкурс, правильно організувати його, це допоможе створити зразкові школи, які серйозно будуть допомагати здійсненню єдиної радянської політехнічної школи в масовому масштабі.

ЯКА КНИЖКА ПОТРІБНА НАШИМ ДІТЯМ

Дитяча книжка — найважливіший фактор виховання. Ми прагнемо виховати з підростаючого покоління всебічно розвинених людей, свідомих і умілих будівників комуністичного суспільства. Ми розуміємо, що справа виховання — найважливіша ділянка соцбудівництва, що формування нової людини не може бути кинуту напризволяще, не повинно йти стихійно, що тут потрібна планомірна робота.

Останнім часом ми з усієї сили критикували тих, хто недооцінював виховуючої ролі вчителя, виховуючої ролі школи. Треба критикувати й тих, хто недооцінює виховуючої ролі дитячої книжки. Правда, ми ще погано озброюємо книжкою наше підростаюче покоління, наші діти ще мало читають, дитяча книжка ще погано доходить до села, у нас погано організовані дитячі бібліотеки і т. д. і т. ін., але тут ясно, що треба робити. Адже ми будуємо не тільки нові фабрики й заводи, нові міста й будинки, ми будуємо нове, соціалістичне суспільство.

Ми провели в життя загальне обов'язкове навчання в обсязі чотирирічки, діти будуть письменними і їм украй потрібна книжка. І книжка буде дана дітям, темпи забезпечення дітей книжкою будуть прискорені. В цьому не можна сумніватися. Зараз на всіх фронтах соцбудівництва питання *про якість* продукції стоїть на весь зріст. Питання *про якість дитячої книжки* зараз має винятково велике значення.

Дитяча книжка — палиця з двома кінцями: вона може відігравати величезну організуючу роль, може відігравати і величезну дезорганізуючу роль; вона може сприяти виробленню матеріалістичного світогляду, але може сприяти і виробленню світогляду ідеалістичного; може виховувати колективіста, але може виховувати і індивідуаліста з міщанською дрібновласницькою психологією. Це — перше.

А друге — читач дитячої книжки, дитина і підліток, не те, що доросла людина. Доросла людина уже одягнена в броню свідомості, в броню життєвого досвіду, вона менш емоціональна, ніж дитина і особливо підліток. Юний читач дитячої книжки менш застрахований, і на нього книжка має більший вплив, ніж на дорослого, відіграє в його житті більшу роль. Колись Ж.-Ж. Руссо писав, що кожний наступний вихователь має менший вплив на формування особистості дитини, ніж попередній. Те саме і з книжками: книжки для малюків мають особливо велике значення.

У нас є дуже шкідливий передсуд, що писати для дітей може всякий. І той, хто вважає себе мало підготовленим, щоб писати для дорослих, часто, не задумавшись, береться за перо, щоб писати для дітей. Тут, мовляв, усе зійде. Дитина «усе з'їсть». А в нашу епоху писання для підростаючого покоління має виняткове значення, і треба б, щоб найкращі, найталановитіші художники слова говорили: «Нічого б я так не бажав, як навчитися писати для дітей».

Письменникові треба знати дітей, знати ті конкретні умови, в яких діти живуть, уміти дитячими очима поглянути на життя. Мимоволі стають перед очима слова Карла Маркса, який писав у «Вступі до критики політичної економії»: «Хіба в дитячій натурі в кожную епоху не оживає її власний характер у його натуральній правді?»¹. Карл Маркс не був педагогом, не був дитячим письменником. Але він дивився на дітей очима великого мислителя.

Щодо «натуральної правди дитячої природи» ми можемо знайти дуже багато у Льва Толстого. Зовсім іншими очима, ніж Маркс, дивився на життя Л. Толстой. Релігія,

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 1, стор. 203—204.

дрібнобуржуазна ідеологія темнили його свідомість, але він все ж умів гострими очима впевнитися в житті і відображати його таким, яким воно є. І у Льва Толстого є чудові сторінки, присвячені питанню «натуральної правди дитячої природи», яка виявляє класове лицемірство поміщицько-дворянського середовища.

Наша епоха — перехідна епоха від капіталізму до соціалізму — зовсім виняткова за своїм революційним духом і могутністю зростання. Чи стосуються до неї слова Маркса? «Які у вас чудові діти!» — говорять іноземці. І той, хто знає наших дітей — дітей робітників і селян, — знає, що це правда. Той учитель, той дитячий письменник, який є «людиною у футлярі», цього не побачить, а якщо він цього не побачить, то не зуміє він підійти до дитини, його виховна роль зведеться до нуля. Треба знати й розуміти дітей.

Сучасні дитячі письменники у своїй більшості обминають цілий ряд важких питань і вважають за краще говорити про трактори і машини. Людей виметено із сторінок дитячої книжки. Нема в ній сучасних людей, їхнього горя і радощів. І тому така безсила сучасна дитяча книжка. Життя вирує, як у котлі, нове бореться з старим, перемагає його. Йде героїчна боротьба за весь важливий і складний уклад соціалізму. Наші діти живуть цим. І на живому матеріалі, близькому дітям, треба вирощувати справжніх комуністів. Ми погано вміємо це робити, ми не володіємо мистецтвом говорити з дітьми. Ми не вміємо допомагати їм пізнавати навколишнє життя.

Кажуть: «Дамо дітям яскраву, барвисту, чарівну казку». І багато згадують своє дитинство, згадують, як багато переживали вони над казками. «Дайте нашим дітям казку!» — вимагають вони. Але в казці є дві речі: форма і зміст. Форма часто закриває зміст. Більшість казок, написаних у зовсім іншу епоху, має класово чужий нам зміст. Він тим небезпечніший, що всмоктується зовсім непомітно завдяки чудовій формі, умінню дати його в цікавій, простій, жвавій формі.

Дитина беззахисна. І ми повинні вміти захистити її від чужих, розкладаючих впливів. Ми повинні навчитися відділяти форму від змісту. Наші кращі письменники повинні створити сучасну казку, жваву, захоплюючу, до

кінця дитячу за формою і глибоко продуману з точки зору змісту, до кінця комуністичну змістом.

Звичайно, і з наявного арсеналу казок можна відібрати цілий ряд цілком прийнятних казок. Візьмемо таку казку, як «Три ведмеді». Для дітей, які ще не опанували навколишньої дійсності, цікава проблема про велике й маленьке — звідти всі ці велетні, хлопчики-мізинчики і т. д. і т. ін. «Три ведмеді» — ведмідь, ведмедиця і ведмежа — три живі істоти різної величини, і дівчинка примірює себе до побутових умов життя істот різної величини. Великий стіл, високий стілець, велика миска, велика ложка. Стіл середньої величини, стілець середньої величини, середньої величини миска, ложка. І це ще не підходить маленькій дівчинці. Йй підходить маленький столик, стільчик, маленька мисочка і ложка, маленьке ліжко. Дорослій людині ця казка не потрібна (хоч я охоче подарувала б її багатьом укладачам програм і вчителю). Але дитині вона близька. Ведмеді — це аксесуар, і якщо їх намалювати не дуже страшними — а характер казки якраз цього не вимагає, зображуючи ведмедів у розгубленому стані, які хвилюються і обурюються на маленьку дівчинку, — то від такої казки нічого, крім користі, нема. Але от коли ми візьмемо казку «Про рибалку і рибку», тут уже з ідеологією значно гірше: «Будь скромним у своїх бажаннях, не гонись за багатством, інакше залишишся з розбитим коритом» — така її прихована мораль, яка має дуже мало спільного з мораллю комуністичною. Правда, діти цікавляться більше рибкою, ніж мораллю, але казка запам'ятовується на все життя і пізніше входить у склад факторів, які впливають на поведінку людини, що складається.

Сила казки — в її конкретності. Діти мислять живими образами, і чим менший вік, тим менше здатна дитина сприймати абстрактні поняття, робити узагальнення. Діти мислять страшенно конкретно: Ленін — червоний, тому треба розбити бюст, який зображує його білим.

Якщо візьмемо казки, там все дається в живих образах, але треба здати собі справу в тому, що у величезній більшості випадків там подається вже віджилий побут, віджилі зв'язки і опосередкування. Те, що для теперішніх літніх людей у їх дитинстві було зрозуміле, близьке, що відображало конкретну дійсність, для теперішніх дітей

часто чуже, неконкретне, і те, що для нас було через це архіцікаве. теперішнім дітям нецікаве.

Нашим дітям потрібна нова казка, що розкриває перед ними сучасне життя, сучасних людей, сучасні проблеми.

Дитячим письменникам треба найретельніше вивчити форми старої казки, по-новому перебудувати її обриси, враховуючи сучасну дійсність, і влити в ці оновлені казкові форми новий, комуністичний зміст. Це не так легко, але це треба зробити. Зовсім недопустимі казки містичні, казки страшні, казки, що завдають тяжких травм дитячій психіці.

Ніхто з дітей не повірить, що ведмеді, кури, коти, столи і стільці можуть говорити. А ось щодо ангелів, чортів, русалок, відьом, якими б симпатичними вони нам не здавались, треба бути обережнішим. Всю цю чортобісину треба викинути на смітник.

Нема ніякого сумніву, що наші письменницькі кадри зуміють створити потрібну дітям книжку. Тільки зволікати цього не можна.

1932 р.

ВИСТУП У ДЕБАТАХ ПО ДОПОВІДЯХ
ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(б)
ВІД 25 СЕРПНЯ 1932 р.

Тепер нам потрібно головну увагу, не послаблюючи роботи над поліпшенням матеріального обладнання школи і т. д., звернути на сам зміст викладання і особливо на виховання. Дуже багато чого в нас проходить якось формально, мало ми вникаємо в те, *наскільки пройнята духом комунізму наша робота*. Зараз нам потрібна дуже велика пильність.

Ось питання про дисципліну. Адже дисципліна різна буває: буває капіталістична дисципліна, дисципліна рабська, буває дисципліна свідомо, комуністична. У доповідях про те, як ведеться робота, яка підготовляла б, виховувала б цю свідому дисципліну, говорилось мало.

Який у нас був недолік у громадській роботі? Проводилась та чи інша робота по збиранню грошей для Наркомфіну, утильсировини і т. д. Сама суть громадської роботи, свідомість важливості, громадської необхідності цієї роботи вихолощувались. А хіба ми можемо говорити про комуністичне виховання, якщо не будемо підносити на справжню височінь цю громадську роботу? Володимир Ілліч у 1917 р. написав шість статей з приводу того, як треба залучати молодь до громадської роботи, указував, яке це має величезне значення. А в нас громадська робота дітей і підлітків спочатку часто перетворювалась у роботу на побігеньках, а зараз у багатьох школах і зовсім ліквідована.

Робота дитячого самоврядування в школі ще часто не стоїть на належному рівні. Ось що розповідають діти

на дитячих конференціях: шкільне самоврядування таке, що рядові діти часто навіть не знають, що ухвалив учком.

Потім про окрему методику. Вважають, що окремі методики — це найпростіша справа. А я повинна сказати, що в нас у питанні про окремі методики дуже багато недоробленого. Багато що робиться приблизно, аби тільки швидше.

З доповідей впливає ряд необхідних заходів, особливо для Москви: охорона дітей коло школи, пости охорони, які повинні працювати значно систематичніше.

І потім питання, пов'язане з комуністичним вихованням, — це питання про читання. Дитячі бібліотеки вважаються навчальними, так що навесні діти читають тільки про весну, а зимою — про зиму, тобто те, що вимагає навчання, а інших книг у шкільних бібліотеках нема. Читати дітям нічого.

Всі ці питання тісно пов'язані з боротьбою за якість школи і на даному етапі мають особливо важливе значення, хоч і можуть здатися на перший погляд дрібними.

1933 р.

ПЕДКОНСУЛЬТАЦІЯ

ТОВ. БЕМЕНЬСЬКОМУ

Шановний товаришу!

Ви питаєте, як визначити норму поведінки учня школи соціального виховання. Навряд чи правильно так загально ставити питання. Треба визначити насамперед вік — одні мірки для 9-річного, інші для 14-річного. Поведінка щодо чого? Навчання? Якщо учні взагалі не цікавляться предметом, не слухають, пустують, тоді причини треба шукати в поліпшенні постановки справи викладання, в методах викладання. Якщо всі учні вчаться з інтересом, а деякі погано, треба з'ясувати причини цього. Якщо питання стоїть не про навчання, а про поведінку у вузькому значенні слова, то знов-таки треба розчленувати питання: поведінка щодо товаришів, щодо дитячої організації, в якій вони беруть участь, поведінка щодо вчителів взагалі, щодо якогонебудь одного вчителя, щодо встановленого режиму і т. д. В усіх випадках треба уникати шаблону, а старанно вивчати умови, в яких живе дитина вдома, аналізувати шкільний режим, методи його проведення і т. д. і т. ін. Ми повинні виховувати з дітей людей здорових, з сильною волею, що володіють собою, колективістів, які вміють свою волю підпорядковувати волі колективу.

Як впровадити матеріалістичне світо розуміння в галузь точних наук (математику)?

Матеріалістичне світо розуміння складається не на основі якої-небудь однієї науки, а виховується правильною постановкою всіх предметів. Математику треба тісно пов'язувати з іншими науками, показувати, які проблеми

вона розв'язує, як допомагає враховувати різного роду явища. Математичні формули треба вміти перекладати на мову конкретних фактів. Викладання математики треба ставити так, щоб вона виховувала вміння логічно мислити, робити висновки.

Що повинно переважати в школі соціального виховання — практика чи теорія?

Питання поставлено трохи схоластично. Повинен бути тісний зв'язок між теорією і практикою. «Істина завжди конкретна». Щоб учень опанував теорію, необхідно давати її в якомога конкретнішій формі. Але теорія повинна бути керівництвом до дії. Звичайно, це не можна розуміти спрощено: ось вивчив таку-то теорему — і зразу її в життя проводи. Теорія впливає на практику, усвідомлює, поглиблює її, але, з другого боку, практика збагачує теорію. Тут взаємозалежність діалектико-своєрідна. Не можна відривати теорії від життя, але не можна давати практичним завданням приглушувати голос теорії.

Чи слід виховання і навчання в усіх випадках базувати винятково на принципі добровільності і зацікавленості учня, ніколи не застосовуючи насильства (примусу)?

Треба вміти зацікавити учня, захопити, переконати його. Це диктує нам перша настанова — виховати свідомих будівників соціалізму. Примусом свідомості не виховаєш, але необхідно виховувати в учнів уміння робити й нецікаву справу, переборювати труднощі. Це досягається соцзмаганням та іншими методами. У примусі багато від рабства і від капіталізму. Звичайно, при поганому вчителєві примус іноді неминучий, але намагатися по-марксистському обґрунтувати його необхідність — смішнувати.

Чи можна допустити використання дітей на виробництві з метою ліквідації прориву в тому разі, коли робота на прориві дає явний ефект, але не збігається з робочими планами груп і навчальних предметів?

Не можна. Праця повинна бути підпорядкована навчальній і виховній меті. У нас побутова праця захльбстує школу.

В чому полягає головна причина корінного недолику нашої школи?

В поганій підготовці вчителя, поганих підручниках, відсутності навчальних посібників, невмінні пов'язувати нові комуністичні досягнення і настанови з попередніми досягненнями педагогіки.

Ось, здається, все.

З товариським привітом *Н. Крупська*.

ТОВ. ШЕЛЕСТОВИЙ

Дорогий товаришу!

Місяць тому одержала вашого листа, але цей місяць у мене був надзвичайно завантажений, а тому відповідаю з запізненням.

Недавно я була на пленумі Цекпросу і відчула величезний потяг учительства до поглибленішого підходу до всієї навчальної і виховної роботи. Саме тепер утворився ґрунт для діяльності Товариства педагогів-марксистів.

Ви запитуете, як вести роботу гуртка марксистсько-ленінської педагогіки. Міркуючи над цим питанням, я прийшла до висновку, що важливо брати не тільки окремі висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна з питань культури, але найтісніше пов'язувати їх з усім їх ученням в цілому. Це найкраще гарантує від різних перекичень. Можливо, слід було б почати з статті Леніна «Карл Маркс», написаної ним у 1914 р. для Граната. Ця стаття дуже рельєфно показує основні вузлові моменти в ученні Маркса. І ось треба, опрацювуючи цю статтю, зробити висновки про цільову настанову всієї навчальної й виховної роботи школи, про методи проведення в життя такого навчання й виховання, яке відповідало б цій цільовій настанові. Добре прочитати «Комуністичний маніфест» і зробити з нього конкретні висновки. Звичайно, це будуть ще дуже загальні висновки, але вони навчать краще розуміти педагогічні проблеми під кутом зору марксизму. Дуже добре також прочитати статтю Леніна «Марксизм і ревізіонізм», написану в 1907 р., і продумати, в чому може виявлятися ревізіонізм у педагогіці.

Потім треба більш підготовлено поставити собі, наприклад, таке завдання: взяти, скажімо, розділ «Коопе-

рація» з I тома «Капіталу» і опрацювати його під кутом зору педагогіки. Як це зробити? Проконспектувати даний розділ, вибрати основні думки, які в ньому розвинені, ілюструвати їх прикладами з теперішньої радянської дійсності. Потім продумати, які висновки треба зробити для постановки навчання праці дітей; як зробити в розповідях, завданнях, у малюнках зрозумілими дітям думки, викладені в цьому розділі. Те саме можна зробити і з розділом XII — «Поділ праці і мануфактура», і з розділом XIII — «Машини і велика промисловість». Ця робота дає слухачам певну широчінь педагогічного погляду.

За Леніним треба працювати, беручи суму висловлювань Леніна за який-небудь рік. Краще брати роки, починаючи з 1917 р., встановлювати всю суму висловлених ним думок про культуру за даний рік, а потім дивитися, як ці думки пов'язані з іншими його висловлюваннями за цей час, і потім розбирати, що впливає для культбудівництва взагалі і для педагогіки зокрема з цих висловлювань. Це озброїть учасників гуртка розумінням ленінського методу проведення в життя основ марксизму.

Це, звичайно, далеко не вичерпна відповідь на ваш лист, але поки що хоч що-небудь.

Тисну руку. Напишіть, що думаєте з приводу моїх пропозицій.

З комуністичним привітом *Н. Крупська*.

ХОРОШИЙ ПІДРУЧНИК—ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ШКОЛІ

(ДОПОВІДЬ НА НАРАДІ АВТОРІВ ПРИ УЧПЕДГИЗЕ)

У наших дослідно-показових школах, де були кваліфіковані вчителі, де були книги для читання, обладнані посібниками кабінети, питання про підручник не стояло так, як воно стоїть у масовій школі. Передові педагоги, які групувались у дослідно-показових школах, часто враховували тільки ті умови, в яких вони працювали, і не враховували тих умов, у яких жив і працював масовий учитель. Тепер у центрі уваги стоїть масова школа, і при мало підготовленому вчителі питома вага підручника інша. Характерно, що в Німеччині, наприклад, де до війни і в масовій школі вчителі були дуже кваліфікованими, там підручник не відігравав великої ролі. І до цього часу в Німеччині точиться суперечка про те, чи потрібний підручник, чи не потрібний. В останніх номерах гамбурзької учительської газети йде обговорення: треба чи не треба давати підручник. Правда, ті, хто говорить, що не треба давати підручника, зустрічають дуже енергійну відсіч. Теперішня Німеччина — це не те, що Німеччина до війни. Але все ж характерною є сама можливість постановки цього питання.

Зовсім інакше стоїть справа в Америці. Для нас цікавіша Америка, тому що там часто спостерігаються такі самі труднощі, які є і в нас: велика країна, дуже різноманітна за національним складом. І ось цікаво те, що там при запровадженні загального обов'язкового навчання питання про підвищення кваліфікації вчителя масової школи постало дуже гостро і питання про підруч-

ники є вирішальним. Ці питання докладно висвітлюються в американській пресі. Наводиться багато даних про низький рівень масовика-вчителя; добре, якщо він закінчив шість класів, а то є й такі, які закінчили лише два роки. Такий учитель не знає добре предмету і не може цей предмет викладати як слід. Крім того, в масовій школі припадає на одного вчителя кілька груп. Все це створює гостру потребу в підручниках.

Тепер, коли в нас запроваджується загальне обов'язкове навчання — уже запроваджено в обсязі чотирьох років і підходимо до загального семирічного навчання, — у нас також питання про вчителя постало надзвичайно гостро. У всіх журналах, у всіх газетах говориться про низький рівень підготовки молодого вчителя. І, звичайно, гадати, що такий учитель зможе обійтись без підручника, — це значить не зважати на реальний стан справи. Необхідно, щоб робота вчителя спиралась на можливість користуватися підручником, щоб підручник у школі посів те місце, яке він посідає в масовій американській школі, де говорять, що без підручника школа не могла б існувати.

Думаю, не випадковість, що в нас саме тепер так гостро поставлено партією питання про підручник. Зайдіть у рядову школу — не в зразкову, а в рядову, — і ви побачите, як цей брак підручників робить неможливими заняття.

Питання про підручник органічно пов'язане з питанням про якість підручника. Звичайно, не можна звинувачувати тільки авторів підручників, що вони не написали таких підручників, яких вимагають програми сьогоденного дня. Ви знаєте, як багато в усій постановці шкільної справи змінили постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. і від 25 серпня 1932 р. Весь минулий рік пройшов під знаком боротьби за те, щоб піднести якість навчання, поліпшити зміст викладання. Якщо ми подивимось на багато попередніх підручників, на багато попередніх програм, ми побачимо, що там часто було багато нових слів, нових понять. У життя входить кожного року багато нового. Скажімо, померла сохматінка, а в полі в нас почали розгулювати трактори — і бракувались ті програми, підручники, де не говорилось про трактори. Нові поняття, терміни купчилися на сторінках

наших програм і підручників величезним неорганізованим натовпом. Я з олівцем у руках підрахувала якось кількість понять, термінів, які в нас були в програмі першого року; восьмирічну дитину ми старанно начиняли новими поняттями без будь-якої системи.

Звичайно, в нас чудові діти; вони часто вживають у розмові слова, які для нас, старих, були незвичні в дитинстві; життя дає їм запас цих слів і понять. Але дитина є дитина, і треба знати міру. Ми намагались дати якомога більше слів і понять на першому році навчання, на другому році трохи менше давали цих визначень, в третьому і четвертому — ще менше. Найважчий рік — це перший. Так було в програмах, і це відбивалось і на підручниках.

Тепер програма перебудована. Над цією програмою проведена дуже велика робота, яка раціоналізує розташування матеріалу, вибирає з маси відомостей, які є в кожній галузі науки, найістотніші, вузлові питання і навколо цих вузлових питань організує матеріал. Звичайно, тут треба вчителів ще багато перекласти на дитячу мову, зробити подаваний матеріал архіконкретним, але найосновніша робота — вказівки, що треба взяти, як це систематично розмістити і як це розподілити в часі, — щодо цього є вже певні вказівки. І тепер складання підручників перебуває в значно кращих умовах, ніж воно перебувало раніше, коли доводилось викладати предмет так, що по суті він не міг бути систематично викладений, коли доводилось метатися, намагаючись зробити зрозумілим той матеріал, який по суті справи діти не могли в даному році засвоїти.

Я не буду спинятися на окремих питаннях, спинюся зараз тільки на такому. Коли недавно в директивних інстанціях обговорювалось питання про підручник, то давалась вказівка орієнтуватися на постанову ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р., де говориться про програми. Коли ми подивимось на цю постанову, ми побачимо там цілий ряд конкретних вказівок. Крім того, відзначалась низька якість підручників. Потім говорилось про переваженість матеріалом, про те, що дуже часто підручники пишуться аполітично. Говорилось про невідповідність особливостям дитячого віку, малодоступність мови, малодоступність понять; у мові — багатослів'я; безконе-

ні виступи, нема концентрації на чому-небудь одному, найважливішому, бракує простоти, конкретності; нема цільності у викладі — для однієї групи підручник пише одна бригада, для другої — друга, для третьої — третя, так що загальної цільності проходження предмету не виходить.

Вказівки, власне кажучи, надзвичайно прості, але саме тому, що вони прості, вони мають особливо велике значення. Нам треба зараз уважним оком подивитися, як цього досягти, як справді зробити підручник таким, яким він повинен бути. Нам треба орієнтуватися не на наші дослідно-показові школи, не на кращі школи, де кращі умови, в яких діти працюють; нам треба орієнтуватися на звичайну школу, притому мати на увазі теперішні умови роботи сільської і міської масової школи. А це примушує бути особливо популярним, особливо спинятись на найголовнішому.

Візьмімо питання перевантаження. Треба сказати, що це болюче місце. Мені доводилося брати участь у складанні програми. Все ніби гаразд, а перевантаження виходить жахливе. Укладачам програми хочеться звичайно все сказати, все викласти відразу. І ось через те й виходить надзвичайне перевантаження. Особливо треба сказати це щодо таких предметів, як суспільствознавство, географія, історія, — тут особливо хочеться авторам не пропустити нічого. Так що надалі доведеться попрацювати, мабуть, ще над розвантаженням програми. Але, звичайно, програми — одне, а підручник — інше. Треба вміло добирати і розташовувати матеріал. Щодо цього наші підручники часто хибують на те, що дають не найістотніше. А треба брати основне і на цьому основному спинятися докладніше — тоді й інше буде значно зрозуміліше.

Потім у підручнику бракувало систематики. Цей брак систематики примушував щоразу повторюватися. Ніколи вчитель і автор підручника не могли бути впевнені, що учневі відомо. У підручниках ми бачимо безконечні відступи. Ці відступи викликаються невпевненістю в тому, чи учні справді знають предмет. Якось відчуває автор підручника, що тут треба пояснити. Брак системи примушує раз у раз робити ці відступи. Я гадаю, тепер всі програми доопрацьовані саме в тому напрямку, щоб

була система, щоб не доводилось повторюватися. Наявність системи, звичайно, значно полегшить складання підручників.

Далі вказувалось на аполітичність багатьох підручників, таких підручників, як підручники з граматики, математики та ін. Спочатку може здатися, що тут є якась суперечність. З одного боку, вимагаємо систематику, а з другого — вказуємо на те, що в граматиці, наприклад, аполітичність вийшла. Це здається дивним у перший момент — чи нема тут якоїсь суперечності. Дуже характерно, що в американській літературі про точні науки, зокрема про математику, говориться, що ми зараз живемо в такий момент, коли всі науки повинні бути «соціалізовані». Що це означає щодо математики? Чи означає це, що які-небудь відступи будуть у цій галузі? Ні, це означає, що треба, коли вибираєш приклади, задачі, вибрати їх з навколишнього життя, брати значущі задачі.

В СРСР це має ще значно більше значення. Ми повинні брати такі приклади, задачі, які пов'язані з нашим соціалістичним будівництвом. Це не означає, що ми будемо брати задачі, які стосуються промфінплану і яких-небудь незрозумілих дітям речей, але в житті є дуже багато такого, що має величезне значення з точки зору будівництва соціалізму, що можна і треба ввести в задачі. Наприклад, питання обліку. Адже це також є соціалізована математика. Часто в нас на уроках математики не згадують навіть про такі речі, як статистика. А тим часом, для того щоб правильно поставити облік — а облік у нашій країні має виняткове значення при плановому господарстві,— треба якось навчити дітей тих знань з математики, які є, прикладати до найелементарніших питань обліку.

Якщо в математиці в нас той недолік, що, викинувши старі задачі з купцями та ін., для нових задач ми не добираємо матеріалу, пов'язаного з нашим соціалістичним будівництвом, якщо в точних науках ми не вміємо соціалізувати наші підручники, то в суспільствознавстві ми вважаємо, що діти від народження все розуміють і знають. Правда, в розмові діти, завдяки тому що вони їх навкруги чують, вживають часто дуже мудрі слова. Але як вони розуміють їх? Мені завжди доводиться чути

про семиліток, як вони надзвичайно конкретно все розуміють. Хлоп'я говорить таке, що колись у давнину діти такого б не сказали. Воно ніби шукає, цікавиться всякими питаннями, а коли читають йому в книжці: «скинули царя»,— воно запитує: «Куди скинули?» Ось ви й кажіть. Звичайно, це — семиліток; дев'ятиліток такого питання не поставить. Але що вони не зрозуміють архіспрошено яке-небудь питання, за це ніхто з нас ручитися не може. Якщо серйозно з дітьми поговорити, то й наші дев'ятилітки часто так конкретно мислять, що вкладають зовсім не той зміст, який вкладає доросла людина в ці прості з її точки зору поняття.

Ми завжди говоримо загальними формулами. Ось, наприклад, так зрозуміло нам: куркуль, бідняк. А як говорити семиліток? Куркуль — це багач, у нього всього багато, у бідняка всього мало; у куркуля — сім'я велика, у бідняка — маленька. Про себе він думає, якщо він живе тільки з матір'ю, то він бідняк, а якщо з ним живе і батько і тітка, то він багатий, куркуль. Ось його дитяче уявлення. Звідки багатство, що таке експлуатація — він не знає. Багатство — значить багато, і справі край...

Про мову багато говорити не доводиться, але треба все ж перевіряти мову підручників. Дуже важливі тут учителі-практики, тому що вчителі-практики зникають і до дитячої мови, знають коло дитячих понять; вони відразу відчують, що зрозуміле і що незрозуміле дитині. Але треба сказати, що справжньої змички між авторами підручників і між масовим учителем, як правило, нема. Цю змичку на великих зборах дуже важко провести; тут треба в тіснішому колі авторам домовитися з учителями-практиками, щоб вони на цей бік справи звернули особливу увагу, звернули увагу на розуміння дітьми мови дорослих, на розуміння визначень; особливу увагу треба звернути саме на цей бік справи. Така змичка, можливо, в Держвидавві проводиться, я не знаю. Ми не так багато маємо рецензій на підручники з боку вчителів-практиків, як це треба було б. Можливо, у авторів є листи, які надходять до них з цього питання. Треба скласти певні вказівки вчителів-практику, на що він повинен звертати увагу при відзиві на підручники.

Якось у Наркомосі проходили збори з учителями з приводу програм. Обговорювались старі програми;

бажано було мати критику цих програм, але вчителі якось ніяковіли. І ось одна літня вчителька говорить: «Програми такі хороші — слова не можна змінити». А потім додає: «Тільки ось діти в нас такі: чоловік десять у класі розуміють, а решта якось неуважна». Її запитують: «Чому?» Вона говорить: «Запитайте педологів». Сама вона, звичайно, знає чому, але вважає за краще не говорити. Треба вміти підійти до масового вчителя і пояснити, що треба дати авторові якісь вказівки з боку вчителя, щоб зрозуміле дітям і щоб незрозуміле.

Скажу ще відносно популярного писання. Мені доводилося працювати над популярним переказом. Доводилося працювати з дорослими робітниками, вчити в школі і знати, що коли називаєш яке-небудь поняття і не наводиш конкретного прикладу, то це здається незрозумілим, а коли наведеш конкретний приклад для пояснення, то відразу стає зрозумілим, і людина починає сама наводити значно більше прикладів і ширше підходити до питання. Ця конкретизація абсолютно необхідна. Звичайно, коли пишеться для дітей, особливо для дітей першого ступеня, то треба брати інші приклади, ніж для дорослих, брати поняття, близькі дітям.

Щодо того, що цілісність повинна бути, це само собою зрозуміло. Якось мені довелося писати статтю в «Правду» про те, що Ленін розумів під діалектичним вивченням предмету. Під час суперечки про профспілки він у кількох абзацах, у короткому формулюванні сказав, як він розуміє діалектичне вивчення предмету. Це його коротке формулювання було результатом багатьох років праці в питанні про діалектику. Він там зазначає, що коли вивчаєш який-небудь предмет, то треба брати його в усіх зв'язках і опосередкуваннях. Це стосується і наших підручників, і наших програм; треба неодмінно брати вивчуване явище, вивчувану річ у їх зв'язках і опосередкуваннях. У постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. саме вказується на те, що один з недоліків програм той, що нема зв'язку між окремими предметами, нема зв'язку з конкретними навколишніми умовами. Справді, який би предмет ми не взяли, якщо ми не встановлюємо, з чим він пов'язаний у житті, то ми не даємо повного уявлення про цей предмет або про це явище.

Зараз ми перейшли до викладання окремих предметів навіть у першому ступені. Чи означає це, що повинен бути порваний зв'язок між цими предметами, що між цими предметами і життєвими явищами повинен вирости мур?

Що в нас було погано в комплексності? В комплексності основна думка була правильна — треба брати предмети в їх зв'язках і їх опосередкуваннях. Але було погано те, що брали не ті зв'язки, які є в житті, а штучні: пов'язували, наприклад, Перше травня — свято робітників — з розпусканням квітів і з тим, що відбувається в сільському господарстві. Якісь страшенно штучні, протиприродні встановлювали зв'язки. Тут давалося взначи те, що всі ми погано володіємо діалектикою, і тому природні зв'язки були підпорядковані штучним. Замість того щоб краще орієнтувати дитину-учня, викривлена комплексність дезорієнтувала її. В цьому було все лихо. Але ніхто не заперечує необхідності брати явища в їх реальних зв'язках і опосередкуваннях.

Потім необхідно зважити на те, щоб кожне явище брати не як стабільне, вічно існуюче, а брати його в розвитку. Коли ми даємо програму на кілька років, ми в програмах цього додержуємо. Наприклад, у тих вказівках, які даються постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р., говориться про необхідність звертати увагу на історичний бік при вивченні мови, при вивченні суспільствознавства або історії. Так само при вивченні техніки, фізики, математики треба розповісти про відкриття. Це не означає, що треба розповідати історію всіх відкриттів, але треба брати деякі моменти і показувати, що нового внесло дане відкриття, як воно змінило питому вагу того чи іншого явища в даній галузі знання. Звичайно, сказати це треба просто і конкретно. Володимир Ілліч у своїх висловлюваннях підкреслював, як треба діалектично, всебічно вивчати предмет, нагадував: істина завжди конкретна. Коли ми даємо матеріал дітям, ця конкретність повинна бути особливою. Якщо ми візьмемо дітей молодшого віку, то ця конкретність викликається ще віковими особливостями.

Володимир Ілліч говорив також про те, що потрібний не просто зв'язок з будь-якими явищами, а такий зв'язок, у якому б схоплювалось саме те, що потрібне людині, що

важливе для людини. Тому треба вміти вибрати зв'язок предмету з такими явищами, які мають велику питому вагу з погляду суспільства. Ці вказівки кожний з вас знайде в творах Леніна, і я гадаю, що їх треба було б всебічно обміркувати, тому що вони вказують, як правильно і всебічно підходити до вивчення предмету. Яку б дисципліну ми не викладали, треба продумати, як у цій дисципліні враховувати всі її особливості, добитися, щоб дисципліна вийшла не мертва, а жива, така, що розвивається, тісно пов'язана з усім нашим життям. У нас часто і програми мають мертвий вигляд, а підручники — ще мертвіший.

Мова в підручниках важка, але це не означає, що ми повинні підроблятися під дитячу мову. Треба поступово давати ряд термінів, в міру того як розширюється запас слів у дітей. Не можна відразу цілий потік термінів вилити на них, такий потік, що й дорослий не завжди витримає. Але це не означає, що треба сюсюкати і підроблятися. І не треба дітям говорити тільки про дітей, як у нас завжди буває. Тому діти так хапаються за казку, де говориться про дорослих. Але ж можна і без казки захоплююче розповідати про людей.

Щодо мови було б добре вивчити авторам те, що називають фольклором, — масову народну мову, повну живих конкретних образів. У нас був словник Даля, там безліч яскравих образних висловів. Але в нас мова дуже різко і швидко змінюється. Я це з досвіду знаю і почуваю, що говорю іноді старомодною мовою. І коректори старанно виправляють мову. Якщо в цитатах з творів Володимира Ілліча переписувачка забуде поставити лапки, то коректор обов'язково починає правити мову, вважає, що так не можна сказати. Деякі прислів'я і порівняння, які були поширені серед старого покоління, здаються тепер допотопними. Теперішнє покоління говорить іншою мовою; у ній багато сучасних зворотів, мова має тепер значно більше міжнародний характер, у життя ввійшло значно більше міжнародних термінів. Але треба брати мову живу, а не канцелярську. Правда, нам дуже багато доводиться писати папірців, але не мовою ж цих паперів викладати яскраві явища.

Питання методики. Тут ми підходимо до завдання, як найясніше і найзрозуміліше розповісти дітям про деякі

речі. Треба, як сказано в постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р., користуватися різноманітними методами. І тут має особливе значення окрема методика. Недавно в шкільній секції Державної вченої ради ми говорили про окремі методики, і мені здається, що ми дуже погано підковані щодо окремих методик. У чому справа? Справа в тому, що кожна дисципліна, кожний предмет має свої особливості, свою певну логіку, свій підхід. Якщо порівняти суспільствознавство і математику, то там і тут повинні бути зовсім інші методи навчання. Математика вимагає величезної систематичності: якщо випадає хоч одна ланка, то стає незрозумілим все інше. Отже, тут особливо важливі ті прийоми, які примушують поступово оволодівати окремими ланками. А якщо з суспільствознавства який-небудь шматок пропущено, то можна з іншого кінця підійти. Але зате там треба особливу увагу звертати на зв'язок явищ, на їх розвиток. У природознавстві знову свій метод — спостереження, наочність відіграють тут зовсім особливу роль. Взагалі методика органічно пов'язана з самою суттю предмету, і мені здається, що ці дві речі — оволодіння окремою методикою і вміння написати хороший підручник, якого вимагає від нас поточний момент, — органічно пов'язані. Треба провести дуже велику роботу по окремих методиках, підходячи до цього не по-старому, а продумувати методику... на основі даних сучасної науки.

Безсумнівно, обличчя кожного предмету, кожної галузі знання — своє, тому одні вимоги — до підручника математики, інші вимоги — до підручника природознавства, у суспільствознавця — свої вимоги. Під кутом зору тих вимог, які ми ставимо, цікаво почитати американську літературу. Тому що в них підручники в масовій школі поширені, тому що в них велика практика, великий досвід щодо підручників, то дуже цікаво подивитись, що там говориться про оформлення, про підхід, про цілий ряд методичних прийомів...

Нинішні укладачі підручників вводять такі пункти, які полегшують і поліпшують користування підручником:

1. Попередні роз'яснення для вчителів, як користуватися підручником.

2. Перелік вузлових тем, на які розпадається предмет.

3. Показчики, зміст, описи основ даної науки.
4. Перелік проблем, які повинні бути розв'язані.
5. Додаткові відомості для вчителів і учнів.
6. Поділ тем на окремі уроки.
7. Вказівки учням.
8. Картини, карти і діаграми.
9. Різноманітні друкарські прийоми, що мають на меті привернути увагу і підкреслити зміст.
10. Потрібні для даної теми (уроку) вправи.
11. Ілюстрація вправ.
12. Запитання в кінці кожного уроку або теми, на які повинен відповісти учень.

По-перше, як ми бачимо, вони вважають, що кожному підручникові має передувати *роз'яснення для вчителя, як він повинен користуватися цим підручником*. Це в нас практикувалось щодо політосвітських підручників; там дуже часто були додатки — роз'яснення, як цим підручником користуватися. Я гадаю, що було б добре ввести це в усі підручники. Потім перелік вузлових тем, на які розпадається предмет. Ось певний курс предмету. Важливо дати кожному його розділові відповідні заголовки. І коли дивишся енциклопедію, про яку я говорила, дивиєшся, як американці вміють давати промовисті заголовки, наприклад: «Архітектура — це історія віків, втілена в каміннях». Це написано для юнацтва; можливо, для дітей не так треба сказати. Ось — алгебра. Вони говорять просто: «Алгебра і проблеми, які вона розв'язує». Коли я прочитала, я подумала: «Дійсно, дотепні вони!» Мені багато доводилось займатися репетиторством, і я навчала учениць, гуртожитки яких були при гімназії. Мене мучили мої учениці: «Навіщо нам потрібна алгебра?» — а я членороздільно не вмiла їм відповісти, я тоді тільки що закінчила гімназію. А тут вони беруть: «Алгебра і проблеми, які вона розв'язує» — і популярно це викладають. Правда, в цій енциклопедії суміш хорошого з поганим. З одного боку, дуже добрий виклад точних наук, з другого — зовсім дикий, первісний підхід до суспільствознавчих питань, наскрізь капіталістичний підхід. Якщо вони говорять про Леніна, то говорять, що він влаштував революцію на німецькі гроші — ніби можна революцію влаштувати за гроші. Про Алжир говорять: «Країна бандитів, перетворена в зразкову колонію». Але

все ж вчитися в них треба, незважаючи на те, що вони такі по-капіталістичному дикі люди в галузі суспільствознавства. Але вміння показати, вміння характеризувати у них є: «Біологія — наука про живі речі». Там завжди є визначення, яке захоплює читача, і тому коли читаєш це визначення — «назви вузлових тем», то розумієш, що вони хочуть, щоб заголовки були для дитини живими, промовистими. Звичайно, над цим треба попрацювати.

В енциклопедії чудовий предметний покажчик, який дає можливість добре орієнтуватися. Американці в підручниках для другого ступеня, що відповідає нашій семірічці, для старших груп *дають до кожного підручника предметний покажчик, індекс, за яким легко можна розібратися і знайти, що треба*. Учень забув яке-небудь визначення, назву; він за покажчиком знайде, що сказано в кількох місцях про цей предмет. Ці предметні покажчики мають величезне значення. У своєму відомому листі до тов. Покровського Володимир Ілліч якраз вказував на необхідність дати для підручника з історії розроблений хронологічний покажчик, покажчик політичних оцінок.

Потім зміст. Він дуже важливий. От американська енциклопедія багато питань порушує, а в змісті не всі питання дає. Береться тільки найістотніше, найцікавіше для змісту. І зміст у них є ніби вивіскою тих основних питань, які порушуються. Потім у цій енциклопедії — і це вони роблять у підручниках — у них є виклад основ кожної науки. Вони перелічують питання, які ця наука викладає, за розділами, за підрозділами. Якщо в учнів є цей короткий, на дві сторінки, опис основ науки, перелік розділів, їх співвідношення, зв'язок з іншими науками, вони відразу орієнтуються в предметі. З фізики, наприклад, там усе можна запозичати в них, тому що точні науки там добре поставлені. Я показувала енциклопедію тов. Кржижановському, і він вважає, що в таких речах, як електрифікація, електрика, математика, природознавство, енциклопедія щодо науковості стоїть на рівні сучасної науки. І ось дуже важливо, щоб учень мав такого роду описи: йому це буде дуже цікаво і корисно. Такі описи основ науки висвітлюють ті питання, яких дана наука торкається. Американці вважають дуже важливим вводити такі покажчики, перелік заголовків і викладати

коротко основи науки. У педінститутах там учать, як викладач повинен вчити дітей користуватися енциклопедіями, довідниками, різного роду покажчиками.

Потім при оцінці підручників звертають увагу на перелік проблем, що повинні бути розв'язані. Дають певний предмет або частину предмету на певному році. І важливо для учня показати, які саме життєві проблеми розв'язуються за допомогою цієї науки. Скажімо, географія європейських країн. Треба коротко, яскраво, показово пояснити, що саме, які проблеми розв'язує даний курс. З суспільствознавства треба в зрозумілій формі, не в вигляді абстрактних визначень, а конкретно, на основі матеріалу, з яким знайомляться діти, викласти основні проблеми. Вони — американці — не завжди вміють це робити. В енциклопедичному словнику у них є на початку такі «цікаві» проблеми, як вони називають: на основі того, що в даному томі є, вони ставлять різні питання, відповіді на які читач може знайти, тільки прочитавши даний матеріал. Це трохи нагадує нашу вікторину. Науковості тут нема, вони по-американському цікавляться тим, що кидається в вічі, що «цікаве». Але продумавши все це, можливо, й можна було б перенести цей метод (але не їх практику) в наші підручники.

Американські практики пропонують давати *додаткові відомості для вчителів і учнів*, наприклад рекомендовані списки, вказівки про екскурсії, вказують навчальні посібники та ін. У підручниках мало дати американському вчителю (звичайно, і нашому) простий систематичний виклад предмету, а треба розбити матеріал на уроки. Ця розбивка на уроки, розподіл надзвичайно полегшать нашому молодому вчителю всяке планування. Зараз прямо гине молоде вчительство над цим плануванням, сидить ціліснічкі ночі — йому важко розподілити раціонально матеріал. Досвідчений учитель і укладач підручника повинні проробити цю чорнову роботу, не перекладати її на плечі молодого недосвідченого вчителя, а продумати, як треба розподілити поурочно цей матеріал. Наскільки я знаю, у нас не заведено розподіляти матеріал в часі і за темою. А це, мені здається, треба було б зробити, щоб значно полегшити підготовку до кожного уроку і вчителю і учням. Після того як цей розподіл у них проведено, вони на початку кожного уроку дають вказівки

учневі, як над цим уроком працювати. Це, по-моєму, дуже доцільно.

Далі — ілюстрації, карти, діаграми. Це й ми даємо, але... даємо ілюстрації — гірше не зробиш. Треба вже краще фотографії давати, а то виходить криво, косо, що страшенно дезорієнтує учнів. Треба давати якісь живі шматки, а не так як у нас здебільшого робиться.

Карти в них чудові, хоч би в цій енциклопедії; поверхня опукла; не хочеш — і то засвоїш, так це добре зроблено.

Далі — різноманітні друкарські прийоми, що мають на меті привернути увагу або підкреслити яку-небудь думку. Іншим шрифтом надруковано, великим, кидається в вічі. Оформлено особливо, хочеш чи не хочеш — звернеш увагу. Ця форма в них розроблена надзвичайно вдало.

До уроків вони дають короткий перелік питань. У нас один час у «Правде» практикувалось перед статтею писати короткий зміст статті. Для апарату газети це дуже велика робота. Один час це дуже поширилось, а потім завмерло і звелось нанівець. Але для підручників це абсолютно необхідно. Учень сам себе може перевірити, чи засвоїв він ці питання. І далі: до кожної теми, до кожного уроку вони дають відповідні вправи різного типу, зважаючи на те, який це предмет; на різних ступенях — різні вправи, причому дають ілюстрації цих вправ, тобто зразки, як треба виконати вправу. Вони відкривають учневі шлях до того, щоб навчитися самостійно працювати. Якщо він навчиться працювати за підручником, то вмітиме працювати і над книгою.

Нарешті, в кінці кожного уроку дається ряд запитань, на які учень повинен відповісти. Вони дають не тільки такі запитання, що випитують, відповідаючи на які учень повинен тільки повторити те, що сказано в підручнику. Вони ставлять часто такі запитання, відповісти на які можна тільки пройшовши даний урок, які є новими для учня. Якщо він зможе відповісти, значить, він зрозумів урок. Це чудовий облік знань.

Я розмножила в кількох примірниках американські мірила оформлення підручника. «Проекту» тут ніякого нема, так що боятися, що це метод проектів, не доводиться. Це — на основі багаторічної практики вироблені

практичні вказівки авторам підручників. Я гадаю, що нам слід було б застосовувати їх значною мірою в наших підручниках, орієнтуючись на те, щоб важко нашому молодому вчителю.

Як ми працюємо з молодим учителем?.. Він прослухає ряд курсів — і самостійно працює. Іде молоденька дівчина, напівдитина, в село, де вона буде майже одна письменна. Голова сільради вміє тільки підписати своє прізвище. Яка робота лягає на її плечі! Вона не зможе відмахнутися від громадської роботи. Ми можемо писати, щоб не перевантажували вчителів громадською роботою, але що ж робити, коли вона одна письменна в селі? Правда, зараз у нас щодо письменності краще, але три роки тому так бувало. Ідуть учителі з величезним ентузіазмом, але допомогти їм все ж треба, і такий підручник був би величезною допомогою вчителю. Я гадаю, що тут перед нами стоїть велика робота.

На закінчення хочу сказати кілька слів про бригадний спосіб роботи над програмами і підручниками. Я, правду кажучи, до бригад почала ставитись недоброчливо. Хто за що відповідає — невідомо. Звичайно, бригадна робота — річ доцільна, але треба, щоб бригада складалась за певним принципом. В Америці також працюють бригади, але які це бригади? Спеціаліст, який відповідає за науковість викладу; це дуже важливо, тому що часто учитель-практик не завжди в курсі останнього слова науки, а важливий кожний відтінок формулювання — він часто має велике значення. Тому необхідно, щоб у кожному підручнику, який би простий він не був, відповідав за зміст спец з даної науки. Це абсолютно необхідно тому, що без цього дуже легко може бути всяка вульгаризація, а ми навіть для підручників першої групи не можемо допускати ніякої вульгаризації, дезорієнтації, спрощенства... Також треба включити вчителя-практика, який володіє методикою. Можливо, треба додати ще популяризатора, який уміє просто, наочно викладати. Ось така бригада може зробити дуже багато. І кожний бригадир відповідає за свою частину: науковий працівник — за науковість; учитель-практик — за правильність методології...; популяризатор — за те, що не потрапить ніяких незрозумілих слів, зворотів і т. д. Якщо сюди додати художника та ще людину, яка вміє підписувати назви

під малюнками — це особлива спеціальність, — то тоді в нас вийде справжня бригада. А коли в бригаді просто зібрана публіка і невідомо, хто за що відповідає, то виходить багато розмов, а діла мало. Іноді думаєш, взявся б один знаючий — краще б написав. Страшенна витрата часу тільки виходить, дуже багато розмов і дуже мало результатів. Треба гарненько обміркувати формування бригади. Іноді буває, що спеціаліст і методист поєднуються в одній особі або методист і популяризатор, так що не треба п'яти чоловік, а досить двох-трьох чоловік. Звичайно, радитися треба, колективна робота важлива, але треба, щоб вона не виливалась в прості розмови, в безпредметність, як часто буває з бригадами. Мені здається, що зараз ми підходимо до такого моменту, коли можна багато зробити в зв'язку з стабілізацією програм. Коли в Культпропі ЦК ішла робота над програмами, там теж за таким принципом створювались бригади: люди науки даної галузі, потім учителі-практики.

Там, правда, не про підручники йшла мова, а про програми. Спеціалісти і практики працювали пліч-о-пліч. Тут у кожному підручнику треба перевіряти і наукову цінність, і методологічний бік.

1933 р.

ТАКІ КНИЖКИ ДУЖЕ ПОТРІБНІ

К. ПАУСТОВСЬКИЙ. КАРА-БУГАЗ, М., ВИД-ВО «МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ», 1932, ТИР. 10 ТИС.

Молодь кипить енергією; вона шукає широкого поля для своєї діяльності. Буржуазія добре вмiла використати це прагнення, створивши велику літературу, що мала на меті виховати ентузіастів колоніальної політики. Захоплюючі оповідання Купера, Майна Ріда наскрізь проїняті махровою буржуазною ідеологією. Вона непомітно отруєє молодого читача, який захоплюється цікавою фавбулою і не помічає за нею всієї мерзотності ідей, що проповідуються в цих книжках. Немало є книжок в Англії, в Америці, які малюють романтику різних галузей науки і техніки.

Нам треба створити таку ж яскраву художню літературу, наскрізь проїняту нашою комуністичною ідеологією, героїкою нашого будівництва.

«Кара-Бугаз» прокладає шлях у цьому напрямку. Кара-Бугаз — затока Каспійського моря. Береги Кара-Бугазу до останніх років були дикою неприступною пустинею, природні багатства якої залишались невикористаними. Спираючись на наукові дослідження минулого, організуючи нові дослідження, Радянська влада оволодіває пустинею, будує на березі Кара-Бугазу потужний комбінат, іде на допомогу місцевому населенню — туркменам.

В кінці оповідання жінка-інженер говорить: «У Кара-Бугаз я приїхала, коли в кибитці начальника тресту застукотіла перша друкарська машинка. З того часу минуло два роки, але вже тепер затоки не пізнати. І ось думаю я, що такі речі, як майбутній комбінат, ударять по старому

Сходу, по ісламу, по всьому цьому зовсім закам'янілому житті, як грім. Комбінат навчить грамоти, виправить мозок, розкриє і знищить увесь жах кочового стану. Була в кочівників пісня, де говорилося: «Кочівник проходить через життя, як порох. Ніхто не хоче знати його імені, ніхто не знає, скільки важить його горе». Ось цьому буде покладено край».

Головне достоїнство книжки те, що автор її, К. Паустовський,— сам учасник і ентузіаст цього будівництва, сам учасник і ентузіаст оволодіння пустинею. І він уміє заразити читача вогнем свого ентузіазму. Книжка задумана цікаво. Спочатку дається опис наукової експедиції 1847 р., яка знайомить з природними особливостями краю, що здавалися непереборними. Потім дається 1920 р.— розпал громадянської війни, коли білі використали прикаспійську пустиню для жорстокої кари сотень полонених більшовиків, яких вони кидали без їжі і води на безводні пустинні береги. Ці дві частини становлять трохи більше, ніж одна третина книжки.

Третя частина охоплює період з 1920 по 1931 р. У 1920 р. Ленін довідався про Кара-Бугаз і широко поставив питання про використання його багатства. Було відпущено 40 тис. карбованців золотом для спорядження експедиції. Ця експедиція дала величезні наукові результати, але практично справа посувалася дуже поволі — загальні труднощі будівництва відбивались і на роботі по оволодінню багатствами Кара-Бугазу, і тільки з 1929 р. робота пішла на всю широчінь.

Автор глибоко порушує всі питання, змальовує ряд живих образів. До числа таких образів належить образ інженера Давидова, старожила пустині, її дослідника. Після затвердження в центрі розвідок залізниці з Александрового-Гаю в Хіву Давидов подав заяву про прийом у партію. «Я переконався,— писав він,— що тільки політика партії може оживити пустиню, над завоюванням якої я працював усе життя». Яскрава ілюстрація думки Володимира Ілліча, що кожний приходиться до розуміння завдань і ролі партії своїм шляхом: одним шляхом — червоноармієць, другим — учитель, третім — інженер, четвертим — дослідник. Глибоко висвітлене в оповіданні питання про роботу з туркменами. Особливо цікаві два місця: опис того, як треба підходити до нацменів,

використати їх побут, звичаї, вклавши в них новий зміст, «сублімувати» їх, як говорять психологи. І ось в оповіданні описується, як зуміли використати пристрасть кочівників до верхогонів кращих наїзників. Треба було для розширення видобутку сульфату заповнити водою висохлі озера. Вибрали висохле озеро. До озера треба було прокопати із затоки канал, потім пробити тунель завдовжки 130 метрів через невелику гору і потім накачати через цей канал восени в озеро карабугазької води. Автор описує труднощі залучення до цієї роботи вчорашніх кочівників, невміння їх поводитися навіть з такими простими знаряддями, як лопата, необхідність шляхом подолання забобонів добиватися підвищення темпів незвичних до роботи людей.

«В тунелі робота наближалася до кінця. Дві партії йшли з двох боків і з дня на день повинні були зустрітись. Ось тоді Хоробрих і оголосив у тунелі байгу. Байга — це верхогони кращих наїзників. Одному з наїзників дають на сідло барана. Переможцем вважається той, хто вирве на всьому бігу барана і домчить його до намету суддів, викрутившись від розлютованих суперників. Хоробрих вирішив, що поняття змагання можна запровадити серед туркменів тільки порівнянням. Ударну роботу він назвав байгою. Кращим робітником, землекопом над землекопами, буде вважатися той, хто проб'є наскрізь останні шари мергелю і першим просуне руку зустрічній партії. З обох боків було поставлено по шість добровольців, і байга почалась. Старики обережно пробрались у тунель, бо їх слово було вирішальним. Робота пішла під свист, крики і регіт. Кожна велика брила мергелю, відбита від стіни, викликала палке збудження. Гора гула і здригалась. Коли партії зустрілись, у тунелі почулося страшенне ревіння. Першим пробив отвір Гузар. До вечора тунель було закінчено. Старики поверталися схвильованими. Байга в тунелі нагадала їм молодість і верхогони на крейдяних плоскогір'ях Мангишлака. Весь вечір по кибитках ішов гомін... Гузарові було видано перший у Сартасі папірець, де повідомлялось, що він — кращий ударник і землекоп над землекопами на всьому узбережжі. Гузар сховав папірець на грудях і пішов пити кок-чай з стариками — велика честь, якою удостоювали тільки кращих наїзників».

Чудово описано, як змінюється під впливом будівництва комбінату зміст пісень співців, як змінюється увесь життєвий уклад кочівників.

Автор, викладаючи третю частину, подає її як свої враження. Це має свої дуже позитивні сторони, тому що забезпечує образність і жвавість викладу. Але це має й негативні сторони: оповідання розбивається на ряд картинок, що змінюються, розмов, що стосуються дуже різноманітних речей. Непідготовлений читач при першому читанні пропускає повз увагу дуже багато, йому часто важко схопити зв'язок між собою окремих уривків. Прочитавши книжку, треба читати її ще раз.

Авторові — безсумнівно, дуже обдарованому письменникові — треба б подумати, як внести більше цільності у виклад, як перегрупувати в цьому напрямку даний матеріал. Крім того, в книжці не вистачає однієї дуже важливої речі — не говориться про зростаючу роль скла в усіх сучасних будовах, про роль сульфату в скляному виробництві, про його роль у сільському господарстві. Цьому слід було б присвятити ряд сторінок.

Книжка, мабуть, витримає багато видань і допоможе ряду авторів відповідно перебудувати свою роботу. Такі книжки дуже потрібні.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ОКРЕМИХ ДИСЦИПЛІН

Наприкінці грудня 1920 р. і в січні 1921 р. йшла дискусія про профспілки, обговорювалось питання про роль профспілок на даному етапі розвитку. Під час обговорення цього питання Ленін небагатьма словами схарактеризував, як треба вивчати той чи інший предмет, явище, питання по-марксистському, підходячи до питання з точки зору діалектичного методу вивчення. Ось що він писав:

«Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння. Це по-1-ше. По-2-ге, діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні... По-3-тє, вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині. По-4-тє, діалектична логіка вчить, що «абстрактної істини немає, істина завжди конкретна», як любив говорити, вслід за Гегелем, небіжчик Плеханов»¹.

Ці слова є результатом багаторічної роботи Ілліча над питаннями філософії. Філософією Ілліч займався не тому, що це «дуже цікава дисципліна», а тому, що у філософії Ленін шукав керівництва до дії. Він знайшов його в діалектичному матеріалізмі, який озброїв його вмінням надзвичайно глибоко вивчати явища, знаходити

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 70—71.

шляхи організованого впливу на ці явища. Діалектичний метод озброїв його надзвичайною далекоглядністю, стійкістю в поглядах, умінням, як кажуть, «брати бика за роги», виявляти найістотніше, найважливіше в кожному питанні.

Кожному, хто хоче зрозуміти до кінця ленінізм, треба було б, озброївшись вищенаведеними рядками, проаналізувати ряд творів Леніна, простежити, як він підходить до трактування кожного питання. Візьмімо приклад. У 90-х роках йшло питання про те, чи розвивається капіталізм у Росії чи ні. Це було найактуальніше питання, яке визначало весь характер тієї революційної діяльності, яку треба б проводити. І Ленін береться за велику працю — «Розвиток капіталізму в Росії». Він розв'язав це питання, і ясний був висновок: треба піти шляхом організації піднесення свідомості робітничих мас.

У Леніна *вибір тем завжди дуже актуальний*; кожна стаття, кожий твір дають певну відповідь на питання: що робити? *Кожний твір, кожна стаття — керівництво до дії.*

Питання про розвиток капіталізму взято в усій конкретності. Береться не питання про капіталізм взагалі, а питання про конкретний капіталізм, капіталізм у даний період часу в нашій відсталій у той час країні. *Конкретність постановки всіх питань* характерна для всіх творів Леніна. Питання розвитку капіталізму Ленін бере не однобічно, а в повному обсязі, розглядає капіталізм у місті й на селі в усіх його формах і проявах.

Широка постановка всіх питань — це також особливість ленінського підходу до питань. Ленін бере питання про розвиток капіталізму в Росії в усіх зв'язках і опосередкуваннях. Необхідність писати легально в ті часи, коли лютувала царська цензура, примушувала часто не ставити крапки над «і», і однак Ілліч зумів розкрити зв'язки російського капіталізму з недавнім кріпосницьким минулим, взяти його у зв'язку з усім суспільним укладом, з культурним рівнем населення тощо. *Ленін брав питання в усіх зв'язках і опосередкуваннях.* Ось чому, коли порівняти те, як він розглядав одне і те ж питання в різних епохи, на різних етапах розвитку, можна простежити, в яких нових зв'язках він бере питання, як по-новому ставить щоразу те саме питання.

Ілліч, змальовуючи картину розвитку капіталізму в Росії в кінці минулого століття, дав прямо гору фактичного матеріалу, вивчив весь тодішній досвід різноманітних форм розвитку капіталізму в нашій країні, вибираючи найтипівіше, найхарактерніше. Ленін якнайпильніше вивчав фактичний матеріал, весь наявний досвід. Те, на чому особливо важливо було спинитися, він визначив на основі вивчення досвіду тих країн, в яких капіталізм був уже значно розвиненішим,— *він вивчав весь людський досвід у даній галузі*, на фоні його брав наш досвід. І, нарешті, *брав усе питання в його розвитку*. Все це давало йому можливість зробити правильні висновки, висновки надзвичайно переконливі.

Викладачеві кожної окремої дисципліни треба усвідомити, що для того щоб стати добрим викладачем її, треба насамперед глибоко опанувати знання даної дисципліни. Звичайно, цієї умови далеко не досить, але умова ця *необхідна*. При вивченні *кожної* дисципліни — нехай це буде література, мова, суспільствознавство, історія, географія, математика, фізика, хімія, біологія, педагогіка та ін.— *необхідне всебічне* вивчення її. І тут особливо важливий діалектичний підхід до її вивчення. І тут вказівки Леніна особливо важливі.

У 1933 р. намічаються широкі конференції предметників, і необхідно, щоб до цих конференцій питання це було опрацьовано. Може, було б доцільно, щоб зараз же предметники, які цікавляться цим питанням, почали опрацьовувати його в гуртках. Мені здається, це могло б дати дуже багато самим предметникам.

Візьмімо математику. Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосередкування» — така перша вимога діалектичного підходу до вивчення предмету. Математик повинен знати основні галузі математики, розуміти, як вони пов'язані між собою, як одна галузь доповнює другу. Але цього мало. Необхідно знати ті проблеми, які вона розв'язує. А коли так підійти до вивчення математики, то треба з'ясувати, яку роль відіграє математика у вивченні явищ і сил природи, яку роль вона відіграє в розвитку техніки та ін. З другого боку, необхідно усвідомити, як штовхає вперед розвиток математичної науки розвиток техніки, промисловості, планування господарства. Необхідно,

щоб були перекинуті міцні мости між математикою і астрономією, фізичною географією, фізикою, хімією, суспільствознавством. Без розуміння наявності зв'язуючих ниток між математикою і суспільствознавством незрозуміло, чому, наприклад, Маркс і Енгельс так багато займались математикою. Що це було з їхнього боку — дивацтво чи глибоке розуміння ролі математики в суспільних науках?

Надзвичайно важливо подивитись, як і під впливом чого розвивалась математика, відмітити вузлові пункти її розвитку, взяти математику в «саморусі», в її розвитку. Це допоможе якраз усвідомити моменти, на яких особливо ґрунтовно треба буде спинитись педагогові при викладанні; яскравіше виявляться труднощі, які треба подолати при викладанні даного розділу.

Потім, продумуючи курс математики, треба з'ясувати собі, як на кожному етапі треба перекидати міст між теорією і практикою, відмітити, наскільки і чим важлива математика для розв'язання життєвих проблем. Це пов'язування теорії з практикою особливо важливе, щоб відчувати романтику, захоплюючи своєрідну поезію математики; це особливо будить ініціативу, думку. Викладач математики особливо повинен звертати увагу на складання разом з учнями життєвих задач, на стимулювання учнів у цій галузі. Істина повинна бути конкретна. І треба вміти найабстрактніші математичні поняття ілюструвати конкретними прикладами.

Лев Толстой, який любив парадокси, твердив, що нікуди не годиться той професор математики, який не вміє викласти основи вищої математики зрозуміло для кожного. Значна частка істини в цьому твердженні є. Викладачі математики, почавши думати над питанням про діалектичний підхід до математики, зуміють розв'язати його, звичайно, значно повніше і глибше.

Візьмімо іншу дисципліну — економгеографію. І тут потрібне всебічне вивчення, і тут треба звернути увагу на розвиток цієї науки, треба взяти цю науку в зв'язку з розвитком інших природознавчих наук, які розкривають багатства і виробничі можливості кожного краю, району, його перспективи; розкрити зв'язок з геологічними розшуками, успіхами біології, з одного боку, з другого — поставити в зв'язок з розвитком техніки і соціалістичних

форм господарювання, підійти до величезних проблем економічного районування СРСР; показати, чим була економгеографія за капіталізму і чим вона стає за радянського ладу; розкрити перспективи розвитку цієї науки, розкрити зв'язок проблем економгеографії з реконструкцією всієї електроенергетичної бази нашого господарства.

Треба пов'язати вивчення економгеографії з практичними завданнями планового господарства, на ряді прикладів простежити, як економгеографія може допомогти раціоналізувати господарство, і, нарешті, треба виробити конкретний план обслідування — природознавчого і економічного — конкретного району і неодмінно зробити висновки з цього обслідування.

Економгеографія — наука, де діалектичний підхід до вивчення її прямо диктується життям. Я не знаю, чи думав тов. Паустовський, який написав свою цікаву книжку «Кара Бугаз», про діалектичний підхід до опису цієї затоки Каспійського моря, але, безперечно, за цією книжкою слід учитись такого підходу¹.

Не будемо спинятися на таких науках, як біологія, фізика, хімія, — тут справа ясна. Візьмімо для прикладу іншого типу науку, науку суспільствознавчу — літературу. Кожний знає, як органічно пов'язана вона з суспільствознавством. За царських часів це була наука, через яку контрабандою вривалась політика, наука, яка вчила вдивлятися в життя уважними очима і свідомо, критично ставитися до навколишнього укладу. Без міцного мосту між суспільствознавством і літературою мертві суспільствознавство, випадають з нього живі образи людей. Недарма Плеханов говорив про те, що вивчення Г. Успенського та інших письменників тієї перехідної — від кріпосницького укладу до капіталістичного — епохи не менш важливе для її розуміння, ніж вивчення ряду наукових досліджень. Література завжди наскрізь пройнята політикою, тому й вивчення її не може бути аполітичним. Література органічно пов'язана з наукою про мову. Якщо мислити науку про мову як набір означень і орфографічних правил, то таке «мовознавство» можна відокремити

---

¹ Див. рецензію Н. К. Крупської на цю книжку на стор. 582 цього тома. — *Ред.*

кам'яним муром від літератури; але якщо розуміти, як мова пов'язана з безпосередніми переживаннями людей, з їх побутом, працею, роботою думки, то жалюгідними здаються всі розмови про відрив вивчення літератури від вивчення мови. «Холоден и жалок нищий наш язык»,— писав у 80-х роках Надсон, поет-індивідуаліст епохи реакції. Палкішою, могутнішою, багатшою, інтернаціональнішою ставатиме з кожним днем мова країни, де мільйонами рук будується новий, соціалістичний уклад. У міру того як ширше і глибше буде розвиватися всеобуч, у міру того як знання буде вливатися у маси, буде міцніти змичка між наукою і працею; у міру того як буде ліквідуватися розрив між культурою міста і села, як буде зростати й міцніти колективізація села, зростатиме невпинно запас слів і понять, ставатиме простішою структура мови, яскравішим, виразнішим мовлення. Хіба може література бути відірвана від мовознавства? Хіба може література бути відірвана від історії? В історії літератури неминуче відбивається хід суспільного розвитку, література яскравими штрихами відмічає особливості епохи. Література пов'язана з мистецтвом, з музикою, з образотворчим мистецтвом. Це знає кожний. Література дедалі міцніше пов'язується з працею. Вона була відірвана від точних наук, від перетворення обличчя Землі, від боротьби за оволодіння силами Землі. Але в міру того як романтика цих наук буде охоплювати маси, буде змінюватись і зміст літератури, буде розширюватись охоплення трактованих нею тем, література буде ставати на службу точних наук, допомагаючи масам краще, глибше зрозуміти досягнення точних наук, проблеми, які вони розв'язують. Література повинна вивчатися в усіх зв'язках і опосередкуваннях, вивчатися в її розвитку. Але вона також повинна бути пов'язана з тим, що зараз потрібно. Перед нею стоять величезні завдання, яких я почасти торкнулась вище. Вона повинна стати елементом соцбудівництва.

Я не буду торкатися інших дисциплін.

Якщо викладач дисципліни не «людина в футлярі», діалектичний підхід до вивчення дисципліни дасть йому надзвичайно багато. Захоплюючись вивченням дисципліни, він зуміє передати свій інтерес до неї і учням...

ЯК ПРОВОДИТИ ДНІ ПАМ'ЯТІ МАРКСА

(ЛИСТ ДО ОСВІТЯН)

14 березня 1933 р. ми нає 50 років з дня смерті Карла Маркса. Маркс науково довів, що капіталістичний лад, побудований на експлуатації, приречений на загибель. Капіталістичний лад сповнений внутрішніх суперечностей, і чим далі, тим глибші й гостріші будуть кризи промисловості, тим нестерпнішим буде цей лад для всієї маси трудящих. На зміну капіталістичному ладу прийде лад комуністичний, де не буде ніякої експлуатації, де кожний матиме те, що йому потрібно, і всі свої сили, весь свій талант, всі свої здібності буде ставити на службу суспільству. Але зміна капіталістичного ладу соціалістичним відбудеться не сама собою. За капіталізму суспільство поділене на класи: на клас експлуатуючий — буржуазію і клас експлуатованих — пролетаріат. Між ними точиться непримиренна класова боротьба. В цій боротьбі організується, загартовується, зростає й міцніє пролетаріат. Його перемога неминуча в усьому світі. Пролетаріат, поваливши буржуазію, взявши владу в свої руки, організує диктатуру, яка й здійснює перебудову всього суспільного укладу на основах комунізму, усупільнивши приватну власність на засоби виробництва і організувавши єдине планове господарство. Робітники всіх країн однаково зацікавлені в заміні капіталістичного ладу комуністичним, їм треба об'єднувати всі свої сили, об'єднуватися в боротьбі проти буржуазії. В цьому суть учення Маркса. Вчення Маркса викувалось у вогні революційної боротьби. Маркс був не тільки вчений, він був полу-

м'яний революціонер, борець за справу робітничого класу, і це наклало відбиток на все його вчення.

Вперше в ясній, популярній формі воно було викладене в «Комуністичному маніфесті», написаному Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом і опублікованому в 1848 р.— в розпалі громадянської війни в Німеччині і в Франції.

«Комуністичний маніфест» повинен знати кожен учитель.

«Комуністичний маніфест» допоможе йому свідомо ставитися до сучасного і минулого нашої країни, краще зрозуміти міжнародне становище і далеко заглянути в майбутнє.

«Наше вчення — не догма, а керівництво до дії»,— говорив Маркс, і вчення марксизму стало на ділі керівництвом до дії революційного пролетаріату в усіх країнах.

У «Капіталі» і в ряді інших творів, які дають оцінку революції 1848 р., Паризької комуні та ін., у ряді своїх філософських праць Маркс розробив своє вчення, дав метод вивчення суспільних явищ, розглянув, проаналізував усі форми боротьби пролетаріату — економічну, політичну, ідейну, докладно освітив шлях боротьби, показав, які взаємовідносини повинні бути між робітничим класом і селянством. Учення Маркса розвинув у ряді творів найближчий друг і товариш Маркса Фрідріх Енгельс.

Інститут Маркса—Енгельса—Леніна видав у минулому році збірник В. І. Леніна «Маркс. Енгельс. Марксизм». Збірник цей вийшов тиражем 200 тис., і його через це, мабуть, можна дістати порівняно легко. Крім цього збірника, біографія Карла Маркса, написана Леніним у 1914 р., вміщена в т. XVIII Творів Леніна, а біографія Фрідріха Енгельса ввійшла в т. I Творів Леніна. Дуже важливо також прочитати статтю Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму» (XVI т. Творів Леніна)¹.

З цими статтями Леніна про Маркса і Енгельса треба ознайомитися кожному вчителю.

Щоб ознайомитись ближче з ученням Маркса, мати уявлення про пророблену ним роботу, насамперед треба

---

¹ Вид. 4 Творів В. І. Леніна — т. т. 21, 2, 19.— *Ред.*

прочитати з I тома «Капіталу» розділи: 11-й («Кооперація»), 12-й («Поділ праці і мануфактура») і 13-й («Машини і велика промисловість»). Це найлегші розділи, і до того розділи, що мають для нас більш актуальне значення. Дуже добре, коли б, читаючи їх, учитель для ілюстрації основних положень Маркса добирав добре відомі йому приклади з російської дійсності. Це дало б йому більш поглиблене розуміння цих розділів «Капіталу» і марксизму взагалі.

І, нарешті, початкуючому педагогові-марксисту треба прочитати брошуру Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки».

ТПМ (Товариство педагогів-марксистів.— *Ред.*) вважає, що кожен учитель повинен ознайомитись з вищезгаданими творами Маркса, Енгельса і Леніна. У дні пам'яті Маркса треба було б утворити ряд груп, гуртків, колективів освітян, які поставили б собі за мету опрацювання або окремих з вищезазначених творів, або всієї суми їх. Члени Товариства педагогів-марксистів повинні всіляко сприяти організації такого роду гуртків серед учителів, політосвітників, серед учнів педінститутів і педтехнікумів. Наше учительство повинно бути озброєне знанням марксизму. Члени ТПМ повинні прикріплюватися до вчительських гуртків, подаючи їм всіляку допомогу. ВКІО (Вищий комуністичний інститут освіти.— *Ред.*), педвузи, науково-дослідні інститути, аспірантура повинні йти їм на допомогу. Треба б провести в цій справі соцзмагання між окремими осередками ТПМ. Осередки ТПМ повинні до цієї своєї роботи в справі допомоги вчителеві над оволодінням елементарними знаннями марксизму залучати партійців, комсомольців, членів Товариства старих більшовиків. «Допомогти радянському освітянинові озброїтися знанням марксизму!» — такий лозунг ТПМ до дня пам'яті Маркса.

Ми просимо товаришів бібліотекарів допомогти нам у цій справі, влаштовуючи в усіх читальнях виставки вищезгаданих творів, влаштовуючи пересувки для обслуговування педагогів.

Для вчителів, які мають певну підготовку в справі марксизму, група членів ТПМ склала проект програми вивчення марксизму для гуртка більш підвищеного типу.

Ця програма буде опублікована в № 1 і 2 журналу «На путях к новой школе». Досі вийшла в Бюлетені ТПМ № 2.

У нашій країні вчення марксизму відіграло виняткову роль. Країна наша тривалий час була відсталою в галузі промисловості, і пролетаріат нашої країни ніколи не зміг би перемогти, повалити владу поміщиків і капіталістів, повести за собою селянство, не міг би створити Радянську владу, розгорнути таке соцбудівництво, провести колективізацію, якби партія більшовиків, партія комуністів не керувалася вченням Маркса. Не можна зрозуміти по-справжньому лєнінізм, не можна зрозуміти по-справжньому роботу Комуністичної партії, не вивчивши основ учення Маркса.

Ознайомлюючись з тим, як працював Лєнін над Марксом (див. журн. «Большевик» № 1—2 за 1933 р.)¹, ми бачимо, як умів Лєнін перетворювати вчення Маркса в керівництво до дії. Марксизм дав нашій партії можливість наукового передбачення.

Лєнін ще в 1894 р., спираючись на вчення Маркса, провіщав неминучість соціалістичної революції. В 1902 р. він указував уже, теж виходячи з учення Маркса, на те, на який високий щабель підніме пролетаріат Росії повалення самодержавства. Вся наша лєнінська партія йде по шляху, вказаному Марксом, і це є запорукою дальших перемог у справі здійснення соціалізму. Ми бачимо, як у повсякденній боротьбі не тільки в нас, а й у всьому світі здійснюються на ділі всі передбачення Маркса. «Якість пудингу перевіряється під час їди»,— писав Енгельс. Правильність учення Маркса, його методу вивчення явищ перевірені життям. Нам, громадянам СРСР, вчення Маркса особливо близьке й зрозуміле.

Треба, щоб його знав і розумів кожен учитель — вихователь покоління, якому належить справу будівництва комунізму довести до кінця.

Саме тому, що вчення Маркса допомагає пролетаріатові організуватися, зростати й міцніти, тому, що воно озброює пролетаріат для перемоги, буржуазія ненавидить це вчення...

---

¹ У зазначеному журналі вміщена стаття Н. К. Крупської «Як Лєнін працював над Марксом».— *Ред.*

Прислужники буржуазії різних мастей намагались перекрутити марксизм, вихолостити з нього його революційний дух. У боротьбі з цими перекрученнями партія виробляла правильну марксистську лінію боротьби.

Про все це треба знати освітянинові. Філіали і осередки ТПМ повинні всіляко сприяти організації для вчителів доповідей про марксизм. Там, де це важко буде провести, необхідно забезпечити вчителям можливість бути присутніми на доповідях на цю тему, що проводяться іншими організаціями, слухання доповідей про Маркса і марксизм по радіо.

Радянський учитель повинен знати, що писав Маркс про дитячу працю, про школу, про політехнічну освіту, про культуру. Але важливе не тільки знання відповідних цитат із Маркса. Важливо розуміти, як ці питання пов'язані з усім духом учення Маркса, важливо зрозуміти, в якому зв'язку були зроблені висловлення. Ось чому ми гадаємо, що вчитель повинен опанувати марксизм взагалі. Але вчителеві треба знати також і те, що говорив Маркс про школу, культуру. Ці цитати наведені в книжці тов. Крупської «Народна освіта і демократія» (розділ «Погляд робітничого класу на роль продуктивної праці в справі народної освіти»). Учитель, який буде читати «Комуністичний маніфест» і розділ 13-й I тома «Капіталу» («Машини і велика промисловість»), ознайомиться з основними висловленнями Маркса про школу і політехнізм; ТПМ готує з цього питання збірник.

Треба, щоб кожен учитель добре знав ці висловлення і продумував їх з точки зору постановки справи комуністичного виховання, викладання основ наук і політехнічної освіти в нашій радянській школі.

З усіх цих питань філіали і осередки ТПМ повинні організувати ряд доповідей.

ТПМ сподівається, що дні пам'яті Маркса створять серед радянських освітян цілий рух за оволодіння вченням Маркса, за те, щоб марксизм став для кожного радянського педагога керівництвом до дії в його роботі.

ПРО ДИТЯЧУ КНИЖКУ

Треба прямо сказати — наші діти читають мало. Сучасна дитяча книжка не розширює їх горизонту, не захоплює, не хвилює їх, не будить думки, ініціативи. Вони не стільки читають книжки, скільки «переглядають» їх і, переглянувши, забувають. У дітей майже нема «улюблених» книжок. Це велике лихо, і треба, щоб цей прорив був якомога швидше ліквідований. Дитяча книжка потрібна — і ділова і белетристична.

Ті вимоги, які ми ставимо до книжки для дорослих, ми повинні поставити і до дитячої книжки. На перший погляд це може здатися парадоксальним. Але це так. Потрібні лише додаткові вимоги.

Які вимоги ставимо ми до ділової книжки для дорослих?

Ми вимагаємо, щоб вона була змістовна, щоб вона була наукова, щоб, прочитавши її, людина *збагатилася знанням, розумінням предмета або явища*, навчилася би *спостерігати* явища, певним чином *впливати* на ці явища. Ділова книжка повинна розширювати коло знань і вчити читача застосовувати ці знання в житті. Чи можна допустити, щоб книжки, скажімо, про життя рослин, тварин, про різні країни, про техніку були написані так, що давали б неправильні уявлення про ці речі, дезорієнтували б дорослого читача? Звичайно, ні. Чи потрібні ділові книжки для дорослих, що псують лише очі читачеві, а знань ніяких не дають або дають їх у мінімальній

кількості? Звичайно, такі книжки не потрібні. Надзвичайно важливий *добір фактів, їх групування, їх освітлення.*

Все це важливо і в книжках для дітей. Зовсім недопустимо, коли в дитячих книжках даються неправильні факти, на зразок того, що кам'яне вугілля знаходять тільки в горах, що первісні люди мали таке саме коло знань і запас слів, як і сучасні, що революція 1905 року була викликана кризою виробництва, а царський уряд тут був ні при чому. Особливо вимагаємо ми науковості в ділових книжках, де говориться про життя суспільства; про суспільні явища. Тут особливо важливо не допускати перекручень, що дезорієнтують читачів. Раніше дезорієнтували читача всілякі біблії, книги, наскрізь пройняті великодержавним шовінізмом, наскрізь пройняті буржуазною психологією. Такі книжки неправильно пояснювали факти суспільного життя, створювали шкідливі настрої, спрямовували читача по шляху, бажаному для пануючих власницьких класів.

Але, може, в дитячих книжках з суспільствознавства, з історії не така важлива науковість? Ми вважаємо, що в дитячих книжках вона *особливо* важлива, тому що діти більш беззахисні щодо цього, вони значно більше вірять на слово. На жаль, потрібних книжок з історії, з суспільствознавства для дітей особливо мало.

Чим же, однак, книжка для дітей повинна відрізнятись від книжки для дорослих? Дитина менше знає, дитина мало здатна ще до абстрактного мислення, мислить особливо конкретно. Думки, що розвиваються в книжках для дітей, повинні бути завжди ілюстровані фактами, без цього вони не будуть дітям зрозумілі і цікаві. Факти повинні бути зрозумілі і доступні дитині, братися з відомого їй життя. Діти погано розуміють зв'язок явищ, тому під час пояснення на цей бік треба звертати особливу увагу. І, нарешті, діти сугубо діяльні; дуже важливо показувати їм, як треба набуті знання застосовувати на ділі.

Звичайно, діти різного віку мають і різний запас знань, різний запас спостережень, різний життєвий досвід. Старших дітей цікавлять іншого типу питання, іншого типу діяльність, ніж малюків, інші в них вимоги до книжки. Потрібних дитячих книжок у нас надзвичайно мало, написані вони дуже часто халтурно — для дітей,

мовляв, усе зійде,— малозмістовні і дуже мало цікаві, написані сухо, далекі від життя: прочитав і нічого не дізнався нового, нічому не навчився.

Питання про белетристику для дорослих, як ми знаємо,— дуже серйозне питання. В белетристиці звичайно говориться в *образній* формі про людей, про природу і т. ін. Від чого залежить ступінь художності літературного твору? Від багатьох факторів: і від соціальної значущості теми, і від того, наскільки життєва і правдива фабула її і трактування, і від того, наскільки типові дійові особи, наскільки вони правдиво описані, наскільки вміло описана вся обстановка. Художній твір — це живе відображення справжнього життя, таке відображення, яке дає можливість глибше зрозуміти це життя, яке запалює читача ентузіазмом боротьби і будівництва, прагненням перебудувати життя по-новому.

Художній твір не може бути без ідейного змісту. Він завжди буде відбивати погляди автора на суспільні явища. Звичайно, іноді художні твори дуже великих художників, які вміють спостерігати і відображати життя таким, яким воно є,— поза їх волю — наштовхують читача на прямо протилежні бажання автора думки. Ми бачимо, наприклад, це у Льва Толстого. Але, як правило, в художньому творі відбивається світогляд автора. Якщо автор художнього твору білий за переконанням, якщо в ньому сидить дрібний власник — це неминуче відіб'ється на його творі. Зараз, у момент, який ми переживаємо, в момент реконструкції всього суспільного укладу, це особливо різко виявляється. Хіба може людина, переконана в шкідливості колгоспів, написати дійсно художні, тобто правдиві, п'єсу або роман про сучасні колгоспи?

Ленін не раз говорив, що кожна людина підходить до комунізму своїм шляхом: педагог — так, господарник — інакше, вчений ще інакше. Це ми спостерігаємо щоденно. Письменницька професія — особлива професія; вона вчить дивитися, вдумуватися в життя, помічати тисячі дрібниць, яких не помітить неписьменник. А навчаючись вдивлятися в життя, в те, що відбувається, навчаючись не вихоплювати окремих фактів з умов, у яких відбувається справа, брати явища в їх конкретній обстановці і розвитку, письменник буде ставати комуністом. Дуже часто

буває, що до написання п'єси, роману — людина одна, а після написання — інша. Справжній письменник-художник зростає разом з життям. Не кожний, звичайно, здатний учитися. Але справжній художник, який мислить живими образами, вчиться більше ніж будь-хто в житті комунізму.

Чи повинен письменник тільки критикувати, викривати недоліки, негативні сторони? Колись Некрасов писав:

В наші великі і тяжкі дні
Книги не жарти: а вкажуть вони
На все недостойне, на дикість і зло,
Та не дадуть вони сил на добро,
Та не научать любити його...

Сказано це по-народницькому, але думка правильна: треба, щоб художній твір показував не тільки погане, але показував би паростки нового, показував би, куди йде суспільний розвиток; треба, щоб він озброював бажанням боротьби, пробуджував активність.

Візьмімо два відзиви: один — Енгельса про твір Томаса Гуда «Пісня про сорочку», другий — відзив Маркса про «Пісню ткачів».

Енгельс писав: «Томас Гуд, найталановитіший з усіх сучасних англійських гумористів і, як всі гумористи, людина з дуже чулою душею, але без будь-якої духовної енергії, опублікував на початку 1844 р., коли опис нещасного становища швачок заповнював усі газети, прекрасний вірш: «The Song of the Shirt» («Пісня про сорочку»). Він викликав немало жалісливих, але марних сліз у буржуазних дівчат»¹.

А в той час, коли писалась ця книга, Маркс писав з приводу «Пісні ткачів», написаної в зв'язку з повстанням сілезьких ткачів: «Насамперед, згадайте, — писав він, — *пісню ткачів*, цей сміливий *ключ* боротьби, де нема навіть згадки про домівку, фабрику, округу, але де зате пролетаріат відразу ж з разючою чіткістю, різко, без церемоній і владно заявляє на повний голос, що він проти стоїть суспільству приватної власності»².

Маркс особливо хвалив французьку літературу за те, що вона «показала суперечності і потворність сучасного

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, стор. 416.

² Там же, т. 1, стор. 410.

життя не тільки у взаємовідносинах окремих класів, але й у всіх галузях і формах сучасного суспільства, причому зробила це в яскравих і живих образах, з чуттям життя, з широтою кругозору і з сміливою оригінальністю»¹. Це Маркс писав у 1846 р. У 1848 р. в «Комуністичному маніфесті» Маркс і Енгельс писали, що соціалістична і комуністична література Франції була літературним виявом боротьби проти панування буржуазії у Франції. Німецькі белетристи, філософи і напівфілософи накинулись на цю літературу. Але в Німеччині в цей час були інші ще умови, буржуазія ще боролась з феодалізмом і абсолютизмом, і тому «В німецьких умовах французька література втратила все безпосереднє практичне значення і набрала вигляду чисто літературної течії»².

Маркс і Енгельс надавали, таким чином, літературі практичного значення. Так дивився на літературу і Ленін. Недарма особливого значення надавав він «Матері» Горького, «У вогні» Барбюса і т. ін.

Перейдемо до дитячої белетристики і дитячої художньої книжки.

І тут ми повинні поставити перед дитячою белетристикою ряд вимог, аналогічних нашим вимогам до художньої книжки для дорослих. Насамперед дитяча книжка повинна висвітлювати питання сучасного суспільного життя в яскравих і живих образах. Це найболючіше місце в дитячій літературі. У наших дитячих книжках нема живих людей, нічого не трапляється, хіба що запишуть на чорну або Червону дошку. Є трактори, комбайни, але нема живих людей — всі люди на один взірць. Це зрозуміло, чому так. Щоб писати про сучасне життя, треба в ньому розбиратися письменникові. І спокійніше писати не про дорослих, не про живе життя з його складними відносинами, а про дитячий садок, про будівництво за допомогою машини, але без людей. Для молодшого віку пишуть про дитячі садки, для віку трохи старшого — лозунги, фрази революційні, а живих образів нема.

Про недавнє минуле писати легше, тут дещо є, але містка між старим і новим не перекинута. «Життя тепер таке складне, що невідомо, як його дати, висвітлити

---

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. III, стор. 673.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 434.

дітям»,— думає часто дитячий письменник. Звичайно, якщо спостерігати дітей тільки в дитсадку або в школі, знатимеш їх дуже мало. Треба знати їх повсякденний побут у робітничій казармі, в колгоспі, треба вміти дитвору зацікавити, «розговорити», тоді знатимеш, що в навколишньому житті цікавить, хвилює дітей. Не знаючи дітей, не знаючи їхнього побуту, їхньої сім'ї, не знайдеш потрібної теми. Тема повинна бути така, яка близька дітям, важлива для них і в той же час значуща, важлива для їх комуністичного виховання, яка дає певну насагу, будить думку, будить активність.

При складанні фабули, при її трактуванні допустимо вдаватися і до старих прийомів фольклору. Прийом фольклору — брати дуже нескладну фабулу, але таку, що могла б якомога яскравіше, рельєфніше ілюструвати певну думку, концентрувати навколо розвитку цієї основної думки всі дії. Другий прийом — в певних типах уособлювати певні якості: одна якість — специфічна — виступає, затемнюючи все інше. Людина дається в різноманітних умовах, і натура її виявляється в цих різноманітних умовах на всю широчінь. Ці прийоми фольклору, байки, казки повинні бути застосовані в дитячій книжці, особливо для молодших класів. Але одна справа — прийом, інша — зміст. Треба ні на хвилину не забувати, що світогляд, який відбивається в казці, повинен бути комуністичним, що й мораль повинна бути комуністичною. Мораль старої казки здебільшого дрібновласницька, гондлярська: «Кожний за себе, бог за всіх», «Не обдуриш — не продаси» і т. ін. Стару, власницьку, рабську мораль треба всіляко викорінювати з дитячих книжок, треба викорінювати всякі релігійні вірування, всякі забобонні байки, не пускати їх, під яким би цікавим соусом вони не були піднесені. Нікуди не годяться, наприклад, казки по зажерливого попа, який, нарядившись у цапину шкуру, обдурив бідняка і якого за це покарав господь бог. Цапина шкура приросла до попівської шкіри. Але прийоми фольклору не обов'язково пов'язані з чортівням. Вдаючись до прийомів фольклору, не можна ніяк перекручувати життя, треба давати його в усій конкретності.

Ні до чого діти так негативно не ставляться, як до повчальних оповідань, де життя викривляється в інтерес-

сах моралі. Це не означає, що нашим дитячим книжкам повинна бути чужа комуністична мораль. Навпаки, вони повинні бути наскрізь пройняті нею, — адже суть у тому, що буржуазна мораль наскрізь лицемірна, а мораль комуністична впливає з потреб колективної праці, колективного життя, боротьби за краще майбутнє всіх трудящих. Автор, який не розуміє цього, не зуміє написати справжньої дитячої книжки, яка була б цікава дітям, організувала б їх, показала б їм шлях навчання і праці.

З глибокою повагою ставились Маркс, Енгельс, Ленін до дитини як такої. В дітях бачили вони майбутнє. Так дивляться, повинні дивитись на дітей всі комуністи. Дитяча художня книжка повинна не дезорієнтувати підрастаюче покоління, не засмічувати його розум різними вигадками, не будити до них нездорового інтересу. Дитячі книжки повинні допомагати дітям глибше вдивлятися в життя, повинні давати їм показ того, як треба по-комуністичному налагоджувати життя, боротися за краще майбутнє.

Створити потрібні книжки для нашої дітвори — одно з найневідкладніших завдань.

1933 р.

РАХУНОК ПІДРОСТАЮЧИХ ПОКОЛІНЬ

Останнім часом мені довелося брати участь в обговоренні підручників з літератури для школи II ступеня, тобто для підлітків 12—17 років. І це почало дуже хвилювати. У 7-й групі у нас є курс «теорія літературознавства». Його називають «основою науки». Курс дуже відповідальний. Він повинен дати нашій молоді уявлення про те, що таке література, художній твір, повинен навчити молодь опановувати літературу як знаряддя розуміння життя людей, людських взаємовідносин. Плеханов якось писав, що таких письменників, як Г. Успенський, треба вивчати так само уважно, як статистичні дані, писав, що це промовисті факти живої дійсності. Я пам'ятаю, як про ці слова Плеханова говорив Володимир Ілліч, як багато черпав він сам з літератури завжди і особливо в молоді роки, як багато дала йому література для розуміння життя, людей. У ранній молодості література сприймається особливо гостро, вона хвилює, захоплює, вабить, іноді ображає, обурює, дає ряд дуже сильних переживань. Вона робить життя повнішим. Емоційність молоді, підлітків робить їх особливо сприйнятливими до літератури. Мені запам'яталось, як Л. Толстой описує, як він учив писати сільських підлітків, як діти колективно писали оповідання, як він намагався якомога менше опікати їх, як намагався дуже обережно давати їм вказівки, як потім проводжав їх додому і як довго вони ходили по зимовому узліссі і довго розмовля-

ли про літературу, про те, як захопила його ця розмова. Чудово це описано у Л. Толстого.

Останнім часом у нас помітне в деяких учителів гордовите ставлення до учнів; учитель — «усе», учень «повинен учитись», «слухатись», «встигати». Роль учителя розуміють зовсім неправильно, бачать її не в підвищенні відповідальності за якість навчання, а в тому, що учень повинен дивитися на вчителя знизу вгору. Я не буду узагальнювати цього явища, але подекуди оживають старі традиції. Це заражає навіть вожатих, які, наслідуючи вчителів, неправильно розуміють свою роль і навіть бояться, чи не знизить їхнього значення як політичного керівника те, що вони називаються «старшими товаришами піонерів». Ленін не боявся, що його значення як політичного керівника знизиться від того, що його називають товаришем мільйони робітників і селян. Л. Толстой не боявся, що його значення як світового письменника знизиться від того, що він буде з сільськими дітьми як з рівними розмовляти про літературу, про художню творчість, він сам багато черпав з цих бесід.

Тепер значення літератури зростає. У Льва Толстого є один чудовий опис весни в лісі в «Анні Кареніній»: пробиваються найперші паростки трави, і ось стоїть Левін, який пішов з рушницею на полювання, і бачить, як поворухнувся сухий листок — штовхнув його молодий паросток трави, що пробився крізь зелень. Якось говорили ми з Іллічем про цей листок у Л. Толстого, потім Ілліч не раз вживав вираз «паростки нового життя». Дедалі могутніше піднімаються паростки нового життя, зсувають, скидають посохле листя старого побуту, старих людських відносин. Справжня радянська література вчить бачити, чути, як росте життя. Вона вчить розуміти людей, розуміти, чим вони живуть. Вчить впливати на людей, орати ґрунт, бур'яни з життя виривати. Вона озброює. Раніше література була здобутком лише верхівки суспільства, тепер вона стає дедалі більше здобутком мас.

Ми проводимо загальне навчання, ми готуємо до життя покоління, яке добудує соціалізм. Це покоління ми повинні озброїти глибоким розумінням життя людей, людських відносин. Зараз ми бачимо, як часто брак цього розуміння заважає будівництву соціалізму. Роки пра-

цюють люди одне з одним і не знають одне одного. Дивляться й не бачать. Ми повинні навчити наших дітей бачити. Кожен письменник знає, відчуває, як багато йому дало вміння писати, як виріс він на цій роботі. І сучасний письменник не може не розуміти, як важливо для нашої молоді, піонерів, комсомолу навчитись читати посправжньому художні твори, розуміти їх значення, питому вагу, самим учитись через літературу живими образами говорити з мільйонами.

У такому надзвичайно важливому питанні, як викладання літератури, викладання «теорії літературознавства», голосу наших літераторів не чути. Наші піонери влаштовують різні гуртки: шумові оркестри, фізкультурні, юних техніків, юних натуралістів. Але ніколи в листах і розмовах піонерів не згадується про літературні гуртки, немає планів таких гуртків, немає списків літератури для таких гуртків. Ніхто дітям не допомагає, ніби наші діти, підлітки — мільйони підлітків — не наші, ніби не їм треба насамперед знати життя. Ось буде з'їзд письменників, а чи йтиме там мова про літературне обслуговування дітей-підлітків? Не знаю. Чи буде там питання про викладання літератури, теорії літературознавства?..

А тим часом педагоги можуть прийняти таку «теорію» літературознавства:

П л а н

Розділ I. Загальна частина.

Ленін про літературу.

Короткий аналіз повісті «Мати» М. Горького, який приводить до таких висновків:

- а) специфічність літератури (образ, ідея);
- б) класовість літератури та її значення;
- в) робота письменника над мовою і композицією є роботою над створенням художніх образів.

Розділ II. Поетична мова.

Класовість її.

Аналіз текстів і висновки:

- а) пряме значення слова;
- б) різні джерела мови; 1) архаїзм, 2) варваризм, 3) діалектизм,
- 4) жаргонізм, 5) неологізм;
- в) переносні значення слів та їх роль у мові: 1) епітет, 2) порівняння, 3) метафора, 4) метонімія, 5) синекдоха, 6) алегорія, 7) символ, 8) іронія, 9) гіпербола, 10) каламбур, 11) омонім, синонім; 12) перифраза;

г) явища синтаксичного характеру та їх роль: 1) фігури, 2) паралелізм, 3) інверсія, 4) еліпсис, 5) риторичне запитання, 6) анафора, 7) інтонація, 8) пауза;

д) явища звукового порядку та їх роль.

Розділ III. *Композиція, аналіз текстів і висновки.*

Структура образу і система образів. Художній твір як ідейно-образна система: 1) опис, 2) портрет, 3) характеристика, 4) пейзаж. 5) пряма і непряма мова, 6) монолог, діалог, 7) дія, зав'язка, кульмінація, розв'язка, 8) сюжет, 9) епізод, 10) розділ, частина і т. д.

Розділ IV. *Стиль.*

Поняття літературного стилю як художньо оформленої ідеології класу. Значення особи письменника. Види і форми художніх творів.

Розділ V. *Вірш і проза.*

Аналіз текстів і висновки.

Треба всіляко протестувати проти такого «плану». Такий протест буде не нерозумінням того, що дітей треба озброїти знанням основ наук, а боротьбою за справжні основи справжньої науки. Хіба даний план курсу літературознавства — наука? Це мертва схоластика, де форма відірвана від змісту. Гірше — мертвий лад «теорії словесності». Будуть діти мучитися над синекдохами, метоніміями, алегоріями, анафорами, будуть діставати за неточні визначення «незадовільно», зненавидять літературу. В чому основа науки літературознавства, можна довідатися з того, що писали про літературу Л. Толстой, Горький, Чернишевський; що писав Флобер у своїх листах до Мопассана; що писали про це в своїх автобіографіях самі письменники і що писали про це ті, хто вчився на їх творах. Здається мені, що основа науки літературознавства не в синекдохах і т. ін., а зовсім в іншому. Треба показати, для кого і про кого, про що пише письменник; як зв'язаний він з тими, для кого пише; як розуміє, що їх хвилює, чим вони живуть; як, наскільки глибоко зв'язаний він з тим, про що пише; як він це переживає сам; яка питома вага обраної ним теми для даної епохи, для справи будівництва соціалізму; якими образами він говорить, як ці образи комбінує; як зароджується і виростає в нього фабула, наскільки вона життєва; як виростають у процесі творчості в автора ті чи інші прийоми творчості, як вони сприймаються різними верствами, різними віками; які нові форми творчості зароджуються і т. д. і т. ін. Наші літератори, сучасні літератори, зуміють викристалізувати основи сучасного літературознавства.

Кожна наука не стоїть на місці, а йде вперед, і соціалістичний уклад дає могутній поштовх розвитку наук. Літературознавство повинно бути сучасним, дивитися на літературу сучасними очима, сучасними очима дивитись на минуле, на сучасне і на майбутнє, а не в минулих, віджилих мірках шукати основи науки.

Мені здається, нашим письменникам треба взяти участь у піклуванні про наших дітей, про наших піонерів, про підростаюче покоління і допомогти їм якомога краще озброїтись розумінням літератури для будівництва соціалізму, озброїти вмінням мислити і говорити живими образами.

1933 р.

ЧИМ ПОВИНЕН ВОЛОДИТИ УЧИТЕЛЬ, ЩОБ БУТИ ХОРОШИМ РАДЯНСЬКИМ ПЕДАГОГОМ

Піднесення якості навчання школи вимагає, щоб учитель володів мистецтвом викладання. Що для цього потрібно? Цим питанням займалася шкільна секція Державної вченої ради і зробила відповідні висновки. Викладом цих висновків і є ця стаття.

Учитель насамперед повинен знати свій предмет, ту науку, яку він викладає, її основи. Він повинен розуміти саму суть науки, її сучасний стан, головні етапи її розвитку, її зв'язок з іншими науками, з суспільними відносинами, розуміти її питому вагу в соціалістичному будівництві, зв'язок з життям, з практикою. Одним словом, він повинен володіти *діалектичною основою науки*, яка сама до кінця може розкрити всю *специфіку*, всю особливість даної науки. Основу науки можна розуміти схоластично, ідеалістично. Радянський учитель повинен розуміти її діалектику.

Знання вчителем діалектичних основ науки, яку він викладає, — умова необхідна, але далеко не достатня. Другою умовою є уміння передавати іншим свої знання, уміння *показати* предмет, явища, показати не взагалі, а показати в ньому найістотніше, важливе, використовуючи всі засоби сучасної техніки. Він повинен уміти *роз'яснювати* явища, розуміти при цьому роль конкретності, вміти від конкретного вести до загального, володіти методом аналізу і синтезу, він повинен уміти *доводити* учневі правильність своїх тверджень, він повинен *допомогти* учневі *засвоювати*, *запам'ятовувати* подаваний матеріал, *учитися застосовувати* одержу-

вані знання на практиці, перетворювати знання в знаряддя розвитку. Є величезний досвід щодо цього, але здебільшого він має чисто емпіричний характер. Лише останні досягнення науки, зокрема психоневрології, дають можливість *матеріалістично обґрунтувати* методи передачі знань.

І, нарешті, третє, чим повинен володіти учитель,— це... *знання вікових особливостей сприймання і мислення дитини, умов розвитку її в кожному віці, обсягу життєвого досвіду сучасних дітей, характеру і глибини цього досвіду.* Під цим кутом зору мають бути продумані методи передачі знань дітям.

Викладач *будь-якої* дисципліни повинен володіти знанням діалектичних основ науки, яку він викладає, володіти загальними методами передачі знань, знати вікові особливості мислення дитини, обсяг і характер її життєвого досвіду.

Але кожний предмет, *кожна галузь знання має свої особливості, свої труднощі*, які особливо яскраво відбиваються в історії розвитку даної галузі знання, *свій переважний метод пізнання* (наприклад, в природничих науках виняткову роль відіграє спостереження і дослід, в математиці — формальна логіка і т. д.), *свій характер зв'язку теорії з практикою* (один характер зв'язку теорії з практикою в математиці, інший — в літературі, ще інший — в природознавстві і т. д.). Завдяки цим особливостям *кожна* дисципліна повинна бути продумана з точки зору викладання її дітям різного віку, повинно бути продумано, що, в якій послідовності і як треба викладати. *В цьому суть окремих методик.*

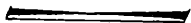
Ми повинні *вивчити весь людський досвід* в галузі викладання — досвід країн, які тривалий час були передовими в розумінні свого культурного розвитку, особливо повинні *його аналізувати, переробити* під нашим кутом зору, стосовно до наших умов. Ми маємо багатющий досвід Заходу, США, досвід дореволюційної Росії. Його треба глибоко вивчити і переробити. Повинна бути вивчена і проаналізована величезна творча робота вчительства за час існування Радянської влади в кожній галузі знання.

Передача молодому вчителю техніки викладання має також свої особливості. Тут потрібна особлива по-

пулярність викладу, конкретність, ілюстрування прикладами, потрібна правильно поставлена практика.

Вивчення теоретичних основ процесу викладання, спостереження цього процесу в дії, аналіз спостережуваного, систематичне врахування практики викладання в галузі кожної дисципліни — таке чергове завдання, над яким потрібна величезна колективна робота радянських педагогів.

1933 р.

НАШИМ ДІТЯМ ПОТРІБНА КНИЖКА, ЯКА ВИХОВУВАЛА Б ІХ СПРАВЖНИМИ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТАМИ

Мені пригадується одне моє відвідування швейцарської школи. В описі школи говорилося, що при школі є дитяча бібліотека. Я звернулась після уроку, на якому була присутня, до вчительки і попросила показати мені, як пройти до шкільної бібліотеки. Учителька відповіла мені: «Бачите, бібліотеки в нас нема, але навіщо нам шкільна бібліотека? Нехай діти добре засвоять те, що написано в підручниках. Подивіться, на якому прекрасному веленьовому папері вони надруковані, які в них чудові малюнки!» Так говорила вчителька в школі тихої швейцарської заводи.

Через рік я попала в Париж з його кипучим життям. Там дітей-школярів посилено забезпечували дитячими книжками. Але якою міщанською мораллю, яким схиланням перед багатством пройняті були всі ці дитячі книжки! Це було в 1908—1909 рр. Я писала про це в свій час. Тепер «тихих заводей» нема вже на світі. Гинучий капіталізм, як потопаючий за соломинку, хапається за підростаюче покоління і намагається всіма шляхами, у тому числі й через дитячу книжку, затуманити свідомість молоді. Майстерно пишуться ці книжки, хвилююче, просто і водночас облудно.

У нас цього року підручники теж не погані, але ми, добившись більш-менш пристойних підручників, влаштовуємо тепер при школах шкільні бібліотеки, боремось за те, щоб діти більше читали. Нам украй потрібні хороші, справжні, пройняті духом комунізму дитячі книжки, написані хвилююче, просто, але правдиво.

Іх треба писати. До того ж треба мати на увазі не тільки дитячий актив, який у нас яскраво виявляє себе

у всьому, який так вражає іноземців. Нам треба мати на увазі й рядового школяра і, очевидно, треба вміти його обслужити не в меншій, а ще в більшій мірі, ніж актив. Чи знаємо ми цього рядового школяра? Я боюсь, що не знаємо. Ми забуваємо, що це покоління не тільки не бачило городского, але воно не бачило й капіталіста, воно не бачило експлуатації. Тому в нього справжнього уявлення про протилежність класових інтересів, про класову боротьбу, про боротьбу робітничого класу проти класу капіталістів немає.

Теперішні дорослі в дитинстві добре знали, що таке «хазяїн», що таке «робітник», що таке «експлуататор», що таке «експлуатований», і через те дорослий не може собі уявити, що багато сучасних дітей цього не знає, що це для них усі поняття абстрактні. І сучасний «ударник навчання» з червоним галстуком іноді раптом ляпне щось таке несусвітнє, що ніхто з дорослих навіть не повірить, що він не знає таких елементарних речей. Він знає безліч такого, про що уявлення не мали колишні діти, а про ті речі, які колишні сільські і міські діти, діти трудящих, знали змалку, він часто не знає зовсім.

Учитель часто забуває про це, вожатий теж цього не помічає. А діти через незнання елементарних речей дуже дивно інколи сприймають те, що їм розповідають. Треба, щоб діти більше читали, треба створити більше книг про капіталістичне минуле, правдивих, палких, які запалюють ненавистю до старого укладу. Але треба показувати цей старий уклад правдиво, змальовуючи його таким, яким він був, у всій його складності і водночас якомога конкретніше. Таких книжок треба створити якнайбільше. Треба створити ряд дитячих книжок, які змальовували б образно, яскраво ту боротьбу, що зараз ведеться в капіталістичних країнах. А то один німецький товариш, що недавно приїхав в СРСР, розповідав: «Розмовляв я з вашими піонерами, вони зовсім, зовсім не розуміють, в яких умовах живуть наші піонери, яку важку боротьбу їм доводиться провадити! Не розуміють!..»

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — глибокий зміст цього заклику треба пояснювати дітям по-справжньому. Адже без розуміння цього заклику, усього його значення не можна бути справжнім борцем за справу робітничого класу. Цей заклик — керівництво до дії, у ньому

запорука перемоги робітничого класу в усьому світі. Його повинні всім еством своїм зрозуміти діти. Зрозумівши його, вони зрозуміють і суть фашизму, його боязнь об'єднання трудящих усього світу.

Учитель суспільствознавства часто женеться за тим, щоб дати дітям більше «фактів» — завантажує їх пам'ять фактами, що мають минуше значення, у кращому разі можуть бути лише ілюстративним матеріалом, ставить «незадовільно» за неміцне значення чого-небудь другорядного, але йому й на думку не спадає перевірити, хоч би в зв'язку з Міжнародним дитячим тижнем, чи розуміють діти основне. Адже тільки глибоке розуміння лозунга «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» може гарантувати дітей від усяких шовіністичних настроїв.

Піонервожатай на лінійці дуже дбайливо стежить за тим, щоб діти запам'ятовували всі гасла до Міжнародного дитячого тижня, але йому й на думку не спадає, як можуть несподівано заломитися ці гасла в голові будь-якої дівчинки-піонерки, якщо вона не розуміє основного. А тим часом «інтернаціональний п'ятачок» вимагає великої роз'яснювальної роботи, щоб не виродитися в просту благодійність; потрібна велика роз'яснювальна робота, щоб діти зрозуміли, про що треба говорити на міжнародних дитячих конгресах, які пройшли весело, але на яких доповідачі інший раз забували сказати про боротьбу міжнародного пролетаріату.

Потрібні дитячі книжки, в яких діти могли б дістати потрібну для них інтернаціональну наснагу. Не будемо сперечатись щодо форми. Нехай це буде казка на зразок «Оле — Заплющ оченята»¹, якби тільки була ця казка — правда, якби тільки в ній було не слізливе співчуття до страждань дітей, а зароджувалась би повага до мужності малят, що борються з темною фашистською силою, повага до батьків, що бояться за своїх дітей, але, незважаючи на це, кажуть їм: «Іди і борись!», якби тільки виховувала ця казка з нашої зміни полум'яних борців. У цьому суть. Нам потрібні такі книжки, які говорили б з дітьми серйозно, не сюсюкаючи. Казка часто говорить про серйозніші речі, ніж солоденьке оповіданнячко «для дітей». Не в формі справа, а в змісті.

1933 р.

¹ «Оле-Лукойе» — казка Х.-К. Андерсена.— Ред.

ВИСТУП НА ВСЕРОСІЙСЬКІЙ НАРАДІ ПРАЦІВНИКІВ ДИТЯЧИХ БІБЛІОТЕК

Московські шкільні бібліотеки здебільшого ставлять цілі навчального характеру, мають на меті не стільки виробити навички самостійного читання в дітей, скільки дати дітям матеріал, який допоміг би в шкільній роботі. Московські шкільні бібліотеки почали організовуватись порівняно недавно, років два з чимсь тому. Справа ця нова, неусталена. Тому буде дуже цікаво заслухати Ленінград, де шкільна бібліотека увійшла вже в побут. Ми знаємо, що всякий правильно поставлений обмін досвідом розкриває й показує, яким шляхом треба йти.

Треба спинити увагу і на дитячих відділах при загальних бібліотеках. Тут є свої переваги в тому, що дітей не так обмежують виключно дитячими книжками, як це буває в дитячих бібліотеках, що діти найбільш розвинені можуть переходити до читання книг для дорослих. Дуже часто зустрічаються діти, в яких є спеціальні інтереси. Ці спеціальні інтереси всіляко треба підтримувати, і вони дуже добре можуть стимулюватися в загальних бібліотеках.

Далі питання сільської бібліотеки, де діти в колгоспах, у сільській школі мають особливо великі запити. Все-таки відмінність між сільськими й міськими дітьми дуже велика. В якому напрямі велика? Міські діти читають більше, більше чують, але на селі діти ближче стоять до життя, і те, про що міські діти дізнаються з розмов батьків, братів, сестер, те сільські діти бачать ближче, часто беруть участь у класовій боротьбі на селі, і всі ці питання їх далеко більше хвилюють.

Коли на екскурсію приходять сільські діти, вони іноді дуже критично ставляться до міських школярів. Ось приїхали сільські діти з ШКМ до Москви. Вони кажуть: «Які у вас несвідомі діти: ми йдемо, а вони кидають каміння. Звичайно, ми вдаємо, ніби це нас не стосується. Усе ж таки треба, щоб у вас у школі дисципліна була краща». Це характерно для сільських дітей. У нас книг, що висвітлювали б життя дітей і підлітків села, дуже мало.

Питання про дитяче читання — це одне з важливих питань. Дитяче читання відіграє велику роль у житті дітей, далеко більшу роль, ніж у житті дорослих. Книга, прочитана в дитинстві, залишається в пам'яті мало не на все життя і впливає на дальший розвиток дітей. З книг, які діти читають, вони черпають певне світорозуміння, книги виробляють у них певні норми поведінки.

Тут величезне значення має добір книг. Питання добору книг в галузі дитячої літератури набагато гостріше стоїть, ніж добір книг у бібліотеці дорослих, бо в бібліотеку дорослих приходять читати людина з уже сформованими поглядами, сформованим світоглядом. Я завжди згадую твори Горького, його спогади, де він розповідає, як він читав у дитинстві, як на нього в несподіваному напрямі впливала книга. Діти беззахисні щодо вибору книг, і вибір книг для них має велике значення. Я пам'ятаю, як мені довелося чути посилання на Бокля. Він говорив, що більшість книг буде впливати позитивно.

З цим ніяк не можна погодитись, бо є книги, які можуть надзвичайно погано вплинути на дитину, на її психіку, надовго дезорганізувати дитину. Є книги, які організують, і є книги, які дезорганізують, тому вибір книг — справа надзвичайно важлива. Але, звичайно, це не значить, що треба дуже звужувати межі читання. Не можна давати книг дітям, не беручи до уваги того, що цікавить дітей, — ти, мовляв, тільки те читай, що я тобі скажу, — це було б зведенням дитячого читання з тієї стадії, на якій воно перебуває, на далеко нижчий ступінь. Інтереси дітей досить широкі, і читання допомагає розвивати ці інтереси. Тут має бути певна свобода вибору не в тому розумінні, що ми повинні давати дитині які завгодно книги, часто й шкідливі, а в тому розумінні, що ми повинні з певної суми книг надати дітям певну свободу

вибору. А тепер, мені здається, іноді доводиться чути такі нотки, що все вирішує бібліотекар, а вибір дитини не відіграє ніякої ролі. По-моєму, це дуже неправильний підхід, бо треба зважати на те, що цікавить дитину.

Друге важливе питання — це питання про те, як спрямовувати це читання. Зайва опіка дітей дуже нервує. Коли ми пишемо розробки, нам треба розмовляти з дітьми. Мені здається, що іноді бібліотекарі забувають специфіку своєї роботи і часто прирівнюють свою роль до ролі вчителя. Це мені здається неправильним, бо одна справа — школа, де програма вимагає певної систематики, строго продуманої, а інша справа — читання книг, яке має бути поставлене набагато вільніше. Але в бібліотекаря є тисячі способів впливати на дитяче читання. Він може впливати так: апетитно розповісти про гарну книжку, дати список, плакат, що рекомендує певні книги, може організувати актив, який мобілізує дітей на читання саме тієї книжки, яка потрібна.

Потім велике питання — це співвідношення між шкільним навчанням і дитячим читанням. Тут не можна поставити знак рівності. Не можна думати тільки так, що дитяче читання — це додаткове навчання.

У такому погляді є певний перегин. Навчання — це 5 годин занять. За положенням не дозволяється для дітей певного віку збільшувати кількість годин занять, а через бібліотеку можна ці заняття продовжувати. Можна після шкільних занять відкрити шкільну бібліотеку години на 2—3, і ось за завданнями додатково до уроків школяр і читатиме.

Мені здається, що це підхід неправильний. Коли в нас тут була нарада шкільних бібліотекарів, то один з бібліотекарів розповів, як одна дівчинка приходить до шкільної бібліотеки і питає, чи немає в бібліотеці «Тома Сойера». Хлопчик, що стояв тут же, їй каже: «Ти ж знаєш, що цікавих книжок тут немає; ти піди в хорошу бібліотеку і запишись, а тут даються книжки тільки для навчання». Навчанням діти зараз завантажені. Вони приходять у читальний зал і готують там уроки. Вони там беруть підручники, яких не мають дома. Але це просте продовження того самого навчання, можливо, поглибленіше навчання. Все-таки самостійне читання має особливе значення. Якщо є добрий підбір книжок, якщо

є добрий довідник, то дитяче читання надзвичайно допомагає розвитку дітей, а розвиток дітей позначається і на навчанні. Часто далеко краще, коли дитина прочитає кілька книжок, які не стосуються навчання, але які розширюють її горизонт і вчать глибше розуміти питання. Цей розвиток, який вона візьме з читання, підносить питому вагу шкільного навчання, підвищує його значення. Через те ми й хочемо, щоб при школі була бібліотека: книжки допомагають розвитку дітей, вчать дітей самостійно вчитися.

Щодо цього особливо треба звертати увагу на те, щоб був тісний зв'язок між бібліотекарем і шкільним учителем. Вони мають справу з тією самою дитячою масою, їм треба завжди зустрічатися, щоб обговорювати, як допомогти розвитку, як спрямувати інтереси тієї чи іншої дитини. Тут взаємний зв'язок дитячого бібліотекаря і вчителя надзвичайно потрібний.

І от я вважаю великою помилкою тих дитячих бібліотек, які не враховують необхідності цього тісного зв'язку з школою. Я знаю, раніше доводилось багато разів говорити в Головополітосвіті з цього приводу; у деяких товаришів був такий ухил: дитяча бібліотека сама по собі, школа сама по собі. Це була велика помилка, бо тут одна балка повинна кріпити іншу. Треба, щоб діти не тільки замикалися в своїй шкільній бібліотеці, а щоб вони вчилися користуватись і бібліотекою загальною, районною і т. д.

...Треба, щоб школа знайомила дітей з тим, де знаходяться дитячі бібліотеки, крім шкільних, і що діти там дістануть.

З цього погляду дуже цікавий досвід Московської області. Мені довелося слухати доповідь бібліотечкарки з Бежиці; вона розповідала, як проводила бібліотечний урок у школі, як після цього діти пожвавішали, почали ходити в бібліотеку і як утворився найтісніший зв'язок між школою і бібліотекою. І московські бібліотекарі в своїх виступах на цій нараді, яка була в нас, підкреслювали важливість цих бібліотечних уроків, тобто пояснення того, як робиться книжка, як берегти книжку, чим є книжка, що можна з неї взяти, як користуватись словником, довідником і т. д. Адже нам треба дітям не тільки дати певну суму знань, а й озброїти їх також умінням

самостійно набувати знання. Тепер ми бачимо на селі величезний потяг до знань. Не можна собі так уявляти, що держава може відкрити школи геть для всіх дорослих. Доросла людина повинна багато набувати самоосвітою. Коли ми візьмемо дорослу людину, то вона вмє читати й писати, а користуватися бібліотекою не може. А вона повинна набувати все нових і нових знань, у роботі в неї виникає цілий ряд нових питань, які вона повинна розв'язати. Йї треба почитати, а вона не вмє користуватись книжкою. Школа повинна цього навчити, тримаючи міцний зв'язок з бібліотекою.

Отже, з одного боку, не зводити бібліотеку тільки до обслуговування завдань програми, а дати бібліотеці й можливість задовольняти інтереси дітей, крім тих, які в них з'являються на уроці, у такому порядку, як дітям це треба, з другого боку — боротися проти відриву бібліотеки від школи.

Звичайно, в дитячій бібліотеці є ті самі труднощі, які є зараз в усій бібліотечній справі. У нас в усій бібліотечній справі такі труднощі: перша — відсутність обліку того, що є. Я гадаю, в дитячих бібліотеках облік легше провести, легше облікувати шкільні бібліотеки, дитячі районні бібліотеки.

Гірше з дитячими відділами. Тут трохи краще становище, ніж з обліком бібліотек дорослих. А щодо обліку в нас справа стоїть дуже неблагополучно: цифри ЦУНГО — одні цифри, дані відділів народної освіти — інші. Ми з цього приводу багато говорили і прийшли до висновку, що треба провести бібліотечний перепис, бо інакше не можна добитися того, яке ж бібліотечне обличчя кожного району. ЦУНГО має намір провести в перші місяці 1934 р. облік бібліотек. Важливо, щоб було сформульовано щодо дитячих бібліотек, що саме треба облікувати.

Далі друга сторона, яка надзвичайно важлива в роботі і є загальним лихом бібліотечної справи, — це низька кваліфікація працівників. У нас є частина, приблизно чверть усіх бібліотекарів, які й кваліфіковані непогано і великі ентузіасти своєї справи, частина надзвичайно цінна. Далі йде частина недостатньо кваліфікованих і процентів 60 зовсім поганих працівників.

Щодо цього я не знаю, як стоїть справа з шкільними бібліотеками. Можливо, краще, але мені здається, в питанні кадрів також і серед бібліотекарів шкільних бібліотек не все гаразд.

Нарешті, третє дуже важливе питання — це питання постачання книги бібліотекам. Тут, мабуть, у дитячих бібліотеках ще гірше, ніж у дорослих. Оскільки доводиться знайомитись з дитячою літературою, у нас особливо скрутно на фронті сільському, бо книжок для села дуже мало. Далеко більше є книжок, що задовольняють міських дітей, та й їх недостатньо. І тут треба, щоб голос бібліотекаря було добре чути. Мені здається, в сільських бібліотеках особливо важливо також звертати увагу на самодіяльність дітей. У московських шкільних бібліотеках ця самодіяльність якось мало була висвітлена на нараді. При районних бібліотеках ця самодіяльність поставлена краще; з ознайомлення з матеріалом, з листів, з повідомлень видно, що там самодіяльність набагато вища, діти згуртовуються в міцний актив навколо бібліотеки.

Одне з найважливіших питань — піднести активність дітей у справі самостійного читання, і тут нам треба дещо повчитися в Америки. Наприклад, дуже цікаво проводиться в них літня робота бібліотек, яка полягає в змаганні. Дітям дається певний список книжок, і між ними організується змагання — хто прочитає всі ці книжки; причому там іде перевірка того, що прочитали, організується така нарада з дітьми, де йдуть перехресні запитання з приводу прочитаних книг і виявляється, наскільки кожний засвоїв прочитане. Американці дають червоні значки тим дітям, які прочитали весь список книжок, — в нагороду. Звичайно, всі ці книжки пройняті наскрізь буржуазною мораллю. На наш погляд, чим менше прочитали діти цих книг, тим це корисніше. Але інша справа з нашими книжками. Я гадаю, цей метод змагання в розумінні читання треба якомога ширше застосовувати.

І останнє питання — повернення до бібліотек уваги громадськості. Тут дещо робиться в справі залучення дитячих письменників до роботи з бібліотеками, але цього мало. Важливо й інженерно-технічні сили залучати, і агрономів, взагалі всю ту масу працівників, яка може допомогти дітям в питаннях читання. Треба вжити ціло-

го ряду заходів, щоб залучити громадськість до роботи в дитячих бібліотеках.

Це не чисто шкільна справа, не тільки справа вчителів чи бібліотекарів. Це справа дуже широких верств. Усі зацікавлені, вся країна зацікавлена в тому, щоб бібліотечну справу взагалі і справу дитячих бібліотек, зокрема, піднести на потрібну височінь.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Безперечно, ця нарада відіграє велику роль у піднесенні всієї роботи. Найбільше тут приділено уваги методичним питанням. Вони, звичайно, дуже важливі. Передусім я трохи спинюсь на питанні про гігієну. Коли я слухала раніше на конференції московських бібліотекарів доповіді про роботу шкільних бібліотек, мені здався неймовірним той розподіл часу, який ми маємо між шкільною і бібліотечною роботою.

Необхідність працювати першої зміни після 4 годин занять у школі ще в бібліотеці 2½ години — адже тут ніякі фізкультхвилинки не допоможуть. Або той факт, що під час великої перерви діти читають, — адже треба дітям побігати, поводитись. Мені це здається надмірним перевантаженням, яке впливає не з того, що бібліотекар не розуміє, що це шкідливо, а через брак окремого приміщення, вішалок тощо.

Треба поставити питання про те, що повинно бути окреме приміщення для бібліотеки, що повинні бути вішалки, це дасть можливість бібліотеці функціонувати тоді, коли потрібно, а не тільки в проміжках між уроками або зразу ж після занять.

Я переходжу до методичних питань. Ясно, що керівництво дитячим читанням потрібне, і це керівництво має бути комуністичним. Цілком правильно, що на цей бік треба звернути увагу при підготовці бібліотекарів. Я гадаю, що при Академії комуністичного виховання можна було б організувати дитячий бібліотечний відділ, який був би тісно пов'язаний з Московським бібліотечним інститутом. Про це треба буде подумати.

Керівництво дитячим читанням потрібне, але я не згодна з деякими промовцями. От лєнінградці кажуть,

наприклад, що минули ті часи, коли педагоги не вміли захоплююче, яскраво викладати. Нехай так. Але Ленінград у кращих умовах. Якщо ми подивимось на ряд шкіл в інших місцях, то там ще далеко не гаразд, і не слід створювати собі ілюзій. Якість навчання в школі, звичайно, підвищується, вона тим більше підвищується, чим правильніше будемо ми ставити бібліотечну роботу. Один з основних педагогічних прийомів, без якого немає доброго викладання,— це вміння уникати зайвої опіки. Форми керівництва не повинні придушувати самодіяльності дітей. Те саме правильно і щодо бібліотечної справи. Я вважаю, що однією з важливих форм керівництва є рекомендовані каталоги, і треба неодмінно добре попрацювати над їх складанням.

Треба створити особливий тип критики дитячих книжок. Треба, щоб була створена критична література для дитини, написана якнайпростішою мовою, зрозумілою для дітей. Тоді, коли дитина побачить, що не вчитель їй каже: «Не смій читати Чарську»,— а сама прочитає про це і зрозуміє, що Чарська погана, вона втратить для неї інтерес. Ми Чарську надто рекламуємо тим, що забороняємо її. Тримати її в бібліотеці ні до чого, звичайно, але треба, щоб у самих дітей виробилось презирливе ставлення до Чарської.

Як керувати дитячим читанням — у цьому головне. Мені довелося недавно писати в «Правде» про те, що раніше уявляли собі, що при соціалізмі особистість потоне в колективі, а тепер ми бачимо вже на практиці радянській, у справі будівництва соціалізму, що не так справа йде, що не тоне особистість, а, навпаки, соцзмагання висуває працівників найсамовідданіших, які найбільш виявляють ініціативу в напрямі створення нових шляхів, що особистість, навпаки, в умовах добре налагодженої колективної праці набагато яскравіше виділяється.

Треба також, щоб і дітей не під одну мірочку підводили, треба створювати такі умови, щоб, керуючи розвитком дитини, вирощуючи з дитини свідомого комуніста, ми це робили так, щоб дати простір її розвиткові.

Я з погляду саме педагогічного боюся, щоб численність наших методичних підходів не вбила інтересу дітей до книжок, не відучила їх від самостійної роботи над книжкою. Не тільки цікаві читання, вікторини важливі,

важливо, щоб дитина навчилась самостійно читати. Я пам'ятаю, як я була вражена, коли мені студентка 4-го курсу медичного інституту сказала, що вони змушені бригадою читати, бо окремі студенти не вміють самостійно читати.

Треба вчити читати, працювати з книгою серйозно. На це слід звернути увагу. У нас переборщують з педагогічними прийомами. Наприклад, пишуть про те, що треба спочатку провести три «розвідувальні» бесіди. Ви знаєте, що часто одне зауваження дитини, одна міміка дитини без усяких «розвідувальних» бесід розкриває спрямованість інтересів дитини, її підготовку. Не потрібно довгих «розвідувальних» бесід, які дитину стомлюють, треба вчитись спостерігати дітей.

Іноді бачиш, що інтерес дитини спрямовується не в бажаному напрямі. Наприклад, у Жовтневі дні видно, що її цікавить не те, що стосується Жовтня, що вона не розуміє, що таке Жовтнева революція. Тут дуже важливо провести яскраву бесіду про Жовтень, яка переключить увагу дітей. Це все жива робота, яку наперед не сплануєш, яка повинна проводитись за запитамі дня. Але нам треба надзвичайно пильнувати, щоб не відштовхувати дітей від читання зайвою, формальною, непотрібною часто опікою.

Коли складались шкільні програми, мені доводилось чути від окремих авторів такі речі. Один каже: «Важка програма», а другий: «Навіщо нам дбати про те, щоб програми були легкі для дітей? Ми даємо програму, а дитина повинна її опанувати будь-що». Без орієнтування на дитину, на її сили, можливості не може бути правильного ефективного керівництва. Тут можна провести певну аналогію з роботою бібліотекаря з малописьменними. Тоді тільки можна керувати їх читанням, коли прислухаєшся до їх запитів і вмієш організувати їх.

Часто шкільні бібліотекарі надто спрощено розуміють зв'язок дитячого читання з навчанням. Розуміють справу так, що діти повинні читати тільки на ті теми, що в цей момент проходяться, і вважають, що всяке інше читання заважає шкільним заняттям. Це велика помилка. Усяке свідоме читання — величезна допомога школі. Ось, наприклад, дорослий робітник, який вчиться на робітфаци, говорить: «Дивна річ, я вчився арифметики і раптом

бачу — у політиці став краще розуміти». І в дітей так буває: вони повчаться з арифметики і російської мови — стануть з суспільствознавства краще розуміти. І навпаки, почитають з суспільствознавства — стануть російську мову краще розуміти. Зайва предметність у читанні, яку дехто хоче здійснювати, — цього, по-моєму, не слід би робити, тим більше, що ми й не зуміємо цього зробити, бо кожна художня книжка зачіпає багато питань, які ніяк не стосуються теми, що вивчається в цей момент. Те саме і з науково-популярною літературою. Читання розширює горизонт, дає вміння працювати над книгою, вдумуватися в читане, і це найважливіше.

На закінчення спинюсь ще на одному питанні. Бібліотека може виконати велику роботу в справі допомоги дитячим письменникам і видавництвам, бо видавництво дуже часто буває цілком безпорадне, і тут голос бібліотекаря, який уміє враховувати потреби дітей, їх інтереси і запити, матиме величезне значення.

Я сподіваюсь, що ця конференція буде початком тісного зв'язку школи з усім позашкільним читанням, школи з бібліотекою. Треба вжити ряд практичних заходів, треба згуртувати кадри бібліотекарів у тісний колектив, який просуне роботу ще далі.

1933 р.

ЯК ПРОВОДИТИ ЛЕНІНСЬКІ ДНІ І ПІДГОТОВКУ ДО XVII ПАРТЗ'ІЗДУ В ШКОЛІ

7 грудня в Товаристві педагогів-марксистів відбулась нарада суспільствознавців зразкових шкіл Москви з метою обміну досвідом, як іде підготовка до Ленінських днів і до XVII партз'їзду в школах.

По-перше, було зазначено, що ця підготовка *не є чимсь, що несподівано вривається в шкільні заняття і організацію роботи школи*, а має бути органічно пов'язана з усім викладанням, має бути пройнята вся наскрізь духом марксизму-ленінізму, висвітлювати питання класової боротьби, роль у цій боротьбі партії, має висвітлювати міжнародний характер робітничого руху, з одного боку, а з другого — знайомити з будівництвом у широкому розумінні цього слова, показувати, в чому корінна, принципіальна відмінність капіталістичного підходу і підходу соціалістичного до цілого ряду питань, і, проводячи цю паралель, підводити до розуміння того, що таке соціалізм, що таке комунізм.

Підготовка до Ленінських днів і до XVII з'їзду партії має бути пов'язана з усім комуністичним вихованням дітей у школі й поза школою.

Але, підкреслюючи це, педагоги зразкових шкіл зазначали, що підготовка до *Ленінських днів і до XVII партз'їзду має бути поставлена так, щоб внести емоційність в цю роботу, створити серед дітей певний піднесений настрій, збудити підвищений інтерес до всіх цих питань, активізувати дітей в даному напрямку.*

У дебатах зазначалось, що необхідна сугуба орієнтація на вік, вікові особливості дітей, рівень їх знань. Не

можна проводити за одним шаблоном роботу і в другій групі і в сьомій.

Але з наймолодших груп треба давати дітям не тільки оповідання про дитинство Ілліча, а давати їм живий образ Леніна як пристрасного борця проти гноблення і експлуатації трудящих, як організатора робітничого руху і його передового загону — партії, як вождя, який привів робітничий клас до перемоги.

Недопустимо начиняти дітей самими лозунгами, треба розкривати їх зміст, треба, щоб діти бачили в партії борця за робітничу справу, за справу трудящих у всьому світі.

Надзвичайно цікаве було обговорення методів підготовки до Ленінських днів і до XVII партз'їзду.

Учителька другої групи школи № 25 Жовтневого району тов. Герд розповідала про те, яке значення для малюків мають живі оповідання про Леніна як про людину, як про борця, з якою увагою, як напружено вони слухають. Тов. Чуліт із зразкової школи Пролетарського району розповідав про проведений у них у школі вечір змички з робітниками району. *Діти живуть тим, чим живе завод.* Вони почувають те піднесення, яке охопило заводи в зв'язку з XVII з'їздом, і вони хочуть також взяти зобов'язання до XVII з'їзду. Тов. Чуліт розповідав, яке величезне враження справив на дітей цей вечір змички. Тов. Стрієвська відмічала, що діти також глибоко переживають питання чистки, що треба використати це для виявлення перед дітьми того, яким повинен бути комуніст, і пов'язати це питання з питанням вироблення свідомої дисципліни, уміння володіти собою та ін. Тов. Гінзбург із Радішевської школи підкреслила необхідність того, щоб зобов'язання, які беруть діти, були тісно пов'язані з основами вчення Леніна. Це надзвичайно важливе питання. Одна справа, коли діти своє зобов'язання бути дисциплінованими дають просто так, інша справа, коли це зобов'язання пов'язується в них з розумінням того, яким повинен бути комуніст. Одна справа, коли діти просто зобов'язуються добре вчитись, інша справа, коли вони розуміють, що знання — сила, що воно озброєє, робить сильним, що воно потрібне робітникам для того, щоб налагодити життя.

Багато говорилось про те, як зробити рух, що дедалі розгортається, зняряддя зміцнення піонерруху.

Вирішено провести на цю тему широкі збори з учителями школи I ступеня і другі — з учителями школи II ступеня.

Такий обмін досвідом, що мав місце 7 грудня, надзвичайно цікавий і спрямовує роботу в одне загальне річище.

1933 р.

БІБЛІОТЕЧНІ УРОКИ

Питання про бібліотечні уроки — питання надзвичайно важливе; його треба висвітлити в пресі, врахувати наявний досвід.

Перше, на що треба звернути увагу, — *для якого віку призначаються уроки*. Одна справа — бібліотечні уроки для учнів школи I ступеня, друга справа — бібліотечні уроки для учнів старших груп.

Далі, треба точно визначити *цільову настанову бібліотечних уроків*. Дуже часто бібліотечні уроки зводяться до історії книгодрукування, повторюють те, що дітям треба подати на уроках російської мови і літератури. Говорять часто про все, а найменше говорять про бібліотеку і вміння нею користуватись.

Потім надзвичайно важливе питання — *це про конкретність бібліотечних уроків, про практичний показ*.

Нарешті, надзвичайно важливо *врахувати наявні у дітей знання про бібліотеку*: по-одному треба ставити бібліотечні уроки для дітей там, де є тільки шкільна бібліотека, по-іншому — де її нема; по-одному — там, де є поблизу дитяча районна бібліотека, по-іншому — де її нема; по-одному — там, де є бібліотека для дорослих, по-іншому — де її нема.

Візьмемо перші бібліотечні уроки для учнів I ступеня.

Приблизно можна було б побудувати цей курс так.

Перший урок повинен бути присвячений питанню — чому Радянська влада дбає про бібліотеки, і тому, що в бібліотеках *багато книг і багато трудящих їх чи-*

тають. Треба, щоб діти подивилися своєю бібліотеку, подивилися бібліотеку дитячу районну або іншої школи, бібліотеку дорослих. Треба влаштувати екскурсію до бібліотеки. Потім показати фотографії великих бібліотек. Показати фотографії читальних кімнат і залів, переповнених читачами. З цього — висновки, *як вести себе в бібліотеці, щоб не заважати один одному; як берегти громадську книжку.*

Другий урок: «Житло книг». Великий будинок; у великому будинку багато мешканців, у кожного своя квартира, своє місце проживання. Бібліотечні полиці — житло книжок. Як знайти, де живе товариш? Треба знати номер будинку, номер квартири. Книжкові відділи — будинки; в одному книжковому будинку живуть підручники, в другому — книжки про тварин, у третьому — книжки про машини і т. д. Номер відділу — номер книжкового будинку; номер книжки — номер книжкової квартири. Треба, щоб бібліотечна книжка завжди стояла на своєму місці. Бібліотекар знає, як розставлені книжки, знає, на якій полиці книжка стоїть, де її дістати і куди поставити назад. Завантаженість бібліотекаря.

Третій урок: «Ознайомлення з книжкою». Заголовок, автор, зміст. Ознайомлення з каталогом, навчання, як виписувати з каталога книжки. Практика виписування книжок з дитячих каталогів.

Четвертий урок: «Читальня. Правила користування нею». Абонемент — право брати книжки додому. Правила користування книжками.

П'ятий урок: «Вибір книжок». Важкі і легкі книжки. Про що хочеться і про що треба прочитати. Поради товаришів, учителя і бібліотекаря. Рекомендовані списки.

Шостий урок. «Книжка про книжки». Відзиви про книжки. Вибір книжок за каталогом. Які є книжки в бібліотеці. Картковий каталог — за ним можна довідатись, які книжки є зараз в бібліотеці.

Сьомий урок: «Довідники». Як працювати з тлумачним словником. Дитячі енциклопедії. Газети. Журнали.

Восьмий, дев'ятий, десятий уроки повинні бути присвячені питанню, *як читати*. Читання і «ковтання» книжок. Як розбиратися в читаному матеріалі. У кого і про що запитувати. Як самому знаходити відповіді

на запитання. Як робити виписки. Як складати відзиви про книжки. «Друзі бібліотеки».

Для учнів II ступеня уроки повинні мати, звичайно, інший, більш поглиблений характер. Там особливо велике місце займуть питання самоосвітньої роботи, а також велике місце повинні зайняти питання про критичне ставлення до читаного матеріалу, питання виписок, відзивів, читацьких конференцій.

Дуже бажано б обмінятися досвідом в питанні бібліотечних уроків і заслухати міркування дитячих бібліотекарів-практиків.

1934 р.

ПОЕТИ «ИСКРЫ»

У наших підручниках з літератури не говориться про поетів «Искры», а тим часом їх потрібно було б ввести в ці підручники. В цих віршах дуже багато сатири, яка бичує житейську пошлість, міщанство, прислужництво, фразу, лицемірство, хабарництво, панство. Можливо, чимало з цих віршів не відзначаються особливою глибиною: це не класика, але вони роблять ближчою, зрозумілішою всю епоху 60—70-х років у цілому, вони вчать придивлятися до життя, розбиратися в людях.

Імена В. Курочкіна, Дмитра Минаєва, Пушкарьова, Жулева мало відомі теперішній молоді, історики літератури про них не згадують, а тим часом вони мали, безперечно, дуже великий вплив на покоління, до якого належав Ленін. Вірші Пушкарьова, наприклад, переписувались і ходили по руках. Пушкарьов був казанським письменником, потім був засланий. Вірші братів Курочкіних, Д. Минаєва, Пушкарьова та інших переходили з уст в уста, запам'ятовувались зі слів. Це був своєрідний фольклор тодішньої різночинної інтелігенції: авторів не знали, а вірші знали. Ленін знав їх немало. Ці вірші входили якомсь у побут.

Я теж знала дуже багато цих віршів. Я знала їх із збірника, який був у нас дома, коли мені було 8—12 років. Я пам'ятала лише прізвище автора збірника, а назву його забула. Прочитавши збірник «Поэты «Искры», я розшукала збірник Бефані в історичному музеї. Називається він «Літературні вечори», видання 1873 р. Пере-

гортаючи його, я з насолодою перечитувала знайомі рядки. У збірнику багато уривків з Щедріна, Гоголя, Островського, М. Успенського, вони теж якось особливо запам'ятались. Дечого я явно не зрозуміла в дитинстві. До таких творів належить уривок з ненадрукованої комедії «Дупель» Чехова. В ньому описується, як якісь поміщики після реформи 1861 р. вирішили піднести культурний рівень селян. Запросили для доповіді якогось чиновника, зібрали селян. Чиновник почав їм тлумачити про користь письменності. Селяни здивовано на нього дивились і вирішили, як потім з'ясувалось з їх розмови з писарем, що він про землю їм тлумачив: адже ж із землею стало дуже скрутно, худобу стало нікуди вигонити.

Я хочу підкреслити, що поети «Искры», їх сатира мали безперечний вплив на наше покоління. Вони вчили придивлятися до життя, до побуту і помічати в житті, говорячи словами Некрасова, «все недостойное, дикое, злое», вони вчили розбиратися в людях. Я пам'ятаю, як рано почали в мене складатися свої власні погляди на людей. Я хотіла б розповісти в зв'язку з цим дещо з особистих спогадів. Мати моєї найближчої гімназичної подруги була народоволкою. Вона вчилася на медичних курсах, обстановка в домі була якнайпростіша, мати розмовляла з моєю подругою наче з дорослою (їй було, коли ми познайомились, 11 років, давали їй дуже велику волю в усьому). У них у домі бував раніше Желябов, завжди у них зберігалась нелегальна література. У них було багато різних людей. Ми з Сашею з раннього дитинства багато чули про революційний рух, це нас зближувало. Саша переписувала для мене цілі зошити віршів Огарьова і Полежаєва, давала мені книжки Михайлова-Шеллера.

В роки реакції нам довелося спостерігати, як розмагнічувались колишні революціонери. Змінювалось і життя матері Саші, більше уваги почали приділяти обстановці, засмокувала обивательщина. Правда, час від часу в них збиралися старі знайомі Сашиної матері, колишні революціонери, співали революційні пісні, іноді згадували про минуле. І ось я пам'ятаю, яку критику наводили ми, підлітки, як помічали всі дрібниці, схоплювали те, що було звичною фразою і суперечило їх життю, побуту. «Колишні люди» навіть не підозрівали, якими жадіб-

ними очима дивилися ми, підлітки, на них, скільки гірких спостережень у нас було.

Сім'я моєї подруги була зв'язана з радикальними літературними колами — з сім'єю Щигльових (старий Щигльов був, очевидно, одним з поетів «Искры», напевно не знаю), з Водовозовими, Семевськими. У сім'ї моєї подруги завжди бував Южаков. Я чула від Саші багато про вечори Семевських, де бував Михайловський. Саша розповідала про свої враження. Мене теж пробували «вивозити» в люди, мої враження збігалися з враженнями моєї подруги. Мені здається, що на нашу оцінку людей мали величезний вплив поети «Искры». Ілліч до певної міри переживав те саме, хоч і в інших розрізах. Поетів «Искры» він також читав, знав їхні вірші, пам'ятав.

Автора «Літературних вечорів» — Бефані — я зустріла якось у старих знайомих моєї матері. Це була людина, що, видно, багато пожила. Він читав публіці, що зібралася, свій вірш про те, що якийсь японець ударив по голові наслідника, що відвідав тоді Японію. У вірші висловлювалось обурення автора проти японця. Якась старуха, що сиділа поряд з Бефані, витирала сльози, я згадала «Літературні вечори» Бефані і поспішила піти геть.

Література взагалі має величезний вплив, а сатирична особливо. На підростаюче покоління література впливає особливо сильно. Поетів «Искры» треба ввести в курс історії літератури, знайомити з ними підростаюче покоління.

НАПИСАТИ ТВОРИ НЕБУВАЛОЇ ЩЕ СИЛИ

До з'їзду письменників іде величезна підготовка. З'їзду чекає вся країна. Все це говорить про те, що в нашій країні, Країні Рад, письменник не просто пописує, а читає почитує. Художня книга дедалі більше стає однією з важливих ділянок соціалістичного будівництва. Вона допомагає краще зрозуміти старий уклад, зрозуміти, що значить будівництво соціалізму, зрозуміти, за що йде боротьба.

Старий дрібновласницький уклад приковував усі думки до власної домівки, до свого клаптика, до свого господарства, страшенно звужував горизонт, гасив інтерес до всього того, що виходило за межі тісного навколишнього життя. Розвиток великої промисловості, з одного боку, колективізація сільського господарства — з другого, ставлять перед широкими масами трудящих ряд нових питань, яких вони часто не в змозі сформулювати, але відповіді на які вони жагуче чекають. Художня література в ряді живих образів розкриває перед ними картину старого ладу, того ладу, проти якого йшла боротьба, який переможено, який відійшов у минуле, але пережитки якого ще владні над нами. Щоб звільнитися з-під влади старого, треба зрозуміти його в усій його складності. І художня література відкриває масам очі на минуле.

Не можна ні на хвилину забувати, що малописьменність, відсутність можливості вивчати художню літературу заважає масам зрозуміти минуле в усьому його

обсязі. Але не тільки старе допомагає зрозуміти художня література. Кращі сучасні її твори вчать глибше розуміти те, що відбувається, уважніше придивлятися до життя, бачити, в чому відмінність того, що робиться навколо, від старого. Бібліотекарі часто розповідають, як читання художніх творів організує маси. В країні йде величезна творчість нових форм життя. Потрібний обмін досвідом. Треба, щоб кожне досягнення в загальному укладі життя було належним чином показане, щоб воно було освоєне найширшими масами. Ми влаштовуємо виставки, робимо доповіді, пишемо звіти, але багато є таких досягнень, які будуть зрозумілі тільки тоді, коли вони будуть передані в живих образах, у тій обстановці, в якій вони відбулися, в певному зв'язку з усім навколишнім середовищем, його життям і боротьбою. Це найкраще можуть показати художні твори. Правдивий, живий показ великого будівництва має величезне значення.

Сучасні письменники живуть в чудову епоху. На їхніх очах йде в нашій країні перебудова всіх основ суспільного ладу, йде будівництво величезної складності і значущості. А навколо, за межами нашої країни, на міжнародному фронті скаженіє вмираючий капіталізм, що чіпляється за своє існування. Тут є про що писати.

Сучасні письменники живуть в країні зростаючого комунізму. Вони можуть так тісно спілкуватися з найширшими верствами трудящих, як не могли цього робити раніше письменники.

Падають, зникають класові перегородки, життя створює найрізноманітніші форми спілкування, треба навчитися ними користуватись. Якщо автор цього навчиться, його твори матимуть зовсім інший відгук. Одна справа художній твір автора-індивідуаліста, друга — твір автора-колективіста. Сучасні радянські письменники можуть досягти багато чого, вони можуть написати небувалої ще сили твори тому, що те, що вони зображують, має величезне значення, по-перше, і, по-друге, тому, що самі вони стають іншими людьми, колективістами, які по-новому переживають навколишнє.

Але перед сучасними письменниками стоять і великі небезпеки. Найбільша — це небезпека спрощенства і прагнення, що випливає з нього, підігнати факти під певну схему. Авторам потрібна величезна робота над собою,

вироблення в себе *уміння дивитися*, і до того не з вікна вагона, чути биття справжнього життя, що часом заглушується зовнішнім галасом, а головне треба, звичайно, *щоб все це захоплювало письменника, хвилювало його*— без цього не напишеш: письменник не фотограф.

І ще одне: які б не були сприятливі умови, великої речі не напишеш, коли не опануєш техніки літературної творчості. В нашій літературі є чудові зразки цієї техніки, і не тільки в нашій. Її треба опанувати. Майбутній з'їзд письменників буде початком нового етапу в галузі художньої творчості.

1934 р.

ПРО ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Російську мову зараз вивчають величезні маси трудящих радянських республік, бо це мова революційного народу, мова з великою літературою в усіх галузях знань.

Але викладання російської мови в нас поставлено поки що незадовільно. У зв'язку з цим мені хочеться поділитись деякими спостереженнями і досвідом із закордонної практики.

У Швейцарії, в Женеві, щоліта бувають шеститижневі курси французької мови для іноземців—викладачів французької мови в своїй країні. Ті, що вступають на курси, як правило, пасивно знають французьку мову, але вимовляють погано, говорять неправильно, писати самостійно не вміють.

У 1908 р., потрапивши в другу еміграцію, я подумала, що на цей раз довго доведеться жити за кордоном і треба добре опанувати іноземні мови, і в тому числі французьку. І от влітку я вступила на женецькі курси для іноземців і за шість тижнів дуже багато дечого там навчилась. Особливістю курсів був диференційований підхід до кожної національності, прекрасне знання особливостей фонетики, структури слів, їх сполучення в мовах, розуміння тих специфічних труднощів, що з цього знання випливають, які треба подолати представникові тієї чи іншої національності, щоб опанувати французьку мову. Добре розроблені були методи подолання цих труднощів.

На курси приймали англійців, німців, росіян. Дуже велику увагу звертали на вимову. Перед початком

занять на грамофонній пластинці записувалась вимова кожного вступника. Потім по закінченні курсів робився новий запис. Грамофонний запис якнайкраще ілюстрував досягнуті успіхи.

Що було характерно — це дуже багато екскурсій, бесід, які проводились для кожної національності окремо. Бесіди проводив викладач, який знав прекрасно специфіку помилок у вимові даної національності і вміло й тактовно виправляв помилки учасників бесід. Другий дуже цікавий прийом — це робота в грамофонному кабінеті. У навчальних кабінетах стояли грамофони з пластинками, на яких були записані вірші, байки, виголошені прекрасною французькою мовою. Кожен учень працював постійно з цими пластинками. Прослухає разів зо три яку-небудь «Ворону і Лисицю» прекрасною французькою мовою, і так западе йому в голову ця вимова, що потім він цю байку, як справжній француз, прочитає. Крім того, кожній національній групі вказувалось, у чому саме хиби вимови в даної національності. Німці-баварці плутали, наприклад, дзвінки приголосні з глухими, наприклад «б» і «п» тощо; росіяни нечітко вимовляли голосні і т. д. Для кожної національності був ряд своїх особливих таблиць.

Для кожної національності були свої підручники, які з'ясовували, в чому відмінність у структурі слів, їх сполученні; наводився ряд вправ. Ці підручники особливо пильно читав Володимир Ілліч, який дуже цікавився завжди питаннями мовознавства, хвалив ці підручники.

Останнім часом я старанно розпитувала викладачів шкіл дорослих, радпартшкіл, технікумів, як у них поставлено викладання російської мови, чи застосовують швейцарські методи викладання. Робота проводиться, але далеко ще не достатня. А спеціалісти-мовознавці можуть тут зробити дуже багато. Ось чуваші, наприклад, як і баварці, плутають дзвінки і глухі приголосні: їм однаково сказати «бал» або «пал», «вот» або «фот», «дам» або «там», «жил» або «шил». Тюркам важко вимовити дві приголосні. Замість того щоб сказати «для дела», говорять «деля дела», вставляючи там, де не слід, зайву голосну, і т. д. При писанні більше половини помилок є наслідком поганого засвоєння фонетики виучуваної мови.

Необхідно вивчити весь досвід прискороженого викладання тієї чи іншої мови іноземцям. Надзвичайно цікава

з цієї точки зору так звана «база англійської мови». До складу її входить близько тисячі найбільш уживаних, найбільш типових англійських слів, на яких і базується все навчання іноземців англійської мови. Знання цієї тисячі слів надзвичайно полегшує іноземцеві в дальшому вивченні всієї англійської мови.

Мені здається, необхідно оволодіти методами викладання іноземних мов — європейських, широко застосувати ці методи при викладанні російської мови, врахувавши весь досвід, який у нас вже є в цій галузі, широко використати для цього сучасну техніку.

1934 р.

ПРО ВИХОВНУ РОБОТУ

Питання про виховну роботу стало зараз в центрі уваги педагогів, батьків, комсомолу.

Недавно мені довелося розмовляти з вихователями дитбудинків. Це одна з найважчих і найвідповідальніших ділянок виховного фронту. Серед вихователів дитбудинків, з якими мені довелося розмовляти цього разу, було багато молоді; більшість була на виховательській роботі в дитбудинках рік-два, але були й такі, які працювали років шість, мають великий досвід. Наша розмова почалася з обговорення питання, як у сучасних дітей завоювати авторитет.

Сучасна дитина — істота дуже своєрідна. Звичайно, безглуздо вважати, що наша дитина — якась ідеологічно витримана істота, що нічого боятися впливу на неї буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, що вона «уміє редагувати читане нею і брати із спадщини те цінне, що вона несе», як висловився недавно один молодий малодосвідчений педагог. Наші діти дуже слабко ще озброєні політично, і хоч вони випалюють іноді дуже розумні речі, вчитані ними в газетах, оперують завченими лозунгами, але вони часто зовсім безпорадні щодо політики. Учениця четвертого класу може повторити, анітрохи не вагаючись, що «євреї — це буржуазія», що «царів було багато добрих» і т. д. і т. ін.

З ідеалізацією наших дітей, яка послаблює пильність щодо пропонованого їм матеріалу для читання, треба, звичайно, боротися. Але було б безглуздо не бачити тих

позитивних сторін, які сильні в наших радянських дітей.

Наведу приклад.

Уже стемніло. У Наркомосі йде важлива нарада. Виходить з під'їзду працівник Наркомосу. Бачить — біля під'їзду стоять троє дітей, шуляться від вітру. «Ви чого, діти, тут стоїте?» — запитує він їх. — «Бубнова чекаємо, у нас до нього справа». — «Він ще довго буде зайнятий, — говорить товариш. — А яка у вас справа?» Діти насторожуються: «А ти хто?» Товариш називає свою посаду. Діти вирішують перевірити: «А Крупська у вас працює?» — «Працює». Діти ще не переконані: «А товариш, прізвище його на букву «Ш» починається, у Наркомосі у вас працює?» Товариш, що розмовляв з дітьми, догадується, про кого йде мова. «Епштейн?» — «Так, так!» Діти переконуються, нарешті, що товариш, який розмовляє з ними, справді працівник Наркомосу, і починають ставитись до нього з довір'ям. «Бачиш, — говорить один з хлопців, — ми прийшли розповісти тов. Бубнову про наші справи. У нас ось у школі (називає, яка школа) учителька французької мови погана. Мені (називає своє прізвище) що — мені дома допомагають. У мене з французької мови «дуже добре». А вона вчити не вміє. Ось учень з нашого класу — йому дома нікому допомогти — не так відповів, а вона його вдарила спиною об дошку. Я тов. Бубнову хотів розповісти». Другий хлопчина, трохи менший, говорить: «А я хотів розповісти тов. Бубнову ось про що. У нас праця в школі погано поставлена. Вчителька мене запитує: «Як у тебе з праці?» Я кажу: «Добре». Вона мені й поставила «добре». А хіба в нас можна добре працювати? Дерев неба, пилки неба, рубанка неба. Яка ж це праця?»

Чудова, по-моєму, розмова. Сміливі діти, які вміють відстоювати свої думки. Таких дітей у нас багато. І мимохідь ще зауважу одне: де, в якій державі міністерство народної освіти і міністр народної освіти такі близькі дітям, користуються таким довір'ям? Де це, в якій найдемократичнішій країні діти приходять до міністра розповідати про свої справи? У нас діти знають: тов. Бубнов з дітьми розмовляє, прислухається до того, що вони говорять.

Діти посилено строчать до Наркомосу листи, особливо безпритульні. Вони не терплять грубого поводження,

вони вимагають, щоб педагоги їх «поважали». Неповага до особи дітей, до їх законних вимог обурює дітей. Треба почитати листи дітей, що виховуються в дитбудинках, щоб побачити, як глибоко ображає їх не тільки биття, але грубе поводження, неухвага до їх найелементарніших, законних вимог, підвищена підозрілість, підкреслене недовір'я до них. Наші діти поважають лише тих педагогів, які вміють їх поважати.

«Поважати дітей» — не означає їм потурати, йти у них на повіді. Діти дуже спостережливі, і якщо вони побачать, що вихователь не вміє наполегливо, послідовно проводити свої вимоги, ладний на багато що дивитися крізь пальці, запобігає перед дітьми, шукає популярності,— край усякій дисципліні. Особливо не люблять діти солоденьких розмов... «Любі дітки»,— говорить учителька, а «любі дітки» починають гуляти по класу, заважають іншим працювати і т. д. і т. ін. Вчителька дітям — ні слова. Чи гадаєте ви, що така вчителька буде мати серед них авторитет? Анінайменшого. Діти поважають педагога, який твердо проводить у життя свої виховні вимоги. Справжній вихователь уміє підійти до дітей, переконати їх.

Якщо дітям просто повторювати: «Вчись!» — це мало переконує. Треба показати, для чого треба вчитися. Невдавно я була на великих зборах дітей Дзержинського району, кілька сот дітей було. Вчительки просили мене поговорити про те, що вчитися треба ударно. Аудиторія складалася з дітей найрізноманітнішого віку. Спереду сиділи малюки-першокласники, в кінці зали — діти старших класів неповної середньої школи. Перед такою строкатою аудиторією важкувато було говорити. Прослухали всі уважно про Леніна, а потім почали більше за фотографом спостерігати, ніж слухати.

Але ось я підійшла до питання, для чого потрібні знання. «Ви бачили кінофільм «Чапаєв?» — запитую я аудиторію.— «Бачили! — радісно хором відповіла вся аудиторія.— Сподобалось!»—Тільки,—продовжувала я,— не всі діти зрозуміли, за що бився Чапаєв. Бачили, що бився, а за що, про це не подумали. Тепер багато в «Чапаєва» грають. Одягаються, як Чапаєв, озброюються рогатками, хто чим може, і б'ються — на Чапаєва не схоже. Той не просто забіякою був, а бився проти помі-

щиків і капіталістів, за Радянську владу стояв. Щоб зрозуміти Чапаєва, треба знати, за що йшла боротьба. Про це можна дізнатися в школі, про це можна дізнатися з книжок. Треба вчитися».

Треба було бачити, як слухала вся аудиторія — і малюки, і старші. Я спинилась на питанні про Чапаєва тому, що знала, що завзято грали в «Чапаєва»; ця гра виходила часто в бійку, тому важливо було поговорити на цю тему.

Тут ми підходимо до одного надзвичайно важливого питання. Величина наших шкіл, перевантаженість класів, завантаженість учителів привели до того, що педагоги часто забувають основне положення педагогіки: щоб виховувати дитину, треба дуже добре знати дітей взагалі і тих дітей, яких виховуєш зокрема. *Тут важливі не тільки педологічні обслідування — важливе знання інтересів дитини, її поглядів, прагнень, її життєвого досвіду, необхідне знання людей, які її оточують, умов, у яких вона живе.* Без такого знання дітей не можна по-справжньому організувати не тільки виховної, а й навчальної роботи, без знання дітей легко скотитися на шлях шаблону, зрівнялівки в підході до дітей.

У справі вивчення дітей може зробити дуже велику послугу преса, батьківські комітети, якщо їх робота буде спрямована в правильне річище. Величезне значення має правильно організована робота секцій культури міськради.

Зовсім особливе значення має позашкільна робота серед дітей. Іноді позашкільну роботу розуміють як організацію безперервних розваг — кіно, театри, ранки, концерти та ін. Позашкільна робота повинна бути органічно пов'язана з шкільною і бути спрямована на організацію всього позашкільного життя дітей, на всебічну організацію дитячої самодіяльності, їх громадського життя і роботи.

Тільки охоплення всього життя дітей виховною роботою може створити добре організований дитячий колектив. Правильно організована позашкільна робота буде давати шкільним педагогам і вожатим багатющий матеріал для знання дітей.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Питання про інтернаціональне виховання дітей у початковій школі має надзвичайно серйозне значення. Треба сказати, що враження дитинства глибоко впливають на все даліше формування людини, на організацію її поведінки.

Було б великою помилкою вважати, що інтернаціональне виховання може полягати лише в засвоєнні дітьми загальних лозунгів і положень. Уся політика Радянської влади щодо національностей, які населяють СРСР, виховує почуття інтернаціоналізму; наша країна становить середовище, що найбільше сприяє розвитку інтернаціоналізму. Проте ми ні на хвилину не можемо забувати про минуле нашої країни. «Справу віків виправляти нелегко». Вся політика царського уряду виховувала щонайнестримніший великодержавний шовінізм серед росіян, з одного боку, з другого — озлоблений націоналізм, національну замкненість серед гноблених національностей, яких згуртовував гніт панівної нації, і було б наївно думати, що в побуті, у поглядах широких мас немає пережитків великодержавного шовінізму, що вижито до кінця недовір'я до росіян, немає націоналістичних настроїв, що класовий ворог не використовує цих настроїв, цієї спадщини минулого.

На самоплив покладатись не доводиться. Школа повинна не тільки навчати, вона повинна бути центром комуністичного виховання. *Інтернаціональне виховання є однією із складових частин комуністичного виховання.*

Інтернаціональне виховання повинно бути *повсякденною справою*, а не зводиться лише до інтернаціональних мітингів та свят. Ним має бути пройнята вся виховна робота.

У початковій школі у нас *викладання провадиться рідною мовою* кожної національності, причому до уваги береться не походження, а та мова, якою дитина говорить. Це необхідно, інакше діти не розуміли б нічого з того, що викладається, діти нацменшостей відставали б у своєму розвитку від дітей панівної національності, мовою якої велося б викладання.

Проте при навчанні дітей різних національностей у різних школах може створюватись іноді відчуженість між дітьми різних національностей. Тут потрібна пильність. Треба, щоб діти школи однієї національності більше знали про життя інших національностей. Треба, щоб учитель *розповідав дітям не тільки про те, як гноблено дану національність за царизму*,— це само собою необхідно, але треба говорити не тільки про це, а також показувати позитивні сторони в рисах характеру цієї національності, яскраво розповідати про такі моменти в минулому даної національності, які покажуть цінність даної національності. Мені писали якось російські діти одного дитбудинку в Середній Азії (на жаль, я забула республіку, де це сталось,— це було кілька років тому), що вчитель їм розповідав, яка відстала національність місцеві жителі, як їх гнобив царизм, і вони обіцяли, коли виростуть, допомагати цій національності стати культурною. На перший погляд нібито все добре, але не годиться, щоб діти *звисока* дивились на культурно відсталу національність; і в своєму листі-відповіді дітям я написала про те, що некультурності в нас ще багато, почала їм наводити приклади некультурності серед росіян, а потім запитала, чи граються вони з дітьми тутешньої національності; чи знають вони, які це сміливі, спритні діти, розповіла їм кілька прикладів.

Треба звертати увагу дітей на позитивні особливості в характері тих чи інших національностей, показувати їх сміливість, героїзм у революційній боротьбі і т. д. Адже багато можна знайти таких моментів. Візьмемо, наприклад, антисемітизм. На пережитки його часто доводиться натрапляти. Іноді діти можуть сказати: «евреї — це бур-

жуазія», не розуміючи навіть того, яке значення мають їх слова. Тут потрібна велика пильність. Щоб вижити погане ставлення до євреїв, треба розповісти дітям про героїство окремих борців-євреїв за справу соціалізму, про витримку і упертість у праці в євреїв-робітників тощо.

Дуже важливо використати з цією метою художню літературу (як російську, так і національну). Проте при виборі художньої літератури потрібна велика обережність. Ми іноді дуже безтурботні щодо цього. Наведу такий приклад. Є таке оповідання Л. Толстого — «Кавказький бранець», його, як правило, дають читати дітям. Твір надзвичайно художній. Але коли давати його без усяких пояснень, то він може породити ненависть до татар, які роблять з полонених предмет торгівлі. До того самого оповідання можна дати передмову, в якій порівняти ставлення до російського полоненого багатих татар і протиставити ставлення дівчинки-татарки. Треба тут же дати інше яке-небудь оповідання, де показати, як російський підприємець або куркуль експлуатував нацменшості. Дуже важливо використати національну художню літературу, знайомити з нею дітей усіх національностей.

Але треба не тільки знайомити дітей теоретично з життям інших сусідніх національностей, важливо дбати про фактичне зближення дітей різних шкіл, де вчать діти різних національностей. Тут треба, щоб на допомогу педагогам, на допомогу школі прийшла піонерська організація і радянська громадськість. Треба організувати постійні зустрічі дітей шкіл для дітей різних національностей. Тут мистецтво може відіграти особливу роль. Треба широко практикувати спільне відвідування кіно, спільну участь у радянських святах, у прогулянках, в екскурсіях. Дуже важливо відібрати кращі пісні різних народностей, близькі за змістом дітям, перекласти їх, висвітлити їх зміст, організувати спільні хорові співи цих пісень. Це дуже зближує.

У житті дітей особливе значення має гра. Дуже важливо вивчити ігри дітей різних національностей, аналізувати їх, взяти з них найцікавіші форми і влити в них сучасний зміст, у деяких змінити цільові настанови. Тут можна знайти дуже цікавий матеріал. Грі в початковій школі взагалі треба приділяти більше уваги, ніж це ча-

сто робиться. Треба не забувати, що гра для дітей — це часто справжнісіньке навчання.

Зближує також спільна праця. Дитячі технічні станції, де спільно працюватимуть діти різних національностей, мають дуже велике виховне значення. Коли діти разом будують яку-небудь модель або виготовляють які-небудь потрібні речі — це зближує.

У старших класах треба вже організувати деякі форми громадської роботи — організувати, наприклад, спільні дитячі суботники допомоги яслам, дитмайданчику, прикрашання клубу, допомоги бібліотеці тощо. Пособливому повинні бути організовані ці дитячі суботники — вони повинні бути організовані так, щоб діти не стомлювались, щоб робота була цікава, неважка. Важливо поставити мету. Можна практикувати суботники взаємообслуговування шкіл; наприклад, школа, де вчаться російські діти, виготовляє що-небудь для школи, де вчаться діти-татари, і навпаки.

Спільні ігри, прогулянки, спільна робота пробуджують і прагнення вивчити мову тієї національності, з якою маєш справу. Одна з форм великодержавного шовінізму проявлялася вже в тому, що росіяни не хотіли — вважали нижчим за свою гідність — вивчати мову пригнобленої національності. Гноблення вже немає, а знання мови вільної тепер національності ще часто не надається належного значення.

У III і IV класах початкової школи треба запроваджувати гуртки по вивченню мови тієї національності, з якою доводиться постійно мати справу. Ці гуртки можуть набрати широкого розмаху і відіграти велику роль у справі зближення національностей. Заняття в них треба вести за так званим *фонетичним методом*, поклавши в основу *особливості вимови кожної мови*. Це взагалі один з найдоцільніших методів вивчення іноземної мови, а в даному випадку це має ще й те значення, що цільова настанова цих гуртків — *навчитись говорити* тією мовою, якою говорять товариші; з якими завжди маєш справу. Такі гуртки дуже корисні будуть для пробудження інтересу до даної мови, вивчення якої глибше треба буде ставити в старших класах.

Поряд із цим важливо на уроках *географії* розповідати про те, де яка національність розселена; на уроках

історії та суспільствознавства треба розповісти про політику царського самодержавства та про політику Радянської влади, про роль Леніна в проведенні політики рівноправності окремих національностей. У національних областях і республіках цьому питанню має бути приділено більше уваги, ніж це вказано в загальній програмі. Звичайно, в історії для дітей треба уникати різних складних формулювань, лозунгів тощо. Розповіді мають бути конкретні, особливо зрозумілі дітям, особливо яскраві. Треба розповісти, як політика царської влади створювала тяжкі умови життя національностей, розвивала фанатичну релігійність, тримала нацменшості в темряві, посилювала класове розшарування та гноблення всередині кожної національності, закріпачувала жінку.

. Питання інтернаціонального виховання має починатися з питань, що стосуються різних національностей всередині СРСР, бо тут всі питання для дітей можна зробити наочнішими і ближчими. Але, звичайно, на цих питаннях не можна спинятись. Від них треба *перекинути міст до інтернаціонального виховання в світовому масштабі*. Треба розповісти, як сильніші імперіалістичні держави грабують слабших. Треба розповісти, наприклад, як грабують вони Китай. На основі розповіді про колоніальну політику слід розповісти про імперіалістичну війну, про те, яких жертв вона коштувала трудящим. Потім треба розповісти, як уперто борються більшовики за мир, проти нової грабіжницької війни, яку хочуть розв'язати імперіалісти. Необхідно розповісти про те, що робітники всіх країн повинні об'єднатись, щоб дати відсіч капіталістам, не допустити війни. Розповісти про день Першого травня, і не тільки розповісти, а й організувати в школах з особливою старанністю цей день.

У шкільних і дитячих бібліотеках можна і треба підібрати відповідну художню літературу.

Треба використати кожний приїзд до СРСР іноземців, щоб запрошувати іноземців-робітників у наші школи, піонерські клуби тощо.

Треба, щоб у піонерських газетах більше писалось про закордон, щоб діти привчались читати газети з картою в руках, щоб робили собі виписки з газет, перемальовували собі карти, читали більше про закордон. Звичайно, ґрунтовніші знання про закордон діти здобудуть у

середній школі, але й у початковій школі вони повинні вже дістати певну насагу — вже в початковій школі слід пробудити інтерес до питань міжнародного становища.

Треба докласти всіх зусиль, щоб лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» зробити їм рідним і близьким.

1935 р.

ПРО ШКІЛЬНІ БІБЛІОТЕКИ

За останній рік розгорнуто широке будівництво шкіл, значно підвищено заробітну плату вчителів, до школи привернуто громадську увагу всього населення. Є всі можливості для більшовицького здійснення права кожного громадянина на освіту. Здійснено загальне обов'язкове навчання. І на цій базі особливо гостро постає питання про якість навчання та виховання. На пленумі Ради при наркомі освіти РРФСР, що тільки-но закінчився, основним питанням, яке стояло на обговоренні, було питання про педологічні перекручення.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекручення в системі наркомосів» не тільки викликала найрізкішу критику педологічної теорії і практики, а й змусила провідні ланки педагогічного фронту гостро відчутися своєю політичну відповідальність за всю постановку справи навчання і виховання підростаючого покоління, за піднесення радянської педагогіки на ту височінь, якої вимагає від неї будівництво справді соціалістичної школи.

На Раді при наркомі твердо було поставлено питання про боротьбу з бюрократизмом, формалізмом, про необхідність дбайливого ставлення до кожної дитини, розуміння її переживань, її запитів, про вміння зацікавити дитину, захопити її навчанням і організувати заняття так, щоб сама ця організація виховувала в дітей свідому дисципліну. Говорилось про необхідність якнайсерйознішої педагогічної роботи на всіх ділянках шкільної справи.

Питання про шкільні бібліотеки, безперечно, прямо стосується справи поліпшення якості навчання. Читання дітей — це питання, від якого не може відмахуватись педагог, це його кровна справа.

Коли свого часу я дістала в Женеві дозвіл на відвідання школи, мені вручили аркуш, у якому було сказано, що зробив швейцарський демократичний уряд для загального навчання. Між іншим там говорилось, що при кожній школі є дитяча бібліотека. А коли я прийшла в указану мені міністерством кращу школу і попросила показати мені шкільну бібліотеку, то вчителька мені відповіла: «У нас, власне кажучи, немає шкільної бібліотеки, та й навіщо вона? Ось гляньте, на якому чудовому веленьовому папері надруковано наші шкільні підручники». Було це в 1908 р. Тоді Швейцарія являла собою мирну заводь, і я не помічала серед тодішніх женеvських дітей особливого потягу до читання.

Щодо наших, радянських дітей, то в них потяг до читання величезний. Бібліотекарка з Білорусії розповідала, як діти однієї школи вирішили влаштувати свою бібліотеку, бо в їх місті не було шкільних і дитячих бібліотек. Вони зібрали поміж собою книжки, які в кого були, обрали з свого середовища бібліотекаря, поки Центральна бібліотека не влаштувала окремого дитячого відділу.

Діти натискають на батьків, і ті вимагають у загальних бібліотеках дитячих книжок. Попит на дитячі книжки колосальний. Від того, читає дитина чи ні, значною мірою залежить ступінь її письменності. Чим раніше звикає дитина читати, тим швидше стає вона письменною. Книжки впливають дуже сильно на розвиток дітей, на спрямованість їх інтересів.

Серед дитячих бібліотек є прекрасні дитячі бібліотеки, але їх дуже мало — всього близько 512 бібліотек на всю РРФСР. Проте увага до дитячих бібліотек зовсім недостатня. У Москві, наприклад, ця справа була цілком занедбана. Я була в бібліотеці імені Пушкіна, при якій є окрема дитяча бібліотека. Пушкінська бібліотека повна-повнісінька народу, світло, затишно. А дитяча бібліотека не топтана — це було під час зимових канікул, коли в дітей багато вільного часу, — полиці порожні. Приходжу в бібліотеку імені Крупської.

Там є хороша дитяча бібліотека, але відділ для дітей молодших чотирьох класів замкнено, приміщення передано під гуртожиток студентів педтехнікуму. Йдуть розмови, що, власне кажучи, не можна дітям ходити до бібліотеки раніше 12 років, що вони можуть там схопити інфекційну хворобу, що їм треба не читати, а відпочивати, що для них важливо читати тільки те, що зв'язане з навчанням, і бібліотечні книги мають бути лише доповненням до підручника і т. д. і т. ін. І не випадково, що багато шкільних бібліотек займались роздаванням підручників, читальні зали перетворились на місця для підготовки уроків, а в шкільній бібліотеці значну частину становили книжки для вчителів. Не випадково, що шкільні бібліотеки стоять часто під замком або працюють по 2 години на тиждень, що в шкільних бібліотеках забороняється проводити бібліотечні уроки, які мають на меті пояснити учням, як користуватись бібліотечними каталогами, як поводитися з бібліотечними книжками.

Не можна так ігнорувати значення дитячого читання. Дитяче читання має посісти значно серйозніше місце в навчальній і виховній роботі, ніж воно посідало досі. Вчитель повинен ближче стати до цієї справи. Він повинен знати дитячу літературу так, як знає її один з кращих педагогів — тов. М. М. Головін, директор Чебаковської школи, де є шкільна бібліотека з 5 тис. книжок. Тов. Головін прекрасно знає книжки цієї бібліотеки, знає, що порадити читати тому чи іншому учневі, по-справжньому дбає про бібліотеку.

Не повинно бути смішних відомчих суперечок між дитячими бібліотеками і бібліотеками шкільними. Дитячі бібліотеки мають бути тісно пов'язані з бібліотеками шкільними, допомагати їм і своїм досвідом, і пересувками, і ознайомленням з бібліотечною технікою. Ця змичка, безсумнівно, поліпшить роботу і бібліотекарів дитячих бібліотек, ознайомить їх ближче з школою, її програмами, її вчителями, з учнями та їх шкільними інтересами.

За даними Всесоюзного бібліотечного перепису від 1 жовтня 1934 р., по РРФСР із 130 тис. шкіл тільки 25 658 мали дитячі бібліотеки. Книжок у шкільних бібліотеках було лише 16 002,6 тис. при загальній кількості

бібліотечних книжок по РРФСР в 209,9 млн. Правда, школи погано підготувались до бібліотечного перепису, і дані перепису не цілком повні. Правда й те, що за останні два роки справа значно поліпшилась, але все ж з дитячими бібліотеками, особливо на селі, особливо в національних районах і областях, особливо в початковій школі, справа стоїть дуже гостро.

Питання про шкільні бібліотеки — на черзі, і нема сумніву, що воно буде практично розв'язане в найближчому майбутньому. Тут потрібна велика всебічна робота. Необхідно в багато разів збільшити тиражі дитячих книжок, організувати постачання їх шкільним бібліотекам. Це потребуватиме великих державних асигнувань, напруженої роботи видавництва.

Не менш важливе питання і про якість дитячої літератури. Я переглянула список книжок, які перевидуються великими тиражами для бібліотек початкових шкіл, тобто для дітей до 12 років. Із 100 книжок, намічених для перевидання, більше половини казок і віршиків. Про життя нашої великої Батьківщини, про її людей, їх радості і прикраси, їх працю і навчання, їх боротьбу, їх досягнення, про життя трудящих інших країн — про це нестерпно мало. Був час, коли багато хто з педагогів переоцінював сили дітей, їх за це досить лаяли. Але не можна вдаватись і в іншу крайність і вважати наших дітей від 6 до 12 років якимись нетямущими. Необхідно створити для наших шкіл прекрасну дитячу популярну, зрозумілу, просто написану літературу.

Радянські письменники, де ви? Комсомол, де ти? Величезну роль у цій справі можуть відіграти і педагоги, якщо вони вирвуться до кінця з педологічного полону і будуть по-справжньому знати дітей, їх запити та інтереси.

Питання про дитячу літературу дуже велике. Його на ходу не розв'яжеш. Треба, щоб наші педагоги і дитячі бібліотекарі вивчали радянських і зарубіжних письменників і під кутом зору педагога вибирали все те, що кожен письменник писав про дітей. Це багатюща скарбниця для педагога. Візьмемо не тільки Горького, Л. Толстого, Щедрина, Гліба Успенського і інших класиків, іноземних класиків, і не тільки класиків, візьмемо

рядових письменників — адже про дітей писали майже всі, вносячи автобіографічний матеріал.

Треба, щоб над цим питанням по-справжньому попрацювали наші аспіранти-бібліотекарі, щоб Інститут бібліографії і бібліотекознавства видав такого роду бібліографічний покажчик. Багато з цих матеріалів має увійти і в дитячу літературу.

Треба звернути особливу увагу на підготовку бібліотекарів для дитячих і шкільних бібліотек. Останнім часом у нас багато труднощів на цій ділянці. Бібліотечні відділи при педтехнікумах скасовуються. Заробітна плата бібліотекарів через підвищення вчительських окладів стала нижча від учительської, і тому багато бібліотекарів з педагогічною освітою переходить з бібліотечного фронту до шкіл. У самій Москві 100 бібліотекарів перейшло на роботу в школи. Педагогів, які бажають вступити на дитячі відділи бібліотечного вузу, — одиниці. В цьому році немає навіть прийому на дитячий відділ. Розгортанню широкої мережі шкільних бібліотек заважає брак кадрів.

Необхідно, щоб міськради і сільради, виконкоми, усі радянські організації приділили увагу цій справі, оточили дитячі і шкільні бібліотеки громадським піклуванням і таким чином допомогли навчальній і виховній роботі школи. Піклування про підростаюче покоління, озброєння його знаннями — наша загальна турбота.

ВЧИТИСЯ У СТАХАНОВЦІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ

Освітняни Іспанії в зв'язку з ХІХ-річчям Великої пролетарської революції надіслали братерський привіт радянським освітянам. Дорогі товариші, спасибі вам за нього, він нам страшенно дорогий, не можна читати його без хвилювання. Ми самі переживали громадянську війну, знаємо весь її жах, і те, що у вас відбувається, нам особливо близьке.

На Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 р., в самий розпал громадянської війни, Ленін говорив: «Учительська армія повинна поставити собі гігантські освітні завдання і насамперед повинна стати головною армією соціалістичної освіти. Треба звільнити життя, знання від підлеглості капіталові, від ярма буржуазії. Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Учителство повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»¹.

Тепер ці вказівки Леніна оживають для нас з новою силою.

Привітання іспанських освітян, які зливають свою роботу з усією боротьбою трудящих Іспанії проти фашизму, покладає на нас великий обов'язок. Ми перемогли, наша країна стала соціалістичною, учитель оточений тепер у ній громадським піклуванням. Його звання

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 400.

піднесено на велику височінь. Величезну увагу приділяють тепер партія і уряд вихованню дітей. По всій країні будуються нові чудові приміщення шкіл, ясел, дитячих садків, створюються палаци піонерів, дитячі технічні станції. Але кожний з нас розуміє, що найголовніше, щоб ми в наших дитячих садках і школах по-справжньому, по-ленінському, виховували підрастаюче покоління, виховували з дітей справжніх інтернаціоналістів, дисциплінованих борців, людей, які зуміють довести до кінця справу будівництва соціалізму, які дедалі вище будуть піднімати прапор Маркса — Енгельса — Леніна.

Весь час, з перших днів після Жовтня, Ленін говорив, що головне в будівництві соціалізму — *організація*. У травні 1919 р. в своєму виступі на I Всеросійському з'їзді з питань позашкільного виховання, підводячи підсумки політосвітової роботи, проведеної з часу Жовтневої революції, він говорив про те, що навіть у такій малій справі, як ліквідація неписьменності, основне — організованість пролетарських елементів, що треба боротися з залишками дезорганізації, з хаосом, із смішними відомчими суперечками, треба створити єдину планомірну організацію.

«Коли ми називаємося партією комуністів, ми повинні зрозуміти, що тільки тепер, коли ми покінчили із зовнішніми перешкодами, зламали старі установи, перед нами вперше по-справжньому і на весь зріст постало перше завдання справжньої пролетарської революції, — організація десятків і сотень мільйонів людей»¹.

Величезного значення надавав Ленін питанням організації праці. Тоді ж, у 1919 р., в зв'язку з комуністичними суботниками Ленін говорив про те, яке величезне значення має підвищення продуктивності праці. Він вважав, що справжнє, серйозне підвищення продуктивності праці можливе буде тільки тоді, коли маси самі щільно візьмуться за цю справу, виховують у собі свідоме соціалістичне ставлення до праці, виробляють нові форми організації праці. Він говорив тоді, що відразу цього не зробиш, що тут потрібна ціла епоха.

Багато років минуло з того часу. Тепер ми переживаємо стахановський рух, який є показником величез-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 298.

Н. К. Крупська серед піонерів (1936 р.)

ного зрушення в справі підвищення продуктивності праці, в справі організації праці по-новому.

Ми, освітяни СРСР, повинні використати весь величезний організаційний досвід соціалістичного будівництва, який є в нашій країні, багатий досвід стахановського руху і застосувати його в нашій роботі не механічно, а вдумливо, враховуючи всі особливості нашої роботи.

Ми, освітяни, повинні вчитися у стахановців. Наша робота повинна бути якомога краще організована, організована так, щоб вона стала якомога продуктивнішою, ефективнішою. Учитель повинен подумати, як йому організувати своє викладання так, щоб діти якнайбільше зацікавились предметом викладання, якомога краще зрозуміли те, що їм подають, запам'ятали найважливіше, найістотніше, навчились застосовувати здобуті знання в житті; при цьому не можна допускати надмірного перевантаження дітей, перевтоми їх.

Щоб досягти цього, вчитель повинен насамперед якомога краще організувати свою викладацьку працю, а потім навчити дітей якомога краще організовуватись для навчання. Учитель повинен продумувати, як відібрати найістотніше, найважливіше (це не завжди так просто, як може здатися на перший погляд). Треба продумати, як ілюструвати основні положення прикладами, які посібники підібрати, як в ході роботи перевіряти, щоб діти зрозуміли, чого не зрозуміли, які завдання їм дати, як навчити їх самостійно працювати.

Ленін посилено наполягав на тому, щоб запровадити в школі викладання організації праці. Як організувати свою індивідуальну працю, як організувати індивідуальну і колективну працю дітей — цього повинен учити вчитель, учити на практиці, щоденно. Учитель повинен навчити вожатого, як організувати дозвілля дітей, не придушуючи їх індивідуальності, а організуючи їх самодіяльність. Як записувати, змальовувати, запам'ятовувати, повторювати засвоєне, як і що самостійно прочитати, поспостерігати — всього цього повинен навчити вчитель.

Навчаючи дітей використовувати дані науки, вчитель повинен розповісти історію тієї чи іншої галузі знання, щоб учень поступово зрозумів, результатом якої вели-

чезної колективної праці є досягнення кожної галузі науки. Учитель повинен навчити учня кожне явище, кожний предмет брати в усіх зв'язках і опосередкуваннях, навчити дітей застосовувати здобуті знання в житті. Це найважча річ для нашого вчителя, бо в старій школі його не вчили цього, бо тут впливає питання про зв'язок праці фізичної і розумової, про їх взаємодію.

У нас за останній час у ряді шкіл навчання праці занедбано. Тим часом, не організувавши зв'язку навчання з продуктивною працею, не можна підготувати з дітей повноцінних працівників соціалістичного суспільства, не можна дати їм справжнього розуміння шкоди від розриву між фізичною і розумовою працею. Стахановський рух, вивчення його допоможе вчителю навчити дітей організовувати свою індивідуальну фізичну працю, навчити також організовувати цю працю колективно.

Якщо ставити викладання організації праці не абстрактно, а в зв'язку з вивченням усіх предметів, то тут багато спеціальних годин не потрібно.

Якщо ми навчимо дітей організовано працювати, ми надзвичайно підвищимо ефективність усього викладання.

«Однією з корінних хиб постановки освіти і навчання в капіталістичному суспільстві,— говорив Ленін на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 25 лютого 1920 р.,— було те, що вони були відірвані від основного завдання організації праці остільки, оскільки капіталістові треба було намуштрувати й наддресувати покірних і дресированих робітників. Зв'язку між дійсними завданнями організації народної праці і між викладанням у капіталістичному суспільстві не було»¹.

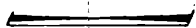
Ілліч вимагав найтіснішого зв'язку всього викладання з питаннями організації праці. Тепер у зв'язку з розвитком стахановського руху питання організації праці і фізичної, і розумової, і індивідуальної, і колективної треба зробити предметом викладання в наших школах. Стахановський рух, минулий стахановський рік дали для цього багатий матеріал.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 341—342.

Учительство повинно тісніше зімкнутися із стахановським рухом, раціонально організувати свою працю і вчити дітей працювати якомога організованіше. Це одне з чергових завдань, яке зливає учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства.

1936 р.

ІЛЛІЧ І ШКОЛА

Ілліч дуже любив дітей. Він любив з ними жартувати, побавитись. Але головне, він умів підійти до них. Його молодший брат Дмитро Ілліч розповідає надзвичайно цікаво, як грався з ним у дитинстві Володимир Ілліч. Гралися вони, наприклад, у коней. Володимир Ілліч був конем, брат — кучером. Кінь був норовистий, ніяк не міг з ним справитись кучер. І ось кучер запротестував: «Не хочу бути кучером, краще конем буду». Ілліч подумав і говорить братові: «Хто сильніший: кінь чи кучер? Адже кінь сильніший. Отже, я конем повинен бути! А ти з конем поведься лагідніше, не все нукай, а травичкою його погодуй...» Нарвали травички, кучер погодував Ілліча травичкою, кінь помахав від задоволення головою і став кучера слухати, не плигати шалено, не рватися вбік.

Так ще хлопчиком умів гратися з молодшим братом Ілліч. Потім, коли ми познайомилися з ним, доводилось спостерігати завжди його вміння підійти до дітей, його вміння говорити з ними. На засланні, в селі Шушенському, завжди кликав він до себе шестирічного хлопчика, сина катанщика, розмовляв з ним про всячину, про те, що цікаве було для хлопчика. Діти дуже чутливі. І вони відразу відчували в Іллічі близьку, цікаву для них людину. Дуже любили його.

У дітях бачив Ленін майбутнє. У статті «Робітничий клас і неомальтузіанство», написаній ним для «Правди» в 1913 р., він різко висловився проти лікарів, які

проповідували аборти, говорили, що нічого, мовляв, родити дітей, їх будуть калічити в навчальних закладах... Ці лікарі вважали, що вони говорять дуже ліберально, даючи належну оцінку навчальним закладам того часу. Ілліч обурено відповідав їм: ...«Родити дітей, щоб їх калічили»... Тільки для цього? Чому ж не для того, щоб вони краще, дружніше, свідоміше, рішучіше, ніж ми, боролися проти сучасних умов життя, які калічать і гублять наше покоління??

...Ми боремося краще, ніж наші батьки. Наші діти боротимуться ще краще, і вони переможуть.

...Ми вже закладаємо фундамент нової будови, і наші діти добудують її»¹.

За Радянської влади Володимир Ілліч особливо гаряче піклувався про те, щоб були створені в наших школах умови, які виховують дітей борцями за радянське майбутнє. Багато він говорив мені про це. Взагалі ми з ним багато говорили про дітей. Я була вчителькою, з 14 років давала уроки. Ілліч був сином учителя, директора народних училищ, який віддавав усі сили для того, щоб налагодити якомога ширше і краще навчання селянських дітей. Дома Ілліч ще підлітком чув багато розмов про школу, про вчителя. Питанням народної освіти Ленін весь час приділяв особливо багато уваги. Читаючи Маркса, Енгельса, він вдумувався в їх висловлювання з питань виховання, навчання.

І не випадково Ілліч першу свою популярну статтю для робітників пише про школи дорослих і про освіту. У 1895 р. він пише статтю «Гімназичні господарства і поправні гімназії», яку в 1897 р. розгортає у велику принципіальну статтю «Перли народницького прожектерства», де не тільки висвітлює питання про становий і класовий характер тодішньої школи і шкільних проєктів Южакова, не тільки обурюється «поправними гімназіями», які проектував Южаков, але тоді вже — 40 років назад — говорить про зміст викладання в школі майбутнього.

У «Перлах народницького прожектерства» Ленін підкреслює, що «не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктив-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 200.

ною працею молодого покоління: ні навчання і освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»¹. Це питання в «Перлах народницького прожектерства» Володимир Ілліч ставив у тісний зв'язок з питанням про ліквідацію «ідіотизму селянського життя», про зближення умов життя землеробського і неземлеробського населення, про усунення протилежності між містом і селом. Стаття «Перли народницького прожектерства» писана для легальної преси; говорити тоді прямо про соціалізм, про Маркса не можна було через цензурні умови, говорити можна було лише натяками, марксистки називались «учнями», чиїми—про це не можна було сказати прямо. І стаття хоч і була надрукована в 1898 р., але зрозуміла вона була лише дуже невеликому колу інтелігентів, які тоді і довгий час опісля дуже мало цікавились питаннями школи.

Зараз, через 40 років, коли країна наша стала крайною соціалістичною, коли питання про безкласове суспільство перестало бути питанням далекого майбутнього, коли колективізація вирвала село з лабет дрібно-власницької обмеженості, коли на основі досягнень сучасної техніки і науки йде культурне зближення між містом і селом,—зараз питання, поставлене Іллічем 40 років назад, набуває особливого значення.

Обов'язковість початкового навчання, величезне будівництво шкіл, велике підвищення заробітної плати учителям і дитячих шкіл і шкіл дорослих, величезний потяг трудящих мас і міста і села до знання створюють всі необхідні передумови, щоб поставити серйозно питання, чому і як учити, питання боротьби за високу якість навчання підростаючого покоління.

Ми знаємо, як ставив Ілліч ці питання з перших років організації Радянської влади. Він уважно стежив весь час за роботою школи, у нього є ряд висловлень з цього приводу. Леніна особливо турбувало, як буде школа вирощувати борців за світле майбутнє, озброювати їх не знаннями взагалі, а знаннями, які зроблять їх справжніми будівниками соціалізму, дадуть їм можли-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 423.

вість справу своїх батьків довести до кінця. Особливого значення він надавав організаціям підлітків. Коли він був уже тяжко хворий, прислали йому в Горки з Вятки (з Кірова) діти свої вироби. Багато разів милувався ними Ілліч, радів, коли я читала йому листи дітей.

Радянська Конституція послужить базою для розгортання ще глибшої боротьби за соціалізм. Учителі нашої Країни Рад, безперечно, будуть і далі уважно вивчати висловлення Леніна з питань освіти у зв'язку з його загальними настановами. На основі тих величезних досягнень, яких добилась наша країна під керівництвом партії, ці висловлення будуть тепер зрозуміліші, ближчі вчителюству і допоможуть йому зробити школу справді державним органом соціалістичного виховання молоді, як цього хотів Ленін.

1937 р.

ЛЕНІН ПРО ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Ленін знав багато іноземних мов. Добре знав німецьку, французьку, англійську мови, вивчав їх, перекладав з цих мов, читав по-польському, по-італійському. Він дуже цікавився іноземними мовами. Він міг «для відпочинку» годинами читати який-небудь словник.

Багато хто відокремлює вивчення іноземних мов від вивчення рідної мови, а тим часом одне з другим нерозривно зв'язане. Вивчення іноземних мов збагачує рідну мову, робить її яскравішою, гнучкішою, виразнішою. Той, хто вивчав мову Леніна, знає, яка багата, гаряча, виразна ленінська мова. Письменник Надсон в 90-і роки скаржився, що «холоден и жалоқ нищий наш язык». Ось цього вже не можна сказати про мову Леніна.

Які мови вивчав Ленін у шкільні роки? Ленін закінчив класичну гімназію. В класичних гімназіях вивчали мови: рідну, слов'янську, латинську, грецьку, французьку, німецьку — шість мов: три живих, три мертвих.

Мертві мови здебільшого викладали так, що вони не допомагали вивченню живих.

Що я знаю про вивчення мов Леніним у школі?

Він згадував якось учителя німецької мови в молодших класах гімназії, який хвалив його за добре знання граматики. Мати Ілліча добре говорила по-німецькому, і це, звичайно, позначилося на знанні Іллічем німецької мови. І в молодості він вважав, що добре знає німецьку мову, він знав її краще, ніж його однокласники.

Ілліч розповідав ще, що один час він захоплювався вивченням латинської мови так, що це почало заважати іншим його заняттям, і він залишив самотійні додаткові заняття з латині. Коли я почувла це, мене страшенно зди-

увало, що можна було захоплюватись вивченням латині. Наше покоління негативно ставилось до класичних гімназій, в яких навчання було відірване від живого життя. Ми, молодь, стояли за реальні училища. Класична гімназія була для нас уособленням задушення віджилими, нікому не потрібними знаннями знань живих, потрібних для того, щоб будувати життя по-новому. Така була мета, яку ставив перед собою царський уряд, замінюючи природознавство класичними мовами. Але Володимир Ілліч, працюючи самостійно над мертвими мовами, зумів із них взяти багато корисного. Латинська мова вплинула на структуру його мови, зробивши її стрункішою і пристраснішою (про це я читала якось уже після його смерті дуже цікаву статтю в журналі «Леф» не то за 1924, не то за 1925 р.). Слов'янська мова допомогла кращому розумінню морфології рідної мови, розумінню розвитку мови. Старе, віджиле (латинську і слов'янську мови) Ілліч ще в роки шкільного навчання використав для поглибленого розуміння сучасних мов.

Коли навесні 1895 р. Володимир Ілліч видужував після запалення легень, ми разом з ним перекладали якусь брошуру з німецької мови і дуже жваво обмірковували, що і як треба перекласти. Але коли влітку 1895 р. він потрапив у Берлін, то дуже погано розумів розмовну мову. В листі до матері він писав: «Плохую тільки дуже щодо мови: розмовну німецьку мову розумію незрівнянно гірше, ніж французьку. Німці вимовляють так незвично, що я не розбираю слів навіть у публічній промові, тоді як у Франції я розумів майже все в таких промовах з першого ж разу. Позавчора був у театрі; давали «Weber» * Гауптмана. Незважаючи на те, що я *перед виставою перечитав усю драму, щоб стежити за грою* (курсив мій.— Н. К.),— я не міг уловити всіх фраз. А втім, я не журюся і шкодую тільки, що у мене надто мало часу для ґрунтового вивчення мови»².

Потрапивши в тюрму в січні 1896 р., Володимир Ілліч просив сестру Анну Іллівну надіслати йому словники: «Зараз перекладаю з німецької, так що словник Павловського просив би передати»³.

* «Ткачі». — *Ред.*

² В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 12.

³ Там же, стор. 23.

Коли на засланні Володимир Ілліч взявся за переклад з англійської книжки Вебба, в березні 1898 р. він писав Анні Іллівні: «Хочу попросити тебе дістати мені посібники з англійської мови. Напросився тут я на переклад і дістав товсту книгу Webb'a. Дуже боюсь, як би не наробити помилок.

Треба б мати

1) граматику англійської мови, особливо *синтаксис* і особливо відділ про ідіоми мови. Якщо у Н. К. нема Нурока¹ (вона, здається, мала його — тільки не знаю, чи свій), то пришли хоч його на літо, коли тобі (або Маняші) не потрібен... Якщо можна дістати хороший посібник англійською мовою, дуже добре було б.

2) Словник *географічних* імен і власних. Переклад і транскрипція їх з англійської надто важкі, і я дуже боюсь помилок. Не знаю, чи є підходящі словники? Якщо немає довідки у «Книзі про книги» («Книга про книги», ч. I і II. Толковый указатель для выбора книг по важнейшим отраслям знаний. Издание на средства Д. И. Тихомирова, под ред. И. И. Янжула, М., 1892.— Н. К.) чи в якому-небудь іншому покажчику або каталогу, то чи не можна як-небудь з інших джерел узнати? — Звичайно, якщо при нагоді можна буде узнати і дістати (у фінансах вже тут не обмежую себе, бо гонорар буде чималий, і саме першу спробу треба зробити як слід), а спеціально клопотатися не варто. Я одержу ще німецький переклад цієї книги, так що з ним завжди можна справитися»².

Коли я приїхала в Шушенське, я привезла з собою Нурока, за яким училась у тюрмі. Ілліч знав англійську мову краще за мене, я про англійську вимову не мала ні найменшого уявлення, вимовляла на французький лад. Володимир Ілліч чув, як учителька англійської мови вчила його сестру Ольгу читати вголос по-англійському. А втім, Ілліч щодо вимови теж був не дуже твердий. Я перевчилась вимовляти за його вказівками, але потім, коли ми через чотири роки приїхали в Лондон, то ні нас ніхто не розумів, ні ми нікого не розуміли. І довелося вчитися наново.

¹ «Практическая грамматика английского языка с хрестоматией и словарем», СПб, 1894.— Н. К.

² В. І. Ленін, Твори, т. 37, стор. 95.

Приїхавши в Лондон, ми почали потроху засвоювати і англійську вимову, ходили на збори, слухали там промови англійською мовою, ходили слухати виступи англійців у Гайд-Парку, розмовляли з квартирною хазяйкою. Брала також *обмінні уроки* у двох англійців. Ми їх вчили російської мови, вони нас — англійської. Багато давали обмінні уроки з містером Раймондом, що завідував якимсь великим книжковим магазином, знав дванадцять мов, говорив навіть по-російському, але вимовляв російські слова на англійський лад. Обмінні уроки, поперше, були безкоштовні, по-друге, виявляли особливості виучуваної мови дуже наочно і яскраво. Містер Раймонд був мовознавцем, і їхні розмови з Іллічем на мовознавчі теми були дуже цікаві.

У жовтні 1902 р. в листі до матері Володимир Ілліч пише, що він уже опанує мову практично, а в грудні того ж року радив Марії Іллівні вчити англійську мову за Туссеном, «бо,— писав він,— Туссен чудовий. Я спершу не вірив у цю систему, а тепер переконався, що це єдина серйозна, розумна система. І коли, пройшовши перший випуск Туссена, взяти пару-другу уроків у природного іноземця, то можна вивчитися безумовно добре. Є тепер і словники Туссена *з позначенням вимови*: дуже раджу Маняші купити, бо наш Александров *багато бреше*. (Наприклад, кишеньковий словник Muret за методом Туссена, Taschen-Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache, Teil I, Englisch-deutsch, Preis 2 Mark. Berlin. 1902. *Langenscheidtsche* Verlagsbuchhandlung¹— дуже раджу купити)»².

Для глибшого вивчення німецької мови Володимир Ілліч, крім словника Павловського, просить із заслання в грудні 1898 р. надіслати йому німецький переклад Тургенева: «Що саме з Тургеневських творів, нам байдуже,— тільки переклад бажано з хороших. Німецька граматика бажана якомога повніша,— особливо синтаксис. Якби і німецькою мовою, це було б навіть краще, мабуть»³.

Переклад Тургенева потрібен був для вивчення

---

¹ Мюре, Карманний словарь английского и немецкого языка, ч. I, англо-немецкий. Цена 2 марки, Берлин, 1902, Лангеншейдт.— Н. К.

² В. І. Л е н і н, Твори, т. 37, стор. 273—274.

³ Т а м же, стор. 140.

німецької мови за допомогою *зворотних перекладів*. У травні 1901 р. Ілліч у листі з Мюнхена дає поради зятеві, Марку Тимофійовичу Єлізарову, що потрапив у тюрму, який «режим» найкраще встановити собі: «...щодо розумової роботи,— пише він,— особливо рекомендував переклади і до того ж *зворотні*, тобто спочатку з іноземної на російську писані, а потім з російського перекладу знову на іноземну. Я знаю з свого досвіду, що це найбільш раціональний спосіб вивчення мови»¹.

Озброїться кращими словниками з позначенням мови, озброїться самовчителем типу Туссена, вивчати граматику мови якомога повніше за кращим підручником, доповнювати вивчення мови за самовчителем типу Туссена слуханням живої мови іноземця, для якого дана мова є рідною, і, нарешті, брати обмінні уроки і робити зворотні переклади — такий шлях вважав Ленін найкращим для вивчення іноземної мови. Звичайно, передумовою цього має бути знання рідної мови, її структури. На синтаксис і рідної, і іноземної мови Ленін звертав особливу увагу.

Крім знання французької, німецької, англійської мов, Ленін вивчав ще польську, італійську, розумів чеську, шведську.

Коли під час другої еміграції, влітку 1908 р., вступивши в Женеві на шеститижневі курси для педагогів-іноземців, які викладають у себе на батьківщині французьку мову, я розповіла Іллічу про методи викладання, про те, що в центрі викладання стоїть фонетика, причому враховуються особливості рідної мови викладача, влаштовуються постійні бесіди в класі і під час ближніх екскурсій, що на цих курсах широко застосовується слухання правильної французької мови, записаної на грамофонних пластинках (лінгафон), — Ілліч дуже зацікавився такою постановкою викладання, ознайомився з підручниками, за якими ми навчались, гаряче схвалив цей метод і говорив про необхідність найширшого його застосування.

Зараз у нас величезний потяг до вивчення іноземних мов. Тому те, як вивчав Ленін іноземні мови, становить собою особливий інтерес.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 37, стор. 249.

ПОЧЕСНЕ ЗАВДАННЯ РАДЯНСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ

Недавно я одержала лист з Володарського району Ленінграда від однієї вчительки — Єлизавети Петрівни Пожалової, яку я знала 40—45 років тому по роботі в вечірньо-недільній школі. Вона пише мені: «Я все ще працюю і, як і раніше, люблю свою справу, люблю дітей і працюю без другорічництва... У вересні цього року минуло 50 років моєї роботи на колишньому Шліссельбурзькому тракті серед робітників та їх дітей».

Тоді, коли я там працювала в 90-х роках, було на тракті в с. Смоленському дві школи дорослих: одна чоловіча — для робітників (у будинку Корнілова), друга жіноча — для робітниць. Завідувала чоловічою школою покійна Ольга Петрівна Поморська, жіночою — Єлизавета Петрівна Пожалова. За свою роботу серед дорослих вони нічого не одержували, зате користувались глибокою любов'ю і повагою робітників і робітниць Шліссельбурзького тракту, які йшли в школу, до педагогів, з усіма своїми радощами і печалями.

Я викладала в чоловічій школі і добре знала Ольгу Петрівну. Чудова людина, вона проводила величезну повсякденну роботу з батьками учнів. Скільки теплих слів на її адресу чула я і тоді і за Радянської влади вже від робітників і робітниць тракту! Єлизавету Петрівну я знала менше, зустрічала її на зборах і разів два-три виступала в її жіночій школі з доповідями.

Пізніше, зустрічаючи на тракті, учні пожаловської школи зупиняли мене і розповідали про своє навчання. Зупиняє якимось мене одна літня робітниця і розповідає,

що Єлизавета Петрівна такого вчителя запросила, який позавчора надзвичайно цікаво їм розповідав. «Про що?» — запитую я. Вона махнула рукою і відповіла: «Є коли мені, матінко, пам'ятати: діти в мене, прання».

Саме серед текстильниць, яким було страшенно «ніколи», і вела роботу Єлизавета Петрівна.

Заняття шкіл дорослих відбувалися в приміщеннях шкіл для дітей, і я ні разу не чула ні від Ольги Петрівни, ні від тов. Пожалової скарг на те, що дорослі несуть у школу бруд. Не скаржились і прибиральниці дитячих шкіл, які були помічницями тт. Поморської і Пожалової. Пам'ятаю, як молода прибиральниця корніловської школи пробігала із дзвоником по трьох поверхах, сповіщаючи про початок занять.

Заняття вчительок дитячих шкіл у школах дорослих мали велике значення, перетворювали дитячі школи в культурний центр, до якого з повагою, з любов'ю ставились батьки. Крім Поморської і Пожалової, в вечірньо-недільних школах працювало багато інших педагогів дитячих шкіл — Куделлі, Віра і Людмила Рудольфовни Менжинські, Чепурина (Мещерякова), Абрамов, Данкворт та ін. Ця робота зближувала їх з населенням, знайомила з його побутом, з усією складністю обстановки, в якій жили учні, забезпечувала дбайливий підхід до учнів.

Ленін дуже цинив цю роботу вчителів і вчительок дитячих шкіл. Я пам'ятаю навіть спеціальне побачення його з педагогами цих шкіл у 1895 р. на квартирі в Лідії Михайлівни Кніпович. У статейці, написаній для нелегальної преси, — «Про що думають наші міністри?» (мова йшла про царських міністрів) — Ілліч писав про те, що міністри думають насамперед про те, щоб «далі, далі треба тримати школи від «простого і майстрового люду»¹. Саме він, Ленін, вважав, що вчителі і вчительки повинні прагнути до того, щоб якомога ближче бути до робітників, до селян, всіляко допомагати їм оволодівати знаннями. «Без знання робітники — беззахисні, із знанням вони — сила!»² — цими словами закінчив одну з своїх статей Ленін.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 73.

² Там же, стор. 74.

Давно це було. Тепер знання в руках перемігшого робітничого класу нашої країни. Радянська влада озброює маси знаннями, радянське вчительство тісно зв'язане з робітниками, з колгоспниками, трудящими всіх національностей. І тільки вороги народу можуть прагнути відірвати вчительство від широких мас трудящих...

Робота по ліквідації неписьменності, по навчанню дорослих тепер найтісніше пов'язується з роботою по роз'ясненню Радянської Конституції, по роз'ясненню прав і обов'язків нашої рідної Країни Рад.

Партія і уряд всіма засобами забезпечують невід'ємне право громадян СРСР на освіту. І ми, працівники освіти, повинні не послаблювати, а посилювати всі заходи по озброєнню знаннями не тільки дітей, а й дорослих. Треба швидше ліквідувати залишки неписьменності і малописьменності, оточувати учнів — дорослих робітників і робітниць — громадською увагою, працювати над усуненням всього того, що заважає їхньому навчанню. На цьому фронті будівництва комунізму радянське вчительство повинне відіграти величезну роль.

Учителі нашої Країни Рад можуть і повинні йти шляхом учительки колишнього Шліссельбурзького тракту, нині Володарського району Ленінграда, Єлизавети Петрівни Пожалової. тісно змикаючись з робітницями, робітниками і їхніми дружинами, домашніми господарками і домробітницями, з колгоспницями і колгоспниками, дбаючи про озброєння їх знаннями. Важливо, щоб педагогічний колектив кожної школи обміркував, що конкретно може зробити школа в цілому, що може зробити кожний окремих учитель — член шкільного колективу — для навчання дорослих, насамперед для ліквідації неписьменності і малописьменності. Тут широке поле для ініціативи, для плідотворної роботи, яка доповнює навчання і виховання дітей.

ЯК І ЩО РОЗПОВІДАТИ ШКОЛЯРАМ ПРО ЛЕНІНА

Дехто вважає, що дітям треба розповідати тільки про дитинство Леніна, що тільки це цікавить дітей. Це неправильно. Наших дітей цікавить усе життя Леніна. Багато про це можуть розповісти екскурсоводи Музею Леніна.

Про дитинство Ілліча треба, звичайно, розповідати, але як? Нема нічого гіршого, як зображати Ілліча — а це було в моді певний час — як якогось слухняного хлопчика, ввічливого, який ніколи не пустував, а тільки старанно вчив уроки, відмінника навчання. Інші цей образ Леніна підсилювали ще тим, що змальовували його як винятково обдаровану дитину.

Інакше треба розповідати про дитинство Ілліча. Треба розповісти про батька Ілліча, про те, що він вийшов з бідної сім'ї, що він був директором початкових училищ. Тут треба нагадати, що це був за час, яке тяжке було тоді життя селян, яке темне було село, як усе навколо дихало ще кріпосним правом. Батько Володимира Ілліча був шестидесятником, тобто людиною, яка ненавиділа кріпосне право. Він хотів, щоб життя змінилось на краще. Весь свій час, усі свої сили він віддавав влаштуванню шкіл для дітей селян. Про тяжку долю селянства Ілліч багато чув від няні, яку дуже любив, якій дбайливо протирав окуляри. Уважно слухав Ілліч розмови батька з іншими вчителями. Ілля Миколайович любив вірші Некрасова і поетів «Искры», які різко критикували існуючий лад, тодішню інтелігенцію. Треба також розпо-

вісти, про що тоді писалось у дитячих книжках: в «Хатині дядька Тома» — про Америку, про війни Північних Штатів Америки з Південними за знищення рабства негрів — і як на цьому фоні особливо виступало гноблення царською владою «іногородців». Ілля Миколайович піклувався про дітей чувашів, мордвинів, про їх навчання. Сам Ілліч у школі чуйно ставився до дітей інших національностей. Треба згадати і про польське повстання, про те, як розправився царський уряд з повстанцями, з поляками. Треба розповісти, як переживався 1881 рік, вбивство Олександра II, як прислухався Ілліч до розмов старшого брата і сестри, як він твердо вирішив стати революціонером, як переживав арешт і страту старшого улюбленого брата, якою ясною для нього стала необхідність іти іншим шляхом, шляхом масової боротьби робітничого класу.

Діти повинні знати, як почав він працювати над собою, готуючись стати революціонером, віддаючи кожную вільну хвилину на читання книжок про боротьбу робітничого класу, про революції, відмовляючись від катання на ковзанах, від занять латинню, що його зацікавили, як ріс, виховувався Ілліч — мислитель, революціонер, який умів вдвлятися в життя.

Слід розповісти і про матір Ілліча, про її піклування про чоловіка, якому вона створила сприятливі умови для роботи та відпочинку, про її піклування про дітей, про вміння створити дружний сімейний колектив, за допомогою музики організувати дітей. Доцільно нагадати про її розмову з жандармами, з приреченим на смерть улюбленим старшим сином, про її мужність та безмежну повагу до неї всіх дітей.

Ілліч ріс організатором з раннього дитинства: він організував ігри, умів поводитися з малятами, допомагав товаришам по гімназії. Тут треба розповісти про те, чим була класична гімназія в ті часи, і про ненависть Ілліча до «казенного» навчання, про його критичне ставлення до науки, відірваної від життя.

На фоні такої розповіді про дитинство Ілліча стане зрозумілою і його дальша діяльність: як він з ранніх літ працював над творами Маркса і Енгельса, про його участь у казанських гуртках, про студентський рух, про гурткову роботу в Самарі.

Говорячи про Ілліча як організатора пітерської соціал-демократичної організації, про його роботу в гуртках, треба докладно спинитись на значенні робітничого руху, на тому, чому робітничий клас не міг не стати на чолі революційного руху, чому так надіялись на нього Маркс і Енгельс, чому так певен був у його перемозі Ілліч. Слід сказати тут і про соціалізм.

Далі треба розповісти, як використав Ілліч своє перебування в тюрмі для навчання та для організаційної роботи. Розповідаючи про заслання, треба не стільки про полювання та про катання на ковзанах говорити, скільки про роботу з селянами, про листування з товаришами.

У розповідях про життя Ілліча за кордоном важливо роз'яснити дітям значення нелегальної загальноросійської газети, в якій до кінця говорилося всю правду робітникам, *про міжнародний робітничий рух*, про Інтернаціонал, про більшовиків, які вірили в перемогу робітничого руху, і про меншовиків, які не вірили в робітничий рух, зрадили його. В деталі розбіжностей, звичайно, не слід вдаватись.

Треба розповісти далі про 1905 рік, про роки реакції, про російську еміграцію, про впевненість у перемозі, про війну 1914 р., про Жовтневу революцію, про громадянську війну. Треба спинитись на боротьбі з поміщиками та капіталістами, на розвитку господарського та культурного життя країни, на змицці з селянством, на залученні на сторону Радянської влади кращої частини інтелігенції, нарешті — про смерть Ілліча і двадцяту річницю існування Радянської влади.

Треба говорити лише про найістотніше, найважливіше, найосновніше. *Менше лозунгів, більше простих, зрозумілих розповідей.*

Звичайно, треба орієнтуватись на вік дітей, на запас знань, які вони мають. В одному дусі треба говорити з дітьми початкової школи, в іншому — з учнями старших класів, але тим і тим має бути ясний образ Леніна як борця проти всякого гноблення, проти всякої експлуатації, борця за сите, здорове, освічене, світле життя для всіх трудящих, тобто борця за соціалізм. Немає сумніву, що діти зрозуміють це.

Не слід зображати Ілліча якимсь ментором, що тільки повчає дітей: «Треба учитись, учитись і учитись» (до

речі сказати, цю фразу сказано було не дітям, а *дорослим*). У дітей не повинно залишитись враження, що любов Ілліча до них полягала лише у влаштуванні розваг— ялинок, подарунків та ін. Проти ялинок він нічого не мав, але подбав про гостинці дітям на ялинку наприкінці 1918 р. через те, що діти в той час дуже погано харчувались, солодкого зовсім не бачили, а більше «картоплю смажили на воді», як розповідав мені один хлопчисько з лісової школи, де влаштовували ялинку, про яку йшла мова. Ялинку в Горках було влаштовано не з ініціативи Ілліча: його, хворого, просто привезли туди.

Ленін любив поговорити, пожартувати з дітьми, побавитися з ними. Він всіляко дбав про їх харчування, про їх здоров'я, про те, щоб діти незаможних батьків мали одяг та взуття, дбав про відкриття дитбудинків, про охорону праці дітей, про організацію громадського піклування про дітей. Син учителя, директора початкових шкіл, він дбав про загальне навчання, про створення для дітей справжньої радянської школи. Він старанно вивчав усе, що писали Маркс і Енгельс про школу, про виховання, і стояв за нову, соціалістичну школу. Сам учень класичної гімназії, типової старої середньої школи, він ненавидів цю стару школу з її зубрячкою і муштрою, з її відривом від живого життя. Він бачив, знав, як у цій старій школі розум учнів обтяжувався безліччю знань, на дев'ять десятих непотрібних і на одну десяту спотворених. Він вимагав, щоб у радянській школі дітям давали лише найпотрібніше, найістотніше, основи наук, щоб теорію тісно зв'язували з практикою, щоб учили і розумової праці і фізичної. Він вимагав, щоб радянська школа не була відірвана від життя, від соціалістичного будівництва. Ілліч хотів, щоб діти в школі були згуртовані в дружній колектив, який веде і громадську роботу. Про все це Ілліч говорив на III з'їзді комсомолу в 1920 р. Усі діти старших класів, усі вожаті і комсорги повинні знати цю промову не «для порядку» тільки, а як керівництво до дії.

Треба розповісти школярам різного віку, як хотілося Іллічеві, щоб діти вирости свідомими комуністами, продовжували справу своїх батьків і вміли захищати її із зброєю в руках.

Треба багато попрацювати вчителям, вожатим і комсоргам, щоб уміти рости з дітей ленінців. Треба для цього, зокрема, навчитись розповідати дітям найважливіше, найістотніше з життя та діяльності Ілліча. Відповідно треба організувати і діяльність дітей. Тут потрібен широкий обмін досвідом.

1938 р.

УЧЕННЯ МАРКСА ДЛЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕДАГОГА — КЕРІВНИЦТВО ДО ДІЇ

«Учення Маркса всесильне, тому що воно вірне»¹,— писав Ленін.

20 років існування нашої Країни Рад є доказом вірності, правильності цього вчення.

Радянському педагогові треба озброїтись розумінням, знанням цього вчення, воно допоможе йому піти правильним шляхом у справі виховання підростаючого покоління.

Було б великою помилкою думати, що педагогові досить знати тільки цитати з Маркса, які стосуються питань виховання і навчання. Педагогові треба добре знати суть учення Маркса, того вчення, яке, як зазначав Ленін, дає «людям цільний світогляд, непримиримий ні з яким суевір'ям, ні з якою реакцією, ні з яким захистом буржуазного гніту»².

Ленін з самого початку організації Комісаріату народної освіти наполягав на такій побудові програм, щоб вони закладали основи цільного марксистського світогляду. Марксистський світогляд — *матеріалістичний*. З цієї точки зору в програмах мало посідати найсерйозніше місце природознавство. Але мало цього: Маркс учив кожне явище брати в усіх зв'язках і опосередкуваннях, брати кожне явище в його розвитку. Володимир Ілліч особливо підкреслював цей бік справи в дискусії про

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 3.

² Там же, стор. 3.

профспілки в 1921 р. І в наших програмах ми повинні були враховувати цей бік: будувати їх не тільки на основі матеріалістичного світогляду, але й на основі *діалектичного матеріалізму*. Тому наші програми повинні були приділяти особливу увагу еволюційній теорії, вченню Дарвіна, особливу увагу геології, яка ілюструє певні моменти історії походження Землі і зміни її обличчя. Але Маркс і Енгельс вивчали з точки зору діалектичного матеріалізму не тільки явища природи, але й явища суспільні, явища сучасного і минулого суспільного життя. *Історичний матеріалізм* має величезне значення з того погляду, що він не тільки описує історичні події, але пояснює причини їх і тим самим підводить до розуміння дійсності, до розуміння того, як, якими шляхами можна перебудувати капіталістичний світ на соціалістичний, до розуміння того, що таке соціалізм.

Володимир Ілліч, надаючи особливого значення перебудові програм, вимагав, щоб вони були суворо витримані в дусі марксизму. Він зауважував Луначарському про те, що той мало приділяє цьому уваги, посилено наполягав на тому, щоб була організована педагогічна секція Державної вченої ради (ДВР). Навіть хворий, Володимир Ілліч цікавився роботою цієї секції.

В якому напрямку мала йти перебудова програм? Перебудова програм полягала не тільки в розширенні їх шляхом введення додаткових предметів. Навпаки, в своїй промові на III з'їзді комсомолу Ленін говорив про те, що стара школа завантажувала пам'ять учня всяким мотлохом, на дев'ять десятих непотрібним. Від цього мотлоху треба було насамперед очистити програми. Треба було набагато більше приділяти часу на викладання природознавства, притому ставити його таким чином, щоб, даючи найголовніше, найістотніше, не заслоняти його непотрібними дрібницями, тісно пов'язувати теорію з практикою, брати явища в їх розвитку. Треба було звернути особливу увагу на викладання *біології*, на раціональне вивчення еволюційної теорії і на викладання *геології*. Зв'язок біології з основами гігієни і агрономії, геології з географією, вивчення будови Землі з ґрунтознавством мав особливе значення. Винятково важливе місце мала зайняти в нових програмах історія. У старій школі викладати за Іловайським. Характерною особли-

вістю цього викладання історії було те, що історичні події ніяк не пояснювались, брались поза зв'язком з епохою, поза зв'язком з суспільним укладом. Треба було так побудувати програми, як цього вимагав історичний матеріалізм. Треба було створити зовсім наново популярний стислий курс історії, де було б дано найосновніше, найістотніше. І, нарешті, треба було дати дітям якесь розуміння навколишньої дійсності, розуміння того, в якому напрямку йде перебудова всього суспільного ладу. Художня література мала допомагати цьому розумінню. Всі подавані знання треба було викладати по-новому, програми повинні були закладати основи цільного світогляду, тісно пов'язаного з осмисленням того, що відбувається в житті.

Історичний матеріалізм допоміг Марксу глибоко аналізувати епоху, в яку він жив (Маркс народився 5 травня 1818 р.— 120 років тому, помер у 1883 р.).

Це була епоха капіталізму, що розвивався і зміцнювався. Маркс установив, що капіталістичне суспільство— суспільство класове, розкрив причину поділу суспільства на класи. Буржуазія — клас експлуатуючий, пролетаріат — клас експлуатований. Основа експлуатації — приватна власність на знаряддя виробництва, на засоби виробництва.

З другого боку, Маркс розкрив усю глибину суперечностей інтересів буржуазії і пролетаріату. Маркс зазначив, що для того, щоб з коренем вирвати зло, треба відняти в буржуазії знаряддя виробництва, зробити їх суспільною власністю, що добиватися цього, боротися за це буде той клас, який найбільше в цьому зацікавлений— робітничий клас.

Ці основні думки, взяті в цілому, були вперше сформульовані Марксом і його найближчим одноступенем і помічником у всій роботі Енгельсом у «Комуністичному маніфесті». «Маніфест» був написаний у 1847 р., в момент, коли у Франції і Німеччині назрівала революція 1848 р. «Маніфест» цей народився у вогні революційної боротьби; він закінчувався заклик: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»

Коли у нас в Росії в 90-х роках почав розвиватися робітничий рух, Володимир Ілліч вважав за необхідне ознайомлювати з основами марксизму насамперед робіт-

ників. «Комуністичний маніфест» не був у той час ще перекладений на російську мову, ми, тодішні марксистки, ознайомлювалися з ним за німецьким текстом. Коли в селі Шушенському я проводила заняття з фінським робітником Оскаром Енгбергом, який був з нами на засланні, Володимир Ілліч порадив мені почати заняття з викладу основ учення Маркса, коротко й чітко сформульованих у «Комуністичному маніфесті», перекласти йому найважливіші місця з «Комуністичного маніфесту» (у нас був німецький текст), а потім уже почати вивчення окремих розділів I тома «Капіталу». З того часу минуло майже 40 років, і я забула це, але в минулому році в Музей Леніна приїхав на екскурсію Оскар, який після заслання поїхав у Фінляндію, і ми з ним не зустрічалися з того часу, і привіз у Музей Леніна зошити, де під мою диктовку записано переклад уривків з «Комуністичного маніфесту».

Мені здається, що в педагогічних училищах обов'язково треба вивчати *основи* марксизму, вивчати «Комуністичний маніфест»: це полегшить учителеві розуміння того, що і як треба викладати в школі. Для учня педагогічного училища стане ясно, чому треба звертати особливо велику увагу на викладання природознавства і історії, як треба викладати те й друге, як треба ставити питання виховання.

У «Комуністичному маніфесті» говориться про виховання. Але спочатку я наведу кілька висловлень Маркса про дітей до 1847 р.

Маркс, як про це розповідається у спогадах про нього, дуже любив дітей, багато бавився з ними, особливо з малюками. І ось цікаве одне з висловлень у 1842 р. в «Рейнській газеті».

Він пише там: «*Діти*, говорячи про себе, звичайно замість слова «я» називають себе по імені: «Георг» і т. п.»¹. І далі: «Простір — це перше, що імponує *дитині* своєю величиною. Він — перша величина в світі, на яку натрапляє дитина. Тому дитина вважає людину велику на зріст великою людиною»²...

Мене вразила ця увага Маркса до вікових особливостей дитини...

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 29.

² Там же, стор. 31.

Читаючи, як Маркс вивчав особливості дошкільного віку, педагог перестане боятися враховувати вікові особливості дитини.

Маркс спостерігав неправильне виховання дітей. І в тій же «Рейнській газеті» в тому ж році він писав: «Недосконале потребує виховання. Але хіба виховання не є людська справа, отже, недосконала справа? Хіба виховання не потребує само виховання?»¹

Маркс бачив, як залучення жінок і дітей до роботи на фабриках і заводах створює дитячу безпритульність, як злидні робітничих мас примушують дітей працювати понад всяку силу. Маркс у 1844 р., заперечуючи авторові, який вмістив статтю за підписом «Пруссак», писав: «Такого ж рівня і питання «Пруссака»: «Чому прусський король не наказав негайно взяти на виховання всіх покинутих дітей?» Чи розуміє «Пруссак», що в такому разі повинен був би декретувати король? Не більше, не менше, як *ліквідацію пролетаріату*. Щоб виховувати дітей, треба їх годувати і звільнити від необхідності *заробляти собі на шматок хліба*. Прохарчування і виховання покинутих дітей, тобто прохарчування і виховання *всього підростаючого покоління пролетаріату*, означало б *ліквідацію пролетаріату і пауперизму*»².

Ми бачимо, якого величезного значення надавав Маркс створенню для *всіх* дітей можливості правильно харчуватися, можливості жити, не заробляючи собі грошей на прожиття.

Він вважав це такою реформою, яку неможливо здійснити за капіталізму. Зате при диктатурі пролетаріату боротьба з безпритульністю посіла найважливіше місце. Безпритульність у нас ліквідована.

У «Тезах про Фейербаха», складених Марксом у 1845 р., в пункті 11-у говорилось: «Філософи тільки порізному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»³.

У пункті 3-у, захищаючи діалектичний матеріалізм, необхідність революційної практики, Маркс писав: «Матеріалістичне вчення про те, що люди є продукти обставин і виховання, що, виходить, люди, які змінилися, е

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 51.

² Там же, стор. 406.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 4.

продукти інших обставин і зміненого виховання,— це вчення забуває, що обставини змінюються саме людьми і що вихователь сам повинен бути вихований»¹.

Якщо ми згадаємо, що ще в 1842 р. Маркс у «Рейнській газеті» писав про те, що виховання має бути поліпшене, ми зрозумієм, як це питання хвилювало Маркса. У 1845 р. з «Тез про Фейербаха» видно, що в цей час Маркс уже ретельно вивчав виховну утопію Роберта Оуена, яка наштотхнула його на ряд думок про те, в якому дусі треба перебудувувати виховання дітей.

Міркуючи про виховання майбутнього покоління, Маркс у 1845—1846 рр., в «Німецькій ідеології», полемізуючи з Грюном, писав: «...незрозуміло, чому він не зайнявся поглядами Фур'є на виховання, які являють собою найкраще, що є в цій галузі, і містять у собі геніальні спостереження»².

З утопіями Оуена, Фур'є повинен ознайомитися радянський педагог.

У 1845 р. Енгельс написав свою знамениту книгу «Становище робітничого класу в Англії». Там, між іншим, він писав: «Нехтування всіма родинними обов'язками — насамперед обов'язками щодо дітей — надто часте явище серед англійських робітників і зумовлюється головним чином сучасним устроєм суспільства. І ще хочуть, щоб діти, які ростуть без догляду в деморалізуючому середовищі, до якого часто належать самі батьки, були потім високоморальними людьми! Дійсно занадто наївні вимоги ставить робітникам самовдоволеній буржуа!»³

Наскільки цікавили Маркса питання сімейного виховання, видно з виписок, зроблених Марксом у 1846 р. із статті Жака Пеше про самогубство.

Ось ці виписки:

*«Револуція знищила не всі види тиранії; зло, яким дорікали самодержавну владу, існує ще в сім'ях; воно викликає тут вибухи, аналогічні революційним»*⁴. І далі: «Найбоягузливіші, не здатні до опору люди стають невмолимими там, де вони *можуть прояви-*

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 2.

² Там же, стор. 495.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, стор. 346.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, стор. 677.

ти абсолютний батьківський авторитет. Зловживання останнім є для них грубою винагородою за ту покірність і залежність, які вони добровільно або проти волі проявляють в буржуазному суспільстві»¹.

Широку пропаганду педагогічних ідей треба вести серед населення. Треба перекинути міст між суспільним і сімейним вихованням.

За капіталізму спостерігається різкий поділ між фізичною і розумовою працею. Розумова праця — праця привілейована. Тому капіталісти піклуються про озброєння знаннями своїх дітей, намагаючись у той же час всіляко утруднити доступ до знання дітям робітників; праця фізична вважається працею чорною, яка цілком покладається на експлуатованих, У безкласовому соціалістичному суспільстві не може бути такого розриву між працею розумовою і фізичною.

І ось Маркс вивчає техніку праці, прогрес техніки, в якому він бачить базу для ліквідації протилежності між працею фізичною і розумовою, ту матеріальну основу, яка буде сприяти ліквідації капіталістичного ладу.

Цікавий щодо цього лист Маркса до Анненкова від 28 грудня 1846 р., ще до виходу «Комуністичного маніфесту». У листі до Анненкова Маркс писав: «Для п. Прудона поділ праці — річ зовсім проста. Але хіба кастовий лад не був певним видом поділу праці? Хіба цеховий лад не був іншим видом поділу праці? І хіба поділ праці в мануфактурний період, який починається в Англії в середині XVII століття й закінчується в кінці XVIII століття, не відрізняється якнайрішучіше від поділу праці в сучасній великій промисловості?.. Хіба вся внутрішня організація народів, усі їх міжнародні відносини не є виразом певного виду поділу праці? Хіба все це не повинно змінюватися разом із зміною поділу праці?

Пан Прудон такий далекий від розуміння питання про поділ праці, що навіть не згадує про відокремлення міста від села, яке в Німеччині, наприклад, відбувалося в IX—XII століттях. Для п. Прудона це відокремлення є вічний, незмінний закон, тому що він не знає ні його походження, ні його розвитку»².

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. III, стор. 678.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, Українське видавництво політичної літератури, 1949, стор. 28—29.

У «Злиденності філософії» (написано в 1847 р.) Маркс докладно спиняється на цьому питанні і відзначає, що «поділ праці всередині сучасного суспільства характеризується тим, що він породжує спеціальності, відособлені професії, а разом з ними *професійний ідіотизм*» (курсив мій.— Н. К.).¹ Під професіональним ідіотизмом Маркс розуміє намагання працівників кожної професії відгородитися від працівників іншої спеціальності, замкнутися у вузьке коло людей своєї професії.

Але, відзначаючи цей факт, Маркс одночасно вказує, як дальший розвиток техніки допомагає ліквідувати цей ідіотизм. Маркс у «Злиденності філософії» наводить приклад про вплив автоматичної фабрики (не всякої, а саме автоматичної) на розвиток робітників:

«Поділ праці на фабриці,— писав він,— характеризується тим, що праця цілком втрачає тут характер спеціальності. Але як тільки припиняється всякий спеціальний розвиток, починає давати себе знати потреба в універсальності, прагнення до всебічного розвитку індивіда. Фабрика усуває відособлені професії і професійний ідіотизм»².

Тут Маркс підходив уже щільно до питання про політехнічну освіту, яка нічого спільного не має з багаторемісництвом, а являє собою ту суму теоретичних знань і практичних навичок, які стають дедалі необхідними при високому розвитку техніки і зроблять можливим швидке опанування будь-якої професії.

Ми простежили, які питання в галузі народної освіти привертали увагу Маркса в період, що передував написанню «Комуністичного маніфесту». В «Маніфесті» вони висвітлені вже систематично.

В ньому викладалось, куди й як іде суспільний розвиток, говорилось про співвідношення між економікою й ідеологією, про класи, про класову боротьбу, про роль пролетаріату в цій боротьбі і неминучість його перемоги, про неминучість заміни капіталістичного ладу комуністичним. І в цьому зв'язку говорилось і про питання виховання того покоління, якому доведеться будувати комунізм. Питання виховання, його перебудова тісно пов'язувались з перебудовою всього суспільного укладу.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 154.

² Там же, стор. 155.

«Подібно до того як знищення класової власності уявляється буржуа знищенням самого виробництва,—говорилось у «Маніфесті»,— так і *знищення класової освіти* (курсив мій.— Н. К.) для нього рівнозначне знищенню освіти взагалі.

Освіта, втрату якої він оплакує, є для величезної більшості перетворенням у придаток машини»¹.

Відмітивши класовий характер освіти взагалі, «Маніфест» відмічає, що велика промисловість непомірно експлуатує дітей, примушує робітників експлуатувати власних дітей, руйнує старі сімейні відносини, підриває коріння сімейного виховання. Виховання в капіталістичному суспільстві наскрізь класове. Комуністи хочуть змінити характер виховання.

Ось як говориться про це в «Комуністичному маніфесті»: «Чи може ви закидаєте нам те (комуністам.— Н. К.), що ми хочемо припинити експлуатацію дітей їхніми батьками? В цьому злочині ми призначаємося.

Але ви твердите, що, заміняючи домашнє виховання суспільним, ми хочемо знищити найдорожчі для людини відносини.

А хіба ваше виховання не визначається суспільством? Хіба воно не визначається суспільними відносинами, в яких ви виховуєте, не визначається прямим або посереднім втручанням суспільства через школу і т. д.? Комуністи не вигадують впливу суспільства на виховання; вони лише змінюють характер виховання, виривають його з-під впливу пануючого класу.

Буржуазні розглагольствування про сім'ю і виховання, про ніжні відносини між батьками і дітьми викликають тим більшу огиду, чим більше руйнуються всі сімейні зв'язки серед пролетаріату внаслідок розвитку великої промисловості, чим більше діти перетворюються в прості предмети торгівлі і робочі інструменти»².

«Маніфест» накреслює ряд заходів, які пролетаріат повинен буде провести, коли він візьме владу. В числі їх вказуються в пункті 10-у і заходи, що стосуються виховання. Це буде: «Громадське і безплатне виховання всіх дітей. Усунення фабричної праці дітей в її сучасній формі.

---

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 424.

² Там же, стор. 427.

Поєднання виховання з матеріальним виробництвом і т. д.»¹

Розділ другий «Комуністичного маніфесту» закінчується словами: «На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»².

Коли ми під кутом зору Маркса, всіх його висловлень підійдемо до вищенаведеної фрази, ми зрозуміємо, що ця фраза означає, що звільнене цілком від кайданів капіталістичного гніту суспільство, де не буде вже класів і класової боротьби, буде пов'язане з таким зростанням у всіх галузях суспільного життя, з таким розквітом науки, пізнанням законів природи і розвитку людства, що це забезпечить кожному найповніший всебічний розвиток. Кожний член цієї асоціації, цього союзу, буде так тісно органічно зв'язаний з усією асоціацією і її прогресом в цілому, що вся його діяльність, все його життя послужить дальшому розвитку цього майбутнього безкласового суспільства.

У «Комуністичному маніфесті» Маркс весь час підкреслює залежність поглядів, ідей від суспільного укладу, від суспільних відносин. Там говориться: «Чи потрібна особлива глибокодумність, щоб зрозуміти, що разом з умовами життя людей, з їх суспільними відносинами, з їх суспільним буттям змінюються також і їх уявлення, погляди і поняття,— одним словом, їх свідомість?»

Що ж доводить історія ідей, як не те, що духовне виробництво перетворюється разом з матеріальним? Пануючими ідеями будь-якого часу завжди були тільки ідеї пануючого класу.

Говорять про ідеї, які революціонізують все суспільство; цим виражають лише той факт, що всередині старого суспільства утворились елементи нового, що рука в руку з розкладом старих умов життя іде і розклад старих ідей»³.

У 1847 р. був написаний «Комуністичний маніфест», і лише в 1867 р. вийшла найголовніша, найвизначніша праця Маркса «Капітал».

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 430.

² Там же.

³ Там же, стор. 428—429.

Маркс розвивав у ній ті самі ідеї, які були висловлені в «Маніфесті», тільки кожна думка була обгрунтована величезним матеріалом. Не мало місця приділяє Маркс і питанням експлуатації дитячої праці, результатам обслідувань фабричної інспекції; Маркс намагається знайти в дитячій праці те, що в своєму розвитку при умовах, які змінилися, може перетворитися на свою протилежність, стане цінним складовим виховним елементом у майбутньому суспільному укладі — укладі соціалістичному.

Навівши в I томі «Капіталу» ряд фактів, що змальовують безмежну експлуатацію дітей на фабриках, Маркс пише: «Інтелектуальне здичавіння, до якого штучно приводить перетворення незрілих людей у прості машини для фабрикації додаткової вартості і яке легко відрізнити від первісної темноти, що лишає розум зовсім незайманим, але не завдає шкоди самій його здатності до розвитку, його природній родючості,— це здичавіння примусило, нарешті, навіть англійський парламент проголосити початкову освіту обов'язковою умовою «продуктивного» споживання дітей 14-річного віку в усіх галузях промисловості, підпорядкованих фабричному законодавству»¹.

«Хоч які жалюгідні загалом постанови фабричного акта щодо виховання, вони оголосили початкове навчання обов'язковою умовою праці. Їх успіх уперше довів можливість сполучення навчання і гімнастики з фізичною працею (розрядка моя.— *Н. К.*), а значить, і фізичної праці з навчанням та гімнастикою. Фабричні інспектори, вислухуючи свідчення вчителів, скоро виявили, що фабричні діти, хоч їх навчають вдвоє менше, ніж школярів, які регулярно відвідують школу вдень, проте встигають пройти стільки ж, а часто й більше. «Справа пояснюється просто. Ті, що перебувають у школі тільки половину дня, завжди свіжі і майже завжди здатні і готові вчитися. Система праці, яка чергується з школою, дає змогу на одному занятті відпочити і освіжитися після другого, отже, вона набагато придатніша для дитини, ніж безперервність одного з цих двох занять. Дитина, яка з самого ранку сидить у школі,

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 400—401.

особливо в жарку погоду, не може змагатися з тим, хто бадьорий і жвавий приходить від своєї роботи». Дальші докази можна знайти в промові Сеніора, виголошеній на соціологічному конгресі в Единбурзі в 1863 р. Він вказує тут між іншим і на те, що однобічний непродуктивний і тривалий шкільний день дітей у вищих і середніх класах без користі збільшує працю вчителів «і в той же час не тільки марно, але й з прямою шкодою змушує дітей витрачати час, здоров'я і енергію». З фабричної системи, як можна простежити в деталях у Роберта Оуена, виріс зародок виховання епохи майбутнього, коли для всіх дітей понад певний вік продуктивна праця сполучатиметься з навчанням і гімнастикою не тільки як один із засобів для збільшення суспільного виробництва, але й як єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей (курсив мій.— Н. К.) ¹.

Далі Маркс доводить, що сучасна промисловість вимагає всебічно розвиненого робітника. «Принцип великої промисловості: кожний процес виробництва, взятий сам по собі і насамперед безвідносно до руки людини, розкладати на його складові елементи,— створив всю сучасну науку технології. Строкати, начебто позбавлені внутрішньої зв'язності і застигли форми суспільного процесу виробництва розклалися на свідомо планомірні, систематично розчленовані, залежно від бажаного корисного ефекту, галузі застосування природознавства. Технологія відкрила також ті нечисленні великі основні форми руху, в яких незмінно рухається вся продуктивна діяльність людського тіла, хоч би які різноманітні були уживані інструменти,— так само як механіка, незважаючи на величезну складність машин, знає, що всі вони являють собою постійне повторення елементарних механічних сил. Сучасна промисловість ніколи не розглядає і не трактує існуючу форму певного виробничого процесу як остаточну. Через це її технічний базис революційний, тимчасом як у всіх попередніх способів виробництва базис був по суті консервативний. З допомогою машин, хімічних процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим і в функціях робітників і в суспільних сполученнях

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 483—484.

процесу праці. Таким чином вона так само постійно *революціонізує поділ праці всередині суспільства* (курсив мій.— Н. К.) і безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. *Через це природа великої промисловості обумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника»* (курсив мій.— Н. К.)¹.

«...Сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини. Вона, як питання життя і смерті, ставить завдання: потворність нещасного резервного робочого населення, яке держать про запас для мінливих потреб капіталу в експлуатації, замінити абсолютною придатністю людини для мінливих потреб у праці; *часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, замінити всебічно розвиненим індивідумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному* (курсив мій.— Н. К.). Одним з моментів цього процесу перевороту, який стихійно розвинувся на основі великої промисловості, є політехнічні і сільськогосподарські школи, другим — «*écoles d'enseignement professionnel*» (професійні школи), в яких діти робітників дістають деяку обізнаність з технологією і з практичним застосуванням різних знарядь виробництва. Якщо фабричне законодавство, як перша мізерна поступка, вирвана у капіталу, сполучає з фабричною працею тільки елементарне навчання, то не підлягає ніякому сумніву, що неминуче завоювання політичної влади робітничим класом завоює належне місце в школах робітників і для технологічного навчання, як теоретичного, так і практичного. Але так само не підлягає ніякому сумніву, що капіталістична форма виробництва і відповідні їй економічні відносини робітників цілком суперечать таким ферментам перевороту і їх меті — знищенню старого поділу праці»².

Розповідаючи про безмірну експлуатацію дітей їх батьками, особливо в домашній промисловості, і зазна-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 486—487.

² Там же, стор. 488.

чаючи, що капіталістичний спосіб експлуатації, знищивши економічний базис відповідної батьківської влади, перетворив її у зловживання, Маркс говорив, що «необхідно було проголосити право дітей»: «Діти і підлітки мають право на захист законодавства від зловживання батьківською владою, яке передчасно підточує їх фізичні сили і принижує їх моральну та інтелектуальну сутність»¹. «Очевидно,— писав Маркс далі,— що утворення комбінованого робочого персоналу з осіб обох статей і різного віку, будучи у своїй стихійній, грубій, капіталістичній формі, коли робітник існує для процесу виробництва, а не процес виробництва для робітника, зачумленим джерелом загибелі і рабства, *за відповідних умов неминуче повинно перетворитися, навпаки, в джерело гуманного розвитку* (курсив мій — Н. К.)².

Питання про поєднання загальної продуктивної праці з загальним навчанням торкався Ленін в одному з перших своїх літературних творів, написаному ним наприкінці 1897 р.,— у «Перлах народницького прожектерства», де він різко виступав проти Южакова через те, що той вважав, що це можна здійснити при царизмі, що це можна здійснити на гроші, які будуть заробляти своєю працею селянські діти. Ленін писав там: «...не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання і освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»³.

Про це ж говориться в пункті 12-у нашої партійної програми.

Провести в життя поєднання навчання з продуктивною працею Наркомос намагався з самого початку свого існування, але господарська розруха, низький рівень техніки, брак ясних перероблених в дусі марксизму навчальних програм, розрив між теорією і практикою в навчанні утруднювали правильну постановку політехнічної освіти, зводили її часто до багаторемісництва; до діяцтва, зниження освітнього рівня учнів.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 489.

² Там же, стор. 490.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 423.

Тепер наша Країна Рад стала країною соціалістичною, країною високої техніки, країною стахановського руху, країною, де найширші маси трудящих охоплені жаждою знання, де практично реалізуються вказівки Маркса в галузі народної освіти.

1938 р.

ПРО ПІДРУЧНИК З ЛІТЕРАТУРИ

Зараз на сторінках «Літературної газети» і ряду інших газет обговорюється питання, який повинен бути підручник з літератури для неповної середньої школи та для середньої школи. Я хотіла б з цього питання зробити лише кілька зауважень.

Перше, що мені здається необхідним,— це те, *щоб підручник з літератури був написаний якомога простіше*, без усякої літературознавчої хитромудрої термінології, яка найпростішій думці намагається надати наукового вигляду.

Друге — це те, що підручник з літератури *не повинен намагатись* осягнути неосяжне, дати літературознавчу оцінку мало не всім літературним творам всього світу, дати оцінку всім літературним напрямам і т. д. і т. ін. Ось уже де особливо важливо давати «менше та краще» — це в підручнику з літератури. Зайва кількість оцінок, які треба запам'ятати, відводить на задній план *найголовніше* — це *вміння самостійно розбиратися в літературних творах*.

Треба, щоб учень до кінця зрозумів, яка величезна сила — художній твір, як може він навчити приглядатися до життя, розбиратися в навколишніх складних явищах, розуміти людей, як може він озброювати до боротьби, згуртовувати, зближувати людей, ставити перед ними великі цілі, і водночас треба підкреслювати, як може художній твір затемнювати свідомість, вирощувати класово чужі настрої, жити релігійні почуття, індиві-

дуалізм, шовінізм, пасивність і наскільки важлива літературна, правильно поставлена критика.

Друге, що повинен давати підручник з літератури,— це з'ясування того, *у чому сила літературного твору*.

Зараз у наших програмах більше говориться — правда, часто темно й неясно — про літературні напрями, але зовсім майже не говориться про те, як *створюється художній образ*, не говориться про вибір теми — її актуальність, значення для поточного моменту, не говориться, як писати, як вибирати найтипніше, найхарактерніше.

«Якщо ти хочеш зобразити консьєржа,— радив французький письменник Флобер своєму молодому другові Мопассану,— придивляйся до нього доти, доки не побачиш, чим він різниться від усіх інших консьєржів, тоді ти зможеш кількома словами дати його живий образ». Пишу з пам'яті, ця цитата не точна, у мене немає під рукою листів Флобера до Мопассана, але листи ці, по-моєму, дуже цінні. Таких вказівок можна знайти дуже багато у Льва Толстого, у Горького та в інших наших белетристів. Ці висловлювання треба зібрати, об'єднати.

У нас з низів піднімається сила нових талантів, вони писатимуть і пишуть про сучасність, про нових, чудових людей, що ростуть в нашій країні соціалізму, про їх переживання. Їм потрібна допомога; цю допомогу повинен подати підручник з літератури, який має бути не тільки в руках учнів, а в кожній масовій бібліотеці.

Ось недавно, обговорюючи питання, як пожвавити викладання граматики, я говорила, що треба учнів-заочників примусити якось «полюбити прикметник», тоді учень швидко засвоїть і всі нудні правила. Спочатку мій співбесідник скривився — це, мовляв, література, а не грамика, а потім написав кілька сторінок про роль прикметників у художній літературі. Вийшло дуже цікаво. Він узяв невеликий уривок з Тургенева, дав його спочатку без прикметників, а потім так, як дано в Тургенева, з прикметниками, показав на цьому прикладі, як прикметники оживляють іменники, конкретизують їх. Потім взяв бурхливо-полум'яного Маяковського, показав яскравий, пристрасний, оригінальний добір прикметників у Маяковського, а потім показав, як дбайливо добирав Пушкін, що можна встановити з його рукописів, прикметники.

Цей екскурс в літературу, по-моєму, є зразком того, як треба в підручнику з літератури висвітлювати *техніку літературної творчості*. Зараз це одне з найактуальніших завдань.

Багато письменників-початківців потребує літконсультації, і треба, щоб підручник з літератури давав цю, таку потрібну зараз консультацію про суть, про техніку літературної творчості.

Починати розбір художньої літератури треба з сучасних письменників, які говорять про речі, близькі молоді. Звичайно, треба вибирати краще, що є. Треба насамперед, щоб учень зрозумів *тісний зв'язок між художньою літературою і навколишньою дійсністю*. Без цього не можна переходити до історії літератури.

Історія у нас була занедбана. Зараз, коли звернено особливу увагу на історію, коли на написання підручників з історії кинуто кращі сили, буде набагато легше побудувати курс історії літератури. Важливо, щоб учень добре знав ту епоху, в яку написано той чи інший класичний твір, без цього він не буде до кінця зрозумілий. Історія народів СРСР особливо допоможе розібратися в історії літератури різних народностей, яка містить у собі багато цінного, історично показового.

У нас тепер захоплюються фольклором — народною творчістю. Це добре, треба тільки дуже насторожено ставитись до всякого підроблювання під фольклор. Не можна фольклор брати також «поза часом і простором», дуже важливо навчитись визначати, до якої епохи належить той чи інший твір, до якого району; важливо встановити, яка верства населення створила той чи інший твір. Ці питання вимагають доброї підготовки, і тому, по-моєму, фольклор треба вивчати тоді, коли учні вже добре розуміють зв'язок усякого художнього твору з певною історичною епохою. Фольклор треба зв'язувати з вивченням історії мови, гнучкості її, живого багатства народної мови, яке треба берегти, закріплювати.

І, нарешті, останнє, на що я хотіла б звернути увагу укладачів підручників з літератури,— це те, що підручник з літератури повинен допомагати розвитку самодіяльності учнів: підручник з математики і підручник з літератури, наприклад,— дві речі зовсім різні. Самодіяльність учнів у галузі літератури можна організувати

значно легше. У додатку треба дати мотивовані програми літературних гуртків, дати вказівки, як писати відзиви на літературні твори, як робити виписки, що, в якому зв'язку читати; на які спектаклі ходити, як записувати свої думки, що виникають у зв'язку з переглядом тієї чи іншої речі, з читанням того чи іншого художнього твору і т. д. і т. ін.

У нашій країні література повинна стати серйозною ділянкою соціалістичного будівництва. У живих образах вона повинна ріднити найширші верстви населення всіх національностей. Живий реальний художній образ — могутній засіб пропаганди. Цього ні на хвилину не повинні забувати укладачі підручників з літератури.

1938 р.

ЗАМІТКИ ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

...Робота школи і позашкільна робота органічно пов'язані між собою. Не можна розривати ці два поняття. Наша школа докорінно відрізняється від школи буржуазної. Ми хочемо і прагнемо виростити в школі людину нового типу, людину, пройняту комуністичною мораллю, яка до всіх питань підходить не з точки зору тільки свого особистого інтересу, а з точки зору інтересів громадськості.

Придивляючись до життя зараз, бачиш, як перероджуються люди. На мене дуже велике враження справили листи матерів. У однієї матері на одній з гідроелектростанцій упав у воду син і загинув, а вона пише: «Будь ласка, вживіть заходів, щоб на електростанціях скрізь були захисні огорожі». У другій син у лікарні лежить — тяжко хворий, вона про нього турбується, але одночасно пише про те, що в нас великодні й різдв'яні свята збігаються з канікулами — це недобре, тому що в селі попи дітей умовляють ходити по хатах Христа славити і за це дають їм ласощі. У неї син хворий, а вона про всіх дітей думає, як виростити їх так, щоб вони не потрапляли під вплив попів, релігії. Ми на кожному кроці зустрічаємо таких матерів-громадян.

Ми говоримо про героїв нашої країни. Герої — це не тільки льотчики; герої бувають і в повсякденному житті. Стахановці — це герої повсякденного життя. Стахановець працює на заводі, рядом з товаришами. Він думає, як правильно налагодити і свою роботу і роботу товаришів.

Ми іноді перегинаємо палицю, розповідаємо дітям головним чином про прикордонників. І всі наші діти

хочуть їхати на кордон, хочуть літати. Це зрозуміло. Але ось про повсякденне життя ми менше вміємо розповідати дітям. Володимир Ілліч писав про те, що партієць-комуніст — це той, хто готовий умерти за справу, за яку він бореться, але в той же час він повинен в інтересах партії виконувати непомітну, важку, повсякденну роботу. А ми не вміємо виховувати цю якість у дітей. Виховувати дітей, які героїчно будуть захищати нашу соціалістичну Вітчизну, які будуть готові поїзд врятувати, — це добре, але поряд з цим треба розповідати й про те, як вони повинні жити, щоб справді у нас вийшло нове життя, організоване життя, комуністичне життя.

З цим завданням школа справляється ще не досить. У школі надто багато уваги звертають на засвоєння. Іноді, як пташенята, роззявляють діти роти, а вчитель їм все розжовує і готове кладе. У дітей пам'ять добра. Вони можуть такі цитати навести, які дорослий одразу не запам'ятає, вони й батьків будуть дивувати своїми знаннями, а продумувати, самостійно по-справжньому працювати — цього ми дітей в школі мало вчимо. Діти не вміють по-справжньому самостійно працювати, не можуть без керівника ставити питання, не вміють ставити питання, які їх хвилюють. Це виявляється у вузах.

У багатьох школах діти тільки заучують матеріал і не вміють вдумуватися в нього. Які ж це будуть комуністи, якщо вони не навчаються вдумуватися, якщо вони не зуміють до кінця зрозуміти, що таке марксизм-ленінізм?

Позашкільна робота пов'язана з шкільною. Але деякі позашкільні установи не розуміють цього завдання і замість допомоги та поради лише опікують дітей. Я недавно була на нараді при Московському міськвно. Там стояло питання про дитяче читання. І мене вразило у виступах ряду товаришів те, яку опіку вони розвели над читанням дітей. Ось я пригадую своє дитинство. Якби хто-небудь спробував так мною керувати — не даючи читати, що я захочу, а нав'язувати книжки — я жодної книжки не схотіла б читати.

Пам'ятаю, в дитинстві батько подарував мені книжку Пушкіна — там були окремі уривки з його творів і зокрема «Дубровський». Уривалось оповідання на тому місці, де виявляється, що Дубровський зовсім не педагог:

«Пуркуа ву туше? Я не можу дормір в темноті»,— на цьому все уривалось, уривалось на найцікавішому місці. Я тоді всі бібліотеки обшукала, щоб «Дубровського» знайти і до кінця прочитати. Пам'ятаю, як я захоплювалась Лермонтовим. Заб'єшся в який-небудь куток і декламуєш що-небудь з Лермонтова (адже діти і підлітки дуже захоплюються цією справою), і раптом тоді б мені сказали: «Ти Лермонтова не читай, читай тільки Крилова»,— я до Крилова не доторкнулася б.

У дітей свої інтереси, не можна пригноблювати особистість дитини. Мене прямо злякали промови педагогів, які розповідали, як все «по полицках» розкладено в шкільних бібліотеках все за періодами року: навесні читай про сонечко, взимку читай про зиму. Це неправильний і антипедагогічний підхід до дітей. Адже над кожною книжкою людина думає, у неї під час читання народжуються нові думки. Або, наприклад, влаштовують у шкільних бібліотеках змагання за те, хто більше книжок прочитає. Це щось зовсім ні на що не схоже. Дітей треба стримувати, щоб вони не «ковтали» книжки, а більше вдумувалися в прочитане.

Як зацікавити дітей, як навчити їх підходити до книжок, показувати в книжці найцікавіше, найважливіше, пов'язане з життям,— цього ми ще не навчилися. Цього ми навчимося тільки тоді, коли зрозуміємо, що позашкільна робота не повинна бути продовженням шкільного навчання.

Один час у Палацах піонерів займалися тільки обдаровані діти, відмінники. У той же час бачиш, як на вулицях бігають діти і з цікавістю дивляться на п'яних, на дорослих хуліганів. І зараз до багатьох Палаців піонерів тільки з квитками пускають.

Позашкільна робота повинна охоплювати всіх дітей — і тих, яких виключено з школи, і тих, які під сходами ховаються. Говорять: «Як же в Палац культури їх пустити, вони заразять всіх дітей хуліганством?» Якщо в Палацах піонерів такі діти, яких всякий може заразити хуліганством, то яке ж там виховання? Треба знати, як зацікавити, як захопити дітей. Треба знати, що цікавить недисциплінованого хлопця, і дати йому в цій галузі роботу. Треба дати йому самостійну роботу, і з хулігана він стане одним з найактивніших дітей.

А в нас часом Палаці перетворюються в привілейовані дитячі установи. Коли я два роки тому прийшла в Московський палац піонерів, мене вразило й те, що робота в Палаці піонерів була продовженням навчання: урок з геології, урок з мінералогії, урок з літератури, урок танців, урок співів. Все уроки і все за розкладом. Це ж просте продовження шкільних занять, а не така організація дозвілля, яка допомагала б дітям учитися жити по-новому, колективно працювати, обговорювати питання, придивлятися до життя, стикатися з ним.

Звичайно, всіх дітей взяти в Палаці піонерів не можна — не помістяться. Але я думаю, що не можна держати курс на відмінників, не можна відмежовуватись від школярів-непіонерів.

Є ще неправильний підхід педагогів до піонерів: вони виділяють їх, ставлять в привілейоване становище.

У нас у Наркомосі одного разу стався такий випадок: привезли дітей з однієї школи і преміювали їх. Дивлюся: сидить одна дівчинка і з хвилюванням дивиться, як кого преміюють. Я запитую: «А її записали?» — «Так, її записали». Виявилось, що це не так — дівчинку привезли в Москву разом з піонерами, але її, хоч вона була відмінниця, не приміювали тому, що вона непіонерка.

Треба, щоб хлопця і дівчину тягло в піонери не тому, що піонери — якийсь «привілейований стан», а тому, що життя піонерів значно цікавіше і змістовніше, розумніше, організованіше.

Величезні виховні завдання лягають на всі Будинки піонерів, на Будинки культури, на всю позашкільну роботу. Позашкільна робота повинна збуджувати нові інтереси, вона повинна організаційно виховувати дітей.

У нас ще живі пережитки старого. За старих часів було так, що дітей робітників примушували працювати з ранку до вечора, а багаті — поміщики, капіталісти — вирощували дітей білоручками, придумували для дітей самі тільки розваги. І коли ми починаємо перевантажувати наших дітей розвагами, ми робимо не те, що потрібно. Дітей треба не тільки балувати. Треба, звичайно, ходити учням і в кіно, і в театр, але потрібна якась пропорція. Треба зрозуміти до кінця, що таке щасливе дитинство. Це зовсім не означає, що дитину, як якогось капіталістичного синочка, треба обслуговувати, обслугову-

вати і обслуговувати. Радість полягає в тому, що наше життя колективне, не самотнє. Жити в колективі значно краще, життя повніше, різнобічніше, глибше. А ось коли все набридає дітям, тоді їм стає нудно. Ми ж намагаємось занадто розважати і веселити дітей.

Є й друга крайність — коли дають дітям непосильну громадську роботу, не враховуючи ні запитів, ні прагнень дітей.

Громадська робота від громадської роботи різниться. Був час, коли дітей примушували збирати утильсировину. Я пам'ятаю, на заводі «Динамо» одна дівчинка розповідала, скільки вони зібрали утильсировини. Для цього їм треба було обійти дуже багато квартир. Коли так працювати, то дітям не залишається часу на навчання, на читання книг. А ось інший тип громадської роботи. Візьміть дітей з Палацу піонерів, які ходять у червоні кутки житлових будинків. Вони там добре ознайомлюються з життям. Вони спостерігають за тим, як живуть інші діти і в чому потрібно цим дітям допомогти. Або ось, наприклад, є любителі креслити карти: він і карту Іспанії накреслить, і зробить вирізки з газет. І ось коли він передасть все це в групу малописьменних, адже це буде велика громадська робота, і дитина буде намагатися креслити краще, процес креслення стане для неї цікавішим.

Я пригадую, як Володимир Ілліч виступав на II з'їзді політосвіти в 1921 р. і говорив, що в нас три вороги — неписьменність, комчванство і хабар.

Серед піонерів нерідко зустрічаєш дітей, які дуже багато думають про себе. Піонер вважає себе справдешнім доповідачем, дівчинка-піонерка вчиться музики і вважає себе винятково обдарованою. Треба піклуватися, щоб у обдарованих дітей не запаморочилась голова, треба забезпечити їм всебічний розвиток.

Палаці піонерів можуть і повинні допомагати появі і зростанню нових талантів. Це безперечно. У Л. Толстого є чудове оповідання, в якому говориться, як одна учениця все мовчала, не могла нічого відповісти, а вислухала якесь цікаве оповідання і раптом сама встала і заговорила. І Толстой писав про це: «У мене було таке почуття, ніби я бачив, як квітка розпускається».

Уміти збуджувати в дітях нові інтереси, вирощувати всебічно розвинених людей — таке завдання всіх, хто покликаний виховувати дітей. Адже комуністична мораль дає дуже багато сил і радості, якщо вона не показна, а справжня. І ми повинні наших дітей цією мораллю наснажувати, вирощувати з них громадських діячів. Позашкільна робота не повинна йти самопливом. А в нас тут дуже великий самоплив. Треба подумати не тільки про зміст роботи, але й про те, як організувати відпочинок, як поставити справу таким чином, щоб діти дійсно росли комуністами, ленінцями.

Ми повинні відмовитися від безмежної опіки, яка в нас є і в школі, і в позашкільній роботі. Треба дітям дати можливість розгорнути свої сили. Це дуже важливо. Радянська школа обов'язково повинна в цьому розумінні сильно впливати. Але не опікати, а вміло спрямовувати інтереси і думки дітей.

Життя дитини повинно бути багатим, змістовним, треба рішуче відмовитися від шаблону і штампу в підході до дитячих інтересів. Приходжу я якось у Палац піонерів і бачу: дівчатка сидять окремо, хлопчики — окремо; дівчатка вишивають, а хлопчики слухають лекцію про те, як грати в шахи. Серед них було тільки дві дівчинки, решта — хлопчики. Дехто вважає, що шахова гра — це чоловіча справа, а співи, танці — жіноча. Співають дівчатка, а один хлопчик сидить у кутку, щоб його не помітили, і підспівує за хором. У нас хлопчики вважають нижчим за свою гідність співати. «Нехай дівчатка співають», — говорять вони. Цей поділ на хлопчиків і дівчаток — пережиток минулого.

Позашкільна робота повинна більше уваги звертати і на мистецтво, щоб воно стало складовою частиною життя школи.

Треба докласти всіх сил до того, щоб діти виростали в нас ленінцями. Для цього в нас є всі можливості.

Діти, у яких правильно організований відпочинок, правильно організоване дозвілля, інакше і вчитися будуть. Не треба їм ста тисяч вихователів або «класних панянок», як жартома називав вихователів Володимир Ілліч.

ПРИМІТКИ
і
ПОКАЖЧИКИ

ПРИМІТКИ

У третій том Педагогічних творів Н. К. Крупської включено статті і промови з питань навчально-виховної роботи з дітьми в школі і дитячих будинках (про роботу шкіл дорослих див. дев'ятий том), про підготовку і підвищення кваліфікації вчителя. При визначенні складу тома враховувалось, що питання трудового виховання і політехнічної освіти в основному висвітлюються в четвертому томі, а питання комсомольської, піонерської і позашкільної роботи — в п'ятому томі цього видання Педагогічних творів Н. К. Крупської.

Матеріал розташований у хронологічному порядку.

1918—1920

ПРО ШКОЛИ ДЛЯ РОБІТНИКІВ-ПІДЛІТКІВ

(стор. 7)

Вперше опубліковано за підписом Н. К. в журн. «Народное просвещение», тижневик Народного Комісаріату освіти, 1918, № 22. Стаття увійшла також у збірник: Н. К. Крупская, Воспитание молодежи в ленинском духе, М., вид-во «Молодая гвардия», 1925. Друкується за текстом журналу.

Школи для робітників-підлітків і школи-клуби (див. наступну статтю) почали виникати з 1918 р. у великих містах при фабриках і заводах і стали попередниками шкіл фабрично-заводського учеництва (ФЗУ). Вони мали на меті охопити всіх підлітків, що працюють на виробництві, навчальною і клубною роботою. В 1920 р. школи робітників-підлітків і школи-клуби були включені в систему установ єдиної трудової школи.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА В ШКОЛАХ-КЛУБАХ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ
(стор. 11)

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», щомісячний орган Народного Комісаріату освіти, 1920, № 16—17. Під назвою «Соціально-політична робота підлітків» стаття увійшла з деякими скороченнями в збірник: Н. К. Крупская, «Воспитание

молодежи в ленинском духе, М., вид-во «Молодая гвардия», 1925. Друкується за журн. «Народное просвещение» (див. також примітку до попередньої статті).

1921—1930

ПАМ'ЯТІ НЕКРАСОВА

(стор. 21)

Стаття написана до сторіччя з дня народження М. О. Некрасова. Оpubлікована вперше в газ. «Агит-Роста», № 32 від 16 листопада 1921 р. (видання Російського телеграфного агентства — матеріали для провінціальної преси).

ЗАВДАННЯ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

(стор. 24)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1922, № 1. Друкується за текстом Собрання сочинений Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Журнал «На путях к новой школе» ставив собі за мету згуртувати навколо себе педагогів, натхнених ідеями єдиної трудової школи, залучити їх до участі в розробці шляхів нової, радянської школи. З 1922 до 1930 р. виходив як орган науково-педагогічної секції ДВР, а з 1931 по 1933 р.— як орган Товариства педагогів-марксистів. Відповідальним редактором журналу (починаючи з другого номера) була Н. К. Крупська.

У першому номері журналу питанню про завдання школи І ступеня були присвячені також статті Г. О. Гордона, С. Т. Шацького і П. П. Блонського. Редакція вмістила перед ними таку примітку:

«Нижче ми вміщуємо чотири статті членів науково-педагогічної секції ДВР, що торкаються основних принципів і методів постановки шкільної справи. Хоч статті порушують по суті ті самі питання, але в кожного з авторів свій підхід до них. Редакції здається, що одночасне вміщення цих статей найповніше висвітлить порушені питання»¹.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРАМИ

(стор. 34)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1922, № 2. Друкується за цим джерелом.

У цій статті Н. К. Крупська обґрунтовує необхідність обов'язкової державної програми-мінімум для шкіл республіки. Стаття була настановчою для укладачів схем програм.

Схеми перших програм ДВР, що дістали назву «комплексних», були розроблені в 1922 р. і видані в 1923/24 навчальному році (в наступні роки програми ДВР перероблялись). Намагаючись встановити міцний взаємозв'язок між знаннями, пов'язати їх з життям, укладачі програм давали навчальний матеріал у вигляді єдино-

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1922, № 1, стор. 5.

го комплексу знань про природу, працю і людське суспільство, розподіляючи його в трьох вертикальних колонках: природа, праця, суспільство (вивчення трудової діяльності людей ставилось у центрі всього шкільного викладання).

Незважаючи на те, що програми ДВР не були позбавлені помилкових положень і хиб, вони відіграли свою позитивну роль і ввійшли в історію радянської школи як один з важливих етапів її розвитку. «Програми ДВР,— за словами Н. К. Крупської,— рвали з старими традиціями, до них з озлобленням ставились такі педагоги, які групувались навколо «Педагогической мысли», що намагалась зберегти стару привілейовану панську школу, зберегти в школі релігію та інше... Саме тому програми ДВР, вірніше схеми програм ДВР, стали прапором, навколо якого групувалось передове вчительство... Програми ДВР були певним етапом на шляху розвитку політехнічної школи» (див. т. II цього видання, стор. 572).

У 1932 р. у статті «До десятиріччя журналу «На путях к новой школе» Н. К. Крупська писала:

«Коли подивився на схеми програм першого концентру II ступеня сучасними очима, то бачиш, що це були зовсім не схеми програм, а схеми тих питань, які важливі з марксистської точки зору, які повинні бути внесені в програми. Багато чого треба ще додати до схеми, дещо сказати ясніше, краще сформулювати, але «схеми» були початком боротьби за марксизм у школі, за докорінну зміну змісту програм, чого так наполегливо вимагав Володимир Ілліч. Ця боротьба за марксизм у школі, за просякнення всіх програм духом марксизму-ленінізму ще не закінчена»¹.

ПРИМІТКА ДО РЕЦЕНЗІЇ Є. П. ХЕРСОНСЬКОЇ НА ЖУРНАЛ
«КУЛЬТУРА І ЖИЗНЬ»
(стор. 45)

Опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 1 (4) як примітку від редакції. Написано Н. К. Крупською, яка була відповідальним редактором журналу. Друкується за цим джерелом.

ЕКСКУРСІЙНИЙ МЕТОД ПРИ ВИВЧЕННІ ПИТАНЬ, НАМІЧЕНИХ
У СХЕМАХ ПРОГРАМ, ПРИЙНЯТИХ З'ЇЗДОМ СОЦВИХІВ
(стор. 47)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 3 (6). Друкується за цим джерелом.

З'їзд завідуючих відділами соціального виховання губернських відділів народної освіти відбувався в Москві в березні 1923 р. (див. також примітку до статті «До питання про програми», стор. 706—707).

ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ І ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ
(стор. 55)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 3 (6). Під назвою «Шкільне самоврядування, гра і організаційні

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1932, № 8, стор. 12.

навички» стаття була надрукована в книзі: Советская производственно-трудова школа, книга для читання і роботи по основам советской системы воспитания, сост. В. Вейкшан, А. Калашников и С. Ривес, под общей редакцией А. Г. Калашникова, т. 1, вид. 5-е, М., вид-во «Работник просвещения», 1928. Друкується за журн. «На путях к новой школе».

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ УЧИТЕЛЬСТВА

(стор. 61)

Вперше опубліковано в газ. «Правда», № 153 від 11 липня 1923 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

РЕЦЕНЗІЯ

П. П. БЛОНСКИЙ И. *Красная зорька*. Перша книга для читання в сільській школі
(стор. 65)

Вперше опубліковано в газ. «Правда», № 168 від 28 липня 1923 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

П. П. Блонський (1884—1941) — визначний педагог і психолог. Дореволюційні праці його написані на основі ідеалістичного світогляду. З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції П. П. Блонський бере активну участь у роботі по народній освіті. В 1919 р. вийшла його книжка «Трудова школа», яка, незважаючи на ряд помилок, відіграла велику роль у розвитку радянської педагогічної думки і стала поворотним пунктом у світогляді П. П. Блонського, який поступово переходить на позиції матеріалізму. П. П. Блонський був одним з організаторів і професорів Академії соціального виховання (з 1923 р.— Академія комуністичного виховання), членом науково-педагогічної секції ДВР, членом редколегії журналу «На путях к новой школе».

Оцінку книги П. П. Блонського «Красная зорька» Н. К. Крупською див. також на стор. 116 цього тома.

ПРО ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

(стор. 68)

Стаття опублікована за підписом Н. К. як дискусійна в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 7—8. Увійшла також у збірник: Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., вид-во «Работник просвещения», 1924. Друкується за текстом журналу.

НОВІ ПРОГРАМИ В ОЦІНЦІ З'ЇЗДУ В СПРАВІ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ
(стор. 73)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 9. Друкується за цим джерелом.

І Всеросійський з'їзд у справі природничої освіти відбувся в Петрограді 10—16 серпня 1923 р. Йому передували з'їзд викладачів природознавства Північної області в Петрограді (1921) і Московська конференція викладачів природознавства (1922). Стаття написа-

на Н. К. Крупською в зв'язку з розбіжністю серед викладачів природознавства в питаннях викладання еволюційної теорії і основ агрономії в школах.

У 1932 р. Н. К. Крупська з приводу цих розбіжностей писала: «Біологія з часів Писарева завжди вважалась бойовим предметом. Вона давала основи для матеріалістичного світогляду. Це добре знав царський уряд, ось чому біологія тривалий час була заборонена в класичних і жіночих гімназіях, а там, де ботаніка, зоологія допускались, вони давались у покремсаному, спотвореному вигляді... Науково-педагогічна секція ДВР наполягала на введенні в школу II ступеня еволюційної теорії, вважаючи, що треба вивчати явища в їх розвитку»¹. І далі: «В другому питанні — пов'язання природознавства з сільським господарством — боротьба з педагогами-природознавцями, які стояли на платформі «чистої науки», йшла на всю широчінь... Життя цього владно вимагало»².

Див. також у цьому томі «Відповідь А. Пінкевичу» (стор. 93), «Радянська школа і природознавство» (стор. 297).

ПРО НОВІ ПРОГРАМИ

(стор. 82)

Опубліковано в журн. «Народный учитель», 1924, № 1. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «До питання про програми» (стор. 706—707).

КОЛЕКТИВНИЙ ДОСВІД УЧИТЕЛЬСТВА

(стор. 87)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 1. Друкується за цим джерелом.

ВІДПОВІДЬ А. ПІНКЕВИЧУ

(стор. 93)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 1. Друкується за цим джерелом.

Після опублікування статті Н. К. Крупської «Нові програми в оцінці з'їзду в справі природничої освіти» (див. статтю на 76 стор. цього тома і примітки до неї на стор. 708—709) в редакцію журналу «На путях к новой школе» надійшов лист А. П. Пінкевича. В № 1 цього журналу за 1924 р. редакція опублікувала лист А. П. Пінкевича і відповідь на нього Н. К. Крупської.

КОНФЕРЕНЦІЯ В СПРАВІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

(стор. 95)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 2. Друкується за цим джерелом.

До статті подано таку примітку редакції: «Доповідь Н. К. Крупської на конференції в справі педагогічної освіти 12 лютого цього року». Проте із змісту статті видно, що це не доповідь, а стаття

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1932, № 8, стор. 19.

² Там же, стор. 20.

до наступної конференції. Конференція відбулася в Москві 12—16 лютого 1924 р. Звіт про її роботу з коротким викладом змісту промови Н. К. Крупської опублікований в газеті «Правда» № 36 від 16 лютого 1924 р.

У книзі «Материали по педагогическому образованию», збірник руководящих постановлений и положений, под ред. А. Ф. Белякова, М., вид-во 2-го МДУ, 1925, опубліковано також короткий виклад промови Н. К. Крупської (під заголовком «До питання про реформу педагогічної освіти»), ідентичний за змістом з вміщеною в цьому томі статтею.

ФІЗКУЛЬТУРА (ЗАУВАЖЕННЯ В ДУЖКАХ)

(стор. 93)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 2. Друкується за цим джерелом.

У тому ж номері журналу надруковані статті П. Блонського «Фізичне виховання в школі I ступеня» і лікаря Под'япольської «Про фізкультуру в сільській школі і школі сільської молоді». Стаття Н. К. Крупської націлювала авторів на розв'язання порушених ними питань з урахуванням конкретної дійсності.

ОСНОВНІ ЛІНІЇ ПЕРЕПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСТВА

(стор. 101)

Стенограма доповіді Н. К. Крупської на Всеросійській конференції в справі перепідготовки вчителів. Конференція проходила в Москві 20—25 березня 1924 р. Друкується за журналом «Народный учитель», 1924, № 5.

У книзі «I общесоюзное методическое совещание, созванное ГУСом РСФСР, 1924, 27—29 марта» текст цієї стенограми вміщено в додатку № 1 під назвою «Основні лінії перепідготовки викладачів у зв'язку із завданням соціального виховання в теперішній час».

У цій доповіді Н. К. Крупська підкреслила необхідність озброєння учителя знанням *особливостей вікового розвитку дітей*. В ряді інших своїх статей і виступів вона також зазначала, що без цих знань не можна успішно розв'язувати питання виховання. (Див. у цьому томі статті: «Про завдання шкільного кіно», «Роль дитячої бібліотеки і бібліотекаря в сучасних умовах», «Який нам потрібен підручник», «Соцзмагання в радянській школі», «Піднятися на вищий ступінь», «Методичні замітки», «Хороший підручник — політехнічній школі», «Діалектичний підхід до вивчення окремих дисциплін», «Чим повинен володіти учитель, щоб бути хорошим радянським педагогом», «Про виховну роботу»).

У той же час Н. К. Крупська різко виступила проти антинаукових поглядів на роль спадковості і оточення в розвитку дитини (див., наприклад, у 2-му томі ст. «До питання про морально-дефективних дітей»). На відміну від буржуазної педології, зазначала Н. К. Крупська, «радянська форма педології» повинна будуватися як галузь педагогічної науки, що вивчає на діалектико-матеріалістичній основі вікові особливості дітей. Проте ряд радянських учених потрапив у полон буржуазної педології.

ЦК ВКП(б) у своїй постанові від 4.VII 1936 р. викрив антинаукову суть педологічних перекручень в системі наркомосів і закликав до створення марксистської науки про дітей.

У зв'язку із зазначеною постановою Н. К. Крупська писала: «...треба було враховувати вікові особливості дитини. Тут були великі труднощі. З одного боку, доводилось боротися з експериментальною педагогікою, методи якої всіляко культивувались буржуазною педагогікою... У боротьбі з експериментальною педагогікою, яка мала архібуржуазний характер, доводила, що найобдарованіші діти — це діти пануючих класів, а діти трудящих — діти, які стоять за здібністю, обдарованістю значно нижче, у нас вийшли перегини вліво, що ігнорували вікові особливості дітей»¹. Розглядаючи далі програми для дитячих садків, Н. К. Крупська продовжувала: «Ленінградські педологи і педологи московські брали участь у розробці цих програм. Змертвлений дитячий садок штовхнув їх на дальший хибний шлях, на розробку методами буржуазної експериментальної педагогіки питання про спадковість, на яку нібито ніяк не можна вплинути, яка являє соць фатальне, привів їх до поділу дітей на обдарованих і не здатних до розвитку, слухняних і важковихованих»².

«Педологів правильно лають за те, що вони бездушно, формально ставились до дітей, за процентами розподіляли здібних і нездібних, не думали, як допомогти розвитку дітей, їх вихованню. Але якщо ми не будемо знати вікових особливостей дітей і того, що цікавить звичайно дітей в тому чи іншому віці, як вони сприймають навколишнє, то не зможемо добитися успіху в роботі»³, — так писала Н. К. Крупська після постанови ЦК ВКП(б) від 4.VII 1936 р., нагадуючи про те, що проблема вивчення вікових особливостей дітей не знімається.

ПРО РОБОТУ НАД НОВИМ ПІДРУЧНИКОМ ДЛЯ НОВОЇ ПРОГРАМИ
(стор. 106)

Доповідь і заключне слово на I Всеросійському об'єднаному з'їзді дослідно-зразкових закладів і методичних бюро губернських відділів народної освіти 30 травня 1924 р.

Опублікована в книзі «Программы ГУСа и общественно-политическое воспитание», под ред. Е. Рудневой, М., вид-во «Работник просвещения», 1924. Друкується за цим джерелом.

У зв'язку з опублікуванням перших обов'язкових програм-мінімум стало питання про створення нового підручника. Як видно з тексту доповіді Н. К. Крупської, питання, чи потрібен підручник у школі, було в той час дискусійним. Н. К. Крупська відстоювала необхідність підручника і ставила перед упорядниками підручників певні вимоги, які сформульовані нею в ряді статей, що ввійшли в цей том: «Підручник у масовій школі», «Демократизація підручника», «Про підручник і дитячу книгу для I ступеня», «Старі і нові підручники», «Який нам потрібен підручник», «Хороший підручник — політехнічній школі» та ін.

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2, од. зб. 23, ч. II, арк. 771—777.

² Там же.

³ Журн. «Вожатый», 1937, № 6, стор. 12.

Після рішення ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» від 12 лютого 1933 р. почали видаватись стабільні підручники.

Про книжку П. П. Блонського «Красная зорька» див. рецензію Н. К. Крупської (стор. 65 цього тома).

З ПРИВОДУ СТАТТІ «ЛІТЕРАТУРНІ СМАКИ БЕЗПРИТУЛЬНИХ» (стор. 118)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 4—5. Друкується за цим джерелом.

Стаття Григор'євої «Літературні смаки безпритульних» (за матеріалами відділу дитячого читання Інституту методів позашкільної роботи) вміщена в цьому ж номері журналу.

Редакція журналу в зв'язку з цими статтями писала: «У статті «Літературні смаки безпритульних» в цілому вірно схоплені риси безпритульних та їх побут; вона цікава остільки, оскільки є результатом спостереження над безпритульними в природних умовах їх життя. Про матеріал для читання безпритульним і про роботу з безпритульними в нічліжці див. вміщену нижче статтю Н. К. Крупської».

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИТБУДИНКИ (стор. 120)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 7—8. Друкується за цим джерелом.

ЧОГО НАВЧАЮТЬ У ТЕПЕРІШНІЙ ШКОЛІ? (стор. 126)

Лист до робітників і робітниць, селян і селянок. Опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 7—8. Друкується за цим джерелом.

До статті дано таку примітку від редакції:

«Для привернення симпатії населення до нової школи необхідно ознайомлювати населення з метою і завданнями нової школи, із змістом її роботи. З цією метою Наркомос почав видавати серію листків до населення про нову школу. Початком цієї серії і є листок «Чого навчають у теперішній школі?» Учителів треба зайнятися організацією розповсюдження цих листків серед населення. Листівку треба дати переписати учням і попросити віднести її додому і прочитати там.

Голова науково-педагогічної секції
Державної вченої ради *Н. Крупська*.

ПОВ'ЯЗУВАННЯ ШКОЛИ З ЖИТТЯМ НАВКОЛИШНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА (стор. 128)

Опубліковано в книзі: В. Струминский, Хрестоматия по основным вопросам теории и практики трудовой школы, ч. I, Принципы и методы работы, Л., 1924. Друкується за цим джерелом.

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ «ШКОЛА-КОМУНА НАРКОМОСУ»

(стор. 131)

Друкується за книгою: Школа-комуна Наркомосу, из опыта Московской опытно-показательной школьной коммуны Наркомпроса имени П. М. Лепешинского, сборник педагогического коллектива школы, с предисловием Н. К. Крупской, М., вид-во «Работник просвещения», 1924.

Школа-комуна заснована за дорученням Наркомосу П. М. Лепешинським восени 1918 р. в селі Литвиновичі Рогачівського повіту Гомельської губ. Восени 1919 р. школа-комуна переїхала в Москву і як дослідно-показова школа Наркомосу існувала до 1937 р., коли всі дослідно-показові школи були реорганізовані в масові.

П. М. Лепешинський (1868—1944) — визначний діяч Комуністичної партії, член КПРС з 1898 р. Після Жовтневої революції був членом Колегії Наркомосу РРФСР, заступником народного комісара освіти Туркестану, одним з організаторів Істпарту і МОДР, потім — директором Історичного музею і Музею Революції.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛАХ ФАБЗАВУЧУ

(стор. 135)

Доповідь Н. К. Крупської на Всесоюзному з'їзді з питань робітничої освіти» (з'їзд відбувся 15—21 грудня 1924 р.). Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», 1925, № 1. Друкується за «Собранием сочинений Н. К. Крупской», т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) виникли в 1920 р. з ініціативи комсомолу і були до 1940 р. основною формою підготовки кваліфікованої робочої сили для промисловості. (В 1940 р. було створено систему Державних трудових резервів СРСР). Навчання в школах ФЗУ будувалось на основі поєднання професійного навчання із загальноосвітньою підготовкою, суспільно-політичним і фізичним вихованням молоді.

ДО СТАТТІ БЛОНСЬКОГО І ЧУЛІТА «АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ»

(стор. 142)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1925, № 2. Друкується за цим джерелом.

Стаття П. П. Блонського і Я. Я. Чуліта надрукована в тому ж номері журналу.

Я. Я. Чуліт (народ. 1884 р.) — колишній член ДВР, був директором 9-ї зразкової школи в Ленінській слободі Москви. В 1935—1938 рр. працював у Наркомосі РРФСР. Тепер — заступник директора по навчальній частині Інституту вдосконалення учителів Латвійської РСР.

Про *П. П. Блонського* див. примітку до рецензії на книжку «Красная зорька» (стор. 708 цього тома).

ПРО КОМПЛЕКСИ

(стор. 144)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1925, № 3. Друкується за цим джерелом.

Підбиваючи підсумки роботи науково-педагогічної секції ДВР за десять років, Н. К. Крупська в 1932 р. писала: «Мої висловлювання про комплексний метод трохи відрізнялись, наприклад, від точки зору Г. О. Гордона, який заперечував проти предметної системи»¹ (див. примітку до статті «Завдання школи I ступеня» на стор. 706). Пізніше, в 1933 р., вона знову повертається до цього питання: «Зараз ми перейшли до викладання окремих предметів навіть у першому ступені. Але чи означає це, що повинен бути порваний зв'язок між цими предметами, що між цими предметами і життєвими явищами повинна вирости стіна? Що в нас було погане в комплексності? В комплексності основна думка була правильна — треба брати предмети в їх зв'язках і опосередкуваннях. Але було погане те, що брали не ті зв'язки, які існують у житті, а штучні...» (стор. 573 цього тома. Див. також примітку до статті «До питання про програми», стор. 706).

ПРО ШКІЛЬНУ КООПЕРАЦІЮ (стор. 147)

Вперше опубліковано в журналі «На путях к новой школе», 1925, № 4. Друкується за цим джерелом.

Шкільні кооперативи почали виникати в 1924 р. з ініціативи окремих діячів народної освіти. У ряді журналів як у Москві, так і на місцях з'явилися статті, які висвітлювали досвід роботи шкільної кооперації.

У 1926 р. вийшла книжка: Кооперация в школе, хрестоматийний збірник под ред. П. И. Иорданского (у збірник увійшло багато статей, що друкувалися раніше в журналах, примірний статут шкільної кооперації і бібліографія з цього питання).

24 березня 1925 р. питання про шкільну кооперацію обговорювалося на засіданні науково-педагогічної секції ДВР, на якому Н. К. Крупська зазначила, що шкільна кооперація, яка виникала стихійно, в більшості випадків розвивалась неправильним шляхом і що потрібна правильна настанова в цьому громадському починанні. У цій статті Н. К. Крупська розвиває свої думки в цьому питанні. (Див. також ст. «Суспільно-політичне виховання в школі II ступеня», стор. 155).

Шкільні кооперативи не набрали значного поширення в школах.

НАРАДА З ПИТАНЬ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ У МАСОВІЙ ШКОЛІ (стор. 152)

Вперше стаття опублікована в газ. «Правда», № 127 від 6 червня 1925 р. Друкується за цим джерелом.

Всеросійська нарада з фізичного виховання школярів, що відбувалася на початку червня 1925 р., була скликана Головоцвяхом разом з ДВР.

---

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1932, № 8, стор. 10.

Тези доповіді, доповідь і заключне слово Н. К. Крупської на I Всеросійській конференції шкіл ІІ ступеня (конференція відбувалась у Москві 5—10 липня 1925 р.). Друкується за книгою: Вопросы школы ІІ ступени, труды I Всероссийской конференции школ ІІ ступени 5—10 июля 1925 г., под ред. Р. И. Млиника и Б. П. Есипова, М., 1926. У журн. «Народное просвещение», 1925, № 7—8 текст доповіді (без тез) опубліковано під назвою: «Суспільно-політичне виховання — піонеррух — комсомол у школі». У збірник: Н. К. Крупская, Коммунистическое воспитание смены, М., вид-во «Молодая гвардия», увійшов один з розділів цієї доповіді — «Роль піонерів і комсомольців у школі».

Розглядаючи в 20-х роках питання про критичне використання деяких рис дальтон-плану в умовах радянської школи, Н. К. Крупська завжди попереджала про недопустимість перетворення його в єдиний метод викладання в школі і застосування його «в тій формі, яка склалась в Америці» (стор. 166 цього тома).

В практиці роботи нашої школи некритичне застосування дальтон-плану вилилось у бригадно-лабораторний метод, засуджений постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. У зв'язку з цим Н. К. Крупська писала, що в дальтон-плані «крились зародки тих перекуреннь, які ми бачимо в лабораторно-бригадному методі»¹. Вона зазначала, що свого часу ДВР слід було б критичніше поставитись до практики застосування дальтон-плану, але «на місці йшла велика творча робота і в галузі методів, йшла стихійно, її треба було враховувати, їй допомагати, спрямовувати її в належне річище. Ця робота тільки починалась. Критикувати її доводилось з великою обережністю. Ця обережність була необхідна, щоб мимохідь не затоптати паростків нового, щоб спонукати працівників місць ширше висловлюватись»².

ПІДРУЧНИК У МАСОВІЙ ШКОЛІ

(стор. 180)

Вперше опубліковано в «Учительской газете», № 6 від 11 лютого 1926 р. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Про роботу над новим підручником для нової програми» (стор. 711).

«ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ» ПІДРУЧНИКА

(стор. 185)

Вперше стаття опублікована як дискусійна в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 2. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Про роботу над новим підручником для нової програми» (стор. 711).

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1932, № 8, стор. 15.

² Там же, стор. 15—16.

БОЛЮЧІ ПИТАННЯ ШКІЛЬНОЇ РОБОТИ

(стор. 192)

З бесіди Н. К. Крупської з інспекторами Центрального методичного бюро Наркомосу. Опубліковано в журн. «Народное просвещение», 1926, № 2. Друкується за цим джерелом.

ПРО АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ

(стор. 195)

Вперше опубліковано в «Учительской газете», № 9 від 4 березня 1926 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНУ РОБОТУ ШКОЛИ

(стор. 199)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 3. У збірнику статей: Н. К. Крупская, На третьем фронте, ч. I, М., 1927 — стаття увійшла під назвою «До питання про суспільно корисну роботу школи». Друкується за текстом журналу.

ВИХОВАТИ ГРОМАДСЬКОГО ПРАЦІВНИКА-КОЛЕКТИВІСТА

(стор. 202)

Опубліковано в збірнику: Н. К. Крупская, О школе крестьянской молодежи, речи и статьи, М., вид-во «Долой неграмотность», 1926. Друкується за цим джерелом.

Стаття була написана до I Всеросійської конференції шкіл селянської молоді, що відбулася 20—24 квітня 1926 р. На конференції Н. К. Крупська виступила з доповіддю «Суспільно-політичне виховання в ШСМ» (див. нижче).

Школи селянської молоді (ШСМ) виникли в 1923 р. з ініціативи комсомолу. Основним завданням ШСМ було підготовка з сільської молоді культурних землеробів, громадських діячів-кооператорів. Крім загальноосвітніх предметів в обсязі семи класів, учням ШСМ давали початкову агрономічну підготовку. В 1930 р. ШСМ реорганізовані в школи колгоспної молоді. В 1934 р. школи припинили існування в зв'язку з встановленням в СРСР загальних типів загальноосвітньої школи.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ШСМ

(стор. 204)

Доповідь Н. К. Крупської на I Всеросійській конференції шкіл селянської молоді, що відбулась 20—24 квітня 1926 р. Друкується за «Собранием сочинений Н. К. Крупской», т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Див. примітку до попередньої статті.

ПРОГРАМИ ДВР ДЛЯ ШКІЛ I СТУПЕНЯ

(стор. 214)

Вперше опубліковано в газ. «Правда», № 142 від 24 червня 1926 р. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «До питання про програми» (стор. 706—707).

ПРО ПІДРУЧНИК І ДИТЯЧУ КНИГУ ДЛЯ І СТУПЕНЯ
(стор. 218)

Стенограма промови Н. К. Крупської на I Всеросійській конференції в питанні навчальної та дитячої книги (конференція відбулась у Москві 9—13 травня 1926 р.). Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 7—8. Друкується за цим джерелом.

У книзі: Советской школе — новый учебник, сборник, № 7—8, под ред. О. М. Бема, К. Т. Свердловой и В. Н. Шульгина, М.—Л., Гиз, 1927 — стенограма цієї промови Н. К. Крупської опублікована під назвою «Новий підручник у зв'язку з програмами ДВР».

Див. також примітку до статті «Про роботу над новим підручником для нової програми» (стор. 711).

РАДИ І СУСПІЛЬНО КОРИСНА РОБОТА ШКОЛИ
(стор. 233)

Вперше опубліковано в «Учительской газете», № 39 від 2 жовтня 1926 р. Друкується за цим джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИТЯЧУ КНИЖКУ
(стор. 236)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 11. Друкується за цим джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В II СТУПЕНІ
(стор. 242)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 12. Друкується за цим джерелом.

ВАЖЛИВА ПРОБЛЕМА
(стор. 246)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 1. Друкується за «Собранием сочинений Н. К. Крупской», т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ВИХОВНА РОЛЬ УЧИТЕЛЯ
(стор. 254)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 1. Друкується за цим джерелом.

ПРО ЗАВДАННЯ ШКІЛЬНОГО КІНО
(стор. 258)

Доповідь Н. К. Крупської на нараді при науково-педагогічній секції ДВР в питанні шкільного і дитячого кіно, організованій Агітпропом ЦК ВКП(б) 24 січня 1927 р. за участю Товариства друзів

радянського кіно. Текст доповіді опублікований в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 3. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Основні лінії перепідготовки вчительства» (стор. 710).

ПРО ДИТЯЧЕ КІНО

(стор. 263)

Публікується вперше за рукописом (автограф початку рукопису див. на стор. 265), переданим редакції проф. І. Т. Розановим, співробітником колишнього Науково-дослідного інституту методів позашкільної роботи. Рукопис, очевидно, не закінчений: є тільки розділ «А». Дата написання статті не позначена. На підставі змісту рукопису, де питання про кіно розглядається в зв'язку з програмами ДВР, і порівняння його з текстом доповіді «Про завдання шкільного кіно» (стор. 258) можна гадати, що ця стаття написана в 1927 або 1928 р.

КОЛЕКТИВНА РОБОТА В ШКОЛІ

(стор. 267)

Доповідь на конференції учнів шкіл селянської молоді. Опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 3. Друкується за цим джерелом.

СТАРЕ ПЕРЕВЕРНУТО, АЛЕ ЩЕ НЕ ЗЖИТО

(стор. 275)

Вперше опубліковано в «Учительской газете», № 17 від 23 квітня 1927 р. Друкується за цим джерелом.

ШКОЛА І ВЧИТЕЛЬ ПЕРЕД ЛИЦЕМ НЕБЕЗПЕКИ ВІЙНИ

(стор. 276)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 7—8. Друкується за цим джерелом.

Стаття написана у зв'язку з міжнародним становищем, яке загострилося в 1927 р.: англійський уряд Болдуїна — Чемберлена вчинив ряд ворожих актів щодо СРСР, розірвав з нашою країною дипломатичні і торгові відносини.

ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

(стор. 282)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 10. Друкується за цим джерелом.

Стаття написана в зв'язку з доповіддю наркома освіти А. В. Луначарського на ювілейній сесії ЦВК СРСР, присвяченій 10-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (II сесія 4-го скликання, жовтень 1927 р.). Промову А. В. Луначарського опубліковано в журн. «Народный учитель», 1927, № 11.

РОЛЬ УЧИТЕЛЬКИ В РОЗКРІПАЧЕННІ РОБІТНИЦЬ І СЕЛЯНОК

(стор. 288)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 10. Друкується за цим джерелом.

СТАРІ І НОВІ ПІДРУЧНИКИ

(стор. 291)

Вперше опубліковано в журн. «Антирелігійозник», 1927, № 10, під назвою «Про безрелігійне виховання в школі».

Включивши статтю в свій збірник «Антирелігійозная пропаганда», М.—Л., Гиз, 1929, Н. К. Крупська змінила назву статті і внесла деякі зміни в текст.

«У статті «Старі і нові підручники» в кількох місцях змінено термін «реалістичний» на термін «матеріалістичний»,— писала вона в передмові до цього збірника.— У фразі: «В програмах шкіл, у підручниках нема прямої антирелігійної пропаганди, і проте радянська школа є могутнім засобом боротьби з релігією» — пропущено початок до слів «радянська школа»... Кінець звучав так: «10 років тому назад радянська школа порвала з релігією, тепер під цей акт підведено міцний фундамент. «Тепер (у статті «Старі і нові підручники») замість цих слів сказано: «Ми створили нові програми, нові підручники. Вони допомагають виробленню правильного світогляду, закладають фундамент справжньої, свідомої антирелігійності...» (Див. також про це в статті «Антирелігійне виховання в школі за Радянської влади», стор. 365 цього тома).

Стаття друкується за збірником: Н. К. Крупская, Антирелігійозная пропаганда, М.—Л., Гиз, 1929.

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ М. БЕРНШТЕЙНА І Н. БУХГОЛЬЦ «ДОМАШНЯ ПРАЦЯ ДІТЕЙ І ШКОЛА»

(стор. 295)

Друкується за книгою: М. Бернштейн и Н. Бухгольц, Домашний труд детей и школа, с предисловием Н. К. Крупской, М.—Л., 1927.

РАДЯНСЬКА ШКОЛА І ПРИРОДОЗНАВСТВО

(стор. 297)

Опубліковано в книзі: Естествознание в трудовой школе, сборник 1-й, под общ. ред. Н. С. Понятского, М., вид-во «Работник просвещения», 1927. У журн. «На путях к новой школе», 1927, № 5—6 стаття вміщена під назвою «Природознавство в школі». Друкується за цим збірником.

У варіанті, опублікованому в журн. «На путях к новой школе», у фразі: «Гадаю, що з потреби пов'язання науки з життям аж ніяк не впливає таке наївне розуміння справи» (стор. 301 цього тома) — після слова «наївного» вставлено слово «головотяпського». Після слів «... щоб глибше і свідоміше підійти до матеріалістичного розуміння природи» (там же) в журналі йде текст: «Мертвий хапає живого» не тільки в питанні про місце прикладних знань, викладання природознавства, але і в питанні про методи викладання. Найпередовіші викладачі обох течій відстоюють дослідницький метод викладання. Не можна начиняти дітей готовими знаннями і висновками, треба навчити їх уважно спостерігати явища, уміти робити із спостереження висновки, перевіряти їх далішим спостереженням, перевіряти дослідом». Після слів «... тверезість думки» йде: «Проте було б помилково гадати, що дослідницький метод повинен бути

використаний тільки при вивченні теоретичних проблем. Цілком такою самою мірою треба його застосовувати і при розв'язанні практичних завдань». Цитати з статті Д. І. Писарева (стор. 301—303) нема у варіанті статті, надрукованому в журн. «На путях к новой школе».

Див. також статтю «Нові програми в оцінці з'їзду в справі природничої освіти» (стор. 73 цього тома) і примітки до неї (стор. 708).

ПРО ЗАВДАННЯ ХУДОЖНЬОГО ВИХОВАННЯ (стор. 304)

Вперше опубліковано в книзі: Художественное воспитание в школе I ступени, материалы к составлению программ, М., вид-во «Работник просвещения», 1927. Друкується за цим збірником.

У збірник увійшли методичні матеріали, розроблені науково-педагогічною секцією ДВР для визначення змісту роботи з мистецтва в масовій школі, а також ряд статей. Ця стаття Н. К. Крупської і стаття А. В. Луначарського «Мистецтво і комуністичне будівництво» були спрямовуючими.

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ І ЛІТЕРАТУРА (стор. 309)

Доповідь на I Всеросійській конференції викладачів російської мови та літератури, яка відбулася в Москві 23—28 січня 1928 р. Це була перша конференція викладачів російської мови та літератури після Жовтневої революції.

Опубліковано в журн. «Русский язык и литература в трудовой школе», 1928, № 1. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до ст. «Основні лінії перепідготовки вчительства» (стор. 710).

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І ВИХОВНИЙ ВПЛИВ ШКОЛИ (стор. 317)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 5—6. Друкується за цим джерелом.

НА ДЕЯКІ ЗЛОБОДЕННІ ТЕМИ (стор. 329)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 5—6. Друкується за цим джерелом.

ПРО АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ (стор. 334)

Вперше опубліковано в журн. «Революция и культура», 1928, № 15. Одночасно стаття друкувалась в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 7—8. Друкується за журн. «Революция и культура».

Стаття Ф. Олешука, на яку посилається Н. К. Крупська, вміщена в № 10 журн. «Революция и культура» за 1928 р. і називається «За антирелігійне виховання в школі».

Див. також статтю «Старі і нові підручники» (стор. 291 цього тома) і примітку до неї (стор. 719), а також статтю «Антирелігійне виховання в школі за Радянської влади» (стор. 365).

МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ

(стор. 342)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1928, № 9. Друкується за Собранием сочинений Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

РОЛЬ ДИТЯЧОЇ БІБЛІОТЕКИ І БІБЛІОТЕКАРЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

(стор. 346)

Доповідь Н. К. Крупської на Всеросійській конференції дитячих бібліотекарів, що відбулася в Москві у вересні 1928 р.

Текст доповіді вперше опублікований у журн. «Красный библиотечарь», 1928, № 10. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до ст. «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛА ПОДОВЖЕНОГО ДНЯ В РАДЯНСЬКИХ УМОВАХ

(стор. 357)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1929, № 3. Друкується за цим джерелом.

В питанні про ставлення до досвіду буржуазної школи див. також примітку Н. К. Крупської до рецензії Є. П. Херсонської на журнал «Культура и жизнь» (стор. 45 цього тома).

ДО УВАГИ РАД СПРИЯННЯ

(стор. 359)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1929, № 3. Друкується за цим джерелом.

УВАГУ ВІДСТАЛИМ НАЦІОНАЛЬНОСТЯМ

(стор. 361)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1929, № 6. Друкується за цим джерелом.

ПЕДАГОГІЧНА КОНСУЛЬТАЦІЯ

(стор. 363)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1929, № 7—8. Друкується за цим джерелом.

АНТИРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ШКОЛІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

(стор. 365)

Вперше опубліковано в збірнику: Н. К. Крупская, Антирелигиозная пропаганда, М., Гиз, 1929. Друкується за цим джерелом.

ПРО ПІДГОТОВКУ ПЕДАГОГА

(стор. 369)

Доповідь на педагогічній секції ректорської наради, що відбулася в Москві в січні 1930 р. Опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 3. Друкується за цим джерелом.

БЕЗПРИТУЛЬНИЙ ДИТЯЧИЙ БУДИНОК
(стор. 379)

Вперше опубліковано в журн. «Детский дом», 1930, № 4 як матеріал до Всеросійської конференції працівників охорони дитинства, що скликалаь у травні 1930 р. Друкується за цим джерелом.

ЯКИЙ НАМ ПОТРІБЕН ПІДРУЧНИК
(стор. 385)

Вперше стаття опублікована в газ. «Правда», № 127 від 10 травня 1930 р. до відкриття II Всеросійської конференції в справі навчальної книги, що відбулася 11 травня 1930 р. Друкується за брошурою: Н. К. Крупская, Какой нам нужен учебник, М., вид-во «Работник просвещения», 1930.

На конференції Н. К. Крупська зробила на цю тему спеціальну доповідь, яка публікується в цьому томі (стор. 390).

ЯКИЙ НАМ ПОТРІБЕН ПІДРУЧНИК
(стор. 390)

Доповідь і заключне слово на II Всеросійській конференції в справі навчальної книги (див. примітку до попередньої статті). Опубліковані в брошурі: Н. К. Крупская, Какой нам нужен учебник, М., вид-во «Работник просвещения», 1930. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до ст. «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

ДИТЯЧЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ШКОЛІ
(стор. 409)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 10. Друкується за цим джерелом.

1931—1939

ДИТЯЧА КНИЖКА — МОГУТНЄ ЗНАРЯДДЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ
(стор. 423)

Вперше опубліковано в газ. «Правда», № 33 від 3 лютого 1931 р. Друкується за цим джерелом.

Стаття написана до конференції в справі дитячої книги, яка відбулася в Москві 2—7 лютого 1931 р.

БОРОТИСЯ ЗА ЯКІСТЬ ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ
(стор. 427)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 30 від 6 лютого 1931 р. Друкується за цим джерелом.

ЖУРНАЛИ-ПІДРУЧНИКИ

(стор. 433)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 4. Друкується за цим джерелом.

Журнали-підручники припинили своє існування після постанови ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» від 12 лютого 1933 р. як такі, що не забезпечили систематичного засвоєння основ наук.

ПРО ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ

(стор. 435)

Промова на засіданні теоретико-методологічної секції Товариства педагогів-марксистів 16 квітня 1931 р. Опубліковано в брошурі: Н. К. Крупская, О школьном самоуправлении, М.—Л., Учпедгиз, 1931. Друкується за цим джерелом.

Товариство педагогів-марксистів існувало з 1930 до 1934 р. при Комуністичній Академії. Товариство було створене на основі постанови ЦК ВКП(б) «Про керівні кадри народної освіти» від 5 серпня 1929 р. Головою його була Н. К. Крупська.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК

(стор. 446)

Перероблена Н. К. Крупською стенограма її доповіді на II конференції — курсах авторів національних підручників у червні 1931 р.

Опубліковано в журн. «Национальная книга», 1931, № 6. Друкується за цим джерелом.

ОПОРНІ ПУНКТИ ПЕДООСВІТИ

(стор. 458)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 149 від 26 червня 1931 р. Друкується за цим джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРАМИ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ

(стор. 463)

Вперше стаття опублікована під назвою «Програми і методи школи, що політехнізується», в журн. «Народный учитель», 1931, № 7—8. Після деякої переробки автором увійшла в Собрание сочинений Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934, під назвою «До питання про програми політехнічної школи». Друкується за Собранием сочинений.

Стаття написана до Всеросійської конференції в справі виробничого навчання, яка відбулася 11 липня 1931 р. Н. К. Крупська виступила на конференції з доповіддю «Програми політехнічної школи і виробниче навчання в ФЗС» (див. т. 4 цього видання).

ПІДНЯТИ ШКОЛУ НА ВИСОТУ НАШОЇ ЕПОХИ

(стор. 468)

Промова Н. К. Крупської на пленумі Центрального Комітету профспілки працівників освіти (Цекпросу), присвяченого питанню про

реалізацію постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» від 5 вересня 1931 р. (пленум відбувся 13—21 вересня 1931 р.). Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 225 від 23 вересня 1931. Друкується за цим джерелом.

СОЦЗМАГАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

(стор. 475)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 10. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до ст. «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

ОЗБРОЇТИ ПІДРОСТАЮЧЕ ПОКОЛІННЯ СИСТЕМАТИЧНИМИ ЗНАННЯМИ

(стор. 485)

З виступу Н. К. Крупської на III пленумі ЦК ВЛКСМ 9 грудня 1931 р. Опубліковано в журн. «Вожатый», 1932, № 3. Друкується за цим джерелом.

МЕТОДИКА ЗАДАВАННЯ УРОКІВ ДОДОМУ

(стор. 492)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 287 від 11 грудня 1931 р. Друкується за журн. «Народный учитель», 1932, № 1.

УВАГУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВУ В ШКОЛІ

(стор. 497)

Вперше опубліковано в газ. «Правда», № 346 від 17 грудня 1931 р. Друкується за цим джерелом.

В архівних матеріалах в питанні про викладання малювання є таке зауваження Н. К. Крупської на один з проєктів програми з образотворчого мистецтва (1930 р.): «Судити не берусь, але вважаю неправильним лозунг «виражати, а не зображати». Треба вчити відображати (звичайно, не беззмістовно, а відповідно до дійсності), малювати, творити в галузі образотворчого мистецтва, за допомогою образотворчого мистецтва робити зрозумілишими, ближчими, яснішими ті чи інші явища, ті чи інші ідеї. Не макети робити і лозунги малювати, а треба вчити малювати. Треба знайомити також з творами мистецтва, що зовсім не ввійшло в програму»¹.

ПРО НУЛІВКУ

(стор. 502)

Доповідь Н. К. Крупської на Московських загальноміських зборах педагогів нульових груп 22 грудня 1931 р. Опубліковано в журн. «Методика политехнической школы», 1932, № 2. Друкується за цим джерелом.

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2, од. зб. 196, ч. III, арк. 947.

Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. нульові групи було перейменовано в підготовчі класи. З 1944/45 навчального року в нашій країні введено навчання дітей в перших класах з семирічного віку.

ПРО ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ

(стор. 510)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 1—2. Друкується за цим джерелом.

ПІДНЯТИСЯ НА ВИЩИЙ СТУПІНЬ

(стор. 517)

Опубліковано в журн. «Просвещение в Ивановской области», 1932, № 1—2. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до ст. «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

НАШІ КЛАСИКИ ЯК ЗНАРЯДДЯ ВИЗЧЕННЯ ДІЙСНОСТІ

(стор. 523)

Вперше опубліковано в журн. «Смена», 1932, № 2. Друкується за цим джерелом.

УЧЕННЯ МАРКСА — ЛЕНІНА В УЧИТЕЛЬСЬКІ МАСИ

(стор. 527)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 95 від 22 квітня 1932 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Ленинские установки в области культуры, М., Партиздат, 1934.

МЕТОДИЧНІ ЗАМІТКИ

(стор. 529)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 4. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

НА БОРТЬБУ ЗА ЗРАЗКОВУ ШКОЛУ

(стор. 537)

Доповідь у Товаристві педагогів-марксистів 14 жовтня 1932 р. Видано окремою брошурою: Н. К. Крупская, На борьбу за образцовую школу, М., Учпедгиз, 1932. Під назвою «Завдання зразкових шкіл» текст доповіді опублікований в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 9—10; під назвою «Конкурс зразкових — масовий похід за якість» — в газ. «За коммунистическое просвещение», № 253 від 30 жовтня 1932 р. В «Избранных педагогических произведениях Н. К. Крупской», М., вид-во АПН РРФСР, 1955 текст доповіді дано в скороченому вигляді під заголовком: «З доповіді в Товаристві педагогів-марксистів 14 жовтня 1932 р.» В цьому виданні друкується за текстом окремого видання.

ЯКА КНИЖКА ПОТРІБНА НАШИМ ДІТЯМ
(стор. 555)

Вперше опубліковано в «Литературной газете», № 53 від 23 листопада 1932 р. Друкується за цим джерелом.

ВИСТУП У ДЕБАТАХ ПО ДОПОВІДЯХ ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(б) ВІД 25 СЕРПНЯ 1932 р.
(стор. 560)

Виступ Н. К. Крупської на нараді завідуючих крайовими і обласними відділами народної освіти і наркомосів АРСР, яка відбулася в Наркомосі РРФСР 6 грудня 1932 р. Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 284 від 9 грудня 1932 р. Друкується за цим джерелом.

ПЕДКОНСУЛЬТАЦІЯ
(стор. 562)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 11—12. Друкується за цим джерелом.

ХОРОШИЙ ПІДРУЧНИК — ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ШКОЛІ
(стор. 566)

Доповідь Н. К. Крупської на нараді авторів при Учпедгизе. Опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1933, № 1. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

ТАКІ КНИЖКИ ДУЖЕ ПОТРІБНІ

К. Паустовський. *Кара-Бугаз*, вид-во «Молодая гвардия», 1932, тираж 10 тис.

(стор. 582)

Рецензія вперше опублікована під рубрикою «Бібліографія» в газ. «Комсомольская правда», № 5 від 5 січня 1933 р. (без назви). Під зазначеною вище назвою рецензія опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1933, № 1. Під назвою «Потрібна книжка» — в збірнику: Н. К. Крупская, Библиотечное дело, М.—Л., Соцэкгиз, 1933. Друкується за журн. «На путях к новой школе».

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ОКРЕМИХ ДИСЦИПЛІН
(стор. 586)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1933, № 1. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

Лист написаний Н. К. Крупською в зв'язку з 50-річчям з дня смерті К. Маркса на пропозицію президії Товариства педагогів-марксистів і розісланий у філіали товариства за підписом: голова товариства *Н. К. Крупська*. Друкується за журн. «За коммунистическое просвещение ИПО», орган облвно Івановської промислової області, 1933, № 2—3.

ПРО ДИТЯЧУ КНИЖКУ

(стор. 597)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 73 від 29 березня 1933 р. Друкується за збірником: Н. К. Крупская, Библиотечное дело, М.—Л., Соцгиз, 1933.

РАХУНОК ПІДРОСТАЮЧИХ ПОКОЛІНЬ

(стор. 604)

Вперше опубліковано в «Литературной газете», № 22 від 11 травня 1933 р. Друкується за цим джерелом. Стаття написана до I Всесоюзного з'їзду письменників (з'їзд відбувся в серпні 1934 р.).

Вміщуючи статтю, редакція газети дала до неї таку примітку: «Надія Костянтинівна ставить перед письменниками завдання величезної ваги. Чекаємо негайного відгуку з боку Оргкомітету СРП СРСР, профспілкових, письменницьких організацій, видавництв і всієї маси радянських письменників; відгуків і реальних заходів, що сприяють створенню художніх творів для дітей і допомагають органам Наркомосу і піонерським організаціям налагодити живе ленінське вивчення художньої літератури».

Відгуки на статтю в «Литературной газете» (1933 р.): в № 23 — С. Третьякова, «Війна схоластам»; Н. Огнев, «Звертаючись до критиків»; Л. Кассіль, «Ходімо до дітей»; А. Барто, «Письменник, до школи!»; в № 24 в зв'язку з підготовкою до з'їзду і питаннями, поставленими Н. К. Крупською, вміщені стаття А. С. Бубнова «Про основний матеріал дитячої книги» і постанова Колегії Наркомосу «Про дитячу літературу»; в № 28 — добірка «Увагу дитячій книзі» (відгуки на статті Н. К. Крупської, А. С. Бубнова і постанову Колегії Наркомосу).

Критикований Н. К. Крупською в статті план курсу літературознавства був складений методистами як матеріал для складання програм старших класів. План цей не був прийнятий.

ЧИМ ПОВИНЕН ВОЛОДИТИ УЧИТЕЛЬ, ЩОБ БУТИ ХОРОШИМ

РАДЯНСЬКИМ ПЕДАГОГОМ

(стор. 609)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 140 від 20 червня 1933 р. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Основні лінії передіготовки учителя» (стор. 710).

НАШИМ ДІТЯМ ПОТРІБНА КНИЖКА, ЯКА ВИХОВУВАЛА Б ІХ
СПРАВЖНИМИ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТАМИ
(стор. 612)

Вперше опубліковано в «Литературной газете», № 48 від 17 жовтня 1933 р. Друкується за цим джерелом.

ВИСТУП НА ВСЕРОСІЙСЬКІЙ НАРАДІ ПРАЦІВНИКІВ
ДИТЯЧИХ БІБЛІОТЕК
(стор. 615)

Нарада відбувалася в Москві 26—28 листопада 1933 р. Промова і заключне слово Н. К. Крупської вперше опубліковані в журн. «Красный библиотечарь», 1934, № 1. Друкується за цим джерелом.

ЯК ПРОВОДИТИ ЛЕНІНСЬКІ ДНІ І ПІДГОТОВКУ
ДО XVII ПАРТЗ'ІЗДУ В ШКОЛІ
(стор. 625)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 284 від 11 березня 1933 р. Друкується за цим джерелом.

БІБЛІОТЕЧНІ УРОКИ
(стор. 628)

Вперше стаття була опублікована в журн. «Красный библиотечарь», 1934, № 4 за підписом «Учитель», потім включена Н. К. Крупською в свій збірник «О библиотечной работе», М., Учпедгиз, 1934. Друкується за цим збірником.

Питання про те, що учнів треба озброювати вміннями самостійно працювати з книгою і користуватися довідковим матеріалом у бібліотеці, неодноразово порушувалося передовими вчителями і бібліотекарями, і багато з них в 30-х роках проводили цю роботу в формі систематичних бесід і практичних занять з учнями — так званих «бібліотечних уроків». Ця стаття Н. К. Крупської є примірним начерком плану таких занять.

ПОЕТИ «ИСКРЫ»
(стор. 631)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 183 від 10 серпня 1934 р. Друкується за цим джерелом.

НАПИСАТИ ТВОРИ НЕБУВАЛОЇ ЩЕ СИЛИ
(стор. 634)

Опубліковано в газ. «Ленинградская правда», № 190 від 15 серпня 1934 р. Друкується за цим джерелом.

Стаття написана в зв'язку з I Всесоюзним з'їздом письменників.

ПРО ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ
(стор. 637)

Вперше опубліковано в газ. «Правда», № 290 від 20 жовтня 1934 р. Друкується за цим джерелом.

ПРО ВИХОВНУ РОБОТУ
(стор. 640)

Опубліковано в журн. «Вожатый», 1935, № 4. Друкується за цим джерелом.

Див. примітку до статті «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ
(стор. 644)

Опубліковано в журналах «Революция и национальности», 1935, № 4 і «Просвещение национальностей», 1935, № 3 (Травень — червень). Друкується за журн. «Просвещение национальностей».

ПРО ШКІЛЬНІ БІБЛІОТЕКИ
(стор. 650)

Вперше опубліковано в газ. «Известия», № 220 від 21 вересня 1936 р. Друкується за журн. «Красный библиотекарь», 1936, № 10.

Див. примітку до статті «Основні лінії перепідготовки учительства» (стор. 710).

ВЧИТИСЯ У СТАХАНОВЦІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ
(стор. 655)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 155 від 14 листопада 1936 р. Друкується за цим джерелом.

Привітання іспанських працівників освіти освітянам Радянського Союзу, про яке Н. К. Крупська пише в статті, надруковане в газ. «За коммунистическое просвещение», № 153 від 10 листопада 1936 р.

ІЛЛІЧ І ШКОЛА
(стор. 660)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 11 від 22 січня 1937 р. Друкується за цим джерелом.

ЛЕНІН ПРО ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ
(стор. 664)

Опубліковано в журн. «Иностранный язык в школе», 1937, № 6 і в газ. «Правда», № 245 від 5 вересня 1937 р. (є незначні різночитання). Друкується за журн. «Иностранный язык в школе».

ПОЧЕСНЕ ЗАВДАННЯ РАДЯНСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ
(стор. 669)

Вперше опубліковано в «Учительской газете», № 19 від 19 листопада 1937 р. Друкується за цим джерелом.

ЯК І ЩО РОЗПОВІДАТИ ШКОЛЯРАМ ПРО ЛЕНІНА
(стор. 679)

Вперше опубліковано в «Учительской газете», № 12 від 22 січня 1938 р. Друкується за цим джерелом.

УЧЕННЯ МАРКСА ДЛЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕДАГОГА — КЕРІВНИЦТВО
ДО ДІІ
(стор. 677)

Вперше опубліковано в журн. «Советская педагогика», 1938,
№ 5. Друкується за цим джерелом.

ПРО ПІДРУЧНИК З ЛІТЕРАТУРИ
(стор. 692)

Вперше опубліковано в «Литературной газете», № 37 від 5 лип-
ня 1938 р. Друкується за цим джерелом.

ЗАМІТКИ ПРО КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ
(стор. 696)

Вперше опубліковано в газ. «Комсомольская правда», № 40 від
18 лютого 1939 р. Друкується за цим джерелом.

Стаття написана Н. К. Крупською на основі її виступу на Все-
російській нараді з питань позашкільної роботи від 14 грудня
1938 р. Частина стенограми виступу під назвою «Про виховання
ленінців» була опублікована в журн. «Советская педагогика»,
1939, № 2.

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК ¹

А

- Авторитет педагога — 59—60, 256—257, 321, 550, 640, 642, 669, 670
Агітація — 96, 209—211, 372, 472, 534—535
Агрономія в школі — 77, 709
Академія комуністичного виховання (АКВ)—372, 375, 377
Активність у навчанні — 28, 40—41, 53—54, 57, 109, 146, 167, 168, 200, 330, 544, 546—547, 620, 625, 698
Актив учнів — 31, 32, 57—59, 89, 123, 124, 126, 127, 146, 151, 156, 169—171, 172—173, 174, 176—177, 193, 199, 200, 201, 212, 256—257, 261—262, 269, 272—273, 275, 279, 280, 313, 314, 322—323, 325—327, 342—343, 358, 361, 370, 384, 391—392, 416, 418—419, 429, 437, 438, 441—445, 541, 547, 551, 605, 606, 612—613, 614, 617, 620, 640, 643, 646, 657, 675, 676, 698—700
Американський практицизм і діяльність в навчанні — 466, 486
Аналіз і синтез у навчанні — 609, 610, 611
Антисемітизм, боротьба з ним — 245, 261, 275, 644

- Арифметика в школі. Див. Математика в школі
Атеїстична пропаганда — 76—77, 178, 197, 293, 294, 334—342, 365—368, 402, 405, 520, Див. також Виховання — науково-атеїстичне

Б

- Багатопредметність — 35
Байка, виховне значення — 238, 602
Батьківські комітети — 289, 643. Див. також Сім'я і школа
Безнадзорність, причини, боротьба з нею — 118—119, 120—125, 327, 333, 379, 383, 384, 430, 641, 681
Бесіда як метод виховання — 108, 109, 363, 364
Бесіда як метод навчання — 9, 69—70, 404—405, 448, 623
Бібліотеки і бібліотечна справа
— в СРСР — 23, 225, 227, 247, 346—356, 358, 364, 366, 367, 376, 423, 461, 495, 517, 540, 544, 594, 615—621, 622, 623, 628—630, 650—654
— в капіталістичних країнах — 349, 376, 620

¹ Склав Н. В. Стариков.

Бібліотеки дитячі — 259, 346, 349—356, 407, 423, 494, 495, 555, 561, 615, 617—621, 628, 648, 651—654

Бібліотеки шкільні — 353, 357, 561, 588, 612, 615—622, 628, 648—654, 698

Бібліотечні уроки — 618, 628—630, 654

Біологія в школі. Див. Природознавство в школі

Блонський П. П., педагогічна діяльність — 65—67

Бойскаутизм — 49, 57, 416

В

Вечірні Смоленські класи в Петербурзі — 109, 273, 337—340, 669, 670

Взаємодопомога учнів — 24, 25, 149—151, 164, 165, 175, 176, 177, 189—190, 191, 203, 211, 212, 269, 322, 323, 326—327, 330, 345, 360, 432

Взаємозв'язок навчальних предметів — 17—18, 24, 48, 51, 52, 76—77, 78—79, 80, 81, 110—111, 198, 309, 310, 311—312, 470, 516, 531—533, 536, 562—563, 573, 590, 623—624, 678—679, 694—695, 714

Вивчення вікових особливостей дітей — 43, 57, 64, 66, 67, 104—105, 111—116, 236—241, 259, 260, 305, 311, 314, 315, 353—354, 374, 388, 391—392, 403, 475, 476, 479, 485—486, 489, 493, 500, 506, 507—509, 536, 571, 574—575, 591, 625, 643, 680, 710—711

Вибір професії — 364

Виробнича пропаганда — 62

Виставки педагогічні, творчості дітей — 402, 449, 594

Висування вчителів — 474

Виховання, суть, мета і завдання — 32, 45, 46, 118, 119, 164, 165, 166, 211, 212, 306—310, 330, 332—333, 349—350, 354, 442—443, 444, 450—451, 463—

465, 476, 477, 500, 519, 520, 528, 559, 562—563, 605—606, 671, 677, 678, 683

— в феодалістичному суспільстві — 409, 410

— в капіталістичному суспільстві — 14—15, 45—46, 158, 262, 326—327, 350—351, 353, 409, 410—417, 429, 431, 463—464, 475—476, 505—508, 533, 583, 643, 647, 682, 685, 690, 699

— комуністичне — 17—18, 109, 161, 167, 168, 172, 230—232, 234, 239, 240, 286, 289, 294, 309, 311, 321—323, 324, 326—327, 350, 360, 418—419, 423, 424, 429—431, 444—445, 464—467, 477—480, 516, 518—520, 527—528, 533, 535, 538, 539, 555, 560—561, 563, 599, 602, 603, 612—614, 621, 622, 625—627, 644, 645, 655, 656, 661—663, 672—676, 677—680, 686, 687—688, 689, 690, 696, 697, 701

Виховання

— волі і характеру — 56, 203, 321, 484, 562, 563

— суспільне — 12—14, 17—18, 41, 55, 57—60, 118—119, 120, 126—128, 130, 146, 150, 151, 169—171, 175, 179, 200—201, 233, 234, 273, 289, 290, 322—323, 342—345, 371, 372, 379, 383, 413, 418, 430, 473, 696, 701

— суспільно-політичне —

135—141, 155—157, 163, 165, 203, 204, 207, 208, 209—210, 212—213, 321, 473, 640

— дисципліни — 29, 32—33, 56, 257, 281, 286, 319, 321, 324—326, 329, 333, 407—408, 412—416, 429, 431, 436—438, 440, 444, 466, 473, 494, 548—551, 560, 616, 642, 650

— в процесі навчання — 26, 126, 280—281, 330, 368, 487, 490, 508, 640, 642, 643, 645, 656

— колективізму, дружби і товаришування — 11—13, 15, 17,

- 24, 25, 31, 32, 43, 53, 113, 118, 119, 141, 150, 151, 155—159, 163—165, 169—179, 190, 198—201, 203, 211, 212, 214, 217, 224, 230, 231, 238, 256, 257, 261, 262, 269, 270, 272, 280, 289, 293, 304, 307, 308, 311, 319—326, 330—333, 341, 343—345, 360, 384, 389, 411, 414, 437—439, 444, 477, 479—480, 504, 507, 516, 520, 544, 550, 562, 658, 701
- естетичне — 142, 304—308, 701
- науково-атеїстичне — 142—143, 178, 195, 196, 197, 198, 282, 291, 293, 294, 334—337, 339—341, 365—368, 602, 603, 696, 719. Див. також Антирелігійна пропаганда
- моральне — 238, 239, 482, 558, 696, 701. Див. також Виховання — комуністичне; Виховання — пролетарського інтернаціоналізму; Виховання — радянського патріотизму
- пролетарського інтернаціоналізму — 68, 208, 239, 261—262, 275, 280, 289, 362, 448—449, 456—457, 520, 612, 613—614, 644—649, 656
- радянського патріотизму — 15
- релігійне — 77, 78, 142, 195—198, 215, 292—293, 337, 338, 340, 341, 365, 366, 395, 409, 410, 430, 696
- сімейне — 351, 379, 430, 447, 562, 672, 681, 682, 685, 690
- статеве — 176—177
- трудове — 13, 29—30, 41—42, 53, 76—77, 150—151, 164, 283, 319—320, 321, 373, 392—393, 429, 473, 478—480, 484, 496. Див. також Політехнічна освіта і навчання
- розумове — 17—18, 24—26, 41, 42, 51, 52, 57, 76, 77, 84, 122, 126—127, 138—141, 144—145, 167, 187—191, 198, 204, 210, 216, 222—227, 228—229, 236—237, 240, 261, 266, 294, 300, 301, 302, 303, 309—312, 314—316, 329, 331, 334—338, 339—341, 349—356, 358, 386—392, 393—400, 402—408, 423, 424, 426, 429, 430, 447, 448, 455—456, 459, 463—466, 469, 470, 477, 478, 482, 483, 485—487, 492, 499—500, 502—504, 507—508, 510—516, 518—521, 529—536, 542—548, 562, 563, 588—591, 613, 614, 642, 643, 679
- фізичне — 120—122, 152—154
- Вихователь — 121—125, 217, 254, 255, 256, 257, 360, 380, 384, 640, 642, 701. Див. також Учитель
- Вихованче навчання. Див. Виховання — в процесі навчання
- Вища школа — 86, 370, 371, 375—376, 460, 518
- Відділи народної освіти (ВНО) — 10, 23, 62, 75, 90, 92, 97, 192, 193, 247, 249, 327, 335, 380, 381, 384, 437, 461, 469, 543, 697
- Відокремлення школи від церкви — 291, 293, 294, 334, 335, 365. Див. також Виховання — науково-атеїстичне
- Вікові особливості дітей. Див. Діти, їх вікові особливості; Вивчення вікових особливостей дітей
- VIII з'їзд РСП(б), програма партії в галузі народної освіти — 317, 360, 389, 393, 468, 690
- Всеросійська нарада працівників дитячих бібліотек (1933) — 615, 621, 624
- Всеросійська конференція в справі педагогічної освіти (1924) — 95—96, 101
- Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок — членів Рад (1927), питання народної освіти — 290, 313

Г

- Географія в школі — 18, 387, 590, 647
 Геологія в школі — 678
 Гімназія в Росії — 254, 255, 416, 576, 664, 665
 Головне управління професійної освіти (Головпрофос)—228
 Головне управління соціального виховання і політехнічної освіти дітей (Головсоцвих) —76, 152—153, 368, 406, 469
 Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіт) — 250, 336, 347, 400, 618
 Гра, виховне значення — 56—59, 66, 122, 190, 256, 281, 308, 439, 448, 482, 506, 507, 646—647, 701
 Гуртки дитячі — 150, 174—175, 178—179, 363, 364, 366, 412, 419, 471, 517, 606, 647, 695

Д

- Дедукція в навчанні. Див. Індукція і дедукція в навчанні
 Державний комітет в справі народної освіти (1917) — 365
 Державна вчена рада (ДВР) — 34, 51, 65, 73, 74, 75, 76, 83, 84, 85, 86, 96—98, 104, 107, 113, 115, 133, 161, 162, 165, 192, 194, 284, 319, 320, 323, 325, 327, 328, 336, 368, 388, 404, 417, 440, 484, 504, 609, 678
 — програми ДВР — 84, 85, 104, 192, 200, 214—217, 218, 219, 221, 246, 264, 298, 310, 365, 368, 385, 386, 707
 Дитяча література — 65—67, 223—227, 229—232, 236—241, 263, 350—351, 352, 356, 407—408, 423—426, 451, 555—559, 582—585, 597—599, 601—603, 612—614, 616, 620, 652—654.
 Див. також Бібліотеки дитячі; Бібліотеки шкільні; Бібліотечні уроки; Позакласне читання

- Дитячі будинки, завдання, виховна робота — 26, 120—125, 173, 255, 256, 335, 379—384, 417, 439, 640, 642, 675
 Дитячі енциклопедії — 227, 425
 Дитячі інтереси, їх вивчення — 29, 38, 124, 229—230, 231, 248, 427, 471, 483, 536, 623, 643, 698
 Дитячі конференції — 323—324, 419, 451, 539, 560—561
 Дитячі майданчики — 124, 154, 284—285
 Дитячі малюнки — 499—501
 Дитячі садки. Див. Дошкільне виховання
 Дитячі свята — 643
 Дитячі технічні станції — 656
 Дитячі ясла — 296, 323, 643
 Дитячий колектив, шляхи і форми організації — 11, 31, 32—33, 40, 121, 149, 155, 156, 169—179, 190—191, 198—201, 211, 212, 224, 230, 231, 233, 234, 272, 304, 305, 307, 308, 317—327, 331, 332, 342—345, 382—383, 409—419, 435, 437—443, 449, 450, 473, 477, 479—483, 504, 507, 516, 544, 549, 550, 551, 562, 643, 675
 Дитячий комуністичний рух. Див. Піонерська організація і її робота
 Дитяче самоврядування — 24—25, 380, 437, 560, 561. Див. також Шкільне самоврядування
 Дитяче харчування — 55, 99, 379, 380, 381, 384, 675
 Дитяче читання — 225—226, 351—354, 356, 358, 363, 380, 423, 555, 561, 616—619, 620—623, 640, 651, 652, 698, Див. також Бібліотеки дитячі; Бібліотеки шкільні; Бібліотечні уроки; Дитяча література; Позакласне читання
 Дисципліна в школі. Див. Виховання — дисципліни
 Діалектико-матеріалістичний світогляд, формування його основ

в учнів — 29, 298, 300—301, 336, 341, 368, 402, 405, 424, 433, 465, 470, 532, 677—680, 709, 719

Діти як об'єкт виховання, їх вікові особливості — 16—18, 56, 57—59, 60, 80—81, 111—114, 115—116, 123, 152, 216—217, 224—226, 229—232, 236—241, 259—260, 307, 311—316, 332, 333, 343, 350, 353, 354, 359, 360, 388, 389, 391, 392—398, 403, 405, 406, 423, 425, 426, 431, 444—448, 452, 457, 475, 476, 479, 480, 482, 483, 484, 486, 489, 490, 493, 494—495, 499, 500, 502, 503, 505—509, 519, 520, 536, 543, 544, 545—547, 548—551, 556—559, 562—564, 568, 570—572, 573—575, 591, 608, 610, 613, 614, 615, 616, 617—618, 622, 623, 626, 640—643, 662—663, 673, 674, 675, 676, 682, 683, 697—701

Див. також Обдаровані діти

Догматизм у навчанні — 81, 82, 111, 358, 464, 465, 477, 478

Дозвілля дітей, його організація — 331, 380, 699, 701

Домашні завдання учнів — 182—184, 222—225, 230—231, 492—496, 617, 657

II партійна нарада в справі народної освіти (1930) — 389, 390, 392

II Всеросійський з'їзд політосвіти (1921) — 700

Другорічництво, причини, боротьба з ним — 330, 475, 508—509, 669

Дослідно-зразкові школи — 74—75, 76, 77, 107, 115, 132—133, 153, 168, 178, 220, 246, 319, 379, 390—391, 417, 438, 566, 569

Доступність освіти в СРСР — 650, 671

Дошкільне виховання — 56, 197, 236—237, 250, 284—285, 296, 323, 386, 505, 506, 508, 656

Е

Еволюційна теорія, вивчення в школі — 77, 78, 81, 93, 94, 336, 368, 709

Екскурсії — 47—54, 192, 193, 196, 263, 264, 266, 358—360, 430, 443, 549, 553, 616, 646, 672

Енгельс Ф. про виховання. Див. Маркс К. і Енгельс Ф. про виховання

Енциклопедії для дітей. Див. Дитячі енциклопедії

Є

Єдина трудова школа — 87, 246, 286, 294, 538

Ж

Жіноча освіта в дореволюційній Росії — 13, 26, 121, 195, 254

З

Завдання додому. Див. Домашні завдання учнів

Загальне обов'язкове навчання — 126, 355, 360, 390, 391, 427, 446, 566, 567, 591, 605, 650

Закриті навчальні заклади — 26, 121, 195, 254. Див. також «Нові» буржуазні школи

Закріплення знань — 18, 52, 53, 145, 228, 315, 395, 396

Заочне навчання — 400, 401, 458, 693

Збори учнів — 12—13, 32—33, 170, 174, 176, 177, 327, 452, 539

Зв'язок школи з життям — 24, 26, 27, 38, 39, 40, 128—130, 146, 173, 174, 217, 234, 235, 247, 276, 283, 289, 290, 295, 354, 355, 429, 430, 441—442, 449—450, 463, 541, 542, 553, 594, 675

Зміст навчання — 25, 26, 29, 37, 38, 41—45, 109—111, 133, 144, 145, 218—219, 220, 221, 283, 284, 288, 289, 293, 309—310, 320, 321, 329, 385, 392, 393, 394—396, 662, 663

Знання, значення, оволодіння ними — 7, 25, 26, 40, 41, 225—226, 233, 248, 290, 309—310, 312, 314—315, 331, 355, 358, 388—389, 393, 394—396, 399, 426, 429, 430, 464—466, 469, 477, 478, 486, 489, 492, 502, 503, 518—520, 543, 545, 547, 609, 610, 618—619, 626, 627, 662, 670, 671, 690, 691

I

Іграшки — 230, 503

Індивідуальний підхід до дитини — 29—30, 111—112, 113—115, 186, 230, 355, 374, 496, 546, 547, 549—550, 562, 622, 650

Індукція і дедукція в навчанні — 51, 52, 301—303

Індустріалізація соціалістична, вплив на культуру і освіту — 370, 383, 390, 391, 419, 497, 538

Ініціатива, виховання в учнів — 12, 13, 27, 173, 319, 320, 331, 342, 344, 620

Іноземні мови, викладання і вивчення — 42—43, 68—72, 637—639, 641, 647, 664—668

Інспектори в справі народної освіти — 192, 194, 219, 461

Інстинкти суспільні — 12, 25, 41, 128, 130, 305, 308, 321, 476

Інтереси дітей. Див. Дитячі інтереси, їх вивчення

Інтерес, значення в навчанні — 18, 24, 26, 29, 39—40, 42—44, 51, 52, 70, 110, 187—190, 197, 222, 225, 231, 238, 239, 330, 354, 388, 394, 395, 403, 424, 431, 476, 495, 535, 536, 549,

618, 623, 625, 643, 650, 657, 670, 672, 693, 694, 698, 701

Інтернаціональне виховання. Див. Виховання — пролетарського інтернаціоналізму

Історія в школі — 18, 42—43, 236, 237, 238, 386, 414, 498, 499, 516, 525, 531, 545, 647—648, 678, 679—680

Історія педагогіки, викладання і вивчення — 215

K

Кадетські корпуси — 26, 195

Казка, виховне значення — 229—230, 238, 352, 557—559, 574, 602, 614

Кершенштейнер Г., педагогічні погляди — 414

Кіно, навчальне і виховне значення — 258—262, 263, 264—266, 357, 375, 401, 642, 646

Клас як колектив учнів — 330, 471, 473, 481—483

Класно-урочна система навчання — 471, 473, 481, 483—484, 617. Див. також Урок

Клубний день у школі — 177—178

Клуби і клубна робота — 7, 8, 10, 17, 23, 177—178, 357, 358, 471

Колектив дитячий. Див. Дитячий колектив, шляхи і форми організації

Колективна праця, виховне значення — 17, 24—25, 29—30, 32, 156, 164—167, 211—212, 224, 228, 267, 268—270, 308, 322, 417, 418

Колективізація сільського господарства, вплив на культуру і освіту — 369, 370, 379, 390, 419, 538

Комітети селянської взаємодопомоги (селянські комітети взаємодопомоги, селкоми), робота в справі народної освіти — 127, 279, 427

Комуністичні суботники — 11, 55, 173, 442, 451—452, 478, 647, 656

Комсомольська організація і її робота — 8, 15, 16, 17, 23, 89, 123, 128, 133, 146, 151, 157, 171—174, 176—178, 279, 322, 323, 342, 358, 361, 367, 384—385, 401, 418, 419, 427, 429, 450, 460, 463, 477, 478, 485, 487, 520, 541, 606, 640, 653, 675, 676, 678

Конкретність у навчанні — 24, 30, 31, 39, 40, 49, 51—53, 111—112, 229, 300, 310, 311, 404—405, 446—448, 450, 457, 479, 531, 537, 546, 558, 559, 568, 572—573, 586—588, 591, 602, 609, 611, 628, 694

Краєзнавство — 103, 104, 229, 246—253, 342, 404—405, 460

Крупська Н. К., автобіографічні відомості — 82, 107, 109, 121, 142, 195—197, 223, 244, 254, 255, 273, 283, 335—340, 352, 356, 405, 503, 508, 550—551, 616, 631, 633, 637, 638, 651, 661, 665, 666—667, 668, 669—670, 680, 697—698

Культармійці — 369, 378, 447, 458, 459, 495, 496, 521, 541, 553

Культпоходи — 455

Культура

— загальні питання — 236—237, 252, 253

— соціалістична, її будівництво в СРСР — 99, 100, 101, 166, 167, 202, 203, 285, 286, 287, 346—348, 350, 374, 460, 461, 468, 486—487, 488, 517, 542, 565. Див. також Виховання — комуністичне; VIII з'їзд РСП(б), програма партії в галузі народної освіти; Загальне обов'язкове навчання; Ліквідація неписьменності і малописьменності

Культурна революція в СРСР. Див. Культура — соціалістична, її будівництво в СРСР

Культурно-освітня робота — 357, 358, 457, 459, 461, 696

Див. також Політико-освітня робота; Освіта дорослих

Л

Лабораторні заняття в школі — 30, 357

Ленін В. І. про культуру і народну освіту — 95, 96, 99, 153, 159, 160, 271, 283, 284, 286, 298, 300, 336, 341, 347, 365, 461, 463—467, 470, 471, 473, 477, 478, 479, 487—488, 492—493, 527, 528, 535, 536, 537, 538, 542, 552, 560, 564, 565, 577, 599, 655—659, 661—662, 670—671, 675—678, 679—680, 690, 700—701

Ленін В. І. про політехнічну освіту — 478—479, 661, 662, 690

Ліквідація неписьменності і малописьменності — 8, 9, 63, 271, 272, 273, 290, 306, 307, 323, 361, 375, 378, 430, 446, 455, 459, 461, 471, 517, 623, 656, 671

Література, виховне значення, викладання в школі — 18, 21, 22, 23, 42, 242—245, 309—312, 314—316, 457, 510—516, 525, 526, 545, 582—585, 599, 600, 602, 603, 604—606, 607, 608, 622—623, 631—633, 646, 679, 692—695

Луначарський А. В., робота в справі народної освіти — 229, 245, 284, 285, 286, 287, 678

М

Малювання в школі — 499—501, 503—504, 724

Марксизм-ленінізм як основа педагогіки — 309, 312, 349, 371,

375, 430, 433, 446, 457, 465—466,
469—470, 514, 526—529, 531—
534, 564, 565, 588—591, 593—
596, 609—610, 625, 677, 678,
679—680, 707

Маркс К. і Енгельс Ф. про ви-
ховання — 556, 564, 596, 600,
601, 603, 661, 680—683, 684,
685, 686, 687—691

Математика в школі — 190, 217,
223, 228, 531, 562, 563, 570,
572, 575, 588—589

Материнські школи (дитячі сад-
ки) Франції — 509

Мета виховання. Див. Вихован-
ня, суть, мета і завдання

Методична робота 18, 75— 76,
85, 86, 89—90, 97, 192—194,
217, 328, 368, 458, 514, 519—
522, 533—534, 578—581, 610—
611. Див. також Перепідготов-
ка вчителів

Методи навчання — 9, 24, 25,
30—31, 35—37, 40, 43—44,
47—54, 57, 58, 63—64, 75—
79, 108—111, 112—113, 132,
142—143, 144—146, 155, 162,
163, 166, 168, 178, 187—191, 193,
197—198, 209, 210, 211—213,
215—216, 218—220, 221—226,
228—229, 241, 256—257, 263—
266, 273, 283, 300—303, 310,
311—312, 314—316, 320, 329—
331, 342, 358, 392—399, 400,
459, 463, 470—473, 475, 476,
477—479, 480—481, 484, 487,
488—490, 495—496, 503—509,
519—521, 531—532, 535, 544—
545, 546—548, 562—565, 568,
572—575, 576—579, 609—611,
662, 663, 696—697, 715, 719—
720

Міцність знань — 69—70, 78—
79, 80

Моделювання — 30, 263, 553

Мови, їх розвиток — 42—43,
69—70, 455, 457, 591

Мистецтво, виховна роль, ви-
кладання в школі — 25, 41,
42, 305, 306, 307, 497—501,
701

Молодь радянська — 15—18, 56,

78, 171, 172, 178, 179, 209—
210, 213, 248, 296, 312, 342,
364, 376, 426, 458, 463, 478—
479, 524, 542, 560, 604,
606

Мораль

— буржуазна — 231, 239, 558,
612, 620

— комуністична — 239, 240, 286,
405, 444, 558, 603, 693. Див.
також Виховання — кому-
ністичне; Виховання — мо-
ральне

Музика, виховне значення —
306, 412, 504, 505

Н

«На путях к новой школе» (жур-
нал) — 134, 319, 323, 595

Навички і вміння — 40, 41, 60,
137, 181, 184, 186, 190, 193—
194, 199—200, 215, 224, 228,
233, 368, 469, 492, 496, 500,
502, 503, 546

Навички

— організаційні — 16, 29, 42,
56—58, 60, 138, 234, 280, 318,
321, 344, 398, 460, 507—508,
657—659

— планування і обліку — 155,
156, 344, 374, 545

— суспільні — 12, 13, 24—
25, 120, 122, 155, 156, 172,
173, 224, 228, 308, 344—345,
430

— трудові — 41, 42, 43, 57,
137—138, 166, 167, 193—194,
224, 228, 268, 269, 314—315,
373, 384, 430, 552—553,
684

— читання, письма і лічби —
9, 25, 26, 40, 115, 151, 187—
189, 221, 227, 558—559

Навчання

— процес навчання — 35, 37,
43, 50—52, 111—114, 219, 220,
223, 224, 228—229, 310, 311,
312, 486—487, 492—493, 562,
669

— рідною мовою — 446, 455—457, 645
 — спільне — 414, 480
 — якість — 417, 428, 430, 449—450, 463, 471, 473—474, 477, 478, 481, 485, 486, 498, 519—522, 528, 542—543, 552, 560—562, 567, 609, 610, 622, 650, 657, 662
 Навчальні програми — 29, 30, 34—35, 37—44, 48, 49, 50, 61—67, 73—76, 77—83, 84, 85, 86, 104, 106, 107, 113—114, 132, 146, 160—162, 167, 168, 192, 214, 218, 228, 245, 246, 249, 257, 260, 264, 279, 284, 294, 300, 316, 318, 336, 354, 365, 368, 370—371, 373—375, 378, 385, 386, 393, 395, 429—430, 435, 436, 446, 450, 453, 463, 465, 469, 470, 472, 473, 477, 481, 485—487, 489, 490, 497, 498, 501, 503, 507, 508, 511, 512—514, 516, 528, 532—534, 567—569, 571—574, 580, 581, 594, 595, 617, 619, 623, 652, 677—679, 690, 693, 706—707, 719, 720
 Нагороди і покарання — 254, 255—256, 272, 320, 324—326, 381, 439—440, 549, 550
 Наочність у навчанні — 30, 215—216, 225, 227, 258—262, 263—266, 329, 401—402, 428, 506—507, 564—565
 Народна освіта, стан
 — в Росії до Жовтневої революції — 416, 417, 661
 — в інших капіталістичних країнах — 320—321, 409—416, 476
 — в СРСР — 24—25, 87, 89, 90, 192, 193, 249, 250, 283, 284, 309, 317—325, 334, 335, 356, 357, 358, 369—372, 376—378, 379—384, 385—389, 409, 416—419, 427—432, 449, 450, 458, 459, 463, 468—474, 475—476, 478—484, 492—495, 497—499, 502—503, 505—508, 517—519, 528, 537—539, 661, 684, 690, 691. Див. також Виховання,

суть, мета і завдання; VIII з'їзд РСП(б), програма партії в галузі народної освіти; Загальне обов'язкове навчання; Культура; Ленін В. І. про культуру і народну освіту; Ліквідація неписьменності і малописьменності; Освіта; Система народної освіти
 Народний Комісаріат освіти РРФСР (Наркомос) — 10, 16, 34, 39, 61, 75, 78, 87, 89, 153, 284, 335, 341, 367, 469, 534, 537, 551, 571, 641, 677, 690, 699
 Національності, їх освіта — 361—362, 405, 446—449
 Науково-дослідна робота в галузі педагогіки — 76—77, 460, 474, 594. Див. також Товариство педагогів-марксистів
 Наукова організація праці (НОП) — 16, 83, 123
 Науково-педагогічна секція ДВР Див. Державна вчена рада (ДВР)
 Науковість у навчанні — 68—72, 76—77, 110—111, 300, 588—591, 610
 Недільні школи — 109, 273, 306, 337—339, 669—670
 Неуспішність, її причини — 503
 «Нові» буржуазні школи — 128, 415, 416
 Нульові (приготовчі) класи — 386, 502, 503, 505, 507—509

О

Обдаровані діти — 698, 700, 710, 711
 Образотворче мистецтво. Див. Мистецтво, виховна роль, викладання в школі
 Опорні школи — 430, 458, 459
 Організація праці як навчальний предмет — 41—42, 657—658
 Освіта
 — дорослих — 109—110, 273, 289, 290, 337—340, 346—347,

369—370, 450, 471—472, 669—671
— початкова — 24—33, 35, 37, 40, 41, 43, 48, 50, 82, 83, 84, 87, 88, 113, 145, 152, 163, 174, 218, 219, 430, 591, 644—649, 674, 675
— середня — 37, 41, 42, 43—44, 48, 50, 77, 82, 83, 84, 93, 113, 155, 161—163, 168, 169, 174, 178, 190, 591, 649, 674, 675, 692—695. Див. також Школа селянської молоді. Школа фабрично-заводського учнівства
— спеціальна. Див. Професійна освіта
Особистість дитини — 413, 622, 640—641, 642, 698 Див. також Діти як об'єкт виховання, їх вікові особливості; Вивчення вікових особливостей дітей
Оуен Р., педагогічні погляди — 682, 688

П

Педагогіка радянська — 62, 96—97, 246, 365—366, 378, 487—491, 497, 519, 520, 521, 539, 564, 565, 650, 655. Див. також Праві і «лівачькі» перекручення в радянській педагогіці
Педагогіка і політика — 96, 97, 246, 309, 310, 320, 321, 335, 409, 410, 413—414, 424, 425, 440, 446, 612—613, 640, 650, 655—656
Педагогічна думка XVIII — початку XIX ст. — 410—413, 556, 679—687
Педагогічна думка другої половини XIX — початку XX ст. — 14, 45—46, 51, 52, 82, 83, 84, 114, 167—168, 215, 216, 218—219, 246, 255, 321, 331, 412—417, 589, 604, 605, 686—691, 700. Див. також Маркс К. і Енгельс Ф. про виховання; Ленін В. І. про культуру і народну освіту; Ленін В. І. про

політехнічну освіту; Марксизм-ленінізм як основа педагогіки; Педагогіка радянська; Педагогіка і політика
Педагогічна консультація — 363, 364, 458, 459, 562—565. Див. також Педагогічна пропаганда
Педагогічна література — 57, 215, 263, 335, 381, 470
Педагогічна освіта — 61, 64, 76, 85, 90—92, 95—97, 101—105, 369—374, 375—378, 404, 431, 458—462, 497, 577, 594, 680
Педагогічна практика — 96, 375, 461
Педагогічна преса — 91, 92, 215, 217, 250, 284, 323, 324, 335, 547
Педагогічна пропаганда — 61—62, 96, 363, 430, 521, 541, 683
Педагогічна (шкільна) рада — 322, 324—326, 418
Педагогічний досвід, вивчення і узагальнення
— радянської школи — 77, 87—92, 97, 111—112, 114—117, 132—134, 162, 167—168, 319, 323—324, 325, 375, 384, 403, 404, 438, 473, 474, 518, 537—539, 589, 610, 611, 615, 626—627, 628, 630, 638—639
— буржуазний — 45, 46, 339, 340, 404, 415, 471, 472, 498—499, 575—580, 610, 638—639
Перевірка і облік у навчанні — 145, 182—183, 190, 224, 330, 344, 431, 496, 548, 579, 641
Перепідготовка вчителів — 63—64, 96, 101—105, 193, 378, 594—596. Див. також Методична робота
1-а дослідна школа — комуна Наркомосу РРФСР — 76—77, 132—133, 153, 319
I Всеросійський з'їзд в справі природничої освіти (1923) — 73—81, 93—94
I Всеросійський з'їзд в справі народної освіти (1918) — 159
I Всеросійський з'їзд політосвіти (1919) — 487

- І Всесоюзний учительський з'їзд (1925)—192, 216, 218, 225, 336
- Песталоцці І.-Г.— педагогічні погляди — 412
- Писарев Д. І., вивчення педагогічної спадщини — 298—399, 301—303
- Письменність, її значення для будівництва соціалізму — 8, 9, 25, 248, 503—504, 505, 517, 580
- Підручник
— шкільний — 24, 55, 65—67, 106—117, 180—191, 199, 215, 216, 218—225, 226—232, 242, 249, 263, 275, 283, 293, 294, 301—303, 315, 335, 353, 365, 367, 385, 386, 387—389, 390, 391, 393—399, 401—408, 424, 433, 434, 446—448, 449—454, 457, 482, 487, 489, 493—494, 495, 528, 564, 566—572, 574—581, 604, 612, 631, 651, 692—695, 696, 719
— для заочного навчання — 400—401
- Піонерська організація та її робота — 58, 89, 123, 146, 151, 153, 156, 157, 172, 173, 176—179, 186, 193, 201, 225—226, 256, 261—262, 269, 275, 279, 280, 285, 311, 313, 323, 325, 343, 344, 358, 367, 384, 392, 401, 418, 419, 442—445, 450, 452, 453, 481, 540, 605, 606, 608, 613, 614, 627, 643, 645, 675, 676, 698, 699, 700, 701
- Побут радянський, основні проблеми, боротьба з пережитками старого — 11, 12, 76, 289, 290, 296, 311, 313, 405, 430—431, 444—445, 447, 448—449, 605, 646, 699, 701
- Поведінка учнів — 254, 255, 562
- Повторення в навчанні — 306, 315, 398, 504—505, 579, 658
- Позакласна робота — 177—179, 544, 695. Див. також Гуртки дитячі
- Позакласне читання — 240, 241, 349, 350, 351, 352, 353—356, 515—517, 548, 616, 617, 621—624. Див. також Бібліотеки дитячі; Бібліотеки шкільні; Дитяче читання
- Позашкільна робота з дітьми — 436, 437, 521, 541, 544, 548, 643, 656, 696—701. Див. також Гуртки дитячі
- Позашкільна робота серед дорослих. Див. Культурно-освітня робота; Політико-освітня робота; Освіта дорослих
- Політехнічна освіта і навчання — 29, 30, 31, 41—42, 87, 123—125, 371, 372, 375, 387, 399, 401, 402—403, 411, 417, 418, 419, 429, 435, 437, 442, 449—452, 453—455, 460, 463, 465—467, 469, 478—479, 484, 500, 501, 505, 506, 517, 518, 541, 552—554, 566, 596, 684, 689—690
- Політико-освітня робота (політосвітробота) — 63, 64, 82, 96, 107—108, 283, 316, 369, 370, 372, 374, 375, 457, 461, 471, 518, 534—535, 576, 591, 594. Див. також Культурно-освітня робота; Освіта — дорослих
- Постанови ЦК ВКП(б) про школу (1931—1932) — 468—471, 472—474, 485, 518—519, 521—522, 534, 560, 567, 568, 572—575
- Постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекурчення в системі наркомосів» (1936) — 650, 711
- Праві і «лівацькі» перекурчення в радянській педагогії — 333, 468, 469, 472—473, 487—491, 519, 521—522, 564, 570
- Праця в школі — 25, 29—31, 37—38, 283, 320, 441, 449—450, 465—467, 469, 478, 479, 563, 564, 565, 641, 658, 675. Див. також Виховання — трудове; політехнічна освіта і навчання
- Праця дітей і підлітків — 13, 17, 123—125, 295, 296, 428, 469, 479—480, 563, 564, 675, 685

Предметна система — 35, 37, 145, 168, 311—312, 530, 532, 535, 572, 573, 574, 586, 588—591, 658, 678, 679, 714. Див. також Класно-урочна система навчання

Преміювання учнів — 272, 699. Див. також нагороди і покарання

Приклад як засіб виховання — 256

Природознавство в школі — 24, 43, 73—81, 190, 198, 217, 297, 298, 339, 486, 532, 545, 678, 680, 708, 709

Професійна освіта — 62, 85, 135—141, 460, 689

Професійна спілка працівників освіти — 62, 89—90, 91—92, 384, 564

Професійні спілки і питання народної освіти — 85, 86, 360, 384, 460

Р

Ради і народна освіта — 10, 23, 234, 235, 275, 289, 384, 427—429, 449

Ради сприяння всеобучу (радсприв) — 275, 289, 330, 359, 360, 363, 370, 406, 459, 541

Радіо як засіб освіти — 375

Радянська школа. Див. Виховання — науково-атеїстичне; Відокремлення школи від церкви

Радпартшколи — 166, 370, 472

Режим школяра — 346—437, 521. Див. також Шкільний режим

Рідна мова в школі — 40, 42, 217, 228—229, 446, 455, 456, 644

Робітничі університети — 370

Робітничі факультети (рабфаки) — 96, 315, 376, 525

Робота над книгою — 114, 116, 220—221, 622—623, 624

Робількорівський рух — 279

Розподіл праці — 683—684, 688—689, 690

Російська мова в школі — 41, 42, 43, 115, 187—189, 223—224, 273, 285, 386, 395, 440, 449, 545, 546, 637—639, 693. Див. також Школа — національна
Рукоділья в школі — 13
Руссо Ж.— Ж., педагогічні погляди — 412, 556

С

Самоврядування в школі. Див. Шкільне самоврядування

Самодіяльність учнів — 314, 495, 516, 520—521, 551—552, 620, 643, 694

Самообслуговування в школі — 123, 151, 552

Самоосвіта — 25, 181, 220, 221, 246, 315, 347, 348, 351, 352, 399, 459, 517, 619

Самостійна робота учнів — 24, 43, 44, 181, 186—188, 190, 217, 220, 223—224, 315, 329, 354, 355, 387—388, 398, 492, 493, 516, 542, 544, 547, 551, 617—620, 622—624, 643, 657, 694—695, 696, 697, 698

Свідомість у навчанні — 18, 41, 43—44, 53, 70, 76, 79—80, 81, 84, 109—111, 126, 127, 137—141, 145, 166, 167, 178, 189, 193, 198, 202, 203, 207—210, 216, 217, 224, 228, 229, 232, 236, 239, 240, 293, 294, 300—303, 308, 311, 315, 316, 331, 353, 371, 388, 389, 393, 394, 396, 424, 430, 438, 464, 465, 466, 477, 495, 508, 514, 515, 532—533, 535, 588—591, 593, 594, 596, 606, 609, 610, 623, 624, 694, 697, 698, 714

Селянські університети — 370, 406, 407, 460

Синтез у навчанні. Див. Аналіз і синтез у навчанні

Система народної освіти — в дореволюційній Росії — 282

— в СРСР — 7—10, 24—26, 41—44, 282, 284, 379, 380, 381.

382, 390, 391. Див. також Освіта — початкова, середня; Професійна освіта

Систематичність навчання — 48, 84, 172, 199, 264, 347, 356, 388, 396, 399, 433, 485—487, 489, 494—495, 500, 502, 516, 520, 529, 532—533, 535, 568—570, 578, 586—591, 617

Сім'я і школа — 99—100, 289, 295, 305, 326, 363, 364, 383, 384, 386, 406, 430, 436, 449, 472, 541, 553—554, 640, 643, 669, 670, 685

Сніданки гарячі для дітей — 8, 28, 99, 154. Див. також Дитяче харчування

Соцзмагання в школі — 475—477, 479, 480, 481—484, 489, 490, 503, 547, 563

Спадковість, середовище і виховання — 27, 64, 111—112, 230, 333, 336, 351, 403, 424, 430, 544, 570, 710—711

Співи, виховне значення — 118, 305, 380, 412, 504

Спільне навчання. Див. Навчання — спільне

Студентство радянське — 62—63, 64, 85, 96, 101, 193, 370—372, 374, 377, 378, 393, 461, 462

Суспільно корисна робота — школи і учнів — 13, 14, 15, 17, 27, 146, 156, 157, 170, 173, 174, 177, 178, 190, 228, 233—235, 275, 295, 323, 327—328, 342—345, 384, 412, 418, 430, 436, 449—450, 455, 466, 473, 479—480, 560. Див. також Суспільно корисна праця учнів — учителя — 193, 280, 580

Суспільно корисна праця учнів — 127—130, 199—201, 212, 261, 342—345

Суспільно продуктивна праця учнів. Див. Політехнічна освіта і навчання; Поєднання навчання з продуктивною працею

Суспільствознавство в школі — 160, 198, 228, 309—312, 400, 575, 590, 648

Таланти, виявлення і виховання — 16, 689, 698—699, 700

Танець, його виховне значення — 305, 306

Театр — 198, 306, 645

Теорія «відмирання школи». Див. Праві і «лівацькі» перекручення в радянській педагогіці

Теорія і практика — 98, 167, 173, 198, 298, 299, 371, 372, 402, 433, 436, 451, 465, 466, 470, 471—472, 486, 488—489, 490, 532, 536, 563, 589, 610, 675, 678, 689, 690

Техніка, оволодіння нею, вивчення в школі — 30—31, 449, 463, 466, 467, 504, 517—518

Технікуми — 228, 235, 249, 400, 401, 471, 518

Товариство «Геть неписьменність» — 459

Товариство «Друг дітей» — 152, 384, 459, 495

Товариство педагогів-марксистів — 450, 457, 474, 528, 564, 594—596, 625

Толстой Л. М. як педагог — 114, 188—189, 331, 352, 556, 557, 589, 604, 605, 700

Трудова школа — 28, 29—31, 35, 41, 58, 63—64, 88, 151, 271, 294, 385, 386, 469

Традиції шкільні — 38, 554

У

Ульянов І. М., педагогічна діяльність — 661, 672—673, 675

Університети — 370, 471

Урок — 110, 167, 185, 216, 269, 283, 302—303, 311, 326, 329, 330, 338, 358, 371, 400, 440, 482, 487, 492—496, 503, 543—545, 548, 570, 618

Успішність учнів — 185, 329, 330, 423, 475—476, 482, 548

Учили шкільні — 31, 167, 249

Учитель

— радянської школи — 14, 27, 28, 30, 35, 39, 56, 59—64, 70, 82, 83, 87—89, 96—98, 101—108, 111—113, 114—115, 131—134, 151, 160—163, 171, 172, 174, 179—182, 185—187, 192—194, 201, 211, 215, 216, 218—220, 222—225, 226, 233, 246—249, 255—257, 264, 272, 275, 279, 280, 283, 284, 286, 288—290, 293—294, 301, 312, 316—318, 320, 322—323, 328—333, 335, 336, 343, 344, 350, 352—354, 360, 361, 364, 369—371, 372—373, 375, 378, 380, 381—382, 385, 386, 400, 401, 403, 404, 406, 417, 418, 428—432, 440, 443, 445, 450, 457, 458, 459, 461, 468, 473—475, 480, 481, 487, 490, 492, 495—496, 501, 502, 507, 509, 512, 516, 519, 520, 521, 525, 527, 528, 532, 535, 537—540, 541—551, 555, 558, 562, 563, 564, 566—568, 574, 578, 580, 583, 588—590, 593—596, 605, 609—611, 611, 613, 614, 617, 621—623, 625, 627, 640, 641—643, 645, 652, 653, 657, 658—659, 662, 663, 669—671, 676, 677, 680, 681, 682, 698, 709

— дореволюційної Росії — 77, 109—110, 215, 216, 254—255, 337, 339, 340, 359, 429, 475, 476, 487, 669—671, 672, 675

— в інших капіталістичних країнах — 193, 217, 320—321, 332, 353, 354, 413—415, 472, 476, 550—551, 566, 567, 575, 576, 612, 651

Учитель і учні, їх взаємовідносини

— в радянській школі — 172, 179, 217, 255, 283, 605

— в буржуазній школі — 254, 255

Учнівські комітети. Див. Шкільне самоврядування

Ушинський К. Д., педагогічні погляди — 215, 293—294

Ф

Фабрично-заводська семирічка (ФЗС) — 271, 450, 481, 551
Фелленберг Е., педагогічна діяльність — 411, 412

Ферстер Ф.-В., педагогічні погляди — 14, 321, 413—414

Фізика в школі — 301, 302, 303

Фізична культура в школі — 152—154, 281, 380. Див. Виховання — фізичне

Філантропісти — 411

Фольклор, вивчення в школі — 574, 602, 631, 694

Фуркація — 43

Фур'є Ш., педагогічні погляди — 412, 682

Х

Хати-читальні — 23, 271, 272, 285, 295, 326, 366, 367, 405, 460

Ц

Центральний інститут праці (ЦІП) — 373

Ч

Червоні куточки — 358, 363, 459, 700

Читальні — 323, 357, 594

Ш

Шефство над школами — 96, 99, 129, 130, 323, 428

Школа буржуазна, мета, завдання, організація — 26, 45, 87, 106, 126, 127, 131, 167, 168, 169, 171, 200, 216, 217, 220, 254, 255, 269, 282, 284, 320, 321, 332, 353, 357, 395, 407—408, 411—413, 414—416, 417, 428, 429, 463—465, 476, 483, 496, 502—509, 532, 538, 553, 567, 575, 612

Школа в соціалістичному су-
спільстві, мета, завдання, ор-
ганізація — 23, 24—33, 35,
37, 38, 56—58, 61, 63—64, 68,
69, 76—77, 87—90, 100, 102,
110, 115, 126—127, 131, 144,
149—151, 159, 168, 170—174,
176—179, 184—186, 192, 198—
201, 216—218, 220—225, 228,
233—235, 246, 247, 255, 257,
260, 269, 271, 275, 276, 280—
284, 286, 288, 289, 290, 293—
298, 301, 313, 314—316, 317—
318, 329, 331, 332, 334, 335,
342—345, 347, 352, 354, 355, 357,
358, 365—367, 368, 377, 385,
387—391, 393, 394, 395, 400,
401, 404, 405, 417—418, 423,
427—429, 431, 432, 435—437,
438—441, 443, 444, 447, 449—451,
459, 460, 463, 465—468, 472—
475, 477—483, 484—487,
490—491, 492, 494, 497, 500,
501, 502—507, 508, 510, 518,
519—520, 521—522, 525, 532,
535, 537—541, 542—544, 547—
548, 551—554, 555, 560, 561,
564, 566, 569, 594—604, 609—
611, 616—619, 622, 624, 625—
627, 641, 643, 644, 650, 652,
653, 662—663, 671, 675, 696,
697, 698, 699, 700, 701, 712,
713

Школа дорослих — 290, 347,
399—401, 459, 488, 489, 661,
669, 670, 689

Школа-інтернат — 361, 362

Школа з спеціальним ухилом —
31, 249

Школа-клуб для підлітків —
12—14, 17, 18

Школа лісна — 272

Школа літня — 167, 168

Школа національна — 361, 362,
451, 455, 456, 645, 646

Школа початкова. Див. Осві-
та — початкова

Школа подовженого дня — 383,
494

Школа робітників-підлітків —
7—12, 17—18

Школа селянської молоді (шко-
ла колгоспної молоді, ШКМ)—
77, 85, 202—204, 207—213,
249, 250, 265, 271—274, 390,
419, 435, 439, 450, 472, 539,
549, 616

Школа середня. Див. Освіта —
середня

Школа сільська — 130, 215—
216, 502, 615

Школа станова і класова — 411,
412, 463, 464, 661

Школа фабрично-заводського
учнівства (ФЗУ) — 85, 129,
135—141, 166, 235, 271, 390,
545, 551

Шкільна гігієна — 14, 76—77,
99, 100, 121, 122, 153, 154,
326, 331—332, 384, 428, 508,
621

Шкільна етика — 254, 255

Шкільна кооперація — 149—
151, 164—165, 175

Шкільне будівництво — 131—
132, 650, 656, 662

Шкільне самоврядування — 24—
25, 31—33, 40, 55—60, 133,
156, 169—174, 199, 200, 318—
329, 332, 380, 409—415, 417—
419, 435, 437—445, 449, 450,
467, 551, 560, 561

Шкільні бібліотеки. Див. Біб-
ліотеки шкільні

Шкільні майстерні — 357, 358,
402, 418, 441, 552

Шкільні сніданки. Див. Снідан-
ки гарячі для дітей; Дитяче
харчування

Шкільний будинок, його облад-
нання — 357, 428, 656

Шкільний режим — 58—59, 88,
256, 269, 283, 359—360, 380,
384, 428, 431, 432, 435—437,
441, 445, 507, 521, 550, 562

Ю

Юні натуралісти — 178, 419,
606

Юні техніки — 178, 419, 606

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аверченко А. Т.— 66
Аврамов (Абрамов) В. Я. — 670
Алківіад — 109
Андерсен Х.-К. — 614
Андрієвська М. М.— 182
Анненков П. В. — 683
Архімед — 298
Афанасьєв О. М.— 255
Афанасьєв П. О.— 386

Б

Баден-Пауль Р.— 416
Базедов І.- Б.— 411
Бальзак О.— 242
Барбюс А.— 118, 601
Бархін К. Б.— 386
Белінський В. Г.— 22, 244, 245,
255, 511, 512, 513, 524, 525
Бело Л.— 415
Бем О. Л.— 284, 504
Берліц М.-Д.— 70
Бернштам М. В.— 337
Бернштейн М. С.— 295—296
Бефані В. П.— 631, 633
Біне А.— 415
Бічер-Стоу Г.— 673
Блехер Ф. М.— 386
Блонський П. П.— 65, 116, 142,
284, 320, 386
Бокль Г.- Т.— 616
Брет-Гарт (Гарт Ф.-Б.) — 118

Бубнов А. С.— 641
Буркхардт Я.— 414
Бухгольц Н. А.— 295—296

В

Вагнер В. О.— 79, 80
Вагнер Н. М.— 118—119
Васильєва В. М.— 381
Вахтеров В. П.— 386
Вебб С.— 666
Верещагін В. В.— 498
Верн Ж.— 118, 226, 238
Вигдоров А. Г.— 192, 193
Вітмер Б. О.— 339
Водовозов В. І.— 633
Водовозова Є. М.— 633
Волошенко І. Ф.— 22
Вольф М. Б.— 387
Воронець О. М.— 386
Всесвятський Б. В.— 74, 284

Г

Гаврилов В. А.— 387
Гарвуд А.— 299
Гастєв О. К.— 373
Гауптман Г.— 665
Гегель Г.-В.-Ф.— 530, 586
Гейне Г.— 255
Герд О. Я.— 255, 626
Герцен О. І.— 195, 244, 511, 512,
513, 524

Гете І.-В.— 255
Гінзбург З. М.— 626
Глатман Є. І.— 325, 328
Гоголь М. В.— 239, 255, 315,
440, 511, 512, 513, 514, 524,
525, 632
Головін М. М.— 652
Гончаров І. О.— 245
Горбунов І. Ф.— 240
Гордон Г. О.— 284, 714
Горький О. М.— 601, 606, 607,
616, 653, 693
Горюнов І. Г.— 426
Гранат О. і І.— 564
Грюн К.— 682
Гуд Т.— 600

Д

Даль В. І.— 574
Данкворт — 670
Дарвін Ч.-Р.— 77, 83, 339,
492, 678
Демолен Е.— 415
Дефо Д.— 38
Джемс У.— 51—52, 83—84
Джілль В.— 413
Добролюбов М. О.— 22, 244,
245, 255, 511, 512, 513, 524
Достоевський Ф. М.— 512

Е

Едісон Т.-А.— 492
Елькіна Д. Ю.— 284
Енгберг О. О.— 680
Енгельгардт О. М.— 299
Енгельс Ф.— 204—205, 206, 213,
297—298, 348, 488, 492, 564,
589, 593—595, 600, 603, 656,
661, 673, 674, 675, 678, 679—
680, 682—683, 684—685, 686
Епштейн М. С.— 641
д'Ервільї Е.— 118

Є

Єлізаров М. Т.— 668
Єлізарова (Ульянова) А. І.— 510,
665—666, 678
Єсіпов Б. П.— 116, 284

Ж

Желябов О. І.— 632
Жуков А. К.— 284
Жуковський В. А.— 293
Жулев Г. М.— 631

З

Залкінд А. Б.— 284
Зальцман Х.-Г.— 411
Зеленко О. У.— 284
Зольгер Т.— 409

І

Ігнат'єв Б. В.— 284
Ільїн Я. Н.— 426
Іловайський Д. І.— 78, 109, 672
Іорданський М. М.— 284

К

Калашников О. Г.— 284
Калінін М. І.— 518
Каронін (Петропаловський)
М. Є.— 242
Катанська О. А.— 334, 337
Кершенштейнер Г.— 414
Кніпович Л. М.— 337, 338, 340,
670
Ковальський Я. І.— 255
Кольцов О. В.— 292
Корнілов К. М.— 284
Короленко В. Г.— 245, 515
Котін О. І.— 77
Кравченко А. Г.— 284, 376
Кржижановська (Невзорова)
З. П.— 284, 337
Кржижановський Г. М.— 577
Крупеніна М. В.— 284, 324—
325, 489
Крупська О. В.— 195—196
Крупський К. І.— 195—196
Криленко Н. В.— 440
Крилов І. А.— 66, 638, 698
Куделлі П. Ф.— 337, 670

Кузіне Р.— 415
Купер Ф.— 351—352, 582
Курочкін В. С.— 631

Л

Лай В.-А.— 168
Ларусс П.— 227
Лебедев П. П.— 284
Левітін С. А.— 284
Ленгнік Ф. В.— 284
Ленін В. І.— 95—96, 99, 101,
139, 147—149, 152, 153, 158—
159, 160, 162—163, 164, 167,
206—207, 210, 211, 212, 213,
214, 216, 223, 231—232, 234,
270, 271, 272, 277—279, 283—
284, 286, 287, 289, 298, 300,
306—307, 318, 336, 337, 341,
347, 365, 371, 386, 387, 430,
444, 452, 454, 461, 463—464,
465—466, 467, 468, 470, 473,
477—478, 479, 484, 488, 490,
492, 493, 510—511, 512, 513,
514, 515, 523—524, 527—528,
529—532, 535—536, 537—538,
542, 552, 558, 560, 564, 565,
572, 573, 574, 576, 577, 583,
586—588, 593—594, 599, 601,
603, 604, 626, 631, 638,
642, 648, 655, 656, 657, 658,
660—663, 664—668, 670—671,
672—676, 677, 678, 680, 690,
697, 700, 701, 707

Лепешинський П. М.— 547
Лермонтов М. Ю.— 245, 511

Лісна Л.— 118

Лівшиц Є. С.— 284

Лінней К.— 532

Літц Г.— 415

Лондон Д.— 118

Луначарський А. В.— 229, 245,
282, 284, 285, 286, 287, 678

М

Маркс К.— 242, 297—298, 348,
349, 371, 430, 488, 492, 499,
527—528, 556—557, 564, 565,

589, 592—596, 600—601, 603,
656, 661, 662, 673, 674, 675,
677—691

Маяковський В. В.— 693

Мебус Г. А.— 387

Менжинська В. Р.— 284, 670

Менжинська Л. Р.— 284, 670

Минаев Д. Д.— 631

Михайловський М. К.— 631

Михайлов-Шеллер О. К.— 632

Монтессорі М.— 506—507

Мопассан Г.— 607, 693

Мюре Є. 667

Н

Надсон С. Я.— 591, 664

Наталі В. Ф.— 73—74

Науом М. І.— 242

Невський А. Л.— 284

Некрасов М. О.— 21—23, 118—
119, 221, 245, 511, 513, 524,
525, 600, 632, 672

Нікітін І. С.— 292—293

Нурок — 666, 667

О

Огарьов М. П.— 632

Олександр II — 673

Олешук Ф. М.— 334, 336

Осинський В. О.— 22

Островський О. М.— 267, 632

Оуен Р.— 682, 688

П

Павловський І. Я.— 667

Парамонов М. К.— 481—484

Паркер С.-Ч.— 82

Паустовський К. Г.— 582—585,
590

Перовська С. А.— 238

Песталоцці І.-Г.— 412

Пінкевич А. П.— 73—75, 77—
81, 93, 284

Писарев Д. І.— 244, 245, 298—
299, 301—303, 511, 709

Піскунов К. Ф.— 426
Пістрак М. М.— 284, 319—320
Планта М.— 410—411
Плеханов Г. В.— 22, 205—206,
242, 310, 530, 586, 590, 604
Пожалова Є. П.— 670
Покровський М. Н.— 577
Полежаєв О. І.— 632
Поленц В.— 208
Поляков В. Г.— 182
Поморська О. П.— 669—670
Прудон П.-Ж.— 683, 684
Пушкарьов М. Л.— 631
Пушкін О. С.— 66, 245, 511,
513, 522, 693, 697—698
Піпін О. М.— 22
Пеше Ж.— 682

Р

Радішев О. М.— 244
Радченко А. М.— 284
Райков Б. Є.— 73, 77, 486
Рід Т.-М.— 238, 582
Розанов І. Г.— 284
Рудаков, учень Смоленських ве-
чірніх класів — 338
Руднева Є. Т.— 284
Руссо Ж.-Ж.— 412, 416, 556

С

Саводник В. Ф.— 78
Салтиков-Шедрін М. Є.— 78,
245, 511, 514, 524, 631—632,
653
Свердлова К. Т.— 386
Семевський В. І.— 633
Сеніор Н.-В.— 688
Синицький Л. Д.— 386
Сінклер Е.— 414
Скаткін М. М.— 77
Смирновський П. В.— 78
Соловійов В. С.— 512
Спенсер Г.— 83
Стрієвська Н. І.— 626
Струве П. Б.— 535
Суханов М. (Гіммер М. М.) —
161

Т

Твен М.— 617
Тейлор Ф.-У.— 16
Тімірязєв К. А.— 300
Тіндаль Д.— 301
Тихомиров Д. І.— 665
Толстой Л. М.— 88, 114, 143,
187, 188, 189, 224, 244, 245,
255, 314, 331, 352, 386, 511,
513, 524, 525, 556—557, 589,
599, 604—605, 607, 646, 653,
693, 700
Точилов, учень Смоленських ве-
чірніх класів — 338
Троєндорф В.— 409, 410
Тугаринов М. П.— 504
Тулайков М. М.— 471
Туманський Ф. О.— 292
Тургенєв І. С.— 78, 244, 255,
314, 511, 513—514, 524, 525,
667, 693
Туссен — 667—668

У

Ульянов О. І.— 673
Ульянов Д. І.— 660
Ульянов І. М.— 672—673
Ульянова А. І. Див. Єлізаро-
ва А. І.
Ульянова М. О.— 664, 673
Ульянова М. І.— 667, 668
Ульянова О. І.— 666
Успенський Г. І.— 242, 245, 515,
590, 604, 653
Успенський М. В.— 632
Ушинський К. Д.— 215, 292—
293

Ф

Фарія де Васконселос А.— 415
Фарр'єр А.— 416
Фейєрбах Л.— 682
Фелленберг Е.— 411—412
Ферстер Ф.-В.— 14, 331, 413—
414
Фіхте І.-Г.— 412
Флеров О. В.— 386
Флеров В. О.— 386

Форд Г.—260
Фрей В.—415
Фрейман А. В.—284
Фроленко М. В.—22
Фур'є Ш.—412, 682

Х

Херсонська Є. П.—45
Хлебцевич Є. І.—540

Ц

Цветков І. Л.—284
Цеткін К.—99, 153, 158

Ч

Чаадаєв П. Я.—512
Чапаєв В. І.—642—643
Чарська (Чурилова) Л. А.—622
Чемберлен А.—280
Чернишевський М. Г.—22, 244,
245, 511, 512, 524, 607
Чехов А. П.—240, 632
Чехов М. В.—116
Чечурина (Мещерякова) О. І.—
670
Чубаров С. Ф.—22

Чуковський К. І.—118
Чуліт Я. Я.—142, 626

Ш

Шацький С. Т.—284
Шварц О. М.—426
Шенберг Г. Г.—387
Шіллер І.-Ф.—255
Шохор-Троцький С. І.—385
Шульгін В. М.—284, 320, 489
Шульман М. М.—284
Шумський О. Я.—469

Щ

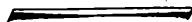
Щепкіна К. М.—109
Щигльов В. Р.—633

Ю

Южаков С. М.—633, 661, 690
Юніор Д.—321

Я

Якубова А. О.—337
Янжул І. І.—666
Яхонтов О. О.—73, 74, 75, 77

З М І С Т

1918—1920

Про школи для робітників-підлітків	7
Соціально-політична робота в школах-клубах для підлітків . . .	11

1921—1930

Пам'яті Некрасова	21
Завдання школи I ступеня	24
До питання про програми	34
Примітка до рецензії Є. П. Херсонської на журнал «Культура и жизнь»	45
Екскурсійний метод при вивченні питань, намічених у схемах програм, прийнятих з'їздом соцвхів.	47
Шкільне самоврядування і організація праці	55
Реорганізація підготовки учительства	61
Рецензія П. П. Блонский. «Красная зоряка». Перша книга для читання в сільській школі	65
Про викладання іноземних мов	68
Нові програми в оцінці з'їзду в справі природничої освіти . . .	73
Про нові програми	82
Колективний досвід учительства	87
Відповідь А. Пінкевичу	93
Конференція в справі педагогічної освіти	95
Фізкультура (зауваження в дужках)	99
Основні лінії перепідготовки вчительства. (Доповідь на Всеро- сійській конференції в справі перепідготовки вчителів) . . .	101
Про роботу над новим підручником для нової програми. (Допо- відь і заключне слово на I Всеросійському об'єднаному з'їзді дослідно-зразкових закладів та методичних бюро губвно)	106
З приводу статті «Літературні смаки безпритульних»	118
До питання про дитбудинки	120
Чого навчають у теперішній школі? (Лист до робітників і робіт- ниць, селян і селянок)	126

Пов'язування школи з життям навколишнього соціального середовища	128
Передмова до книги «Школа-комуна Наркомосу»	131
Суспільно-політичне виховання в школах фабзавучу (Доповідь на Всесоюзному з'їзді в справі робітничої освіти)	135
До статті Блонського і Чуліта «Антирелігійне виховання»	142
Про комплекси	144
Про шкільну кооперацію	147
Нарада з питань фізичного виховання школярів у масовій школі	152
Суспільно-політичне виховання в школі II ступеня (Тези доповіді, доповідь та заключне слово на Всеросійській конференції шкіл II ступеня).	155
Підручник у масовій школі	180
«Демократизація» підручника	185
Болючі питання шкільної роботи (З розмови з інспекторами Центрального методичного бюро Наркомосу).	192
Про антирелігійне виховання	195
До питання про суспільно необхідну роботу школи	199
Виховати громадського працівника-колективіста	202
Суспільно-політичне виховання в ШСМ (Доповідь на I Всеросійській конференції ШСМ).	204
Програми ДВР для шкіл I ступеня	214
Про підручник і дитячу книгу для I ступеня (Промова на I Всеросійській конференції в питанні навчальної та дитячої книги).	218
Ради і суспільно корисна робота школи	233
До питання про дитячу книжку	236
До питання про викладання літератури в II ступені	242
Важлива проблема	246
Виховна роль учителя	254
Про завдання шкільного кіно (Доповідь на нараді про дитяче кіно)	258
Про дитяче кіно	263
Колективна робота в школі (Доповідь на конференції учнів ШСМ)	267
Старе перевернуто, але ще не зжито	275
Школа і вчитель перед лицем небезпеки війни	276
Пройдений шлях	282
Роль учительки в розкріпаченні робітниць і селянок	288
Старі і нові підручники	291
Передмова до книги М. Бернштейна і Н. Бухгольц «Домашня праця дітей і школа»	295
Радянська школа і природознавство	297
Про завдання художнього виховання	304
Комуністичне виховання і література (Доповідь на I Всеросійській конференції викладачів російської мови та літератури)	309
Організаційний і виховний вплив школи	317
На деякі злободенні теми	329
Про антирелігійне виховання в школі	334
Методика суспільно корисної праці	342
Роль дитячої бібліотеки і бібліотекаря в сучасних умовах	346
Американська школа подовженого дня в радянських умовах	357

До уваги рад сприяння	359
Увагу відсталим національностям	361
Педагогічна консультація	363
Антирелігійне виховання в школі за Радянської влади	365
Про підготовку педагога (Доповідь на педагогічній секції ректорської наради)	369
Безпритульний дитячий будинок	379
Який нам потрібен підручник (Стаття)	385
Який нам потрібен підручник (Доповідь і заключне слово на II Всеросійській конференції в справі навчальної книги)	390
Дитяче самоврядування в школі	409

1931—1939

Дитяча книжка — могутнє знаряддя соціалістичного виховання	423
Боротися за якість шкільного навчання	427
Журнали-підручники	433
Про шкільне самоврядування (Промова на засіданні теоретико-методологічної секції Товариства педагогів-марксистів)	435
Національний підручник	446
Опорні пункти педосвіти	458
До питання про програми політехнічної школи	463
Підняти школу на висоту нашої епохи (Промова на пленумі ЦК профспілки працівників освіти)	468
Соцзмагання в радянській школі	475
Озброїти підростаюче покоління систематичними знаннями (З виступу на III пленумі ЦК ВЛКСМ)	485
Методика задавання уроків додому	492
Увагу образотворчому мистецтву в школі	497
Про нульівку (Доповідь на московських загальноміських зборах педагогів нульових груп)	502
Про викладання літератури	510
Піднятися на вищий ступінь	517
Наші класики як знаряддя вивчення дійсності	523
Учення Маркса — Леніна в учительській масі	527
Методичні замітки	529
На боротьбу за зразкову школу (Доповідь у Товаристві педагогів-марксистів)	537
Яка книжка потрібна нашим дітям	555
Виступ у дебатах по доповідях про реалізацію постанови ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р.	560
Педконсультація	562
Хороший підручник — політехнічній школі (Доповідь на нараді авторів при Учпедгизе)	566
Такі книжки дуже потрібні	582
Діалектичний підхід до вивчення окремих дисциплін	586
Як проводити дні пам'яті Маркса (Лист до освітян)	592
Про дитячу книжку	597
Рахунок підростаючих поколінь	604
Чим повинен володіти учитель, щоб бути хорощим радянським педагогом	609
Нашим дітям потрібна книжка, яка виховувала б їх справжніми интернаціоналістами	612

Виступ на Всеросійській нараді працівників дитячих бібліотек	615
Як проводити Ленінські дні і підготовку до XVII партз'їзду в школі	625
Бібліотечні уроки	628
Поети «Искры»	631
Написати твори небувалої ще сили	634
Про викладання російської мови	637
Про виховну роботу	640
Інтернаціональне виховання дітей у початковій школі	644
Про шкільні бібліотеки	650
Вчитися у стахановців організації праці	655
Ілліч і школа	660
Ленін про вивчення іноземних мов	664
Почесне завдання радянського вчителя	669
Як і що розповідати школярам про Леніна	672
Учення Маркса для радянського педагога — керівництва до дії	677
Про підручник з літератури	692
Замітки про комуністичне виховання	696

ПРИМІТКИ І ПОКАЖЧИКИ

Примітки	705
Предметно-тематичний покажчик	731
Покажчик імен	746

Переклав з російського видання

З. В. Гончарук

Надежда Константиновна Крупская

Педагогические сочинения

Том третий

(на украинском языке)

Государственное учебно-педагогическое
издательство «Радянська школа»

Редактор *Лазаревський В. В.*

Художн. редактор *Голованов В. Ф.*

Технічний редактор *Волкова Н. К.*

Коректор *Медведева Г. С.*

Здано до набору 22/X 1962 р. Підписано до друку
7/III 1963 р. Папір 84×108¹/₃₂. Фіз. друк. арк.
23,625 + 3 вкл., умовн. арк. 38,745 + 0,31, видавн.
арк. 37,38 + 0,12 вкл. Тираж 2.550.

Державне учбово-педагогічне видавництво
«Радянська школа».

Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Видавн. № 13747. Ціна 1 крб. 40 коп.

Зам. 2-1560. Книжкова ф-ка ім. Фрунзе

Головполіграфвидав Міністерства

культури УРСР,

Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Крб/01-011

« РАДНИЧКА ШКОЛА »
1963